Ion Rotaru

O Istorie a Literaturii Române

1

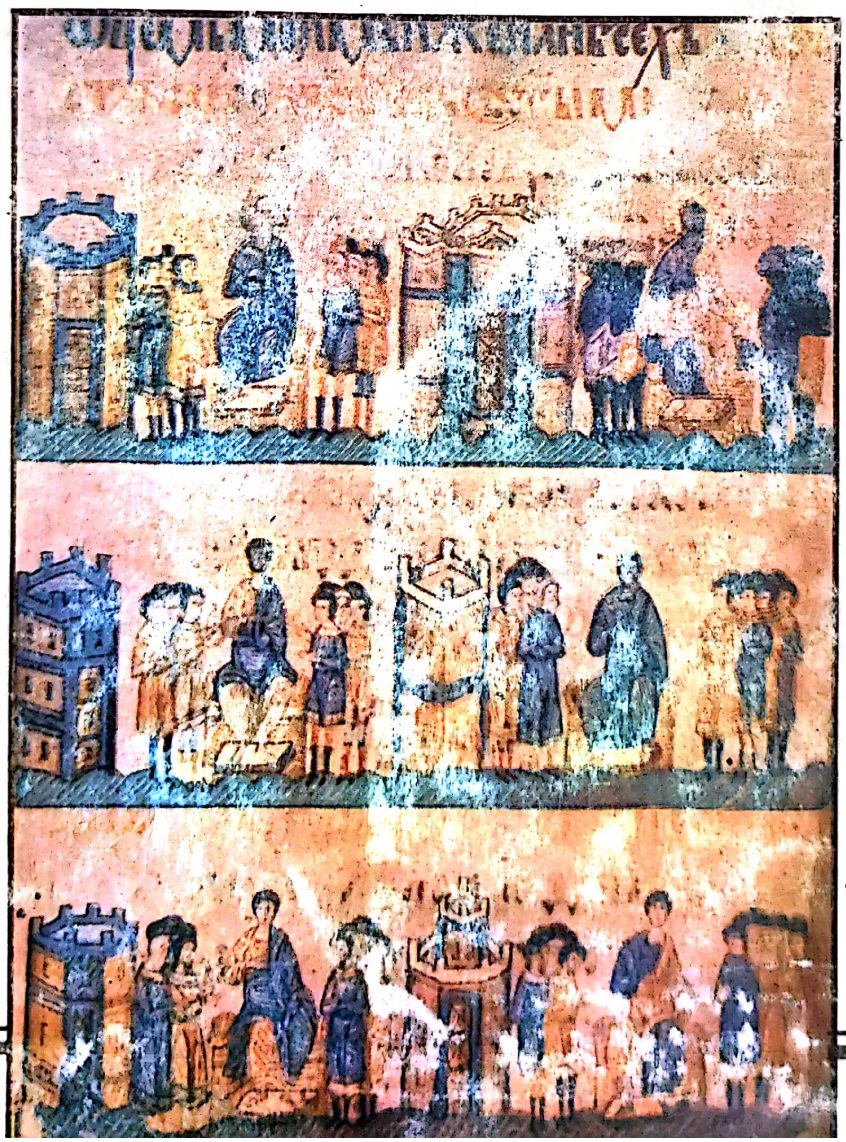

Scanned with OKEN Scanner

ION ROTARU

O ISTORIE A LITERATURII ROMÂNE

VOLUMUL I

De la origini până la Epoca Luminilor

Ediția a II-a revizuită și adăugită

Scanned with OKEN Scanner

„DOCTI PLUS HOMINIS QVAM INDOCTI“

COLUCIO SALUTATI

„Învață-i că Adevărul și Frumosul sunt două sfinte arătări ale Unuia, ale Este-ului, și că deci trebuiesc privite cu evlavie adâncă și desăvârșită uitare de sine cu care altădată Proorocul, suind pe înaltul muntelui ca să primească Poruncile divine, a privit rugul ce ardea fără a se mistui.

Mai învață-i, apoi, că patria nu este o parvenită capriţioasă cochetă, care are nevoie de curtezani fluturatici, cu zâmbete de cadril și dedicațiuni de madrigaluri elegante; ci o nobilă mamă severă, căreia-i trebuiesc copii jurați spre demne isprăvi, cu calde bătăi de inimă tăcute, fără declamațiuni galante. Asta trebuie să faci tu pentru mulțumirea deplină a sufletului tău și pentru sporirea forțelor lui; iar nu întreprinderi publicistice, din cari să ieși spre bătrânețe, ajunse prin ingrata uzură prea devreme, împuținat, amărât și scârbit.“

CARAGIALE

La această a doua ediție din **O istorie a literaturii române,** *nu mai pun nici un fel de... „Cuvânt lămuritor“. Experiența mi-a arătat că mărturisirea (autoexplicarea) lucrului pe care îl faci dezavantajează. Și, mai ales, confrații de breaslă mai puțin binevoitori nu au întotdeauna eleganța trebuitoare față de omul care li se prezintă cu inima în palmă.*

Despre **ce, cât** *și* **cum** *am scris aici, las mai degrabă să vorbească citatele de mai sus, puse în chip de* **motto.**

I. R.

Scanned with OKEN Scanner

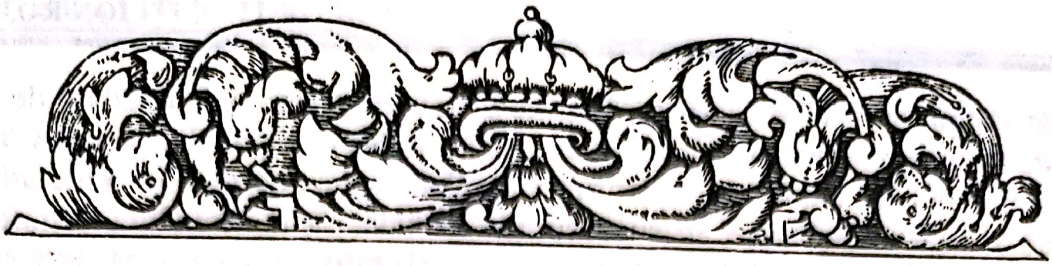

ȚARA ȘI STRĂMOȘII
Ipoteze privind cultura și literatura străromână

Prin abatere de la tiranizantul acum model călinescian, neatins totuși de nimeni timp de o jumătate de veac — abatere cerută, credem, de o tot mai necesară integrare a fenomenului literar-beletristic în cel cultural mai larg — se poate avansa ideea (sau, mă rog, ipoteza) încorporării culturii străromâne și chiar a celei mai vechi, geto-dacice, disciplinei noastre.

Un punct de plecare — mai mult o sugestie pentru intrarea în materie — l-ar putea constitui contemplarea spațiului geografic în care trăiesc de milenii urmașii daco-romanilor, care suntem.

Cel mai de seamă și cel mai reprezentativ istoric de la momentul redeșteptării noastre naționale, la mijlocul secolului trecut, este fără îndoială Nicolae Bălcescu. Aproape că nu se poate concepe o istorie a românilor, în indiferent ce domeniu al ei, fără gândul la *Românii supt Mihai Voievod Viteazul*, unde ideea unității de neam a cristalizat într-una din cele mai impunătoare capodopere ale simțirii și frumuseții cuvântului românesc, prin solemnitatea și gravitatea cu care se spun lucrurile definitive. Metafora — spre a o numi așa — frumuseții, armoniei și *unității* pământului românesc (căci la pământ ne gândim mai întâi, începând să scriem despre strămoși, despre formarea poporului, despre limba, despre cultura lui) Bălcescu a schițat-o magistral în acel înălțător, inimitabil acord descriptiv cu care se deschide cea de a IV-a carte din *Românii supt Mihai Voievod Viteazul:*

„Pe culmea cea mai înaltă a munților Carpați se întinde o țară mândră și binecuvântată între toate țările semănate de Domnul pre pământ. Ea seamănă a fi un măreț și întins palat, cap d-operă de arhitectură, unde sunt adunate toate frumusețile naturale ce împodobesc celelalte ținuturi ale Europei, pe care ea cu plăcere ni le aduce aminte. Un brâu de munți ocolește, precum zidul o cetate, toată această țară și dintr-însul ici-colea se desface întâmpinându-se până în centrul ei, ca niște suluri proptitoare, mai multe șiruri de dealuri verzi, nalte și frumoase, mărețe piedestaluri înverzite care varsă urnele lor de zăpadă peste văi și lunci."

Într-adevăr, contemplat de la o anumită altitudine — imaginată sau și realizată cu mijloacele tehnicei de azi — înfățișarea *fizică* a teritoriului locuit de români se caracterizează printr-o excepțional de bine proporționată arhitectură geografică. Arcul carpatic, asemeni unei colosale și mirifice incinte, susținând un platou de înălțime mijlocie, este înconjurat de dealuri și coline bogat împădurite, coborând

Scanned with OKEN Scanner

treptat și aproape simetric spre câmpiile și luncile roditoare, brăzdate de râuri grăbite să ajungă la brâul de sud al Dunării și la Marea Neagră. Nicăieri, în Europa, și nici în alte părți ale lumii, călătorul nu străbate forme de relief și vegetații mai variate și mai armonioase, în succesiunea lor iute, ca în România. Nimic mai incompatibil cu senzația de monotonie — de stepă uniformă, nesfârșită, de deșerturi nisipoase, de pampe producătoare de delirul neajungerii la țintă, de stâncărie golașă ori de mlaștină rău primitoare — chiar și pentru călătorul autohton, necum pentru cel străin, care parcurge drumurile României, de la Munte la Mare și la Dunăre, din Banatul Temișanei până în Moldova de nord, din Deltă până în Maramureș.

De aceea, probabil, platoul transilvan — lucrul a fost observat încă din antichitate — este leagănul, nucleul principal de iradiere al românismului, până la Dunăre și la Marea cea Mare. Ceea ce numim *transhumanță*, — vechea, multiseculara pendulare, în funcție de anotimpuri, a turmelor și păstorilor de la munte spre bălțile Dunării și invers — este chiar fenomenul principal care explică unitatea de limbă, de obiceiuri și credință de-a lungul veacurilor. Contrar unor păreri profund eronate, dacă nu și răuvoitoare, transhumanța nu poate fi câtuși de puțin asimilată cu vreo formă de nomadism. Ciobanii de sub poalele munților au avut dintotdeauna gospodării și acareturi bine tocmite, în sate vechi de milenii. Transhumanța este chiar felul de a fi al românului, de a se simți la el acasă pretutindeni pe teritoriul de la Dunăre și Carpați. Fără să-și piardă sentimentul apartenenței originare la o provincie sau alta, moldoveanul, maramureșanul, transilvanul, bănățeanul — spre a nu mai vorbi de oltean, de muntean sau de dobrogean — se strămută relativ ușor, temporar ori definitiv, în anume împrejurări, la București, la Galați, la Constanța sau la Brașov.

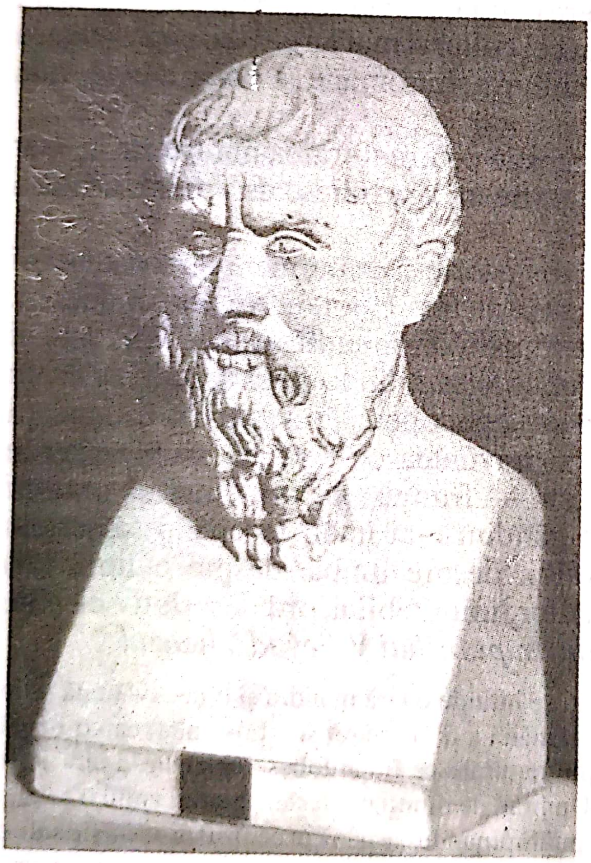

Herodot

Primele așezări umane pe teritoriul daco-getic datează încă din paleolitic, așa cum arată descoperirile arheologice, fie în Moldova din preajma Ceahlăului, a Prutului și a Jijiei, fie în Argeș sau pe Olt, în Câmpia Dunării, în ținutul Hunedoarei, al Clujului sau în Banat. Cele dintâi atestări scrise în legătură cu strămoșii, cu o vechime de aproape două milenii și jumătate, ne vin din împrejurarea că țărmul Mării Negre a fost populat de un număr mare de cetăți grecești: Tyras, Histros, Tomis, Callatis, Dionysopolis etc. Părintele istoriei, Herodot, a vizitat, poate (sau, în orice caz s-a informat prin conaționalii lui din Hellespont) aceste cetăți-porturi comerciale și de la el ne-au parvenit primele știri despre traco-geți. Ele sunt

Scanned with OKEN Scanner

prilejuite de expediția vestitului rege persan Darius al lui Hystaspes impotriva sciților (care erau însă mai mult traco-geți) de la nord de Dunăre. Se știe — și lucrul nu este deloc întâmplător — că poetul național l-a „cântat" pe Darius, după aproape două milenii și jumătate de la întâmplarea povestită de Herodot, punând pe Mircea cel Bătrân să se adreseze cu aceste cuvinte lui Baiazid-Ilderim, venit și el în fruntea unei oștiri cotropitoare pe meleagurile noastre:

După vremuri mulți veniră, începând cu acel oaspe,
Ce din vechi se pomenește, cu Dariu al lui Istaspe;
Mulți durară, după vremuri, peste Dunăre vreun pod,
De-au trecut cu spaima lumii și mulțime de norod;
Împărați pe care lumea nu putea să-i mai încapă,
Au venit și-n țara noastră de-au cerut pământ și apă.
Și nu voi ca să mă laud, nici nu voi să te-nspăimânt,
Cum veniră, se făcură toți o apă și-un pământ.

Cuceritorul Indiei și Hellespontului, al Macedoniei și al Traciei de la sud de Dunăre — cu toate că suferise o înfrângere, la Marathon, în anul 49 î. de Chr., din partea grecilor comandați de Miltiade — s-a confruntat cu un popor viteaz. În sobrietatea ei aspră informația lui Herodot consună paginii din celebrul poem eminescian de peste milenii.

„Înainte de a sosi la Istru, primul popor pe care îl supuse Darius au fost geții *care se cred nemuritori*. Căci tracii care stăpânesc părțile Salmidesului și care locuiesc mai sus de cetățile Apollonia și Mesemvria și se numesc sciarmizi și nipsei, se predaseră lui Darius fără nici o luptă; iar geții, *hotărându-se la o rezistență îndărătnică, fură supuși îndată, cu toate că sunt cei mai viteji și mai drepți dintre traci.*"[1]

Pentru că ne-am propus a ne ocupa aici, fie și în linii foarte mari, de cultura și de viața spirituală a geto-dacilor, de tot interesul este să-l vedem pe Herodot poposind un moment, în paragraful imediat următor, asupra credinței acestora în nemurire:

„Iată în ce chip se socotesc ei nemuritori: credința lor este că ei nu mor, că cel care piere se duce la Zamolxis — divinitatea lor — pe care unii îl cred același cu Gebeleizis. Tot în al cincilea an, aruncă sorții și întotdeauna acela pe care cade sorțul îl trimit cu solie la Zamolxis, încredințându-i de fiecare dată toate nevoile lor. Trimiterea solului se face astfel: câțiva dintre ei, așezându-se la rând, țin cu vârful în sus trei sulițe, iar alții apucându-l de mâini și de picioare pe cel trimis la Zamolxis, îl leagănă de câteva ori și apoi, făcându-i vânt, îl aruncă în sus peste vârfurile sulițelor. Dacă în cădere omul moare străpuns, rămân încredințați că zeul este binevoitor; dacă nu moare, atunci îl învinuiesc pe sol, hulindu-l că este om rău; după ce aruncă vina pe el, trimit pe un altul... " etc.[2]

Tot de la Herodot avem și cele dintâi știri despre Zamolxis (sau Zalmoxis). Zalmoxis ar fi fost discipolul lui Pythagoras, în Samos, de unde, întorcându-se printre ai săi îi învață că sunt nemuritori: „că nici el, nici oaspeții lui (organizase cu prilejul acelei predici un ospăț, n.n.) și nici urmașii acestora în veac nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea toate bunătățile"[3]. Ca să le dovedească aceasta, puse să i se sape o peșteră, bine închisă deasupra ca și

[1] Herodot, *Istorii*, Cartea a IV-a, traducere, introducere și note de Felicia Vanț-Ștef, Editura Științifică, 1961.
[2] Ibid.
[3] Ibid.

cum ar fi murit, de unde a ieșit după patru ani printre oameni. Chiar lui Herodot o asemenea demonstrație i se pare discutabilă, de vreme ce spune de îndată: "Cât despre mine, nici nu pun la îndoială, nici nu cred pe deplin câte se spun despre el (despre Zalmoxis, n.n.) și locuința lui de sub pamânt; de altfel socot că acest Zalmoxis a trăit cu mulți ani mai înaintea lui Pythagoras. Fie că Zamolxis n-a fost decât un om, fie că a fost într-adevăr un zeu din părțile Geției, îl las cu bine" (Ibid.), adaugă cu o undă de umor, bunul și raționalistul părinte al istoriei. Cu toate acestea, despre Zalmoxis și despre credințele geto-dacilor s-a scris foarte mult, de la antici, după Herodot, începând cu însuși Platon, până la istoricii și etnografii moderni, în special, la antropologii și istoricii religiilor, o carte celebră închinată problemei fiind *De la Zalmoxis la Genghis-Han,* de Mircea Eliade (Editura Enciclopedică și Științifică, 1980). Problema a atras, firește, și pe scriitorii artiști: Hasdeu, cu a sa *Istorie critică a românilor* (1873-1875), unde se vorbește pe larg despre „viața de codru" a dacilor; Eminescu, cu poemele sale dacice, cu fragmente din *Memento Mori* și cu unele dintre proiectele dramatice; Lucian Blaga, cu *Zalmoxe mit păgân* (lăsând deoparte, deocamdată, implicațiile conținute în sistemul său filozofic); Dan Botta, urmat de o întreagă pleiadă de "thracologi" și chiar "thracomani", în epoca interbelică, sunt dintre cei mai importanți. În fine, Sadoveanu (în *Creanga de aur, Viața lui Ștefan cel Mare, Anii de ucenicie* etc.) lasă, ca și Eminescu de altminteri, să se înțeleagă că în planul ficțiunii poetice și în cel al legendei (uneori tot atât de solidă ca și adevărul istoric) zalmoxismul și „decenèii" umplu golul istoric până în vremea Mușatinilor. Schivnici păgâni din spița lui Kesarion Breb ar fi fost văzuți, în treacăt, ca niște umbre misterioase, de starostele Căliman și chiar de Ștefan cel Mare, locuind în peșteri tainice din muntele Ceahlău (identificat cu străvechiul Kogaionon), veghind la bunul mers al istoriei, la păstrarea tradițiilor, fie pe timpul lui Alexandru cel Bun, fie la curtea lui Ștefan cel Mare. Aceasta revine la a spune, ca și Lucian Blaga în sistemul său filosofic, cum că vechile credințe geto-dace au preexistat creștinismului, dacă nu cumva pecetea zalmoxistă e încă mai definitorie pentru ceea ce s-a numit „matricea stilistică" a sufletului românesc.

Credința în nemurire, într-o viață de dincolo, veșnică și fericită, a fost suportul spiritual al puterii statale, la geto-daci, în timpul lui Burebista, marele rege contemporan cu Iulius Caesar, dar și în acela al lui Decebal, arată istoricii vremii. Urmașul direct (nu știm cât de aproape în timp) al lui Zalmoxis era marele preot Deceneu, devenit consilierul cel mai de nădejde al lui Burebista, sprijinindu-l într-o serie întreagă de reforme menite să-i consolideze puterea pe plan intern și extern. Despre toate acestea există numeroase mărturii scrise din antichitate, la Herodot, la Platon și Aristotel, Dion Cassius, Diodor din Sicilia, Aulus Gelius, Iulius Caesar, mai importante decât toate fiind cele lăsate de Strabo, care este aproximativ contemporan cu Deceneu și deci cel mai demn de crezare. Mult mai pe larg, din nefericire însă târziu, după 600 de ani de la moartea marelui preot și „mag" geto-dac, într-un text trecut prin redacția lui Cassiodorus, vorbește și Jordanes, identificând greșit pe *geții* de la Dunăre cu *goții*, greșală preluată mai târziu și de umaniștii sași din Transilvania, în frunte cu Tröster și Laurențiu Toppeltin, motivele acestora din urmă fiind de ordin politic însă, în scopul demonstrării vechimii populației săsești pe teritoriul dac. Cum cerea datina, urmând lui Zalmoxis însuși, Deceneu făcuse o călătorie de învățătură și inițiere în Egipt, prin anul 82 î.e.n., când avea cca 40 de

Scanned with OKEN Scanner

ani, devenind abia după aceea colaboratorul cel mai apropiat al lui Burebista. Țelul principal le era de a scoate „din somnolență" pe supușii lor. Prin preoții pe care îi avea în subordine Deceneu propăvăduia înțelepciunea și cumpătarea în toate, noblețea de caracter și mai ales credința în nemurire, în viața fericită de dincolo, virtuțile războinice și dreptatea, abținerea de la abuzuri de carne și băutură. Împreună cu Burebista a hotărât și a dus la îndeplinire distrugerea viilor pe întreg cuprinsul Daciei, dat fiind că alcoolismul devenise, deducem, o plagă ce se cerea înlăturată cu mare fermitate. (Ni se raportează și o vorbă a celor vechi: „bea ca un trac"). În reședința sa din muntele Kogaionon, marele preot, filosof și „mag", nu era accesibil decât regelui și slujitorilor care-i aduceau hrana, dintre cele mai frugale, constituită din fructe, lapte sau miere.[1]

Cea mai cuprinzătoare caracterizare a lui Burebista și a statului său ne vine de la Strabo, cu ale sale prețioase *Memorii istorice* și *Geographia:*

„Burebista, getul, luând conducerea poporului său, a ridicat pe oamenii aceștia înrăiți de nesfârșitele războaie și i-a îndreptat, prin abstinență și sobrietate și ascultare de porunci, așa încât, în câțiva ani a întemeiat o mare stăpânire și a supus geților aproape pe toți vecinii; ba era de mare primejdie și pentru romani, pentru că trecea Dunărea fără să-i pese de nimeni și prăda Tracia, până în Macedonia și în Iliria; iar celții, cei care se amestecaseră cu tracii și cu ilirii, i-a pustiit cu totul, și pe boii care ascultau de regele Cristasiros, precum și pe teurisci i-a șters de pe fața pământului."

Chipul lui Decebal pe Columna Traiană

Un document absolut autentic și strict contemporan, anume inscripția descoperită la Dionysopolis (Balcic), referitoare la solia lui Acornion, cetățean de frunte al acestei cetăți, pe lângă regele Burebista, vine să confirme întru totul spusele lui Strabo. Burebista, stăpânitorul unui teritoriu încă mai întins decât Dacia actuală, de la Bug (Ucraina) până în părțile Moraviei și dincolo de Dunăre, până la muntele Hemus (Balcanii) și Marea Neagră, era — se spune textual pe piatra descoperită la Balcic — „cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Tracia". Rivaliza, ca putere politică și militară, cu marele Cezar care, în anul 44, ar fi pus la cale o expediție împotriva lui, plan nedus la îndeplinire numai pentru că imperatorul căzu victimă conjurației lui Caius și

[1] Informații mai amănunțite privind existența lui Deceneu și a discipolilor lui, ca și în legătură cu viața spirituală a dacilor, pot fi aflate în studiul lui Ioan Coman, *Decénée*, Paris-București, 1942-1943. O lucrare mai veche, de asemeni amănunțit și bine informată, este aceea semnată de Martin Schantz, Carl Osias și Gustav Krüger, *Geschichte des römischen Literatur bis zum Gezetzwerk des Kaisers Justinian*, München, 1920.

Scanned with OKEN Scanner

Brutus. Burebista însuși fu victima unui complot și puternicul său regat cunoscu, în deceniile următoare, destrămări din ce în ce mai grave, până când, sub Decebal, el deveni din nou o forță amenințătoare pentru politica imperiului roman de la Dunărea de Jos, începând cam din anul 15 al erei noastre, sub împăratul Domițian. A trebuit să mai treacă oarecare timp, până când la cârmă să vină Traian, cel mai de seamă dintre toți conducătorii pe care i-a avut imperiul, mare om politic și mare general.

*
* *

Mai cu seamă doctrina zamolxistă a pre-monoteismului, ca și credința într-o viață fericită de dincolo de moarte vor fi fost, cum lesne ne putem da seama, terenul propice pe care se va altoi religia creștină la daco-romani. În veacurile al III-lea, al IV-lea și al V-lea, avem o adevărată literatură patristică, redactată cu precădere în limba latină, lucru ce a dus la consolidarea romanității pe pământul Daciei Felix, întemeiată de către împăratul Traian la începutul secolului I e.n., după grele războaie purtate împotriva dacilor conduși de viteazul rege Decebal.

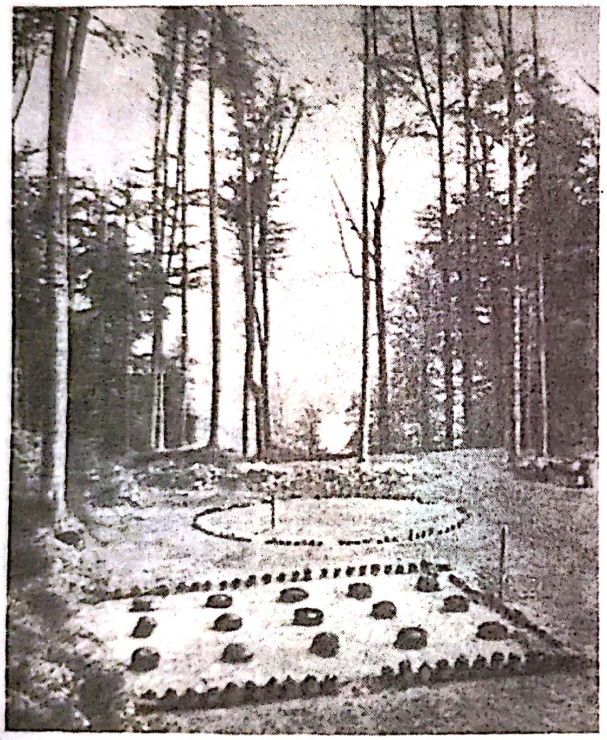

Ruinele sanctuarului patrulater și ale sanctuarului mic, rotund, din incinta sacră de la Sarmizegetusa, capitala statului dac din vremea lui Decebal.

Cu toată bogăția și diversitatea ei, spiritualitatea geto-dacică, așa cum o cunoaștem din documentele pe care le avem acum, n-a cristalizat într-o literatură propriu-zisă. Nu avem cunoștințe complete nici măcar despre limba geto-dacă. Protocroniștii consideră că limba traco-geto-dacă era chiar... latina, vorbită pe teritoriul Daciei dar și pe o arie extrem de întinsă, cuprinzând mai toată Europa, din cea mai adâncă vechime. Ca atare, nu limba română s-ar trage din limba latină, ci tocmai invers, limba latină ar fi avut ca mumă limba dacă sau getică[1]. Lucru imposibil de admis din punctul la care au ajuns astăzi științele filologice și istorice. E adevărat totuși că unii dintre daci, pătura conducătoare, nobilii, cunoșteau limba latină, învățată pe cale cărturărească, nici vorbă, în cadrul relațiilor interstatale, de la Burebista până la Decebal.

Oricum, la mijloc fiind știrile sigure numai din vremea lui Burebista încoace, cultura dacică ne apare mai nouă și incomparabil mai puțin bogată decât cea latino-romană, măcar sub aspectul încadrării în complexul civilizației europene, luată în ansamblul ei. Lui Ovidiu, marele poet latin, exilat la Tomis în primele două decenii

[1] Vasile Cărăbuș, în revista *Noi tracii*, an XIII, nr. 112, Milano, oct 1984.

Scanned with OKEN Scanner

ale erei noastre, geto-dacii i se par pur și simplu niște sălbatici, asemănători cu fiarele, îmbrăcați cum erau în piei de oaie netăbăcite, veșnic puși pe harță, vorbind o limbă cu sonuri absolut barbare.

Căci, în fond, despre PUBLIUS OVIDIUS NASO[1] se cade a vorbi mai întâi și întâi ca despre un scriitor, măcar parțial trăind și activând pe teritoriul patriei noastre. S-ar putea ca în *Triste* și în *Pontice*, un număr important de „epistole" în versuri, compuse la Tomis, poetul să exagereze retoric, căutând să atragă asupra-și iertarea lui Augustus. El vorbește pe larg de pusta acoperită de pelinul culcat la pământ de vânturi reci, de gerurile grele ale iernilor pe malul Pontului Euxin, mai ales de compania greu de suportat a băștinașilor necivilizați, de desele invazii ale barbarilor asupra cetății, el însuși trebuind să ia armele și să țină piept împotriva lor la ziduri. Și totuși instinctul poetic l-a împins să învețe limba acestor băștinași „grosolani, cruzi și răi", „o limbă barbară, care nu are nici o asemănare cu latina, cu cuvinte grecești stâlcite, alterate de amestecul cu sonuri getice". A compus chiar o serie de poeme în respectiva limbă. Nu din altă pricină decât din dorința de a-și câștiga măcar aici o glorie literară, de vreme ce patria de origine i-o refuza. A avut chiar satisfacția de a se vedea admirat de geții cărora le citea din versurile scrise pe limba lor, îmblânzindu-le firea, încântându-le urechea și luminându-le mintea:

De am cumva cusururi să nu te miri de ele,
O, Carus, căci poetul aproape că e get.
Ah, mi-e rușine-a spune: am scris în graiul getic,
Cuvintele barbare le-am pus în vers latin.
A și plăcut poemul; tu poți să mă feliciți:
Aici între sălbatici am nume de poet.
Mă-ntrebi ce-am scris? Pe Cezar eu l-am slăvit în versuri
Și-n opera mea nouă, el, zeul, mi-ajută.
Le-am spus la geți că August își dete trupul morții
Dar sufletu-i în ceruri se duse, între zei.[2]

(Pontice, III, 13, *Lui Carus)*

Așadar, dacă a scris poeme în limba getă, cum singur spune, exilatul a întreprins o asemenea lucrare aproximativ îndată după ajungerea veștii despre moartea împăratului Augustus la Tomis, după aprilie, anul 14 e.n. E cântat, ni se spune mai departe, Tiberiu, urmașul la tron al lui Augustus, fiul său vitreg, și mama lui Tiberiu, Livia, prezentată de nefericitul poet din Tomis drept „Vesta matroanelor romane". Când termină de citit papirusul cu poemul în chestiune, ceata de barbari păru încântată, ascultătorii clătinând din cap și murmurând, zicând că dacă el, Ovidiu, aduce atâta slavă lui Augustus, lui Tiberius și Liviei, nu s-ar cădea să mai fie lăsat în exil:

---

[1] Născut la 20 martie, anul 43 î.e.n. la Sulmona, în Abruzzo (Italia) — mort în anul 17 e.n. la Tomis-Constanța (România).

[2] Citâm după traducerea lui Teodor Naum, Ovidiu, *Scrisori din exil*, ESPLA 1957.

Informații ample despre exilul lui Ovidiu la Tomis, odată cu propunerea de a se vedea în el un prim poet al meleagurilor noastre, putem afla în culegerea de studii și comunicări, destul de voluminoasă, *Atti di Convegno internazionale Ovidiano*, Sulmonae, Maggio, 1958. Între alții, Victor Buescu publică aici studiul *Trois aspects roumains d' Ovide*, în vol. I, p. 235 sqq. Lucrarea colectivă a apărut la Instituto di studi Romani, Roma, 1959.

Scanned with OKEN Scanner

La pagina din urmă când am ajuns,
Și capul și-l clătiră și tolbele lor pline,
Și-un murmur lung din gură barbarii toți au scos.
„Fiindcă-ai scris de Cezar așa, îmi zise unul,
Tu trebuia în țară să fii de el chemat".
Așa mi-au zis, o Carus, dar iată a șasea iarnă
De când eu sunt aice, sub Crivăț alungat.
Nimic n-am de la versuri, cât mi-au stricat odată!
Doar ele-au fost pricina exilului meu.

(Ibid.)

Pierdute pentru totdeauna, poemele lui Ovidiu în limba geto-dacă ar fi constituit desigur un început de literatură pe teritoriul dacic, cu totul onorabil, venit de la unul dintre cei mai mari poeți ai lumii. Muzele îi erau singura mângâiere pe aceste locuri pustii și neprimitoare. Nu se putea mângâia nici cu beția, nici cu jocul zarurilor, cum făceau alții (Cartea I din *Pontice, Lui Maximus)*. Scria versuri, deși știa că nu i le va citi nimeni. Adesea le arunca în foc. Avea totuși momente (aflăm tot din epistola către Maximus) de mulțumire, știindu-se, cu siguranță, scriitorul cu cel mai mare talent din părțile Istrului și ale Pontului Euxin:

Dar eu unul mulțumit sunt că pot să scriu lesne
Și n-am de ce acuma prea mult să muncesc.
De ce a mele versuri să le cioplesc atâta?
La geți n-o să le placă? De asta să mă tem?
Sunt prea-ndrăzneț eu, poate, dar mă mândresc că Istrul
Mai mare decât mine nu are alt talent!
Și mi-i destul că-n locul în care-mi duc viața,
Aicea între geții sălbatici, sunt poet!
Ce-aș câștiga să-mi caut în altă lume faima?
Azi Roma mea e locul ce soarta mi l-a dat,
Mi-i mulțumită Muza cu publicul de-aice.

Interesantă psihologia, drama exilatului, oscilând între rugăminți nesfârșite către Cezar, către prietenii cei mai influenți de la Roma și o... superbie demnă de un Macedonski, când scrie în Cartea a IV-a din *Triste* aceste versuri pline de conștiința propriei valori, a perpetuării gloriei lui peste veacuri:

Pământul fără margini va ști de pasul meu,
Din răsărit va merge până-n apus cuvântu-mi
Și răsăritul martor apusului va fi,
Glasul durerii mele va răsuna departe,
Dincolo de pământuri, de mările adânci...

(*Triste*, IV, 9)

Dar chiar în viață fiind, tomitanii, mai ales grecii de aici, i-au cunoscut opera, și ca atare l-au scutit de dări și i-au acordat „agnothesia" cetății odată cu omagiile lor, poetul exultând de mulțumire:

O, tomitani! Se vede că sunteți de neam grec,
Pelignii mei, Sulmona cu casa părintească,
La fel de-a mele chinuri se vor fi-nduioșat.
Voi, mai dăunăzi mie mi-ați hărăzit o cinste,
Pe care abia ați da-o unui nevinovat:

Scanned with OKEN Scanner

Scutit de dări sunt singur pe țărmurile voastre,
Afară doar de-aceia prin lege chiar scutiți.
Ba eu încins sunt astăzi cu iedera pe care
Ați pus-o fără voie pe fruntea-mi de poet.
Așa cum drag îi este și Delosul Latonei,
Căci el a dat zeiței un singur adăpost,
Și Tomisul îmi este drag mie: aici sunt oaspe
De când din țara mea scumpă gonit am fost.
(Pontice, III, 14, *Lui Tuticanus)*

Adaptat sau nu locului unde a fost exilat, în *Triste* și în *Pontice*, opere majore, de o cu totul altă natură decât *Metamorfozele* sau *Arta de a iubi*, decât tot ce scrisese până acum, poeme de un lirism sincer și profund, la mijloc intrând tragicul

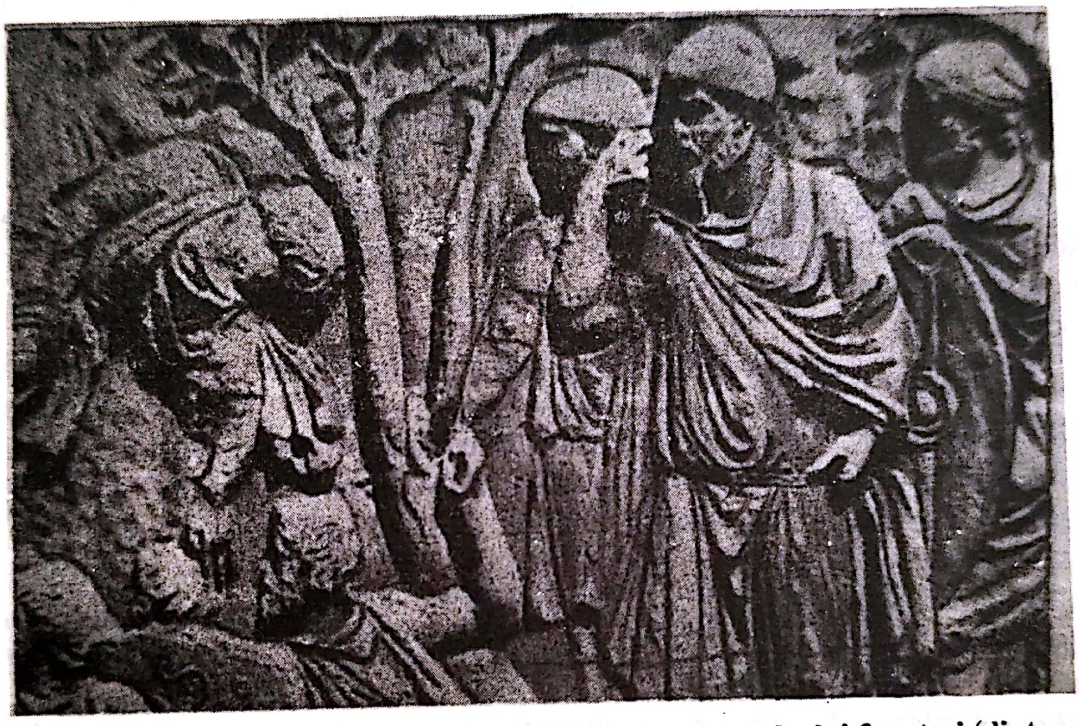

Într-o scenă de pe Columna Traiană, Decebal, asistat de doi fruntași (dintre care unul poartă scut) urmărește atacul dat de un corp de oaste dacic împotriva unei întăriture romane.

autobiografic, Ovidiu este și un poet al locului, chiar lăsând deoparte probabilitatea de a fi scris și în limba băștinașilor. Am amintit deja de descrierile de natură, o natură cu o climă deosebit de aspră, Ovidiu nimerind la Tomis, s-ar zice, într-o perioadă a glaciației extreme. El este un Alecsandri latin, cu oroare de geruri și sălbăticie, iubitor de confort, iernile de la Pont părându-i-se groaznice cu totul. Zăpezile, de-ar fi să ne luăm după afirmațiile lui, nu se topesc niciodată prin unele văgăuni, iar în toiul iernii îngheață tun nu numai Dunărea, dar chiar și marea: „Chiar și noianul mării eu l-am văzut că-ngheață/Și sub o carapace că stă încătușat;/Și nu numai atâta: mi-a călcat piciorul pe marea înghețată". Vânturile tari abat până și casele, turnurile, frigul silind pe geți să îmbrace ițarii și cojocul, arătând fioroși cu țurțurii de ghiață în bărbile și în pletele lor: „Atunci de frig barbarii își pun pe ei cojoace,/ Își pun ițari: nu-și lasă decât obrazul gol;/Iar țurțurii de gheață le zuruie în plete,/De

alba promoroacă scânteie barba lor" (*Triste*, III, 10). Vinul îngheață și ia forma urciorului, încât trebuie să-l consumi sfărâmat în bucăți, apa se scoate din copcă, cu produfuri etc. Primăvara, ca și la Alecsandri, însă, e cântată cu tot specificul fragranței trezirii la viață a naturii:

Zefirii moaie frigul, dar mie iarna asta
Din Sciția mai lungă mi s-a părut a fi.
Berbecul care-a dus-o pe Helle în spinare,
Tocmește-acum și noaptea și ziua tot la fel,
Copiii cei zburdalnici, copilele voioase
Culeg din iarba verde sfioșii toporași.
Cu flori în fel de fețe câmpiile se-mbracă
Și păsări guralive pe ramuri ciripesc.
Și uite rândunica sub grindă-și face cuibul,
Sărmane! Ca să poată spăla al tău păcat.
Și, uite, grâul verde, ce-a stat ascuns sub glie,
Își scoate colțul fraged din umedul pământ,
Pe unde crește vița dă mugurul din curpen,...
(*Triste*, III, 12)

Cum se vede din fragmentul citat mai sus poezia lui Ovidiu are, pe lângă indiscutabilul farmec artistic, și o valoare documentară, dându-ne o idee oricât de vagă, despre oameni, despre peisaj, anotimpuri, ocupații etc. Iată un alt mic tablou de epocă:

Aici porfiră nu e în Pontul Euxin,
Și oile de-aice dau lână-așa de aspră;
Iar fetele din Tomis de tors nu se mai țin:
Aici, la noi, femeia își macină făina,
Urciorul greu de apă și-l duce ea pe cap.
Aici în strai de viță nu se-nveșmântă ulmul
Și poamele n-atârnă pe ramuri din copac.
Pe câmpuri mohorâte pelinu-crește-n voie.
(*Pontice*, III, 8)

De tot interesul sunt, firește, mărturiile amănunțit biografice, privind traiul poetului pe malurile Mării Negre. La un moment dat,deși bătrân acum, a trebuit să încingă și el armele, spre a merge la zidurile de apărare amenințate tot timpul de barbari:

Eu care-n tinerețe am cam fugit de arme
Și numai pe la jocuri cumva le-am mânuit,
Bătrân fiind, cu scutul și sabia în mână,
Pun chivăra acuma pe capul meu albit!
Îndată ce străjerul dă strigăt de alarmă,
Cu mâini înfiorate eu armele încing:
Cu arc și cu săgete muiate în veninuri,
Dușmanul de-a călare dă zidului ocol.
(*Triste*, IV, 6)

Unii istorici literari au văzut în opera lui Ovidiu și anume elemente „românești" (V. *Atti*, loc cit.), cum ar fi sentimentul *jalei* și al *dorului* din doine (la poetul latin: *desiderium*), exprimând regretul și tristețea înstrăinatului ce se vede îmbătrânind,

Scanned with OKEN Scanner

fără nădejdea revederii locurilor natale, unde în tinerețe iubise atât de mult. Pierzând totul, chiar și speranța, poetul rămâne totuși încredințat că talentul îi este o comoară și o armă împotriva timpului, pe care nimeni nu i-o va putea răpi: „Eu n-am decât talentul și soț și bucurie,/ Pe el să pună mâna Cezarul n-a putut!/Cu sabia cea cruntă să mi se ieie viața,/Și totuși a mea faimă prin veacuri va trăi" (*Ibid.*, III, 7). Cu îndreptățire deci românii au scos din *Triste* (III, 3) aceste eminesciene (mult *avant la lettre!*) versuri, gravându-le pe monumentul din centrul Constanței:

Sub astă piatră zace Ovidiu cântărețul
Iubirilor gingașe, răpus de-al său talent.
O, tu ce treci pe-aice, dac-ai iubit vreodată,
Te roagă pentru dânsul: Să-i fie somnul lin.

Se înțelege, marele latin intră — mai mult decât toți ceilalți clasici ai antichității romane — în atenția literaților români, de la Miron Costin la reprezentanții Școlii ardelene (Vasile Aaron îl traducea cu *Metamorfozele*), la Gheorghe Asachi, Costachi Conachi, Vasile Fabian Bob, Alecu Russo (care în studiul *Poezia poporală* îl amintea de asemeni) și Vasile Alecsandri, care îl va celebra în cunoscuta sa dramă *Ovidiu*. Ovidiu este prezent și la un nivel mai popular, în pictura veche bisericească, fiind înfățișat uneori alături de „sfinții filozofi", figurând pe pereții exteriori, alături de Platon, Aristotel, Pythagoras, Sofocle, Euripide etc.)[1]

Miron Costin îl utilizează și ca punct de inspirație în poemul *Viiața lumii*, unde se simt adierile elegiace din *Triste*, dar mai ales ca reper istoric, în dizertația *De neamul Moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*. Trebuind să combată „basna" lui Simion Dascălul, acel om „de puțină minte" care, preluând știri cu totul false, necontrolate științific, de la alți istorici, răuvoitori nouă și străini de neam, afirmase, interpolând cronica lui Ureche, cum că românii s-ar trage din tâlharii de la Roma surghiuniți pe meleagurile Daciei. El arată că nu cunoaște decât cazul unui singur renegat exilat la Pontul Euxin, un „dascal anume Ovidius": „Pre acel Ovidius l-au făcut, cum zicu turcii, surgunu, de l-au gonit din Râm tocma la Cetatea Albă, spre Marea Neagră, Avgust chesariu, împăratul Râmului, pentru niște cărți ce scrisese în stihuri de dragoste, de să umplusă Râmul de curvii dintru acele jocuri ale lui"[2]. Cum vedem, bunul moralist care este Costin consideră că Ovidiu a fost exilat nu la Tomis, ci la Cetatea Albă, pe țărmurile Limanului, ale „Vidovului", „că ș-au fârșit și viața acolo", aducând în sprijinul acestei aserțiuni următoarea etimologie: „Și pre numele lui ieste balta Vidovul la Cetatea Albă"[3]. Interesant este să observăm că în câteva locuri din epistolele lui Ovidiu scrise din Pont poetul ne vorbește destul de insistent de locul surghiunului său ca fiind „Istrul" care se varsă în mare, ca și Nilul, „prin șapte guri" (Cartea I din *Triste*, de exemplu). Desigur, la mijloc pot fi cele auzite despre geografia locului din jurul Tomisului, nefiind exclus chiar ca poetul să fi călătorit până pe malurile Dunării,

[1] V. și excepționala ediție princeps, ediție bibliofilă de lux, facsimilată și transcrisă cu litere latine, datorată lui Mihai Capsali, a traducerii *Metamorfozelor* ovidiene, făcută de Scarlat Barbu Tâmpeanu, la 1808, cu titlul *Schimbările lui Ovidie*, Editura Cartea Românească, 1974.

[2] Miron Costin, *Opere*, E.S.P.L.A., 1958, p. 248.

[3] *Ibidem*.

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ „GH. ASACHI" IAȘI
642.562
Cd. 397 - coala 2

Scena de pe Columna Traiană arată ultimele momente ale regelui-erou, Decebal.

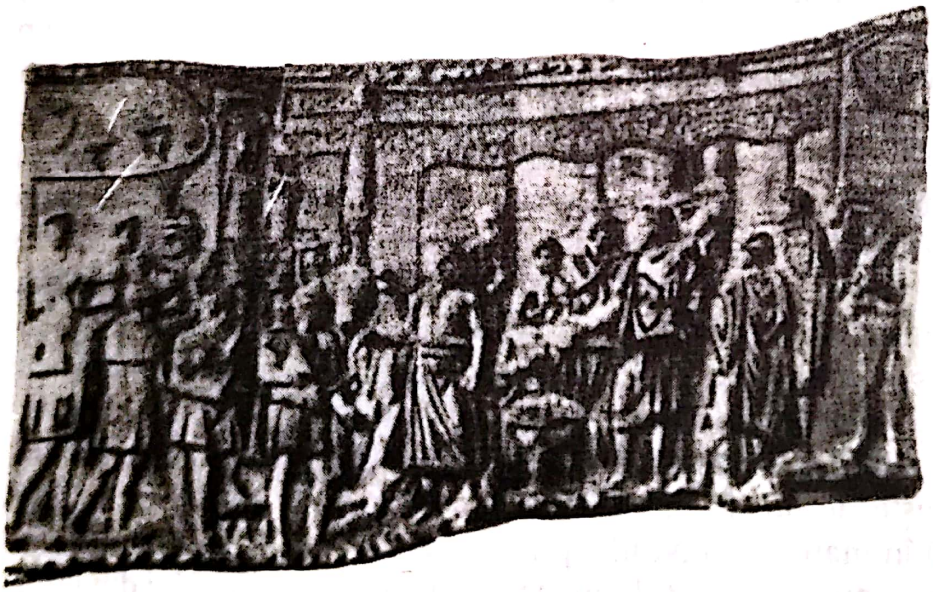

Scenă de pe Columna Traiană. În primul plan Împăratul Traian oficiind; în stânga, ofițeri romani și stindardele legiunilor.

poate până în preajma Deltei, dar despre o ședere a lui la Cetatea Albă nu putem fi deloc siguri. Miron Costin se referă, însă, la Ovidiu mai cu seamă pentru a îndrepta eroarea istoricilor de dinaintea lui, în legătură cu denumirea *vlah*, dată românilor, „după Fleacu, hatmanul Râmului", eroare prezentă în scrierile lui Eneas Sylvio Piccolomini și perpetuată până la Grigore Ureche inclusiv: „Și între aceia (istorici, n.n.) aflu și eu pre Ureche, săracul, următoriu: să fie numele acestor țări vlah, de pre acel Fleac, hatmanul Râmului". Într-adevăr, în Cartea a III-a din *Pontice*, 9,

Scanned with OKEN Scanner

într-una din epistolele către Graecinus, Ovidiu amintește de fratele corespondentului și prietenului său de la Roma, generalul Flaccus, fost pro-praetorul Moesii care ținuse piept geților barbari la Istru: „Pe-aceste locuri Flaccus a comandat odată: Sub dânsul n-aveai teamă de Istrul cel barbar/Căci el ținuse a Moesiei popoare/ Și-nspăimânta pe geții ce se încred în arc./Cu apriga-i vârtute luă-napoi Trosminul/ Și Dunărea cu sânge barbar o înroși".

Trosminul, luat înapoi de către Flaccus este localitatea Iglița de azi. Câteva versuri mai încolo ni se spune că Flaccus adusese sub ascultarea sa „Pontul stâng". Ce se poate înțelege de aici? Că Flaccus a pus piciorul dincoace de Dunăre, dând astfel teritoriului respectiv numele de „Flachia" — „Vlahia", cum susțin istoricii pe care îi combate Costin? Versurile citate în *De neamul moldovenilor...*, unde e vorba de Fulvius Flaccus, și unde se spune explicit cum că Flaccus „acum ține/Râpa (malul, n.n.) scump-a Dunării" nu sunt citate direct din opera lui Ovidiu, ci după izvorul principal al cronicarului moldovean, Laurențiu Toppeltin de Mediaș, cu *Origines et occasus Transylvanorum:*

Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus, et illo
Ripa ferox Istri sub duce tuta fuit
Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli;
Hic arcu fisos, terruit ense Getas.

traduse de Costin în felul următor, abaterea principală fiind doar folosirea rimelor, inexistente în textul latin:

Ghieții ținea într-o vreme, acum Flaccus ține
Râpa scump-a Dunării, el singur cu sine.
Iel au ținut Misiia în pace cu credința,
Pre ghieți au scos aicea, el cu biruința.[1]

Pe scurt, Miron Costin voiește a demonstra că ar fi o greșeală să deducem numele de *vlah* de la numele generalului Flaccus, amintit de Ovidiu. Adevărul este — și aici cronicarul se află pe drumul cel bun, acceptat până în zilele noastre — că *vlah, valah, valios, olah, vloh, voloh, bloh* etc. este numele pe care îl da românilor popoarele din jur, slavii, germanii, maghiarii etc. E, pentru Costin, și acesta un argument care îndreptățește teza proveniență italice a românilor: „Numele Italiei este vechiu, la toate istoriile cele vechi latinești, de la Ital, craiul lor. Nemții italianului zic valios și noao, moldovenilor și muntenilor, valașhos, leșii italianului vloh, iară noao voloșin [...], ungurii italianului: olașu, iară moldoveanului și munteanului olah. Și țării Italiei leșii zic Vlosca Zemlea, adecă Țara Vlahului, iară țării noastre: Volosca Zemlea".[2]

Opera lui Ovidiu scrisă la Tomis este utilizată pe larg și de istoricii moderni, în frunte cu Vasile Pârvan, în cartea sa *Dacia*, spre exemplu. Din *Pontice*, II, 9, 47, aflăm de existența, la Callatis, a unui... coleg de breaslă, poetul Cotys, principe al cetății și fiul regelui Rhoemetacles, a cărui operă tomitanul exilat o citea, admirând superlativ talentul literar al unui trac, filoelen ce-i drept, scriind deci în grecește:

---

[1] Miron Costin, *Opere*, ed. cit., p. 248. Problema e reluată, după Costin, de către Dimitrie Cantemir, în *De antiquis et hodiernis Moldavie Nominibus* (v. ed. Academiei, 1983)
[2] *Ibid.*, p. 246-247.

Scanned with OKEN Scanner

Carmina testantur; quae, si tu nomina demas,
Threicium iuvenem compuisse negem.
Neve sub hoc tractu vates foret unicus Orpheus,
Bistonis ingenio terra superba tuo est.
Haec quoque res aliquid tecum mihi foederis affert;
Eiusdem sacri cultor uterque sumus:
Ad vatem vates orantia brachia tendo.

(În traducerea din Vasile Pârvan, *Dacia,* Ediția a patra revăzută și adnotată, Traducere după originalul francez inedit de Radu Vulpe, Editura Științifică, Bucuresti, 1967, p. 181: „Mărturie sunt versurile tale: dacă ai da la o parte numele tău, aș tăgădui că ar fi compuse de un tânăr trac. Și nici Orfeu nu va mai fi în această regiune singurul poet. Țara bistonului e mândră de talentul tău" (bistonii erau un trib tracic de pe malurile Mării Egee, n.n.). Și astfel se produce între mine și tine un fel de alianță: suntem amândoi adoratorii și inițiații aceluiași mister sacru: ca poet, către tine, poet, îmi întind rugătoarele brațe". Textul latinesc citat mai sus se află tot în *Dacia,* ed. cit., p. 99.)

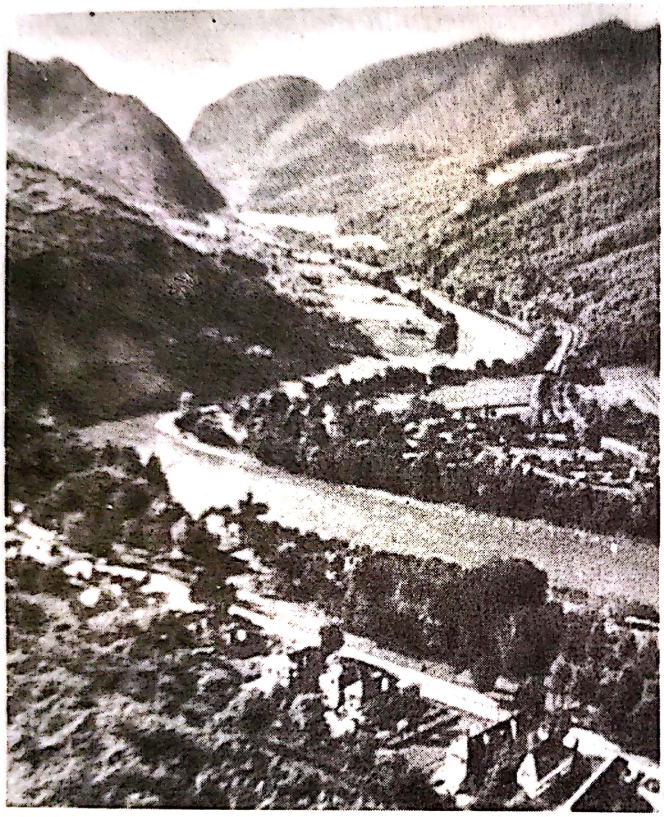

Valea Oltului, la Căciulata: urcând de-a lungul râului, legiunile romane au atacat cetățile dacice din Transilvania în al doilea război, 105-106 e.n.

Mai adăugăm, în fine, că prea cunoscuta vorbă cum că strămoșii au trebuit să țină, întotdeauna, cu o mână coarnele plugului și cu cealaltă armele de apărare împotriva invadatorilor, Vasile Pârvan o află tot în poemele ovidiene (*Triste,* V, 10,23-24), izvorâtă fiind, deci, dintr-o aspră experiență de viață, mai mult decât milenară.

*
* *

Am insistat poate într-un chip neobișnuit pentru o istorie literară asupra dacogeților și a puterii lor statale, însă scopul ne este de a arăta forța politică și militară cu care aveau a se confrunta romanii în cele două războaie decisive pentru cucerirea Daciei din anii 101 și 105. Fondul nostru etnic trebuie să ne apară a fi mai întâi geto-dacic, căruia i s-a adăugat ulterior cel romanic, având ascendentul hotărâtor al unei limbi și al unei culturi de anvergură europeană la acea epocă și mult timp după, până în zilele noastre.

Administrația romană *a Daciei Felix,* numeroșii coloniști așezați la nordul Dunării și la Carpați, de regulă militari lăsați la *vatră* (de unde și presupusa etimologie *veteranus* (din *ad vetram)* care dă pe românescul *bătrân* au adus o

civilizație categoric superioară celei a dacilor și au făcut ca limba învingătoare să fie latina. Dealtminteri, cum am mai spus, există indicii sigure că latina era bine cunoscută multora dintre nobilii daci, păturii conducătoare. Un argument sigur este acela al emiterii de monede de argint dacice cu inscripții latine, ca și inexistența interpretului în scenele care înfățișează tratativele dintre beligeranți de pe Columna Traiană, ridicată în Forul din Roma, o adevărată, foarte fidelă, cronică săpată în piatră a războaielor dintre romani și daci.

S-a stabilit astfel ca și definitiv de către specialiștii cei mai avizați că limba română a luat ființă odată cu poporul care se numește el însuși pe sine *român*. Fenomenul a avut loc în spațiul carpato-danubiano-pontic, în secolele II-VI, ca urmare a colonizării intensive și sistematice a provinciei, începând îndată după cucerirea ei. Istoricii și arheologii au demonstrat apoi pe deplin persistența elementului roman în Dacia, și după abandonarea de către armata și administrația împăratului Aurelian a provinciei, în anul 271, ca urmare a presiunii mereu crescânde a valurilor popoarelor migratoare de la nord și de la est asupra vastului imperiu. Populația era numeroasă și statornică, adânc legată de pământ prin ocupația ei de bază, agricultura, având în același timp orașe-cetăți așezate temeinic, cu o viață economică și culturală înfloritoare, cum ar fi *Napoca*, actualul Cluj-Napoca, *Potaissa* (actuala Turda), *Apullum* (Alba Iulia), *Drobeta* (Drobeta-Turnu Severin) etc., adăugate mai vechilor așezări de pe malul Mării, *Callatis* (actuala Mangalia), *Tomis* (Constanța), *Histria* etc.

În general, specialiștii în istoria limbii consideră că idiomul nostru național s-a format treptat, în prima jumătate a mileniului I, astfel încât pe la sfârșitul veacului al VI-lea și începutul celui de al VII-lea limba romanică (nu alta decât una din variantele limbii latine populare vorbită în întregul imperiu) de la Dunăre și Carpați avea, în mare, înfățișarea ei de astăzi, elementele împrumutate de la alte popoare (în special de la cele slavice, începând cam de prin secolul al VI-lea) fiind complet asimilate în structura ei gramaticală și în vocabularul rămase fundamental romanice. Că primele generații de coloni — care au contribuit bănuim, la impunerea relativ rapidă a limbii latine în detrimentul celei dacice — au fost soldați demobilizați (cu serviciul militar încheiat, care la romani dura 25 de ani) și împroprietăriți pe pământul Daciei, o dovedesc o serie de cuvinte precum *bătrân*, provenit din latinescul *veteranus* — netransmis ca atare în celelalte limbi romanice — sau *pământ* (din *pavimentum*). Că acești veterani, statornicindu-se, au devenit agricultori, *țărani* (de la cuvântul *țară*, provenit din lat. *terra*), o dovedesc denumirile latinești din domeniul acestei îndeletniciri la români: *câmp* (lat. campus), *a ara* (arare), *a semăna* (seminare), *a treiera* (tribulare — păstrat și în *a cutreiera*, cu sensul cel de al doilea al originalului pe punctul de a fi întărit prin franțuzescul *tribulation*, adoptat în secolul trecut), *a secera* (sicilare), *a culege* (colligere), *grâu* (granum), *secară* (secale), *mei* (milium), *orz* (hordeum), *spic* (spicum), *paie* (palea), *neghină* (nigellina), *a măcina* (machinare), *a pisa* (pinsare), *piuă* (pilula), *făină* (farina), *a cerne* (cernere), *ciur* (cibrum) etc. De agricultură este strâns legată pomicultura, în consecință numele arborilor fructiferi fiind de asemeni latine: *pom* (pomum), *măr* (malum), *păr* (pirus), și *pară* (pira), *cireș* (ceresius), *prun* (prunus), *piersic* (persicus), *nuc* (nux-nucis) etc. Creșterea vitelor este cea de a treia principală ocupație a omului de la țară: *creștere* (crescere), *vită* (vita), *bou* (bos-bovis), *vacă* (vacca), *viței* (vitellus), *taur* (taurus), *lapte* (lactem), *chiag* (coagulum), *corastră-*

Scanned with OKEN Scanner

Chipul lui Traian, pe un dinar de argint bătut în timpul domniei lui.

Bustul lui Septimus Sever, împărătul care a acordat o deosebită atenție Daciei. Sculptură antică în marmură.

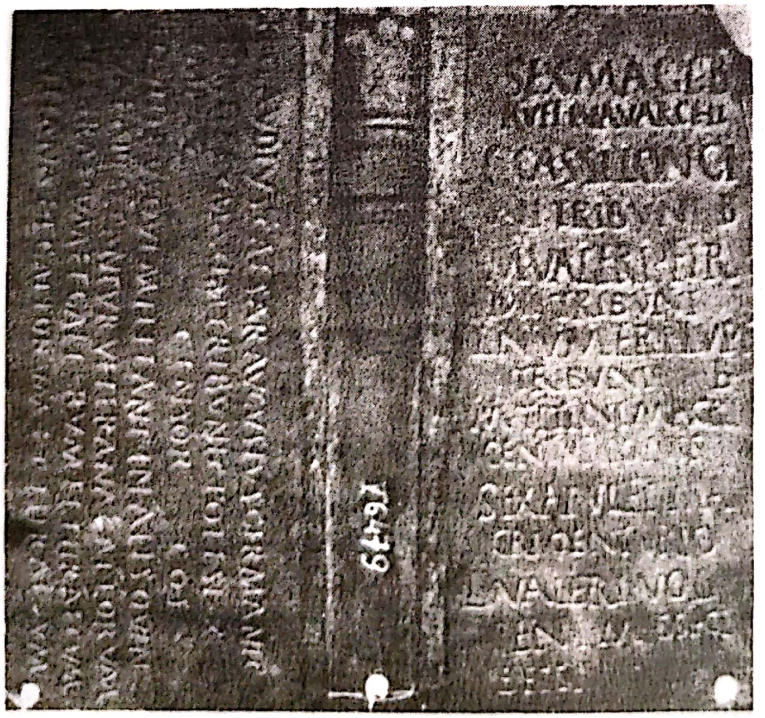

Diplomele militare romane erau tăblițe duble de aramă cu extrase din edictul imperial prin care se atestă că unui soldat lăsat la vatra i se acordă cetățenia romană.

Mască de bronz, din epoca romană, descoperită la Carsium (Hârșova).

Scanned with OKEN Scanner

colastră (colastra), *unt* (unctum), *caș* (caseum), *cal* (cabalus), *iapă* (equa), *armăsar* (admissarius), *porc* (porcus), *scroafă* (scrofa), *vier* (virres), *purcel* (porcellus), *câine* (canis), *cățel* (catellus), *mascur* (masculus), *mistreț* (mixticus), *oaie* (ovem), *berbec* (vervex-vervecem), *miel* (agnellus), *turmă* (turma), *păcurar* (pecorarius), *păstor* (pastor), *a mulge* (mulgere), *a strecura* (strecorare), *a fierbe* (fervere), *staul* (stabulum), *pășune* (pastionem), *a paște* (pascere), *iarbă* (herba) etc., etc. Veteranii vorbitori de limbă latină, aduși în Dacia din mai toate părțile imperiului, se însoțeau cu *femei* dace, întemeind *familii* (cuvântul *familie* ca atare e împrumutat mai târziu din franceză, însă *femeie* vine din lat. *familia*, ca și *soție-soț*, din lat. *socius*). Sistemul denumirilor înrudirilor de familie este de asemeni latinesc: *om* (homo), cu sensul și de *bărbat* din lat. *barbatus* și de *soț*), *muiere* (mulier), *părinte* (parentem), *fiu* (filius), *fecior-fecioară* (fetiolus), *frate* (frater), *soră* (soror), *cuscru-cuscră* (consocerum), *cumnat-cumnată* (cognatus), *nepot* (nepos), *ginere* (gener), *noră* (norus), *socru-soacră* (socer) etc. Latinești sunt denumirile pentru părțile corpului omenesc (prin transfer și multe din cele referitoare la animale): *cap* (caput), *trunchi* (trunculus), *piept* (pectus), *picior* (petiolus), *mână* (manus), *deget* (digitus), *unghie* (ungla), *păr* (pilus), *genunchi* (genuculum), *cot* (cubitus), *ochi* (oculus), *frunte* (frons, frontis), *nas* (nasus), *gură* (gula), *limbă* (lingua), *dinte* (dens-dentis), *geană* (gena), *sprânceană* (supercina), *piele* (pellis), *os* (ossum), *carne* (caro-carnis), *sânge* (sanguis), *inimă* (anima), *pântece* (pantex-ticis), *mațe* (mattia), *ficat* (ficatum) etc. Tot așa, fiziologia corpului omenesc: *a mânca* (manducare), *a bea* (bibere), *a (ră)sufla* (sufflare), *a dormi* (dormire) etc. Denumirea locuințelor și a interioarelor, a mediului ambiental: *curte* (curtis), *casă* (casa), *masă* (masa), *perete* (parietem), *fereastră* (fenestra), *ușă* (ustinum), *scară* (scala) etc. Elementele cosmice și meteorologice le moștenim de asemeni din latină: *cer* (caelum), *stea* (stella), *soare* (solem), *aer* (aer-aeris), *apă* (aqua), *foc* (focus), *ploaie* (plovia), *vânt* (ventus), *a ninge* (ningere), *nea-neauă* (nix-nivis), *gheață* (glacia), *frig* (frigus), *ger* (gelum), *cald* (caldus), *senin* (serenus), *nor* (nubilum), *lumină* (lumen-nis) etc. Marcarea curgerii *timpului* (din lat. tempus): *an* (annus), *primăvară* (primavera), *vară* (vera), *toamnă* (autumnus), *iarnă* (hibernum), *zi* (dies), *noapte* (nox-tis), *dimineață* (demane), *amiază-zi* (ad mediam die), *seară* (sera), *miezul nopții* (mediam noctem) etc.

O atenție oarecum specială trebuie acordată cuvintelor de origine latină ținând de răspândirea creștinismului printre români în secolele II-V, înainte de venirea în contact și de conviețuirea cu popoarele slave, dovadă și aceasta a romanității și unității de bază a celui dintâi factor spiritual care este limba.* Din această epocă datează cuvinte ca: *Dumnezeu* (din lat. Domine-Deus — etimologie asupra căreia va dizerta Nicolae Milescu Spătarul, mai întâi, în a sa *Carte cu multe întrebări foarte folositoare pentru multe trebi ale credinței noastre*), *biserică* (din basilica), *creștin*

* Din tradiția bisericească, dar și din însemnările vechilor scriitori din epoca paleocreștină (Tertulian, mort în anul 240; Origen, mort în anul 254; Eusebiu din Cezareea, mort în anul 340 și alții) reiese că în Sciția Minor (Dobrogea românească de azi, anexată imperiului roman încă din anii 29-28, î. de Chr., prin cuceririle proconsulului Licinius Crasus al Macedoniei) a predicat însuși apostolul Andrei — fratele lui Simon Petru — și ucenicii lui, chiar în primele decenii ale secolului II. Limba în care s-a predicat nu a putut fi deci decât latina, primele texte sacre răspândite acum, *Psaltirea*, *Evangheliile* și *Faptele Apostolilor*, putând fi scoase din *Itala*, versiunea latină a Bibliei care a circulat în secolul II. Despre răspândirea cuvântului Evangheliei în părțile „sciților" și „ilirilor" există încă mai temeinica mărturie a apostolului Pavel în două dintre „Epistolele" sale, aceea către Coloseni

(cristianus), *păgân* (paganus), *a crede* (credere), *lege* (lex-legis), *cruce* (crux-crucis), *a serba* (servare), *sărbătoare* (servatoria), *a boteza* (battisare), *înger* (angelus), *drac* (draco), *diavol* (diabolo), *a răposa* (repausare), *a blestema* (blasphemare), *zău!* (zeus), *mormânt* (monumentum), *a ajuna* (adjunare), *câșlegi* (caseum ligat), *rugă-rugăciune* (rogare-rogationem), *a (se) închina* (inclinare), *închinăciune* (inclinationem), *preot* (pre/s/byter), *părinte* (pater), *popor* (populus; tot din *populus* — *popor* s-ar putea să vină și *popă*, sinonimul pentru *preot* — în sensul de șef religios peste o anume comunitate, formată din *poporeni*, deși

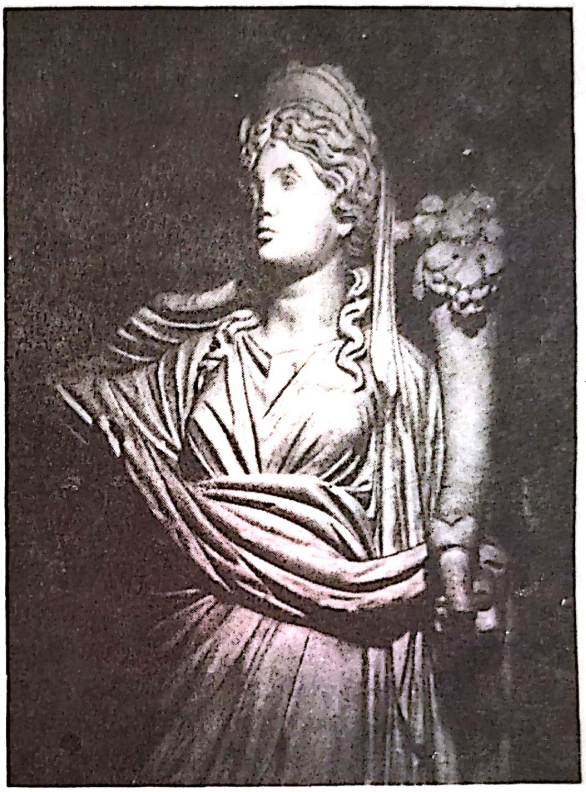

Zeul șarpe Glycon, sculptură în marmură, descoperită alături de zeița Fortuna, la Constanța secolul III e.n.

dicționarele îl derivă din vsl. *popu), păcat* (peccatum), *osăminte* (ossamenta), *tâmplă* (templa), *cer* (coelo) etc. S-ar putea presupune chiar și existența unor forme de învățământ, rudimentare desigur, în legătură cu predarea creștinismului romanic pe pământul Daciei, cu *litteratores* (profesori) care ar fi predat unele elemente de scriere și citire, de vreme ce avem cuvinte latine din vechiul fond precum *școală* (lat. schola), *a învăța* (invitiare), *a scrie* (scribere), *carte* (lat. charta), *a aduna* (adunare), *a număra* (numerare), *număr* (numerus), *a scădea* (excadere) etc. Latinești, ținând

---

(1, 23) și cea către Romani (15, 19). Este foarte probabil că „rugăciunea domnească" cea mai răspândită printre românii din toate timpurile, *Tatăl nostru* (Matei, 6, 9) era cuñoscută, într-o latină fie și aproximativă încă de pe acum printre localnicii de la Dunărea de Jos. Și nu este întâmplător că, mai târziu mult, Miron Costin observa latinitatea limbii române și în micul text cunoscut sub numele de *Tatăl nostru* („Pater noster"), urmând într-asta pe Ureche, care în lista de cuvinte româno-latine, la locul bine cunoscut din cronică, punea pe „pater", „noster", „panis" *(părinte, nostru, pâine* etc.).

de *calendar* (lat. calendarium), sunt numele zilelor *săptămânii* (lat. septimana), ca la toți neolatinii: *luni* (Lunae), *marți* (Martis), *miercuri* (Mercurii), *joi* (Jovis), *vineri* (Veneri), *sâmbătă* (Saturni), *duminecă* (Domineca dies). Ele au fost păstrate rezistând și influenței slavone asupra bisericii românești, pentru că la toate celelalte popoare care ne înconjoară, ca, de altminteri, la toate popoarele nelatine, numele zilelor săptămânii (nu și ale lunilor anului însă) diferă radical de ale noastre: ori sunt traduceri, ori... numerotări, ca în bulgară de exemplu, ori denumiri specifice, precum *nedelea* sau *voscresenie*, respectiv în bulgară și rusă, cuvintele care numesc ziua de *duminecă*. Avem de asemeni o serie întreagă de nume de sărbători, nepăstrate ca atare în calendarul ortodox român, însă persistente în limba populară (cele mai multe dintre ele): *Crăciun* (lat. creationis sau colationis), *Paște* (Pasqua), *Sân-Petru-Sânchetru* (Sanctus Petrus), *Sântămărie* (Sancta Maria), *Sâmedru* (Sanctus Demetrio), *Sân Nicoară* (Sanctus Nicolaus), *Indrea* (sărbătoarea Sf. Andrei), *Sântilie, Sântana, Sângeorgiu, Sântion-Sânțion-Simțion Sânvăsâi* etc. Aceasta pentru că, în românește, latinescul *sanctus* a dat pe *sânt...*, în timp ce *sfânt* este dedus din vsl. *sfeti*. Latiniștii de la 1848, în frunte cu Heliade, spuneau și scriau *sânt-sântă*, de unde și la Eminescu, în *Epigonii*: „*Sânte* firi vizionare..."//"Și de-aceea scrisa voastră este *sântă* și frumoasă". De un interes deosebit sunt denumirile de sărbători mai mult sau mai puțin neoficiale pentru calendarul ortodox, precum: *Rusalii* (din lat. Rosaria — oficial bisericești: „Coborârea Sf. Duh"), *Florii* (Floralia — oficial „Intrarea Domnului în Ierusalim"); *Sânziene* (din lat. Sancta Diana — sărbătoare neoficială, din 24 iunie, când se sărbătorește nașterea Sf. Ioan Botezătorul, în preajma solstițiului de vară).

Cuvintele bisericești de origine slavonă au intrat în limba română relativ foarte târziu, odată cu formarea statelor feudale românești: *vlădică, cristelniță, clopot, strană, tămâie, post* (opusul lui *frupt*), *precistă, stareț, schivnic, mucenic, nebedernită, târnosanie, pogribanie, potcap, moaște, spovedanie, sobor, prohod, pristăvire, blagoslovenie, pravoslavie, bogdaproste* etc. — destul de active timp de vreo opt secole, acum simțite din ce în ce mai arhaice, circulând mai puțin, mult mai puțin decât cele din vechiul fond latin.

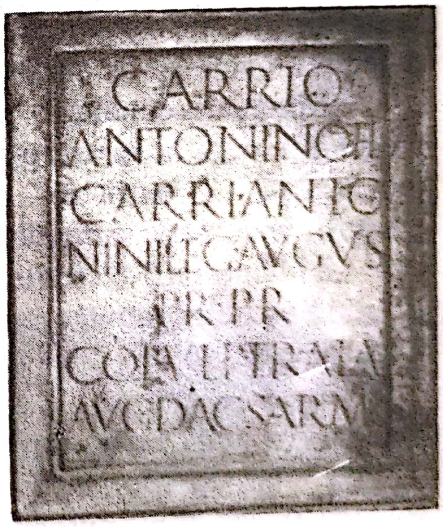

Inscripție onorifică în cinstea lui Caius, guvernator al provinciei Dacia.

Același lucru s-a întâmplat cu și mai târziile grecești: *aghiazmă, patriarh, ierarh, mitropolit, egumen, arhimandrit, exarh, ierarh, ierodiacon, monah, protoereu, sihastru, patrafir, mitră, metanie, catapeteasmă, hirotonisire, panahidă, pascalie, triod penticostar* etc.

Latinitatea creștinismului la români, concomitentă cu formarea poporului și a limbii, se poate dovedi și printr-o serie de inscripții — de obicei pe pietre tombale — datând din secolele III-VII, unele mult mai târzii, până în secolul al XIII-lea[1]. Dar

[1] V. Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-român*, Buc., 1911 și corpusul cvasicomplet al lui Emilian Popescu, *Inscripții grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Ed. Academiei, 1976.

e foarte posibil ca altele să fie și mai vechi decât secolul al III-lea, mai ales prin coloniștii veniți din Asia Mică. Așa, de exemplu, inscripția descoperită la Cluj-Napoca, datată de către Vasile Pârvan aproximativ prin anul 230, ori cea descoperită la Biertan (lângă Sighișoara, păstrată până azi în Muzeul Bruckenthal din Sibiu), un monogram creștin purtând inscriptul latinesc: „EGO ZENOVIUS VOTUM POSUI" (= Eu, Zenovie, am adus această ofrandă). Cât privește inscripția de la Cluj-Napoca, studiată de Pârvan, caracterul latino-roman este dat și de conținutul ei:

DIS MANIBUS. AURELIA MARINA
VIXIT ANNIS XVII. AURELIUS
MARIANUS FILIUS EJUS VIXIT
ANNO I, MENSIBUS III. AURELIUS
BABUS VETERANUS PATER POSUIT.

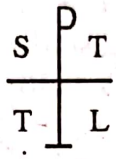

unde literele din interiorul brațelor crucii au fost citite „SIT TIBI TERRA LEVIS" (= Să-ți fie țărâna ușoară), formulă de orație funebră tipic creștină, cum prea bine se știe. De observat însă este și faptul că proaspătul creștinat Babus, cel care pune piatra pe mormânt, începe prin a invoca și pe zeii latini „Mani". Ceea ce înseamnă că la începuturi reminiscențele păgâne erau mult prea numeroase în creștinism, venite fie dinspre romani, fie dinspre daco-geți. Pârvan opinează că acest Babus ar putea fi un veteran de curând sosit din Asia Mică.

Principala concluzie pe care trebuie să o tragem este aceea că, procesul creștinării populației daco-romane s-a produs pe o perioadă de timp relativ îndelungată, *de jos în sus,* prin misionari care au activat pe ambele maluri ale Dunării, *progresiv,* și nicidecum printr-un decret dat de sus de către un șef de stat, cum s-a întâmplat 5-6 secole mai târziu cu toți vecinii noștri: bulgarii s-au creștinat în anul 864, din ordinul țarului Boris-Mihail; cehii și moravii, creștinați mai mult forțat de către prințul Vàclav în 935, polonii prin Mieszko I în anul 966, rușii sub Vladimir cel Sfânt în 988, maghiarii sub regele Ștefan în anul 1001.

Două sunt cauzele care au favorizat creștinarea mai devreme a daco-romanilor de la Dunăre și Carpați: altoirea noii credințe pe monoteismul zalmoxist care subzista în conștiința autohtonilor și limba neolatină în care el a fost predicat. Cele arătate de noi mai sus în legătură cu lexicul limbii române ținând de primul strat, eminamente latin, privitor la creștinism, este un argument demn de toată atenția. Mai mult încă: din parte-ne, considerăm că acest lexic are și un caracter quasilivresc, dat fiind că pe teritoriul patriei noastre, în secolele IV și V, au activat o serie de predicatori care au lăsat cărți scrise în limba latină (mai puțin în greacă) foarte importante și apte să umple considerabil „golul" cultural al celui dintâi mileniu. De este să nu acceptăm strict criteriul limbii în care e scrisă o operă, atunci cărțile lui Nicetas din Remesiana aparțin culturii daco-romane. În orice caz, marele predicator — ca și alții de care ne vom permite a vorbi în următoarele câteva pagini — scria latinește cărțile sale, dar vorbea într-o „proto" sau „stră"-română cu

Scanned with OKEN Scanner

Dubla reprezentare a zeiței Nemesis care a avut închinători în toată Dacia Romană.

Monede romane de argint (dinari) care au circulat în Dacia.

Stelă funerară reprezentând pe Skirtos Dakesis, numele îl arată din Dacia, mort la Tomis.

Familie de cetățeni romani locuitori ai Daciei, redați pe o sculptură funerară.

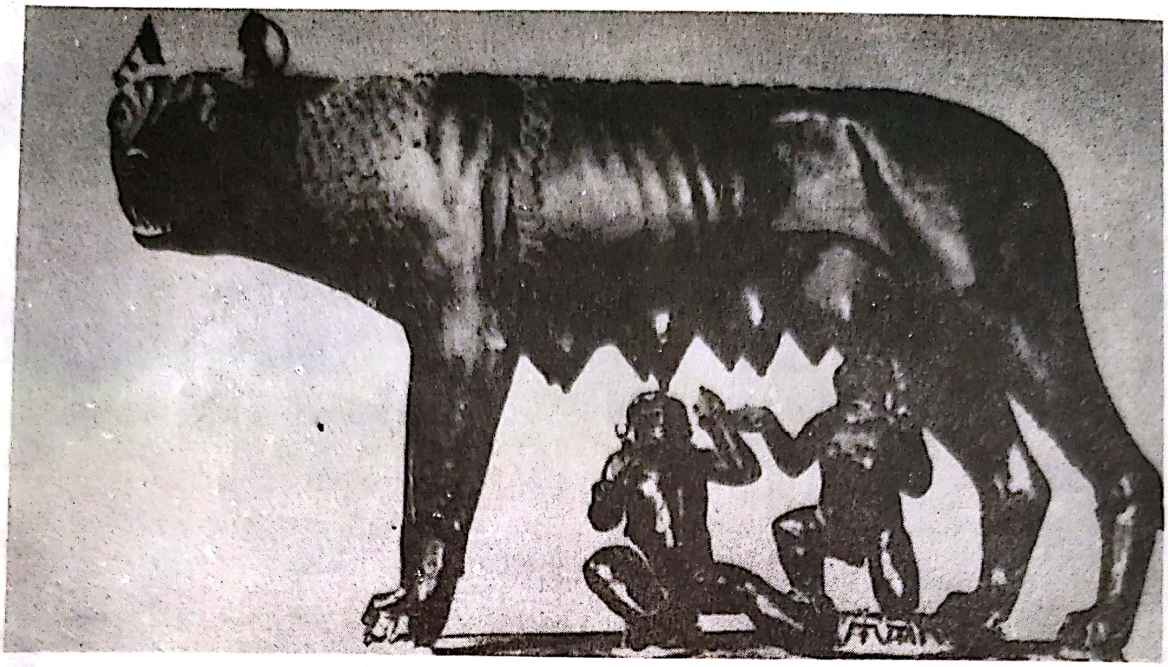

Sculptură înfățișând pe Romulus și Remus, alăptați de lupoaică. Muzeul Capitoliului. Roma.

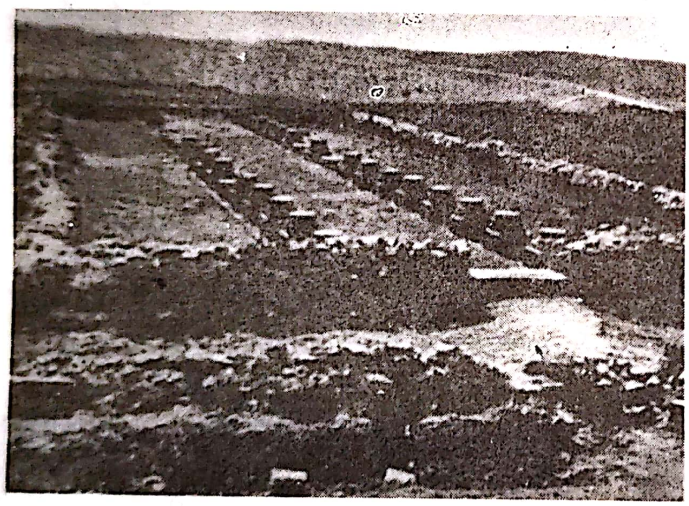

Ruinele unui edificiu roman, cu două rânduri de pilaștri, din orașul Tropaeum Traiani.

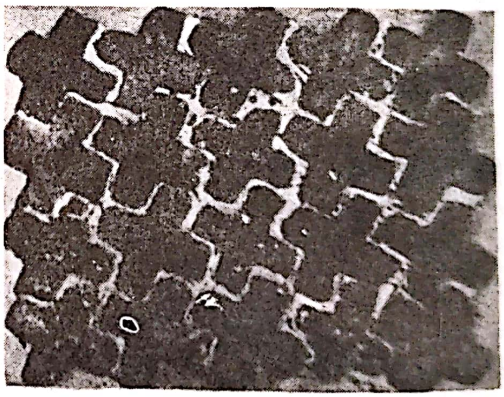

Mozaic ceramic la palatul Augustarilor de la Sarmizegetusa, azi la Muzeul Ulpia Traiana.

Fântâna Mare (jud. Constanța) — Bloc de marmură cu inscripție bilingvă (sec. V — VI).

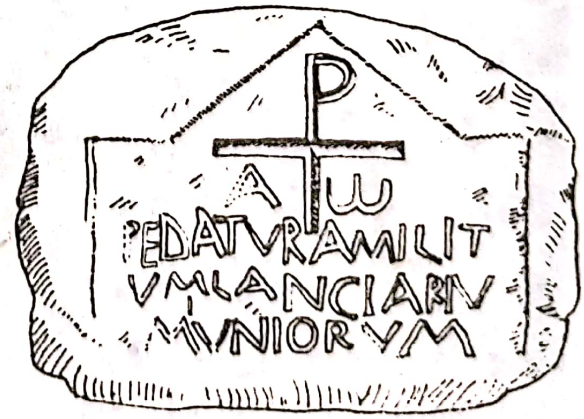

Ulmetum (Pantelimonu de Jos) — Bloc de calcar (sec. VI).

Scanned with OKEN Scanner

populația pe care o catehiza la Dunăre și Carpați, așa cum Cezar vorbea într-o limbă populară cu ostașii săi, dar scria *De bello galico* în latina clasică.

SCRIERI PATRISTICE ÎN EPOCA STRĂROMÂNĂ

Păstrând cronologia necesară, în primul loc trebuie amintit ULFILA (URFILAS sau WULFILA), episcopul geților. Știri despre el avem de la contemporanul său Auxențiu de Durostorum, episcopul de la Dunărea de Jos, dintr-o epistolă pe care acesta o adresează arhiepiscopului constantinopolitan, transmisă însă, arată specialiștii, în *Dizertația lui Maximin contra lui Ambrozie*. Știm astfel că Ulfila „gotul" a trăit și a predicat la nord de Dunăre, în Gothia sau, altfel spus, *Romania*, creștinismul, atât printre goții săi cât și printre daco-romani. S-ar fi născut prin anul 310 sau 311, tată fiindu-i un prizonier din Capadochia (se știe că goții, mai înainte de a se așeza în câmpia munteană la noi, făcuseră o amplă incursiune în Asia Mică), un grec probabil, iar mamă o... gotă. A avut mai întâi funcția de „lector", însă, destul de tânăr, prin 341, este hirotonisit episcop, hirotonisirea fiind oficiată de către Eusebiu al Nicomediei din Antiohia, un arian. (Arianismul, care domina pe atunci în tot Orientul și la Constantinopol, consistă, în mare, în ideea că Dumnezeu-Tatăl este singurul etern și „increat", în timp ce Fiul, creație a tatălui fiind, vine în rangul al doilea numai, întrupat fiind de către Tatăl cu chip de om, pentru iertarea păcatelor lumii). Vechi istorici ai bisericii, precum Socrate și Sozonem — primele izvoare ale cercetătorilor problemei — afirmă însă a fi cedat presiunii arienilor semnând actele Sinodului de la Rimini. Puțin timp după aceasta, regele Atanaric al goților avu motive politice să se teamă de prea marea răspândire a creștinismului printre ai săi și ordonă expulzarea lui Ulfila la sudul Dunării. (Tot cam pe acum are loc și martiriul Sfântului Sava Gotul, înecat în apele Buzăului). S-a adăpostit pe undeva pe lângă Nicopole, fiind bine primit de împăratul de la Constantinopole și având strânse legături de prietenie cu episcopii daco-romani de la Dunăre, Auxențiu de Durostorum și Palladiu de Ratiaria. Ceea ce ne interesează pe noi, în special, este că el ar fi propovăduit creștinismul și printre daco-geții și daco-romanii de la nord de Dunăre, amestecați într-un fel oarecare cu goții sau trăind, în orice caz, în vecinătatea lor.[1] Ulfila, care murea prin anul 383, la Constantinopol, știa limbile greacă, latină și gotică. Opera lui capitală este traducerea Bibliei în... strămoașa limbilor germanice, minus Cărțile Regilor, episcopul fiind un iubitor de pace și gândind să potolească,

[1] Unii istorici vechi, precum Theodoratus, mai cu seamă Jordanes, cei care numesc *Dacia* și *Gothia*, uneori și *Romania*, confundă pe goți cu geții. Eroarea a fost preluată mai târziu de umaniștii sași din Transilvania (v. și lucrarea lui A. Armbruster, *Istoria unei idei*), cultivată în chip anume, din motive politice, printre ei un Tröster sau Laurențiu Toppeltin de Mediaș și mulți alții, de unde trece și la Miron Costin în *De neamul moldovenilor*... Sașii ar fi fost cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei scoborâtori direct din geto-daci, limba săsească fiind chiar limba dacă. Abia în 1690 această eroare va fi corectată de Valentin Frank von Frankenstein, un sas brașovean.

Informațiile în legătură cu episcopul Ulfila al goților, cu Auxențiu de Durostorum etc. le luăm în primul rând din documentata lucrare a pr. prof. dr. Ioan Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, Ed. Institutului biblic și de misiune al Bis. Ortodoxe Române, București, 1979. O altă lucrare documentată foarte strâns, depășind însă tema noastră încă mai mult, este cea semnată de dr. Nestor Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura română*, sec. IV-XVI, Ed. Scrisul românesc, Craiova, 1992.

prin această omisiune, probabil, răscolirea firii războinice a goților săi. Documentul (transmis însă numai în ceea ce specialiștii numesc *Codex Argenteus*, lucrat în regatul ostrogot din Italia secolului al IV-lea, păstrat acum la Upsala în Suedia) este capital pentru istoria limbilor germanice, ca și pentru istoria răspândirii creștinismului la Dunărea de Jos în secolul al IV-lea.[1]

Între episcopii și scriitorii „heterodocși" — cum îi numește preotul I. Coman în lucrarea sa, spre a-i delimita de un Niceta din Romesiana, mai îndepărtat de arianism — trebuie amintiți și AUXENȚIU DE DUROSTORUM, MAXIMIN, PALLADIU DE RATIARIA și SECUNDIAN DE SINGIDUNUM. Cu toții, se pare, erau de origine daco-romană și predicau creștinismul pe ambele maluri ale Dunării, cum însuși Ulfila făcuse, atât în cei șapte ani de episcopat în Gothia-Geția sau Romania, cât și după ce fu izgonit de Atanaric în sudul Dunării. (Este posibil ca centrul politic și religios al goților de la nord de Dunăre să fi fost situat prin părțile Buzăului. E posibil, de asemeni, ca Tezaurul de la Pietroasele — având pe unul din obiecte, un inel de braț, inscripția runică GUTANI O WI HAILAG („al Goților stăpân") — să fi aparținut lui Atanaric, în orice caz unui înaintaș al lui, fiind deci anterior propagandei creștine printre goți, însă nu cu mult).

De fapt, ca „literatură", pe noi ne interesează aici numai textele ieșite din pana lui Maximin, în special celebra *Disertatio Maximini contra Ambrosium* (publicată pentru prima dată într-o carte modernă de către Fr. Kauffmann, în *Auf der Schule des Wulfila*, Strassbourg, 1899, în *Texte und Untersuchungen zur altgermanischen Religionsgeschichte*, p. 67-90, v. și I. Coman, op. cit. p. 212) de unde, între multe altele, aflăm mai totul și despre viața lui Ulfila. Căci respectivele texte conțin și *Epistula de fide vita et obitu Wulfilae*, atribuită de Maximin lui Auxențiu de Durostorum[2]. Ne interesează, dincolo de orice dispute teologice, foarte

---

[1] Despre viața și opera lui Ulfila — implicit despre prietenii săi, episcopii „heterodocși" de la Dunărea de Jos, Auxențiu de Durostorum, Maximin, Palladiu de Ratiaria etc. — s-a scris enorm. Spre a ne face o idee de importanța problemei în ochii învățaților apuseni, îndeosebi anglo-saxoni, dăm câteva titluri însemnate și de I. Coman în lucrarea sa:

K. Klein, *Die Dissertatio Maximini als Quelle der Wulphilasbiographie*, în *Zeitschrift für deutschen Altertum und deutsche Literatur*, 83 (1951-1952), de același: *Der Auxentiusbriefe als Quelle der Wulfilasbiographie*, Ibid., 84 (1952-1953); de același: *Der Name Wulfilas*, în *Zeitschrift für Sprachforschung*, 70 (1952); E.A. Thomas, *The date of conversion of Visigoths*, în *Journal of Ecclesiastical History*, 7 (1956); G. Haendler, *Wulfila und Ambrossius*, Calwer Verlag, Stuttgart, 1961; de același: *Geschichte der Früchmittelalters und Germanmission Geschichte*, hrggb. von E. Wolf, I.E. Vondenhock und Ruprecht Verlag, Göttingen, 1961; E.A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1966; B. Altamer — A. Stuiber, *Patrologie*, siebente Aufl., 1961; T. Kleberg, *Codex Argenteus, The Silver Bible of Upsala*, 1955; G. Parru Mazzuoli, *Un calco latino nelle lingue germaniche*, în *Arhivio Glottologico Italiano*, 56 (1971); B. Garbe, *Die verso — Seite des Speyrer Codex — Argenteus Blatts*, în *Zeitschrift für deutsche Altertum und deutsche Literatur*, 101 (1972). În fine: J. Zeiller, *Les origines chretiennes dans les provinces de l'empire romain*, Paris, 1918; și de același: *Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclesiastique*, Paris 1939.

[2] Disputa cu Sfântul Ambrosius, adversar al arianismului, fusese iscată de împrejurarea că Auxențiu, izgonit de către împăratul Teodosie, găsi adăpost la Milano, unde împărăteasa ariană Justina îi oferea cel de al doilea episcopat. Ambrozie insinuează versatilitatea lui Auxențiu, denunțându-l a se fi numit, mai înainte de a sosi la Milano, Mercurinus: „acum are deja două nume și dacă s-ar duce de aici în altă parte și-ar afla un al treilea", ca un înșelător al poporului ce se afla. Același Sf. Ambrozie, în Sinodul de la Aquileea (581) acuza de erezie ariană și-i denumea ca episcopi pe Palladiu de Ratiaria și pe Secundian de Singidunum, reproșându-le aderența la... „filosofia umană", aluzie la filosofia lui Origen din Alexandria, idealistul neoplatonician pe care-l agrea arianismul.

încurcate, strict limba latină și stilul lui Maximin-Auxențiu, ca documente de spiritualitate și cultură străromână. Iată, spre exemplu, acest pasaj din Scrisoarea lui Auxențiu despre Ulfila, evident, în redacția lui Maximin, inevitabila trimitere la textul publicat de Kauffmann (v. mai sus):

„Quem condigne laudare non sufficio et penitus tacere non audeo, cui plus omnium ego sum debitur, quantam et amplius in me laborabit, qui me a prima aetate mea a parentibus meis discipulum suscepit et sacras litteras docuit et veritatem manifestavit et per misericordiam dei es gratiam Cristi et carnaliter ut filium suum in fide educavit".[1]

Textul exprimă omenească datorie a discipolului către învățătorul său într-o retorică frumoasă, mai curând simplă, cursivă, sensibil depărtată de latina clasică, cu un început de apropiere înspre latina populară, poate și de presupusa străromână în care se predica sud și nord-dunărenilor religia creștină în veacul al IV-lea. I. Coman trimite și la studiul profesorului H. Mihăescu (publicat în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Ed. Academiei Române, 1958, sub titlul *Scrisoarea lui Auxențiu de Durostorum, izvor pentru latinitatea balcanică)* care observă, pe drept, anume abateri fonetice, morfologice și sintactice ale textului înspre latina populară de la Dunăre: trecerea diftongului *ae*, din când în când, la *e*, ce trebuie să fi fost pronunțat ca atare *(predicator, universe, creatura, ereticorum, memorie, saepe*, alături de: *graecum, beate, memoriae, Romaniae* etc.); înlocuirea lui *b* cu *v (passiviliter, incorruptivilites, inmovilis, inmoviliter)* și invers: *(parbam, sibe, laborabit, vibere, varbarico* etc.) — ultimul cuvânt, se știe devenind arhaicul românesc *varvar* —; s-a observat de asemeni tinderea grupului consonantic *bt* spre *pt (scripturis, descriptisse, scripturarum);* adesea găsim scris: *Cristus* în loc de *Christus, cristiani* în loc de *chrestiani*, ceea ce dovedește evoluția vizibilă spre latina străromână. În sintaxă, de asemeni, s-a observat preferința pentru construcțiile analitice și topica mai mult sau mai puțin fixă, cu un început de independență față de flexiunea nominală. Astfel, acuzativului cu infinitiv din latina clasică i se preferă aici subordonarea conjunctivală cu ajutorul conjuncțiilor *quia* și *quod*. În textul lui Maximin-Auxențiu aflăm și termenii *basilica* (din care derivă românescul *biserică), scribture (rom. scriptură),* dar și *ora* (cu sensul de *ceas*, rom. *oară*, după toate probabilitățile).

Lui Maximin i se atribuie și texte (descoperite în operele Sf. Augustin sau în alte locuri) dintr-un *Collatio cum Maximinio arianum episcopo*, precum și vreo 40 de predici și trei pamflete: *Contra iudeilor, Contra păgânilor și Contra anticilor*, unde se văd reminiscențe din scrierile lui Cicero și Virgilius. Despre activitatea lui Palladiu de Ratiaria, în Dacia Ripensis, al cărui episcopat a durat vreo 35 de ani, începând cam din anul 379, ca și despre Saecundio de Singidum aflăm câte ceva din *Gesta Concilii Aquileinnsis — Contra Palladium et Saecundium haereticos* (v. la I. Coman, p. 215 și la Kauffmann, op. cit.).

---

[1] Textul original, însoțit de traducere, a fost publicat la noi de Iorgu Stoian, în *Auxențiu de Durostorum (veacul al IV-lea)*, București, 1938, Extras din revista *Biserica Ortodoxă Română*, Anul LIV, nr. 7-8, iulie-august 1938. Dăm mai jos traducerea fragmentului citat: „A-l lăuda (pe Ulfila, n.n.) după cuviință nu sunt în stare; nu îndrăznesc însă nici să-l trec sub tăcere. Căci lui îi sunt dator, mai mult decât oricui, pentru câtă osteneală, mereu sporită, și-a dat cu mine. Căci din fragedă copilărie m-a luat de la părinții mei, ca ucenic și, cu mila lui Dumnezeu și harul lui Hristos, m-a crescut în credință, atât trupește cât și sufletește, ca pe fiul său".

Scanned with OKEN Scanner

*

Cel mai important, însă, dintre toți scriitorii străromâni și dintre toți părinții bisericii daco-române, la începuturile ei, este NICETAS DE REMESIANA. A trăit între anii 338-414, era cu siguranță daco-român, sediul episcopatului său fiind la Remesiana, la sudul Dunării de mijloc, cam pe locul unde se află astăzi satul Bela-Palanca, la cca. 30 km. sud-est de Niș, în direcția Sofia. După toate probabilitățile a păstorit începând cu anul 366 sau 367, până la moarte, în 414. Știri despre el avem de la Ghenadie din Marsilia, cu scrierea sa *De viris illustribus* (cartea a XXII-a), din scrierile lui Cassiodorus și mai cu seamă de la episcopul Paulinus de Nola, în Campania din Italia, cel mai bun prieten al daco-românului nostru. Pe Paulinus, Niceta îl vizitează, la Nola sau la Roma — unde călătorea dând seamă de misiunea sa la Dunărea de Jos, fără totuși a rupe relațiile complet cu forurile constantinopolitane — cel puțin de două ori în viața sa. Paulinus îi închină un poem de nu mai puțin de 85 de strofe safice, un adevărat panegiric slăvind eroismul misicnarului din Remesiana care făcea sforțări supraomenești de a atrage spre lumina creștinismului nu numai pe daco-românii de pe malurile Dunării dar, aproape sigur, împingând propaganda, direct sau prin subordonații săi, până spre centrul Transilvaniei, în mediul montan al „culegătorilor de aur", catehizând pe „aurileguli"[1], ca și pe bessi, pe daci, nefăcând diferențe între *pilleati* (cei ce poartă căciuli, nobilii) și *capillati* (geții și dacii de rând, care umblau cu capul descoperit).

Până atunci, toți aceștia fuseseră „sălbatici", cufundați în „profund întuneric" și „înghețați" cu mintea. Niceta făcu sforțări extraordinare spre a-i scoate la lumină și a-i aduce în rândurile lumii civilizate, creștinându-i. Pe acești oameni cu „mentes rigida et inculta", Niceta îi convertea prin diferite mijloace, cu cuvântul, cu iconografia, cu muzica. Mai ales prin acest din urmă mod „Niceta realizează o conviețuire armonioasă a celor convertiți și dă o înfățișare civilizată sufletelor lor de foste fiare [...], învață pe barbari să cânte pe Hristos *cu inimă romană* (subl. ns.) și să-și ducă viața în pace și în puritate" (parafrază de I. Coman, *op. cit.*, după poemul lui Paulinus de Nola).

Și bunul, puristul latinist (cel puțin în materie religioasă) Petru Maior, care în a sa *Istorie a besericei românilor, atât a cestor din coace, precum și a celor din colo de Dunăre* (Buda, 1813) afirma cu tărie că primii creștini în Dacia au venit chiar odată cu coloniștii aduși de împăratul Traian, găsește în Niceta pe cel mai vajnic predicator al credinței, venite neapărat tot de la Roma, după părerea lui. Se bizuie și el tot pe poemele lui Paulinus de Nola; „Sfântul Paulin, episcop de Nola, carele cu *carmăn* (poezie n.n.) au cântat laudele sfântului Nichita. Păntru că în carmănul acela zice Paulinus că Schitii, la propeveduirea lui Nichita se îmblânzesc, și pentru pepturile cele sălbatice, adecă să moaie și se gătesc spre priimirea credinței lui

[1] Compară cu acest pasaj din una dintre operele lui Niceta, *Libelli instructionis: „Sicut nec aurilegus ante aurum mittit in sacculum, nisi prius terram vel limum laverit universum"*. Opera predicatorului, așadar, se compară cu lucrarea culegătorilor de aur care spală mâlul înainte de a strânge aurul în sac. Sau cum ne spune,în versuri, referindu-se la opera de predicator a lui Niceta, Paulinus: *„Nunc magis vives praetio laboris/Bessus exultat, quod hunc manuque/Ante quaerebat, modo mente coelo/Colligit aurum/Callidos auri le gulos inaurum/Vertis, et Bessos imitaris ipse/E quibus vivum fodiente/Verbo eruis aurum"*.

Scanned with OKEN Scanner

Hristos. Și barbarii se învață a răsuna în gurile lor numele lui Hristos, cu inimă romană" (*op. cit.*, p. 13)[1].

Opera catihetică a lui Niceta, sigur atribuită, se intitulează *Libelli instructionis* (cărticele de învățătură), în număr de 6, ne informează Ghenadie de Marsilia în *De viris illustribus*. Au ajuns până la noi, întregi, doar două, prima și a II-a, cărțile IV și VI s-au pierdut în întregime, iar din celelalte s-au păstrat fragmente[2]. Judecata de valoare pe care ne-a lăsat-o Ghenadie de Marsilia, în *De viris illustribus*, merită să fie reamintită:

„Niceta, episcopul cetății Remesiana a compus, într-o limbă simplă și clară, șase cărticele de învățătură pentru candidații la botez. Dintre ele prima tratează *Despre erorile păgânismului;* cartea a III-a tratează *Despre credința într-o singură maiestate;* cartea a IV-a e (îndreptată) împotriva genethilialogiei (a horoscoapelor, n.n); cartea a V-a tratează *Despre simbolul credinței* și a șasea *Despre jertfirea mielului pascal*".[3]

Într-o altă scriere, *De vigilius servorum Dei* (despre priveghere) Niceta propovăduiește „foloasele nenumărate" ale priveghierilor și rugăciunilor în nopțile de sâmbătă și duminecă, „ușurând sufletul", luminând mintea, aducând harul divin, „învălind toate mădularele", „înlăturând teama, aducând încrederea, slăbind trupul, înlăturând viciile, întărind dragostea, înlăturând prostia, mărind înțelepciunea, ascuțind mintea, înlăturând erorile, rănind pe diavol cu sabia duhului" etc. Însă diavolul, adaugă autorul cu mare vigilență, e în stare, în certe cazuri, *să imite* și el privegherea și să se strecoare printre credincioși. Nu trebuie privegheat doar ținând ochii deschiși, ci trebuie privegheat „cu inima". Se arată, cu acest prilej, răul produs de lăcomia în alimentație și băutură, recomandându-se cumpătarea, chiar asceza.

De psalmodiae bono este una dintre cele mai interesante opere ale lui Niceta[4], panegiristul său, Paulinus de Nola, văzând astfel în părintele bisericii daco-romane un „nou Orfeu". Autorul ne spune că muzica umple sufletele oamenilor de Duhul Sfânt, când e vorba de cântarea de psalmi. Se fac recomandări anume: să nu se cânte „după chipul glasului de tragedie", păgânește, ci să se cânte „cu inima", așa cum cântaseră Moise, Debora, David și Saul. Cântarea produce dulceață și lumină în mintea oamenilor. Psalmii se învață mai ușor cântând, cântând în cor și neapărat la unison. (Aici și-ar putea avea originea faptul că românii au preferințe pentru cântarea la unison, în colinde, în doine, în toate cântecele populare din toate timpurile, până în ziua de azi.) Se cere a se cânta la unison și totodată uniform. Să nu se producă stridențe, cei care au vocea mai puternică să și-o domolească iar cei

---

[1] Tot aici, la p. 13, Petru Maior reproduce din Paulinus aceste revelatoare versuri: „*Te Patrem dicit tota plaga boreae/Ad tuos fatus Scythia mittigatur,/Et sui discors fera te Magistro/Pectora poniti/ /Et Getae currunt, et uterque Dacus,/Qui colit terre medio, vel ille/Divitis multo bove polleatus/ Accola ripae.//Orbis in muta regione per te/Barbari discunt resonare Christum/Corde Romano, placidamque casti/Vivere pacem*".

[2] Au fost publicate recent de Klaus Gamber, în *Niceta von Remesiana, Instructio ad competentes, Früch-christliche Katechesen aus Dacien, Textus Patristici et Liturgici quos edit Institutum Liturgicum Ratisbonense*, Fasc. I Verlag Friederich Pustet, Regensburg, 1964. (V. și la I. Coman, *op. cit.*).

[3] Apud I. Coman, *op. cit.*, p. 133.

[4] Vezi textul original publicat în 1931, Niceta Remesianae, *De psalmodiaebono*, Editura seminarului de Istoria Bisericii Române, Facultatea de teologie, București.

care nu știu, nu pot cânta, afonii, să tacă pur și simplu, ori numai să simuleze cântarea, fără a emite sunete care să supere urechea vecinului etc.[1]

De diversiis apellationibus (despre diferitele numiri — ale lui Hristos) este un tratat-predică al lui Niceta, definind noțiuni, precum „cuvânt", „înțelepciune", „lumină", „virtute", "rugă", „braț", „om", „miel", „oaie", „preot", „cale", „adevăr", „viță", „viață", „dreptate", „răscumpărare", „piatră", „izvor de apă vie", „pace", „judecător", „ușă" etc., noțiuni definite în spiritul creștin al vremii. Spre exemplu: „Se numește *miel*, din cauza nevinovăției sale..."; „se numește *oaie* spre a arăta pătimirile lui"; „se numește *preot*... se numește *cale*... etc., „se numește *piatră*, pentru că șarpele n-a lăsat urmă în el". Se pot face și anume presupuneri lexicografice: așa, de pildă, cuvântul *oaie* provenit în română din lat. *oves* (ca și *miel*, de altminteri, care vine din *agnelus*) este un fenomen de transmitere a latinității neîntâlnit la alte popoare neolatine. În italiană se spune *pecora*, în franceză *brebis*, în timp ce românescul *oaie* vine direct din latinescul *oves*. Dacă ne gândim că locuitorii vechii Dacii erau păstori de oi în cea mai mare parte a lor, pare că propagarea creștinismului într-o limbă neolatină a avut de spus și de impus un cuvânt hotărâtor. Așa par a sta lucrurile și cu verbul *a ruga — rugare — rugăciune*, una dintre noțiunile definite de Niceta în lista arătată mai sus: în franceză se spune obișnuit *prier — prière*, iar în italiană *pregare — preghiera, solecitare, implorare* etc.

În seama lui Niceta din Remesiana s-a pus și prea cunoscutul *Te Deum*, care începe așa: Te Deum laudamus, Te Dominum confitemur, Te aeternum Patrem terra veneratur..." (v. și J. Quasten, *Niketas von Remesiana Missionbischof in Dacien*, în *Lexikon für Thelogie und Kirche*, VII, 1935) unde se poate admira cursivitatea armonioasă, perfectă a latinei bisericești și romane, semn indubitabil al relațiilor

---

1 Scrutând mai îndeaproape opera lui Nicetas din Remesiana, se poate trage încheierea că dintre toate textele sacre *Psaltirea* a pătruns mai întâi și mai adânc în conștiința românilor creștini. O atare aserțiune vine să fie întărită și de împrejurarea că primele texte manuscrise românești, păstrate până în zilele noastre, sunt texte psalmice. E vorba de *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Hurmuzachi* și *Psaltirea Voroneteană*, la care vom mai avea ocazia să ne referim când vom trata despre „textele maramureșene" și începuturile scrisului în limba română (v. p. 108 infra). Deocamdată este interesant să reținem opinia prof. I. Chițimia (v. între altele studiul *„Texte de aur" — reevaluarea începuturilor scrisului în limba română*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, II, București, 1983, p. 131-136) care demonstrează că primii traducători ai textelor psalmice din slavonă utilizează frecvent și texte mult mai vechi latinești, astăzi imposibil de găsit, însă deductibile prin punerea în paralelă cu *Vulgata*. De exemplu:

Psaltirea Scheiană	*Vulgata*	*Vers. slavonă*
Și semănară *agre* (=ogoare) și răsădiră *vini* (=viță de vie) și feceră *plodu* (=rod) (ps. 106, v. 37)	Et seminaverunt agros, et plantaverunt vineas, et fe- cerunt fructum nativitatis.	I nasjaše sei nasdiše vinograd̆y i sătvorise plod žiteni.
In ce chipu *deșiră* (=dorește) cerbul la izvoarele apelor, așe jeluiaște sufletul mieu către tire, *Zeu* (Dumnezeu) (ps. 41. v. 2)	Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus.	Imze obrazom želaet elen na istočniky vodine, sice želaet duša moa k tebea, Bože.

Așadar cu toată enorma distanță în timp, de mai bine de un mileniu, romanitatea limbii române, puternic susținută de creștinism, a putut răzbi din epoca lui Niceta din Remesiana până în vremea textelor maramureșene, foarte probabil pe o cale cărturărească, strâns legată de biserică.

Scanned with OKEN Scanner

mult mai strânse ale misionarului de la Dunăre cu Roma decât cu Constantinopolul. Unii savanți (v. la Gamber, *op. cit.*) socotesc decisive unele intervenții asupra *Simbolului credinței* (tâlcuit mai întâi de Chiril al Ierusalimului) din partea lui Niceta, în sensul apropierii dintre cele două biserici, cea a Răsăritului și cea a Apusului, rămase până astăzi despărțite, una din pricini (mai mult sau mai puțin formale) fiind des invocatul *filioque*. Lucrul se vede mai cu seamă în cartea a III-a a lucrării atribuite lui Niceta *De symbolo* (compusă în anul 375), carte intitulată *De ratione fidei* (despre rațiunea credinței). Mai ales în capitolul *De Spiritus Sancti Potentia* (despre puterea Sfântului Duh), Niceta combătea neînțelegerile dintre "„sabelieni", "fotinieni" și "arieni", invocând ceea ce se stabilise în Sinodul de la Nicea, cum că „Fiul este de o ființă cu Tatăl" *(Natum de Patre, hic est substantia Patris)*. În introducerea la acest tratat *(De symbolo)* impresionează străduința lui de a aduce armonie între taberele aflate mereu în certuri, invocând necesitatea păcii între oameni, bunăînvoirea, egalitatea între toți cei care îmbrățișau noua credință.

Lui Niceta i se mai atribuie (v. I. Coman, *op. cit.*) *De agni paschalis victima* (despre jertfa mielului pascal) și *Ad lapsam virginem libellus* (carte către o fecioară căzută în păcat), atribuiri nesigure însă. Oricum ar fi, Niceta ne apare ca un scriitor de anvergură, apropiat de valoarea unor Tertulianus, Lactantius, Ilarie, Augustinus, Cyprianus, Paulin de Nola, Grigorie Taumaturgul, Vasile cel Mare, Grigore din Nazians ori Chiril al Ierusalimului și Ioan Gură de Aur. Cum am văzut, Ghenadie al Marsiliei admira la el „simplitatea, claritatea și conciziunea stilului". Frazele lui sunt de o perfectă, clasică retorică, echilibrate, bine ritmate, uneori terminate în clausulă bine găsită. Iată un pasaj din *Te Deum:*

„Ita carissimi, sive ambulatis, sive seditis, sive operamini, sive dormiti, sive vigilatis, haec salutaris confesio volvatur in pectoris vestris. Sit animo semper in coelo, spes in resurrectionem, desiderium in promissione. Crux Christi et gloriosa passio cum fiducia praeferatur, et quotiens inimicus metem tua, aut timore, aut avaritia, aut libidine, aut ira titilaverit, risponde illi minaciter."

Se vede limpede cum ritmurile incantatorii ale discursului au fost, mai înainte de a fi așternute pe hârtie (pergament), rostite[1]. Meșteșugul constă în accentul trohaic al începutului frazei: „*I*-ta carisimi...", „*Sit* animi...", „*Crux* Christi..."; în succesiunea gradată a conjuncțiilor (pe același accent trohaic): " *sive* ambulatis", „*sive* seditis", „*sive* operamini" etc., contrabalansate în fraza ultimă prin: „*aut* timore", „*aut* avaritia", „*aut* libidine"; în locul precis al verbului-predicat: „*volvatur*", „*praeferatur*", „*minciter*" etc. Aceste inimitabile repetiții, suișuri și coborâșuri care dau melodia frazei, ne fac să credem că Niceta nu era deloc străin de *filocalia* (iubirea de frumos în înțeles larg: frumusețea sufletului și a trupului, frumusețea gândului și a cuvântului etc.) contemporanilor săi, ca și a urmașilor, bizantini mai cu seamă: Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare, Grigore din Nazians și alții. Teoreticianul filocaliei era Origen, filozoful neoplatonician din Alexandria (185-254 e.n.), apologet al creștinismului prin prisma umanismului antic elen, bine cunoscut tuturor părinților bisericii.[1]

---

[1] V.J. Armitage-Robinson care a publicat ediția critică *The Philocalie of Origen*, Cambridge, 1813, reimprimată în 1961; Vezi texte și introducere în *Filocalia*, publicată de prof. stavr, dr. Dumitru Stăniloae, Sibiu, 1947.

Scanned with OKEN Scanner

Niceta din Remesiana, considerat cel mai important misionar daco-roman, a devenit Sfântul Nichita, admirat pentru a sa „nitido sermone", încă din timpul vieții, cum am văzut, apreciat superlativ de către Petru Maior, în a sa *Istorie a besearicii*... I se mai spune și Sfântul Nichita Românul și e celebrat în calendarul ortodox în ziua de 24 iunie. În 1865 mitropolitul Andrei Șaguna (v. Ioan Lupaș, *Istoria bisericii românilor ardeleni*, Sibiu, 1918) l-a ales ca patron al Seminarului teologic din Sibiu. Iată ce se spune despre Niceta în *Mineiul* din luna septembrie în biserica noastră ortodoxă: „Acesta a fost pe vremea marelui Constantin născut, în Dacia a lui Traian, care țară pre acele vremuri o ocupaseră Goții și se chema Goția, iară acum se cheamă Țara Românească și Muntenească. Acest sfânt nu a urmat păgânătatea barbarilor Goți; și precum era de neam bogat și luminat, așa era și bun creștin. Deci fiind prins de Atanaric, domnul Goților, pentru credința în Hristos, foarte muncit au fost și mai pre urmă prin foc s-au săvârșit" (apud, *op. cit.*). Așadar, Niceta din Remesiana a intrat în tradiție și în legendă.

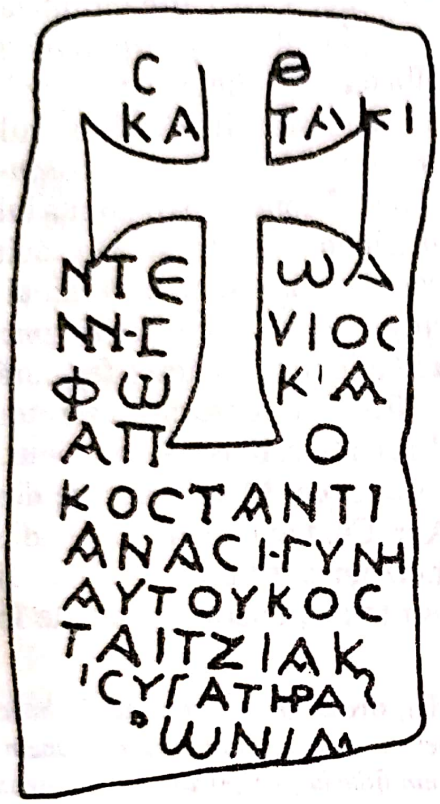

Tomis (Constanța) — Altar de marmură (sec. V — VI).

*

Nu tot astfel s-a întâmplat cu quasicontemporanii și vecinii săi de episcopat mai tineri, LAURENȚIU DE NOVAE (Novae era o localitate din preajma Nicopolei) și TEOTIM DE TOMIS, pe care mai mult cercetarea științifică a istoriei creștinismului în Dacia i-a scos din uitare. Despre Laurențiu știm că primea scrisori de la papa Inocențiu (prin 401-417), dar mai ales că era în strânse relații cu Bizanțul, apărând biserica de erezia lui Photin. Opera lui se compune din două omilii originale, *De poenitentia* (Despre pocăință) și *De eleemosyna* (Despre milostenie), alte două scrieri, *De muliere chananaea* (Despre femeia cananeană) și *De duobus temporibus* (Despre cele două vremi: adică „vremea" I, de la Adam până la Hristos și „vremea" a II-a, de la Hristos încoace), cea dintâi fiind o traducere din grecește în latină după Sfântul Ioan Gură de Aur. Era un orator și un scriitor vestit în epoca sa, supranumit și *Laurentius mellifluus* (Laurențiu cel dulce ca mierea). Iată un pasaj pe care I. Coman îl reproduce după *De scriptoribus ecclesiasticis* a lui Sigebert de Gemboulux:

„*Laurentius Mellifluus scripsit librum* De duobus temporibus, *id est uno ab Adam usque ad Christum, altero a Christo usque ad finem saeculi*. Declamavit etiam homilias q si mellito, unde agnominetur Mellifluus" *(subl. ns.)*

Așadar versul eminescian „Văd poeți ce-au scris *o limbă ca un fagure de miere*" e anticipat de filocalia lui Laurențiu de Novae, cu 14 secole înainte de așternerea pe hârtie a *Epigonilor!* Nerv retoric, percutanță și ritm calofilic, menite să zguduie auditoriul aflăm și în *De poenitentia:*

„Vivunt in me duo serpentes pariter: avaritia et luxuria. Mordent semper exclucerant jugiter, collidunt frequenter, et stare contra tales bestias propria virtute non possim".

Teotim din Tomis — „Scythae Tomorum episcopus", cum îl numește Ghenadie în *De viris illustribus* — ne interesează mai puțin, el scriind în limba greacă. Era însă daco-roman și el, „dac din categoria *comaților*" , Sozomen supranumindu-l „Comatkometes", păstorind Tomisul pe la finele secolului al IV-lea, bun cunoscător al lui Origen și având relații strânse cu Ioan Gură de Aur, cu Vasile cel Mare și Grigore din Nazians, autori ai culegerii de texte „ai primei *Filocalii*" din filozoful alexandrin. Nu este exclus să-i fi vizitat, la Constantinopol. Se mai spune despre el că ar fi îmblânzit pe huni, cu mese și daruri, să nu-i strice cetatea. Înființarea (sau reînființarea, mai bine zis) Mitropoliei Tomisului, în zilele noastre, se întemeiază pe tradiția ilustrată, în secolul al IV-lea, în primul rând prin Teotim, o personalitate a vremii și un ferm ctitor al monahismului dacic în vechea Dobroge.

*

Un loc aparte îl ocupă printre scriitorii bisericești străromâni IOAN CASSIANUS și DIONISIE EXIGUUS (Dionisie cel Mic), daco-romani de origine dar lucrând în afara țării lor de baștină, mai mult în Franța și respectiv în Italia, astfel încât trecerea lor în patrimoniul culturii nostre vechi este numai în parte îndreptățită.

După toate probabilitățile, Ioan Cassian s-ar fi născut într-un sat *(vicus Cassi)* din Scythia Minor (Dobrogea), la vest de cetatea Histria, localizat aproximativ aproape de actualul sat Șeremet, pe valea Casimcei, la cca. 40 km. nord-vest de Constanța[1]. Primele învățături pare să le fi primit chiar pe meleagurile natale, în vreo mănăstire de aici. Însă, foarte de tânăr, îndată după vârsta de 20 de ani, împreună cu prietenul și conaționalul său Gherman, sunt întâlniți la o mănăstire din Betleem, în Palestina, prin anul 383, de unde pleacă apoi în Egipt, trăind șapte ani în unele mânăstiri de acolo. Fac o serie de călătorii, din nou în Palestina, apoi la Constantinopol și la Roma, unde-i descoperim prin 405, solicitând ajutorul papei Inocențiu I, pentru Sfântul Ioan Gură de Aur aflat pe atunci în exil. La Roma, Leon, viitorul episcop, îi solicită lui Cassian să scrie tratatul *Despre Întruparea Domnului*. Nu știm dacă a dus la capăt această lucrare. Știm însă că, fără prietenul său Gherman de astă dată, Ioan Cassian ne este semnalat la Marsilia, unde este hirotonisit ca preot și unde întemeiază două mânăstiri, una de călugări și alta de călugărițe, în jurul anului 413. Aici, în sudul Franței, a trăit și a lucrat până la moarte, în 435.

La cererea episcopului Castor de Apta Julia Narbonensis, pe la anul 420 Cassian scrie tratatul *De institutis cenobiorum et de acto principalium vitiorum remediis* (Despre așezările mânăstirilor de obște și despre înlăturarea celor opt păcate capitale). Este o operă impunătoare, compusă din peste 20 de cărți, tratând, în prima parte, despre modul cum sunt organizate mânăstirile în Orientul Mijlociu, în Palestina și Egipt, în special; iar în a doua parte analizând modul de stârpire a păcatelor monahilor: 1. păcatul lăcomiei (pântecelui), 2. al desfrânării (patima cărnii, altfel spus), 3. păcatul arghirofiliei (patima strângerii de bani), 4. păcatul mâniei, 5 al... tristeții *(acedia*, un soi de spleen, de delăsare, indiferență și

[1] Ioan Coman, *op. cit.*

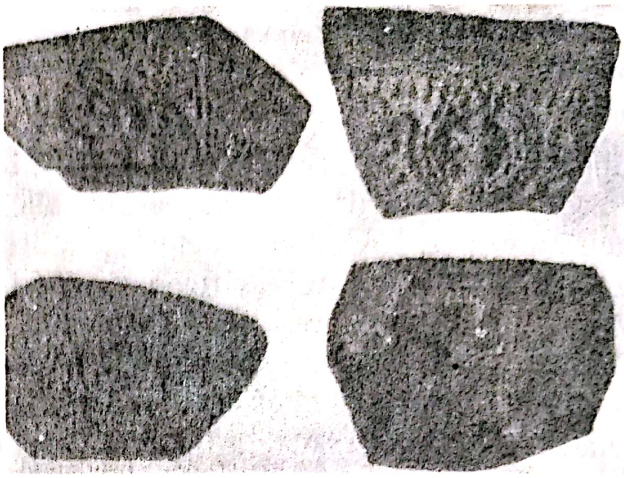

Capitele impostă cu semnul crucii.

Tomis (Constanța) — Stelă funerară din marmură (sec. VI).

Opaiț creștin de bronz, găsit în comuna Luciu (jud.Ialomița), (sec. V-VI).

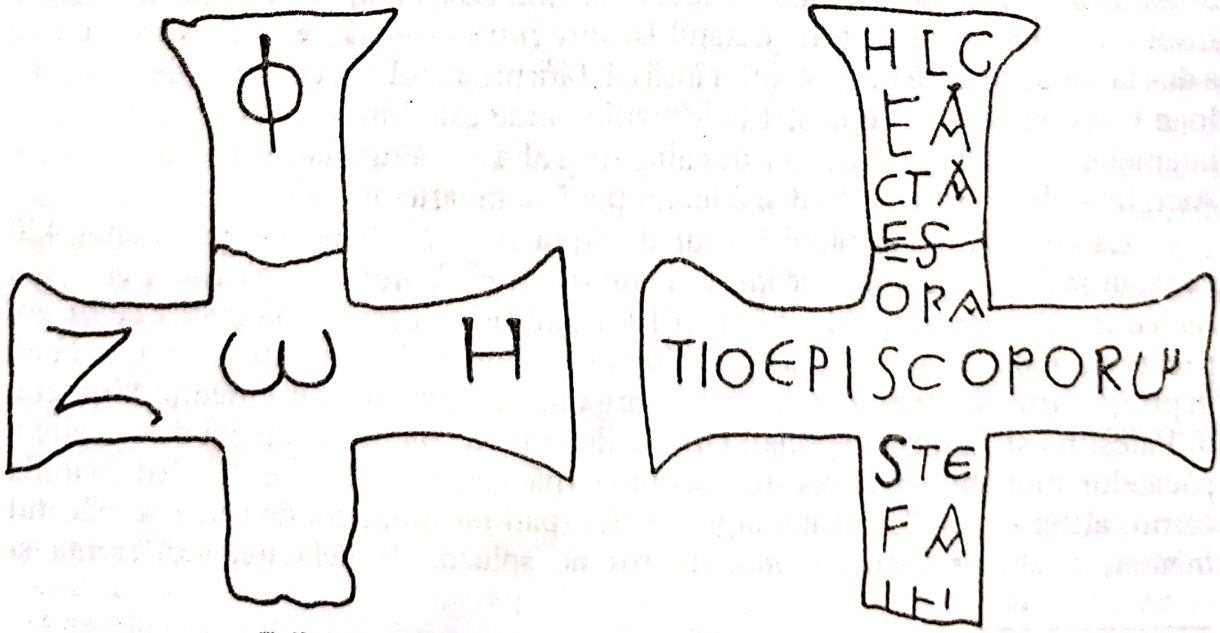

Callatis (Mangalia) — Cruce de calcar cochilifer (sec. VI).

scepticism, lehamite de tot și de toate, care cuprinde uneori firea omenească), 6. păcatul trândăviei, 7. al slavei deșarte, 8. al mândriei, mai bine zis al orgoliului nejustificat. Cealaltă operă, nu mai puțin importantă, se constituie din 24 de cărți numite *Conlationes* (Conferințe, sfaturi, dialoguri) care reiau pe larg, analitic, insistent problema remedierii celor 7 sau 8 păcate capitale. Se vede că episcopii bisericii creștine din Provența aveau mare nevoie de organizarea mânăstirilor, în vremea respectivă, un învățat din părțile Orientului fiind binevenit în mijlocul lor, ca o autoritate greu de desmințit. Ioan Cassianus este un scriitor deosebit de subtil, adept inveterat al filocaliei lui Origen din Alexandria, cu ecouri limpezi din vechii Platon, Tucidide,Xenofon sau Aristotel. Frumusețea spiritului (dar și a trupului) era pentru el idealul creștinesc. I. Coman este de părere că, în unele din scrierile lui, Gala Galaction se lasă direct influențat de Ioan Cassianus.*

Născut în Scythia Minor, mult mai târziu însă, în jurul anului 470, este și Dionisiu cel Mic (Exiguus). Și-a făcut și el ucenicia la o mânăstire din Dobrogea, a călătorit, cum cerea datina, și el în Orient, la Constantinopol și în fine la Roma, unde sosește prin anul 496. La Roma are prilejul de a-l cunoaște pe Cassiodorus, primul ministru al lui Theodosie, din partea căruia se bucură de multă prețuire. La rându-i, papa Gelasie și-l apropie, având nevoie pe lângă sine de un bun cunoscător de limbă greacă și latină. Interesant este să notăm că în introducerea dedicată *Venerabililor Domni și Frați prea iubiți Ioan și Leontin*, care prefața traducerea în latină a două scrisori ale Sfântului Chiril al Alexandriei „către Succesul Întâistătătorul Diocezareei Isauriei", Dionisie face o descriere a țării lui natale, cu multă căldură și mândrie patriotică. Iată un fragment, în traducere, reprodus după I. Coman, *op. cit.*, p. 271 și urm.:

---

* Spre a ne face o idee mai cuprinzătoare despre marea influență, în evul mediu, a operei acestui scriitor eclesiastic originar din Dobrogea, vom mai spune că Ioan Cassianul, așa cum reiese mai cu seamă din *Conlationes*, era ceea ce istoricii dogmaticii creștine numesc un adept al *semipelagionismului*, (Pelagius, monah și teolog din Bretania, s-a ocupat de problema „păcatului originar"), doctrină combătută acerb de către Sf. Augustin, în *De predestinatione sanctorum*, în *De dono perseverantiae* și în multe alte scrieri până la celebrul *De libero arbitrio*, erezie condamnată și de conciliul din Orange (în anul 529). Însă provensalii, încă din anul 452, prin Faust de Riez și abatele Lérins, în cartea *De gratia libri duo*, expun sistematic doctrina lui Cassianus și o aprobă, în conciliile de la Arles (473) și Lyon (474), până ce papa Ormisd, în anul 520, solicitat de constantinopolitani, declară pe Faustus „non receptus", trimițând din nou la Sf. Augustin. În fine, disputa continuă multă vreme, putem spune chiar până în zilele noastre. Pe scurt, punctul de vedere al lui Cassianus este că omul nu este predestinat pentru a fi și a rămâne păcătos și că, depinde de el, numai, în a-și câștiga redempțiunea divină. În orice caz, raționalismul lui Cassian ne apare limpede, apropiat mult mai mult de practica vieții, decât mistica prea rigidă, dogmatică în gradul cel mai înalt, a Sfântului Augustin. Iată, în originalul latin, un pasaj mai lung *(Conlația a IX și a X)* unde se vorbește de "tristitia et acedia", apoi de celelalte păcate capitale: „lăcomia", „luxuria", "avaritia" etc.:

"Tristitia et acedia nulla quemadmodum superiora diximus accedonte extrinsecus provocatione generari solent. Nam solitaris quosque et in heremo constitutos nuliique humano conmixtos consortio frequenter atque amarissime vexare noscuntur. Quod esse verissimum, quisque fuerit in solitudine conmoratus pugnas hominis interioris expertus, ipsis experimentis perfacile conprobabit.

X. Haec igitur octo vitia licet diversos ortus ac dissimiles efficientias habeant, sex tamen priora, id est gastrimarigine fornicationeas, de fornicatione filargyriam de ire tristitiam, de tristitia acediam necesse pullulare. Ideoque simili contra haec modo atque ratione pugnandum est et a praecedentibus semper adversus sequentes oportet nos inire certamina. Facilius cuiuslibet arboris noxia latitudo ac proceritas exarescet si, antea radices eius quibus innititur vel nudate fuerint vel succisae, et infestantes umores aquarum contino siccabantur, cum generator earum fons ac profluentes vene solerti industria fuerint obturate. Quamobrem ut acedia vincatur, ante superanda

„Pare lucru nou celor neștiutori că Scythia, care arată îngrozitoare prin frig și în același timp prin barbari, a crescut bărbați plini de căldură și minunați prin blândețea purtării. Că lucrurile stau așa, eu știu nu numai printr-o cunoaștere din naștere, ci mi le-a arătat și experiența. Se cunoaște că acolo (în Scythia Minor), într-o comunitate pământească deschisă *(exposito terena congregatione)* am fost renăscut cu harul lui Dumnezeu, prin taina botezului și am fost învrednicit să văd viața cerească în trup fragil a preafericiților părinți, cu care acea regiune se slăvește ca de o rodire duhovnicească deosebită. Credința lor strălucind prin fapta bună era pildă de viață și sinceritate pentru toți" etc.

Dionisie redactează *Decretele pontificale*, traduce o serie de hagiografii, din grecește în latinește, cum ar fi de exemplu *Descoperirea capului Sfântului Ioan Botezătorul*, *Pocăința minunată a sfintei Thaisia* sau *Viața sfântului Pahomie*. Scrie și două epistole: *De ratione Pascha* (Cartea despre Paște) și *Argumente Pascale*. I se atribuie și colecția de texte patristice din sfinții Augustin, Ambrozie, Ilarie, Ciprian, Athanasie, Grigorie din Nazians, Vasile cel Mare, Grigorie din Nyssa etc. Tot lui Dionisie cel Mic i se datorează așezarea numărării anilor erei noastre, anul calendaristic curent, de la nașterea lui Hristos, nu de la împăratul Dioclețian, cum se făcea numărătoarea până la el. Această legiferare a fost adoptată treptat apoi de toată lumea creștină: în Franța începând cu anul 527, în Italia la 627, în Anglia în secolele VIII-IX etc. (V. Ed. Salisbury Faulkes, în *Dictionary of Christian Biographyes Litterature*, New-York, 1967.) Cassiodorus îl lăuda excesiv: „Tot ce putea căuta cititorul la alții găsea în știința lui în mod strălucit". Ioan

---

tristitia est; ut tristitia propellantur, ira prius est extrudenta; ut extinguatur ira, filargyria calcanda est: ut cuelatur filirgyria, fornicatio conpescenda est; ut fornicatio subruatur, gastrimargiae est vitium castigandum".

În traducere:

„IX. Tristețea și lenea, contrar celor două vicii precedente (lăcomia și luxuria) nasc fără cauze din afară, de obicei. Ele sunt cunoscute ca tulburând foarte mult pe singuratecii înșiși, în pustie, departe de orice societate umană. Oricine a trăit în singutătate și știe ce înseamnă luptele dinlăuntrul omului se va convinge că ceea ce spun eu e adevărat.

X. Oricât de diferite ar fi viciile la origine și chipurile în care ele se produc, adică lăcomia de mâncare, pofta carnală, avariția, furia, tristețea și lenea, ele sunt legate unele de altele printr-un soi de înrudire și, ca să zic așa, printr-o înlănțuire facilă, astfel încât întețirea unuia devine cauza celuilalt: exagerarea în ale mâncării produce în mod necesar luxuria; luxuria — avariția, avariția — furia, furia — tristețea, tristețea — lenea. Astfel că e convenabil de a întrebuința contra lor o singură și aceeași tactică: ea consistă în a începe prin precedenta luptă împotriva celei ce urmează. Un arbore uriaș își întinde până departe umbra lui nocivă; mijlocul cel mai ușor de a-l face să moară este să-i dezgolești rădăcinile care-l susțin și să le tai. Sevele care duc infecția vor înceta să mai circule de îndată ce vom avea grijă de a închide izvorul care le dă naștere și căile prin care se scurg. Trebuie deci pentru a învinge lenea să învingi mai întâi tristețea, pentru a învinge tristețea, să alungi furia, pentru a înlătura avariția să reprimi luxuria, pentru a face să dispară lăcomia (în cele din urmă)".

N.B. Aproape toți exegeții problemei sunt de acord că dizertațiile lui Ioan Cassianul asupra celor 8 păcate capitale consistă în reluarea și rafinarea (ușoara adaptare la condițiile apusului) a ideilor lui Evagrie din Pont. Acesta fusese ucenic al lui Vasile cel Mare și al lui Grigore din Nazians, cel din urmă sfințindu-l ca diacon. S-a instruit la Constantinopol și la Ierusalim, prin anul 382 trecând în Egipt, sub îndrumarea lui Macarie cel Mare. A refuzat episcopatul Alexandriei, ce i se oferise la un moment dat, și s-a pustnicit, trăind până la sfârșitul vieții, în 399, în singurătate absolută. A studiat cu mare râvnă pe Origen, din care a preluat ideea preexistenței sufletului și restabilirea lui prin apocatastază. Sinodul al 5-lea ecumenic l-a condamnat ca „origenist". Textele lui originale, în greacă, s-au pierdut. Le avem numai în siriacă și armeană, la creștinii monofiziți. V. și *Filocalia*, *op. cit.*, p. 48.

Scanned with OKEN Scanner

Coman, în lucrarea de care ne slujim și noi aici, îl compară, cât privește reforma calendaristică, întreprinsă cu atâta acribie, cu însuși Deceneu, sfetnicul și marele preot al lui Burebista care, cu 600 de ani mai înainte, fixa și el cele 12 semne ale zodiacului, mersul planetelor, fazele lunii, „măsura cu care discul solar depășește suprafața pământului în cursul celor 346 de zile în jurul cercului ceresc" etc. (v. *op. cit.*, p. 279, cu trimitere la Jordanes, *Getica*, 1882, ed. Momsen).

FONDUL AUTOHTON. CONȘTIINȚA ROMANITĂȚII

Liber, firesc acceptată de poporul de la Dunăre și Carpați, latinitatea religiei creștine la români a fost, odată cu limba, luată în totalitatea ei, pe primul loc stând chiar cuvântul cu care înșine ne numim, acela de *român*, indicatorul de temelie al unității noastre etnice, mult înaintea întemeierii domniilor feudale.

Conviețuirea cu popoarele slave de la Dunăre a adus în limbă un număr apreciabil de cuvinte slavone, fără ca totuși — așa cum lingviștii cei mai autorizați au arătat, începând cu Hasdeu — să se producă o circulație prea intensă a acestora, exceptând unele lexeme intrate în fondul principal. Nu se poate deloc nega contribuția slavonismelor la nuanțarea expresiei, a supleței analitice a comunicării, mai ales în cazul unor vocabule de mare circulație, de felul lui *dragoste* (vsl. *dragosti*), ori sinonimul acestuia, *iubire (vsl. ljubiti)*. Influența slavonă s-a exercitat și mult mai târziu, în momentul întemeierii statelor feudale românești, pe cale oficial-administrativă și cărturăresc-bisericească. Celelalte influențe, maghiară (de unde probabil ne vine, între altele, atât de importantul *gând)*, turcă (înainte de turca propriu-zisă, târzie, turca veche, cumano-pecenegă), greacă, rusă, germană, italiană și — ultima, masivă mai ales în ceea ce privește lexicul nou și de circulație curentă la anume nivel intelectual —franceză— au îmbogățit enorm posibilitățile expresive ale limbii române, fără a afecta în vreun fel structura ei latină, definitiv consolidată cu multă vreme înainte de momentele exercitării lor. Această structură se caracterizează printr-o mare disponibilitate la înnoiri, cu deosebire în vocabular, flexiunea nominală și cea verbală permițând o rapidă însumare a neologismelor de tot felul, după epoci și împrejurări istorice. Lucrul se poate deduce tot din extraordinara unitate a limbii române, superioară, din acest punct de vedere, mai tuturor idiomurilor surori ori și altor grupuri de limbi. În cazul nostru, oricând maramureșanul s-a înțeles și se înțelege în vorbă cu moldoveanul și cu românul din Câmpia Dunării sau din Dobrogea. Transhumanța, la care ne-am mai referit, iradierea populației de-a lungul veacurilor de la munte la șes și invers, pe văile Carpaților,— adevărată șiră spinală a colectivității noastre etnice — dar, poate, și unele — nedescifrate bine până acum — legi interne ale fenomenului lingvistic românesc, au făcut ca diferențele dintre graiuri să fie relativ mici, în ciuda îndelungatei separații administrative și politice a provinciilor.

Tendința organică spre unitate a limbii naționale se vede și din istoria scrisului românesc, la un Coresi, Varlaam, Simion Ștefan, chiar la un Neculce, Anton Pann și Ion Creangă, spre a nu mai pomeni de Eminescu, a cărui operă însumează în chipul cel mai strălucit sinteza spiritului românesc manifestat în arta cuvântului. Sadoveanu descoperea, cu surprinderea artistului al cărui simț nu dă niciodată greș, asemănări

Scanned with OKEN Scanner

Niculițel. Bazilica bizantină timpurie (sec. V). Vedere exterioară și interiorul criptei cu vederea spre intrare.

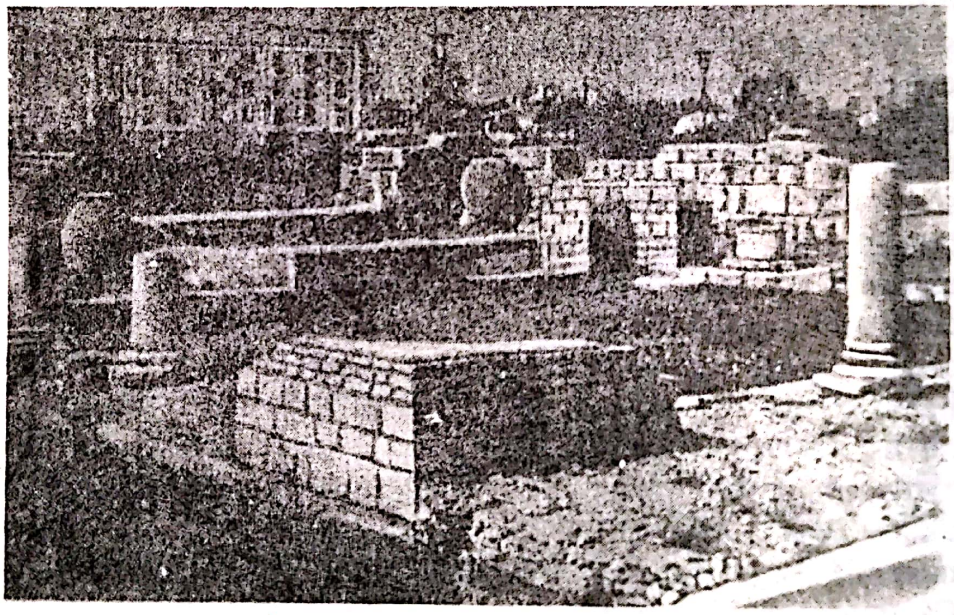

Ruine ale Callatisului roman.

Monedă de argint (drahmă) de la „regele" scit Sariakes, din Dobrogea.

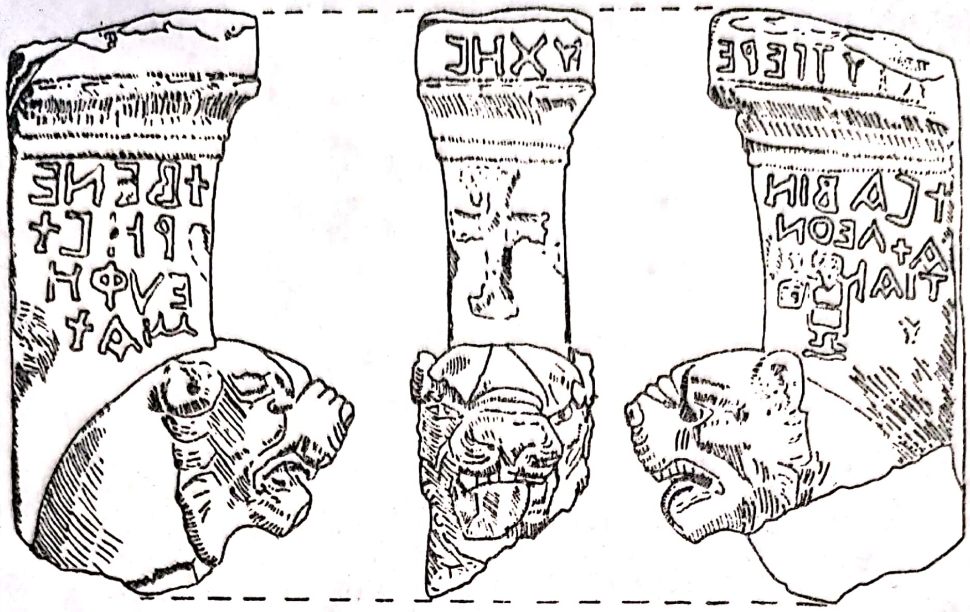

Tomis (Constanța) — Fragment al unui picior de masă cu inscripție creștină.

Lupoaica cu Romulus și Remus. Relief pe stelă funerară.

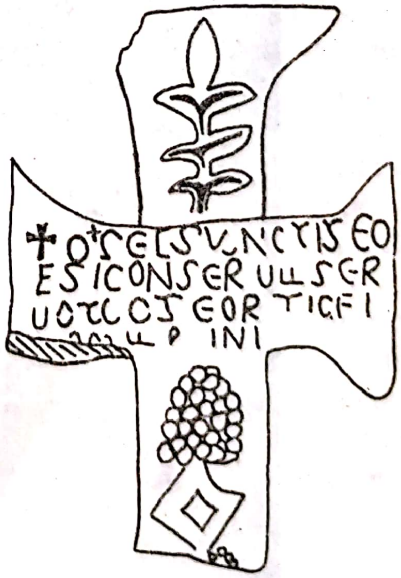

Lazu — Cruce de calcar (sec. VI-VII).

Scanned with OKEN Scanner

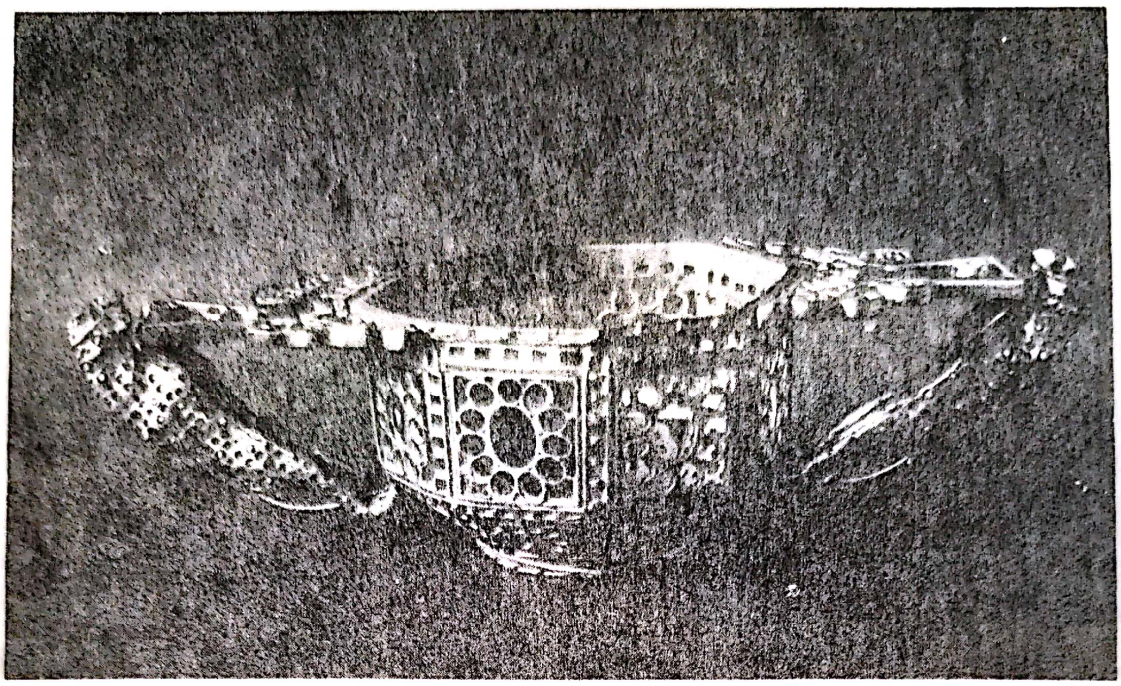

Tezaurul de la Pietroasa.

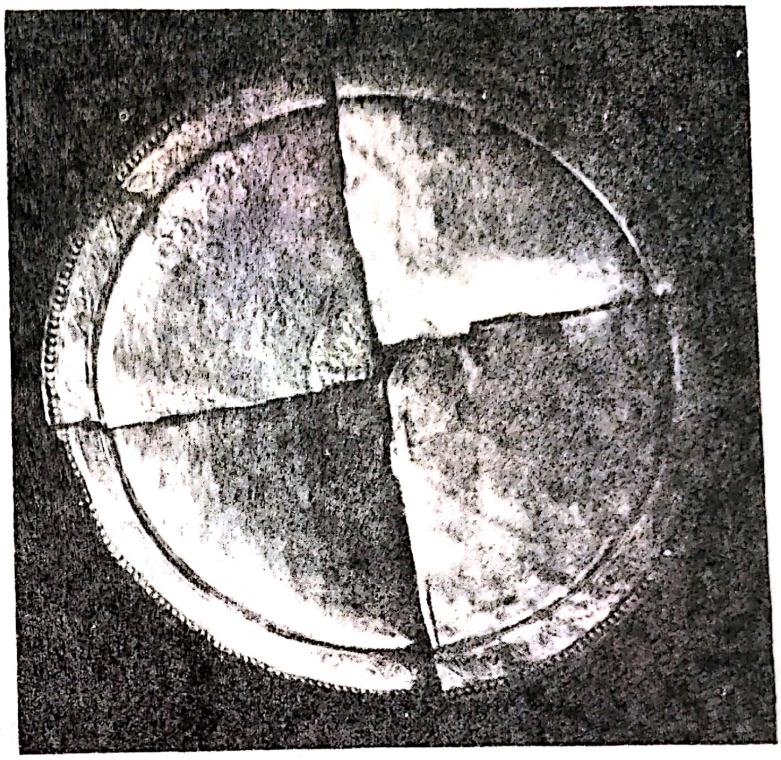

Tezaurul de la Pietroasa.

izbitoare între graiul moldovenesc și cel din împrejurimile Oradei. Fenomenul se poate observa și în viața curentă, de toate zilele, în felul cum țăranul și în genere omul simplu își însușește repede vocabularul neologic, fenomen cu atât mai activ cu cât, în ultimele zeci de ani tehnicile de comunicare mass-media îl facilitează considerabil. Cu tot caracterul pronunțat popular al beletristicii românești, la noi literatura dialectală, încercările unor Victor Vlad Delamarina, Copilu Cheatră și alții. lăudabile și chiar simptomatice, în ele însele luate. nu au prins. Izolate s-au constituit numai dialectele sud-dunărene, aromân, megleno-român și istro-român, ultimele două pe cale de dispariție, cel dintâi absorbit, prin migrații, în româna nord-dunăreană, în continuă creștere și vigoare.

În anume privințe limba română e mai păstrătoare a elementului latin decât celelalte limbi surori neolatine, exceptând, firește, italiana, cu care de altminteri se aseamănă cel mai mult. Fenomenul a atras de timpuriu ,cum vom vedea, atenția cărturarilor, străini mai întâi, apoi și a celor români. Miron Costin a fost primul nostru „italienizant", în *De neamul moldovenilor...*, urmat de îndată de către Cantemir, în *Descriptio Moldaviae* îndeosebi*; mai târziu, în secolul al XIX-lea, de Ion Heliade Rădulescu, mergând până la afirmația — exagerată desigur, dar explicabilă în contextul socio-cultural al epocii — conform căreia româna nu ar fi decât un dialect al limbii italiene. Exagerările lui Heliade, ca și ale tuturor celorlalți latiniști se explică nu numai prin împrejurări politice, dar și prin cauze pur științifice, privind cercetarea împrejurărilor care au dus la formarea poporului și limbii române, ca și cercetările din domeniul romanisticii în general. Singură, între limbile romanice, româna păstrează cuvântul *roman*, sub forma *român*, prin închiderea vocalei *a* urmată de consoană, lege fonetică ce a funcționat încă din secolul al VII-lea, odată cu altele, cum ar fi transformarea lui *l* intervocalic în *r*, în cuvinte ca *solem-soare*, *mola-moară* etc. Individualitatea limbii române între celelalte limbi neolatine se definește, în structura ei de bază, prin unele trăsături specifice, precum: prezența sunetelor *ă* și *î*, păstrarea genului neutru, prezența

* Vezi însă și *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, text latin și traducere de Dan Slușanschi, Ed. Academiei, 1983, cap. I.

articolului enclitic, a articolului adjectival și posesiv *al, a, ai, ale* etc. (provenit din lat. *illum-illa* sau *eccum-illa)*, preferința, în construcțiile subordonate, a conjunctivului pentru infinitiv, dar cu transferul acestei sintagme verbale în formarea perifrastică a viitorului cu auxiliarul *a avea* etc.

Firea românului este sinceră, deschisă, comunicativă și ospitalieră, cu multă curtoazie și îngăduință pentru străinul cu care vine în contact, știind a se adapta cu ușurință celor mai neprevăzute și chiar ostile împrejurări. Fondul vechi, substratul geto-dac, însumând cel mult 150-170 de cuvinte, cu o poziție numai relativ centrală în fondul lexical, a fost observat și cercetat abia de pe la jumătatea secolului trecut încoace, din momentul în care Hasdeu a pus problema dacilor la baza etnogenezei. Iată o listă (luată după *Vocabularul autohton al limbii române* de Grigore Brâncuș, Ed. Științifică și Enciclopedică) din care ne-am putea face o idee în legătură cu expresivitatea lor: *abur, argea, baci, balaur, baltă, barză, bâr!* (interj.), *brad, brânză, brâu, buc* (puzderie, pleavă), *a se bucura-bucurie, bunget, buză, căciulă, c(g)ălbează, căpușă, cătun, ceafă, cioară, cioc, ciuf, ciump-ciomp, ciut* (fără coarne), *coacăză, copac, copil, curpen, droaie, fărâmă, gard, gata, ghimpe, ghionoaie, ghiuj, grapă, gresie, groapă, grumaz, gușă, hameș-hămesi, jumătate, Leurdă, mal, mazăre, măgar, măgură, mărar, mânz, moș, mugure, năpârcă, noian, pârâu, pupăză, rânză, sarbăd, scăpăra, scrum, sâmbure, spânz, strugure, strungă, șopârlă, țap, țeapă, urdă, viezure, zară, zgardă* etc., la care s-ar mai adăuga un număr de hidronime: *Olt-Aluta, Ampoi, Motru, Buzău, Dunaris-Dunăre, Argessos-Argeș, Bârzava* etc. Le semnalăm mai mult pentru a sugera sentimentul arhivechimii acestor vocabule, cam în felul în care un istoric al viticulturii îți arată, pe undeva între Odobești și Panciu, un țarc îngrădit ocrotind un număr de butuci de viță de vie din vremea lui Burebista și a sfetnicului său Deceneu, zice-se. Un Hasdeu, un Eminescu, Sadoveanu, Vasile Pârvan sau Lucian Blaga, acum în urmă și alții mulți, de nu-i putem menționa pe toți, s-au întemeiat, în scrisul lor, pe fondul daco-getic — temperamente romantice prin excelență fiind ei — când au trebuit să arate vechimea și temeinicia neamului, rezistența lui la intemperiile istorice, vechimea dar și tinerețea-i impetuoasă. Herodot în *Istorii*, Porphyrios în *Viața lui Pitagora*, Strabo în *Geographia*, Valerius Maximus în *Facta et dicta memorabilia*, Arian în *Expediția lui Alexandru*, Jordanes în *Getica*, Dio Casius în *Istoria română* au lăsat în cărțile lor antice mărturii despre traci și daco-geți, primii locuitori cunoscuți ai acestor meleaguri, având ca zeu suprem pe Zamolxis-Zalmoxes, unul dintre legendarii discipoli ai legendarului Pitagora, cum s-a zis.

Ceea ce trebuie spus mai apăsat, repetat și întărit cu toate argumentele ce ne stau la îndemână, este faptul că, prin limbă, limba pe care o vorbim și o scriem — una dintre cele aproximativ zece „variante" ale latinei populare dăinuind timp de zece secole în spațiul european — suntem un popor de origine romanică. Această afirmație se cere susținută cu atât mai vârtos de pe terenul disciplinei noastre, limba și literatura unui popor rămânând absolut definitorie pentru specificul său spiritual.

Existentă latent și subînțeleasă istoricește în conștiința colectivă a poporului, prin chiar numele pe care acesta și l-a dat, acela de *român*, afirmarea latinității în planul culturii de carte s-a făcut mai întâi — cum era și firesc — de către străini.[1]

[1] Vezi A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Ed. Academiei, 1972.

Scanned with OKEN Scanner

În primul loc vin documentele bizantine de la împărații Constantin al VII-lea Porfirogenetul (912-959) și Vasile Macedoneanul (980-1020), de la strategii Maurikios și Kekaumenos (începutul secolului al VIII-lea), de la un preot anonim din Diocleea Muntenegrului (între 1160-1170), de la memorialistul Ioan Kynamos, secretarul lui Manuel Comnenul etc., etc. În toate aceste documente se vorbește de existența în părțile de nord ale imperiului, la Dunărea de Jos, a unor populații numite *romei* sau *romani*, uneori și *valahi* (această denumire din urmă venind din partea slavilor), urmași ai dacilor și coloniștilor aduși aici de împărații romani, începând cu Traian, îndată după cucerirea Daciei: „ei se numesc romani și acest nume l-au păstrat până astăzi", stă scris în *De administrando imperii*, operă atribuită bazileului Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Vin apoi la rând apusenii, începând cu papa Inocențiu al III-lea (1198-1216), care în repetatele lui scrisori către Ioniță cel Frumos, șeful țaratului româno-bulgar de la Dunăre, invocă argumentul latinității supușilor celui din urmă, în vederea atragerii lor la catolicism. Despre împăratul Ioniță „valahul", care se trage din romani, vorbește și cronica atribuită lui Ansbertus, când relatează despre cruciații conduși de Friederich Barbarosa prin Balcani. Același lucru e menționat și de către cronicarii francezi ai imperiului cruciat de la Constantinopol, Geoffroy de Villehardouin, Henry de Valenciennes și Robert de Clary, „Jehan le Blac" sau „Johanice le Blac" apărând de mai multe ori sub condeiul lor. Un lung șir de călători pe meleagurile noastre lasă însemnări deosebit de concludente în care se arată înrudirea limbii române cu latina. În rândul întâi îl aflăm pe germanul Johannes Schlichtenberger, un cruciat și participant la bătălia de la Nicopole, din ziua de 25 septembrie 1396, urmat apoi de însemnările arhiepiscopului Ioan de Sultanyeh (1409). Numeroși sunt, se înțelege de ce, pelerinii cărturari și umaniști italieni, unii dintre ei celebri, precum Poggio Bracciolini, Flavio Biondo, Aeneas Sylvio Piccolomini, Francesco della Valle, grecii italienizanți Demetrios și Laonik Chalkokondyl, umanistul și cronicarul polon Jan Dlugosz, suedezul Stiernhielm, cronicarii și istoricii sași, maghiari și secui din Transilvania, ca unii ce trăiau între români, cunoscându-le limba și obiceiurile, reconstituindu-le, în cărțile lor, istoria.

Ceea ce izbește pe cercetătorul unor asemenea documente este faptul că mai toți străinii fac observația cum că ideea romanității a subzistat permanent în conștiința românilor, cu toate că, precum se știe, ea nu a fost consemnată în scrisul nostru decât relativ târziu. Trecând în fugă peste multe asemenea mărturii, vom reține aici doar una singură, foarte caracteristică, provenind de sub pana călugărului padovan Francesco della Valle, care trecea prin Târgoviște pe la 1534 și pretindea a înțelege în oarecare măsură româna vorbită de călugării ortodocși de la noi, dată fiind asemănarea frapantă cu italiana. Contextul reține ca probă chiar câteva fraze românești: „La lingua loro e poco diversa dalla nostra italiana; si dimandano in lingua loro Romei, perche dicono esser venuti anticamente da Roma ad habitar quel paese; et se alcune dimando se sanno parlare in la lor lingua valacca, dicono a questo modo: «Sti Rominesti?», che vol dire: «Sai tu Romano?», per esser corotta la lingua..."

Când împrejurările istorice au devenit în sfârșit prielnice și lucrul a fost cerut neapărat, afirmarea latinității limbii și originii poporului român s-a făcut și de către scriitorii autohtoni, în epoca umanismului târziu, începând cu Udriște Năsturel și

Grigore Ureche, continuați apoi cu strălucire de Miron Costin și Nicolae Milescu Spătarul, de Stolnicul Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir. Ideea va fi reluată și dezvoltată amplu, ca argument suprem adus în serviciul afirmării drepturilor politice ale românilor, la finele secolului al XVIII-lea și inceputul celui de al XIX-lea, de către marii filologi și istorici ardeleni din epoca Luminilor, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ion Budai Deleanu și alții care le-au urmat. Deocamdată, în prima cronică scrisă în limba națională, aceea a lui Ureche, ea se exprimă cu o sobrietate și conciziune impresionante, dictate de însăși evidența fenomenului: „...de la râmleni, cele ce zicem latină, pâine, ei zic panis, carne, ei zic

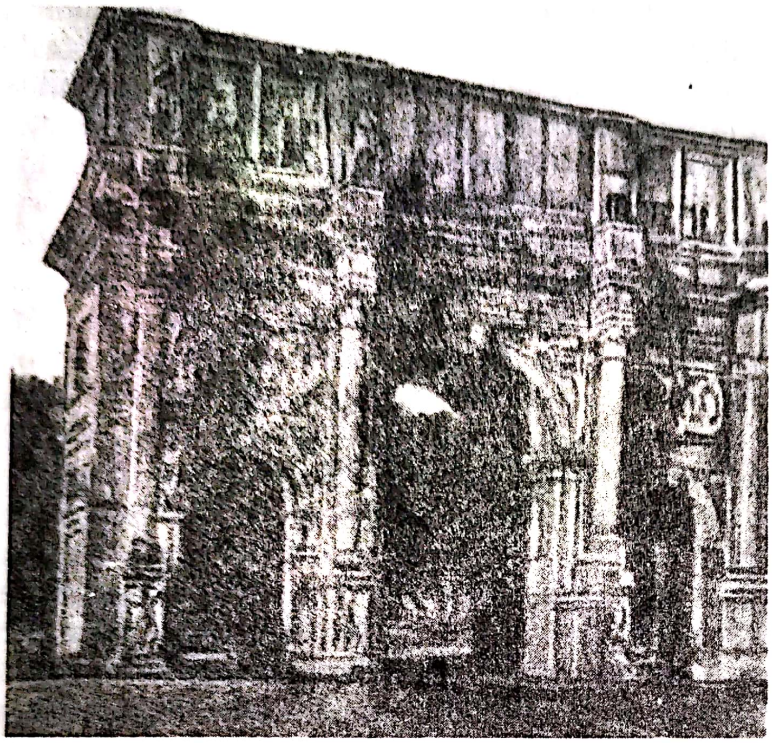

Arcul de Triumf din Roma, al lui Constantin cel Mare.

Nomismă de aur emisă la Constantinopol. Descoperită în Dobrogea.

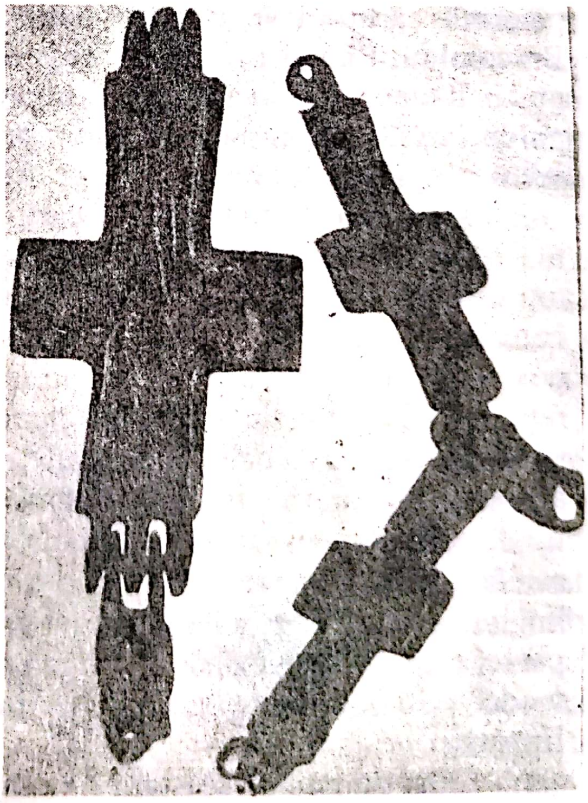

Noviodunum (Isaccea) — Cruce relicvar de bronz bizantină (sec. X-XI).

Scanned with OKEN Scanner

caro, găină, ei zicu galena, muieria, mulier, fămeia, femina, părinte, pater, al nostru, noster și altile, multe din limba lătinească, că de ne-am socoti pre amăruntul toate cuvintile le-am înțelege..."

Acesta este argumentul cel mai puternic care, coroborat cu altele, îl îndreptățea pe primul cronicar în limba națională să afirme, într-o altă pagină rămasă celebră, prin expresivitatea, cadența și laconismul spunerii, unitatea de origine a românilor de pretutindeni:

„Românii, câți să află lăcuitori la Țara Ungurească (Transilvania, n.n.) și la Ardeal și la Maramorașu, de la un loc sântu cu moldovenii și toți de la Râm să trag".

FOLCLORUL CA FACTOR DE COEZIUNE

Cu multă vreme înainte de a avea o literatură scrisă, așa-zicând, oficială, poporul român a avut o literatură nescrisă, orală, tot atât de rezistentă ca și monumentele de piatră și bronz... Când, odată cu renașterea noastră națională, în secolul al XIX-lea, se pregătea să se afirme cu toată puterea pe plan universal, el a pus în fața lumii, prin *Poeziile populare ale românilor*, culese de Vasile Alecsandri și traduse de îndată în marile limbi de circulație europeană, un tezaur spiritual și artistic de o valoare inestimabilă. Balada *Miorița* mărturisește despre o civilizație și o cultură străveche, din epoca păstoritului, dezvăluind un rafinament de simțire rar întâlnit în capodoperele literaturilor lumii. Omul confruntat cu destinul implacabil caută a se înfrăți cu elementele naturii eterne, sentimentul morții este guvernat de rotirea astrelor pe firmament și se identifică poeticește cu armonia nunții cosmice. Lirismul învăluitor, simplitatea perfectă a frazării poetice, sobrietatea expresiei stinsă în solemnități șoptite, parcă, sunt semnele echilibrului și seninătății interioare, izvorâte dintr-o filozofie adâncă, dintr-o experiență fundamentală de viață, dincolo de orice timp și mode:

Că la nunta mea
A căzut o stea,
C-am avut nuntași
Brazi și pălținași,
Preoți munții mari,
Păsări lăutari,
Păsărele mii
Și stele făclii...

Imaginația naivă a timpurilor primitive a creat basmele, eposul feeric fără timp și loc, ca la toate popoarele vechi, cu deosebirea că în cazul poveștilor românești — culese și ele în cărți numai în epoca romantismului târziu — întâlnim o mai accentuată stilizare în sensul unui hieratism luminos, prerafaelit, bine proporționat în același timp, amintind de echilibrul clasic în compoziție. Feții Frumoși, omorâtori de balauri, Ilenele Cosânzene, fetele cu părul de aur, răpite de zmeii cei fioroși, împărați fabuloși, de diferite culori, buni sau răi, blajini ori fermecător senili ajunși uneori la bătrânețe fără moștenitori, nu sunt, în basmele noastre, antrenați numaidecât într-o mașinărie epică extraordinară, cu tendințe spre inedit și senzațional. Se știe de la început că Făt Frumos va ucide pe zmeu ori pe balaur, că binele va învinge oricum răul și că totul se va sfârși cu fericita nuntă. Nu în surprize de tot felul stă farmecul basmului românesc, ci mai curând în desfășurarea lui după un anumit ritual, asemănător cu acela al *novelei*, debitat neapărat pe cale

Scanned with OKEN Scanner

Păcurar din Țara Oașului
la stână „jintuind".

orală și cu prilejuri anume, festive oarecum, gesti-culația povestitorului fiind de primă importanță, ca într-o piesă de teatru cu subiectul cunoscut de mai înainte. Ion Creangă a intuit genial structura epico-dramatică a basmului folcloric autohton și a dat, în *Poveștile* sale, uimitoare prin frumusețe, nuvele fantastice din viața satului românesc de la poalele Carpaților.

Asemănătoare ca tonalitate lirică generală cu balada *Miorița* sunt doinele, în care Hasdeu vedea celebrarea mitului antic mediteranean al zeiței Diana. „Dorul" și „jalea" din aceste cântece molcome și simple — înțelese și simțite adânc în arta lor superioară de Eminescu și Octavian Goga — de inefabilă armonie, intră în sinteze lirice cu totul particulare și originale, specifice locului, net deosebite de suferința acută orientală, ca și de tenebrosul gotic. Dragostea eternă, sentimentul înstrăinării, iubirea de locurile natale se configurează într-o poezie suavă, *imediată*, gustată cu precădere de insul simplu, rămas pur în suflet însă, ca și de rafinatul trecut prin marea cultură. Imaginile transcend realitatea și devin spirit pur, partea cea mai durabilă din tot ceea ce este omenesc:

Jelui-m-aș brazilor,
De dorutul fraților;
Jelui-m-aș munților
De dorul părinților;
Jelui-m-aș florilor
De dorul surorilor;
Jelui-m-aș codrului,
Codrului frunzosului,
Codrului umbrosului;
Codru-i jalnic ca și mine,
Vara trece, toamna vine,
Pică-i frunza toată bine,
Cu crengi veștede rămâne.

*

Cântă puiul cucului
În vârfutul nucului.
Mai în jos pe rămurele
Cântă două păsărele.
Și-așa cântă de cu jale,
De pică frunza pe cale!
Și nu-s două păsărele,
Că-s două surori d-a mele.
Mai în jos la rădăcină
Cântă-o turturea bătrână;
Și-așa cântă de cu dor
Frunzele în vânt că zbor!
Dar nu-i turturea bătrână,
Că-i a mea maică străină...

*

Măi bădiță Gherasim,
Eu de drag te-aș băga-n sân;
Și de drag te-aș semăna,
Și cu drag te-aș secera.
Și te-aș face stog în prag,
Și te-aș îmblăti cu drag,
Și te-aș cerne prin sprâncene,
Și te-aș frământa-n inele,
Și te-aș da inimii mele...

*

Mărie, dragă Mărie,
Cât de dragă-mi ești tu mie,
Nimeni pe lume nu știe,
Și nici tu nu știi, Mărie...

Du-te, bade, ducă-te,
Dorul meu ajungă-te
Seara, desculțându-te,
La masă punându-te
Niciodată să nu-mbuci
Pân-aminte nu-ți aduci
De-a noastre cuvinte dulci.

*

Bădiț', bădișorul mieu,
Ajungă-te dorul greu
Pe șesul Sibiiului,
Pe spatele murgului...

*

Cântă cucu-n par la vie
Ș-acolo este-o chilie
Cu mușcată și tămâie.
Dragu meu acolo scrie.
Și când scrie, mă mângâie,
Când cetește, mă topește,
Cu ceriul mă potrivește;
Cu luna, cu stelele,
Cu dragi rândunelele;
Cu luna, cu soarele,
Cu dragi căprioarele...[1]

Obiceiurile de Anul nou vorbesc de viața unui popor de plugari, ferm legat de pământul pe care-l cultivă încă din vremea împăratului Traian, devenit „Bădica Troian", invocat ritualic în colinde:

S-a sculat mai an
Bădica Troian
Ș-a-ncălecat
Pe-un cal învățat,
Cu șaua de aur
Cu frâul de matasă
Cât vița de groasă.
El în scări s-a ridicat
Peste câmpuri s-a uitat
Să aleagă-un loc curat,
De arat, de sămănat...
Și s-o pornit într-o Joi
Cu doisprezece boi...

Așadar primul agricultor în *Dacia felix* a fost chiar întemeietorul, începând defrișarea ținutului sub semnul lui Joe, „într-o Joi, cu doisprezece boi"... Iată o idilizare și o idealizare, *un cult*, dacă vrem, care atinge prin vechime sublimitatea. Ceea ce numim *Plugușor* ar putea foarte bine să fi fost un fel de *Georgicon*, un mic tratat de agricultură, mnemotehnic destinat veteranilor lăsați la *vatră*, românii moștenind astfel tehnica lucrării pământului mai mult de la romani decât de la daci. Degradat apoi și reînnobilat prin însuși statutul de gratuitate al artei, recitalul, de multe ori prozaic în litera lui, a căpătat o aură poetică. Am ales anume, în chiar sensul de *georgicon*, definit mai sus, o variantă de plugușor „prozaică", culeasă din satul Fibiș, în Banat (apud *Istoria literaturii române*, I, Ed. Academiei, 1964, p. 27-28). „Povestea" începe cu confecționarea plugului (din lemn!) și se sfârșește cu punerea pâinii și colacilor pe masă, scoși chiar atunci din cuptor:

[1] Majoritatea textelor sunt luate din *Doine și strigături din Ardeal*, Ediție întocmită de Ioan Urban Jarnik și Andrei Bârseanu, Brașov, 1895.

Scanned with OKEN Scanner

Jupânu gazdare
Bun gând ș-o gânditu,
Prânzu l-o prânzitu,
Boi la jug ș-o prinsu,
'M pădure s-o dusu,
Lemn pă car ș-o pusu
Ș-acas'o vinitu,
Frumos l-o cioplitu,
Plug l-o ferepcatu,
Boi la plug ș-o prinsu,
La pământ s-o dusu
Și el ș-o brăzdatu
Cruciș, curmezișu,
Mai vârtos lungișu
Ș-acas-o vinitu
Și s-o hodinitu,
Boi la car ș-o prinsu,
La pământ s-o dusu,
Grâu ș-o sămănatu
Mândru l-o grăpatu,
Dumnezău o datu,
O ploaie cu soare,
Grâu răsărere,
Mândru s-o cocere
Ș-acas-o vinitu
Și el s-o sculatu
Dragi slujnici a lui;
Tăt cu nește șeră
Cam cârligățele,
La dinți mărunțele,
La holdă s-au dusu,
Hold-o săcetaru,
Mănunchi l-o țâpatu;
Și-n snopi l-o legatu
Ș-acas-o vinitu,
Boi la car ș-o prinsu,
La pământ s-o dusu,
Grâu pă car ș-o pusu,
Ș-acas-o vinitu
Și el s-o sculatu
Dragi sclujii a lui,
Tăt cu nește lemne,
Lemne hodrolemne,
Cu grumaz dă piele,
Grâu l-o-mblătitu
Și-n saci l-o băgatu,
Pă car l-o țâpatu,
La moară s-o dusu,
Și-n coș l-o băgatu,
Fărin-o pticatu
Și-n saci o băgatu,
Pă car o țâpatu
Și-acas-o vinitu
Și el s-o sculatu
Dragi sclujnici a lui
Tăt cu nește sâte,
Fărin-o cernutu,
Mândru o moietu,
Și o frământetu,
Mândru s-o doschitu,
Colac l-ompletitu,
'N cuptor l-o băgatu,
Mândru să cocere,
Ș-afară-l scotere
Pe masă-l punere.
Asta-i domnuț bunu
Jupânu gazdare.

Mireasa simbolică a vestitului Traian este legendara Dochia sau Dachia, păstorița devenită stană de piatră de pe Ceahlău, fiica viteazului rege Decebal de la Sarmisegetuza. Dimitrie Cantemir, Gh. Asachi, C. Stamati, Bolintineanu și mulți alții, Eminescu îndeosebi, au realizat pe această temă mitologii poetice privind nașterea poporului român. Epoca medievală n-a prilejuit răgazul unei literaturi de curte ca în alte părți. Chiar dacă se va fi produs, ea nu ni s-a păstrat decât purtată de popor, pe cale orală. Voievozii au avut de purtat războaie cu năvălitorii, cu tătarii și cu turcii, pentru păstrarea ființei neamului, și au zidit biserici și mânăstiri pentru pomenire. Vitejii care i-au însoțit în lupte grele sau care au continuat împotrivirea față de dușmani până în vremea fanariotă, când domnii erau impuși de Poarta Otomană, sunt celebrați în așa-numitele cântece bătrânești, o adevărată epopee națională povestind faptele de arme ale Novăceștilor, ale Buzeștilor, ale haiducilor Corbea, Toma Alimoș, Pintea Viteazul și Miu Cobiul. Cu trecerea vremii și cântecul epic s-a purificat tot mai mult:

Scanned with OKEN Scanner

Miu sglobiul,
Miul haiducul,
Miul voinicul.

.....

Ileana Sâmzeana,
Doamna Florilor
Ș-a garoafelor,
Sora Soarelui
Spuma laptelui.

.....

Foicica fagului,
La poalele muntelui,
Muntelui pleșuvului,
În mijlocul câmpului
La puțul porumbului.
Pe câmpia verde-ntinsă
Și de cetine cuprinsă,
Șade Toma Alimoș,
Haiduc din Țara de Jos,
Nalt la stat, mare la sfat
Și viteaz cum n-a mai stat.

Arhitecții, constructorii de mânăstiri și biserici și-au aflat cântărețul în *Legenda Mânăstirii Curtea de Argeș*. Meșterul Manole lasă un semn nepieritor viitorimii, pentru că îngropa în ziduri însuși sufletul lui, dintr-o poruncă mai presus de firea omenească obișnuită. Când gândul trufaș și nesăbuit al artistului a conceput un edificiu tot atât de frumos, sau și mult mai frumos, dar situat într-o altă geografie și destinat altei etnii, constructorul a trebuit să dispară și monumentul să devină un bun al colectivității care l-a născut.

O întreagă experiență de viață populară, istorică, se află concentrată în proverbe, în maxime și zicături, devenite și ele un bun de circulație la îndemâna oricui, în fond niște metafore-instrumente ale limbii. Ele oglindesc în chipul cel mai adecvat și mai expresiv firea românului. El știe că dacă vrea să ajungă departe trebuie să se scoale de dimineață; dar că numai toamna se numără bobocii și socoteala de la urmă este și cea mai bună. Ce-i în mână nu-i minciună și de aceea nu este bine să dai vrabia din mână pe cioara din par. Un proverb care poate fi găsit și în *Aulularia* lui Plaut spune că întotdeauna cămașa este mai aproape decât toga, devenită pentru circumstanța locală suman. Însă proverbele românești sunt mult mai *pitorești*, mai pertinente în expresivitatea lor decât maximele strămoșilor latini. *Verbum sat* este o sintagmă ce poate fi admirată prin maxima ei conciziune. Echivalentul ei românesc însă nu poate fi altul decât *Ajunge o măciucă la un car de oale*. Tot așa, splendidul *Ex nihilo, nihil*, care trebuie tradus exact cu *Din coadă de câine nu se face sită de mătase*. Toate proporțiile păstrate, nici francezul *Tel maître, tel valet* nu este deloc la înălțimea aproape hermeticului, dar atât de grăitorului *Cum e turcul și pistolul*. În consecință, trebuie să chibzuiești bine alegerea prietenilor, să știi că sângele apă nu se face, că așchia nu sare departe de trunchi, că nu se face primăvară cu o singură floare, că la pomul lăudat nu trebuie să te duci cu sacul. Buturuga mică răstoarnă carul mare și după nebuni nu trebuie să te iei, pentru că piatra aruncată în fântână de un nebun nu poate fi scoasă nici de zece oameni cu mult scaun la cap. Lauda de sine nu miroase bine și sătulul nu crede niciodată pe ăl flămând. Dacă nu bagi bine de seamă pe unde calci, se poate să cazi din lac în puț, ori să ai partea șoarecelui care după ce că știe bine că nu mai încape în bortă și-a mai atârnat și o tinichea de coadă, cum fac unii bătându-și cuie-n tălpi, parcă într-adins. Chelului nu-i lipsește decât tichia de mărgăritar neapărat. Deși, după părerea cam exagerată a lui Creangă, românului îi e greu până se apucă de o treabă că de lăsat îndată se lasă, el mai știe că trebuie să măsori de o sută de ori până să tai o dată și că cine râde la urmă râde mai bine. Nu trebuie să te grăbești, căci graba strică treaba. Totuși fierul se cere bătut cât e cald. În fine, apa trece și pietrele rămân... Zicerile, proverbele sunt strâns legate de structura limbii, un fel de metafore, cum spuneam, mai complicate și totodată mai simplificate prin concentrare și plastică expresivă,

Scanned with OKEN Scanner

adevărate instrumente de comunicare rapidă a observațiilor de ordin moral, degajând o anume filozofie impersonalizată, garanție a dreptei judecăți. Toți scriitorii noștri reprezentativi le-au cultivat, de la Grigore Ureche, Miron Costin, Radu Popescu și mai ales Neculce, la Anton Pann, Negruzzi, Creangă și Eminescu. Credința lor secretă, instinctul artistic mai bine zis, este că cu ajutorul proverbelor se poate face speculație subțire — ceea ce e purul adevăr — plăcută și pe înțelesul tuturor, în primul rând pentru cei care au urechi de auzit, restul lumii, oricum, neinteresând în cazuri ca acestea. Aprehensiunea lui G. Călinescu — nemărturisită direct, dar presimțită — pentru abstracțiunile reci, aride, tendința lui de a metaforiza când trebuie să emită anume teorii, se așează — oricât de încărcată i-ar fi expresia neologică — perfect în tradiție și ține de structurile cele mai fine ale limbii române.

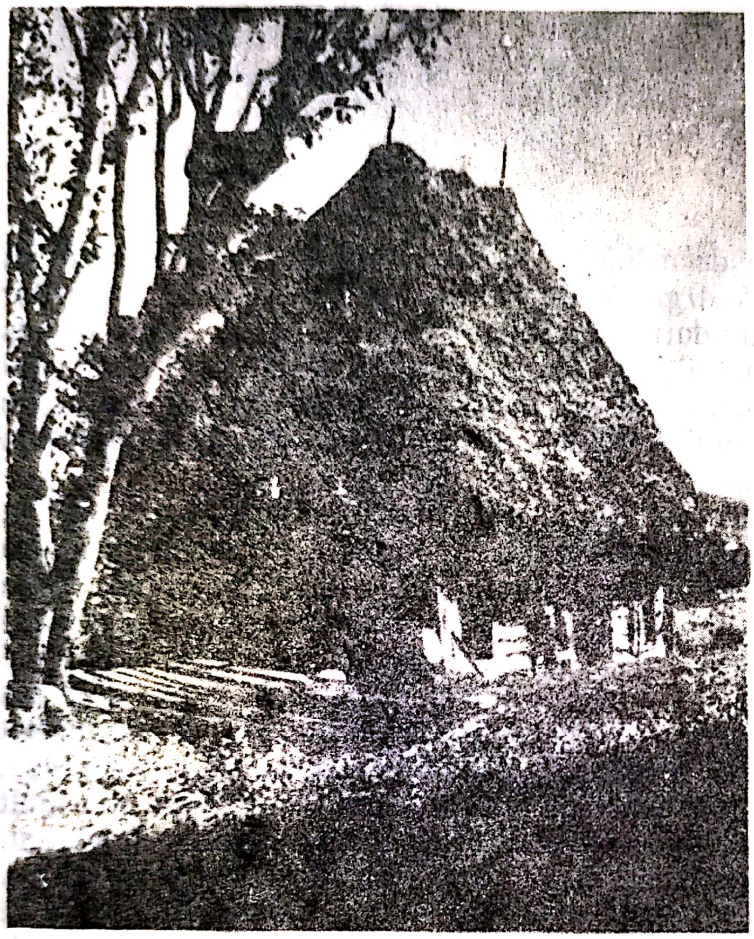

Casă bătrânească din Stâna de Vale (jud. Bihor).

O atât de bogată și deosebit de activă în timp literatură oral-folclorică nu a rămas fără urmări, importante în planul literaturii române așa zis „culte", cu atât mai mult cu cât aceasta din urmă a apărut abia începând cu secolele al XVI-lea și al XVII-lea. *Presiunea* limbii populare și, odată cu aceasta, a literaturii folclorice, se vede limpede în operele cronicarilor și ale

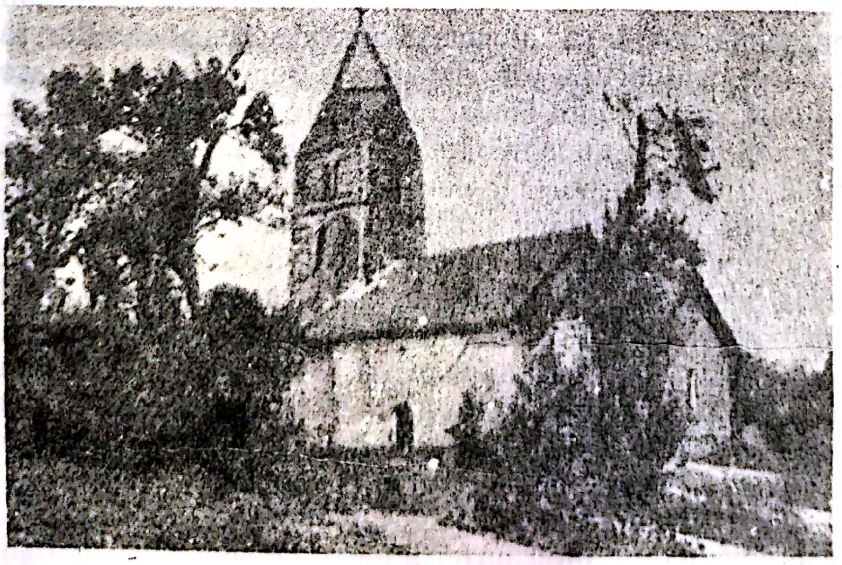

Biserica din Strei (jud. Hunedoara), ctitorie din sec. al XII-lea.

scriitorilor ecleziastici, mai întâi, la Grigore Ureche, la Miron Costin, la Neculce, Radu Popescu, Varlaam, Dosoftei și Antim Ivireanul. Influenței popular-folclorice nu i s-au putut sustrage câtuși de puțin nici scriitorii savanți, precum Stolnicul Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir, mai apoi și marii învățați ardeleni din epoca Luminilor, cum vom avea prilejul să constatăm prin cele câteva popasuri analitice asupra *Istoriei Țării Rumânești*, ori asupra *Divanului*... a *Istoriei ieroglifice* mai ales, chiar a *Hronicului vechimii a româno-moldovlahilor și a Hronicii românilor și a mai multor neamuri*, spre a nu mai vorbi de *Țiganiada* lui Ion Budai Deleanu, o „izvodiță noao și orighinală românească", scrisă intenționat sub presiunea limbii populare vorbite. În același chip s-au petrecut lucrurile, păstrând proporțiile cuvenite, și cu poezia neoanacreontică a Văcărești lor și a lui Conachi, unde ecourile cântecului popular de dragoste — ce-i drept receptat mai curând prin intermediar lăutăresc și oarecum degradat — sunt cât se poate de evidente. Cu atât mai mult în epoca de la 1848 vom asista la o masivă, sistematică valorificare, în literatura cultă, a fondului ancestral al artei folclorice. Suntem într-un moment crucial al istoriei, acela al renașterii noastre naționale, și la începuturile făuririi României moderne, ale emancipării de sub fanariotism și alte influențe străine spiritului nostru. Sondarea energiilor mai mult sau mai puțin latente până la această dată în sânul poporului celui mare, confundat pe atunci cu țărănimea, a prilejuit ivirea și afirmarea strălucită a unor Heliade, Bălcescu, Kogălniceanu, Alecsandri, Alecu Russo, C. Negruzzi, Gr. Alexandrescu și mulți alții, printre ei și nemuritorul creator al *Poveștii vorbei*, Anton Pann. Îndreptată pe acest făgaș firesc, încă de la începuturile ei moderne, dezvoltarea ulterioară a literaturii române se va produce și de aici înainte prin adâncirea specificului național, punctul de vârf al acestei evoluții fiind marcat prin marea operă poetică a lui Eminescu, cea mai puternic ancorată în folclorul autohton, cu ecouri directoare până în zilele noastre. Nu este deloc o întâmplare că unii dintre cei mai mari critici și ideologi literari, precum Ibrăileanu, Iorga ori G. Călinescu — contemporanii lui Sadoveanu, Arghezi și Lucian Blaga — au ținut să atragă atenția asupra importanței specificului în arta cuvântului românesc, problemă permanent în atenția istoricilor, antropologilor, folcloriștilor și filologilor de ieri și de astăzi.

Nu mai puțin folclorul românesc, strâns legat, în vremile vechi, de fenomenul transhumanței, a contribuit la unitatea spirituală a tuturor românilor și la unitatea limbii, limba doinelor și basmelor, a cântecelor bătrânești ținând loc și de limbă literară, mult *avant la lettre*, presiunea ei exercitându-se în mod constant asupra scrisului românesc în genere.

Cum spuneam, configurarea fizică a teritoriului dacic sugerează această unitate, de la Burebista până în zilele noastre. Arcul carpatic ne apare astfel (ca și Dunărea de la un punct încolo) ca axa de polarizare a românismului. Am deschis această introducere cu un citat din Nicolae Bălcescu. O încheiem cu un altul din Nicolae Iorga:

„Țara Românească însemna o concepție absolut romană, pe de o parte, și, pe de alta, absolut modernă, fiindcă epoca modernă ține samă de dreptul național și de configurația geografică, cu hotarele ei naturale. Poporul nostru s-a îndreptat după lucruri pe care alte popoare le-au neglijat. El și-a închipuit țara lui întotdeauna în legătură cu întreg trecutul și tot pământul pe care l-au locuit ai lui"[1].

[1] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a III-a, I, 1928, p. 9.

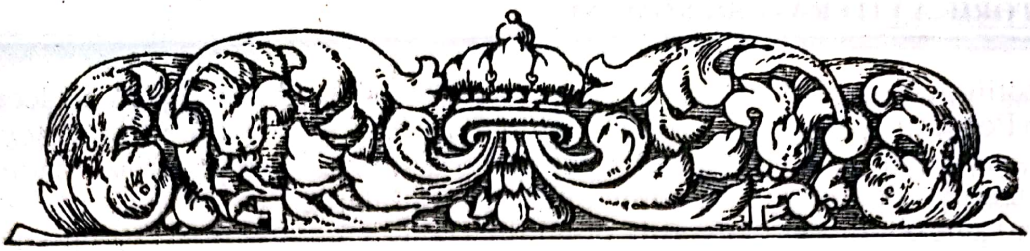

LITERATURA ROMÂNĂ ÎN LIMBA SLAVONĂ

Cea dintâi condiție a istoriei literare cere apleçarea către documentul scris, deși cum s-a văzut în cazul literaturii folclorice, acest lucru nu ar trebui să fie obligatoriu, măcar în principiu. În epoca în care trăim s-a putut dovedi că există și alte mijloace de înregistrare și fixare în memoria posterității a formelor de cultură, chiar a operelor de artă a cuvântului, decât scrisul. Oricum însă, *tehnica* comunicării prin alfabet, cu ajutorul *literelor*, a avut un rol de o importanță covârșitoare în istoria culturii și *cartea* va continua să fie, fără îndoială, multă vreme și de aici înainte, instrumentul capital în formarea conștiinței generațiilor. Instrumentul capital, atât în *fixarea* comunicării cât și în *receptarea* ei. Nu e de conceput încă o însușire fundamentală a cunoștințelor fără „iscusita zăbavă" a cetitului cărților. Galaxia Guttemberg va dura imprevizibil de mult!

Împrejurări istorice cu totul nefavorabile au făcut ca scrisul românesc să apară foarte târziu. Dimitrie Cantemir și, după dânsul, Mihail Kogălniceanu înclinau să creadă în existența unui scris românesc cu litere latine practicat până în timpul domniei lui Alexandru cel Bun.* Efectele Conciliului de la Florența (1436), când ruptura dintre biserica Apusului și cea a Răsăritului apărea ca definitivă, ar fi dus la arderea și distrugerea tuturor cărților cu litere latine de pe teritoriul românesc. Nu avem însă nici o probă documentară limpede și, în consecință, ipoteza întrebuințării literelor strămoșilor noștri latini rămâne fără vreun punct de sprijin cât de cât obiectiv, științific. Tot ceea ce putem ști deocamdată este că scrisul la români, pe teritoriul românesc și despre români, s-a produs mai întâi în limba slavonă, cu alfabet chirilic, limbă devenită oficială în biserică și în cancelariile domnești, de la întemeierea statelor feudale românești până pe la mijlocul secolului al XVII-lea. Alfabetul chirilic a mai continuat apoi să fie întrebuințat pentru scrisul în românește până către mijlocul secolului trecut. Iar în Republica Moldova, din aceleași împrejurări vitrege el a dăinuit până de curând.

Scrisul slavonesc pe teritoriul patriei noastre, datând documentar din secolul al X-lea (inscripțiile fragmentare descoperite într-un atelier de fierărie la Bucov,

---

* Este greu de crezut că referirea s-ar face la scrierile religioase latinești „străromâne", deși o asemenea problemă se poate pune.

Scanned with OKEN Scanner

lângă Ploiești, textul de pe piatra dezgropată la Mircea Vodă, în Dobrogea, din anul 943, textele incizate în bisericuțele din peșterile de cretă de la Murfatlar etc.)[1] se explică prin conviețuirea româno-slavă îndelungată și, mai ales, prin rolul preponderent al bisericii răsăritene care s-a instituit oficial-administrativ pe teritoriul vechii Dacii (unde însă, cum am arătat, primele elemente ale creștinismului pătrunseseră prin filieră latină) în slavona medio-bulgară al cărei alfabet fusese întocmit de frații Metodiu și Chiril, în scopul traducerii textelor sacre, după ce a avut loc creștinarea bulgarilor, sub țarul Boris, în anul 864.[2] Numit la început și *glagolitic* (de la cuvântul slav *glagola* = el spunea), acest alfabet reprezintă o adaptare a literelor grecești la sunetele limbii slavone, cu adăugarea de semne luate și din scrierea ebraic-samariteană, perfecționat ulterior de către predicatorii creștinismului la popoarele din Balcani. Fenomenul a fost favorizat și de relativa izolare geografică a românilor de matca lor latină, prin atât de numeroasele valuri de popoare migratoare, la nordul și la sudul Dunării. Cu trecerea timpului, mai cu seamă din secolul al XIV-lea când invazia turcească se produce masiv în peninsula balcanică și în sudul Dunării, un număr relativ mare de cărturari clerici se adăpostesc printre români și află prilejul unei activități culturale și religioase deosebit de însemnată pentru acea epocă, deloc neglijabilă cât privește consolidarea statelor românești feudale de curând înființate.

Astfel un călugăr NICODIM, venit din sudul Dunării — despre care avem știri că se afla în strânsă corespondență cu patriarhul Eftimie al Târnovei — întemeiază mânăstirea Tismana (unde i se poate vedea și azi mormântul) și copiază acolo, între 1404-1405, un foarte frumos caligrafiat *Evangheliar* slavon. Tot în Țara Românească avem știri despre apariția primului nostru poet „cult", de limbă slavonă, se înțelege. E vorba de un monah pe nume FILOTHEI[3], de la Cozia, fost, se pare, și logofăt la curtea lui Mircea cel Bătrân (1386-1418). A compus niște imnuri religioase bizantine, cunoscute sub numele de *Pripeale*. Dincolo, în Moldova, la mânăstirea Neamț, se copia, de mână, cu excepțional de frumoase enluminuri, pe la 1429, un alt *Evangheliar*, o adevărată capodoperă a genului, datorată, după toate probabilitățile lui GAVRIIL URIC. Aici, la Neamț, fusese numit egumen GRIGORE ȚAMBLAC, trimisul Patriarhiei din Constantinopol, cu misiuni religioase și politice, desigur, la curtea lui Alexandru cel Bun. Domnul Moldovei căuta a obține și a obținut, prin mijlocirea lui Țamblac — dreptul de a numi ierarhi dintre clericii

---

[1] Între textele slavone cele mai vechi descoperite pe teritoriul românesc, interesante și în ceea ce privește influența limbii române vorbite asupra celei slavone scrise, mai pot fi amintite *Manuscrisul de la Reims* (sec. XII) și amuleta (gravură pe placă de plumb), *Rugăciunea Sf. Sisinie* (sec. XIII). Cf. N. Smochină, *Studiu asupra primelor manuscrise slave din ținutul carpato-dunărean*, citat de Constantin C. Giurăscu, Dinu C. Giurăscu, în *Istoria românilor*, I, Editura Științifică, p. 155-156.

[2] În 1969 U.N.E.S.C.O. comemora 1100 ani de la moartea lui Constantin Chiril, născut la Salonic, în anul 827. Fratele său, Methodiu, era cu câțiva ani mai mare. Erau fiii locțiitorului strategului cetății Salonic, pe nume Leon, grec de origine, dar având strânse legături cu slavii din regiune, cunoscându-le bine limba. Methodiu și Chiril și-au făcut studiile la Constantinopol, întemeiate pe gramatica limbii eline, pe opera lui Homer, retorică, didactică, filozofică, aritmetică, geometrie, astronomie, muzică. (v. și Hans-Dieter Döpmann, *Die Ortodoxen Kirchen*, Verlags Union Berlin, 1991, p. 35-42).

[3] Vezi traducerea *Imnelor* lui Filothei în antologia *Poezia românească veche*, întocmită de Mircea Scarlat, apărută la Ed. Minerva, în 1985. O recomandăm pentru toată poezia românească.

Scanned with OKEN Scanner

autohtoni, semnul cel mai de seamă al puterii politice și al autonomiei în guvernare pe acea vreme. Grigore Țamblac stătu în Moldova, în calitate de „presviter al marii biserici a Moldovlahiei" și predicator la curtea de la Suceava, până în 1404, când pleca la Kiev, unde devine mitropolit, calitate în care participa la conciliul de la Constanța din anul 1418, întrunit și acesta în scopul împăcării dintre cele două biserici, a Răsăritului și a Apusului, fără vreun rezultat pozitiv însă.

Cât a stat în Moldova, în anul 1402, probabil — deși nu este exclus să fi lucrat la scrierea sa și după plecarea la Kiev — Grigore Țamblac compune în slavona medio-bulgară o hagiografie, *Mucenicia sfântului și slăvitului mucenic Ioan cel Nou, care a fost chinuit la Cetatea Albă*, carte ce poate fi socotită drept prima lucrare în proză scrisă în literatura română cultă. În ea se povestesc chinurile și moartea unui negustor din Trebizonda, venit la Cetatea Albă pe o corabie genoveză, martirizat aici de către tătari, în anul 1330, la pârile unui confrate. Scrierea mai poate fi socotită și ca un foarte important document de epocă, având în vedere că autorul povestește în calitate de martor ocular aducerea moaștelor sfântului de la Cetatea Albă în biserica metropolitană de la Suceava, unde se află și astăzi ținute într-un sicriu de argint. Hagiografia a intrat apoi și în vederile mitropolitului Varlaam, care o include în partea a doua a *Cazaniei* de la 1643, într-o traducere liberă.[1]

Tot din sudul Dunării ne-au venit și primele instrumente de tipărit, relativ la mică distanță de la epocala invenție a lui Gutenberg (1440) — pe timpul domniei lui Radu cel Mare (1495-1508), printr-un călugăr Macarie, originar din Muntenegru dar instruit de meșterii venețieni ai breslei. (Evenimentul poate fi consemnat și ca un prim impuls în cultura autohtonă venit dinspre Apus!). Macarie întemeiază o tipografie la Mânăstirea Dealul, ctitorie a lui Radu cel Mare, lângă Târgoviște, și scoate acolo, în 1508, *Liturghierul* slavonesc , prima carte imprimată pe teritoriul românesc, surprinzător de bine lucrată din punctul de vedere al măiestriei tipografice,

[1] Primul editor al lui Țamblac este episcopul Melchisedec Ștefănescu, în *Revista de istorie, arheologie și filologie*, vol. III, 1884. *Cazania* lui Varlaam de la 1643 poate fi consultată în excelenta ediție întocmită de J. Byck, Editura Fundațiilor pentru literatură și artă, 1943. În ultimul timp s-a iscat o discuție interesantă privitoare la paternitatea lui Țamblac asupra hagiografiei Sfântului Ioan cel Nou. Dan Zamfirescu (v. *Luceafărul*, sept.-oct. 1983) susține, nu însă cu suficiente argumente, că *Mucenicia* n-ar fi opera lui Țamblac ci a unui moldovean, semnând „Grigore prezviter..." (deși Țamblac însuși avea motive să semneze așa), redactată fiind nu la 1402, ci după 1412-1415, când Țamblac, se știe, se afla la Kiev. Un alt articol, datorat lui Al. Diță, *În legătură cu paternitatea primei scrieri în proză a literaturii române (Luceafărul*, 5 noiembrie 1983) pare a îndreptăți ipoteza lui Dan Zamfirescu: În 1783, administrația habsburgică dispune aducerea documentelor mitropoliei Sucevei din Polonia (unde fuseseră transportate, odată cu mitropolitul Dosoftei, luat în exil la 1686 de către regele Jan Sobieski) la Cernăuți, spre a fi inventariate și rezumate (nu și păstrate, toate, în original, din nefericire) ceea ce s-a făcut în scopul revendicărilor bunurilor materiale ale mitropoliei, față de eventuale pretenții ale mitropoliei Iașilor. Între aceste documente (aflate în prezent la Arhivele Statului din București, cedate de austrieci în urma convenției de la Viena din 1921) se găsește și rezumatul documentului emis de Alexandru cel Bun în septembrie-decembrie 1415 (când, deci, numai atunci au fost aduse moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Cetatea Albă și nu în 1402, cum menționează anumite variante considerate corupte din cronica lui Ureche) prin care aflăm că domnul cu boierii și cu tot poporul s-au dus în Poiana Vlădicii „spre a întâmpina pe sfântul Ioan cel Nou" (moaștele adică). Iată rezumatul făcut de căpitanul J. Pitzelli și locotenentul Harsani, funcționari austrieci (nu știm și cât de versați în limba veche slavonă) și tradus din nemțește în amintitul articol al lui Al. Diță: „Această Poiană a Vlădicăi a fost dăruită încă din anul 1414, de voievodul Alexandru cel Bătrân Sf. Ioan cel Nou întru veșnica pomenire, când a mers până acolo întru întâmpinarea sfântului trup atunci adus de la Akerman, în limba vulgară Cetatea Albă, în sus în țară..."

date fiind mijloacele de atunci. După un *Octoih*, imprimat în 1510, meșterul de la Dealul mai scoate un *Evangheliar*[1], în 1512, acesta din urmă o adevărată capodoperă a artei tipografice a secolului.

Acum limba slavonă se afla la apogeul ei, ca limbă de cult și în cancelariile domnești, precum latina în Occident. O întreagă literatură, tipărită sau rămasă doar în manuscrise, se produce în această vreme. Unele manuscrise, păstrate până astăzi în muzee, sunt unice ca opere de artă caligrafică și miniaturistică. Celebre, neîntrecute de nimeni de atunci încoace, sunt cele ale lui Gavriil Uric, caligraful care a lucrat la mânăstirea Neamț între anii 1424-1448.

CRONICILE MOLDOVEI ÎN LIMBA SLAVONĂ: Cronica lui Ștefan cel Mare și variantele ei

Cea mai bună dovadă că literatura slavonă scrisă pe teritoriul nostru se integrează perfect literaturii și culturii românești, luată în totalitatea ei organică, este faptul că analele țării au fost redactate la început în această limbă. De altminteri, savanții specialiști în slavistică au arătat că slavona de redacție românească are anumite trăsături de stil — în primul rând decalcurile sintactice apoi ortografierea numelor proprii și chiar transcrierea directă a unor cuvinte comune, considerate ca intraductibile — care probează că scriitorii de slavonește erau vorbitori ai limbii române celei mai curente în epocă. Mai mult decât latina în Occident, slavona, măcar printre români, era o limbă moartă. Scriind-o, cronicarul oficial gândea neapărat românește, lucru ce se simte la fiecare pagină din documentele păstrate. A redacta însă cronici în această limbă — pe care nici Ștefan cel Mare și nici Neagoe Basarab, la curțile lor de la Suceava sau de la Argeș n-au vorbit-o — era absolut necesar, spre a întări autoritatea domnească, dreptul de stăpânire asupra teritoriului și supușilor, spre a lăsa pomenire urmașilor faptele de arme ale celor care au fost.

Portretul lui Ștefan cel Mare, de pe Evangheliarul de la mânăstirea Humor

La început de tot, letopisețele slavonești par a fi fost numai niște

[1] Vezi *Bibliografia românească veche* de I. Bianu și Nerva Hodoș sub anii respectivi.

pomelnice, prea sumare, laconice însemnări cu numele voievozilor, însoțite de anii între care aceștia domniseră. Aceasta se vede din modul cum sunt redactate variantele *Cronicii lui Ștefan cel Mare*, lucrată la curtea și din porunca marelui voievod, după altele mai vechi, astăzi pierdute. Pentru că nu are informații suficiente, până la domnia lui Alexandru cel Bun, scriitorul anonim se mulțumește să compileze însemnând foarte pe scurt, în stil tefegrafic:

„În anul 6967 (1359), a venit Dragoș voievodul din Țara Ungurească, din Maramureș, după un bour, la vânătoare, și a domnit 2 ani.
După el a domnit fiul său Sas voievod, 4 ani.
După el fiul său, Latco voievod, a domnit 8 ani.
După el a domnit Bogdan voievod 6 ani.
Și a domnit fiul Mușatei, Petru voievod, 12 ani.
Și după el a domnit fratele lui, Roman voievod, 3 ani.
Apoi, după el, a domnit fratele lui, Ștefan voievod, 7 ani.
Și după el a domnit Iuga voievod, 2 ani.[1]

[1] Cf. *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, publicate de I. Bogdan, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, Ed. Academiei, 1959, p. 14 *(Letopisețul anonim al Moldovei)*.
Variantele CRONICII LUI ȘTEFAN CEL MARE știute până în prezent sunt următoarele:
a. *Letopisețul anonim al Moldovei*, descoperit de Ioan Bogdan în Biblioteca Clubului bulgar din Tulcea și publicat pentru prima dată de el sub titlul de *Letopisețul de la Bistrița*, în volumul *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895. Cuprinde istoria Moldovei de la întemeiere (1359) până la 1507, 3 ani după moartea lui Ștefan cel Mare. Este letopisețul slavonesc moldovenesc cel mai apropiat de original, originalul, unicatul, fiind pierdut. N-a fost redactat la mânăstirea Bistrița, ctitoria lui Alexandru cel Bun, cum credea Ioan Bogdan, ci la curtea lui Ștefan cel Mare, deoarece cuprinde date cunoscute bine numai de un contemporan al acelui timp. Vezi *op. cit.*, imediat mai sus, p. 2-23, unde este dat originalul slavon urmat de traducerea lui în românește, totul precedat de comentariile istorice și filologice ale lui P.P. Panaitescu.
b. *Cronica scurtă a Moldovei*, cuprinzând anii 1359-1451, este o simplă listă, cu multe greșeli de datare, ca și în celelalte variante de altminteri, înșirând domniile. A fost editată mai întâi tot de Ioan Bogdan, în *Convorbiri literare*, XXXV, 1901, p. 527-530, după textul comunicat de slavistul rus A. Iațimirski, care îl publicase în *Slavianskaia i ruskaia rukopisi rumînskih bibliotek*, St. Petersburg, 1905, p. 429. Vezi ed. Panaitescu, *op. cit.*, p. 38-41.
c. *Letopisețul de la Putna nr. 1*, cuprinzând, cu unele întreruperi, istoria Moldovei între anii 1359 și 1526. Titlul original este *Povestire pe scurt despre domnii Moldovei*, un text asemănător cu cel semnalat imediat mai sus, redactat în timpul domniei lui Ștefan cel Mare la mânăstirea Putna. Vezi ediția Panaitescu, *op. cit.*, p. 41-53.
d. *Letopisețul de la Putna nr. 2*, scris tot la Putna, în aproximativ același timp, cuprinzând anii 1359-1518. Este ceva mai dezvoltat în detalii decât textul anterior. A fost descoperit de Ioan Bogdan în Biblioteca de Stat din St. Petersburg și publicat prima dată în *Analele Academiei Române*, secția istorică, seria II, tom. XXXI, 1909, sub titlul *Letopisețul lui Azarie*, la un loc cu alte texte. Vezi ediția Panaitescu, *op. cit.*, p. 53.
e. *Arătare pe scurt pentru domnii Moldovei*. Este traducerea românească a *Letopisețului de la Putna nr. 2*, efectuată de Vartolomei Măzăreanul, arhimandritul de la mânăstirea Solca, pe la 1770, păstrată numai într-o copie a monahului Theofilact de la Bisericani, copie ce poartă data de 16 aprilie 1800. Ioan Bogdan, care o publică pentru prima dată în același tom al *Analelor Academiei Române*, indicat mai sus, după un manuscris (nr. 3560, B.A.R.., cu titlul de *Învățătura dulce sau livada înflorită*, cuprinzând, între altele și niște „sfaturi morale"), este de părere că traducerea nu e destul de corectă. Vartolomei, sau poate copistul lui târziu, pare influențat de cronicile în românește, când scrie așa despre înscăunarea lui Ștefan cel Mare:
„În anii 6965 (1457), aprilie 12, în gioia cea mare, atunce Ștefan voivod, feciorul lui Bogdan voivod, cea dintâi biruință au făcut-o asupra lui Aron la Seret, la Doljăști. Și doă războaie au făcut cu dânsul, la Orbic și iarăși au biruit Ștefan voivod. După aceia l-au pomăzuit domn, la Seret, în satul Dereptate. Și au luat Ștefan voivod schiptrul țării Moldovei". Vezi ediția Panaitescu, *op. cit.*, p. 67-74.
f. *Cronica moldo-germană*, cuprinzând anii 1457-1499, numai domnia lui Ștefan cel Mare, deci, fără ultimii 6 ani, a fost descoperită de savantul istoric polonez Olgierd Gorka, în 1911, la

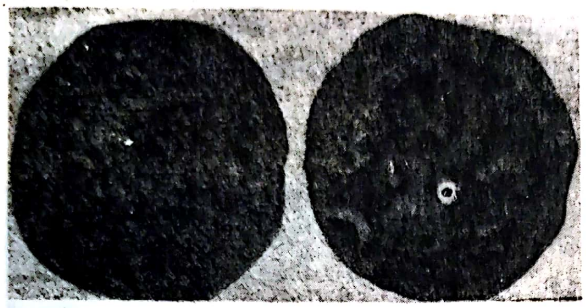

Groș de argint emis de Ștefan cel Mare; pe avers cu stema Moldovei și pe revers un scut fasciat într-un câmp.

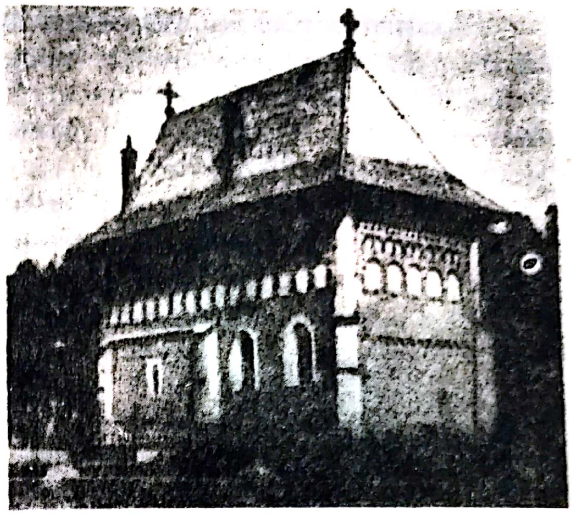

Ctitoria lui Ștefan cel Mare, biserica Sf. Ioan din Piatra Neamț.

Biblioteca de Stat din München, într-un manuscris intitulat latinește *Cronica breviter scripta Stephani dei gratia voivoda terrarum Moldanens(ium) necnon Valachyens(ium)* (Cronica pe scurt a lui Ștefan, din mila lui Dumnezeu voievod al țărilor Moldovei și al Valahiei) dar cu conținutul redactat în întregime în germana medievală. Luându-se după o însemnare care precedează titlul, unii cercetători sunt de părere că e vorba de o copie efectuată la 28 aprilie 1502, comandată de medicul și umanistul Hartmann Schaedel (1440-1514) care întâlnise, în acei ani, la Nürenberg, o delegație de moldoveni în căutarea unui medic pentru domnul lor. Delegația purta cu sine, tradusă în nemțește, cronica de pe care Schaedel a făcut de îndată copia sa, destinată a intra într-o istorie universală pe care tocmai o pregătea. Documentul, unul de prima mână privind domnia lui Ștefan cel Mare, este redactat de un contemporan, ba poate chiar de un colaborator apropiat al domnului, cunoscător perfect a tot felul de amănunte semnificative, de neaflat în celelalte variante, cu toate că axat, compozițional, pe aceeași structură. A fost publicat pentru prima dată de Olgierd Gorka, la Cracovia, în 1931. I.C. Chițimia, în opusculul *Cronica lui Ștefan cel Mare*, Ed. Casa Școalelor, 1942, a dat o ediție în traducere românească, dublată și de originalul german facsimilat. În ed. cit. a lui P.P. Panaitescu, vezi p. 34-37.

Din aproximativ aceeași categorie, a cronicilor slavonești moldovene, variante la *Cronica lui Ștefan cel Mare*, țin și:

I. *Cronica moldo-rusă*, așa-numită, o foarte scurtă scriere despre istoria Moldovei, formând o anexă la compilația de cronici rusești cunoscută sub titlul general de *Voskresenskaia lietopis*, capitolul al 13-lea. Textul a fost redactat, după toate aparențele, în Moldova și încorporat cronicilor rusești abia prin secolul al XVII-lea. A fost tipărit pentru întâia oară în ediția *Polnoe sobranie russkih lietopisei*, VII, St. Petersburg, 1856, de unde a fost extras de Ioan Bogdan și publicat în traducere românească în *Vechile cronici moldovenești înainte de Ureche*, București, 1891, sub titlul de *Cronica Anonimă*. Documentul, de numai trei pagini și jumătate, rămâne interesant prin modul cum răspândește legenda eponimă a fraților Roman și Vlahata, fugiți din cetatea Veneției spre a întemeia o nouă Romă, identificată, chipurile, cu orașul moldovenesc Roman. Costache Negruzzi mai credea în păstrarea numelui Romei în denumirea târgului Roman, fondat însă poate numai pe vremea lui Roman Mușat. Vezi ed. Panaitescu, *op. cit.*, p. 152-161.

II. *Cronica moldo-polonă*, cuprinzând anii 1352-1564, de la întemeiere până la sfârșitul domniei lui Alexandru Lăpușneanu, reprezintă traducerea polonă efectuată de diplomatul Nicolae Brzeski, în anul 1566, a unei versiuni a cronicii Moldovei, prezentată drept „un extras din cronica turcească scrisă de Mihail Constantinovici de Ostrovița, sârb de origine, care a fost luat de turci între ieniceri". De fapt, s-a dovedit, prin compararea textelor, autorul a utilizat o cronică slavonă moldovenească. Ea a fost publicată întâi la Varșovia, în 1844, de unde o ia Hasdeu, o traduce în românește și o publică în *Arhiva istorică a României*, III, 1867, p. 1-15. Vezi ediția P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 164-187.

Asemenea pasaje, putând interesa esteticește prin laconismul lor, de poeme săpate în piatră, prin obiectivitate și impersonalitate stilistică absolute, au influențat scrisul în românește de mai târziu, al lui Ureche în special, în cronica acestuia unele dintre ele trecând aproape neschimbate. Din același letopiseț, redactat la curtea lui Ștefan cel Mare de la Suceava s-a inspirat Ureche și în povestirea legendei cinegetice în legătură cu întemeierea Moldovei de către Dragoș și ceata sa de maramureșeni, legendă pe care, firește, cronicarul a putut s-o rețină și din auzite. Iată, în traducere românească, un pasaj edificator pe care îl extragem din versiunea cunoscută sub numele de *Cronica moldo-rusă:*

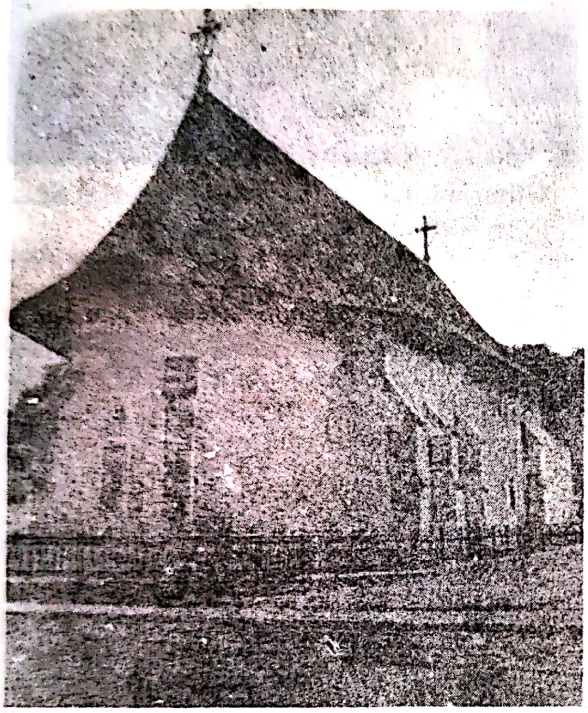

Biserica Sf. Nicolae, din Rădăuți, ctitoria lui Bogdan Întemeietorul (1359-1365).

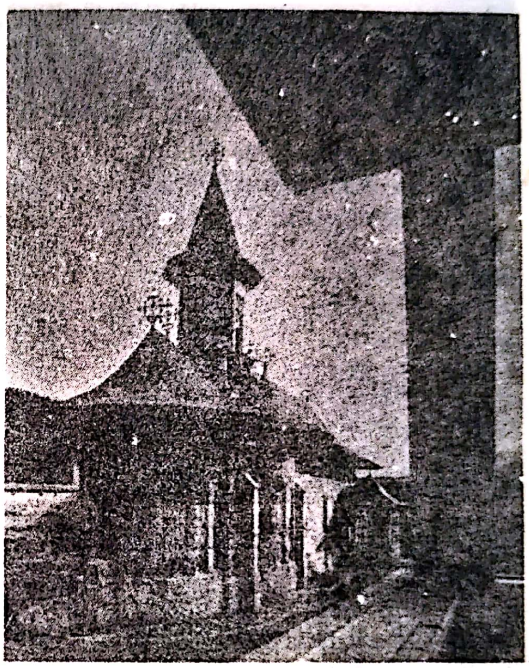

Biserica mănăstirii Voroneț, construită la porunca lui Ștefan cel Mare în 1488.

„Și între ei era un bărbat înțelept și viteaz, anume Dragoș și a pornit cu drujina lui la vânătoare de fiare; și au aflat subt munții înalți urma unui bour și au pornit pe urma bourului prin munții înalți și au trecut peste plaiurile înalte, adică munți și au ajuns pe urma bourului la locuri de șes și frumoase, și au prins din urmă călări pe bour la un râu, pe mal, sub o salcie, și l-au omorât, și s-au ospătat din vânatul lor. Și le-a venit de la Dumnezeu în inimă gândul să-și caute loc de trai și s-au așezat aici și s-au unit într-un singur gând și au hotărât cu toții să rămână aici. Și s-au întors înapoi și au spus tuturor alor săi despre frumusețea țării și despre râuri și despre izvoare, ca să se așeze acolo[...]. Și au ales din drujina lor pe un bărbat înțelept, anume Dragoș, și l-au ridicat domn și voievod al lor. Și de atunci s-a început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei".[1]

Cititorul rafinat, știind să guste simplitatea exemplară a stilului, conciziunea, spunerea directă, cu impresia netă a credibilității legendei, din partea celui care scrie, va aprecia o pagină ca aceasta ca ținând de domeniul pur al beletristicii, mai ales dacă va avea posibilitatea să compare cu originalul slavon.

[1] *Cronicile slavo române..., ed. cit.*, p. 159-160.

Cele mai multe pagini sunt închinate firește domniei lui Ștefan cel Mare și sunt un document de neînlocuit pentru istorici, dată fiind obiectivitatea cu care scriitorul anonim notează evenimentele. Ele excelează prin precizie stilistică și printr-un soi de „realism" al faptului nud, uneori prin ceea ce am putea numi epicul pur, liberat de orice considerații apreciative, de unde senzația de curgere iute a poveștii. Iată spre exemplu relatarea cuceririi de către Ștefan cel Mare a Chiliei, în 23 ianuarie 1465, „joi, la miezul nopții":

„În anul 6973, luna ianuarie 23, joi, la miezul nopții, au intrat Ștefan voievod în Chilia și au împresurat cetatea. Și au petrecut aici joia cu pace, iar vineri dimineața au lovit și au început să bată cetatea Chiliei. Și așa au bătut toată ziua și s-au luptat până seara. Iar sâmbătă s-a predat cetatea și a intrat Ștefan vodă în cetate, cu voia lui Dumnezeu. Și a rămas acolo trei zile, veselindu-se și lăudând pe Dumnezeu și împăciuind pe oamenii din cetate. Și le-a pus acolo pe Isaiia și pe Buhtea pârcălabi și i-a învățat să păzească cetatea de limbile necredincioase."[1]

Scriind cronica țării în românește, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, Ureche pune ceva mai multă ordine în comunicare și abia de-și permite să strecoare unele mici comentarii, informațiile rămânând riguros aceleași, odată cu laconismul stilului. Limba cea veche românească însă produce de astă dată tot farmecul paginii:

„Vă leatul 6973, meseța ghenarie 23, adunându Ștefan vodă multă oaste de țară, vrându să răscumpere cetățile carile le luase păgânii de la alți domni, pogorât-au cu toată puterea sa spre cetatea Chiliei. Și sosindu la cetate miercuri spre joi, la miază-noapte, au înconjurat cetatea. Însă joi nu s-au apucat de harțu, iară vineri dins-dedimineață au început a bate cetatea; și așa toată ziua s-au hărțuit până în sară. Iară sâmbătă să închinară cei din cetate și intră Ștefan vodă în cetatea Chiliei."[2]

Epicul pur e și mai elocvent în varianta moldo-germană, cu impresia foarte clară că povestitorul a fost neapărat martorul ocular al evenimentelor la care se referă. Iată pasajul care narează lupta de la Șcheia, pe Siret, în ziua de 6 martie 1486, împotriva pretendentului Petru Hronda-Hroiot, venit în țară cu ajutor turcesc. Legenda a V-a din *O samă de cuvinte* de Ion Neculce (reluată de Negruzzi în poemul *Aprodul Purice*) rămâne ca o simplă transfigurare poetică, în pilda eroismului și a originii nobile a familiei Movileștilor, față de realismul dur din acest fragment:

„În luna martie, în ziua 6, într o luni, s-a ciocnit Ștefan voievod cu Hronda, la Bulgari (în textul german de origine: *Bulygerey*, numele slav al localității Șcheia, n.n.), la apa numită Siret. Atunci a bătut Petru Hronda pe Ștefan voievod și a câștigat lupta; și Ștefan voievod a căzut de pe cal și a zăcut printre morți, de dimineață până la prânz. Atunci a venit călare un boier, cu numele Purice (în original: *Purytz*), care a recunoscut pe Ștefan voievod. Atunci a scos pe voievod de acolo, de și-a adunat oastea lui și a trimis la Petru voievod (Petru Hronda-Hroiot, adversarul învingător pentru moment, n.n.) pe un boier anume Pântece (în original *Pyntyz*, n.n.), care s-au supus lui Petru voievod și l-a scos afară din bătălie, după ce l-a convins că de acum câștigase bătălia. Și cu ceata lui a tăiat capul lui Petru voievod și au adus capul lui Ștefan voievod. Astfel a rămas Ștefan voievod stăpân în țară cu ajutorul lui Dumnezeu."[3]

Așadar nici vorbă de Purice, „copilul de casă", uriașul, care s-a făcut „moviliță", dând calul său domnului, să-l încalece și să continuie victorios bătălia.

---

[1] *Ibidem*, p. 16.
[2] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția întocmită de P.P. Panaitescu, E.S.P.L.A., 1955, p. 92.
[3] *Cronicile slavo-române...*, *op. cit.*, p. 36.

Bătălia, ni se spune franc, a fost pierdută și Purice a avut un cu totul alt rol, scoțându-l pe Ștefan din movila de morți, unde se pitise și ajutându-l într-un fel oarecare să-și regrupeze oastea. Hronda a fost învins, tăiat, omorât, printr-un vicleșug, de către un grup de moldoveni, conduși de boierul Pântece — un fel de comando, cum am spune azi — care s-au făcut a se supune celui ce câștigase pentru moment războiul, „explodând" la momentul potrivit. Așadar, Neculce, din această comparație de texte, ne apare ca un romantic mult *avant la lettre*, odată cu antecesorii lui care vor fi încropit legenda, aureolând măreața, cu drept cuvânt, figură a voievodului. Este posibil totuși ca pagini precum aceasta să poată fi valorificate de viitori maeștri în arta evocării trecutului întemeiați pe ceea ce am putea numi „realismul istoric", smulgându-se astfel dintr-o prea îndelungată, apăsătoare în chip anume, tradiție romantică și sadoveniană. Ea a fost extrem de necesară la timpul ei, recunoaștem. O schimbare de optică, cu observarea mai atentă a ceea ce se face în alte literaturi. Este de crezut că documentul purtat de delegația moldoveană la Nürenberg, la sfârșitul secolului al XV-lea, a fost controlat îndeaproape de către domnitor. Cu toate acestea, cum am văzut, anume lucruri care astăzi ar fi de ocolit, de trecut sub tăcere, sunt spuse, la mijloc trebuind neapărat să presupunem o mentalitate de epocă, desigur deosebită mult de a noastră. Nu sunt ocolite, între altele, cruzimile tipic medievale, în documentul la care ne referim. Iată spre exemplificare un pasaj relatând cucerirea de către Ștefan cel Mare a Brăilei, în februarie 1470, ultima fază din campania împotriva lui Radu cel Frumos, domnul Munteniei și vasalul nedorit al turcilor:

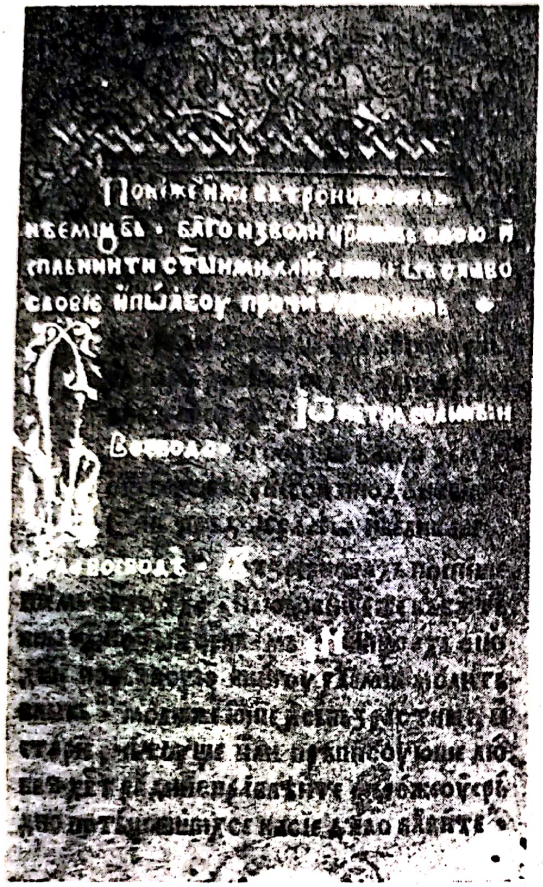

Molitvenicul slavonesc de la 1545.

„În luna februarie, în ziua 27, a pornit Ștefan voievod asupra Brăilei, în Muntenia, și a vărsat mare și mult sânge, și a ars târgul cu totul, și nu a lăsat în viață nici copiii din mame; și a despicat sânul mamelor și a scos copiii din el".

Cronicarul transilvan anonim de la curtea lui Bartolomeu Dragfy despre Ștefan cel Mare (în limba latină)

Un prim cronicar ardelean, în latinește, anterior lui Nicolaus Olahus, este anonimul de la curtea principelui Bartolomeu Dragfy de Beltewk, voievodul Transilvaniei (între 1493 și 1495 împărțea domnia cu Ladislau de Losoncz, de la

Scanned with OKEN Scanner

1495 și până în 1499 guvernând singur). I. Lupaș (în introducerea la antologia *Cronicari și istorici români din Transilvania*, vol. I, Scrisul românesc, Craiova, f.a.) dezvoltă o serie de argumente în favoarea ipotezei că e vorba neapărat de un scriitor român, eventual un cleric știutor de latinește. Aceasta pentru că însuși patronul său era un coborâtor din familia cneazului maramureșan Drag Meșter — poate înrudit cu cei dintâi Mușatini — cel care în 1391 călătorise la Constantinopol spre a închina patriarhului Antonie mânăstirea din Peri, semn indubitabil al solidarității cu ortodoxia românilor de pretutindeni. În favoarea acestei ipoteze pledează și faptul că autorul cronicii manifestă mare interes și entuziasm pentru biruința lui Ștefan cel Mare asupra turcilor, la Vaslui, în 1475, eveniment pe care îl prezintă pe larg, ceea ce nu face aproape deloc contemporanul său Antonio Bonfini, oficialul lui Matei Corvinul, cu totul zgârcit și rece în relatări când vine vorba de faptele de arme ale învingătorului patronului său în bătălia de la Baia. În sfârșit, documentele mai arată că Bartolomeu Dragfy, zis și *Birtoc*, se afla în relații de cuscrie cu Ștefan cel Mare, iar în cronica lui Ureche citim că a mijlocit, în anul 1497, pacea cu Ioan Albert, regele Poloniei, după dezastrul armatei acestuia de la Codrii Cosminului.[1] Iată, în traducerea oferită de I. Lupaș, pasajul care povestește bătălia de la Podul Înalt, cumva grijuliu și cât privește partea contribuției contingentului unguresc, trimis în ajutor lui Ștefan, acum aliatul lui Matei Corvinul, însă admirativ fără rezerve față de moldoveni și de conducătorul lor, în care, cu dreptate, scriitorul vede pavăza cea mai de nădejde împotriva păgânilor:

„Așadară în zilele acelea turcii, acești prea înfricoșați dușmani ai noștri, poftitori de pradă necontenită, au intrat ca niște vrăjmași în pământul Moldovei[...] cu gândul că dacă vor fi biruitori aici, să ia măsuri pentru a năvăli asupra întregului regat al Ungariei. Dar Ștefan, voievodul moldovean, cu secuii noștri și cu valahii și rutenii adunați cât mai în grabă, punându-se în fruntea lor, s-a împotrivit turcilor în mijlocul țării sale, fiind gata să moară pentru ai săi și având timp de trei zile și trei nopți cea mai grea ciocnire cu ei, ajutându-l și mila dumnezeiască, a biruit și a dat pe turci aproape cu totul peirii. Atunci au fost prinși fără întârziere și deținuți pașa, viceîmpăratul și alți opt voievozi vestiți, care se aflau în fruntea oștilor turcești. Pentru toate acestea binecuvântat să fie numele domnului, care pe cei mai de căpetenie dușmani ai noștri i-au dat în mâinile noastre, pentru ca să răsplătească nedreptățile ce ni s-au făcut. Câți captivi, câte comori și lucruri scumpe au ajuns în mâinile biruitorilor, poate știi oricine" (op. cit., p. 2-3)

CRONICILE CĂLUGĂREȘTI ALE LUI MACARIE, EFTIMIE și AZARIE

În veacul următor domniei lui Ștefan cel Mare, istoriografia moldoveană în limba slavonă evoluează spre manierism. Cronicile de curte, de astă dată semnate de către autorii lor, sunt tot atât de amănunțite în relatarea faptelor, dar nu tot atât

[1] „Și așa Birtoc, voievodul Ardealului, carile venisă cu ajutoriul unguresc la Ștefan vodă, au trimis solii săi la Albertu craiul, ca să-i spuie că va veni însuși pentru pace. Și pre Ștefan vodă cu multe cuvinte l-au rugat să facă pace cu craiul leșesc. Și așa au intrat la mijlocul lor și s-au dus la craiul leșescu de i-au împăcat într-acesta chip [...] Și decii pre Birtoc voievodul Ardealului bine l-au dăruitu Ștefan vodă cu mari daruri și decii s-au dus acasă-și".
(Grigore Ureche, *Letopisețul*..., Ed. Panaitescu, p. 112).

de sobre ca cele precedente, uneori deloc obiective, excesiv laudative la adresa domnului care patronează pe scriitor și denigratoare în direcția dușmanilor acestuia. În cronica lui Ștefan cel Mare locul principal îl ocupa voievodul, cu trecerea în anonimatul aproape total a celorlalte personaje și, în orice caz, a celui care scria. Dincoace, dimpotrivă, persoana letopisețerului este prezentă în fiecare pagină. Nici

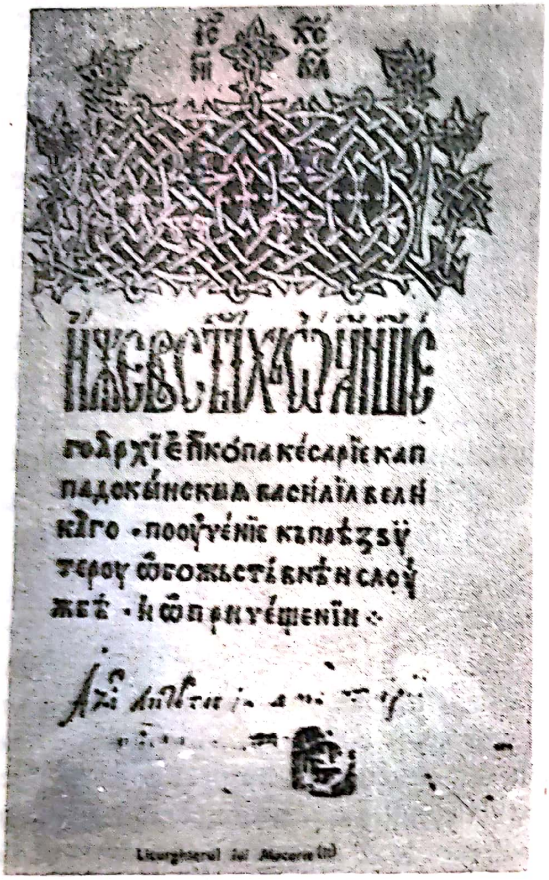

Liturgheliarul lui Macarie.

Ștefan cel Mare. În tabloul votiv al ctitoriei de la Dobrovăț.

originalitatea nu e întotdeauna deplină în aceste cronici, modelele bizantine — în special *Istoria sinoptică* a lui Constantin Manasses[1] — producând un stil, o manieră și o încărcătură barocă specifică, în dauna clarității și exactității cerute îndeobște oricărui istoric.

---

[1] CONSTANTIN MANASSES (?-1187), mitropolit de Navpakatos, este autorul unui *Sinopsis istoriki*, un cronograf vast, de nu mai puțin de 6733 de versuri în greaca bizantină, începând cu... facerea lumii și oprindu-se la anul 1081, având, firește, ca obiect central istoria imperiului roman de răsărit. În traducere slavonă și în proză, efectuată, nu se știe de cine, pe la anul 1360, opera lui Manasses a fost cunoscută îndeaproape și cărturarilor români de slavonie. Și Mihail Moxa, călugăr la mânăstirea Bistrița din Oltenia, îl va utiliza, prelucrându-l și rezumându-l în românește în binecunoscutul său *Hronograf*, cum vom vedea la locul potrivit. (V. și Ion Bogdan, *Cronica lui Constantin Manasses; traducere din medio-bulgară făcută pe la 1360*, București, 1922; Demostene Russo, *Studii greco-române*, I, Editura Fundațiilor Regale, 1939, p. 57 și următ.; II, p. 513 și următ.; *Literatura română veche, Texte antologice și comentarii*, Ediție de Gh. Mihăilă și Dan Zamfirescu, I, p. 168-220, Editura Tineretului, 1969; trimitem de asemeni, pentru toate cronicile călugărești, la ediția lui P.P. Panaitescu citată mai sus, p. 74-152).

Scanned with OKEN Scanner

de sobre ca cele precedente, uneori deloc obiective, excesiv laudative la adresa domnului care patronează pe scriitor și denigratoare în direcția dușmanilor acestuia. În cronica lui Ștefan cel Mare locul principal îl ocupa voievodul, cu trecerea în anonimatul aproape total a celorlalte personaje și, în orice caz, a celui care scria. Dincoace, dimpotrivă, persoana letopisețerului este prezentă în fiecare pagină. Nici

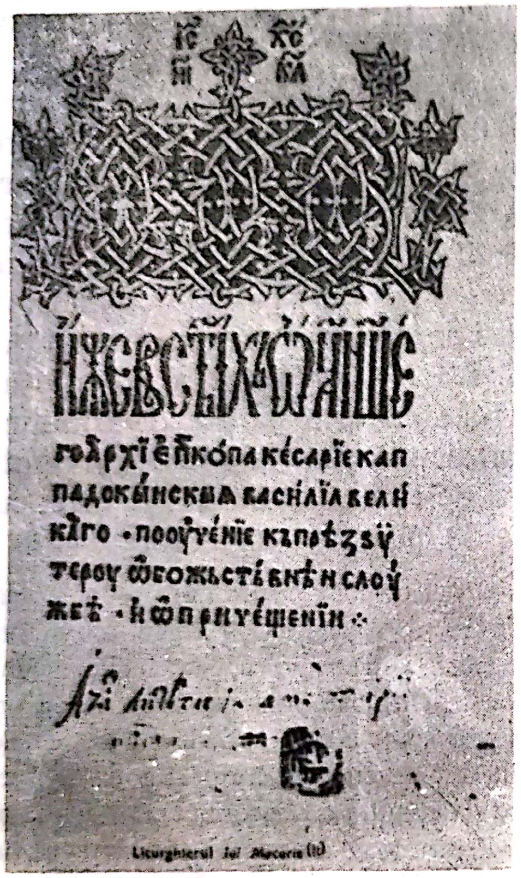

Liturgheliarul lui Macarie.

Ștefan cel Mare. În tabloul votiv al ctitoriei de la Dobrovăț.

originalitatea nu e întotdeauna deplină în aceste cronici, modelele bizantine — în special *Istoria sinoptică* a lui Constantin Manasses[1] — producând un stil, o manieră și o încărcătură barocă specifică, în dauna clarității și exactității cerute îndeobște oricărui istoric.

---

[1] CONSTANTIN MANASSES (?-1187), mitropolit de Navpakatos, este autorul unui *Sinopsis istoriki*, un cronograf vast, de nu mai puțin de 6733 de versuri în greaca bizantină, începând cu... facerea lumii și oprindu-se la anul 1081, având, firește, ca obiect central istoria imperiului roman de răsărit. În traducere slavonă și în proză, efectuată, nu se știe de cine, pe la anul 1360, opera lui Manasses a fost cunoscută îndeaproape și cărturarilor români de slavonie. Și Mihail Moxa, călugăr la mânăstirea Bistrița din Oltenia, îl va utiliza, prelucrându-l și rezumându-l în românește în binecunoscutul său *Hronograf*, cum vom vedea la locul potrivit. (V. și Ion Bogdan, *Cronica lui Constantin Manasses; traducere din medio-bulgară făcută pe la 1360*, București, 1922; Demostene Russo, *Studii greco-române*, I, Editura Fundațiilor Regale, 1939, p. 57 și următ.; II, p. 513 și următ.; *Literatura română veche, Texte antologice și comentarii*, Ediție de Gh. Mihăilă și Dan Zamfirescu, I, p. 168-220, Editura Tineretului, 1969; trimitem de asemeni, pentru toate cronicile călugărești, la ediția lui P.P. Panaitescu citată mai sus, p. 74-152).

Scanned with OKEN Scanner

CRONICA LUI MACARIE, referitoare la anii 1504-1551, de la moartea lui Ștefan cel Mare până la urcarea pe tronul Moldovei a lui Ștefan Rareș, continuă perfect letopisețele slavone anterioare. Este opera călugărului Macarie, discipol al mitropolitului Teoctist al II-lea (1508-1528), fost egumen la mânăstirea Neamț și apoi, din aprilie 1531, episcop de Roman, demnitate pe care i-o oferea Petru Rareș. În 1548, Iliaș Turcitul îl va destitui, ca urmare a unor intrigi de la curte, reînscăunarea venindu-i după 3 ani, din partea lui Ștefan Rareș, fratele lui Iliaș și urmașul lui la tron. Murea în 1558. Macarie se arată a fi cel mai dependent de retorica bizantinului Manasses, cu a sa *Istorie sinoptică*, pe care o cunoaște probabil numai în traducerea slavonă de la 1360. Scriitorul nu omite a-și mărturisi vocația, „dragostea de muncă pentru astfel de lucruri" (îl mai știm și ca autor al unor copii slavone de manuscrise, o *Psaltire* din 1523 și o traducere a *Sintagmei lui Matei Vlastaris*), ferindu-se de păcatul trufiei și străduindu-se a aduce fraza cu cât mai mult meșteșug de condei, urmând cu deosebire porunca domnului său, Petru Rareș. Umilința tipic călugărească ar putea fi luată drept ipocrizie, dacă n-am ști că intră în protocol, stilul pompos covârșind totul. Încă de pe acum e afirmată ideea utilității scrisului, a salvării din neantul uitării a faptelor istorice, odată cu grija pentru măsura discursului:

„Căci a poruncit micimei mele, cel mai din urmă dintre ieromonahi, smeritul Macarie, pentru ca să nu fie acoperite în mormântul uitării lucrurile ce s-au întâmplat în vremile și în stăpânirile trecute și care au ajuns până la noi, ci să le trec în letopiseț; și nici prin scurtime să ne întoarcem, vârând sabia în teacă, nici lungind vorba, să golim râul cu lingura și nici să ne trufim."[1]

Cuvintele de cea mai mare laudă sunt rezervate lui Petru Rareș, numit „Petru cel minunat". Până la 1527, când a fost „împodobit cu cununa domniei", voievodul stătuse „ascuns ca odinioară lumina sub obroc", ne încredințează cronicarul printr-o altă figură de stil ce-i este atât de caracteristică, învățată odată cu multe altele din retorica lui Manasses. Avântul retoric nu-l împiedică totuși să fie atent la unele manifestări morale ale eroului său. Când polonii invadează țara, Petru se arată „aprins de mânie" și nu pregetă să-i înfrunte vitejește pătrunzând la rându-i în Polonia, „socotind ca lipsă de vitejie și slăbiciune, dacă nu va răzbuna jignirea primită". Povestind campania, mereu în favoarea eroului său, Macarie își oferă prilejul de a străluci însuși prin câteva trăsături de condei ce-i sunt proprii. De exemplu aceste cam convenționale comparații și hiperbole, ca de baladă eroică, pe care le vom reîntâlni la evocatorii romantici ai trecutului, precum Bolintineanu:

„Astfel au căzut ca niște spice trupurile leșilor, care i-au stat împotrivă și peste tot au înfrânt pâlcurile lor și au biruit pe întâii luptători; iar câmpurile care erau acolo le-au făcut strat de trupuri, iar apele râurilor erau amestecate cu sânge..."(98)

Caracteristice lui Macarie și epocii sunt interogațiile fastidioase, luate și acestea de la Manasses, exclamațiile presupunând gesturi patetice și personificările având iz biblic, profetic. Scriind totuși despre lucruri petrecute numai cu puțin timp înainte de momentul consemnării lor în cronică, călugărul rămâne interesant și mărturiile lui sunt valoroase, în chipul cum imaginează anume scene din viața lui Petru Rareș. Astfel când încolțit de dușmani, eroul este nevoit, fugind spre Ardeal, să se adăpostească în mânăstirea Bistrița (de lângă Piatra Neamț), cronicarul

[1] *Cronicile slavo-române*, ed. cit. p. 90.

exclamă cu mult patos: „Oare nu suspini tu, dreptate?“, înfierând pe „Cei neînvățați și cu minte de vită, năzuitori la rele“, repezindu-se asupra domnului lor „ca niște țapi sălbatici“. Căinarea scriitorului depășește des marginile realismului, manierismul predomină, odată cu comparațiile baroce învățate din mitologia aceluiași Manasses. La Macarie, apare pentru prima dată în literatura română Cronos, personificarea timpului, când scrie despre dușmanii lui Rareș:

„O, soare a tot văzător. Ce cuvânt să arate cele ce s-au întâmplat după aceia? De aici s-au împrăștiat în toate părțile cei ce fugiseră cu dânsul înaintând către muntele nepătruns, unii de nevoie, alții de voie, până ce n-au mai rămas nici unul. Și a rămas, vai, mai gol decât văzduhul și s-a ascuns sub pământ ca luceafărul de seară sau ca bătrânul Cronos“ (99).

Construită cu meșteșug retoricesc, prin apelul, din nou, la comparațiile de mitologie antică grecească ori de sorginte biblică, este și scena în care Petru Rareș își regăsea familia refugiată în cetatea Ciceului, la 28 septembrie 1538:

„Și-a întins brațele și a cuprins cu dragoste părintească pe copiii săi vârstnici și i-a sărutat, asemenea unui vultur care acopere cu aripile vulturașii fără pene. Și întinzând mânile sale, a cuprins plângând și pe înțeleapta sa soție, doamna Elena. Ea, atârnându-se de gâtul lui, plângea cu durere și-l săruta din toată inima, nu ca Dalida ucigătoarea lui Samson și ca Tindarida pe soțul ei cel viteaz“(100).

Convenționalismul retoric dispare aproape cu totul când cronicarul nu are a lăuda personajele la care se referă. Cu tot schematismul limbii în care scrie, observația caracterologică se transmite cu ascuțime în câteva rânduri. Astfel, un Alexandru Cornea, domnind în scaunul Moldovei doar vreo două luni (sfârșitul anului 1540 și începutul lui 1541), „abia și-a uns gura cu mierea stăpânirii și a pierit înainte de vreme“. Cât privește creionarea portretului negativ al lui Iliaș Turcitul, nu mai încape nici o îndoială că Ureche afla în letopisețul lui Macarie izvorul său principal, cu toate că mijloacele lui stilistice, prin apelul la vorbirea populară paremiologică, sunt altele. Chiar în traducere pasajul respectiv, ieșit din pana plină de obidă a episcopului scos din scaun, e îmbibat de fierea blestemelor tipice fețelor bisericești înrăite la culme:

„Și după sfatul episcopilor și a întregului sfat a fost ridicat la înălțimea domniei sale și pe tronul părintelui său, Iliaș, un domn cu inimă moale și cu suflet slab; și nu s-a arătat întru nimic ascultător tatălui său, ca și cum nu l-ar fi crescut ca fiu, ci pe toate le-a tulburat și le-a clintit, adică așezămintele sfintelor biserici ale lui Dumnezeu și legile domnești; și de săraci nicidecum nu se îndura, pe sine se socotea prea înțelept și se făIea cu prinderea păsărilor. Și îndeletnicindu-se cu acestea, îngâmfatul, ziua asculta sfatul fiilor lui Agar, iar noaptea își apleca urechile și inima necuratelor turcoaice, până ce și-a dobândit locuință cu desăvârșire într-însul diavolul“(103).

Iată, pentru comparație, în spiritul celor spuse mai sus, pasajul corespunzător din cronica lui Ureche, păstrând întru totul ideile de bază, dar detașându-se prin plastica portretistică pe care i-o oferă lui Ureche limba românească cea mai autentică:

„Pre urma lui Pătru vodă Rareș cu dragoste rădicară boiarii cu toată țara pre Iliiașu, fiiu-său cel mai mare, la domnie, sâmbătă septevrie 3 (anul 1546, n.n.), că și firea și fața îl lăuda să fie blându și milostivu și așăzătoriu, gândindu-să că va sămăna tătâne-său. Ci nădejdea pre toți i-au amăgitu, că dentr-afară să vedea pom înflorit, iară dinlăuntru lac împuțit. Că avându lângă sine sfetnici tineri

turci, cu care zioa petrecea și să dezmierda, iară noaptea cu turcoaice curvind, din obiceele creștinești s-au depărtat. În vedere să arăta creștinu, iară noaptea în slobozenie mahmetenească să dideasă."[1]

Odată cu episcopul Macarie apare în literatura noastră scriitorul care își permite să vorbească și despre sine în operă, îndeajuns de insistent, uitând parcă și caracterul oficial al lucrării. Petru Rareș pare a fi lăudat nu atât pentru meritele lui reale, cât mai ales pentru faptul de a fi înălțat la treapta de episcop pe cronicarul său. Evenimentul e însemnat cu grijă, prin apelul la metafora cu roata norocului:

„Deci aici fiind cursul povestirii, amintesc că în curgerea aceluiaș an (1531, n.n.) roata bisericii învârtindu-se de la unii la alții, m-a ajuns și pe mine smeritul, întorcându-se în sus, și m-a așezat pe scaunul episcopiei a părții de jos a țării, aprilie 23" (98).

Când însă mult hulitul Iliaș izgonește din scaun pe scriitor, acesta fierbe de ură împotriva tiranului și a intriganților din jurul lui:

„...căci am fost despoiat de scaun, ca un rob fugar și am fost cuprins de grele încercări nenorocite și am fost mai gol decât văzduhul, căci invidia nu se rușinează de dragostea dintre oameni, nici nu se teme de ochii lui Dumnezeu. O, invidie, fiară crudă, tigru care se hrănește cu oameni, săgeată fără fier, lancie mai ascuțită decât toate" (104).

În sfârșit, când Ștefan, fratele lui Iliaș, reînscăunează pe căzutul în dizgrație, povestirea se înseninează numaidecât:

„...Îndată și-a întins puternica sa mână și pe mine, cel înlăturat ca un mort viu, m-a adus între cei chemați și cu mâna Domniei sale iarăși mi-a încredințat cârja" (105).

Firește, Ștefan Rareș, binefăcătorul scriitorului este lăudat foarte, de către Macarie, lucru ce nu se mai întâmplă în cronica lui Ureche care se comportă cât se poate de liber de izvorul său. Cu toate silințele lui, Ștefan Rareș, urmându-i la tron lui Iliaș, n-a izbutit „să astupe faptele frățâne-său", nerespectând nici el rânduielile țării:

„Iară ce cerea pravoslavia și legea creștinească nu ținea, că mai apoi nu numai lăcomiia și asupreală făciia, ci și curvie nespusă era într-însul, nu răbda de muieri cu bărbați, nu era fecioarile nebatjocorite, nu jupânesile boiarilor săi neasuprite."[2]

Ca atare, cronicarul în limba română aprobă complotul boierilor care ucid pe Ștefan Rareș, la Țuțora, în septembrie 1552, socotind lucrul ca venind de la Dumnezeu. Și, cum îi stă în obicei lui Ureche, încheie povestirea evenimentului cu o „certare și învățătură":

„Carele poate să fie om acela, să-și vază muiarea sa silită și batjocurită și să sufere, carile nu va suspina văzând ficioara sa din sânul său, ce o au cruțat-o, să o ia și să-și râză de dânsa, carele mai apoi slujitoriu și boiarinu va priimi să-i ia fămeia spre pofta sa cea neastâmpărată și nu-i va gândi rău? Ci vom putea da vină aceluia ce nu va putea suferi amarul inimii sale, că nu el, ce Dumnezeu îi semețește pre unii ca aceia, umblători și certători de păcate ca acelea, ci nu ei de la sine, ci Dumnezeu i-a trimis sfârșenie, ca să nu să mai adaoge păcatul."[3]

---

[1] *Letopisețul Țărâi Moldovei* de Grigore Ureche, ed. P.P. Panaitescu.
[2] Letopisețul lui Ureche la capitolul consacrat lui Ștefan Rareș.
[3] *Ibidem.*

Scanned with OKEN Scanner

Invocarea Divinității, la Ureche, vine să acopere o... contradicție în gândirea politică a cronicarului care, în alte locuri, condamnă cu cea mai mare tărie uciderea domnilor de către boieri. Bun sau rău, domnul era considerat, ca „uns al lui Dumnezeu", o persoană sacră, intangibilă.

CRONICA LUI EFTIMIE se suprapune, cu primii zece ani, cronicii lui Macarie, pentru că începe cu anul 1541, adică cu cea de a doua domnie a lui Petru Rareș, sfârșindu-se cu anul 1554, când Alexandru Lăpușneanu punea piatra fundamentală a mânăstirii Slatina. Este o cronică favorabilă Lăpușneanului, care-i și poruncește lui Eftimie să o scrie, pe când era călugăr, devenit apoi și egumen la mânăstirea Căpriana. (Ioan Bogdan îl arată, după unele documente, ca episcop de Rădăuți, între anii 1552-1561, dar și — lucru puțin probabil — ca episcop ortodox în Transilvania, între 1566-1574). Fusese contemporan și el cu evenimentele la care se referă, imitându-și, pe cât îi stă în puteri, maestrul, în stil și în idei, părând totuși mai puțin familiarizat și interesat de procedeele retorice bizantine ale lui Manasses. Iată începutul cronicii, cu invocarea tipică a misiunii scriitorului chemat să transmită posterității informațiile istorice cele mai importante:

„Până aici alcătuirea și truda presfințitului părintelui nostru, episcopul de Roman, iară cele ce s-au întâmplat de aici înainte ni s-au dat poruncă și nouă de către binecinstitorul și viteaza mlădiță a ortodoxiei, domnul Ioan Alexandru voievod, care mi-a poruncit mie, cel din urmă dintre egumeni, Eftimie ieromonah, să le scriu pe scurt, pentru ca nici acestea să nu fie acoperite în adâncimile uitării, cu trecerea anilor" (104).

Neavând la dispoziție partea a doua a cronicii lui Macarie, Eftimie își contrazice înaintașul și învățătorul, fără să știe și fără să vrea. În consecință, pentru dânsul cei doi frați Rareș sunt la fel de răi. Stilul îi este mai puțin meșteșugit, mai firesc, mai direct, fără prea multe fiorituri. Iliaș e denunțat a-și fi făcut harem cu banii țării, căzând adânc în păcatul mahomedanilor, între altele abținându-se de la vin și carne de porc. Nu mai puțin Ștefan Rareș, fratele lui Iliaș, e hulit, contrar celor spuse de Macarie, ca adept al mahomedanismului, aducând în țară „curve turcoaice și hogi turci și dintre cei chinuiți de demoni". De este așa, atunci Macarie, panegiristul lui Ștefan, poate fi bănuit a-și fi redobândit cârja episcopală cu prețul tăcerii asupra nelegiuirilor patronului său. În orice caz, cu Eftimie se înregistrează o primă și întru totul caracteristică rezistență împotriva amestecului turcesc în treburile țării, prin invocarea dogmelor ortodoxiei. Ideea va fi îmbrățișată, dezvoltată și argumentată la tot pasul de antiotomanul Ureche, care va fi foarte atent asupra locului din cronică unde Eftimie povestește moartea năprasnică a lui Ștefan Rareș, privită ca o răsplată dreaptă a proniei cerești:

„După ce a mâniat judecata lui Dumnezeu și justiția negrăită și dreptatea multrăbdătoare, l-a încercat mânia cea dreaptă a lui Dumnezeu cea fără de fățărnicie neîndurată, la podul de la Țutora, pe prundul Prutului. Dintr-odată a fost lipsit de domnie și de viață în chip rușinos și fără nici o milă și a fost omorât de sfatul boieresc, a primit răsplată vrednică a răutății sale, cu moarte rea s-a încheiat viața lui desfrânată și necurată, în anul 7060 (1552, luna septembrie, 30) (121-122).

Despre Alexandru Lăpușneanu, se înțelege, Eftimie are numai vorbe bune. Reluând și el un procedeu tipic al lui Macarie, ne spune că, până a nu fi ales domn, „după revelația lui Dumnezeu", Alexandru stătuse „ascuns ca odinioară lumina sub obroc sau ca luceafărul sub pământ". Oamenii veneau la noul voievod „din

Scanned with OKEN Scanner

toate părțile, ca să se îndulcească cu vederea feții lui, a bunătății și blândeții și frumuseții și ca la icoana lui Hristos, așa priveau la voievod". Iată un portret al lui Lăpușneanu cu totul neașteptat, în contradicție gravă cu tradiția, cu acela transmis prin cronica lui Ureche — care interpretează cu totul personal izvorul lui Eftimie, confruntându-l cu altele considerate mai drepte — și popularizat pe larg prin nuvela lui Negruzzi. Ce-i drept, Eftimie n-a apucat să scrie și despre cea de a doua domnie a Lăpușneanului, când avusese loc tăierea celor 47 de boieri invitați la ospățul de la palat.

CRONICA LUI AZARIE. Ultimul cronicar de slavonește, călugărul AZARIE este oficialul lui Petru Șchiopul (1574-1577; 1578-1579; 1582-1591). Cronica lui cuprinde epoca dintre 1551 (începutul domniei lui Ștefan Rareș) și 1574 (numai până în anul urcării pe tronul Moldovei a lui Petru Șchiopul), dublând deci întreaga cronică a lui Eftimie, despre care nu dă semne că ar fi cunoscut-o. „Cel mai mic ucenic" al lui Macarie, cum însuși se prezintă, călugărul cronicar al lui Petru Șchiopul scrie și din porunca marelui logofăt Ioan Golăi, sfetnicul cel mai de seamă al domnului, dar din îndemnul mitropolitului Atanasie. Urmând lui Macarie, el are aceeași opinie favorabilă despre Ștefan Rareș, într-asta despărțindu-se de Eftimie. În consecință boierii care l-au ucis la Țuțora au fost niște mișei, tâlhari și criminali de rând, repezindu-se cu săbiile și tăind pe „viteazul" și „binecinstitorul" domn. Azarie are stil elegant, lucrat ritoricește și o anume decență protocolară, tipică pentru epocă, cu urmări până în vremea lui Neculce. Personificarea abstracțiunilor designând concepte morale ale timpului, exclamația, schițarea câte unui șir dialogal etc. sunt menite să impresioneze numaidecât pe cititor:

„Și, vai, câte faci, tu, zavistie. S-au ridicat în chip tâlhăresc asupra voievodului și a fost tăiat în chip vrednic de milă, sub cort, vai, ca un miel, la podul de la Țuțora care este la Prut. Altceva n-a spus nimic, decât aceste cuvinte: «O, săracă dreptate, pe tine te plâng și de tine suspin căci tu ai pierit și ai murit înainte de mine!»" (139-140).

Tot așa, în stil direct, este notată reacția foarte demnă a lui Lăpușneanu, cumva neverosimilă, teatrală, prin apelul la citate din Biblie, în momentul când, izgonit din scaunul Moldovei de către Iacob Eraclid Despotul, se adresează doamnei sale Ruxandra:

„O, doamnă, să ne oprim cu plânsul, să ștergem întristarea. Dacă, întocmai ca Iov, am primit cele bune din mâinile Domnului, de ce nu am răbda și cele rele? Domnul a dat, Domnul a luat, după cum a vrut Domnul așa a fost" (142).

Surprinzător, și Azarie prezintă pe Lăpușneanu cu oarecare simpatie, cu obiectivitate s-ar spune, ca pe un domn bun și drept. Comentarea ospățului sângeros, când cu tăierea boierilor, se face pe scurt, cam în treacăt, ca un fapt banal și în orice caz în favoarea domnului:

„A adunat deci pe cei ce uneltiseră mai înainte cu viclenie o sfâșiere, mai ales pe boierii care se lepădaseră și pe toți i-a dat morții vrednice de milă" (146).

Mult prea defavorabil este Azarie lui Despot, în care vede un uzurpator, un aventurier și un venetic, recunoscându-i totuși unele calități: „...om iscusit în războaie, a adunat în jurul său bărbați din toate limbile, pricepuți în lupte, viteji, crunți ca leii, cu inimă îndrăzneață". Dar și în legătură cu domnia nefastă a

Scanned with OKEN Scanner

Despotului se produce obișnuita văicăreală cronicărească. Atitudinea lui Azarie va fi aprobată și preluată mai târziu de Ureche, în capitolul consacrat lui Iacob Eraclid Despotul:

„O, vai de sărăcia noastră! S-a arătat ca un al doilea Baltazar prin năravuri și fapte. Căci de la acesta au fost suspine, plângere și gemete".

Cuvintele cele mai grele — și mult prea nedrepte — ieșite din pana călugărului cronicar — de unde vor trece abia atenuate, motivate cumva, în letopisețul lui Ureche — sunt cele la adresa lui Ion Vodă Armeanul. La mijloc e de bănuit lipsa de independență morală a scriitorului, presiunea din partea mai marilor pe care-i slujea, Ioan Golăi și Petru Șchiopul, pentru care Ion Vodă Viteazul era dușmanul lor de moarte. Acum cronicarul recurge la epitetul drastic și la comparația nimicitoare, manierismul văzându-se de departe, în gustul pentru imaginile apocaliptice.

Cu toate acestea mărturia istorică e prezentă și ea, în sensul revelării unei mentalități de epocă, privind atitudinea marii boierimi față de acțiunea îndrăzneață a eroului de la Roșcani, hotărât să scuture cu orice preț jugul turcesc, plătind în cele din urmă cu viața:

„A fost ca un nour întunecos și în loc de ploaie s-a răspândit sânge; de la început răcnea ca un leu să lingă sângele boierilor nevinovați, căci avea năravul ucigaș și sângele i se părea ca mustul cel dulce. Și unora deci le-a tăiat capetele și le-a luat averile, crescându-le pe ale sale prin adunări nedrepte; altora le-a jupuit pielea ca la berbeci, pe alții i-a sfârtecat în patru și pe unii i-a îngropat de vii" (149).

Nu este prea greu să deducem din această pagină neagră efortul voievodului de a instaura ordinea și dreptatea, întărirea statului în ultimă instanță, pentru a se putea opune cu puteri sporite jugului otoman. Ba chiar, din loc în loc, parcă fără voia lui, călugărul cronicar pare a încerca maxime satisfacții justițiare, arătând bunăoară cum fusese deposedat de avere lacomul episcop Gheorghie de la Roman: „A aruncat și pe episcopul Gheorghie în focul atotmistuitor, căci și acesta era lacom și foarte zgârcit și a pus mâna pe averea lui care era mare". Nu lipsesc, evident, mustrările popești tipice, în stilul crâncen cunoscut, chiar și după ce se narează moartea tragică a lui Ion Vodă: „O, tu cel mai rău decât toți răii, nepotul minciunii, fiu al diavolului..." etc. Asemănarea dintre atitudinea politică a lui Azarie și aceea de mai târziu a lui Grigore Ureche — cât privește domnia lui Ion Vodă cel Viteaz — își are explicația în faptul că ambii scriitori sunt favorabili lui Petru Șchiopul, propus ca o figură de voievod model. Imitând din nou pe Macarie, cu portretul pe care acela i-l făcea lui Petru Rareș, Azarie compune și el un portret al patronului său, adulator și convențional, cum se întâmplă întotdeauna în asemenea împrejurări: „Petru cel Bun, bărbat de neam și iubitor de bine, frumos, cu suflet luminos, milostiv în apucături, foarte darnic...". Deosebirea mare dintre Ureche și Azarie, cum vom vedea mai pe larg la locul potrivit, vine din stilul nuanțat pe care, dincolo de talentul în sine, îl permite limba română, limba maternă, vie, a noului scriitor, documentarea amplă, construcția clară a argumentării *pro* sau *contra*, din amănuntele semnificative puse în pagină în chipul cel mai firesc. Însă cronica lui Ureche, o cronică independentă și, am zice, aproape impersonală, neoficială în tot cazul, nu ar fi putut

Scanned with OKEN Scanner

exista, în forma în care o avem, fără cronicile slavonești pe care le asimilează în deplină libertate, nu fără, totuși, a respecta o tradiție, o continuitate, trăsătura de bază a întregii istoriografii moldovene din secolele XV-XVIII.

POVESTIRILE DESPRE VLAD ȚEPEȘ

Cu titlul original de *Skazanie o Dracula Voivoda* se păstrează până astăzi în biblioteca națională din Moscova un manuscris din anul 1490, lucrat de grămăticul Eufrosin, după un altul mai vechi cu patru ani, din 1486, așa suntem informați din nota finală a documentului: „În anul 6994 (1486), februarie 13, a scris cel mai înainte. Apoi, în anul 6998 (1490), ianuarie 28, am transcris-o a doua oară eu, păcătosul Eufrosin".

Vlad Tepeș (1456-1462).

Scrierea, conținând știri în legătură cu Vlad Țepeș, ar putea fi considerată drept prima (cea mai veche) cronică muntenească ajunsă până la noi, dacă n-ar avea un pronunțat caracter beletristic, de ficțiune, anecdotic. Este redactată în vechea limbă rusă, cu unele particularități fonetice și lexicale sud-slave, împrejurare care a făcut pe unii specialiști să bănuiască existența unor versiuni anterioare, nedescoperite încă, scrise în slava meridională de către un român, sau în orice caz, de un cărturar trăind în țările române. Din text reiese că autorul ar fi stat o vreme la Oradea, apoi și la Buda, în calitate de secretar la curtea lui Matei Corvinul, știind bine românește și cunoscând îndeaproape pe unii din membrii familiei Drăculeștilor, poate chiar pe Țepeș, în ultimii lui ani de ședere forțată în capitala Ungariei. Faima eroului cărții era mult prea răspândită în toată Europa, o serie de anecdote de aici fiind reluări din alte izvoare, cum ar fi narațiunile germane[1] datorate trubadurului Michael Beheim,

[1] Cf. studiul lui P.P. Panaitescu, în *Cronicile slavo-române*, *ed. cit.*, p. 197-214, unde se află textul original slavon și traducerea. Ediția lui P.P. Panaitescu se întemeiază pe manuscrisul de la Biblioteca națională din Moscova, fost cândva în depozitul mânăstirii Chirilo Belozersk, publicat mai întâi de A.D. Sedelnikov, la Petersbug, în 1929, sub titlul *Literaturnaia istoria novosti o Dracule*, în culegerea *Izvestie po ruskomu iazîki i slovesnosti, Akademii nauk S.S.S.R. II*. Ioan Bogdan, în *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui*, București, 1896, se conduce după alte variante, defectuoase și incomplete, față de cea publicată de Sedelnikov care îi era necunoscută. După acesta din urmă a mai dat o versiune românească A. Smochină, în *Elemente românești în narațiunile slave asupra lui Vlad Țepeș*, Iași, 1939. În *Gedichtüber der Woiwoden Vlad II Drakul* (v. Ioan Bogdan, *op. cit.*, și, recent, *Die Gedichte des Michael Beheim*, Band I, Einleitung Gedichte, nr. 1-147,

scrierile lui Aeneas Sylvio Piccolomini, umanistul italian, devenit apoi Papa Pius al II-lea (1405-1464), bazate pe rapoartele ambasadorilor lui în Orient, ori *Expunerile istorice* ale istoricului bizantin Laonic Chalkokondyl. Povestirile din

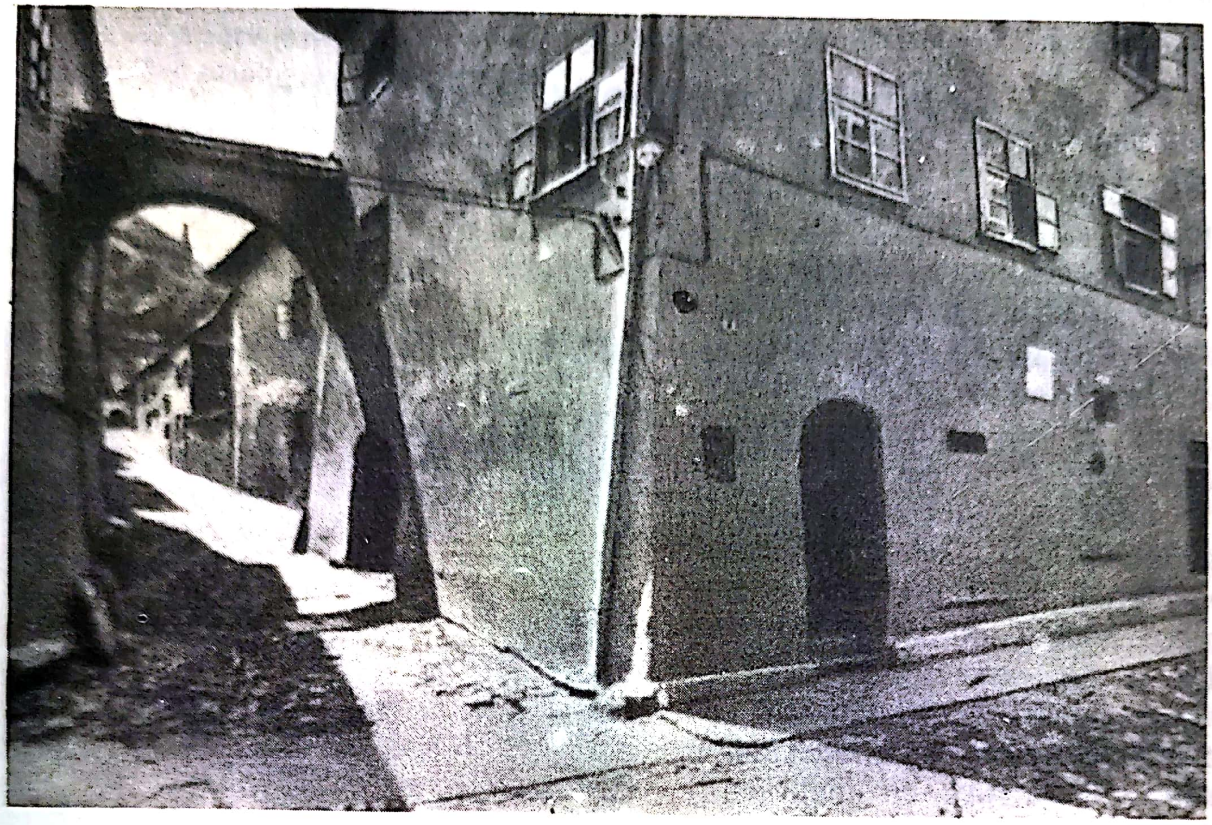

Sighișoara. Casa unde a locuit Vlad Dracul, cât se afla pretendent la domnia Țării Românești.

manuscrisul de la Moscova nu respiră însă o ură exarcerbată împotriva domnului muntean, precum cele provenite din mediile săsești de la Brașov, Sibiu și Făgăraș. (Țepeș, avusese anume răfuieli cu negustorii saxoni din orașele transilvane — care făceau comerț în sudul Dunării — reprimându-i în câteva rânduri cu deosebită cruzime.

Cartea debutează cu explicarea numelui personajului: „A fost în Țara Românească un voievod creștin de credință grecească, anume Dracula pe limba românească, iar pe a noastră *diavol*, atât era de rău. Precum i-a fost numele, așa și

---

herausgegeben von Hans Giele und Ingeborg Spriewald, Berlin, 1963) se menționează că trubadurul Michael Beheim a compus opera sa la finele anului 1462 și începutul lui 1463, la curtea lui Friederich al III-lea de la Wiener-Neistadt, după relatările unor călugări veniți din Transilvania, în principal de la un oarecare frate Jacob. Manuscrise din aceste povestiri germane se mai păstrează la Biblioteca Stiff din Strassbourg, provenite acolo de la mânăstirea benedictinilor de la Saint Gall, și la mânăstirea Lambach din Austria. Ele însă au fost tipărite chiar în epocă, într-un număr însemnat de incunabule, cu xilogravuri reprezentând pe Țepeș exercitându-și cruzimile. Aceste pamflete ar fi fost răspândite de către saxoni și cu aprobarea tacită a lui Matei Corvinul. Versiunea rusească ce ne interesează aici a fost cerută de marele duce al Moscovei prin ambasadorul său de la Buda, un anume Kurystin. Cele germane au cunoscut o amplă, lungă posteritate. Astfel, fără a le cunoaște, probabil, absolut direct, ci numai prin intermediul *Cosmografiei* lui Sebastian Münster, pentru localizare mai consultând și pe istoricul maghiar Arminius Vambery, irlandezul Bram Stoker (născut la Dublin în 1847) scrie și

viața. Astfel, un răufăcător urmărit de oamenii stăpânirii se refugiază în casa lui — se relatează într-una din povestiri — „casa unui mare stăpânitor" (măcar că era domiciliul forțat unde îl ținea, la Buda, Matei Corvinul). Când „birăul" îndrăznește să-l aresteze pe fugar, trecând pragul, este omorât pe loc, pentru a nu fi respectat legile ospeției și motivarea lui Tepeș se produce în aceste cuvinte:

„Nu am făcut nici un rău, ci el singur s-a omorât. Oricine piere așa, năvălind tâlhărește în casa unui mare stăpânitor. Dacă acel birău ar fi venit la mine, mi s-ar fi înfățișat și eu aș fi găsit în casa mea pe acel răufăcător, nu l-aș fi predat, sau l-aș fi iertat de moarte" (op. cit., 213).

Povestirile despre Vlad Tepeș, în versiunea rusă, vin oarecum în acord cu tradiția românească și, precum mai târziu, în *Țiganiada* lui Ion Budai Deleanu, în *Scrisoarea III* de Eminescu, ori în piesele de teatru ale lui Marin Sorescu etc., eroul apare ca un dușman de moarte al hoților și leneșilor, trași în țeapă cu nemiluita, arși de vii, jupuiți de piele și expuși în piețe publice, spre a înfricoșa și pe alți infractori posibili. Se spune că hoția fusese stârpită într-atât, pe vremea lui, încât sacii cu aur ai unui negustor străin, în trecere prin Târgoviște, puteau fi lăsați în plină uliță, toată noaptea, din poruncă domnească. Apoi cinstea respectivului fu verificată prin adăugirea, într-ascuns, a unui zlot care, dacă n-ar fi fost declarat risca numaidecât tragerea în țeapă *(Povestirea a VII-a)*. Pedepsele administrate de Vlad Tepeș par totuși disproporționat de aspre. Toți ostașii răniți în spate, după o luptă cu turcii, erau trași deasemeni în țeapă, bănuiți a fi dat dosul *(Povestirea a II-a)*. Adulterul (numai la femei!) era sancționat înfiorător, cu jupuirea pielii și expunerea penitentei în piața publică. Nu s-ar putea spune, judecând după relatările din *Povestiri*, că din caracterul sângerosului Tepeș lipsește ceea ce numim astăzi sadism: Un călugăr „latin" (catolic occidental adică) făcea elogiul muceniciei și ca atare e făcut pe loc „mucenic" prin metoda tragerii în țeapă *(Povestirea a VI-a)*. Unui sol unguresc de mare neam i se pregătește, la vedere și pe potriva lui, o țeapă „foarte groasă și înaltă, aurită peste tot" *Povestirea a XI-a)*. Domnul stătea la masă mai cu plăcere dacă se vedea înconjurat de țepi, cu cadavrele celor executați în vârful lor. Cum unul dintre slujitori se arătă îngrețoșat de mirosuri grele, vodă dădu poruncă să fie pus într-o țeapă mai înaltă, la aer curat *(Povestirea a X-a)*. Portretul cel mai bine cunoscut, păstrat în castelul Ambras din Tirol, magistral interpretat de către Hasdeu într-o

---

publică, în 1897, una dintre cele mai celebre cărți de groază, în stilul romanului negru și gotic decadent, carte devenită extrem de populară, în Europa occidentală și în America, în urma a o serie întreagă de ecranizări. E vorba de celebra *Biografie a lui Dracula* (v. de ex. *A biography of Dracula, the life story of Bram Stoker*, Harry Ludlam, Editura The Fire side Press, London, 1963; sau versiunea franceză *Dracula*, tradusă din engleză de către Lucienne Molitor, cu o introducere de Tony Faivre, apărută în colecția Marabout, Paris, 1963). Această carte și toate scenariile de film făcute după ea nu au de a face decât foarte pe departe cu persoana istorică a lui Vlad Țepeș. Pricina stă în totala lipsă de documentare a autorilor unor asemenea producții de subliteratură și pseudoartă, cât și în tendința lor de a satisface cu orice preț gustul unui public lipsit de elevație intelectuală. Mult mai interesante, instructive, sunt studiile venite după Ioan Bogdan, precum acela al lui Grigore Nandriș, *The Historical Dracula: The Theme of his Legend in the Western and in the Eastern Literature of Europe* (în *Comparative Literature Studies*, University of Maryland, vol. III, 1966); acela al lui Raymond

Scanned with OKEN Scanner

„fiziologie", vine oricum în concordanță cu aceste moravuri ale lui Tepeș. În definitiv, în diferite epoci, fiecare a interpretat legendele iscate în jurul personalității lui cum i-a convenit. Pătrunse în spațiul european și mai cu seamă în cel literar anglo-saxon, amestecate cu elemente de roman negru, terifiante povești fantastice cu strigoi și vampiri — total străine punctului de plecare — ele au dat naștere unor scrieri și filme de groază specifice, mai cu seamă în Anglia și peste Atlantic. Românii însă, începând chiar cu autorul versiunii discutate aici, au văzut în Vlad Țepeș un justițiar, un organizator statal cu mână de fier, un pedepsitor — cam prea aspru, ce-i drept! — al racilelor sociale și morale seculare: miselia, hoția și lenea, goana după câștigul fără muncă, poltroneria. Gânditorii politici din toate timpurile, în mari crize de proliferare a nelegiuirilor, l-au avut în minte și adesea l-au invocat, cum a făcut cel mai mare dintre ei, Eminescu:

Cum nu vii tu Țepeș, Doamne, ca punând mâna pe ei,
Să-i împarți în două taberi: în smintiți și în mișei;
Și în două temniți large, cu de-a sila să-i aduni,
Să dai foc la pușcărie și la casa de nebuni.

De fapt, originalul *(Povestirea a V-a)* era mult prea puțin generos și... frumos, din punct de vedere moral, în comparație cu "legenda". Țepeș adunase, se zice, pe "bătrâni", pe "neputincioși", "orbii", "șchiopii", "mulțimea săracilor și a vagabonzilor", îi ospătase din belșug pentru o ultimă oară și le dăduse foc, justificându-se în chipul următor:

„Să știți de ce am făcut așa: întâi ca să nu mai fie povară oamenilor și nimeni să nu mai fie sărac în țara mea, ci toți bogați; al doilea, i-am slobozit ca să aibă nici unul grijă dintre dânșii pe această lume de sărăcie și neputință" (ibid, p. 209).

O motivare cam... dură, nesatisfăcând chipul de a gândi al cititorului de azi (cum nu se întâmplă însă cu scena țintuirii în piroane a fesurilor turcilor veniți în solie, scenă interpretată într-un tablou de Theodor Aman și într-un poem al lui D. Bolintineanu). Adevărul istoric „material" însă interesează mai puțin aici, unde este de bănuit ficțiunea pur literară. Totul este unghiul sub care se reflectă mentalitatea epocii, cu toate exagerările implicate de trecerea timpului.

T. Mc. Nally și Radu Florescu, *In Search of Dracula (a true history of Dracula and vampire legends)*, New York, Graphica Society, Greenich, Connecticut, 1972; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, Ed. Minerva, 1976; Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, Ed. Academiei R.S.R., 1976; *Revista de istorie*, nr. 11 pe 1976 este consacrat în întregime studiilor despre Vlad Țepeș, cu bibliografia exhaustivă și la zi a întregii probleme; în sfârșit, Ion Stăvăruș publică ediția *Povestirile medievale despre Vlad Țepeș — Dracula. Studiu și antologie*, Ed. Univers, 1978.

N.B. Numele de *Dracul* sau *Dracula-Draculea* etc. este moștenit de la tatăl eroului, Vlad *Dracul* (domnitor în Țara Românească din toamna anului 1443 până în decembrie 1447) — întemeietorul ramurii Basarabești numită a Drăculeștilor, fost cavaler al Ordinului *Dragonului*, prin grația lui Sigismund de Luxemburg, împăratul germanic, regele Boemiei și Ungariei, în scopul de a și-l face aliat împotriva turcilor. Emblema de pe steag și de pe scut reprezenta un dragon (balaur-șarpe) cu aripi și gheare, scoțând foc pe nări, imagine ce poate fi asociată și cu Tartorul pictat de obicei în pridvoarele vechilor biserici românești, pe peretele din stânga, înfățișând muncile iadului.

Între studioșii problemei trebuie amintit și Const. C. Giurescu cu *Viața și faptele lui Vlad Țepeș sau Drăculea*, în cartea *Jurnal de călătorie*, Editura Sport-Turism, 1977, p. 320-337.

Scanned with OKEN Scanner

ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU THEODOSIE

Tradițiile cronicărești din Țara Românească, atât cele în limba slavonă cât și — cum vom arăta la timpul potrivit — cele în limba română din veacul al XVII-lea, n-au fost tot atât de bogate și înfloritoare ca în Moldova, unde continuitatea între generațiile de scriitori, ceea ce am putea numi constructivismul în cultură, se vede de departe. În schimb, aici s-a ivit, încă de la începutul secolului al XVI-lea, o primă mare capodoperă a literaturii române redactată inițial în slavonește. Este vorba de *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, scrise probabil la Curtea de Argeș între anii 1512-1521. Istoricul textului și controversele iscate în jurul paternității lui sunt cât se poate de interesante și reflectă, în felul lor, condițiile de dezvoltare a culturii românești de-a lungul veacurilor.[1]

În anul 1843, Ioan, eclesiarhul curții domnești din București, publica un manuscris românesc al *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, despre care Mihail Kogălniceanu avea știință cu cel puțin doi ani mai înainte, pentru că în *Arhiva românească* (Iași, 1841) dădea o scurtă informare privitoare la „manuscriptul foarte interesant *Sfătuirea lui Neagoe către fiul său*", cum se notează aici titlul scrierii. „Este greu de crezut — continuă nota în chestiune — ca această compunere să fie tocmai din vremea bunului voievod, dar oare să nu fie o prelucrare a cărții ce după zisele lui Radu Greceanu a făcut-o în viața sa?" Poate chiar în anul în care apărea tipăritura de la București, dacă nu și mai înainte, Nicolae Bălcescu a consultat importantul document, culegând din el date extrem de prețioase pentru studiul său *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei până acum*, apărut, cum se știe, la Iași, la *Cantora Foaiei Sătești*, în 1844. Cercetătorii au stabilit apoi că manuscrisul în chestiune aparținuse bibliotecii lui Ștefan Cantacuzino, domnitorul Țării Românești de după Constantin Brâncoveanu, între anii 1714-1715, fiul stolnicului Constantin, împreună cu care fu și el executat de către turci, la Constantinopol, în 7 iunie 1716. Caligrafiat cu cerneală neagră și roșie (pentru titluri și inițiale), împodobit pe alocuri cu frumoase vignete florale în peniță, manuscrisul trecea pentru o vreme în Moldova, în biblioteca lui Antohi Sion (fratele cel mai mare al arhondologului Constandin,

[1] Vezi în această privință studiul introductiv al lui Dan Zamfirescu la ultima și cea mai bună ediție până în prezent a *Învățăturilor...*, cu o nouă traducere a originalului slavon datorată lui Gh. Mihăilă (o alta anterioară a dat-o P.P. Panaitescu în *Cronicile slavo-române*, *op. cit.*), apărută la Editura Minerva în 1970, ediție de care ne servim și noi în capitolul de față. Vezi de asemeni, tot de Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și învățăturile către fiul său. Probleme controversate*, volum apărut la aceeași editură în 1973. În aceste două locuri este citată și discutată toată bibliografia problemei. Ultimele reveniri ale lui Dan Zamfirescu (*Luceafărul* din 23 și 30 august 1980), în polemica iscată de Petre V. Năsturel, sunt culese în volumul *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, ale aceluiași, apărute la Ed. științifică și enciclopedică, 1981. Teoriile conform cărora *Învățăturile lui Neagoe...* ar fi fost scrise cu un secol mai târziu (cum susținuse Demostene Russo), sau că ele ar fi opera, în grecește mai întâi, a cărturarului din anturajul patriarhului Nifon, pe nume Manuil din Corint (cum susține savantul grec Leandros Vranusis, în comunicarea *Les Conseils attribués au Prince Neagoe (1518-1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec, ou la question homérique de la littérature slavo-roumaine enfin resolue*, ținută la cel de al doilea Congres de studii balcanice și sud-est europene de la Atena, în mai 1970), sunt dezbătute pe larg și respinse de Dan Zamfirescu în *op. cit.*

Scanned with OKEN Scanner

trăitor între 1787-1848) care, probabil, l-a dăruit Eforiei Școalelor, ajungând din nou în Muntenia. Anume ștampile indică a fi aparținut depozitului de cărți de la Colegiul Sf. Sava, unde putea să-l consulte deci Bălcescu, dacă este să mai avem în vedere și mărturiile lui Ion Ghica din *Scrisorile către Vasile Alecsandri*. Tot la București l-a consultat și Hasdeu, în Biblioteca Centrală, la 1865. Prin 1879 manuscrisul dispare însă din București și e redescoperit la Biblioteca Centrală din

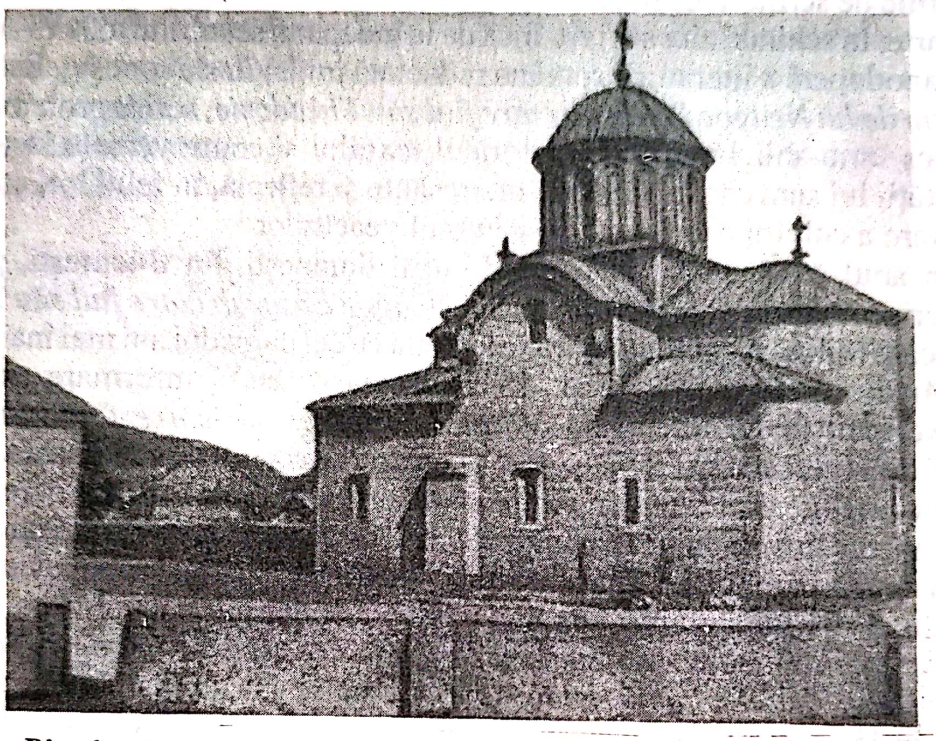

Biserica domnească de la Curtea de Argeș, construită în timpul lui Basarab I Întemeietorul.

Blaj, abia în 1932 (putea fi dus acolo prin intermediul lui Timotei Cipariu?), de unde el trece în depozitul Bibliotecii Filialei Academiei din Cluj-Napoca, în fine.

Am insistat asupra „călătoriei" importantului manuscris prin toate provinciile românești pentru că ea ni se pare semnificativă pentru ceea ce am numit „transhumanța" scrisului național — asemănător și într-asta folclorului — de o parte și de alta a Milcovului și a Carpaților, în ciuda despărțirii în trei a teritoriului din punct de vedere politic-administrativ. Hasdeu credea a-l putea data cam prin 1654 și considera că are în față originalul, nebănuind existența versiunii slavone cu mult mai veche. Abia în 1910, republicându-l la Vălenii de Munte, Nicolae Iorga stabilea versiunile românești, datându-le aproximativ în epoca lui Matei Basarab, precedate însă neapărat de una slavonă, redactată pe timpul lui Neagoe Basarab și, după toate probabilitățile de domnitorul însuși. Aceasta pentru că, între timp, în 1894, filologul rus P.A. Lavrov descoperise chiar acest original slavon în Biblioteca Națională Chiril și Metodiu din Sofia, ajuns acolo — lucrul se știe precis, din Țara Românească, cumpărat de cineva de la București în anul 1891. Lavrov îl și publică pentru prima oară, în 1904, în culegerea de *Monumente de literatură și artă veche*, editate la St. Petersburg. Acum în urmă, mai cu seamă după lucrările lui Gh. Mihăilă și Dan Zamfirescu, s-a stabilit că opera a fost scrisă întâi în slavonă, de către însuși

Scanned with OKEN Scanner

Neagoe Basarab sau, în orice caz, sub directa lui supraveghere. Argumentele în favoarea întâietății versiunii slavone și implicit în favoarea paternității lui Neagoe se întemeiază pe constatarea că versiunea românească, efectuată în secolul al XVII-lea, arată a fi fost lucrată neapărat după una slavonă, eventual chiar după exemplarul (unic) descoperit la Sofia. (Dan Horia Mazilu în *Udriște Năsturel*, studiu monografic, publicat la Ed. Minerva, în 1974, p. 269 și următ. emite, între altele, și ipoteza că prima versiune românească ar putea fi atribuită cărturarului din epoca lui Matei Basarab). Așa demonstrează, filologicește, păstrarea în textul românesc a unor cuvinte specifice, precum: *libov, pohvală, zlobiv, dosădi, bdenie, rucodelie, spăsenie, trezvire* (respectiv: *dragoste, fală, răutăcios, a supăra, denie, muncă cu brațele, mântuire, trezire*) etc.

Neagoe Basarab cu soția sa Elena-Despina si copiii lor. Tablou votiv din biserica episcopală de la Curtea de Argeș.

Operă cu caracter didactic, în primul rând, din categoria celor compuse *ad usum Delphini* — asemănătoare până la un punct înaintat, deși foarte diferită, cu *Principele* lui Niccolo Machiavelli — cu care este perfect contemporană de altminteri — *Învățăturile lui Neagoe*... au, oricum, niște modele bizantine foarte vechi. Printre acestea pot fi amintite *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon* (secolul IX), *Învățăturile lui Constantin Porfirogenetul către fiul său* (secolul X) și *Învățăturile lui Theofilact arhiepiscop de Ohrida* (sec. XI), care au inspirat și la alte popoare scrieri similare, precum cartea veche rusească *Învățăturile lui Vladimir Monomahul către fiii săi* sau alta, cehă, *Nowa roda* (=sfaturi nouă), din secolul al XIV-lea, atribuită lui Jan Flaško. Toate au caracterul unor enciclopedii de epocă, cu accentul pus pe latura didactică și practică, adresate fiind unui cerc restrâns de cititori, cel puțin în intenția primă a celor ce le-au compus.

Scanned with OKEN Scanner

Prima parte a *Învățăturilor lui Neagoe...* este un hățiș de texte religioase compilate de pretutindeni, aproape ilizibil pentru cititorii neavizați: elemente, uneori pasaje întregi sau parafraze foarte apropiate de original, din *Biblie* (Eclesiastul, Regii, Faptele Apostolilor, Psaltirea etc.), din omiletica bizantină, cum ar fi *Zlatostruja* lui Ioan Hrisostomul (344-407), *Umilința* isihastului Simeon Monahul[1], *Dioptra* lui Filip Solitarul[2], *Leastvița* lui Ioan Scărariul[3], din scrierile lui Efrem Sirul, Dionisie Areopagitul, Eftimie de Târnovo, din vechi cărți populare ca *Fiziologul, Albinușa, Alexandria, Varlaam și Ioasaf* mai cu seamă[4].

Părți întinse ale acestei cărți, destul de singulară, misterioasă chiar până la un punct, în felul ei, dezvoltă un misticism tipic medieval, rugăciuni nesfârșite, debitate parcă într-un fel de transă barocă, fără o logică accesibilă nouă, iraționalitatea fiind parcă presupusă mai dinainte, ceea ce nu-i totdeauna cazul textelor biblice propriu-zise. „*Învățăturile*" sunt tipice pentru mentalitatea evului de mijloc, într-un anume chip și pentru spiritul românesc al timpului. Cu tot caracterul lor pragmatic, din cea de a doua parte (sfaturi în legătură cu administrarea statală, organizarea armatei etc., ele rămân într-un fatal agnosticism filosofic: punerea omului în contact nemijlocit cu Dumnezeu, nu și cu „propria lui conștiință legislatoare" (v. și C. Noica, *Istoricitate și eternitate*, Ed. Criterion, 1989, p. 28.)

Poezia nu lipsește însă, poate chiar din această pricină, și abatele Brémond, patru secole mai târziu, ar fi aflat aici materie suficientă pentru argumentarea cunoscutei teorii, din atâtea puncte de vedere, caracteristică și indispensabilă pentru înțelegerea măcar a unei bune părți și direcții din poezia modernă a secolului nostru. De prea multă spunere, fiind vorba de rugăciuni, textul românesc datând din epoca brâncovenească, intră în cadențe poematice, în frazări fastuoase, superioare mult altor scrieri vechi similare. Românească de aici este aproape perfectă, cu începuturi de întrepătrunderi dialectale, de sinteză a graiurilor din provincii: *ziditoriul, ceriul, mulțămim, soarile, stelile, făcură, fură, zidiră* etc., de ar fi să începem mai întâi cu observarea lexicului și fonologiei. Ea nu ar fi fost posibilă — nu ne îndoim o clipă — de n-ar fi existat la bază o carte mare, de profundă gândire și rafinată simțire, semn al unei civilizații și culturi remarcabile. Un pasaj isihastic, din chiar primele pagini, cântă superioritatea omului între celelalte viețuitoare de pe pământ, putința lui de a-și alege singur calea spre fericirea cea veșnică. Astfel încât urme ale arianismului de sorginte bizantină, cu punctul de plecare inițial în scrierile lui Origen din Alexandria, filosoful neoplatonician adept al liberului arbitru ne-ar

---

[1] Isihasmul, doctrină religioasă medievală și bizantină (din ngr. *isihia* = liniște), menită pentru obținerea harului divin, comunicării cu Dumnezeu, revelării lui pe o cale ocultă, mistică prin practicarea vieții ascetice celei mai aspre, a postului, a rugăciunilor neîntrerupte, a solitudinii absolute, domină mai ales în prima parte a *Învățăturilor...* Îl reîntâlnim și mult mai târziu, în cărțile religioase, îndeosebi cele de inspirație bizantină, până la *Divanul...* lui Dimitrie Cantemir. (Între studiile recente închinate isihasmului, vezi în special lucrarea lui I. Bria, *Simțirea religioasă a prezenței harului după Sf. Simion Noul Teolog*, în *Studii teologice*, VIII, 1956, p. 470-488.)

[2] Demostene Russo demonstrează influența *Dioptrei* lui Filip Solitarul și în *Divanul...* lui Cantemir (în *Manuscrisele vechi grecești din Biblioteca Academiei Române*, București, 1901).

[3] *Leastvița* (=scara), carte conținând sfaturi în vederea parcurgerii „treptelor" perfecțiunii ascetice va fi tradusă în românește de mitropolitul Varlaam, la 1640.

[4] *Varlaam și Ioasaf*, roman popular și religios, de circulație în epoca slavonismului la români, își are punctul de plecare în *Viața lui Budha* din cartea indică *Lalitavistara*. A fost tradus în românește de Udriște Năsturel la 1648-1649.

putea îndreptăți să vorbim de un anume *umanism* al *Învățăturilor...*, nesincron desigur cu cel apusean cunoscut. Aici ne interesează în primul rând poezia pe care o degajă paginile, fiorul liric ce dă seamă de mișcarea sufletului omenesc în acele vremuri vechi și împrejurări. Cuvintele-cheie, cum ar fi: *trup, gură, ochi, urechi, limbă, picioare* designând elementele fizice dăruite de providență omului spre a sluji spiritul întru slăvirea celui Atotputernic, sunt puse în relief de o retorică spontană și în același timp cu atât mai rafinată, mai subtilă, întotdeauna la cap de frază, pentru ca propozițiile să se deruleze în volute incantatorii:

„Drept aceia, să cinstim și să slăvim pre ziditoriul nostru și să mulțămim celui ce ne-au făcut și ne-au cinstit.

Trup ne-au dat, ca cu dânsul să slujim Dumnezeului celui puternic și bun...

Gură ne-au dat, ca să o deschidem și cu mare glas să lăudăm mărirea și puterea lui...

Ochi ne-au dat ca să-i ridicăm în sus și să vedem slava lui Dumnezeu, cu a căruia poruncă să făcură toate, că «acela zise și fură, acela porunci și să zidiră» ceriul, văzduhul, soarile, luna, stelile și altile toate câte suntu văzute și nevăzute...

Limbă ne-au dat ca să slăvim și să trimitem laudă în sus neîncetat numelui celui sfânt...

Urechile ni le-au făcut în cap ca cu dânsile să ascultăm și să auzim cuvintele lui Dumnezeu...

Picioarile ne-au dat, iar nu ca altor dihanii, care suntu multe și necuvântătoare și umblă pre pământu după cum le iaste firea și voia lor... Ci noi să cade să păsim și să călcăm dreptu spre cele cerești, și cu trupul, și cu capul...“ (126).

Asemenea cadențe, astăzi când prejudecățile mistice medievale nu împiedică în nici un fel spiritul cititorului liber și cultivat, ne pot da o idee clară despre ceea ce s-a numit *poezia-rugăciune*, concept pur, contemplat în desfășurări de propoziții solemne:

„Fericiți cei săraci cu duhul, că acelora iaste împărăția ceriurilor! Fericiți cei ce plângu, că aceia să vor mângâia! Fericiți cei blânzi, că aceia vor moșteni pământul! Fericiți cei flămânzi și însetoșați de dreptate, că aceia să vor sătura...“ (134).

Firește, nu se pune deloc problema originalității, pasajul de mai sus reproducând primele versete din capitolul V al Evangheliei după Matei. Importantă pentru noi cei de azi rămâne mereu schema sintactică și accentele retorice clare puse pe cuvintele principale din frază. Ca și în această sentență, scoasă din cartea lui Iov: „*Gol* te-ai născut din pântecele mâne-ta, iară *gol* te vei duce“. De prea multă spunere, expresia fonică pare mulată perfect pe idee, importantă și ea dacă o scoatem de sub imperiul misticismului, la mijloc intrând condiția umană scrutată în adâncime. Fiorul liric, mult mai adânc aici decât în cazul chiar al unor Varlaam sau Antim, rămâne absolut impersonal, nu mai dă seamă de mișcările sufletești ale oratorului, ci trimite insistent spre marea enigmă a sensului existenței umane. Motivul antic al lui *ubi sunt*, filtrat prin Ioan Hrisostomul, îl redescoperim exprimat în românește în forme cu nimic mai prejos decât cele întâlnite în paginile lui Miron Costin și Dimitrie Cantemir:

„Caută cu tot denadinsul în mormânt și vezi pre cei ce zac acolo într-însul și cunoaște care au fost împărat și care sunt oase de domn, sau care au fost boiariu, sau care au fost slugă, sau bogat, sau sărac, sau bătrân, sau tânăr sau care au fost harap și care au fost om frumos? Au doară nu sunt toți țărână? Au nu sunt toți pulbere? Au nu sunt toți plini de împuțiciune? Au nu ne suntu acum urâte oasele acelora, ce ne era odată dragi? O mare nevoie și greutate! Unde iaste acum frumusețea obrazului? Iată, s-au negrit. Unde este rumeneala feței și buzele cele roșii? Iată, s-au vestejit. Unde

Scanned with OKEN Scanner

este clipeala ochilor și vederilor lor? Iată, să topiră. Unde iaste părul cel frumos și pieptănat? Iată, au căzut. Unde suntu grumazii cei netezi? Iată, s-au frântu. Unde iaste limba cea repede și dăslușită? Iată, au tăcut. Unde sunt mâinile cele albe și frumoase? Iată, s-au deznodat. Unde suntu hainele cele scumpe? Iată, s-au pierdut. Unde iaste înflorirea statului? Iată, au pierit. Unde sântu unsorile și zulufiile cele cu miros frumos? Iată, s-au împuțit. Unde iaste veselia și dăzmărdăciunile tinerețelor? Iată, au trecut. Unde suntu părerile și nălucirile omenești? Iată, să făcură țărână, că țărână au fost" (212-213).

Mai solemne și impunătoare prin impersonalitatea expresiei, prin comparație, iarăși, cu omiletica lui Varlaam sau Antim Ivireanul, grav cadențate, venite parcă de dincolo de tărâmul omenesc, sunt, în *Învățături*, exhortațiile, cu punctul de plecare — cum însuși autorul spune — „în rândureaoa cea cu cuvinte dulci Zlatast":

„*Spășește-te*, despuitoare stăpână și pururea Fecioară Marie, născătoarea lui Dumnezeu, sprijinitoarea și ajutătoarea tuturor creștinilor! *Spășește-te*, cinstită și făcătoare de cruce, cu care s-au dat viață la toată lumea! *Spășiți-vă*, toate puterile cerești, îngerii și mai marii îngerilor! Spășește-te și tu, proroace și botezătoriul lui Hristos! *Spășiți-vă*, apostolilor, prorocilor, mucenicilor... *Spășește-te* și tu, frumosule rai..." etc. (229).

Tot în partea întâi sunt și destule pasaje cu caracter epic, niște apologuri, pilde-parabole, mai mult ilustrații de dogme, fără vioiciunea frazei narative moldovenești pe care vom afla-o la Varlaam, la Neculce, mai apoi la Creangă și la Sadoveanu, rezultat al cristalizării limbii vorbite. Judecata lui Solomon, reluare după *Vechiul Testament*, poveste despre împăratul Constantin, povestea „fericitului Varlaam și a lui Ioasaf", pilda cu privighetoarea cu porumbelul etc. sunt numai niște gravuri hieratice, ostentativ potrivite parcă pe scheletul ideologic creștin, impresionând prin duritatea liniilor și insolitul tablourilor. Suntem în fața unui soi de epic descriptiv, dacă putem să-i spunem așa, pe care îl vom întâlni practicat sistematic, până la sațietate, de către Dimitrie Cantemir în *Istoria ieroglifică*, în alte scopuri însă, fără încrâncenările abisale de aici. Pilda cu Stratocamilul luată după *Fiziolog* ne pune în față o scenă cu totul stranie: un fel de pasăre nemaivăzută, un gripsor-himeră, își clocește ouăle fixându-le... hipnotic, de la distanță, zi și noapte, fără întrerupere. Aceasta pentru că o aspidă, „jiganie ce samănă cu șarpele", le poate altera suflând duh rău asupra lor. Se înțelege, Stratocamilul e propus ca exemplu de vigilență creștină întru păzirea cu strășnicie a sufletului de atingere cu cele diavolești, de unde sintaxa înghețată a pasajului, deloc însă lipsită de sugestii plastice, în cel mai pur stil bizantin:

„Stratocamil, adecă gripsorul, iaste o pasăre mare și mai meșteră decât toate păsările. Deacii, deaca oao și când va să scoată pui, el nu zace pre ouă ca alte păsări, să le clocească și să le încălzească cu trupul, ci le bagă în apă și le păzește cu ochii și cu mintea și caută tot la iale și ziua și noaptea neîncetat, pân'ce să clocescu oaole și-și scot puii. Iar de-și va dăzlup ochii și mintea dupre oao și va privi într-altă parte, iastă altă jiganie, deși samănă cu șarpele, pre carea o cheamă aspidă. Deci când vede pre stratocamil păzindu-și oaole, iar ia vine și să apropie de dânsul și stă și așteaptă că doar își va întoarce stratocamilul ochii să caute încătrova, iar ia să sufle spre dânsele și de duhul ei să se strice și să să împuță. Și până nu scoate stratocamilul puii săi, nu fuge acea aspidă. Așijderea și întunecatul satana, când vede pre om..." (45-46).

O altă parabolă, asemănătoare ca idee, este inspirată din *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf* (romanul popular și religios având ca prototip biografia lui Budha

din cartea hindusă *Lalitavistara*, adaptată la creștinism, foarte răspândită în mediile orientale și bizantine, tradusă și în slavonește de timpuriu, apoi și în românește de către Udriște Năsturel, pe timpul domniei lui Matei Basarab). Pagina, aflată și în *Viața sfântului Nifon* de Gavril Protul de la Athos, a inspirat pe zugravii de biserici (binecunoscută este mai ales fresca de la mânăstirea Aninoasa din Muscel), fără însă ca vreunul din ei să poată atinge minuția, acuratețea și forța imagistică a artistului cuvântului din *Învățăturile lui Neagoe*... Iată-l pe omul urmărit de inorog, căzut într-o margine de prăpastie, simbolizând fragilitatea vieții pământești:

„Și deaca căzu într-însa, el află acolo un copaci și să apucă de să urcă într-însul și stătu cu picioarele pre niște ramuri și gândea că va fi pace și făr'de nici o grijă. Iar deacă să urcă, el căută la rădăcina acelui copaci și văzu doi șoareci: unul alb și altul era negru. Și rodea totdeauna acel copaci, în care era el, și atâta-l rosese, cât puțintel era să cază jos. Deacii căută în fundul acei gropi și văzu un șarpe mare și groaznec și unde sufla și eșa din gura lui pară de foc și venea cu gura căscată și cu dinții rânjiți, numai să-l înghiță. Deacii iar căută spre partea încătră o sta el cu picioarele, și văzu 4 capete de aspidă, unde să iviia din malul acela ce era. Și iar căută în sus, și văzu unde pica dintr-o ramură a acelui copaci câte o picătură de miare. Și deaca văzu acea puținea miiare, uită de a-și mai aduce aminte de acele răutăți multe ce-l încongiurase, că denafară de acea groapă sta inorogul gata să-l mănânce, iar în fundul gropii rânjea acel șarpe groaznec, ca să-l înghiță, iar copaciul în care să urcase era puținel numai să cază, iar picioarele și le pusese pre niște ramuri uscate și putrede..." (44-45).

De unde în fabula esopiană și lafontaineană tot interesul cititorului modern stă în impresia de viață curentă, în naturalețea caracterelor descoperite direct în simboluri, ceea ce numim *morală* producându-se în chip cu totul firesc, în parabola de tipul celei citate mai sus ne întâmpină un fel de hermetism esoteric. Hieroglifele par, la prima vedere, cu totul misterioase, mirifice și oculte, cum și sunt, descifrarea lor cerând metodă, interesul expres pentru tâlcuire fiind obligatoriu. Impresia de acum este de suavă pisălogeală călugărească:

„Tâlcul [...] inorogul semnează moartea, care gonește să ajungă pre tot neamul lui Adam; iar acea groapă mare iaste lumea aceasta, care iaste plină de cursele morții: iar copaciul acela, carele rodea acei 2 șoareci totdeauna, de carele să apucase de să ținea acel om, acela iaste viața fiștecăruia om și să scurtează trecând ziua și noaptea [...], iar acele 4 capete de aspidă semnează 4 stihii, din care să tocmește trupul omului [...] iar focul acela ce eșa den suflarea acelui șarpe, acela semnează groaznecele și cumplitele mațe ale iadului [...], iar acea picătură de miiare semnează dulcețile lumii acestia, cu care amăgește ia și înșală pre priiatenii săi..." (46).

Maximumul de expresivitate în *Învățături* îl constituie paginile conținând elegiile-bocete din capitolul intitulat *Cartea lui Neagoe voievod către chir vlădica Macarie și către alți egumeni și ieromonahi și preoți și către tot clirosul, când au îngropat a doua oară, în mânăstire la Argeș, oasele mume-sei, Doamnei Neagăi, și ale coconilor lui, Petru voevod și Ioan voevod, și Doamnei Anghelinii*... Este prima și una dintre cele mai frumoase pagini de poezie în care se exprimă iubirea filială în arta cuvântului românesc. Puterea de sugestie și cuprindere a imaginilor, directitatea și omenescul lor, eliberate total, aici, de misticismul cărturăresc al vremii, foarte personale, asemănătoare mult cu cele din *O, mamă*..., elegia funebră a lui Eminescu, sunt totul. De exemplu această foarte firească, obișnuită, în fond, comparație a copilului (din punctul de vedere al mamei) cu lumina soarelui: „Că eu eram înaintea ochilor tăi mai luminat decât razele soarelui și niciodată n-ai avut

înaintea ochilor tăi altă lumină mai luminoasă decât pre mine, nici inima ta n-a avut altă avuție mai dragă decât pre mine". Oricât de mare ar fi deosebirea de ton dintre texte, pasajul citat mai sus trimite gândul la *Amintirile* lui Ion Creangă, la începutul celei de a doua părți:

„Și mama, care era vestită pentru năzdrăveniile sale, îmi zicea cu zâmbet uneori, când începea a se ivi soarele din nori după o ploaie îndelungată: «Ieși, copile cu părul bălai, afară și râde la soare, doar s-a îndrepta vremea» și vremea se îndrepta după râsul meu...".

Că în *Învățături* e vorba de „orație", anume întocmită în vederea ritualului reînhumării mamei lui Neagoe Basarab, nu mai încape îndoială: „Ci te rog să mă asculți cu dragoste, că voi să îndrăznescu să fac orație către oasele tale cele ostenitoare. O, maica mea și dulceața inimii mele și roaba Dumnezeului mieu, Neago, câtă dosadă ai avut pentru mine, fiind multă vreme sărcinată cu mine, ziua și noaptea...". Impresionante devin amănuntele strict biografice, intrate în chipul cel mai firesc în discursul-bocet, bunăoară acela că la moartea mamei sale Neagoe nu fusese de față: „Drept aceia o maica mea, inima și ochii tăi pân'la moartea ta nu s-au putut sătura de mine și de vederea mea, și atuncea nu mi să întâmplă să fiu cu tine, ca să se sature ochii tăi de mine..." (46-47). La un moment dat sunt reproduse chiar cuvintele mamei spuse în ultimele momente ale vieții despre fiul său: „Inima mea niciodată nu s-a putut sătura de dragostea iubitului mieu fiu, a lui Neagoe". Natura și sistemul figurilor de stil, cu tot caracterul personal al poemului în proză de aici, trimit totuși la retorica Hrisostomului: "lumina" sau "inima și ochii", "dulceața", ori propoziția des repetată: "nu s-au putut sătura de vederea...". De altminteri (și Neagoe, om de o deosebită cultură pentru vremea respectivă, știa bine aceasta) marele poet și orator bizantin din secolul al patrulea fusese el însuși copilul unic al unei femei rămase văduvă de timpuriu, ca și Neaga. Și într-unul din poemele-discursuri ale marelui bizantin mama e pusă să se adreseze fiului cu aceste cuvinte: "căci chiar înainte de a putea limba ta să rostească numele maicei tale, în acea vârstă când copiii sunt bucuria părinților lor, singură vederea ta făcea toată fericirea mea" (apud *Retorica și elocința amvonului*, de Arhimandrit Dionisie, Iași, 1859, p. 126).

Mai impresionantă încă, prin autenticitatea și adâncimea lirică, este elegia-bocet la fiul Petru, mort în floarea vârstei, cel care fusese destinat a fi domn, îngropat odată cu reîngroparea oaselor bunicei sale. Oricât de acută (la modul oriental dacă vrem) și personală, durerea tatălui devine poem sublim al jelirii dintotdeauna și de oriunde. Imagini de sorginte cultă, din cărți bisericești și, din nou, din același mare poet bizantin, Hrisostomul, se asociază în chipul cel mai firesc cu cele folclorice autohtone:

„Pentru aceia, cu multă umilință și cu mare jale și dor grăescu și către tine, fiiul mieu Petru, că tu erai stâlparea mea cea înflorită, de carea pururea să umbrea și să răcorea ochii miei de înflorirea ta; iar acuma stâlparea mea s-a uscat și florile ei s-au vestejit și s-au scuturat, și ochii mei au rămas arși și pârliți de jalea înfloririi tale. O, iubitul mieu fiu Petru, eu gândeam și cugetam să fii domn și să veselești bătrânețele mele oarecând cu tinerețele tale și să fii biruitoriu pământului..." (47).

Nu este neapărat necesar să ne închipuim că pentru a scrie o asemenea elegie funebră cel în cauză, respectiv Neagoe, trebuie să fi și trăit aievea durerea pierderii propriului fiu, deși pagina de mai sus are totodată valoare de document istoric. S-ar putea susține chiar contrariul, știut fiind că durerea adâncă nu produce cu

Scanned with OKEN Scanner

necesitate și deîndată poezia. Mai curând suntem tentați să atribuim originalul pasajului în chestiune unui călugăr deosebit de meșter în condei, supravegheat totuși îndeaproape de voievod. „Meșteșugul" — artificiul dacă vrem — se vede clar din contopirea abilă a elementelor de poetică hrisostomică, începând încă cu cel deja citat la început, cu motivul lui *ubi sunt*, în discursul-bocet al lui Neagoe. De sorginte cărturăresc bisericească este și tema, barocă iarăși, a egalității în moarte a săracului cu bogatul, a tinereții și frumuseții trecătoare intrată în pământ și prefăcută în pământul din care s-a fost întrupat:

„Iar acum, fiiul mieu, te văzu zăcând supt pământ, ca un trup al fieștecărui sărac. *Într-o vreme îmi erai drag, iar acum eu te-am urât; într-o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi iaste milă și n-ai nici o dragoste de la noi*, într-o vreme erai bogat, iar acum tu ești sărac. Într-o vreme, fătul mieu, te vedeam pre pământu [...]. Iară acum trupul tău să dăzbrăcă de hainele ce i-am gătit eu și să îmbrăcă în pământu, dintru care au fost luat..." (Ibid.).

Elementele folclorice tipic locale, adaptate pentru circumstanță, se văd de îndată în adresarea obișnuită în bocete: „Scoală, fătul mieu, scoală, că au venit și oasele moașă-ta la tine și-ți iaste și ție mumă, ca și mie, ca să aibă și iale odihnă lângă tine". Asocierea jelirii mamei cu a fiului este cu totul firească în moarte (după cum la Eminescu, romanticul din secolul XIX, este firească asocierea jelirii mamei și a iubitei). Intrigă, la cititorul de azi, afirmația ciudată, cu totul stranie, absurdă, la prima vedere (v. rândurile subliniate din citatul reprodus mai sus), cum că mortul, iubit cât timp trăise, după trecerea din viață el ar putea fi... urât. Este aici, am zice, un efect al excedării în durerea pierderii unei ființe iubite, iubirea amestecându-se până la urmă cu un fel de ură, atitudine lirică întâlnită, dacă ne gândim bine, și în bocetul folcloric, mai ales în bocetul la morții în floarea vârstei.

Cu atât mai greu ar putea fi atribuită direct lui Neagoe — consideră unii comentatori — pagina în care ne întâmpină elegia funebră *autobocet*, ca să-i spunem așa, unde voievodul Țării Românești, simțindu-și sfârșitul apropiat, se adresează celor rămași în viață prin obișnuitele formule: „*Veniți, iubiții și dragii miei coconi*, carii sunteți ochilor miei mai luminați decât strălucirea soarelui [...]. *Veniți și voi, turturițele mele cocoane*,[1] iubitile pustiității, nu stați departe de mine! [...] *Veniți și voi, boiarii miei* cei credincioși..." etc., formule contrabalansate sintactic de altele, tot atât de tipice în bocetele tradiționale: „*Că astăzi traiul vieții* mele se sfârșește[...]. *Astăzi lumina ochilor miei*[...] iată acum că apuseră[...]. *Astăzi limba mea*[...] nici o vorbă nu vă răspune[...] *Astăzi frumusețea feței mele*[...] acum toate întunecară[...] *Astăzi anii miei și zilele vieții mele* toate să sfârșiră... (48).

Că o cultură de carte cu totul apreciabilă pentru acea vreme, dincolo de cea pur folclorică și autohtonă, a influențat și a făcut să rodească în aceste pasaje de cea mai

[1] În continuare, pasajul înregistrează, pentru prima dată în istoria noastră literară, motivul *amărâtei turturele*, ilustrat la sfârșitul secolului XVIII-lea în cunoscuta elegie a lui Ienăchiță Văcărescu: „Că voi, cocoanele mele, de acum înainte sunteți ca turtureaoa ceia ce să dăsparte și-i piiare soția. Decii, multă jale și dor are pentru dânsa, și niciodată pre copaci verde nu să pune, ci tot pre uscat, și când va să bea apă, întâi o turbură cu degetele picioarelor și atuncea bea. Și niciodată inima ei nu dobândește veselie".

Modelul imediat al lui Ienăchiță Văcărescu era o poezie neogreacă din culegerea lui Athanase Psalidas, *Efectele amorului*, apărută la Viena, în 1783. „Când își pierde soțul/De lângă ea, (turturica)/ Pe unde trece,/Invocă moartea./Iarba verde nu-i place/Ci ramura uscată/Unde vede vânătorul/ Singură se duce spre el... etc.

Scanned with OKEN Scanner

înaltă lirică, nu încape îndoială. Iată, spre exemplu, încă o comparație, cu totul surprinzătoare, imposibil de aflat în folclor, dovedind rafinament aristocratic și de curte, peste marginile experienței de obște: „Că azi, feții miei, vă dăspărțiți de la inima mea *ca o scântee când sae* (sic!) *pre fața apei mării în adâncurile cele întunecate și în valurile cele cumplite*". (Ibid.) Unde sugestia de trecere în neant capătă o forță și originalitate în expresie neîntâlnite nicăieri altundeva.

De simțire profundă și rafinament, de o viață socială evoluată, măcar la nivelul aristocrației locale și al curții domnești de la Argeș vorbesc, în *Învățături*, multe alte elemente. Astfel încât, ne convingem, nu poate fi o pură întâmplare faptul că tocmai aici a fost ridicat și ni s-a păstrat unul dintre cele mai de seamă monumente de artă arhitectonică din câte avem. Anume imagini din textele la care ne referim reflectă o civilizație superioară, un mod de viață evoluat, la punctul de trecere dintre Evul mediu și Renaștere, o cultură în acord cu celelalte arte ale epocii. Iată încă unul dintre paragrafele caracteristice în acest din urmă sens, în care, pentru a se putea urmări mai bine cadența frazei, marcăm din nou cu sublinieri și pauze anaforele și finalurile propozițiilor, conduse de perfectul simplu, ritmate și de astă dată fără nici o greșeală:

Astăzi frumusețea feței mele, care o spălam în băile cele calde/și odihna cea bună și în slavă deșartă,/ *acum toate întunecară*./ *Și urechile mele* cu care ascultam vioarăle/și tobele/și surlele/și canoanele/și alte feliuri de veselii multe/ *acum să astupară*./*Astăzi anii mei*/și zilele vieții mele *toate se sfârșiră*,/carii i-am cheltuit în zadar în lumea aceasta,/și slava mea *trecu*/ ca o umbră/și *să uscă*/ ca florile câmpului..." (*Ibid.*).

Se inaugurează astfel, în literatura română, prin *Învățăturile lui Neagoe*, motivul baroc al *fortunei labilis*, luat din *Eclesiastul* biblic și din multe alte izvoare de omiletică bizantină, ilustrat mai târziu de Miron Costin, în poemul filozofic *Viiața lumii*, de Dimitrie Cantemir în *Divanul...* și în *Istoria ieroglifică*, de mulți alții, până la marele Eminescu, cel din *Memento mori* sau din *Glossă*. Antim Ivireanul, de asemeni, este anticipat cu strălucire în această primă capodoperă românească, unde aflăm elogiul Fecioarei de o mare frumusețe poetică, adevărat *Ave Maria:*

„O, despuitoare stăpână și maica lui Dumnezeu, carea ești aleasă din toate neamurile și ești deplin și degrab'ajutătoare oamenilor!

Pentru tine își întoarse Hristos Dumnezeu fața sa de cătră noi întru înbunătățire!

Pentru tine ne dășchise împărățiia ceriului!

Pentru tine să dărui noao hrana raiului!

Pentru tine fu robit iadul și să rușină satana!

Pentru tine ne izbăvim den legături și den temnițele iadului!

Tu ești, preacurată, calea vieții cei de veci, și pentru calea ta au câștigat toți păcătoșii împărățiia ceriului!

Tu ești singură viia cea adevărată, care ai făcut noao strugurul cel coptu, dintru care au cursu noao băutura spășeniei, care iaste mai dulce decât miiarea și de cât fagurul!" (49).

Dar chiar în partea strict documentară, privind sfaturile cu caracter practic referitor la guvernare, apar procedee stilistice originale, pline de inedit pentru cititorul obișnuit cu literatura modernă numai. Astfel, venind vorba de modul cum trebuiesc organizate ospețele la curte, tatăl atrage atenția fiului, viitor domn și el, despre grija mare ce trebuie avută cu rânduirea boierilor după ranguri, ca nu cumva protocolul să rănească inima cuiva dintre invitați: „Că inima omului este *ca sticla*,

Scanned with OKEN Scanner

décii sticla deacă să sparge, cum o vei mai cârpi?" În mijlocul alor lui, domnul este comparat cu „un deal mare și nalt când are niște păzitori foarte buni de-l păzescu de toate uscăciunile și secăturile..." Se deplânge părăsirea patriei, pribegia, înstrăinarea, Neagoe vorbind aici din propria-i experiență, pe care o ilustrează cu o imagine culeasă din cărțile populare: „Nu fireți ca pasărea ceia ce să chiiamă cucu, care-și dă oaolă dă le clocescu alte păsări și-i scot pui, ci fiți ca șoimul, și vă păziți cuibul vostru". Cele spuse în continuare întăresc, o dată mai mult, ipoteza paternității lui Neagoe asupra acestei importante cărți: „Că eu însumi am fost pribeag, pentru-acéia vă spun că iaste trai și hrană cu nevoie pribegia, și ești de toți oamenii dosădit (nebăgat în seamă, n.n.), încă și de copiii cei mici (de paji, n.n.), și de carii sunt mai răi. Pentru acéia să nu faci așa, că mai bună iaste moartea cu cinste, decât viiața cu amar și cu ocară" (278). (Două secole mai târziu, în letopisețul său, Neculce, în stilul său sfătos, mult mai popular, dădea alor lui sfaturi asemănătoare, vorbind din amara-i experiență a exilului din Rusia, lepădându-se cu cele mai grele cuvinte de străinătate, un rău multisecular pentru neamul nostru mult prea încercat de nevoi).

.Există însă și o parte pur didactică, direct practică a *Învățăturilor*, cam de aceeași esență cu sfaturile din *Principele* lui Machiavelli, carte care datează din 1515. Contrastul dintre partea lirico-teoretică, propăvăduind deșertăciunea lumii și chipul cum se poate câștiga împărăția cerurilor prin viața ascetică, prin renunțarea la toate bunurile pământești, prin posturi și rugăciuni necurmate, și partea pur practică a scrierii nu surprinde deloc pe cunoscătorul fenomenului cultural românesc, prin ceea ce ar putea numi *filozofia teoretică* și *filozofia practică*, așa cum o aflăm configurată în poezia noastră populară, începând cu balada *Mioriței* (și, istoricește, mai devreme, poate, cu zalmoxismul dacic al disprețului față de viața pământească și al sfidării morții, alături de tăria în lupta pentru apărarea țării de invazii străine), cu operele unor Miron Costin și Dimitrie Cantemir, până la I. Heliade Rădulescu, Bogdan Petriceicu Hasdeu și mai cu seamă Eminescu; până, în fine, la filozofia unor Lucian Blaga, C. Rădulescu-Motru sau D.D. Roșca, cu necesara observare a tuturor nuanțelor și împrejurărilor cu care, în diferite epoci, aceste manifestări ale spiritului național s-au produs de-a lungul istoriei. În cazul lui Neagoe Basarab, ca de altminteri și în celelalte următoare, filozofia "teoretică" și filozofia "practică" își sunt una alteia complementare, se condiționează reciproc și se explică perfect în împrejurările sociale speciale ale evului mediu românesc. Un exemplu caracteristic cât privește utilizarea prescripțiilor religioase, în vederea păstrării și întăririi autorității domnești, sunt pasajele în care autorul învață pe viitorul domn să nu se pronunțe niciodată deschis, pe față, în sfatul domnesc, cu ocazia audierii solilor primiți în sala tronului, ori în situații grele, de declarare a razboiului etc. La spusele cutărui sau cutărui boier sfetnic, la amenințările vreunui sol sosit cu veste de război, sau, dimpotrivă, venit cu propuneri de pace, domnul trebuie să-și păstreze o înfățișare impenetrabilă, demnă, fără a da semne de îndoială, de aprobare, de dezaprobare, fără a exalta de bucurie și, mai ales, fără a tresări câtuși de puțin la amenințări. Cuvântul său ultim să fie pronunțat numai după ce se va fi retras în cămara sa de taină și se va fi rugat lui Dumnezeu, pentru ca să se vadă că este investit, "uns" de providență, spre a conduce destinele țării: "Déacii întâi să te îmbraci în dragostea lui Dumnezeu ca într-o platoșă. Așa ești cu veselie la boiarii tăi și să nu

Scanned with OKEN Scanner

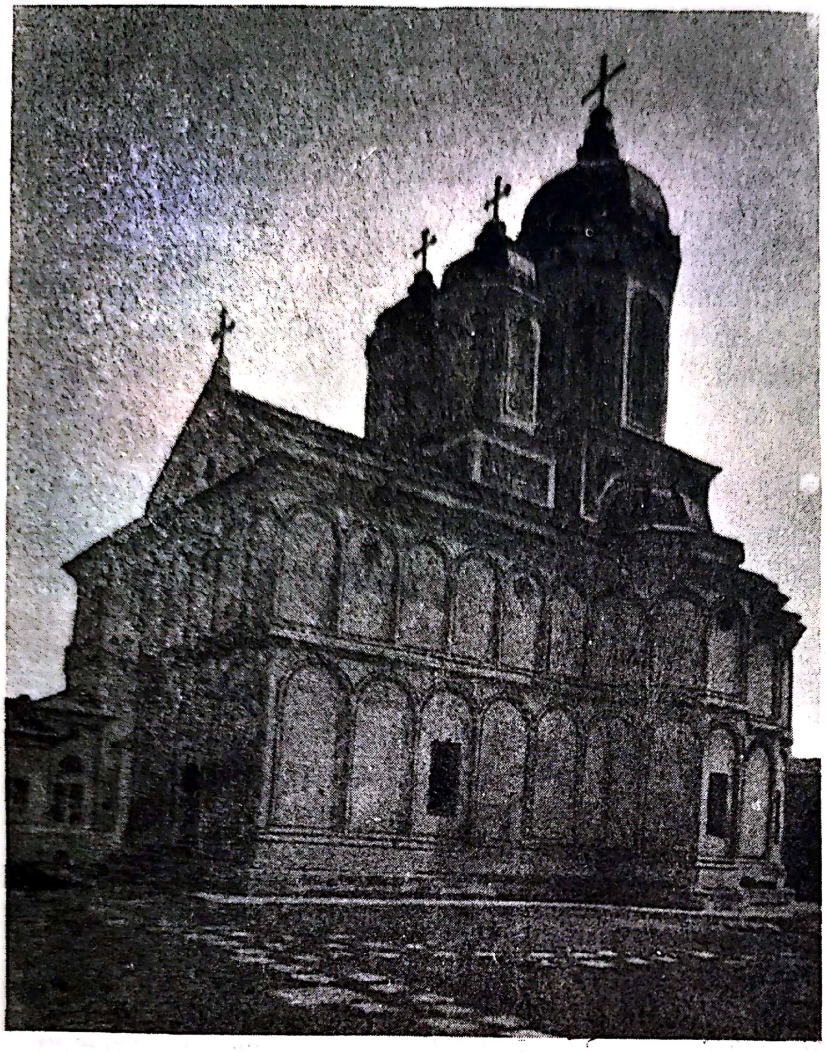

Biserica de la Mânăstirea Dealul.

te priceapă cumvași că-ți este frică, sau că ți să fie schimbat fața, ci te arată vesel..." (280). Comportamentul domnului trebuie să fie exemplar în toate privințele, ocazie cu care se face un frumos elogiu al minții umane, în spiritul celui mai înalt umanism:

"Că mintea iaste cap și învățătură dulce tuturor bunătăților și sfârșitul ei foarte iaste proslăvit. Mintea iaste avuție și comoară netrecătoare care nu să cheltuiește niciodată [...] Mintea trează iaste priiaten mai bun și mai cinstit împăraților și domnilor decât toată avuțiia și bogăția lor cea multă. Un bărbat înțelept mulțime de oameni stăpânește..." (338).

Iată un document deosebit de grăitor pentru epocă, atestând ritualul primirii solilor, odată cu rafinamentul bizantin al coportamentului indicat domnului de către machiavelicul său învățător:

„Și în ziua aceia ce vrei să-l chemi (pe sol, n.n.), iar tu întâi să-ți împodobești jățul bine, cu ce-ți va fi dat Dumnezeu, și tot divanul tău și toate casele. Și să te împodobești și tu cu haine foarte frumoase și mai vârtos să te îmbraci în dragostea și în puterea lui Dumnezeu [...] Și să ești cu mare slavă și să ședzi în jățiul tău cu multă smerenie. Și svétnicii tăi cei bătrâni încă să șază pre scaunele lor, unde le iaste locul și li se cade. Iar boiarii cei tineri încă să fie împodobiți cum să cuvine și să stea toți de-a rândul, împrejurul tău [...] Deacii să alegi dentr-înșii câțiva oameni vrednici și să-i trimiți să cheme solul să-și dea soliia [...] Și după ce va veni, tu să socotești toate cuvintele lui, cu socotință și cu luare aminte, care îl va fi învățat stăpână-său să zică, măcar bune, măcar rele, măcar cu blândețe, măcar cu mânie, tu toate le ține în mintea ta și nimic dintr-însele să nu uiți. Și nici să te foarte bucuri, căci va spune cuvinte bune, nici iar să te mânii, căci va spune și va zice cuvinte de rău..." (266).

De cel mai mare interes documentar sunt sfaturile lui Neagoe cu privire la organizarea armatei, la tactica războaielor și a mijloacelor prin care se poate obține și menține pacea. Nicolae Bălcescu, mai întâi, a citit aceste pagini, la momentul redeșteptării noastre naționale, gândind să pună în fața contemporanilor săi patruzecioptiști argumentul cel mai temeinic pentru înființarea și întărirea forței

Scanned with OKEN Scanner

armate, garanție a independenței statale. Firește, textul lui Neagoe rămâne impregnat de stilul bisericesc al epocii, bărbăția ostășească de pe atunci mai păstrând încă elemente ale vechilor cruciați; un citat biblic lasă să se străvadă atitudinea antiotomană:

„Ci, fraților, să stăm în frica lui Dumnezeu și să nu ne silim în războae că «nu iaste războiul nostru cătră trup și cătră sânge, ci iaste cătră mai marii putéarnicii și biruitorii acestui veac întunecat și cătră duhurile ce suntu subt ceriu» (citat din Epist. către Efes. 6/12, n.n). Să ne îmbrăcăm în armele bunătăților, pentru ca osteninţa și greutatea și patima și streinătatea și lipsa pohtelor nu ne va păzi numai de săgețile diavolului, ce încă ne va face de vom moșteni și împărăția cerurilor[...] Iar tu să mergi drept față la față spre vrăjmașii tăi, fără nici o frică; iar căci vor fi ei mai mulți, nimic să nu te înfricoșezi, nici să te îndoiești. Că omul viteazu și războinic nu să sparie de cei mulți; ci cum răsipește un leu o cireadă de cerbi, și cum omoară un lup o turmă de oi, oricât de mare[...] așa și omul viteaz și bărbat hrăbor nu să înfricoșează de oameni mulți“ (283).

Neagoe Basarab însuși avea, cum se știe, o experiență militară și războinică apreciabilă. Însă un sfat precum cel citat mai sus ar putea foarte bine să fie dat mai cu seamă de un general de armate cum fusese Ștefan cel Mare (de ar fi fost și un cărturar scriitor), mort numai cu opt ani înaintea urcării pe tron a domnului muntean de la Curtea de Argeș. Suflul de epocă se simte, și nu putem să nu ne amintim cum, în ajunul bătăliei de la Podul Înalt, Ștefan poruncise oștenilor săi să postească și să se roage proniei cerești pentru izbândă, factorul psihologic, spre a-l numi așa, fiind mai totdeauna hotărâtor în încleștările armate. Se cunosc destul de bine, din cronicile redactate în slavonă, ca și din cronica lui Ureche, numeroasele invocări ale Providenței venită în ajutorul lui Ștefan cel Mare, în atâtea și atâtea din numeroasele lui bătălii. Dar nu mai puțin turcii, comandanții și „ideologii“ lor, se serveau de credință în războaie: „Dar mulți pieiră și din oastea musulmană în acel joc al morții și împodobiră raiul (lui Mohamed) cu sufletele lor“. scrie cronicarul turc Saad-eddin Hodja Efendi, încheind relatarea lui despre bătălia de la Valea Albă-Războieni (v. *Pagini de epopee din trecutul de luptă a poporului român*, Ed. Militară, 1977, p. 76).

Pe cât de “vagi“ și “lirice“ sunt în *Învățături* paginile cu caracter mitic-religios, pe atât de “clare“, “prozaice“ și foarte precise — venite din propria experiență a celui ce scrie — sunt cele privind treburile războiului și a tacticii armatelor:

„Și de aceasta fătul mieu te învăț să nu umbli cu oamenii cei fricoși, ca nu cumva să pierzi cinstea mea, și moșia ta[...] Și de aceasta fătul mieu încă te învăț: când va fi ziua de război, tu să nu stai unde vor fi oameni mulți, nici unde va fi temeiul și toiul oștilor tale. Că toate oștirile streine și toți pizmașii tăi acolo vor îndrepta tunurile lor de vor bate, și toți vitejii cei înarmați acolo vor năvăli și vor săgeta. Pentru-acéia să nu stai acolo; ci cu cei 60 de voinici înarmați, unde vor fi niscare priiateni ai tăi buni și credincioși și miluiți de tine, acolo să mergi și să stai, între a doua cu a treia ceată de latura oștilor ca-ntr-ascunsu...“.

Este un sfat perfect valabil și pentru epoca lui Neculce, care, precum singur arată în cronică, descriind bătălia de la Stănilești, consilia pe Petru cel Mare să nu încerce a ieși din tabăra încercuită, oricât de puternică ar fi garda care îl va înconjura. Altminteri turcii, observând manevra, și-ar fi concentrat toate forțele și l-ar fi luat prizonier.

Scanned with OKEN Scanner

În comparație cu versiunea românească, cea slavonă originară, păstrată numai fragmentar în manuscrisul de la Sofia, cam o treime din întregul text are o valoare literară, strict vorbind, incomparabil mai mică, cea documentară fiind însă, prin forța vechimii și autenticității, de neînlocuit totuși. Amândouă participă la istoria culturii și literaturii noastre naționale și mărturisesc de o epocă de mare înflorire a lor, de la începutul secolului al XVI-lea până în vremea lui Constantin Brâncoveanu. Aceasta și explică interesul purtat astăzi, ca și la 1848 — la un Bălcescu, Kogălniceanu sau Hasdeu — *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, de către istoricii, filologii și mai toți cărturarii interesați de evoluția spiritului național de-a lungul veacurilor, cristalizat magistral în această capodoperă.

VIAȚA PATRIARHULUI NIFON
Gavril Protul de la Athos

Între scrierile apărute în timpul domniei lui Neagoe Basarab trebuie să punem și *Viiața patriarhului Nifon* de Gavril Protul de la Muntele Athos.[1] Este vorba de o hagiografie comandată de domn, scrisă poate și aceasta sub supravegherea lui, în scopul reabilitării memoriei patriarhului Nifon, alungat din țară de Radu cel Mare (1495-1508), — dar și pentru iertarea păcatelor lui Neagoe însuși. Cum se știe, Radu luase domnia susținut de partida boierilor Craiovești, ajutat de trupele lui Mehmet-beg, competiția sfârșindu-se cu înfrângerea și apoi cu decapitarea lui Vlad cel Tânăr, la Văcărești-Dâmbovița, în 23 ianuarie 1512. Cartea, scrisă inițial în greaca bizantină (poate însă și în slavonă, lucrul nu s-a stabilit încă, în lipsa unui manuscris original) e făcută de cineva care cunoștea foarte bine viața sfântului despre care ni se dau amănunte destule. Tradusă în românește, pe timpul lui Matei Basarab, ea intră astfel în circuitul propriu-zis al literaturii în limba națională, cu atât mai mult cu cât partea hagiografică este umbrită pe alocuri de relatarea istorică pură și simplă.

---

[1] Cu titlul exact de *Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon care au strălucit între multe patemi și ispite în Țarigrad și în Țara Muntenească, scrisă de Gavril Protul, adecă mai marele Sfetagorei*, cartea a fost redactată tot la Curtea de Argeș și tot la indicațiile lui Neagoe Basarab, la puțin timp după data de 15 august 1517, când avea loc sfințirea celebrei mânăstiri înălțată de voievod și la care autorul, sosit de la Athos, asistase, după toate indiciile. Nu ni s-a păstrat nici un manuscris din epocă, ci numai traducerea românească, făcută — emit ipoteza Dan Horia Mazilu și alți studioși ai problemei — de Udriște Năsturel în secolul al XVII-lea, versiunea cea mai completă datând din anul 1682. A fost scrisă, inițial, probabil în neogreacă. Partea pur istorică a *Vieții* este un izvor cronicăresc important pentru anii 1504-1520 (domniile lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Mircea Ciobanul, Vlad cel Tânăr și Neagoe Basarab) și a intrat ca atare în compilațiile cunoscute sub numele de *Istoriile Țării Românești* (Letopisețul cantacuzinesc și respectiv Letopisețul Bălenilor), aproape cuvânt cu cuvânt. Manuscrise grecești, după toate probabilitățile posterioare versiunilor românești, s-au descoperit și la mânăstirea Dionisiu de la Muntele Athos.

V. *Literatură română veche*, I, pp. 60-99, antologie de Gh. Mihăilă și Dan Zamfirescu, Ed. Tineretului, col. Lyceum, I, p. 75, 1969.

Scanned with OKEN Scanner

Izgonit din scaunul Patriarhiei ecumenice din Constantinopol, din pricina "pizmei diavolului" care întunecă mințile oamenilor — altă precizare mai concretă autorul nu face — Nifon se refugie, ca mulți alți greci ce-i vor urma de-a lungul secolelor, în Țara Românească, unde crezu a se putea amesteca în politica internă a ocrotitorului său, Radu cel Mare. Anume pasaje lasă să se vadă limpede ascendentele pe care expatriarhul cuteza a și le lua față de domnul muntean, de exemplu mustrări îndrăznețe ca acestea:

"Și dacă vă veți dezlupi de mine și eu mă voiu depărta de voi; așa grăiaște Domnul Sfântul Izrail. Acestea și alte multe ca acestea învățături îi învață (expatriarhul pe cei de la curte, n.n.) den Sfânta Scriptură..."(*op. cit.*, p. 75). Aluzia, mai mult decât străvezie, era la adresa lui vodă care, din motive de tactică politică, își măritase o soră cu un boier pe care îl despărțise de nevastă. Energic, Radu nu putu suferi mustrările popei și-l pofti să plece din țară. Momentul conflictual e notat cu frângeri de mâini și ridicări de ochi către cer de către panegiristul sfântului:

„O, vai și amar, că-i zise domnul Radul Vodă denpreună cu boierii: «pasă și eși den țara noastră, că viiața și traiul și învățăturile tale nu le putem răbda, că strici obiceiurile noastre». Iară sfântul Nifon deacă auzi așa nește cuvinte nebune și turbate ca acestea, să miră și zise: «Nu așa, Doamne, nu așa. Ce te îndireptează după legea lui Dumnezeu și pre tine și pre boieri, ca să nu cumva să porniți și să aduceți mânia lui Dumnezeu asupra voastră și în țara voastră; că văz că fărădelegile voastre va să se sloboază pre voi[...]. Că pre suru-ta, care o ai măritat după Bogdan fără lege, având el muiere cu lege și o au lăsat fără nice o vină și au luat pre soru-ta, el este curvariu și soru-ta ca o preacurvă...». Iară aceste cuvinte foarte aţâțară și mâniară inima Domnului și îndată goni pre sfântul denaintea sa și porunci să nu-l bage nimeni în samă..." (76).

Căzând cu ochii pe acest pasaj, într-unul din anii când lucra la *Timpul*, profund indignat, pe atunci, împotriva politicienilor vremii care înstrăinaseră comerțul și economia țării, ziaristul Eminescu se entuziasma de atitudinea „sănătoasă" a lui Radu cel Mare față de pripășitul la noi patriarh al Constantinopolei și, în articolul intitulat *Din abecedarul economic*, scria aceste șiruri cu totul memorabile:

„Radu-Vodă cel Mare adusese în țară pe Sfântul Nifon, ca să ne puie la cale. Se-ntreba și el, ce o mai fi și civilizația, și voia s-o vadă cu ochii. Dar sfântul, venind, începu să dea sfaturi pentru schimbarea legilor și obiceiurilor, pentru introducerea paragrafelor ș.a., încât Vodă-i zise într-o zi: «Ia slăbește-ne, popo, că ni strici obiceiele!». Sfânt, nesfânt, vedea el pe cine nu văzuse, de nu pleca în țara cui l-a fost avut".[1]

După tipicul cerut în orice hagiografie, persecutorul sfântului, Radu cel Mare, căzu „într-o boală groaznică și cumplită și alte răutăți multe îl înconjurară până muri", ne încredințează Gavril Protul. Minunile sunt în acest caz de rigoare și cea mai plină de fantezie e aceea în care, aduse fiind de către Neagoe moaștele sfântului la Mânăstirea Dealul, unde era înmormântat Radu cel Mare:

„...s-au rupt scoabele cele de fier și acoperământul mormântului Radului Vodă și degrabă să desfăcură marmurile și să ivi trupul dinlăuntru al Radului Vodă groaznic și întunecat, plin de puroi și de putoare. Iară aciiș se deschise săcriul cu moaștele sfântului Nifon și izvorî de la sfântul izvor de apă și spălă trupul Radului Vodă și-l arătă luminat" (88).

[1] *Opere complete*, Iași, 1914, p. 540.

Scanned with OKEN Scanner

Este și acesta un document de psihologie de epocă dintre cele mai semnificative, pus în pagină, recunoaștem, cu multă abilitate. Numeroase sunt însă, cum spuneam, informațiile pur istorice. Amănunte interesante, sugestive în grad înalt, aflăm în legătură cu apucarea tronului țării de către Mihnea cel Rău, „feciorul Dracei, armașul", care îndată ce se văzu la putere începu a persecuta partida adversă:

„...îndată se dezbrăcă lupul de pielea oiei și-și astupă urechile ca aspida și ca vasiliscul, iar arcul și-l încordă și găti săgeți de săgeta și sabiia și-o fulgera și mâna și-o întări spre rane. Și prinse boierii cei mari și aleși și-i munci cu munci cumplite și le lua toată avuțiia... (80).

Materie suficientă, pe dedesubtul acestui stil cu iz apocaliptic și baroc bizantin — pe cât putem deduce din versiunea românească, singura păstrată — pentru Odobescu în cunoscuta nuvelă. Nu lipsește nici amănuntul, reținut în evocarea lui Odobescu de asemeni, referitor la consfătuirea tainică a tiranului cu Stoican „sveatnicul cel mare", „în pimnița domnească", consfătuire auzită întâmplător de un copil de casă care avertizează pe ai săi de pericolul ce-i păștea.

Că Gavril Protul a stat o vreme în țară și a scris din porunca lui Neagoe se poate vedea mai ales din insistența cu care descrie în cartea sa monumentul de la Argeș. S-ar putea spune că avem de a face chiar cu un specialist — primul de acest fel în literatura noastră — în descrierile de arhitectură având în vedere precizia stilului, a termenilor odată cu abținerea de la calificative prea dezvoltate:

"Și sparse mitropolia den Argeș den temelia ei și zidi în locul ei altă sfântă biserică de piatră cioplită și netezită și săpată cu floriu. Și au prins toate pietrele pe dinlăuntru den dos, una cu alta, cu scoabe de her cu mare meșteșug și au vărsat plumb și le-au întărit. Și au făcut pre în mijlocul tinzii bisericii 12 stâlpi nalți, tot de piatră cioplită și învârtiți foarte frumos și minunați, carii închipuiesc 12 Apostoli. Și sfântul oltariu deasupra prestolului încă făcu un lucru minunat cu turlișoare vărsate. Iar ferestrile bisericii și ale oltariului, cele de deasupra și al tinzii, tot scobite și răzbătute prin piatră cu mare meșteșug le făcu; și la mijloc o ocoli cu un brâu de piatră împletit în 3 vițe și cioplit cu flori și poliit; biserica cu oltariu, cu tinda închipuind sfânta și nedespărțita Troițe. Iar pre supt strașina cea mai de jos, împrejurul a toată biserica, făcu ca o strașină de marmură albă, cioplită cu flori și foarte scobite și sepate frumos. Iară acoperământul tot cu plumb amestecat cu cositor; și crucile pre turle tot poleite cu aur; și turlele tot cioplite cu flori și unile făcute răsucite... (93).

Cel care va fi întârziat mai întâi și mai îndelungat asupra acestei pagini, între clasicii noștri, va fi fost, nu încape îndoială, tot Alexandru Odobescu, istoric al artelor, arheolog și membru al *Comisiei documentale*, inițiatorul cel mai avizat al restaurării extraordinarului monument de la Argeș, neadus, după unii, la forma lui optimă, de către arhitectul francez Lecomte du Nouy. Arheologul, istoricul artelor, paleograful și folcloristul va ține, în 1880, cu ocazia restaurării mânăstirii, dizertația *Biserica de la Curtea de Argeș și legenda Meșterului Manole*. Când Gavril Protul de la Athos își încheia scrierea sa, în 1517, pe ușa bisericii castelului din Wittemberg Martin Luther afișa celebrele sale 95 de teze pe care se intemeia marea Reformă.

Scanned with OKEN Scanner

SLAVONISMUL CA PIEDICĂ ÎN DEZVOLTAREA CULTURII ROMÂNEȘTI

Izolarea "insulei latine" care am fost și mai suntem încă este principala cauză a rămânerii în urmă a românilor față de Occident, punctul cardinal dinspre care ne-a venit lumina. "Ex Occidente lux!", binecunoscuta deviză lovinesciană a funcționat pe întreg parcursul istoriei culturii și civilizației noastre, nu numai în epoca modernă la care se referea cu precădere criticul de la *Sburătorul*. Înainte de invazia slavă, în epoca străromână, în epoca de răspândire a creștinismului la Dunăre și Carpați, prin misionari precum Nicetas din Remesiana, dacoromanii se aflau în contact direct cu Italia, cu Roma. Pe atunci funcționa deviza "Ex Oriente lux!", printre cărturarii care au purtat lumina Orientului în Occident au fost — cum s-a văzut — și unii scriitori eclesiastici originari din Dacoromania, precum Dionisius Exiguus ori Ioannis Cassianus. Principalul martor al latinității noastre, limba, dovedește că termenii fundamentali legați de religie sunt de origine romanică, cum prea bine se știe. Ei s-au transmis nu numai pe cale orală dar, foarte probabil, și pe o cale scrisă. Astfel încât ipoteza lui Dimitrie Cantemir, primită de iluminiștii ardeleni mai târziu, ca și de Mihail Kogălniceanu (în *Moldau und Wallachei. Romanische oder Wallachische Sprache und Literatur,* 1837), cum că până în vremea lui Alexandru cel Bun s-a scris cu litere latine (latinește?, românește?, e greu de precizat) n-ar trebui să ne apară fără un fundament oarecare. După Dimitrie Cantemir (în *Descriptio Moldaviae*), mitropolitul Teoctist, "de neam bulgar", fost "diacon al lui Marcu Efesianul" (principalul factor de discordie de la Sinodul din Florența, întrunit în vederea unirii celor două biserici, cea răsăriteană și cea apuseană, unire ce nu s-a facut) ar fi convins pe Alexandru cel Bun să interzică scrierea în latinește și să ardă toate cărțile cu litere latine. Lipsa de documente care să ateste afirmația lui Dimitrie Cantemir nu este totală, cum am mai arătat, invocând cercetările profesorului I.C. Chițimia. Impulsurile din partea curentelor Reformei, venite din spre Occident, altfel spus: ideea de a traduce textele sacre în limba națională, a avut, chiar la începutul secolului al XVI-lea (în plin slavonism) o cât de firavă tradiție... latină. În sprijinul afirmației cantemiriene vin însă și alte documente mai puțin cunoscute, sau nefăcute cunoscute de teama de a nu ne conforma directivelor slavofile în istoria culturii. Astfel, în cartea bulgărească intitulată *Țarstvenica* (apărută la Buda în 1844), cuprinzând istoricul pe scurt al domniilor bulgare, se scrie la un moment dat așa: "S-au însemnat în niște cărți vechi, scrise de mână, că după repausarea patriarhului bulgar, Sfântul Ioan, care a ridicat pe Asan la împărăție, a chemat Asan de la Ohrida pe părintele Teofilact, a luminat și a curățat toată Bulgaria de eresurile multe care se aflau atunci în ea. După aceea a invitat pe împăratul Asan de a trecut în Valahia, *să o cucerească și să o curețe de eresul roman, care pe atunci domnea în ea; și a silit Asan pe Valahi, care până atunci citeau în limba latină, să lese mărturisirea romană, și să nu citească în limba latină, ci în cea bulgară; și a poruncit ca celui ce va citi în limba latină să i se taie limba; și de atunci Valahii au început a citi bulgărește*" (subl. ns.).

Scanned with OKEN Scanner

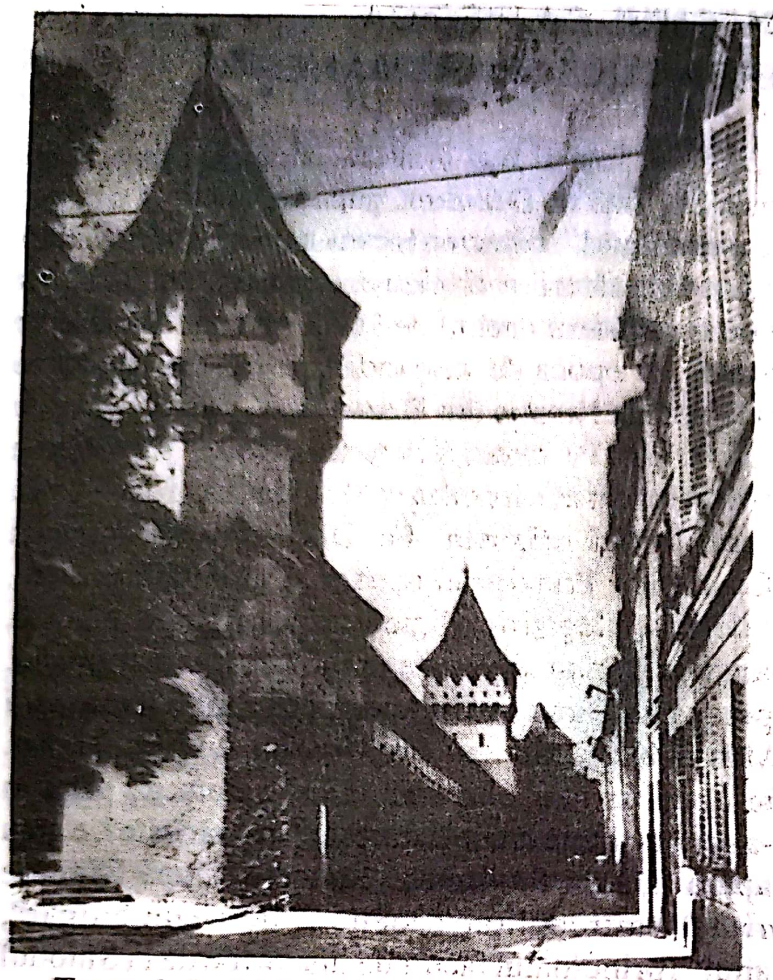

Turnuri ale zidului de incintă a cetății Sibiului, secolul al XV-lea.

E drept, informația din documentul amintit mai sus, ca dealtminteri și cea din cronica lui Gr. Ureche, privitoare la Sinodul de la Florența, când s-ar fi produs despărțirea definitivă dintre biserica ortodoxă și cea catolică, una din consecințele acestui eveniment fiind interzicerea scrierii latine la români, conțin câteva inadvertențe istorice: Sinodul de la Florența s-a ținut în 1437, când Alexandru cel Bun murise de 4 ani; pe de altă parte, Asan a domnit între 1185-1196 și a purtat războaie mai mult contra Bizanțului, dincoace de Dunăre netrecând decât o singură dată, înfrânt fiind atunci de către basileul Isaac Angel. Ca atare, istoricii avizați, în frunte cu A.D. Xenopol, arată cum creștinismul roman a cedat în fața celui bulgar mult mai înainte de domnia lui Asan, pe timpul țarului Bogor sau a urmașului său Simeon. De aceeași părere, mai rezolut încă, este Dimitrie Onciul, în *Originile principatelor române* (1899) ca și în studiul *Papa Formosus* (v. *Omagiu lui Titu Maiorescu*, 1903) din care citățm aceste rânduri:

„Prin bulgari și odată cu dânșii (căci până la 870 și bulgarii oscilau între Roma și Bizanț, n.n.) noi am fost despărțiți de biserica romană; de la dânșii am primit limba slavonă în biserică și stat, care domină apoi viața noastră intelectuală până în secolul al XVII-lea. Așa ne-a fost fatalul destin..."

Este foarte adevărat că limba slavonă a produs pe teritoriul patriei noastre o capodoperă literară, precum *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, (carte care atinge, însă, întreaga ei strălucire numai în versiunea românească din epoca lui Constantin Brâncoveanu), cum este foarte adevărat că fără *Cronica lui Ștefan cel Mare* am fi lipsiți de un document istoric capital. Este adevărat, pe de altă parte, că slavonismul a fost, pentru scurtă vreme, în timpul domniei lui Matei Basarab, o stavilă împotriva grecizării culturii românești. Cultura românească nu s-a putut însă dezvolta firesc și nu a pornit *din limba slavonească*, pentru simplul motiv că această limbă era absolut incompatibilă cu limba poporului, o limbă

neolatină, ca și pentru motivul că era, pentru noi cel puțin, *o limbă moartă*. Ea s-a scris numai în acte oficiale, la Suceava, la curtea lui Ștefan cel Mare și la Argeș, la curtea lui Neagoe Basarab, dar nu s-a vorbit niciodată. Ceea ce nu era deloc cazul latinei, limba oficială din Occident sau din Polonia. Nicolae Iorga are perfectă dreptate să spună, în *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688:* "Literatura românească nu putea porni de la dânșii, care cântau pe bulgărește până și isprăvile lui Ștefan cel Mare". Astfel încât, oricât de târziu ar fi apărut istoriografia în limba română, începând cu cronica lui Gr. Ureche, importanța ei ne apare capitală, prin raport cu cea slavonească. Ortodoxismul, privit dintr-un anume unghi, a fost un scut, la rându-i, pentru păstrarea conștiinței de neam și a unității naționale. De altă parte însă unii istorici văd în el, atâta timp cât limba oficială în biserică a fost slavona, o piedică în dezvoltarea culturii autohtone. Iată, în acest sens, părerea lui Sextil Pușcariu:

"Într-o vreme când orice mișcare culturală se reflecta prin biserică, ortodoxismul nostru a fost evenimentul cel mai grav în urmări pentru dezvoltarea noastră culturală, căci el ne-a legat pentru veacuri întregi de cultura Orientului, formând un zid despărțitor față de catolicismul vecinilor noștri din vest și din nord, care ne-ar fi putut transmite cultura apuseană".

Ion Drăghicescu (în *Din psihologia poporului român*, 1907) este încă mai categoric, afirmațiile lui apropiindu-se de stilul vehement al pamfletului:

"Slavismul bulgar sau moscovit stătu gata, în două rânduri, să ne înghită, mulțumită bisericii ortodoxe ce aveam comun cu el. Iar dreptcredincioșii din Levant și Fanar, îmbrăcați în odăjdii perfide, dezbrăcară mânăstirile și pe țărani de țarinile lor bogate. Dacă neamul nostru se păstră și scăpă nu fu *prin* ci *peste* biserică. A trebuit să fie o vitalitate fără seamăn, care, cu toată urgia istoriei noastre, ne-a putut păstra în ființă[...] Datorăm deci virtuților și însușirilor noastre sufletești admirabile, pe care ni le lăsară moștenire părinții noștri daco-romani, că până acum nu ne-au înghițit puhoiul barbar, nici oceanul slav, nici torentul turcesc, nici putreziciunea morală greco-fanariotă".

Revenind la ideea de la care pornisem, vom adăogă, la rându-ne, că "instinctul nostru latin" a fost, din ce în ce mai intens manifestat, din ce în ce mai evident și mai conștient, de-a lungul vremilor, orientat și impulsionat de contactele pe care le-am avut cu Occidentul, fie în epoca lui Ștefan cel Mare, când faptele sale de arme își trimiteau ecourile până la Roma și Veneția; fie cu puțin timp înainte de Unirea cea dintâi a românilor, sub Mihai Viteazul, când diaconul Coresi, luând contact cu luteranii reformați de la Brașov, avea îndrăzneala de a elibera limba română de sub apăsarea seculară a slavonismului, tipărind cărți în românește; fie prin școlirea unor fii de boieri moldoveni în Polonia catolică (Ureche, Costin și alții) care aveau să pună bazele vechiului umanism românesc; fie prin contactul direct cu Italia (în cazul Stolnicului Constantin Cantacuzino) sau indirect, prin învățații apuseni frecventatori ai Bizanțului (cazul lui Dimitrie Cantemir, devenit, în Rusia occidentalizată a lui Petru I, academician berlinez, autor al unor cărți capitale care îl fac celebru în toată Europa); fie, mai ales, prin coriferii iluminismului ardelean, Inochentie Micu-Klein, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ion Budai Deleanu, apoi și prin pătrunderea luminilor în Muntenia și Moldova, prin Gh. Lazăr, Gh. Asachi, I.

Scanned with OKEN Scanner

Heliade Rădulescu și atâția alții; fie prin romantismul și revoluționarismul pașoptist, al momentului renașterii noastre naționale, al momentului unirii, la 1859, al câștigării Independenței de stat, în 1878, al întemeierii regatului și al Unirii celei mari din 1918, când România s-a integrat pe deplin în concertul cultural european.

NICOLAUS OLAHUS, PRIMUL UMANIST ROMÂN

Aici ar fi poate locul să pomenim despre un cărturar descendent din Basarabi, prin tatăl său, Ștefan (Stoian), și din Huniazi, prin mamă, Varvara Hunsar, din generația imediat următoare lui Vlad Țepeș și Matei Corvinul, Nicolaus Olahus, *Valahul* sau *Românul*, născut la Sibiu, în 10 ianuarie 1493, unde se instalase familia, acum mai ferită de întâmplări grele, mereu cauzate de competițiile la domnie. A învățat la școala săsească de la Sibiu, apoi la Orăștie și în sfârșit la școala capitulară din Oradea, cu precădere umanioarele: latina, teologia, poetica, retorica, muzica și astronomia. În anul 1510, la 17 ani, devine paj la curtea din Buda; apoi, lăsând viața curtenească pentru cea eclesiastică, se călugărește și devine secretar episcopal la Pecs și canonic de Strigoniu (Eszetergom). În 1526 revine la curte în calitate de secretar și consilier al regelui Ludovic al II-lea. După dezastrul armatei ungare de la Mohacs, când regele murea pe câmpul de bătălie, în ziua de 29 august 1626, Olahus urmează pe regina Maria în exil, la Bruxelles unde fratele ei, Carol Quintul, o adăposti și o făcu vice-regină. Aici umanistul lua contact cu marii cărturari ai vremii, printre ei însuși Erasmus din Rotterdam, cu care se va afla într-o strânsă corespondență prietenească, precum și cu unii profesori ai Universității din Louvain. Revenit în Ungaria, după 1542, în calitate de consilier regal și episcop de Zagreb, mai apoi de Egger și în sfârșit arhiepiscop de Strigoniu, Olahus își ducea în același timp la bun sfârșit opera sa capitală, *Hungaria sive de originibus gentis, regni, situ, divisione, habitu, atque opportunitatibus*, tipărită la 1536.[1]

Fără a face parte propriu-zis din circuitul literaturii și culturii românești, opera lui Olahus interesează totuși pentru că înstrăinatul nu și-a uitat patria de origine, cum îl arată și numele. Opt din cele nouăsprezece capitole ale impunătoarei cărți sunt consacrate Daciei, prin care înțelege cele trei provincii locuite de români, Muntenia, Moldova și Transilvania, în legătură cu cea din urmă nelipsind informația că „valahii" sunt populația cea dintâi și cea mai veche a locului. În *Capitolul al XII-lea. Despre Ungaria*, lasă informații destul de amănunțite despre domnii Țării Românești, însemnând, tot acolo, și datele referitoare la înrudirea lui cu Basarabii, Huniazii. Capitolele XIV-XVIII conțin descrieri ale Transilvaniei și Banatului Temișanei. În sfârșit, lucrul cel mai important, Olahus este primul român care afirmă descendența romană a poporului și limbii lui de baștină, odată cu unitatea etnică, atunci când, în *Capitolul XIII. Despre Moldova*, scrie:

---

[1] V.Antologia de *Literatură română, op. cit.*, p. 250-283; V. și *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul, Editura științifică, Studiu și texte de I.S. Firu și Cornelia Albu.*

Scanned with OKEN Scanner

"Moldovenii au aceeași limbă, obiceiuri și religie ca și muntenii; se deosebesc însă întrucâtva numai prin îmbrăcăminte. Ei se țin mai de neam și mai de ispravă decât muntenii[...] Limba lor și a celorlalți români a fost cândva romană, ca unii ce sunt coloni de romani. În vremea noastră limba lor se deosebește foarte mult de aceea; cu toate acestea, multe din cuvintele lor pot fi înțelese de latini" (93).

Procedând monografic, umanistul pune multă metodă în compoziție, în claritate și conciziune, ceea ce se poate constata fie și în traducere (dată de noi după *Literatura română veche*, vol. I, *ed. cit.*). Iată, spre exemplu, o descriere a Transilvaniei facută cu ochiul geografului expert și al stilistului exact. Ea a putut trece pe sub ochii lui Bălcescu, în momentul când se pregătea să facă acea frumoasă descriere a Ardealului din *Românii supt Mihai Voievod Viteazul:*

"Transilvania e încinsă peste tot de munți înalți, mai ales din acea latură unde se desparte de munteni; printr-o singură parte, care se află spre nord și spre moldoveni, are acces mai ușor. Din Ungaria trei căi duc spre ea, și acestea anevoioase și pline de vârtoape. Una se cheamă Meseș, către partea unde este Someșul; alta se cheamă Criș, unde este Crișul; a treia se cheamă Poarta de Fier, pe unde se scurge Mureșul etc" (260).

Bine informat, la surse de mâna întâi, Olahus expune sistematic cucerirea și colonizarea Daciei de către romani, sub împăratul Traian, reproducând după Dion Cassius o amănunțită descriere a podului de la Turnu Severin-Drobeta, lucrare începută în primăvara anului 103 și sfârșită în 105, sub conducerea arhitectului Apolodor din Damasc, același care a înălțat și Columna din Forul de la Roma. Podul a fost dărâmat, la retragerea administrației și armatelor romane din Dacia, acum rămânând doar câțiva stâlpi pe cele două maluri ale Dunării. Olahus ne mai încredințează că pe malul românesc figura pe unul din acei stâlpi următoarea inscripție: "PROVIDENTIA/AVG./VERE. PONTIFICIS/VIRTUS ROMANA/QVID. NON. DOMET/SVB. IVGUM. ECCE/RAPITVR. ET/DANVVIS" (Din porunca împăratului, adevăratului pontif, puterea romană ce nu poate pune sub jug? Iată acum și Dunărea biruită). N-am putea ști sigur dacă această inscripție a existat cu adevărat, nefiind atestată de vreun alt document, dispărută, în orice caz, acum de pe ruinele podului. S-ar putea ca ea să fie o zeloasă compunere a lui Olahus însuși, semn indubitabil și acesta al mândriei scriitorului de a se trage din romanii lui Traian.

Căci Olahus a fost și poet, de latinește, se înțelege. Din culegerea intitulată *Carmina*, remarcăm (v. *op. cit.*) *Elegie la mormântul lui Erasmus din Rotterdam*, din care am dedus prietenia cu marele autor al *Elogiului nebuniei (Laus stultitiae)*, numit de scriitorul nostru "dumnezeiescul Erasmus", care "În univers ca o stea fără pereche luci". Murind la Basel, Olahus și regina căreia acesta din urmă slujea, nu-l mai putură întâlni, așa cum conveniseră prin scrisori. Hexametrii au fost traduși în românește de Ștefan Bezdechi (v. *op.cit.*):

Des de-acolo despre multe lucruri primit-am aicea
Multe scrisori, despre care nu pot acuma vorbi.
Însăși regina a fost cuprinsă de-o vie-nclinare
După acest învățat însuși de cer înzestrat.
Ea de dorință ardea să-l vadă aici pe Erasmus
Și să discute cu el, sacre cuvinte schimbând.

Scanned with OKEN Scanner

O altă *Elegie la moartea fratelui Matei* e plină de obișnuitele chemări la Muze, Grații, Apolon, Ursitoare, cu invocarea tuturor zeilor:

În ușurința-mi pe zei mă mâniez c-au fost duri.
Căci deopotrivă la toți muritorii sărmani le stă-n cale
Moartea cumplită și toți au sorocita zi.
Nici a lui Cresus comori nu pot peste dânsa să treacă,
Nici ale regilor tari brațe n-o pot birui.

Cum se vede, motivul *fortuna labilis* din Ecclesiast (din care, cum zice Eugen Ionesco, v. *Notes et contrenotes*, a decurs întreaga literatură a lumii) preocupă și pe Olahus. O satiră intitulată *Împotriva unui bârfitor — "Mai schimbător ca zefirul tu ești sau ca boarea lui Eurus,/Ca Băltărețul din Sus, prevestitorul de ploi"* — îl apropie mai mult pe Olahus de cele lumești necazuri, indicând totodată însă pe frecventatorul lui Horațiu și Theofrast. Iar o *Epigrammă*, adresată *Casierului reginei*, spune câte ceva despre viața curteanului din exil, oricum dependent de vice-regina lui, mușcător la condei, având darul caricaturistului și al observării comportamentului:

Șchioapătă și-i amărât când e să plătească parale;
Când însă-i vorba să ia, nu șchiopătează deloc.
Domnul să dea ca să meargă mereu cu picioarele strâmbe
Și să se-ndrepte atunci când va fi crucificat.

Hotărât, Nicolaus Olahus avea spirit latin, prin naștere și prin cultură.

PETRU CERCEL ȘI IMNUL SĂU ÎN LIMBA ITALIANĂ

Un poet român de limbă străină și un model de „principe al Renașterii" — de ar fi să reluăm cuvintele lui Stefano Guazzo din cartea lui apărută la Veneția, în 1585, cu titlul *Dialoghi piacevoli* și având un capitol numit *Del Principe della Valacchia maggiore*,[1] consacrat anume — este Petru Cercel, fiul lui Pătrașcu cel Bun (1554-1557) și deci fratele bun al lui Mihai Viteazul. Era un aventurier tipic de epocă, pe cât se pare, nu numaidecât în sensul pejorativ al cuvântului. A domnit și el în Țara Românească nu mai mult de 19 luni, din 29 august 1583 până în 6 aprilie 1585, când intrigi boierești determină Poarta să-l recheme. Voind a nu-și risca viața, Petru își strânse averea mobilă, bani și valori de mai multe sute de mii de scuzi, și fugi în Transilvania, unde însă fu jefuit de proprii lui mercenari, la urmă și încarcerat în fortăreața Hust, din Maramureș. Izbutind să evadeze, trece prin Polonia, Viena și de aici la Roma, mai pe urmă la Veneția, Mantova și Ferrara, căutând sprijinul papei și pe acela al regelui Franței, Henric al III-lea. În iulie 1589 se afla la Țarigrad, concurând cu Mihnea Turcitul, care însă recâștigă tronul, oferind marelui vizir suma de 60.000 de scuzi, bani peșin, în timp ce Petru nu avusese răgazul să strângă pungile trebuitoare de la creditorii care-l susțineau. Urmarea fu că fiul lui Pătrașcu luă drumul exilului forțat, la Rhodos, fiind în cele din urmă sugrumat pe cale, la uneltirile aceluiași Mihnea. Ambasadorul regelui Franței de la Constantinopol

[1] *Op. cit.*, p. 291-298.

crede că totuși, prin intermediul sultanei favorite și al marelui vizir, Cercel cel adevărat n-a fost ucis, ci s-a pus la cale numai un simulacru de strangulare, pentru satisfacerea cererei lui Mihnea. Însă, pierzându-și numele, fantastul și fantasticul principe dispăru din istorie. Ca domn, ar reieși că se gândea la mari prefaceri, întreținea relații cu apusenii, avea un secretar francez, un anume Berthier, trimis special de Henric al III-lea, și un altul italian, Franco Sivoro, care ne spune cum stăpânul său „componeva in versi una certa istoria, e si dilletava molto de la poesia". Oricum, documentele arată că italienii erau impresionați de cultura și manierele alese și multele limbi pe care le știa prințul valah.

Imnul sau rugăciunea în terține italienești, compunere cu influențe din *Orlando furioso* de Ariosto, este unica operă cunoscută a lui Petru Cercel reprodusă în amintita carte a lui Guazzo. A fost publicată mai întâi de Gr. Tocilescu, în *Columna lui Traian* pe 1874, mai târziu de Ramiro Ortiz și, în fine, tradusă sub titlul de *Rugăciunea lui Petru Cercel*, de către Al. Ciorănescu, care o publică în *Revista Fundațiilor* pe 1935. În original, invocarea Atotputernicului impune prin solemnitate:

Potentissimo Dio del somno, et imo,
Tu che creasti il ciel, la terra, e'l mare,
Gli angel de la luce, et l'huom di limo.
Tu che nel ventre vergine incarnare
Per noi volesti Padre omnipotente,
Et nascere, et morire, et suscitare.

O nouă traducere dă și poetul Radu Boureanu, în 1978, în romanul *Frumosul Principe*, cu o intrigă prea exagerat romanțată, totuși.

Scanned with OKEN Scanner

APARIȚIA SCRISULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Cele mai vechi texte păstrate până acum

În timpul din urmă istoricii și lingviștii au căzut aproape în unanimitate de acord că vorbele *Torna, torna, fratre!*, puse de cronicarul bizantin Theophanes pe seama unui soldat din armata generalului Commentiolus, la 587, într-o luptă cu avarii, la sud de Dunăre, ar fi „prima mențiune de limbă românească" (Const. C. Giurescu). Mai prudent ar fi să spunem „protoromână" sau „străromână". Însă apariția acestor trei cuvinte romanice în textul grecesc are un caracter cu totul incidental, prilejuite de o întâmplare care a părut senzațională la momentul respectiv: Un ostaș strigase către un camarad al său să se întoarcă să-și ridice samarul căzut de pe cal și fraza a fost luată de întreaga ceată, aflată în urmărirea inamicului, drept un ordin de retragere, de unde debandada și pierderea absurdă a bătăliei.[1] Așadar, de un *început* al scrisului în românește nu poate fi vorbe, cum nu putem primi, până la eventuale probe documentare, afirmațiile lui Dimitrie Cantemir,

---

[1] De fapt Theophanes și-a redactat *Cronografia* sa între 810-811, deci la 200 de ani de la evenimentul menționat. „Incidentul" a fost povestit mai întâi de un alt cronicar bizantin, Theophylaktos din Simokattes, care a trăit în secolul al VII-lea. În textul acestuia unii specialiști au citit fraza și așa: „retorna, retorna frater". Primul istoric care se ocupă temeinic de problemă este J. Thunmann, care înregistra sintagma sub forma „torna, torna, fratre". Dăm textul în traducere după Theophanes, textul mai larg, care povestește memorabila întâmplare de război:

„Hanul (e vorba de Baian, conducătorul avarilor, n.n.) a mers spre miază-zi împotriva Traciei și a ajuns până la zidurile cele lungi. Commentiolus s-a ascuns mai întâi în pădurile de la Haemus, apoi a ieșit la iveală împreună cu Martinus. Și luându-l pe han pe nepregătite, deoarece mulțimea barbarilor se împrăștiase prin Tracia, a înaintat împotriva lui, la primul schimb al gărzilor de noapte. Și avea în mâinile lui prilej de mare izbândă, dacă n-ar fi fost derutat de la această încercare din pricina unei întâmplări: Un animal de povară aruncase sarcina de pe el și cineva a strigat pe stăpânul animalului, zicându-i *în limba lui maternă* (subl. ns.): «torna, torna, frater». Stăpânul catârului n-a auzit glasul, dar l-au auzit oștenii și, crezând că sunt înfrânți de dușmani, o luară la fugă, strigând în gura mare: «Torna, torna» (=întoarce-te, întoarce-te). Cuprins de spaimă grozavă, începu și el să fugă din răsputeri. Și era lucru vrednic de văzut cum avarii și romanii fugeau unii de alții fără să fie urmăriți de nimeni".

Părerii lui Thunmann, dintre istoricii români, i s-au raliat mai întâi Gh. Șincai, urmat apoi de Hasdeu, A.D. Xenopol, N. Iorga, Al. Philippide, Radu Vulpe, Popa Lisseanu, Al. Rosetti etc.

Scanned with OKEN Scanner

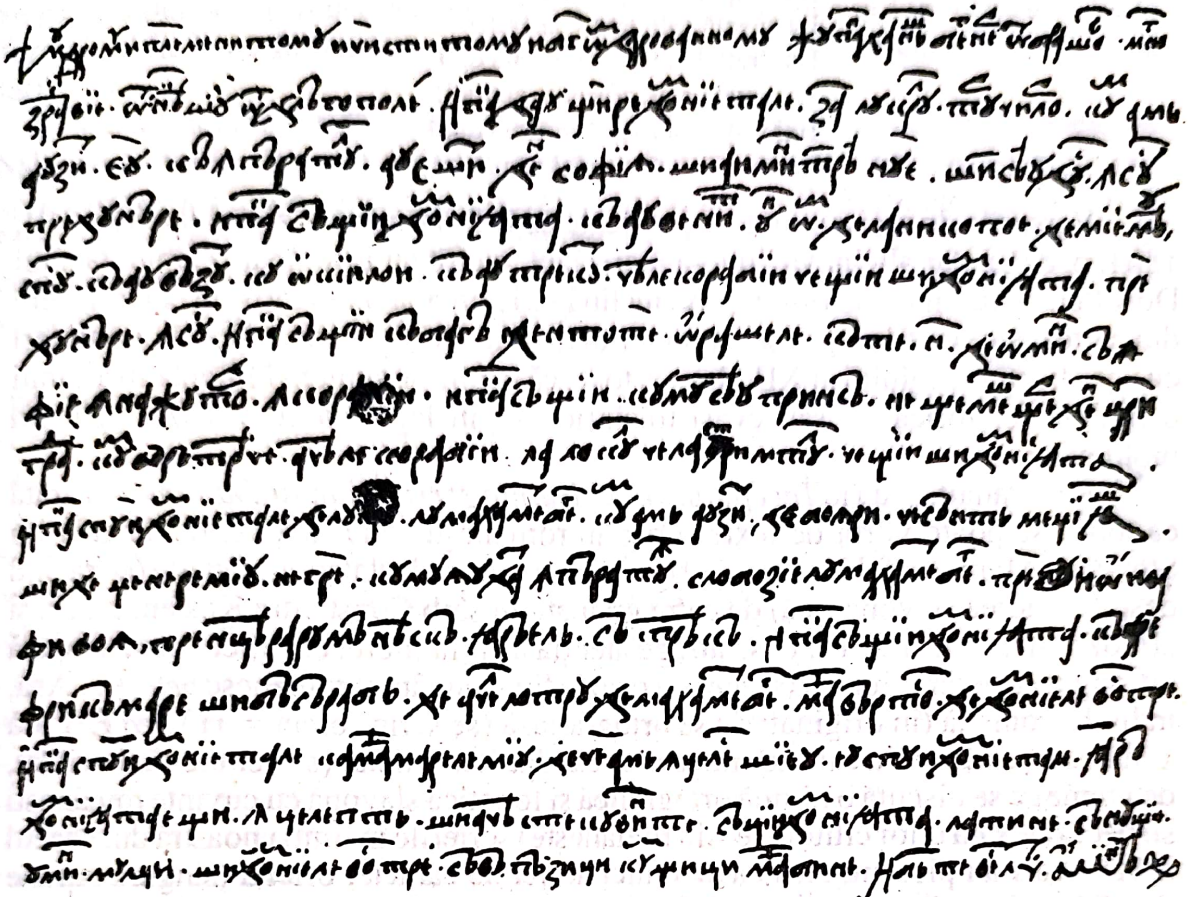

Scrisoarea lui Neacșu din 1521.

reluate și de Mihail Kogălniceanu, în legătură cu utilizarea alfabetului latin înainte de domnia lui Alexandru cel Bun, excepție făcând inscripțiile la care ne-am referit în primul capitol al cartii de față, ca și de cărțile patristice scrise în latinește.

Limba slavonă a fost folosită în biserică și în cancelariile domnești până în vremea lui Petru Șchiopul, în Moldova (1574); și Mihai Viteazul, în Muntenia (1593). Oficial totuși româna n-a înlocuit slavona în liturgisire decât în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Treptat, ea s-a folosit în cercuri din ce în ce mai restrânse și numai în scris, de către vârfurile clerului și ale boierimii curtene, în tot cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, timp în care româna căpăta tot mai mult teren. Păturí sociale mai noi, de curând ridicate la suprafața vieții publice, chiar cărturarii de frunte, încep a scrie tot mai mult în românește, dacă nu în acte oficiale, măcar în scrisori particulare. Nu-i deloc întâmplător, în această ordine de idei, că prima cronică amplă, aceea a lui Ureche, o cronică *neoficială* și independentă, *personală*, apărea într-un timp când slavona mai era încă o limbă aulică, bisericească în tot cazul, mitropolitul Varlaam nesfiindu-se totuși a-și tipări *Cazania* sa în românește, la 1643.

În anul 1670, pe o psaltire, mitropolitul Dosoftei ar fi însemnat un cântec de vitejie, pe care tradiția îl punea chiar pe seama lui Ștefan cel Mare:

[1] Editura Academiei, 1965.

Hai frați, hai frați, la năvală dați,
La năvală dați, țara v-apărați!
Hai frați, hai frați, la năvală dați,
La năvală dați, crucea v-apărați!
Hai frați, hai frați, la năvală dați!
La năvală dați, steagul s-apărați!

Versurile de mai sus au fost publicate de B.P. Hasdeu în ziarul *Buciumul* (II, 1864, p. 856), dar altcineva nu le-a mai văzut, cu tot cu însemnarea amintită a lui Dosoftei. Astfel încât istoricii gravi înclină să le creadă o nevinovată contrafacere din partea marelui filolog și scriitor patriot. Ritmurile respective aduc de altminteri cu versificația secolului al XIX-lea, cu toate că la mijloc suntem îndreptățiți a bănui o tradiție folclorică — sau cvasi-folclorică — în legătură cu viteazul voievod moldovean.

P.P. Panaitescu (în *Începuturile și biruința scrisului în limba română)* arată că totuși se poate vorbi de texte scrise în românește chiar înainte de domnia lui Ștefan cel Mare. Astfel în manualul *Despre scriere*, redactat în slavonește (și tratând despre scrierea slavonească) de către gramaticul sârb Constantin Kostenițki, zis și „Filozoful", prin anul 1420, se atrage atenția asupra literei chirilice care notează diftongul *ea*, exemplul dat cu această ocazie fiind cuvântul românesc *bea* (t): „Așa, în limba română (în original: ѣ) se ortografiază (se scrie corect = ia) *bea* бѣ, cu ѣ nu cu *e*". Bănuiala care se ridică este că, dacă au existat (și trebuie să fi existat, de vreme ce se discută o normă ortografică și fonetică slavonă cu cuvinte românești și, deci adresată unor cititori ce știu românește) scrierile în limba noastră din veacul al XV-lea s-au pierdut, ele neavând nici un fel de caracter oficial (singura rațiune de a fi fost depozitate în vreo arhivă), ci numai unul strict particular și de uz imediat. O mențiune în acest sens ar fi aceea a unui german, călător în imperiul turcesc pe la 1475, care spune el în nemțește, ar fi văzut o scrisoare în limba *valahă (wallachisch geschriben)* (P.P. Panaitescu, *op. cit.)*. Mai devreme încă, la 1396, suntem informați că regele Ungariei se adresa conducătorilor orașului Sibiu să i se găsească un interpret de limbă românească, pe lângă solul său la curtea lui Vlad I (1394-1397), domnul Țării Românești, care sa poată în același timp furniza și unele știri despre mișcările turcilor la sud de Dunăre, probabil pe cale scrisă. Sigur este, tot după documentele sibiene, că la 1495 s-a plătit suma de un florin unui preot român pentru redactarea unei scrisori în românește (Ibid.). Tot cam pe acum, între 1482 și 1492, un boier muntean, Dragomir Udriște, scrie o scrisoare către niște cunoscuți ai săi din Brașov, începând cu cuvântul „Bunilor", în loc de „Dobrem", restul misivei fiind în slavonă.

Mult mai greu cad de acord cercetătorii problemei când vine vorba de utilizarea limbii române în acte oficiale. Astfel, jurământul omagial prestat de Ștefan cel Mare către regele polon Cazimir, la Colomeea, în 1485, crede P.P. Panaitescu, a fost tradus în latinește, cum ni s-a păstrat, numai din slavonă în timp ce o foarte probabilă versiune românească a dispărut. Însemnarea de pe marginea documentului latin este limpede în acest sens: *„Haec inscriptio ex Valachico in latinum versa est, sed rex ruthenica lingua scriptam accepta*. (Acest act a fost tradus din românește în latinește, dar regele a primit exemplarul tradus în slavonă). Este interesant deci, că Ștefan cel Mare, voind să știe bine ce spune (jură) în respectivul document diplomatic, a cerut mai întâi să i se prezinte un text românesc, bănuiala

Scanned with OKEN Scanner

fiind că însuși domnul nu știa perfect slavonește, ori că această limbă moartă nu i se părea a putea exprima toate nuanțele. În orice caz, regele polon, pentru ca toate formele să fie îndeplinite, a cerut redactarea actului în limbile oficiale ale celor două țări.

Un alt document din vremea lui Ștefan cel Mare, cunoscut sub numele de Salvconductul lui Baiazid al II-lea, dat de sultanul turcesc unor negustori poloni spre a trece prin țările noastre, s-a dovedit a nu fi fost scris în românește, ci numai într-o italiană stricată. Oricum lucrul rămâne semnificativ pentru asemănarea dintre cele două limbi surori, polonezii cunoscători mai mult sau mai puțin de italienește se puteau înțelege întrucâtva cu românii.

Foarte numeroase sunt cuvintele sau grupurile de cuvinte românești, în special toponimele și numele de persoane, din documentele slavone din secolele XV și XVI. Iată unele dintre cele mai interesante (culese din *Dicționar al limbii române vechi* de G. Mihăilă, 1974): *Afumați, agustu, Albul, Florile Albe, Albina, aprilie, Arbure, aura, Babe, Bahna, baltă, Bălărie, Berbece, Bâlbâitoare, Blindariul, Blândul, Bolovan, brăcinar, Brădet, Brânduse, Brândză, Brusturi, bucată* („edni bukatu zemliu" = o bucată de pământ; „a bukata sibru" o bucată de argint; „hotar toi bukati zemli", = hotarul acelei bucăți de pământ), *Bucium, bulboacă, buor* na dub znamenai [to iest nem buoru" = la un stejar însemnat, pe care este un buor, id est semn hotarnic cu pecetea cap de bour) *bureți, Capra, Căcăreaza, Căldărușa, Ceapă, Ciungi, Cioarec, chină, Ciocârlie, Curmătură, curmeziș, Cârje, Cârligătură, Ciuntul, Cârpitul, Clocotici, Coastă, Cornul lui Ujog, Cornățel, Cracul Scurtelor, Dolofan, Drag, Dulamă, Galbenu, Găină, Gârlă, Huhurez, Iepure, Înfundătură, Jumătate, Larg, Lăudat, Lună, Lungan, Lupul, Mare, Măciucă, Nasture, Nevoie, Obadă, Orbul, Paltin, Păcură, Peperig, Pântece, Purice, Plopșor, Poiană, Răspopă, Repede, Râu, Roată, Salce, scândură, spân, Șarpe, taur, Tunsul, Vaidei, Vecin, Uliță, Unghișoară, Zănoagă* și multe altele, luminând prin expresivitatea și pitorescul lor câmpul neguros al vechilor acte slavone afumate de vechime, scrise însă de dieci care gândesc românește, cum nu o dată o arată structura frazei, numeroasele decalcuri după limba lor maternă. Parcurgându-le, contemplându-le cu degajarea necesară, nu poți să nu gândești o clipă cum această limbă moartă — absolut incompatibilă cu lexicul și gramatica românească — a împiedecat totuși destul de multă vreme ieșirea la lumina condeiului a limbii naționale.

Investigațiile de această natură, la interferența scrisului slavon cu începuturile scrisului în românește, pot fi, în principiu, împinse îndărăt până în secolul al XIV-lea. Și nu este deloc exclusă descoperirea unor texte românești mult mai vechi decât *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung*, cu peste o sută sau chiar două sute de ani mai devreme, nu mai mult totuși. Cum prea bine se vede din masiva pătrundere a românismelor în textele slavonești, nu vedem pentru ce n-ar fi existat scrisori contemporane cu ele care să pună pe hârtie limba pe care românii o vorbeau în viața de toate zilele. Dacă nu în domeniul religios, reproducând cărțile oficiale, sacre, măcar în cel apocrif, cum s-a întâmplat cu textele maramureșene, la începutul secolului al XVI-lea. În vremea din urmă s-a emis ipoteza — după părerea noastră, însă greu de susținut, în orice caz nesprijinită pe o argumentație suficientă — cum că textul românesc din *Codicele de la Ieud* (provenit de asemeni dintr-o veche mânăstire maramureșană) ar data nici mai mult nici mai puțin decât din 1391-1392.[1]

Scanned with OKEN Scanner

Conținutul documentului, o apocrifă și fantastică scrisoare căzută „din cer" cu o piatră (?) „văleatul 6000", putea fi comunicat în limba românească fără să atingă prea mult sacralitatea slavonei care trona pe atunci în biserică, mai ales că era vorba de o traducere, cu scopul clar de a răspândi în popor o știre cu caracter apocaliptic, mai mult sau mai puțin aprobată tacit de oficialitate.

Expresivitatea limbii române în primul ei document păstrat: Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung

Dăm textul în transcriere cu litere latine:

„*Mudromu i plemenitomu, i cistitomu i bogom darovanomu jupan Hanăș Bengner ot Brașov mnogo zdravie ot Neacșu ot Dlăgopole* (=Preaînțeleptului și cinstitului, și de Dumnezeu dăruitului jupân Hanăș Bengner din Brașov multă sănătate din partea lui Neacșu din Câmpulung, n.n.).

I pak (=și iarăși) dau știre domnie tale *za* (=despre) lucrul turcilor cum am auzit eu că împăratul au eșit den Sofiia, și aimintrea nu e, și se-au dus în sus pre Dunăre. *I pak* să știi domniia ta că au venit un om de la Nicopoe de miie me-au spus că au văzut cu ochii loi că au trecut ciale corabii ce știi și domniia ta pre Dunăre în sus. *I pak* să știi că bagă den tote orașele câte 50 de omin să fie de ajutor în corabii. *I pak* să știi cumu se-au prins nește meșter(i) den Țarigrad cum vor trece ceale corabii la locul cela strimtul ce știi și domniia ta. *I pak* spui domniie tale de lucrul lui Mahamet-beg, cum am auzit de boiari ce sunt megiaș(i) și de generemiiu Negre, cum i-au dat împăratul sloboziie lui Mahamet-beg pre io-i va fi voia pren Țara Rumânească iară el să treacă. *I pak* să știi domniia ta că are frică mare și Băsărab de acel lotru de Mahomet-beg mai vârtos de domniile voastre. *I pak* spui domniie tale ca mai marele miiu de ce am înțeles și eu. Eu spui domniie tale iară domniia ta ești înțelept și aceste cuvinte să ții domniia ta la tine să nu știe umin mulți și domniile vostre să vă păziți cum știți mai bine. *I bog te veselit* (=și Dumnezeu să te bucure). *Amin* " (apud Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XI, 843).

În anul 1521, la Câmpulung-Muscel, fosta primă capitală a Țării Românești, a fost redactat acest prim document scris, compact și unitar, din câte sunt cunoscute sigur până astăzi în limba română. Scrisoarea lui Neacșu *ot Dlăgopole* (numele localității este ușor de recunoscut în traducerea slavonă: *ot* = de la + *dlăgo* = lung + *pole* = câmp) informează pe Johannes Benkner, judele Brașovului, despre o invazie plănuită de turci asupra Ardealului și Țării Românești. Care sunt „personajele" acestei misive? Autorul ei este un Neacșu Lupu din Câmpulung. Cu numele întreg îl cunoaștem încă din timpul domniei lui Vlad cel Tânăr (1510-1512) dintr-un document care-l menționează ca având un proces de datorii cu negustorii brașoveni. Se pare că el însuși făcea negoț cu mărfuri turcești și avea oameni — printre alții și pe ginerele său, Negre, pomenit în scrisoare — anume de le petreceau

---

1 Manuscrisul a fost donat Bibliotecii Academiei Române de Andrei Bârseanu, în 1921. În 1925 Ion Bianu l-a publicat în facsimil, în *Texte de limbă din secolul XVI*, încercând să-l dateze cu aproximație între 1560 și 1580. Însă D. Șerbu, în *Manuscrisul românesc din Codicele de la Ieud* (vezi *Tribuna* din 24 februarie 1977, p. 6) îl datează în 1391-1392, avansând astfel ipoteza că am putea să ne aflăm în fața celui mai vechi document de limbă română scrisă descoperit până în prezent. Alții se îndoiesc de valabilitatea argumentelor dezvoltate de D. Șerbu. Vezi, de asemeni, articolul-răspuns lui D. Șerbu semnat de G. Mihăilă, *În legătură cu „Manuscrisul românesc din Codicele de la Ieud"*, în *România literară*, nr. 26 din 30 iunie 1977, p. 8.

Scanned with OKEN Scanner

din sudul Dunării prin Muntenia și de aici în orașele din Transilvania. Dacă se purta prin procese pe la 1510-1511 și dacă în 1521 avea un ginere negustor în toată puterea cuvântului și el, îi putem atribui vârsta de aproximativ 50 de ani, în momentul compunerii scrisorii. Probabil că Benkner (Johannes ori Hans, Hanăș Benkner, Bengner, Beangner — în funcție de pronunția germană, românească sau maghiară) și-l făcuse corespondent și informator în legătură cu manevrele turcești de la sud de Dunăre. Johannes Benkner știm că era județul sau judele (primarul, primul magistrat, Burgmeisterul) cetății Brașovului. Documentele arată că ocupa această funcție și în 1511, dar și multă vreme *după* data primirii scrisorii de la Neacșu din Câmpulung, în 1545 și în 1559. Putem însă presupune foarte bine (aceeași funcție deținută timp de 50 de ani surprinde cumva) că au fost doi Burgmeisteri ai Brașovului cu acest nume, poate că chiar tată și fiu știut fiind că magistratura cetății se putea moșteni. La 1559 sprijinea pe diaconul Coresi spre a-și tipări *Întrebarea creștinească*, care nu e altceva decât traducerea *Micului catehism* al lui Luther. Împreună cu alți doi fruntași ai patriciatului săsesc de la Brașov, Johannes Honterus și Hans Fuchs — cel dintâi fiind celebrul predicator și umanist, militantul cel mai activ al consolidării luteranismului — întemeiase la Brașov o „moară" de hârtie, prima întreprindere de acest fel pe teritoriului românesc. Știa bine românește și încuraja scrisul în românește, îndemnând pe români la îmbrățișarea luteranismului, cum aflăm din *Cronicon Fuchsis-Lupinae Oltarium* (editată de J. Trausch în 1847), fără a izbuti însă. Coresi îl pomenește și-i mulțumește pentru ajutorul dat în traducerile și tipăriturile lui brașovene, cum citim în predoslovia *Evangheliarului* apărut în 1560.

Împăratul, despre care Scrisoarea informează că „au eșit den Sofiia", nu este altul decât Soliman al II-lea Magnificul, supranumit Cuceritorul și Legislatorul. A fost cel mai mare sultan al turcilor din toate timpurile. Sub domnia lui imperiul otoman atinge culmea puterii militare și politice. Ocupase tronul abia de un an, în 1520 și avea să-l țină până în 1566. La vremea Scrisorii lui Neacșu avea 28 de ani și tocmai pregătea marea campanie de cucerire a Ungariei, campanie ce se va solda, după cinci ani, în 1526, cu bătălia victorioasă de la Mohacs și transformarea regatului maghiar în pașalâk. Obișnuia să pună un secretar care să-i țină un jurnal amănunțit. Grație acestui jurnal, raportat de istorici, scrisoarea boierului Neacșu se poate data cu maximum de precizie: 29 sau 30 iunie 1521, când sultanul ordona ieșirea armatelor din Sofia. Mai există, de altminteri, în legătură cu pregătirile lui Soliman și ale generalului său favorit, Mehmet-beg, la sudul Dunării, încă vreo15 scrisori din aceeași vreme, în latinește, adresate regelui Ungariei, Ludovic al II-lea Iagelonul — cel care va fi ucis în lupta de la Mohacs — papei, regilor Angliei și Poloniei, precum și vasalilor săi din Transilvania (v. Hurmuzaki, *Documente*, II). Mahamet sau Mehmet-beg, „lotrul", era sângeapul Nicopolei, cunoscut și sub numele de Mehmet fiul lui Ali-beg Mihaloglu. În aprilie 1508 instala pe tronul Țării Românești pe Mihnea zis „cel Rău", peste doi ani, în 1510, garanta în fața sultanului pentru Vlăduț, fiul lui Vlad Călugărul, mijlocind împăcarea cu partida Craioveștilor; în martie-mai 1522 va izgoni din tron pe Theodosie, fiul lui Neagoe Basarab, instaurând pentru un timp scurt administrație turcească, cu pașale și subpașale, numiți să guverneze orașele și satele țării. În 30 iunie 1521, cum reiese din Scrisoare, primise ordinul să treacă prin Muntenia, probabil prin pasul Turnu Roșu, în Transilvania.

Scanned with OKEN Scanner

„Băsărab" nu-i altul decât Neagoe, care domnea din 1512 și avea să mai domnească numai până la 15 septembrie 1521, la trei luni numai de la evenimentele la care ne referim.

Spre deosebire de primele documente ale altor limbi, cum ar fi de exemplu *Cartea capuană* pentru limba italiană sau *Jurămintele de la Strasbourg* pentru cea franceză — texte mult îndepărtate de limba vorbită, precum și în timp — limba scrisorii lui Neacșu este foarte puțin deosebită de româna vorbită astăzi. Excepție fac numai formulele protocolare de introducere (adresare) și încheiere, care sunt în slavonește, însă deloc interesante din punctul de vedere al funcționalității mesajului, ce trebuia transmis, se vede, cu cea mai mare repeziciune, conciziune și claritate, fără interpunerea vreunui scrib de meserie, la mijloc fiind un document secret de mare importanță: „și aceste cuvinte să ții domniia-ta la tine, să nu știe umin mulți". Din capul locului trebuie observate precizia și laconismul expresiei. Slavonicul *I pak* (=și iarăși, din nou, de asemeni) ne poate duce la ipoteza foarte plauzibilă că misiva din 29-30 iunie 1521 urma altora de aceeași natură. La o concluzie asemănătoare duce și adaosul din atributiva: „că au trecut ceale corabii *ce știi și domniia-ta*", vasele militare angajate pe Dunăre, factura și numărul lor, fiind deci cunoscute bine de adresant, poate de la aceeași sursă. Formula *I pak* este utilizată cam în felul latinismului modern *Idem* dar și — la mijloc intrând *scrierea continuă* (v. facsimilul) — ca semn de punctuație, pentru marcarea începutului fiecăreia din cele șapte fraze care compun textul. (În afară de punct — în transliterația latină de mai sus pus înainte de *I pak*, — n-am mai utilizat alte semne de punctuație, spre a se vedea mai bine cursivitatea propozițiilor.) Caracterul eminamente oral al mesajului se poate constata prin observarea intrării directe în subiect, realizată cu construcția în dativ: „dau știre domniiei-tale...", ori prin expresia la pers. I-a și a III-a: „cum am auzit eu", „au venit un om de la Nicopoe de mie mi-au spus că a văzut cu ochii loi", „cum am auzit de boiari și de genere-miiu Negre". Orală, garantând odată mai mult autenticitatea știrilor, este și expresia parantetică „și aimintrea nu e". Perfect inteligibil, până într-atât încât chiar fără glosar am putea deduce înțelesul celor două cuvinte slavonești din corpul textului (*I pak*, apărut de șapte ori, la începutul celor 7 fraze, și *za*, o singură dată) el are totuși câteva caracteristici specifice limbii române vorbite la începutul secolului al XVI-lea: forma veche de auxiliar *au* la pers. III sg. a perfectului compus: „au eșit", „se-au dus", „mi-au spus", „au văzut", „au dat"; *lucrul* din lat. *lucrum* (=câștig) are aici sensul de *lucrare, faptă, acțiune* (compară cu cronica lui Gr. Ureche, în pasajul cu portretul lui Ștefan cel Mare: „Aimintrilea era un om întreg la hire și *lucrul* său îl știa a-l acoperi"); *aimintrea*, forma veche și populară pentru *altminteri*, provenită din lat. *alius+mentem; corabii* păstrează pe *a*, ceea ce înseamnă că în secolul al XVI-lea nu era extinsă alternanța morfologică *a*, sing. *corabie*, cu *ă*, pl. *corăbii; tote, omin, vostre:* diftongul *oa* e notat cu *o*, probabil numai o greșeală de grafie; omisiunea lui *i* final pentru pluralele *meșter(i), megiiaș(i), omin(i)*, forme scriptice populare mult frecvente și astăzi, pluralul fiind marcat în primul caz prin articolul nehotărât *nește* (în loc de *niște*, cel de azi), iar cel de al doilea prin verbul *sunt;* omisiunea lui *i* final, fenomen arhaic și popular de asemeni, are loc și în cazul lui *lu(i), den* în loc de *din;* articolul proclitic la genitiv-dativ *de*, în loc de *de la:* „*de* boiari", „*de* genere-miiu"; notarea lui *u* final în *cumu* (=că); popularul muntenesc *miu*, în loc de *meu*, de fapt pronunțat și astăzi, în Muntenia mai ales, cu lungirea

Scanned with OKEN Scanner

vocalei *i*, în *mieu:* „genere-*miiu* (unde poate intra și „genere", ca arhaism, mai aproape de etimonul latin: *generis);* forma *io*, din lat. *ubi* a adverbului de loc *unde*, existentă până azi în graiul sud-transilvan sub forma *iu* sau *io; strimt*. din lat. *strictus*, mai aproape de etimon, arhaic și popular (compară cu acest pasaj din *Istoria Țării Rumânești* de Stolnicul Constantin Cantacuzino: „Cu greu și cu *strimt* iaste neștine a da cap și începătură fieștecăruia lucru..."); „se-au", în loc de „s-au", cu păstrarea lui e: „se-au dus"; *pre* în loc de *pe:* „pre Dunăre în sus" etc.

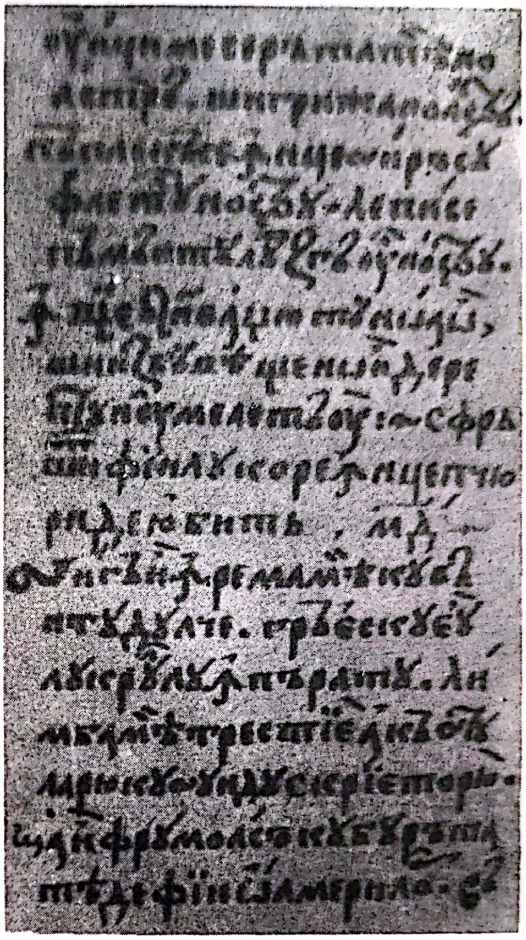

Psaltirea Scheiană.

Clară, concisă, deosebit de cursivă, expresivitatea limbii române din *Scrisoarea lui Neacșu* se datorează în primul rând preponderenței masive a elementului latin, reprezentând — arată statisticienii — 92,31%, cu o frecvență absolută de 89,47%. Se mai poate face constatarea că din cele 112 unități ale textului 67 de cuvinte de origine latină pot fi aflate și în alte 7 limbi romanice. Concluzia este că limba română, la momentul apariției ei în scris, era pe deplin și de multă vreme participantă la panromanismul european.

Ca multe alte documente privitoare la istoria culturii noastre naționale, *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung* a fost descoperită de neobositul Nicolae Iorga, la începutul secolului nostru, în Arhivele Brașovului. Actul de naștere al limbii române scrise are, și prin conținutul său, o valoare deosebit de semnificativă, definitorie și simbolică pentru misiunea poporului nostru în istorie: Un român de dincoace de munți avertiza pe ardeleni de pericolul iminent al unei invazii otomane. Indirect, în planul strict al culturii și în genere al vieții spirituale, de care fenomenul limbii este atât de strâns legat, evenimentul consemnat aici explică totodată și cauza pentru care cuvântul românesc scris a apărut atât de târziu, relativ (Scrisoarea lui Neacșu este contemporană cu Luther, cu Nicolaus Copernic și Ludovigo Ariosto, cu Margareta de Navara, François Rabelais și Albrecht Dürer!). Starea aceasta de lucruri va continua încă multă vreme de aici înainte. Peste mai bine de un veac, Miron Costin avea să spună: „Ce sosiră aceste cumplite vremi de acmu, de nu stăm de scrisori, ce de griji și suspinuri...". Chiar faptul că importantul document *s-a păstrat la Brașov*, într-un loc mai ferit „din calea tuturor răutăților" este profund semnificativ. Însă, în oricât de grele condiții, apărut mai întâi sub pana unui câmpulungean — în chiar inima teritoriului național, care era și a continuat să fie, o bună bucată de vreme, purtătorul graiului celui mai apropiat de forma literară viitoare și ideală a limbii românești — cuvântul autohton scris va străluci în capodopere cu nimic mai prejos decât ale altor popoare, la cronicari, la Cantemir, la Ion Budai Deleanu, I. Heliade Rădulescu, Alecsandri, Eminescu, Creangă, Sadoveanu, Arghezi.

Scanned with OKEN Scanner

Textele maramureșene (sau rotacizante)

Urmând firul cronologic, dar păstrând neapărat și logica faptelor, am comentat *Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung*, înaintea celor dintâi manuscrise cu caracter religios traduse în românește, deși s-ar putea ca unele dintre ele să fie mai vechi decât documentul reprodus și analizat mai sus. Aceasta pentru că, așa cum am mai arătat, cauzele care au determinat scrisul în românește au fost, în principal, de ordin intern, dictate de însăși evoluția societății românești de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea, în tustrele provinciile. Oricum, deci, descoperite sau nu, până acum, toate câte au putut să fie, ele au fost cu preponderență laice și, în orice caz, neoficiale. De altă parte, specialiștii in materie n-au fixat încă niște date foarte precise referitor la apariția acestor texte, măcar în legătură cu cele patru despre care se știe că sunt și cele mai vechi: *Codicele Voronețean*[1], *Psaltirea Scheiană*[2], *Psaltirea Voroneteană*[3] și *Psaltirea Hurmuzaki*[4]. Am zice chiar că nu s-a căzut de acord nici în ceea ce privește cauzele care au impulsionat aceste traduceri religioase, abstracție făcând, în acest caz, de condițiile interne și sociale: influența husită (teoria lui Nicolae Iorga), influența luterană (Ovid Densusianu, Al. Rosetti), tendința cnezilor maramureșeni din familia Drăgoșeștilor — Dragffy de a-și emancipa biserica de sub ascultarea episcopului de la Muncaci etc.

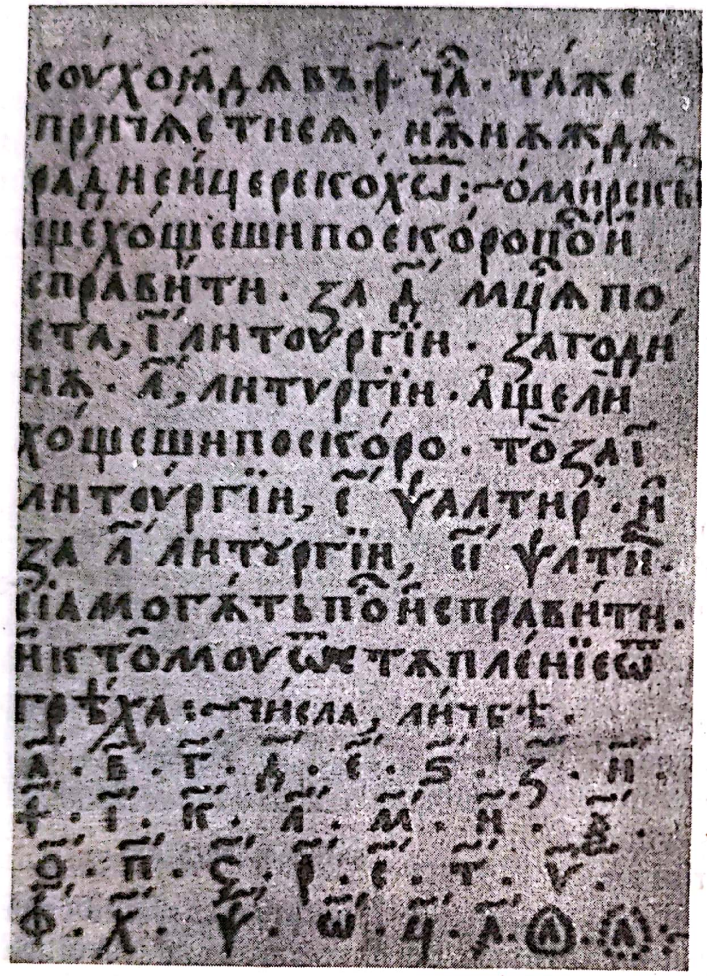

Nomocanonul slavo-român, copiat de Eustatie Logofătul, la mânăstirea Putna.

Mai repede au căzut specialiștii de acord în ceea ce privește localizarea, dacă

---

[1] *Codicele Voronețean cu un vocabulariu și studiu asupra lui*, Ediție de Ioan al lui Sbierea, 1885.

[2] *Psaltirea Scheiană*, Ediție de I. Bianu, facsimile și transcripție latină, București, 1889; ediție critică de I.A. Candrea: *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolele XVI și XVII traduse din slavonește*, I-II, București, 1916.

[3] C. Giuglea, *Psaltirea Voroneteană, text chirilic*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 1910-1911.

[4] Cele mai recente și mai documentate studii sunt cele ale lui P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei R.S.R., 1965 și Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, Idem, 1974.

Scanned with OKEN Scanner

nu a acestor texte ca atare, a autorilor traducerilor, care ar trebui să fie originari din Maramureș ori de pe undeva din nordul Transilvaniei. La această încheiere duce observarea fenomenului numit rotacism (trecerea lui *n* intervocalic la *r*, în cuvintele de origine latină: *mâră* sau *mânră*, în loc de *mână*, *pâră-pânră*, în loc de *până*, *lură-lunră* în loc de *lună* etc.), ca și prezența unor maghiarisme, precum: *adămană* (=camătă), *a felelui* (=a răspunde), *fuglu* (=prizonier), *a gilălui* (=a urî) etc.

Johannes Honterus.

Nu mai încape îndoială, însă, că pe lângă cauzele interne, generale, traducerile religioase în românește au avut și cauze externe, imediate, acelea care țin de diferitele nuanțe ale Reformei husită, calvină și cea mai puternică și mai probabilă din toate: luterană (pe care o și putem controla, cum vom vedea îndată, mai îndeaproape). Un lucru trebuie reținut deocamdată: traducătorii se țin foarte aproape de originalul slavon, până într-atât încât de multe ori decalcul sintactic face textul aproape ininteligibil. Cauza trebuie căutată în grija acestor tălmăcitori anonimi de a nu se îndepărta de la dogmele ortodoxiei, de a păstra „neschimbată" *litera* cărții sfinte. Și nu este o întâmplare că nu s-a început cu traducerea evangheliilor, considerate „mai" sacre între celelalte cărți biblice ci, cum se vede prea bine, a *Faptelor Apostolilor (Codicele Voronețean)* și a *Psaltirii*, odată cu unele apocrife, texte parabiblice, neaprobate oficial de biserică. Căutând în primul rând să realizeze cursivitatea firească în limba română scrisă, diaconul Coresi se va așeza totuși în această tradiție inaugurată de maramureșeni, a păzirii ortodoxiei ca o garanție a păzirii naționalității, luând și el, de astă dată de la luterani, numai ideea, întru totul salutară, a traducerilor textelor sacre din slavonă în limba cea vie a poporului român.

Activitatea diaconului Coresi

Diaconul Coresi, trăind aproximativ între anii 1510-1581, era originar din Târgoviște, unde a și deprins meșteșugul tipograficesc, ucenicind pe lângă un Oprea logofăt, elev, acesta din urmă, al lui Dimitrie Liubavici, sârb și el, ca și Macarie, întemeietorul Imprimeriei în Țara Românească, cum am mai arătat. Despre Liubavici avem unele știri cum că ar fi fost nepot voievodului Bojidar Vukovici, refugiat la Veneția, centrul tipografic al Europei de pe atunci, unde lucrase o vreme și Macarie din Muntenegru. Oricum, deci, din mâinile meșterilor sârbi, mica industrie, cu efecte atât de mari însă în viața socială și spiritual-culturală, se vede a fi trecut în mâinile românilor care, veniți în contact cu comunitatea săsească de la Brașov, au făcut-o să iradieze peste munți, acolo, sub impulsurile luterane, tipărirea de cărți românești fiind mai mult decât favorizată.

Scanned with OKEN Scanner

Încurajat deci de patriciatul cetății Brașovului, în frunte chiar cu judele Johannes Benkner, același care coresponda cu Neacșu din Câmpulung, sau poate fiul său — lucrurile nu sunt de tot sigure — Coresi va tipări aici, între 1559 și 1583, nouă cărți românești: *Întrebare creștinească*, *Evangheliarul*, *Cazania I*, *Molitvenicul*, *Psaltirea*, *Liturghierul*, *Cazania a II-a*, *Pravila Sfinților Apostoli* și două slavonești: *Ochtoihul mic* și *Evangheliarul*. Va mai activa însă, în același timp, și la Târgoviște, unde tipărește mai mult în slavonă, între altele un *Triod Penticostar*. La lista de mai sus mai adaogă o *Psaltire slavo-română*, imprimată la Brașov în 1557. Aici, în epilogul acestei cărți, se află una din profesiunile de credință ale tipografului, capitală întru cât privește istoria culturii românești și a evoluției limbii literare, ideea fiind formulată printr-un citat biblic adus cu mare iscusință din condei:

„Cu mila lui Dumnezeu, eu diaconul Coresi, deacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba [lor] numai noi rumânii n-avem — și Hristos zise, Matei 109: «Cine citește să înțeleagă»; și Pavel apostol încă scrie la Corint. 155: «Că întru biserică mai vârtos cinci cuvinte cu înțelesul mieu să grăesc, ca și alalți să învăț, decât întunerec de cuvinte neînțelese într-alte limbi», — direpț aceia, frații mei, preoților, scrisu-v-am aceste Psaltiri cu otveat (=răspuns, traducere, n.n.) de-am scos Psaltirea srăbească (slavonească, n.n.) pre limba rumânească".[1]

Citatul în chestiune a fost căutat cu multă grijă, cu grija celui care pregătindu-se să execute o cotitură spectaculoasă în gândire și acțiune se sprijină pe... „clasici". La mijloc poate fi îndemnul luteran insistent, în găsirea paragrafului, pe care îl putem suspecta a fi fost chiar ușor modificat (aici stă „tendența" benefică a diaconului) față de original, de vreme ce în *Vulgata*, de exemplu, paragraful respectiv sună în felul următor: „Sed in Ecclesia volo quinque verba sensu meo loqui, ut — alios instruam milia verborum in *lingua* " (citatul latinesc se oprește aici!; cf. *Biblia Sacra*, Vulgata editionis, Paris, MDCCXXXIII), unde *lingua*, rămas fără determinant, poate fi interpretat oricum. Gala Galaction, în *Noul Testament*, București, 1927, adăuga atributul misterios *insuflată*, pe lângă cuvântul *limbă*, abătându-se, în sens opus față de Coresi, care scrie *străină* sau *într-alte limbi*).*

Acțiunea lui Coresi putea fi favorizată (pe lângă îndemnul și ajutorul material primit de la sași) și de împrejurarea că limba slavonă, mai ales în Ardeal, începuse

---

[1] B.P. Hasdeu, *Psaltirea din 1577*, Ed. Academiei Române, 1885. Vezi și ediția întocmită de Stela Toma, Ed. Academiei R.S.R., 1976, p. 662. Citatul argumentând necesitatea traducerii textelor sacre în limba română fusese reprodus de către Coresi și în *Apostolul:*

„Că întru beserecă mai vârtos cinci cuvinte cu înțelesul mieu să grăesc, ca alalți să învețe, decât 10 mie de cuvinte (compară cu „întunerec" din citatul reprodus mai sus: s-a produs aici un decalc după slavonescul *HTgMH6*, care înseamnă *întuneric* dar și 10.000; e vorba deci de o omofonie care, involuntar a dus la o metaforă: „întunerec de cuvinte", n.n.) neînțelese din alte limbi". (apud *Texte de limbă din secolul XVI*, reproduse în facsimile de I. Bianu, Ed. Cultura Națională, 1930, *Lucrul apostolesc*, vol.XV, p. 328.)

Vezi și recentele 2 volume (din 1984 și 1989): *Crestomație de literatură română veche*, editate de un colectiv coordonat de I.C. Chițimia și Stela Toma de la Institutul de istorie și teorie literară „G. Călinescu", Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1989.

* Apostolul Pavel, cel mai important între toți răspânditorii creștinismului — și nu numai în părțile răsăritului Europei — a avut la timpul său de rezolvat principala problemă lingvistică, aceea a tălmăcirii textelor sacre în limbile popoarelor care primeau noua credință. El însuși ni se prezintă cunoscător a mai multe limbi: „Mulțumesc Dumnezeului meu că vorbesc în limbi mai mult decât voi toți" (Corint. 14, 18). *Înțelegerea* este absolut obligatorie, indiferent de participarea „duhului":

Scanned with OKEN Scanner

a fi din ce în ce mai puțin cunoscută printre slujitorii altarelor, dar și, parțial măcar, datorită faptului că suntem într-o vreme când primele elemente ale burgheziei orășenești, devenite tot mai active, cereau ca cele ce se citesc și se spun în biserică să fie înțelese de toată lumea. În *Tâlcul Evangheliei* tipograful arată cât se poate de clar care este destinația cărții: către „popii carei nu știu, de ce înțeleg sfânta scriptură, să învețe pre mișelamea" (=poporul, sărăcimea, oamenii simpli). Iar în *Cazania a II-a* de la 1581: „ca să fie mai lesne și mai ușor a ceti și a înțelege oamenii cei proști" (=simpli, fără știință de carte și de limbi străine).

Stema lui Lucas Hirscher, de pe Cartea cu învățătură a lui Coresi (1581).

Atragerea meșterului tipograf târgovișteanu la Brașov se făcea într-o epocă în care relațiile burgheziei săsești cu orașele de dincoace de munți deveneau tot mai strânse. Să nu uităm că Burgmeisterul Brașovului găsea la Câmpulung, în persoana lui Neacșu Lupu, mai mult negustor decât boier, cum am văzut, un corespondent și un informator prețios. Judele, am văzut deja, era proprietarul, împreună cu Fuchs și Honterus, „morii" de hârtie ale cărei produse se cereau valorificate la maximum, prin extinderea și către români a ideii traducerii cărților bisericești în limba de obște.

La respectiva tălmăcire tipograful din Șcheii Brașovului este ajutat de diacul Toader, cum ni se spune imediat mai jos: „cu zisa jupânului Hanăș Begner scris-am eu diaconul Coresi ot Târgoviște și Tudor diacul".

Toți istoricii literari sunt de acord că, traducând, diaconul Coresi se așeza într-un fel oarecare și în tradiția de curând instituită, înțelegând să utilizeze, când lucrul era cu putință, textele maramureșene, mai vechi cu câteva zeci de ani. De exemplu acest fragment din *Psaltirea Șcheiană*, Psalmul 101:

„Atunci ce voi face? Mă voi ruga cu duhul, dar mă voi ruga și cu mintea; voi cânta cu duhul, dar voi cânta și cu mintea" (Ibid., 15), „Căci dacă mă rog într-o limbă străină, duhul meu se roagă, dar mintea mea este nevoitoare" (Ibid., 14), „Fiindcă, dacă vei binecuvânta cu duhul, cum va răspunde omul simplu „Amin" la mulțumirea ta, de vreme ce el nu știe ce zici" (Ibid., 16), „Căci într-adevăr mulțumești bine, dar celălalt (care nu știe limba în care îi vorbești, n.n.) nu se zidește" (Ibid., 17), „Dacă prin limbă nu veți da cuvânt lesne de înțeles, cum se va cunoaște ce ați grăit? Veți fi ca niște oameni care vorbesc în vânt" (Ibid., 10). Cei care, vorbind limbi diferite, nu se înțeleg, sunt „barbari" unul față de celălalt: „Deci dacă nu voi ști înțelesul cuvintelor, voi fi barbar pentru cel care vorbește, și cel care vorbește barbar pentru mine" (Ibid., 11). Neînțelegerea limbilor poate duce la babilonie și nebunie chiar: „Deci, dacă s-ar aduna Biserica toată laolaltă și toți ar vorbi în limbi și ar intra neștiutori sau necredincioși, nu vor zice oare că sunteți nebuni? (Ibid., 23). Ca atare, necesitatea tălmăcirii și prezența tălmăcitorului, în toate împrejurările, este absolut necesară, cum reiese din aceste indicații: „Dacă grăiește cineva într-o limbă străină, să fie câte doi, sau cel mult trei și pe rând să grăiască și unul să tălmăcească" (Ibid., 27). Limbile sunt multe, și fiecare dintre ele își are înțelesul ei: „Sunt așa de multe feluri de limbi în lume, dar nici una din ele nu este fără înțelesul ei" (Ibid., 10).

Scanned with OKEN Scanner

„Doamne auzi rugăciu*nre me* și strigarea *me* cătră tine să *vinie*. Nu întoarce fața ta de mine; în ce zi chemu-te, *co*rundu auzi-*me*. Că periră ca fumul zilele meale, și oasele meale ca uscarea uscare-se. Vătămat fuiu ca iarba și usucă-se înema *me*, că ultai să mănânc*u* pânea *me*. De glasul suspinilor meale lepiră-se oasele meale peliței meale. *Podobiiu-me* nesăturatul pusti*niei*. Fuiu ca de noapte corb*u* în turn*u*. Priveg*iaiu* și fuiu ca pasăre ce însingură-se în zid*u*. În toată zi *împută*-mi dracii *miai* și ce lăda-*me* cu mine *giurase*. Derepce cenușe ca pine mâncaiu și berea *me* cu plângere mestecaiu; de fața mâniei tale și de urgia ta, că ridicași, aruncași-mă",

trece în redacția coresiană aproape neschimbat, nu fără însă unele extrem de semnificative tendințe de aducere spre norma supradialectală mai muntenească, cum se vede din sublinierile ce am făcut mai sus, comparate cu cele pe care le facem mai jos în textul lui Coresi:

„Doamne auzi *rugăciunea mea* și strigarea *mea* cătră tine să *viie*. Nu întoarce fața ta de mine; în ce zi chemu-te, *curund* auzi-*mă*. Că periră ca fumul zilele meale, și oasele meale ca uscarea uscare-se. Vătămat fuiu ca iarba și *uscă*-se *inema mea*. De glasul suspinelor meale lepiră-se oasele meale. Podobii-*mă* nesăturatul pu*stiei*... Fui ca un corb în turn. Privig*heiu* și fu ca pasăr*ea* ce însingură-se în zid. Derep ce cenușe ca *pâinea mestecai;* de fața mâniei tale și de urgia ta, că ridicași, aruncași-*mă* ".

Deducțiile ce se mai pot face ar putea să conducă la concluzia generală că în disputa dintre luterani și calvini românii și-au aflat mai ușor o poziție neutră, rămânând în continuare ortodocși și acceptând numai ideea traducerii textelor sacre în limba lor. (V. Ion Bianu, în *Prefața* la *Întrebare creștinească*, București, 1925; Erich Toth, *Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhältnis zu Wittenberg und Schweiz*, I-II, Köln, Graz, 1964; H. Wittstock, *Beitrage zur Reformation-Geschichte des Nösbergaues*, Bistritz, 1858; Adolf Schullerus, *Luthers Katechismus und Agende in rumänische Sprache*, în *Korrespondenzenblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (1921), citat după Armbruster, *op. cit.*, p. 84.).

Că diaconul târgoviștean lucra cu ajutor economic de la luteranii din Brașov (înțelegând însă, cum se vede și din compararea textelor de mai sus, să nu se abată de la tradiția cultural-religioasă oricât de recent constituită, prin textele maramureșene) reiese și din împrejurările în care a fost tipărită *Evanghelia cu învățătură* de la 1581, zisă și *Cazania a II-a*. Lucrarea a fost inițiată și susținută de judele Ținutului Bârsei, Lukacs Hirscher, nume devenit pe românește, sub pana lui Coresi, „jupân Hârjâliu Lucaci". (E vorba tocmai de fostul proprietar, între alte imobile din vechiul Brașov, al vechii case din Piața Sfatului, unde astăzi se află restaurantul zis la „Cerbul de aur"). Încă un lucru care ne interesează foarte mult: traducerile se făceau întotdeauna cu încuviințarea forului eclesiastic românesc suprem de la Târgoviște, mitropolitul Serafim al Țării Românești dând dezlegare pentru tipărire de fiecare dată diaconului Coresi, „meșter învățat întru acest lucru", având ca ajutoare pe preoții Iane și Mihai din Șcheii Brașovului.

Așadar, de la reformați, prin Coresi și colaboratorii lui apropiați, românii au luat îndemnul de a traduce textele sacre în limba lor, nu și — sau aproape deloc — ideile protestante-luterane ca atare. Împrejurările istorice au fost de asemenea natură încât tipograful de la Târgoviște ne apare astăzi ca un element cultural de legătură trimis de românii de dincoace de munți la cei din Transilvania, în vederea consolidării spirituale a tuturor românilor prin intermediul ortodoxiei. Dacă la mijloc a intervenit o colaborare cu reformații, ea nu ne apare deloc ca un compromis,

Scanned with OKEN Scanner

ci dimpotrivă, scrisul în limba română biruind definitiv prin intensa, pentru vremea aceea, activitate a energicului diacon, întru o mai adâncă și mai adevărată regăsire a spiritualității noastre etnice. S-a mai întâmplat, apoi, ca acest prim tipograf și traducător de românește să fie vorbitor nativ al graiului nord-muntean și sud-transilvan, graiul pivot al limbii noastre literare.

Palia de la Orăștie

Dacă la Brașov impulsurile și modelele veneau din partea luteranilor, în alte părți ale Transilvaniei românii au primit și exemplele calvinilor, în acțiunea de tălmăcire în limba națională a textelor biblice. Astfel apare tipărită la Orăștie, în 1582, *Palia*, cuprinzând primele două părți ale *Vechiului Testament*, *Facerea* și *Exhodul*, unul dintre primele monumente ale limbii noastre literare, surprinzător prin expresivitate și frumusețe pentru epoca respectivă. Francisc Gészti, comandantul militar al garnizoanei din Deva, pe atunci capitala ținutului Hunedoarei, sprijină pe episcopul român Mihail Tordaș care împreună cu Ștefan Herce, „propoveduitorul evangheliei lui Hristos în orașul Căvăran Sebeșului", cu Efrem Zacan, „dascălul de dăscălie al Someșului", cu Moise Peștișel, „propoveduitorul evangheliei în orașul Logojului", și, în fine, cu Arhirie, „protopopul varmeghiei Hinedoarei" (cum aflăm din laborioasa prefață) au conlucrat la această importantă operă culturală. Însă ea ne apare astăzi a fi fost condusă în primul rând de români, în frunte cu episcopul Tordaș, drept urmaș al brașoveanului și târgovișteanului Coresi, așa cum reiese chiar din textul care prezintă cartea:

„...eu Tordaș Mihaiu, ales piscopul românilor în Ardeal [...] deacă vădzum cum toate limbile au și înfluresc întru cuvintele slăvite a lui Dumnedzeu, numai noi românii pre limbă nu avem. Pentru aceea cu mare muncă scoasem den limbă jidovească și grecească și sârbească pre limbă românească 5 cărți ale lui Moisi prorocul și 4 cărți ce se cheamă țarstva (regi, împărați, n.n.) și al proroci câțiva și le dăruim voo fraților români [...] și le-au scris cu cheltuială multă [...] și le-au dăruit voo frați românilor [...] și le-au scris voo fraților români...".

(*Palia de la Orăștie 1581-1582*, Text-Facsimile-Indice, ediție întocmită de Viorica Pamfil, București, 1968, p. 10-11)

Lucrul cel mai important care se cere observat în fragmentul de mai sus este conștiința apartenenței la comunitatea națională românească a prelatului ardelean. Continuitatea coresiană se vede limpede din stilul predosloviei, chiar din frazele de la începutul pasajului citat mai sus. La mijloc poate fi o influență chiar directă, dat fiind faptul că execuția tipografică a cărții îi aparține lui Șerban Coresi, fiul tipografului de la Brașov. Remarcăm însă de îndată că se renunță la muntenescul *rumân* și se adoptă mai literarul, mai exactul și mai frumos sunătorul *român*, *românilor* etc. (de aceea am și insistat în citatul reprodus la cât mai multe recurențe ale cuvântului). Că nu este o întâmplare, ci o *intenție* anume — în sensul apartenenței la întregul neam — o dovedește și o mai puțin cunoscută enciclică a aceluiași episcop Tordaș, datată 14 iulie 1582 (anul apariției *Paliei*), prin care se adresează latinește păstoriților săi, numindu-i „confrați", „români", „valahi" și

Scanned with OKEN Scanner

îndemnându-i să citească tipăritura sa „in lingua romana": „...ego Tordaș Mihaly electus in Transilvania *Romanorum* Episcopus [...] in linguam *Romanam* vertimus eos vobi fratribus *Romanis* ita legendas donamus [...] confratribus Valachia [...] confratribus *Romanis*".

(apud A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, II, București, 1930, p. 228-229)

Astfel încât e greu de presupus dacă lexemul *român* — în forma cea literară de astăzi —, apărut pentru prima dată sub condeiul lui Mihail Tordaș în prefața *Paliei de la Orăștie*, este un produs cărturăresc, adus adică direct din latinește, sau unul împrumutat limbii vorbite în Moldova și Ardealul de nord, Orăștia fiind, într-un fel situată la limita de sud a acestei arii teritoriale. Oricum ar fi, semnul apartenenței la ginta latină s-a dat încă de aici.

S-a făcut demonstrația că *Palia de la Orăștie* are ca izvor principal *Petateucul*, în versiunea maghiarului Gáspár Heltai, confruntată cu *Vulgata* latină, izvor asupra căruia, din motive tactice, privind și de astă dată păzirea ortodoxiei, se vede, prefața nu insistă. Dar faptul că limba originalului după care s-a tradus este o limbă vie, cunoscută bine tălmăcitorilor, a avut drept consecință o mai firească vioiciune a stilului, considerabil evoluat chiar față de textele coresiene. Ori, poate, întâmplarea a făcut să fie întrunite câteva condeie de excepție? Cert este că unele pasaje ne apar astăzi aproape de neîntrecut prin exactitate și frumusețe fluentă. Iată un exemplu:

„Început făcu Dumnezeu ceriul și pământul. E pământul era pustiu; și în deșert, și întunearec era spre adânc; și Duhul Domnului se purta spre apă. Și zise Dumnezeu: «Fie lumină!» Și fu lumină. Și văzu Dumnezeu c-ar fi bună lumina; și despărți Dumnezeu lumina de la întunerec. Și chemă lumina zio și întunerecul noapte, și fu deîntru seară și deîntru demâneață, zua deîntâiu".

Comparația cu Biblia oficială, ediția din 1914, rămâne cu totul edificatoare cât privește evoluția istorică a limbii române literare:

„Întru început au făcut Dumnezeu cerul și pământul. Și pământul era nevăzut și netocmit; și întuneric era asupra adâncului; și Duhul lui Dumnezeu se purta deasupra apei. Și au zis Dumnezeu: «Să se facă lumină!» Și au văzut Dumnezeu lumina că este bună; și au despărțit Dumnezeu între lumină și între întuneric. Și au numit Dumnezeu lumina ziuă și întunericul noapte. Și s-a făcut seară și s-a făcut dimineață; zi una".

E vorba de primele versete din *Facerea*. Iată acum și ceea ce am putea numi stadiul intermediar dintre aceste două texte, corespondentul lor din *Biblia de la București:*

„De-nceput au făcut Dumnezău ceriul și pământul. Iară pământul era nevăzut și netocmit. Și întunerec zăcea deasupra preste cel fără de fund, și Duhul lui Dumnezău să purta deasupra apei. Și zise Dumnezău: „Să să facă lumină!" Și să făcu lumină. Și văzu Dumnezău lumina că iaste bună, și osebi Dumnezău între mijlocul luminii și întru mijlocul întunerecului. Și numi Dumnezău lumina zio și întunerecul numi noapte. Și să făcu sară și să făcu dimeneață, zi una".[1]

1 Delimitându-ne cât mai exact obiectul cercetării, vom spune că nu intră deloc în intenția noastră a studia evoluția limbii românești literare în calitate de lingvist, calitate pe care n-o avem, ci numai strict sub raportul expresivității ei stilistice și literar-beletristice, sau, dacă vrem, potențial artistice. Lucrul devine obligatoriu, credem, cât privește mai ales istoria literaturii vechi. Observarea expresivității pur literare a limbii naționale în pasajul de început al *Facerii* biblice, de exemplu, aruncă lumini edificatoare asupra modului cum a fost ea folosită de poeții și prozatorii de mai târziu. De ar fi să numim, în această ordine de idei, numai pe Costachi Conachi, cu traducerea sa (prin intermediar

Scanned with OKEN Scanner

Mai ales ritmul, accentele și sintaxa românei scrise se recunosc a se fi dat mai cu precizie întâi și întâi în *Palia de la Orăștie*.

*

* *

Rămâne astfel limpede că traducerile de cărți religioase în românește au fost favorizate de curentele Reformei, într-o măsură apreciabilă, de contactele strânse ale românilor din Transilvania îndeosebi cu sașii luterani. Este, în fond, un prim contact mai substanțial cu umanismul european, dacă ținem seamă de faptul că Reforma însăși este un produs al Umanismului, al punerii în prim-plan a rațiunii și adevărului, cu respingerea scholasticismului medieval. Cum am văzut, diaconul Coresi însuși invoca *înțelegerea* a ceea ce se citește și se spune în biserică. De altă parte, nu-i mai puțin adevărat că aceste traduceri și tipărituri s-au făcut din necesități interne ale dezvoltării culturii românești, într-un moment când scrisul românesc trebuia să se impună neapărat, ca urmare a dispariției din ce în ce mai evidentă a cunoscătorilor de slavonește. Totodată, apariția unor condiții sociale specifice, nu străine de ivirea primelor elemente ale burgheziei negustorești și orășenești, de o parte și de alta a lanțului carpatin, au dus, treptat, la necesitatea comunicării, și în scris, într-o limbă înțeleasă de toată lumea, limbă ce nu putea fi alta decât româna. Cum s-a văzut clar, însemnat a fost aportul ortodoxiei ca element cultural-spiritual coagulant, întru păstrarea conștiinței unității de neam a românilor din Muntenia, Transilvania și Moldova. Propaganda reformaților, cu atât mai mult a catolicilor, n-a prins, printre români, nici măcar în cazul diaconului Coresi, cum am arătat, întreaga sa activitate fiind pusă sub egida mitropoliei Ugrovlahiei, cu sediul la Târgoviște, autoritate recunoscută a oficia pentru întreg teritoriul național, dincolo de granițele politico-administrative, impuse „nu din vina noastră", cum cu dreptate va spune mitropolitul Simeon Ștefan în prefața *Noului Testament de la Bălgrad*.

Cu atât mai puțin nu a prins propaganda catolică, mai apoi husită, calvină ori luterană la românii de dincoace de munți. Vladislav I, domnitorul Țării Românești (1364-1378), vedea, cu dreptate, în propaganda catolică un amestec flagrant în treburile interne ale țării sale din partea regelui Ludovic al Ungariei. Al. Davila, în drama sa istorică *Vlaicu Vodă*, a intuit o idee politică de cea mai mare importanță cât privește luptele românilor pentru păstrarea independenței naționale. Iar dacă, în Moldova, Lațcu Vodă (cca 1365-cca 1375) ceda întrucâtva, trecând la catolicism mai mult de formă, nu era urmat într-asta de Doamna sa Ana, de boieri și de popor. Murind, revenea la ortodoxie și era înmormântat în biserica zidită de tatăl său la Rădăuți, peste un veac Ștefan cel Mare având grijă să pună să i se cioplească o piatră de mormânt pe care scrie:

---

francez) a englezului clasic Alexander Pope, *Cercare de voroavă asupra omului* (în original: *An Essay on Man*), pe Eminescu, cu partea de început a *Scrisorii I*, pe Arghezi din *Psalmi*, ori pe Ion Barbu din *Oul dogmatic*, pe Vasile Voiculescu din ultimele lui poezii publicate de curând, postumele din *Gânduri albe* etc. Căci altcum, cel puțin până în momentul de față, nu vedem realizarea fiorului cosmogonic, în *Scrisoarea I*, spre exemplu, decât prin apelul la sonoritățile atât de specifice, ample, solemne evocatoare la modul profetic, ale textului biblic, la cuvintele vechi, cuprinzătoare de abstracțiuni poetice care impun emoții înalte: *început, ființă, neființă, duh, ape, cer, întuneric, lumină, viață, voință, mare, pământ* ș.a.m.d.

„Blagocestivul și de Hristos iubitorul io Ștefan Voievod, Domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a împodobit acest mormânt strămoșului său Io Lațco, la anul 6988 (1480), luna ianuarie 20..."

E posibil ca acea *Schola latina*, care a funcționat doar câteva luni la Cotnari, înființată de Iacob Heraclid Despotul, ca și proiectul unei Biblioteci de curte, sau chiar al unei Academii, cu aducerea din Germania și Polonia a unor profesori anume[1], să fi trezit la cărturarii moldoveni ideea alcătuirii de scrieri în limba română, primind oarecari îndemnuri din partea luteranilor al căror partizan zelos era Despot însuși. Însă, cum se știe prea bine (și în *Despot Vodă* Alecsandri a arătat aceasta cu mijloacele artistului dramaturg) moldovenii se scârbiră de îndată de „ereticul" Despot ce se înconjurase numai de sfetnici streini și se apucase să jefuiască țara prin birurile grele pe care le instituise. O răscoală a boierilor, susținută de popor, înlătura cu forța pe venetic, omorât în cele din urmă de buzduganul lui Ștefan Tomșa, la 6 noiembrie 1563. Răscoala începuse cu câteva luni mai înainte, cu distrugerea așezământului de la Cotnari, episcopul protestant de acolo, cărturarul și umanistul Ioan Lusinski, fiind ucis, odată cu soția lui, moldovenii neputând suferi „episcop cu muiere" în țara lor. Se înțelege în planul general istoric, al dezvoltării culturii, un asemenea act apare deplorabil, spiritualitatea românească având de câștigat de pe urma contactului cu umanismul european. În contextul politic dat, însă, reacția autohtonilor ne apare perfect explicabilă.

CRONICILE LUI MIHAI VITEAZUL

Despre domnia lui Mihai Viteazul (septembrie 1593 — august 1601) s-a scris foarte mult, și chiar în epocă, începând poate cu raportul unui observator din partea ambasadorului regelui Franței la Praga, trimis la curțile de la Alba Iulia și de la București,[2] în toamna anului 1594, și sfârșind cu poemul grecesc al vistiernicului Stavrinos, compus îndată după asasinarea mișelească a eroului pe câmpia de lângă Turda. E drept, marea majoritate a acestor scrieri au fost redactate în alte limbi decât româna. E cazul să observăm însă că în timpul domniei lui Mihai Viteazul, ca urmare a activității diaconului Coresi de la Brașov și a altor pionieri ai scrisului în limba română, idiomul național era din ce în ce mai des folosit în scrisori. La un moment dat, și anume chiar după realizarea Unirii celor trei provincii românești — fulgerător de scurtă, plină însă de profunde semnificații și consecințe istorice — româna își face apariția și în unele acte oficiale emise de cancelaria domnească a lui

[1] Viața și activitatea lui Iacob Heraclid Despotul, odată cu ideea înființării unei academii la Cotnari, unde se afla o colonie de unguri și sași, le cunoaștem, în principal, din *Vita Iacobi Despotae...* și din *Elegiae XV. De clade Moldavica*, datorate umanistului Johannes Sommer, organizatorul, din ordinul lui Despot, a școlii de la Cotnari. (V.Șt. Bârsănescu, *Schola latina de la Cotnari...*, București, 1957).

[2] *Discours de ce qui s' est passé en Transylvanie, de l' union de Prince de Moldavie et Duc de Valachie avec le Voivode pour la defence de la Crestienté contre le Turc*. A. Lyon, par Tibaud Ancelyn, Imprimeur du Roy, MDXCV. Vezi și Ion Rotaru, *O cronică despre Mihai Viteazul tipărită la Lyon în anul 1595*. Comunicare ținută la Cercul de filologie al Facultății de limba și literatura română din București, la 2 aprilie 1976, publicată în *Analele Universității București*, Secția filologie, 1980.

Scanned with OKEN Scanner

Mihai Viteazul. Deducem acest lucru, de exemplu, dintr-o scrisoare a Dietei de la Alba Iulia către Mihai, din iulie 1600, prin care nemeșii, supuși acum curții de la București, nu înțeleg dispozițiile primite în slavonește și în *românește:*

„S-au întâmplat și astfel de lucruri, că unor oameni de seama noastră li s-au adus scrisori de ale Măriei Tale, unele scrise în limba sârbească, altele *în limba românească* (s.n.) din care pricină n-am putut înțelege din ele porunca și voința Măriei Tale".[1]

Așadar, prima mare Unire a tuturor românilor pe plan politic, sub Mihai Viteazul, oricât de scurtă, a constituit și un impuls pentru emiterea de acte oficiale în limba națională. Din acest punct de vedere cele câteva texte considerate a fi ieșit chiar din condeiul marelui voievod întregitor de neam au o valoare simbolică și forță expresivă. Impresionează puternic, în aceste puține texte rămase de la Mihai Viteazul, sobrietatea stilului, nu lipsit totuși de o fervoare interioară abia conținută în frază, solemn în același timp, dovedind conștiința deplină a actului istoric ce se săvârșea. Iată, în acest sens, un fragment din scrisoarea, *în românește*, adresată de către Mihai Viteazul în luna februarie 1600 banului Mihalcea și vistierului Stoica, aflați în acel moment la Praga, cu misiunea de a negocia cu imperialii:

Mihai Viteazul
(gravură în aramă de A. Sadeler).

„Alta, pohtim pentru ținuturile ce-au fost mai dennainte vreame de moșie și de ținutul hotarălor cestor două țară, de Țara Ardealului și de Țara Rumânească, și le-au luat turcii, de sunt supt mâna lor, când va da Dumnezeu cu ajutoriul sventii lui și cu norocul cinstiitului împărat, să le dobândim de la mâna păgânilor, ele să fie iar la moșie și să se ție de hotarăle acestor două țară, cum au fost de veac..."[2]

Cum poematic sună și prea cunoscuta frază:

„Și hotaru Ardealului.
Pohta ce-am pohtit:
Moldova,
Țara Rumânească."

---

[1] Citat după Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. 2, Editura științifică și enciclopedică, București, 1976, p. 351.

[2] Vezi în N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, Ediția a 2-a, Vălenii de Munte, 1925, p. 239. Vezi și în C.C. Giurescu — Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 356.

Scanned with OKEN Scanner

Ori titulatura însoțind pecetea celor trei provincii românești unite:

„Io Mihail Voievod, din mila lui Dumnezeu, Domn al Țării Românești, al Ardealului și a toată țara Moldovei".[1]

O importanță mare, prin ele însele, dar și pentru adâncirea studiului cronicilor muntene în românește de la finele veacului al XVII-lea, au și textele păstrate în limbi străine, dar care emană direct de la Mihai Viteazul, relevând personalitatea Voievodului și împrejurările care explică evenimentele istorice din timpul său, capitale în ceea ce ne privește.

Astfel, în așa-numitul *„Interviu" acordat de Mihai Viteazul solului polon Lubieniecki*,[2] la București, în ziua de 27 iulie 1595, descoperim pe domn și pe diplomat, cu ochii larg deschiși asupra ițelor destul de încâlcite ale *Ligii Sfinte* — acea alianță a statelor creștine împotriva Imperiului otoman, având în frunte pe împaratul Rudolf al II-lea — față de care polonezii manifestau o prudentă expectativă. Descoperim mai ales pe generalul de armată, deosebit de atent la aliațele ce ar putea contracta, hotărât însă a se bizui întâi și întâi pe propriile-i forțe, în așteptarea înfruntării turcilor care va avea loc la Călugăreni peste numai 17 zile de la data acestei convorbiri cu solul polonez. Foarte des, documentul în chestiune redă în stil direct vorbirea lui Mihai. Iată câteva mostre:

„Nu am nici o încredere în unguri, din care sunt în jurul meu 7.000, ba mă tem mai mult de ei decât înainte vreme de turcii care acționau sub stăpânirea mea. Eram mai sigur sub turci de cum sunt sub creștini acum: [...] Palatinul Transilvaniei a trimis numai 3.000 de unguri, cărora le plătesc leafa de șase luni, zălogindu-mi toată averea și vânzând bucată cu bucată toate odoarele soției mele. Am ajuns la o așa de mare sărăcie, încât eu nu-mi cruț nici obiectele mânăstirilor, ci și acele toate,

---

[1] În *Scrisorile de la Bistrița*, publicate de Al. Rosetti, de unde am cules textul atribuit lui Mihai Viteazul, se mai află și o epistolă a unui simplu soldat, adresată părinților săi — deosebit de impresionantă, prin cursivitate și autenticitate — trimițătorul aflându-se prizonier și rugându-se pentru răscumpărare: *„Deci iar mă rog domniilor voastre, să nu mă zăboviți aici, ce să mă scoateți, încă să ies în țară, că eu mor de dorul vostru: și îmbătrânesc și am făcut o barbă până la brâu. Și să afle aciastă scrisoare a mea sănătoși pre dumneavoastră amin. Feciorul vostru, Cocrișel: și sînt numai cu cămașa"*.

Prizonierul participase, înainte de 1 noiembrie 1600, la lupte, *„când au bătut Mihai vodă război cu ungurii"*.

[2] Vezi *Literatura română veche (1402 — 1647)*, texte, introducere și note de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, vol II, Editura tineretului, colecția Lyceum, 1969, p. 29. Lubienicki, solul polon la București, era trimis de marele hatman Jan Zamoyski, în scopul de a culege informații despre mișcările turcilor la Dunăre, cu puțin timp înainte de lupta de la Călugăreni pentru care Mihai se pregătea. Convorbirea s-a purtat în limba turcă, pe care o cunoșteau și solul polon și Mihai Viteazul, dat fiind caracterul ei secret, cu neadmiterea nici unei alte persoane la această întrevedere. Documentul a fost redactat mai întâi în polonă și apoi în latină, spre a fi trimis la Vatican cardinalului Cinzio Aldobrandini, însărcinatul din partea papei cu chestiunile de politică externă privind „Liga Sfântă". Versiunea latină a fost descoperită și publicată în 1925 *(Dominus Lubienieczki Nuntius ad Palatinum Moldaviae, quomodo ab eo exceptus 27 Julij anno domini 1595, et quid cum eo contulerit, significat)*, tipărită fiind și studiată mai întâi de către Claudiu Isopescu, în *Alcuni documenti inediti della fine del Cinquecento, Seconda Serie*, în *Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*, publicație a Școlii Române de la Roma, vol. I, 1925, p. 396-399. Ulterior s-a descoperit și versiunea polonă, între manuscrisele Bibliotecii din Kornik (Poznan), tradusă de P.P. Panaitescu în întregime și depusă, odată cu microfilmul originalului, la Institutul de istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Române. G. Mihăilă și Dan Zamfirescu (în *op. cit.*) apreciază că textul latinesc păstrează cu mai multă fidelitate, în cea mai mare parte în stil direct, convorbirea lui Mihai Viteazul cu ambasadorul polon.

Scanned with OKEN Scanner

care erau închinate lui Dumnezeu, sunt vândute rând pe rând. Nu am nici un ajutor și nici nu nădăjduiesc altul; palatinul Transilvaniei nu e în stare să ducă această povară [...] Și între împărat și principii creștini nu este nici o înțelegere".

Domnul Țării Românești este perfect conștient de misiunea lui și a poporului pe care îl conduce, aici, la porțile Europei, ca pavăză a creștinismului împotriva invaziei otomane:

„Dacă acest pârjol s-ar răspândi peste Dunăre în patria mea și de aici în țara Moldovei, nimic bun nu trebuie să aștepte serenismul rege al Poloniei. Mai bine să se sfătuiască regele cu ai săi și hatmanii săi împreună cu oastea sa să-i aștepte pe turci nu la Tyras, adică la Nistru, ci la Dunăre, și să-i oprească și să-i împiedice să treacă Dunărea [...] Tot ce fac, fac din dragoste pentru creștinătate, ca să nu se verse sângele creștinilor. Din partea turcilor eu nu eram hărțuit cu nedreptăți, ba mi s-a făgăduit că eu și fiul sau moștenitorul meu vom fi păstrați în domnia mea pe vecie. Acum sunt gata să-mi vărs sângele, căci plec la bătălie cu turcii care sunt mai presus de puterile mele".[1]

Între ceea ce am putea numi „operele personale"[2] ale lui Mihai Viteazul putem socoti și *Scrisoarea din 12 septembrie 1595 către Stanislav Zolkiewski, hatman de câmp și castelan de Liov*[3], expediată îndată după bătălia de la Călugăreni. Documentul vine în chip firesc în continuarea celui discutat imediat mai sus. Nici un singur cuvânt măcar nu trădează mândria, necum un cât de mic semn de înfumurare, din partea biruitorului de la Călugăreni. Textul este o informare cât se poate de exactă, obiectivă, conținând multe cifre (nr. luptătorilor, al morților, prizonierilor, indicarea dispozitivelor etc.), scopul imediat fiind acela de a obține aderarea polonilor la campanie. De aceea, cu atât mai convingătoare ne apare ardența cu care eroul își asigură vecinii și eventualii aliați în hotărârea lui nestrămutată de a continua lupta pentru cauza creștinătății:

„Eu, firește, cu toate că doresc peste măsură să mă năpustesc iarăși asupra dușmanului, socotesc totuși că trebuie așteptat ajutorul celorlalți creștini. Iarăși și iarăși vă rugăm stăruitor să vă îndurați de treburile creștinești și să stingeți focul care arde păretele vecinului, înainte ca el să vă ajungă pe voi".

Imaginea, atât de sugestivă: „să stingeți focul care arde păretele vecinului, înainte ca el să vă ajungă pe voi", accentuând puternic poziția românilor în politica și strategia de război a vremii, o vom afla și în cronicile în românește, dovadă a legăturilor ce se pot face între toate documentele referitoare la îndelungata epocă de rezistență antiotomană. De o pildă, în pasajul din letopisețul lui Grigore Ureche, unde se relatează atitudinea polonilor față de Moldova, pe vremea lui Bogdan al II-lea (1449-1451):

„Iară alții erau împotrivă [nu erau de acord cu o campanie împotriva Moldovei, cu scopul de a o incorpora statului polon, n.n.], de zicea că mai bine ieste a să apăra de turci de după părétile altuia decâtu de după al său".[4]

---

[1] *Literatura română veche*, ed. cit., p. 30.

[2] Vezi comentariul lui Aurel Decei în *op. cit.*, p. 73.

[3] Documentul a fost descoperit și publicat de același Claudiu Isopescu în amintita publicație a Școlii de la Roma (I, p. 429-430), cu titlul *Ioannes Michael Dei gratia hereditarius Palatinus Moldaviae*, către *Excellens et Magnifice Domine Imperator Campestris, Amice nobis sincere dilecte*. Traducerea din latină în română aparține lui Aurel Decei, în *op. cit.*, p. 74-75.

[4] Grigore Ureche, *Letopisețul Țărâi Moldovei*, ediție îngrijită de P.P. Panaitescu, E.P.L., 1959, p. 87.

Scanned with OKEN Scanner

Stema unita a celor trei țări române (1600).

Frații Preda și Stroe Buzescu, frescă de la mânăstirea Căluiu

Sau, și mai frumos spus, în acest pasaj din cronica lui Miron Costin, prin referire la pacea foarte precară din Moldova în timpul domniei lui Gheorghe Ștefan, la 1655, când la vecinii din jur bântuia nesiguranța:

„După acestea toate ce s-au lucrat în Țara Muntenească, aicea domniia lui Ștefan vodă au fostu în pace, de să poate dzice că are casa acéia pace, lângă care-i alta lipită de păréte arde. Așea și țara noastră, nu să poate dzice că au fostú în pace temeinică, cându răutățile din Țara Leșască și den căzaci nu ieșiia".[1]

Toți comentatorii sunt de acord cu Nicolae Iorga care, într-o ședință a Academiei Române din anul 1925[2], numea *Memoriul lui Mihai Viteazul către marele duce de Toscana Ferdinando I* drept *„O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuși"*. Repunând în discuție toate datele problemei, Aurel Decei a stabilit[3] în chipul cel mai convingător că Memoriul către marele duce Ferdinand — poate cel mai autentic, mai exact și mai detailat document privitor la Mihai Viteazul — este

---

[1] Miron Costin, *Opere*, ediție îngrijită de P.P. Panaitescu, E.P.L., 1965, p. 178.

[2] *Literatura română veche, op. cit.*, p. 14. Tot aici, la p. 40-56, aflăm textul cel mai recent tipărit, sub titlul dat de Iorga, a ceea ce se numește *Memoriul II trimis de Mihai Viteazul după 16 februarie 1601 de la Viena, în italienește, marelui duce de Toscana Ferdinando I de' Medici, la Florența*, descoperit în Arhivele Florenței și publicat în original de către istoricul italian Angelo Pernice în 1925. Însuși istoricul italian atribuia lui Mihai Viteazul documentul în chestiune (*„scritta dal voevoda Michele il Bravo"*), datându-l după înfrângerea de la Mirăslău (*op. cit.*, p. 13). Celălalt memoriu, intitulat *Memoriu I trimis de Mihai Viteazul la 17 ianuarie 1601 de la Viena, în latinește, împăratului Rudolf al II-lea*, descoperit de istoricul maghiar Kemény János, la 1857, și editat corect numai de către Al. Papiu-Ilarian (în original și în traducere), în *Tesaur de Monumente istorice pentru România...*, tom I, București, 1862, p. 249-271, interesează foarte puțin din punct de vedere strict literar. Vezi și *Literatura română veche, op. cit.*, p. 10-11.

[3] *Literatura română veche*, vol. II, ed. cit., p. 12-26.

Scanned with OKEN Scanner

opera lui Mihai Viteazul însuși. De nu este „însuși dictatul lui Mihai", cum afirma Nicolae Iorga, este o scriere supravegheată foarte îndeaproape de domn, coroborată strâns cu *Cronica Buzeștilor*, sau cu ceea ce se cunoaște sub această denumire, amendată la fiecare pas de cel ce-și știa viața și faptele de arme mai mult decât oricare dintre biografii săi. Astfel încât s-ar putea afirma că primul mare memorialist român este Mihai Viteazul, într-un document autobiografic transmis numai în limba italiană, dictat însă inițial în românește. La această concluzie conduc nu numai ceea ce numim *oratio recta* a discursului, de la început și până la sfârșit, dar o serie întreagă de decalcuri sintactice, expresii, denumiri etc., care arată clar că a trebuit să existe o versiune românească, dacă cel ce a redactat versiunea italienească n-a lucrat direct sub dictarea autorului. În ceea ce ne privește, remarcăm numai tensiunea dramatică a *Memoriului*, zbuciumul sufletesc al unui mare om, una dintre cele mai puternice personalități din secolul său. E vorba de „muncile și ostenelile îndurate" povestite într-un moment de grea cumpănă a destinului și a neamului său, cu scopul unic de a înduplecа pentru ajutor pe cei ce i l-ar fi putut da. Îl merita cu prisosință pentru că, spune el, în tot ce a făcut a fost „îndemnat de o râvnă lăuntrică să fac fapte care să se înalțe întru lauda lui Dumnezeu, în slujba creștinătății, iar la urmă să pună capăt cu cinste ostenelilor mele și să ne aducă un nume veșnic după moarte."[1] Ceea ce s-a și întâmplat, cu prisosință! Desigur, aproape ca într-un roman, povestit la persoana întâi — dincolo de înșiruirea faptică ce trebuia să conțină un memoriu destinat unor scopuri politice — impresionează orice amănunt de ordin biografic, cum ar fi momentul când Mihai, în lupta de la Vidin (septembrie 1598), este lovit cu sulița în piept de un turc:

„Și eu, în această luptă, primii de la un turc o suliță în piept, pe care o smulsei și o rupsei cu mâinile mele".[2]

Patetic rămâne însă finalul istoricului *Memoriu*, unde eroul, părăsit mișelește de așa-numiții săi aliați, victimă a urzelilor dintre Movilești, Jan Zamoyski, hatmanul polon care-i căutase cândva sprijinul, și generalul Basta, după dezastrul de la Mirăslău (18 septembrie 1600), după ocuparea Moldovei de către Ieremia, după înfrângerile de la Bucov (20 octombrie același an) și de la Curtea de Argeș (12 ianuarie 1601) — aceasta din urmă soldată cu părăsirea țării și cu luarea drumului Vienei — se înfățișează ducelui de Toscana cu inima în palme:

„Iar acuma am ajuns la acest capăt, pierzând toate lucrurile pe care le câștigasem din tinerețea mea până la bătrânețe, și țări și bogății și soție și copii; și dacă aș fi pierdut tot din cauza vrăjmașilor, sau dacă mi-ar fi fost luate de vrăjmaș, nu m-ar durea atâta, cât mă doare, fiindcă au fost făptuite de aceia de la care nădăjduiam și așteptam ajutor și razim; Dumnezeu le vede. În vremea aceasta se poate vedea că n-am cruțat nici cheltuieli, nici osteneală, nici sânge, nici însăși viața mea, ci am purtat războiul așa de multă vreme singur, cu sabia în mână, fără să am nici fortărețe, nici castele, nici orașe, nici cel puțin o casă de piatră unde să mă pot retrage, ci abia una singură pentru locuință. Și fiind din țări așa de îndepărtate și necunoscute, nu am pregetat să mă alătur cu puterile mele și cu cheltuieli uriașe la creștinătate, nefiind cunoscut de nimeni, și nici nu le-am făcut silit de cineva, ci ca să am și eu un loc și un nume în creștinătate am părăsit toate celelălte prietenii ce le aveam. Astfel rog toată

[1] *Literatura română veche*, p. 40.
[2] *Literatura română veche*, vol. II, ed. cit., p. 47.

creștinătatea să-mi stea într-ajutor, căci am pierdut tot, și țări și bogății și soție și copilași și în sfârșit tot ce am avut pe lume".[1]

În strânsă legătură cu *Memoriul* către ducele de Toscana, anterioară acestuia, trebuie pomenită cronica oficială a lui Mihai Viteazul, cunoscută însă sub denumirea de *Cronica Buzeștilor*, așa cum s-a transmis până în zilele noastre. Părerea istoricului literar Dan Zamfirescu este că avem de-a face cu *„cea dintâi creație originală în limba română*, inaugurând *epoca literaturii naționale nu numai prin conținut, dar și prin formă*."[2] De ar fi să considerăm acest „fragment" de cronică (modificat însă întrucâtva în favoarea boierilor Buzești), din punctul de vedere strict al conținutului, ar trebui să ajungem la încheierea că el este inferior *Memoriului* adresat ducelui de Toscana. Lipsește adresarea directă, dramatică, mărturisind zbuciumul sufletesc al marelui om aflat la cumpăna destinului său. Textul are marea însemnătate de a fi redactat în românește și, deși transmis în cópii târzii, e valoros din punctul de vedere al expresivității limbii naționale. Remarcabile sunt paginile care povestesc bătăliile cele mari ale lui Mihai Viteazul, de la Călugăreni ori de la Șelimbăr. Cu toate că autorul „prelucrării" ține să aducă în primul plan al relatării faptele de arme ale Buzeștilor, figura măreață a lui Mihai rămâne la locul ei, întreagă. Iată și aici povestit, la persoana a III-a de astă dată, episodul din bătălia de la Vidin, când eroul primește o lovitură de suliță în piept, salvat însă de postelnicul Preda Buzescu și de fratele acestuia, Stroie stolnicul. Dinamismul scenei cu totul remarcabil, ca o secvență de film în prim plan, se realizează prin propoziția scurtă și prin alternanța timpurilor la care stau verbele de acțiune:

„*Gonind* turcii și *răsipindu-i* în toate părțile, iar o ceată de turci dacă văzură peirea *s-au întors* cu mare hrăborie asupra lui Mihai vodă și atunce *s-au ales* unul din turci cu sulița de o *împonciș*e asupra pântecului lui Mihai vodă și o *înfipse* în pântece. Iar Mihai vodă *văzând* că va să piară *au apucat* sulița cu amândoao mâinile de hier și *căuta* în toate părțile ca *să-i vie* cineva din boiari în ajutor, *să-l izbăvască* din peire. Și alții mai aproape *nu să aflară*, fără numai doi boiari, Preda postelnicul Buzescul și cu fratele său Stroie stolnicul. Ei *grăbiră* și *tăiară* capul turcului și pre alte soții ale lui și *izbăviră* pe Mihai vodă din mâna turcului".[3]

Cu totul demn de interes, chiar ca operă literară, este finalul acestei cronici — povestirea sfârșitului domniei și moartea lui Mihai Viteazul — diferit în bună măsură de pasajul respectiv din *Letopisețul cantacuzinesc*. Trecerea vremii, de la moartea lui Mihai până la redactarea *Letopisețului cantacuzinesc*, n-a șters din amintirea colectivității figura marelui voievod asasinat mișelește pe câmpia Turzii în ziua de 19 august 1601. Însă, cum vom vedea, condeiul scriitorului de peste

---

[1] *Ibidem*, p. 55-56.
[2] *Ibidem*, p. 84.
Vezi și Dan Zamfirescu, *Istoria lui Mihai Viteazul din Cronica Țării Românești*, în *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967. De fapt, păstrată în două manuscrise târzii (unul atribuit lui Axinte Uricariul, de la începutul secolului XVIII deci), această cronică, cuprinzând anii 1593-1601 (vezi și I.I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopisețului Cantacuzinesc, în Mitropolia Olteniei*, XIII, 1961, nr. 7-9) nu ne apare neapărat ca un text de epocă, „nealterat". Oricum, rămâne clar că ne aflăm în fața unei prelucrări a *Cronicii oficiale* a lui Mihai Viteazul, cronică atribuită lui Teodosie Rudeanu devenită astfel *Cronica Buzeștilor*, cea inițială nepăstrându-se decât în prelucrarea lui Baltasar Walther (vezi p. 124 *infra*). De altă parte, comparată cu *Letopisețul cantacuzinesc*, ea ne apare ca un fragment al acestuia, într-atât de mare este identitatea de text.
[3] *Literatura română veche*, vol. II, ed. cit., p. 101.

Scanned with OKEN Scanner

aproape un secol de la eveniment se înfioară mai mult la modul liric și pagina capătă vibrație de poem elegiac. Aici, în *Cronica Buzeștilor*, aproape contemporană cu faptele povestite în ea, epicul se află la locul său, odată cu observația psihologică, dacă nu și cu un anume dramatism, în sensul de punere în scenă a intrigilor care au dus la pieirea eroului. Dușmanii lui Mihai „să miră" cum să-l „năpăstuiască", fiindcă le „secera în lăuntru ficații". (Erau adică roși de invidie: „ficații", în modul cum apare în expresia de mai sus, arată foarte clar condeiul unui muntean sau al unui oltean, întărind ipoteza ce s-a făcut în direcția aceluiași Teodosie Rudeanu, care ar fi putut să-și rescrie cronica cumpănind într-o oarecare măsură lucrurile în favoarea Buzeștilor, cu care era rudă apropiată; era cumnat cu stolnicul Stroie Buzescu, frate cu Sima Buzeasca, soția lui.)

Ceea ce, din punct de vedere strict faptic — complotul urzit de Bașta și de oamenii lui — corespunde întru totul cu cele relatate de cronicarul maghiar Szamoszközy, care singur se declară printre dușmanii înverșunați ai lui Mihai. Nu mai puțin Mihai însuși, în acest final al cronicii, este pus să vorbească și să se miște aproape ca un personaj de roman, în scena în care întâmpină pe asasinii veniți la cortul său, tocmai pentru că scriitorul vrea să sugereze luarea prin surprindere a celui care se încrezuse prea mult în prietenia lui Basta; suntem în dimineața zilei de 19 august, pe câmpia de la Turda:

„Deci să sculă Mihai vodă de dimineața de au chemat pre comisul ca să pue șaoa pre cal și îndată o au pus vrând să margă la Beligrad ca să pue să deratece casele.

Grăind acele cuvinte văzură că încălecară și vin tare. Zise: «Trufă (=paradă) fac, nu purtați grijă. Noi iani să mergem, iară ei facă cum vor vrea».

Vedea și pre alții pe jos viind către dânsul; lui îi părea că vin într-ajutoriu și nimică nu avea frică. Iar ei procleții nu i-au fost ajutoriu ci vrăjmași. Și dacă sosiră stătu Mihai vodă în picioare și le zise: «Bine ați venit vitejilor, voinicilor!» Iar ei, scoțând săbiile, mergea asupra lui ca niște hiare sălbatice de intrară în cort. Și unu dintr-înșii dede cu sulița și-l lovi pre Mihai vodă drept în inimă, altul curând îi tăe capul. Și căzu ca un copaci trupul lui cel frumos.

Într-acest chip l-au omorât, pentru că n-a știut nici s-au întâmplat sabie în mâna lui cea iute".[1]

Nu numai întâmplarea pură și simplă a făcut ca această cronică a lui Mihai Viteazul să se păstreze într-o copie facută de un moldovean, Axinte Uricariul (ms. 2591 de la B.A.R.)[2], după cum nu numai întâmplarea pură și simplă a făcut ca cele mai bune și mai complete cópii manuscrise ale cronicii moldoveanului Ureche să fie lucrate de copiști din ... Muntenia[3]. Trebuința, devenită lege, de a informa pe toți românii, de pretutindeni, a făcut ca istoria lui Ștefan cel Mare să se fixeze în scris mai mult în Muntenia și aceea a lui Mihai Viteazul în Moldova. Ca pentru a întări și a completa ceea ce se ținea minte și fără scriptură.

Derivată direct din *Cronica oficială a lui Mihai Viteazul*, păstrată însă, cum am văzut, numai în prelucrarea cunoscută sub titlul de *Cronica Buzeștilor*, este și *Cronica lui Baltasar Walther*, document de epocă de asemeni, ceva mai amănunțit, foarte bine informat, menit să răspândească faima voievodului român în Europa vremii și să-l impună admirației întregii lumi creștine. Mai înainte de orice,

---

[1] *Literatura română veche*, ed. cit., p. 113-114.
Vezi comentariul la *Letopisețul cantacuzinesc*, *infra*.
[2] *Ibidem*, p. 84, și Ilie Georgescu, *op. cit.*, p. 498-549.
[3] Vezi *infra*, p. 169.

Scanned with OKEN Scanner

scriitorul ține să ne informeze de scopul lucrării sale, de prezența lui la fața locului și de modul cum s-a documentat la sursele cele mai demne de încredere, iubitor cum este de adevăr:

„Chibzuind împreună cu alți prea strălucițibărbați despre această zăbavă din partea altor scriitori de a însemna în scris lauda eroicelor virtuți ale neînvinsului și statornicului conducător al oastei creștine, virtuți încununate de cer cu fericită izbândă și care până astăzi așteaptă încă slăvirea cuvenită, din îndemnul acestora și prin mijlocirea eminentă a măritului domn Andrei Taranowski, care a purtat mai bine de 15 solii prin diferite țări și are cea mai mare dragoste pentru domn, am căpătat în iunie și iulie ale anului 1597, un scurt text despre faptele săvârșite, alcătuit în limba română la curtea din Târgoviște, de dumnealui logofătul și aprobat de însuși voievodul; care text (aflat) tradus în limba polonă, tălmăcindu-l eu, la rândul meu în latină, îl înconjurai cu împrejurările adunate nu atât de la români, cât de la alți oșteni însemnați și vrednici de crezare".[1]

Respectul pentru adevăr, dar și admirația față de eroul cărții sale, odată cu înțeleapta *„înconjurare cu împrejurările adunate"* de la oameni demni de toată stima, prin viu grai, fac din relatarea lui Walther o operă literară situată la limita dintre cronică și encomion, un soi de reportaj — cum s-a mai spus — în care stilul elevat al laudelor se potrivește perfect, justificat fiind prin ponderea acordată

[1] *Literatura română veche*, ed. cit., p. 144. Titlul original și complet al cronicii lui Baltasar Walther, apărută la Görlitz (oraș ce se află actualmente în Germania, la granița de sud-est cu Polonia) în 1599, este *Brevis et vera descriptio rerum ab ilust. ampliss. et fortis militae contra patriae suae reiq. pub. christianae hostes duce ac Dn. Ion Michaele, Moldaviae Transalpinae sive Walachicae Palatino gestarum in eiusdem aula Tervisana fideliter collecta opera et studio Baldassaris Wlatheri Jun. S. 1599, Gorlicii, Typis Johannis Rhambae.* Autorul, originar din Silezia, provincie aflată pe atunci sub stăpânire habsburgică, a făcut parte dintr-o solie condusă de ambasadorul Poloniei Stanislav Golski, la Târgoviște și la Constantinopol, în vara anului 1597. Scopul acestei solii era să medieze între turci și Habsburgi, în numele Poloniei care nu aderase la „Liga Sfântă". Walther a stat în Țara Românească aproximativ în lunile iunie și iulie din anul 1597 și a avut prilejul să observe îndeaproape stările de lucruri de aici. Baza relatării lui o constituie, totodată, și textul cronicii oficiale a țării ce i-a fost pus la dispoziție, în limba polonă, de către prietenul său Andrei Taranowski, ambasadorul permanent al Poloniei la curtea lui Mihai Viteazul și un mare admirator al voievodului. La rându-i, Taranowski ar fi deținut documentul, arată Walther, de la însuși, „cancelarul", adică marele logofăt al țării, care era atunci Teodosie Rudeanu. O relatare importantă a lui Walther este aceea că inițial textul fusese redactat în *„walachico sermone"*, ceea ce, la prima vedere, ar confirma ipoteza cum că limba română fusese deja folosită în scrierea cronicii oficiale chiar din timpul lui Mihai Viteazul. Unii cercetători consideră însă că prin *„walachico sermone"* trebuie să înțelegem slavona,limba oficială pe atunci în cancelariile domnești. (Cu toate că Baltasar Walther, ca vorbitor de polonă, ca ambasador și cărturar, ar fi știut bine că slavona, pe care o înțelegea desigur, nu este tot una cu limba „valacă".)

Cronica lui Baltasar Walther a constituit unul dintre principalele izvoare ale lui N. Bălcescu pentru *Românii supt Mihai voievod Viteazul*. Al. Papiu Ilarian a tipărit-o, însoțind-o de o traducere,în al său *Tesaur de monumente istorice pentru România* (I, București, 1862). Ediția critică a cronicii (text latinesc și traducere), însoțită de un studiu complet asupra chestiunii, a dat-o Dan Simonescu în *Studii și materiale de istorie medie* (vol. III, 1959, p. 7-57), de unde este reprodus și textul din *Literatura română veche*.

Cât privește limba în care a fost scrisă *Cronica oficială* a lui Mihai Viteazul, în strânsă legătură cu cele transmise de Baltasar Walther, a se vedea și I.C. Chițimia, *Unele considerații în legătură cu originalul cronicii lui Mihai Viteazul, în „Romanoslavica,"* VI, 1962, p. 27-38, și, de același. mai vechiul studiu intitulat *Cele mai vechi urme de limbă românească, în „Romanoslavica"*, I, 1948, p. 124-125. Vezi și *supra*, p. 60, discuția asupra jurământului prestat de Ștefan cel Mare în fața regelui Cazimir al Poloniei, la Colomeea, în 1485, al cărui text poartă adnotarea *„haec inscriptio* ex **valachico** *in latinum versa est, sed rex ruthenica lingua scriptum accepta"*. De unde ar reieși că polonezii făceau bine distincția între *lingua valachica*(română) *și lingua ruthenica* (slavona), de vreme ce se precizează că regele accepta numai textul, *„ruthenic"*, adică cel *oficial* (slavon adică).

Scanned with OKEN Scanner

adevărului, înainte de orice. Iată, de exemplu, schița de portret a banului Mihai, înainte de a deveni domn, punct de plecare pentru binecunoscuta pagină din *Românii supt Mihai voievod Viteazul:*

„[la Craiova așadar] strălucea nobilul ban Mihai, fiul domnitorului creștin Petru, premergătorul în domnie a lui Alexandru despre care a fost vorba, vestit tuturor, atât prin rangul părintelui și privilegiul nașterii, cât și prin frumusețea armonioasă a trupului și prin statura lui mândră. De asemenea [era] vrednic de lauda cea mai mare prin virtuțile cele mai alese, prin marea sa evlavie către Dumnezeu, prin iubirea de țară, prin bunăvoința față de cei deopotrivă cu el, prin omenie față de cei mai mici ca el, în sfârșit față de toți prin dreptate, adevăr, statornicie, mărinimie și deprinderea altor virtuți de acest fel. Pe lângă acestea, [era] drag tuturor celor buni pentru darurile înalte ale sufletului nobil cu adevărat, pornit, prin chiar fire, să săvârșească isprăvi grele, ca și pentru cuvântul său, care, de câte ori era nevoie, și [chiar] fără pregătire dinainte, îi ieșea din gură blând și înțelept“[1].

Relatarea lui Baltasar Walther apare și azi deosebit de bine echilibrată, studiată atent și supusă unor canoane retorice anume. La locul potrivit — și Bălcescu, la rându-i, va ține seama de aceasta — e așezat portretul lui Sinan, ca pentru a pregăti pe cititor pentru povestirea bătăliei de la Călugăreni, unde cei doi mari generali se vor.înfrunta pe viață și pe moarte:

„Acel mare și fălos războinic Sinan pașa, fiul unui pescar din orașul Sorento, lângă Neapole, aspirând la locul de beglerbeg al Rumeliei și numit comandant general al oastei dușmane, după ce aruncase cu trufie multe promisiuni cu privire la viitoarea subjugare a ghiaurilor [...] a socotit, după un gând prevăzător și chibzuit, că este neapărat necesar ca numitele țări să fie aduse înapoi cu forța sub jugul [turcesc] de mai înainte“[2].

Iată acum și momentul decisiv al bătăliei de la Neajlov, la podul Călugărenilor, în ziua de 23 august 1595. Pagina reține în prim plan figura lui Mihai, în plină mișcare:

„Era nevoie neapărat în clipa aceea de o acțiune eroică, de o ispravă măreață care să cutremure inimile păgânilor și să le înalțe pe ale creștinilor. Atunci mărinimosul Ion Mihai, invocând ocrotirea salvatoare a mântuitorului, a smuls o secure sau o suliță ostășească și pătrunzând el însuși în șirurile sălbatece ale dușmanilor, străpunge pe un stegar al armatei [turcești], taie în bucăți cu sabia o altă căpătenie militară [dușmană] și luptând bărbătește se întoarce nevătămat [la ai săi]“[3].

Că din toate sursele pe care le-a avut la îndemână Bălcescu a ales, în vederea povestirii bătăliei de la Călugăreni, tocmai pe Walther, nu mai încape nici o îndoială. Similitudinea textuală este cu totul evidentă (la aceasta contribuie, firește, paralelismul latino-român al celor două opere). Merită însă reținută opțiunea scriitorului și istoricului patriot pentru sursa silezianului. Se înțelege, paragraful respectiv din Bălcescu, în bună limbă românească și într-o concepție de stil modernă, sună mult mai viu. Figurile cerute de vechea retorică sunt sensibil reduse, spre a nu împiedica fraza, verbele sunt aduse cu mare meșteșug la ceea ce numim „prezentul istoric“, „mântuitorul“ prea creștinesc al lui Walther devine „Dumnezeul armatelor“, „securea“ e smulsă din mâinile unui soldat etc.:

[1] *Literatura română veche*, ed. cit., p. 147.
[2] *Ibidem*, p. 163.
[3] *Ibidem*, p. 165.

Scanned with OKEN Scanner

„...Mihai *cugetă* întru inima sa că împregiurarea cere neapărat vreo faptă eroică, spre a descuragia pe turci și a îmbărbăta pe ai săi. El *hotărește* atunci a se jertfi ca altă dată și a cumpăra biruința cu primejdia vieții sale. *Rădicând* ochii către cer, *mărinimosul* domn *cheamă* în ajutoru-i protecția mântuitoare a *Dumnezeului armatelor, smulge o secure* ostășească *de la un soldat, se aruncă* în coloana vrășmașă ce-l amenință mai de aproape, *doboară* pe toți cei ce *se încearcă* a-i sta împotrivă, *ajunge* pe Caraiman-pașa, îi *zboară* capul, *izbește* și pe alte capete din vrășmași și, *făcând* minuni de vitejie, *se întoarce* la ai săi plin de trofee și fără a fi rănit"[1].

Amănuntele de felul celor semnalate mai sus, care fac povestirea atractivă până și în zilele noastre, sunt foarte numeroase în cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul. Susținerea atacului coloanei inamice cu artileria comandată de Király Albert, lovitura din flanc venită la timpul potrivit din partea corpului de armată comandat de căpitanul Cocea, învălmășeala din mocirla Neajlovului și dezorganizarea dispozitivului de luptă al turcilor, chiar și amănuntul cu pierderea celor doi dinți ai pașei, căzând de pe pod, fiindcă ținea să se afle în primele rânduri spre a-și îmbărbăta ostașii înspăimântați, se află toate aici. Nu mai puțin episodul lăturalnic cu fuga lașă și salvatoare a lui Hassan pașa (prezent și la Bălcescu, reluat apoi de Coșbuc în binecunoscuta *Pașa Hassan)*, care „ascunzându-se în chip rușinos prin tufișurile de mărăcini, abia în ziua următoare se târăște la ai săi"[2]. Inspirat de izvorul său, Bălcescu însuși apelează la mijloacele retoricii clasice, dând prozei un caracter de epopee, când scrie:

„Într-acel minut, Mihai, precum odinioară semizeii cântați de Omir, alerga într-o parte și într-alta prin tabăra turcească, căutând pe Sinan, când, văzând de departe pe Hassan-pașa, se luă după dânsul strigându-i să stea de e viteaz, să se lupte cu dânsul piept la piept, și când de când era să-l ajungă cu paloșul; dar Hassan-pașa fugea înspăimântat și nu se putea ține pe picioare de groază. El merse de-și ascunse rușinea într-un crâng spinos, de unde d-abia a doua zi îndrăzni să iasă la ai săi"[3].

Cronica lui Walther se oprește sub anul 1597, cu doi ani înaintea tipăririi ei. Ea se încheie cu o „Epigramă" la portretul eroului, în același stil înălțător, de encomion clasic:

„Acesta este chipul domnului; dar câtă mândră virtute crește în pieptul [său], de ce putere e însuflețită dreapta lui cea vitează, n-ar fi în stare nici măcar penelul măestrului Apeles să zugrăvească; abia învățatul Apolo ar putea să le cânte în versuri potrivite"[4].

În original:

„Haec ducis facies at quae viget ardua virtus/Pectore, quo fortis robore dextra valet,/Haud satis ingeniosa manus depinget Apellis, Carmine vix justo doctus Apolo canet".

Că Walther urmărește efecte literare, măcar pe alocuri, în înțelesul pe care îl acordăm astăzi cuvântului, nu mai încape îndoială, chiar abstracție făcând de imnul de slavă pe care i-l închină în final lui Mihai Viteazul. Și pe drept cuvânt, scriitorul

---

[1] Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai voievod Viteazul (Cartea a II-a, Călugăreni*, cap. XVII: *vestita faptă de vitejie a lui Mihai. Românii câștigă bătălia.* Se înțelege, comparația de texte, în acest caz, trebuie să țină seama de faptul că traducătorii lui Walther sunt influențați, la rându-le, de Bălcescu.

[2] *Literatura română veche*, vol. II, *ed. cit*, p. 165

[3] N. Bălcescu, loc cit.

[4] *Literatura română veche. ed. cit.*, p. 183.

Scanned with OKEN Scanner

având prilejul de a cunoaște îndeaproape pe cel mai mare conducător de armate al timpului său, intuindu-i cu mare justețe geniul și încercând efortul lăudabil de a-l eterniza pentru posteritate. Dar însăși compoziția cărții, privită în ansamblu, ne apare studiată, în vederea succesiunii logice a diferitelor episoade, cu observarea gradației și cu grija impresionării printr-un registru epic cât mai variat. Astfel, după relatarea bătăliei de la Călugăreni, scriitorul găsește nimerit să povestească și despre cei doi cerbi domesticiți care însoțeau pretutindeni pe domn. Tabloul, suav, plutind parcă într-un aer fantastic de poezie heraldică, se bizuie pare-se pe realitate (Bălcescu îl va consemna și el, din moment ce autorul ține să-l insereze anume pentru destinderea cititorului):

„Am găsit cu cale aici, pentru a mai odihni sufletul cititorului, să povestim despre cei doi cerbi domesticiți, care au făcut câteva drumuri împreună cu domnul și dormeau adesea lângă cortul stăpânului [lor], luau parte și la lupte și expediții [militare], fără teamă, fie mergând înainte, fie alături de el; nu-i înspăimântau nici vuietul bombardelor, nici trăsnetul tunurilor, ci ridicându-se în două picioare, stăteau pe loc și puțin le păsa de exploziile acelora. În sfârșit, împotriva obiceiului acestui animal, au fost martori neclintiți și la ultima luptă amintită mai sus, de la Călugăreni, cu Sinan pașa. Aici însă, unul din ei murind din întâmplare, celălalt nesuportând durerea, s-a ascuns în pădure"[1].

Cu toate că operă beletristică declarată, poema în versuri grecești a vistiernicului Stavrinos[2], *Vitejiile preacucernicului și preaviteazului Mihai voievod*, stă sub nivelul valoric al cronicii latinești rămasă de la Baltasar Walther — deși este aproape tot atât de importantă sub raport documentar — inferioară, desigur, și memoriului adresat de domn ducelui de Toscana. Cunoscătorii în materie (Demostene Russo, C.Th. Dimaras ș.a.) nu află poetului cultura, profunzimea de spirit, nici chiar talentul trebuitoare unui asemenea subiect. Chiar în traducere, de altminteri, se văd de departe clișeele uzate, manierismul exagerat, hiperbolele deplasate, comparațiile banale, trivialitățile de pe alocuri. În cutare bătălie, fără pic de simț realist, ca în plină *Alixăndrie* — cu toate că restul textului sună prozaic ca orice cronică — ni se spune cum o mână de creștini taie zeci de mii de turci. În culmea puterii fiind, Mihai îi avea

---

[1] *Literatura română veche*, vol. II, *ed. cit.*, p. 167.

[2] În finalul scrierii autorul își declină numele și... „supranumele": *„Numele meu este Stavrinos, supranumele Vistierul"*, arătând totodată și locul de naștere: *„Dacă doriți să aflați și locul meu de baștină, Malsiani e orașul meu, care face parte din Délvinos."* Cercetătorii au arătat că Malsiani se află în Epir. Cât despre scriitor, s-a stabilit că făcea parte din contigentul de greci, destul de numeros, care se pusese în slujba lui Mihai Viteazul, Stavrinos putând fi un vistier numai de rangul al doilea sau al treilea, absent din documentele oficiale care dau seamă de dregătorii ce făceau parte din sfatul domnesc. Oricum, din ce scrie reiese că se găsea în preajma lui Mihai, pe care îl admira mult, măcar în ultimii lui ani de viață. Ca prizonier de război, după toate probabilitățile, îndată după moartea lui Mihai Viteazul pe câmpia din fața Turzii, Stavrinos vistierul a nimerit în temniță, în cetatea Bistriței. Acolo, zice el, și-ar fi compus opera, *„noaptea la lumină de stea"* — desigur o figură retorică ce-i era caracteristică — în primele zile ale lunii februarie 1602. Cu titlul original de *Vitejiile preacucernicului și preaviteazului Mihail Voievod*, poema a fost tipărită prima dată în anul 1638, la Veneția — circulând însă până la această dată și în manuscris — cu bani dăruiți de un alt grec din Țara Românească, Panos Pepanos, editor fiind un ieromonah Neofit. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, până în 1806, au mai fost tipărite 8 ediții, cerute, se vede, de lumea grecească din diaspora, contribuind mult la răspândirea faimei voievodului român în Europa. Iulian Ștefănescu a descoperit și publicat o versiune slavonă (*Epopeea lui Mihai Viteazul în lumea greco-rusească în secolele XVII și XVIII, în Opere istorice*, București, 1942). Prima traducere românească este făcută de Teodor M. Eliat, unul dintre prietenii și asociații lui Anton Pann, la 1837, tipărită, formă în care a putut s-o consulte și Bălcescu, dacă n-a citit-o în original (*Vestitele vitejii ale lui Mihai vodă ce au*

Scanned with OKEN Scanner

supuși pe toți[1]. La Călugăreni, Sinan pașa, „ca un porc se înglodă și își pierdu turbanul". Foarte des apare comparația luptătorilor cu lupii aruncându-se în turma de oi, cu câinii, cu balaurii, cu zmeii etc., indiferent dacă sunt din tabăra dușmană sau din aceea a eroului, pe care rapsodul îl admiră, totuși, atât de mult. Intrând în Moldova (Bogdania), „în luna mai 1600, Mihai și ai lui sunt comparați de Stavrinos cu „niște fiare sălbatece". Bătălia de la Șelimbăr — nevăzută, probabil, de poet la fața locului — e descrisă cu hiperbolele din baladele folclorice, degradate însă la limita cea mai de jos, hibridizate rău cu elemente de retorică antică:

„Și se băgară printre ei ca lupii în turmă. Cum porniră lupta cele două cete, multe femei unguroaice ajunseră văduve. Se înnegri cerul și se făcu întuneric de ungurii cei mulți care mergeau la tărâmul celălalt. Ca pe oi îi răpuneau, precum lupii în turmă, de la răsăritul soarelui până se însera. Se tulbură soarele și se întunecă ziua. Și pulberea urca în sus, în văzduh. Și pământul tot se roși de multul sânge. Și trupurile zăceau goale, fără suflare. Dar cum să povestesc de noul Velisarie, care alerga printre ei ca un leu și ținea în mână paloșul, și tăie câți nimeri, într-o parte și într-alta? Acolo să fi văzut trupuri și tineri viteji, cum zăceau în țărână, goi întinși. Mult sânge vărsă în acea zi paloșul lui Mihai, până să se facă seară"[2].

Cu hiperbole și comparații tocite era povestită și bătălia de la Călugăreni, fără amănuntul relevant, din auzite și după cărți populare, ceea ce nu era deloc cazul silezianului, cum am văzut:

„Acolo să fi văzut zdrobirea ce se făcea turcilor! Și, apoi, ce să facă oile în mijlocul lupilor? Câmpul se roși de sângele cel mult, și trupurile zăceau goale, numai în piele. Iar Mihai alerga cu sabia în mână, în mijlocul lor pătrundea, ca uliul cel iute. Cu sabia îi lovea și cu buzduganul"[3].

Dacă vocația epică îi lipsește lui Stavrinos — ori o are într-o măsură cu totul insuficientă pentru homericul său subiect — poetul posedă în scris imaginația bizantină în a zugrăvi tablouri somptuoase cu aurării și pietre prețioase. Speriați de ghiaurul cum nu mai văzuseră altul mai viteaz, turcii trimit lui Mihai o solie de pace, cu daruri nemaipomenit de scumpe, înșirate de rapsod cu o pană fantastică:

„Iar ei i se închinară, dulce îi dădură bineț. Cu hainele aurite de la împărat atunci îl îmbrăcară. Și sabia strălucitoare i-o încinseră peste mijloc. Și coroană îi dădură să așeze pe cap. Și un surguci pe de-a-ntregul de aur, care avea mult farmec de la mărgăritare și piatra nestemată, ca să-l poarte pe cap, ca vrednic voinic ce era..."[4].

---

stăpânit Țara Românească, și Ardealul de la anul mântuirii 1588 și până la 1601). A doua aparține lui Ioan Massim, colaboratorul lui A.T. Laurian, publicată, o dată cu originalul, de către Al. Papiu Ilarian, în *Tesauru de monumente istorice*, București, 1862. De curând, în 1976, poetul Gh. Tomozei a redactat poema lui Stavrinos (care în originalul grecesc este scrisă în vers lung, de 15 silabe, zis „vers politic") sub formă de versuri românești cvasifolclorice, scurte, într-o ediție bibliofilă. Noi trimitem la textul traducerii de Rita și Eugen Dobroiu, în *Literatura română veche*, ed. cit., p. 193-222. Studii importante asupra acestei probleme au fost făcute de V. Grecu în *Stavrinos, Eine gar Schöne Erzhälung über Michael den Wajwoden (în „Berliner Byzantinische Arbeiter"*, Band. IV, 1960) și Demostene Russo, în *„Studii greco-române"*, I, Ed. Fundațiilor, 1939.

[1] Comparația este reținută — s-ar părea că în sens ironic — în *Letopisețul Bălenilor: „care* [Mihai vodă] *au supus domniia lui pă turci, pă moldoveni, pă unguri, de-i avea ca pe nește măgari pe toți"* (*Cronicari munteni, I, op. cit.*, p. 329).

[2] *Literatura română veche, op. cit.*, p. 208.

[3] *Literatură română veche*, p. 202.

[4] *Ibidem*, p. 206.

Scanned with OKEN Scanner

Ceea ce în ochii noștri nu sporește măreția eroului, cum intenționează poetul. Stavrinos rămâne însă mare când povestește moartea lui Mihai, ura fără margini împotriva trădătorilor și mișeilor, admirând pe cel care ar fi putut salva creștinătatea de sub jugul turcesc. Scriitorul cunoaște bine împrejurările în care a avut loc asasinatul de pe câmpia Turzii și rămâne, din acest punct de vedere, cât se poate de revelatoare asemănarea dintre cele spuse de el cu cele relatate de un dușman al lui Mihai Viteazul, cronicarul maghiar Szamosközy[1]. Acum puterea adevărului copleșește retorica și înseși ridicările de mâini la cer ale poetului impresionează prin autenticitate:

„Soare, înfioară-te, suspină! Boceşte lună! Viteji, plângeți răul ce s-a întâmplat, marea nedreptate și clevetirea, pe bărbatul cel bun, care nu avea vină, pe tânărul chipeș care era vestit — la Apus și la Răsărit i se dusese faima. O, Cer și Soare, înfioară-te de nedreptate! Iar voi, munți, bociți! Și plângeți, fiare! Căci astăzi s-a prăbușit stâlpul creștinilor [...] O, pietre, acum crăpați! Copaci, dezrădăcinați-vă! Iar voi, munți, bociți! Și voi, câmpii, întristați-vă! Căci au rămas toți voinicii fără acela de care se speriau balaurii și leii...[2]“ .

Modelele bizantine ale ceea ce am putea numi prosopopeea naturii pot fi ușor deduse, măcar observând că unele motive reapar la Cantemir, de o pildă în acest pasaj din tânguirea Inorogului *(Istoria ieroglifică)*:

„Munți, crăpați, copaci, vă despicați, pietri, vă fărâmați! Asupra lucrului ce s-au făcut plângă piatra cu izvoară, munții puhoaie pogoară, lăcașele Inorogului, păşunele, grădinile, cernească-să, pălească-se, vestejească-să, nu înflorească, nu înverdzască...“[3].

Cronica Buzeștilor, apoi *Letopisețul cantacuzinesc* și cel al *Bălenilor*, în perfectă potrivire cu spiritul național, mai sobru, sting accentele tânguirii prea orientale a lui Stavrinos (cu toate că ele se potriveau la momentul când au fost așternute pe hârtie), într-o frazare mai concisă, ponderată, decentă. Asta întru cât privește pasajele lirice. Altminteri, poema lui Stavrinos, în partea ei strict documentară, e utilizată din plin când se povestește moartea lui Mihai Viteazul. Iată pasajul ce trebuie comparat cu cele în versiune românească:

[Mihai vodă vedea] și pe alții, niște pedeștri, care vin către el. Credea că în sprijin, căci de nimica nu se temea. Iar acești întreit blestemați nu erau ajutori, ci erau uneltitori ca să-i ia viața. Când îi văzu că au ajuns, stătu în picioare. Le zice: <<Bine ați venit, vrednicii mei voinici!>> Iar ei au scos sabia, merg asupra lui ca niște fiare sălbatice, pătrund în cortul lui. Și unul din ei a zvârlit cu sulița, și-l atinge în inimă ascuțișul. Un altul în grabă l-a lovit, îi taie capul. Ca un copac se prăvăli frumosul său trup. Așa îl omorâră, fără ca să știe, fără ca să se nimerească sabia în mâna lui cea iute. Și-i rămase trupșorul în țărână aruncat, gol, fără cămașă, tăvălit în sânge. Acestea le izbuti pizma înverșunată. Și se pierdu așa, pe nedrept, acel viteaz“[4].

O „găsire“ a lui Stavrinos — care ține tot de punerea în scenă a bocetului popular — este a face să se audă vocea *mortului* Mihai:

---

[1] V. Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români, 1566-1608*, Cluj, 1928.

[2] *Literatura română veche*, vol. II, *ed. cit.*, p. 218-219.

[3] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, Ediție îngrijită și studiu introductiv de P.P. Panaitescu, I. Verdeș, E.P.L., 1965, vol. II, p. 137.

[4] *Literatura română veche*, vol. II, *ed. cit.*, p. 218.

„Unde sunteți, voinicii mei, și voi, vitejilor? Luați-vă săbioarele și veniți înarmați, ca să mă scăpați de-aici, prieteni credincioși! Că inima îmi fu străpunsă, iar puterea tăiată. Și se speriară mădularele mele și se temu sufletul meu. Iar voi bine o știți că eram viteaz. Și acuma, fără luptă, mă pomenesc înjunghiat. Pe mine, de care tremura Răsăritul și Apusul, acuma nimeni nu s-a găsit să mă ajute. Dacă aș fi știut mai înainte, ca să fiu pregătit, acum nu aș fi pe pământ, ucis pe nedrept"[1].

Un alt grec, Grigorios Palamidis, cretan de origine, contemporan și el cu evenimentele, a scris de asemenea un poem, în nu mai puțin de 1378 de versuri neogrecești, despre Mihai Viteazul: *Istoria cuprinzând toate faptele, vitejiile și războaiele strălucitului Mihai Vodă, domnul Țării Românești, Transilvaniei și Moldovei, până în ziua morții sale*. Compus în 1607, la curtea unui cneaz Vasile de Ostrov, în Polonia, poemul lui Palamidis este superior, date fiind cultura și talentul autorului, celui al lui Stavrinos, de la care totuși primea exemplul și impulsul.

„Trebuie menționată — arată istoricul literar C.Th. Dimaras — emoția pe care au trezit-o în rândul grecilor înrobiți luptele purtate de Mihai împotriva turcilor; operele culte și cântecele folclorice cuprind imnuri închinate gloriei sale; faptele sale înălțătoare au fluturat asupra elenismului un suflu de libertate"[2].

Fapt caracteristic: Deși mai puțin valoroasă, opera lui Stavrinos a fost mai populară decât aceea a lui Palamidis, care nici nu intră de fapt în vederile noastre, ca o componentă a culturii românești, cum este cazul creației celui dintâi. Abia în 1881 E. Legrand dădea o ediție a scrierii lui Palamidis, după un manuscris din 1624, iar în 1905 istoricul O. Tafrali publica traducerea ei integrală în românește, ca document de epocă indispensabil.

Istoria rimată a lui Matei al Mirelor

Pe Stavrinos îl imită și îl urmează și Matei al Mirelor, cu versurile lui grecești din *Istoria celor săvârșite în Ungro-Vlahia, începând de la Șerban Voevod până la Gavril Voevod*[3], cronică a anilor 1602-1618, în perfectă continuare a cronicilor lui

---

[1] *Ibidem*, p. 220.

[2] C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, E.P.L.U., București, 1968, p. 85.

[3] Matei al Mirelor era grec epirot, ca și Stavrinos. Se presupune a se fi născut cam pe la 1550, în localitatea Pogoniani (singur se numea „Mathaios din Pogoniani"). Își făcuse studiile la Constantinopol, pe lângă Patriarhie, unde ar fi stat în calitate de protosingel. În Țara Românească se stabilea pe timpul domniei lui Radu Șerban (1602-1611), care îi dă funcția de egumen la mânăstirea Dealul și titlul (aprobat și de Patriarhie) pur onorific de Mitropolit al Mirelor (eparhie în Asia Mică, unde titularul n-a fost niciodată).

Istoria celor întâmplate în Țara românească de la Șerban vodă până la Gavriil vodă o avea gata în 1618. Ea fu tipărită, fapt semnificativ, în același volum cu poemul lui Stavrinos, la Veneția, în 1638, cu banii aceluiași filantrop Panos Pepanos, repetată apoi în toate edițiile ulterioare, până în secolul al XIX-lea. Vasile Grecu studia opera lui Matei al Mirelor în *Prima ediție a lui Stavrinos și Matei al Mirelor (în Codrii Cosminului*, X, 1936-1939, p. 544-547). Dan Zamfirescu, în *Matei al Mirelor și Letopisețul cantacuzinesc* (în *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967, p. 184-204), studiază integrarea operei egumenului de la Dealul în istoriografia românească și emite ipoteza că Matei al Mirelor ar putea fi și traducătorul, din slavonește în grecește, al *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. În acest sens ar pleda o scriere a sa cu caracter parenetic, tot în grecește, *Sfaturi către Alexandru Iliaș*, publicate parțial și în traducere în *Literatura română veche*, *ed. cit.*, vol. II, p. 240-248. Despre Matei al Mirelor vezi și C. Th. Dimaras, *op. cit.*, p. 85-86.

Scanned with OKEN Scanner

Mihai Viteazul și, de fapt, singurul document de epocă, parte integrantă mai apoi a cronicilor muntene. Mai cult ca Stavrinos, cu spirit critic ascuțit, moralist asemeni mai tuturor prelaților veniți din sudul Dunării, cu tendința de a se amesteca în treburile politice ale țării, egumenul de la Dealul și mitropolitul fără portfoliu scrie cronica a patru domni: Radu Șerban, Radu Mihnea, Alexandru Iliaș și Gavril Movilă. Fără informațiile furnizate de el, n-am cunoaște amănuntele referitoare la înfrângerea trufașului Moise Secuiul de către Radu Șerban în lupta de lângă Brașov, la 17 iulie 1603, povestită cu obiectivitate, dar și cu mulțumirea că unul dintre trădătorii lui Mihai Viteazul și-a aflat moartea „gol, scăldat în sânge și plin de noroi, ca un porc în mocirlă". Bine văzut la curte, dădea sfaturi în sensul protejării cărturarilor și călugărilor greci, când în Muntenia începea să se schițeze o mișcare a boierimii autohtone împotriva celor veniți în țară în număr prea mare și în posturi tot mai importante. Din modul cum sunt formulate sfaturile către Alexandru Iliaș (1618-1620) ar reieși atitudinea democratică a egumenului, de condamnare a abuzurilor și a nedreptăților de tot felul. Cronica lui Matei al Mirelor se ocupă și de unele întâmplări din Moldova. Ștefan Tomșa al II-lea (1611-1615) e arătat ca un domn bun (în *Neamul Șoimărești*lor, Sadoveanu îl va prezenta tot așa), aspru cu boierii, ce-i drept (cum afirmă și Miron Costin, însă de pe o poziție aristocratică), ocrotind pe săraci:

„Foarte frumos vorbea cu cei săraci. Dar vorbă bună nu spunea niciodată boierilor săi, niciodată în sprijinul lor, deoarece erau nedrepți cu sărăcimea. Dar el îi făcu blânzi ca niște miei. Îi tăie, îi asupri, le luă bunurile, le pustii casele și averile. Și preamăreau săracii pe Hristos Împăratul..."[1].

Suntem totuși departe de vederile largi, de adevărat istoric, ale lui Costin, de obiectivitatea și degajarea filozofică a marelui cronicar moldovean. Intriganta și ambițioasa doamnă Elisabeta, a lui Ieremia Movilă, venită în Moldova cu ginerii și feciorii ei, în fruntea armatelor poloneze, provocând atâtea tulburări, e prea căinată de Matei, când e prinsă de Skender pașa și dusă în captivitate la Constantinopol, împreună cu fiul ei Alexandru, pretendentul la tron. Ea nu va atrage însă compătimirea lui Costin, cu toate că era un filopolon, cronicarul punând înainte întotdeauna interesele țării și condamnând ambițiile provocatoare de frământări interne. Până la urmă, și Matei egumenul, ca un călugăr ce se respectă, se arată misogin și dezaprobă preocupările politice la femei:

„Și pieri biata de ea, din neghiobie. Căci nu e dat femeilor să se îndeletnicească cu oaste, război, bătălii. Fiindcă este potrivnic rânduielilor să pornească război și să se facă serdari. Ci numai să mânuiască furca și firul de in, să stea în casa lor să toarcă și să coasă..."[2].

Coroborate cu cele știute din cronica lui Miron Costin[3], aceste informații vor servi lui Nicolae Iorga pentru cea mai bună piesă de teatru a sa, *Doamna lui Ieremia*. Matei al Mirelor are și darul însemnării elementului de senzație. Între altele, legat de aventura nefastă a doamnei lui Ieremia Movilă, este notat episodul evadării spectaculoase dintr-un turn al închisorii Edikule din Țarigrad, foarte înalt și bine

[1] *Literatura română veche*, vol. II, ed. cit., p. 235.
[2] *Literatura română veche*, vol. II, ed. cit., p. 239.
3 Miron Costin, *Opere*, ed. cit., p. 64 și următoarele.

Scanned with OKEN Scanner

păzit, a lui Samuel Korecki, „bărbat vrednic, tânăr plin de farmec, creștin ortodox foarte viteaz" care, cu frânghii primite într-o plăcintă și în clondirul cu vin și-a făcut vânt peste metereze și s-a salvat[1]. Prelatul este un admirator al vitejilor, în primul rând al lui Mihai Viteazul, deplorând cârmuirea „barbarilor" turci sub care recăzuse țara după asasinarea eroului:

„Și ne cârmuiesc dușmanii, neam de barbari. Ne-au luat coroana de nestemate și mărgăritare. Deoarece noi nu suntem vrednici să o purtăm, alții au luat-o și o poartă, iar noi o privim. O poartă cei care au creier în cap. Iar noi aveam încredere în prea îndrăznețul Mihai, că o vom scoate cu spada și ne-o va da nouă"[2].

Ca și Dimitrie Cantemir, mai târziu, învățatul grec punea mare preț pe scris și pe îndeletnicirea istoricului. Căci fără însemnările istoricilor n-am avea cum să ne cunoaștem trecutul, să-l facem viu, să tragem din el învățăturile practice trebuitoare:

„Dacă nu s-ar fi scris faptele, viața și isprăvile fiecăruia și șirurile oamenilor, cum am fi fost în stare, cum am fi putut avea dorința de a povesti cele săvârșite de fiecare? Litera este vie, niciodată nu moare, numai în felul acesta orice om le găsește..."[3].

---

[1] Informațiile lui Matei coincid cu senzaționala relatare a unui gentilom francez, Charles de Ioppecourt, un loren, participant, alături de principii polonezi, la evenimentele din Moldova anului 1616, într-o carte apărută la Paris patru ani mai târziu: *Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldauie, au sont descrites plusieurs batailles gaignées tant par les princes polonais, que par les turcs et tartares, ensemble l'evasion admirable du prince Correcki des tours noires du Grand Turc, par l'invention et assistence d'un parisien. Composé par I. Baret sur les memoires de Charles Ioppecourt gentilhomme lorain qui portait les armes durant ces troubles à la suitte des princes polonais. / Paris chez Toussaint du Bray, MDCXX.* Această scriere, de aproximativ 3-400 de pagini obișnuite, cu aspect de roman de aventuri și memorialistic, a fost reprodusă de A. Papiu Ilarian în *Tesauru de monumente istorice* (II, 1863, p. 9-137).

[2] *Literatura română veche, ed. cit.*, p. 247-248.

[3] *Literatura română veche*, p. 234.

Scanned with OKEN Scanner

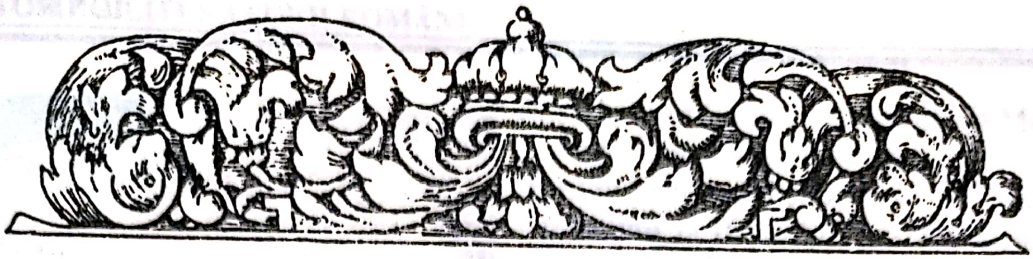

EPOCA LUI MATEI BASARAB și VASILE LUPU

După experiența din vremea războaielor lui Mihai Viteazul, politica turcească față de țările române devine tot mai prudentă, chiar cu o ușurare vremelnică a haraciului. Se introduce însă confirmarea obligatorie a numirii domnilor de către Poartă, confirmare ce se cerea întotdeauna însoțită de un dar de bani substanțial, numit pesches sau mucarer, sumă niciodată fixă, ci crescând proporțional pe măsura competiției pe care osmanlâii înțelegeau s-o întrețină tot timpul între partidele boierești. Ca urmare, numai între 1601 și 1632, în Țara Românească și în Moldova au avut loc 17 și respectiv 16 schimbări de domni. Efectul, în plan politic, a fost perindarea la conducere a o serie de domni tot mai slabi, urmată de ridicarea unei noi boierimi, lacomă de averi, acaparatoare de latifundii tot mai întinse, în dauna țărănimii și răzeșimii care se vedea adusă în sapă de lemn.

Față de această situație, domniile lui Matei Basarab (septembrie 1632 — aprilie 1654), în Muntenia, și Vasile Lupu (aprilie 1634 — aprilie 1653), în Moldova — domnii relativ lungi, de câte 22 și respectiv 19 ani — au avut drept efect o epocă de înflorire pe toate planurile, cu deosebire în domeniul care ne interesează aici, cel cultural. În Transilvania, de asemeni, prin domniile lui Gheorghe Rakoczi I (1630-1648) și a fiului său Gheorghe Rakoczi II (1648-1660), asistăm la o perioadă de stabilitate. Se poate vedea acum (dar și ceva mai târziu, sub domniile lui Constantin Șerban, Mihnea al III-lea, Radu și Gheorghe Ștefan, acesta din urmă domnind în Moldova după Vasile Lupu), o salutară conjugare a eforturilor și un început de unire a celor trei țări (cum se poate dovedi prin numeroasele tratate de alianță ce s-au încheiat) în scopul consolidării autonomiei, prin observarea și exploatarea, deosebit de abilă uneori, a echilibrului de forțe dintre imperiali și turci, cei dintâi în plină expansiune, cei de-al doilea în scădere treptată, cum se va constata după câteva decenii, după înfrângerea suferită la porțile Vienei, în 1683, soldată apoi prin retragerea masivă înspre Balcani. Oricum, împrejurările sunt favorabile circulației cărților și tipăriturilor de la o regiune la alta.

Cum în această vreme domnia se sprijinea pe boierime, pe marii proprietari de pământuri și totodată mari dregători, organizarea administrativă ia un mare avânt. Alături de cărțile religioase se scriu și se tipăresc pravile, evident compilate, uneori de-a dreptul traduse, după modelele slavonești ori grecești, în tot cazul

Scanned with OKEN Scanner

Stema Moldovei din PRAVILELE IMPARATESTI [illegible]
(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

Stema Moldovei.

Vasile Lupu (stampă de W. Hondius).

Stema Basarabilor din PRAVILA DELA GOVORA (1640)
(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

Stema Basarabilor.

Matei Basarab (stampă de M. Boschinus).

Scanned with OKEN Scanner

adaptate necesităților locale. Astfel avem *Pravila de la Govora*, întocmită de Mihail Moxa, la 1640, cu model în *Nomocanonul* tipărit la Kiev de mitropolitul Petru Movilă, acesta din urmă compilând pe bizantinul Emanuel Malaxos. În Moldova apărea, după același Malaxos, cu opt ani mai înainte, la 1632, *Pravila aleasă*, operă a lui Istrate sau Eustrațiu Logofătul[1], presupus autor al unei cronici în românește, anterioară celei a lui Grigore Ureche, astăzi pierdută. Același Eustrațiu întocmea la 1646 cunoscuta *Pravilă a lui Vasile Lupu*, imprimată în tipografia de la Trei Ierarhi, la Iași, cu titlul exact de *Carte românească de învățătură de la pravile împărătești și de la alte giudețe, cu dzisa și cu cheltuiala lui Vasile Voievodul și Domnul Țării Moldovei, den multe scripturi tălmăcită, din limba ilenească pre limba românească*. Izvoarele sunt în codicele de legi ale lui Iustinian și, parțial, în *Praxis et theorice criminalis* a italianului Prosper Farinaccius și germanului Johannes Leonclavius, totul prin intermediare grecești. În fine, o carte de drept epocală, consultată multă vreme de juriști, a fost *Îndreptarea legii*, tradusă după Malaxos și Alexis Aristines de către Daniil Panonianul, Ignatie Petritis și Pantelimon Ligaridis[2], multiplicată la Târgoviște, *„în tipografia prealuminatului mieu domn Io Mathei Voievod Basarab, în sfânta Mitropolie... martie 20, văleat 7160, a lui Hristos 1652"*. Scrisoarea dedicatorie a Panonianului (fără îndoială, un pseudonim de circumstanță) către mitropolitul Ștefan ne dă o idee clară de gradul la care ajunsese oratoria vremii, mult

---

[1] E cazul însă să menționăm că pasaje din *Pravila aleasă* a lui Eustratie Logofătul — scriitor important dar din nefericire insuficient cunoscut — pot fi aflate cuvânt cu cuvânt, cu cincizeci de ani mai înainte, în *Pravila ritorului Lucaci*, elaborată la Mânăstirea Putna încă din anul 1581. *(Cf. Pravila ritorului Lucaci.* Text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, Editura Academiei 1971.) Împrejurarea e de natură să ne atragă atenția că textele pravilelor au trebuit să apară tot mai compact traduse în românește (începând din ultimul sfert al veacului al XVI-lea), pe măsură ce legislația, bisericească ori civilă, avea a se adresa unui public ce nu cunoștea slavona. Ritorul Lucaci, originar din Costești, sat pe Prut, la vărsarea pârâului Ciuhur, cu studii în Polonia, la Cracovia, și „scholastic" la o probabilă academie de la Mânăstirea Putna (vezi și ficțiunea romancierului Mihail Diaconescu în *Adevărul retorului Lucaci, roman*, Editura Eminescu, București, 1977), întocmește o *Pravilă* (text slavon, cu traducere românească interliniară și 10 pagini numai cu text românesc). Textul românesc — primul text românesc scris pe o întindere atât de mare descoperit până acum — este destul de cursiv (cu oarecari împiedicări topice provocate numai de sintaxa slavonă), dar nu spune mare lucru din pricina stereotipiei impuse de materia însăși:

„Popa, de va borî la beție, post 8 dzile, să nu slujască leturghie pără nu va împlea postul, iară de boală sau de nevoie de va borî, post 40 de dzile. Iară mireanul de va borî de beție, post 40 de dzile, de boală, 15. Iară cine va borî după cuminecătură, post 80 dzile și borâturile să le îngroape lângă oltariu" (Ibid).

„Cela ce bagă apă în vin și vinde, acela să fie proclet" (Ibidem, p. 164).

Între modelele imediate ale ritorului Lucaci de la Putna sunt puse *Pravila slavonă de la Sucevița și Pravila de la Bisericani*. O Pravilă a popii Toader din Râpa de Jos (sat în județul Bacău) este abia copia ei. (Vezi și N. Smochină *în* Pravila românească din veacul al XVI-lea: *Pravila sfinților părinți după învățătura lui Vasile cel Mare, întocmită de ritorul Lucaci (1581), în Biserica ortodoxă română*, 1965, nr. 11-12, p. 1045.) Despre ritorul Lucaci, vezi și Șt. Bârsănescu, *Școala greco-slavo-română de la Mânăstirea Putna în Revista de pedagogie, 1966*, nr. 6, pp. 20-23.

[2] Ignatie Petritis și Pantelimon Ligaridis, greci, cum îi arată și numele, au fost cei dintâi profesori la școala de curând înființată la Târgoviște, pe la 1646. De alți călugări cărturari greci, între care un Ligaridis, Paisie, de un Vlasie și de Meletie Sirigos, aflători în preajma curții și a mitropolitului Ștefan de la Târgoviște, vorbește Arsenie Suhanov, un călător rus care avusese cu ei discuții privind unele chestiuni de dogmatică religioasă. Suhanov, călugăr el însuși, călătorise la curtea lui Matei Basarab în scopuri diplomatice, „gramata" țarului moscovit Alexei pe care o aducea cu sine fiind citită și interpretată în fața domnului muntean de către Udriște Năsturel. (Vezi: G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947).

Scanned with OKEN Scanner

mai evoluată la amvon și la scaunele de judecată decât în scrisul cronicăresc. Iată un fragment caracteristic, adulatoriu la adresa exarhului:

„...voiu cu toată inema cu blagoslovenia și îndemânarea sfinției tale, a prepune această îndreptare de leage de pre limba ellinească pre limba proastă rumânească. Nu doară dă în nevrednicia prostimei mele, sau dă vre într-o învățătură învățat, fără cât m-am ispitit a linge pre dinafară puținel grammatica și syntaxisul, ce cu toată mintea și înțelepția, arătarea, supunerea și îndeptarea a cuviosului între ieromonași, chir Ignatie Petriți și a lui Panteleimon Ligaridi, dascali desăvârșiți amândoi de la Hio, vestiți și foarte iscusiți întru toată dumnezeiasca scriptură. Drept aceia (o, sfinte vârhule!) pentru multul har de cucerie a nedăstoiniciei meale, carele am cătră sfinția sa (măcară de nu sunt copți strugurii viții meale) priimește truda și osteneala ca unui nedestoinic, priimește acest dar mic, cu multa proastă a mea minte necuprins, priimește grădina cu florile raiului împodobită și sădită cu buna mirismă a darului duhului sfânt, priimește ca cel pumn de apă ce duse cel sărac la cel împărat, priimește și pre mine blagoslovește, ca eu,ticălosul, peste blagoslovenia și ertarea sfinției tale, să dobândesc ertare multelor meale sumedenii de păcate..."

Nu mai puțin protocolară și solemnă, condescendență a capului bisericii către supuși și semn al așezării temeinice a orânduielilor administrative, atât bisericești cât și laice, este predoslovia la *Îndreptarea legii* a mitropolitului Ștefan însuși. Iată și de aici un fragment, de unde se vede recomandarea codului de legi ca o carte de înțelepciune:

„Pentru aceia (o, iubiții smereniei noastre fii) la cine să va întâmpla, au de rânduiala noastră au de cea de afară, priimiți-i ca o hasna împărătească plină de toate lucrurile scumpe, că veți afla întrînsa de toate bunătățile carele îndreptează sufletul, că întărește pre cei ce stau și pre cei căzuți nu-i lasă în oceaanie. Dulce iaste blagosestivilor, iară zlocestivilor înfruntătoare, groaznică păcătoșilor, domnilor, boiarilor și celor ce sunt pre mâna maimarilor, voinicilor, proștilor, bogaților, săracilor, călugărilor, mireanilor, bărbaților, muierilor, tinerilor și bătrânilor".

Mitropolitul Petru Movilă

Fiu al lui Simeon Movilă, domn în Muntenia (un an după moartea lui Mihai Viteazul) și în Moldova (după moartea fratelui său Ieremia: 1606-1607), cu studii în Polonia și în apusul Europei, călugărit, după ce slujise în armata polonă, ajuns arhimandrit al mânăstirii Pecerska și apoi mitropolit al Kievului, Petru Movilă a jucat un rol cultural dintre cele mai importante în relațiile româno-ucrainene-poloneze. La mânăstirea Pecerska înființează o tipografie unde tipărește, cu litere latine și slavone, o serie întreagă de cărți. Tot acolo, pe lângă mânăstire și în cadrul așa-numitei „Frății ortodoxe", arhimandritul și mai apoi mitropolitul de origine domnească moldoveană întemeia o școală de grad superior, menită a contracara, prin teologi bine îndoctrinați, propaganda iezuită din ce în ce mai insistentă în răsăritul Europei. Limbile de predare erau latina și greaca, cu dascăli pregătiți în Occident, între materii figurând gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, muzica, geometria, astronomia și teologia. Aflăm toate acestea din prefața unui *Euharisterion* tipărit în anul 1632, în slavonește, prefață în care discipolii își lăudau rectorul sub semnele Heliconului și ale Parnasului. Asemenea informații, referitoare la școli și la programele de învățământ, nu sunt neinteresante, dacă ne gândim că primii cronicari moldoveni, Ureche și Costin, studiind în Polonia vremii, n-au putut fi străini de școlile „frăților ortodoxe", bunăoară cum era aceea de la Lwow. De

Scanned with OKEN Scanner

altminteri, așa cum reiese dintr-un hrisov, pe care însuși îl dădea la 15 iunie 1631, Petru Movilă participa la sfințirea bisericii moldovenești din acest oraș, cu hramul Uspenia (Adormirea Maicii Domnului), ctitorie a lui Miron Barnovschi, domnul Moldovei (1626-1629; 1633), rudă cu Movileștii și protectorul Costineștilor. În respectivul document se spunea, între altele:

„Eu, Petru Movilă, prin voia lui Dumnezeu arhimandrit al mânăstirii Pecerska din Kiev, văzând marea pierdere în sufletele omenești care se petrece în biserica ortodoxă din pricina lipsei de învățătură a duhovnicilor și a tineretului, cu voia și cu ajutorul lui Dumnezeu și prin propria mea voință, dorind să înlătur această mare lipsă și voind să îndepărtez rătăcirile de ortodoxie, am hotărât să fondez școli pentru a educa tineretul în spiritul credinței, al bunelor obiceiuri și al artelor liberale..."[1]

Aici, la Lwow, a fost hirotonisit ca mitropolit al Kievului Petru Movilă, la 28 aprilie 1633.

Un fericit concurs de împrejurări istorice a făcut ca principalul campion în apărarea ortodoxiei, pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, să fie un român, mitropolitul Petru Movilă. Va fi urmat îndeaproape și cu tot atâta zel de către mitropolitul Varlaam al Moldovei. Era o epocă de plin avânt al propagandei iezuiților, a luteranilor și calvinilor, aceștia din urmă putând atrage spre doctrina lor, după unele știri, pe însuși Patriarhul Constantinopolului, Chiril Lucaris. Cum ortodoxia constituia pe atunci principalul pivot al unității spirituale a românilor din cele trei provincii, despărțite din punct de vedere administrativ-politic, activitatea mitropolitului de la Kiev n-a rămas fără urmări în cultura noastră din acest timp. Când Vasile Lupu înființa Școala domnească de la Trei Ierarhi, în Iași, cerea, prin mitropolitul Varlaam trimis anume la Kiev, la Petru Movilă, profesori de latinește și de retorică. Unul dintre ei fu chiar fostul rector al Academiei din Kiev, un Sofronie Pociatki. Legături dintre cele mai strânse cu acest focar de cultură din Ucraina avea, prin Udriște Năsturel, conducătorul Școlii domnești de la Târgoviște, și Matei Basarab. În capitala Țării Românești au fost chemați, de asemeni, profesori de la Kiev, de slavonește în primul rând. Se presupune chiar că Udriște Năsturel ar fi dat versiunea sa după romanul popular și religios *Viiața sfinților Varlaam și Ioasaf*, folosindu-se de tipăritura lui Petru Movilă din 1637.

Mitropolitul Petru Movilă.

[1] Apud Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, Ed. Minerva, 1974, p. 27

În ceea ce privește dezvoltarea meșteșugului imprimeriei, în Moldova și în Țara Românească din acest timp, ajutorul mitropolitului Petru Movilă a fost dintre cele mai importante. Varlaam însuși în prefața de la *Cazanie* ne încredințează că *„preosvențitul părinte Petru Moghila, fecior de domn de la Muldova, arhiepiscop și mitropolit Kievului, Haliciului și a toată Rosia, care pre pofta Măriei Sale* (=la invitația lui Vasile Lupu) *au trimis tiparul cu toate meșteșugurile câte trebuiesc"*[1], pentru tipărirea cărții lui de la 1643 în tipografia de la Trei Ierarhi din Iași. La fel, în Țara Românească, precum se știe, prima carte tipărită în secolul al XVII-lea, *Molitvenicul slavonesc* de la Câmpulung (1635), fusese lucrată de ieromonahul Meletie, meșter tipograf venit de la Kiev. Pe acest meșter Matei Basarab îl trimitea înapoi la mitropolitul Petru Movilă, cu daruri, obținând apoi teascuri complete și litere chirilice, o dată cu un alt tipograf pe nume Timotei Verbițki, cărțile religioase și cele juridice trebuind să fie răspândite din ce în ce mai mult prin mijlocirea tiparului.

Nu de mică importanță în epocă a fost și opera principală a mitropolitului Petru Movilă al Kievului, vestita *Mărturisire ortodoxă*, un adevărat catehism, mănunchi de principii de bază ale bisericii răsăritene. Redactată mai întâi în latinește *(Orthodoxa Confessio Fidei Catholica et Apostolica Ecclesiae Orientalis)*, dezbătută în sinodul de la Kiev, în 1640, apoi în cel de la Iași, în 1642, tipărită în polonă și în slavoneasca de redacție ucraineană, lucrarea a constituit multă vreme baza ortodoxiei. Va fi tradusă și în românește, la 1691, de către frații Radu și Șerban Greceanu. Mitropolitul Petru Movilă murea în anul 1647. Se născuse în 1596. Cu doi ani înainte de moarte, călătorea la Iași și oficia, la Trei Ierarhi, căsătoria domniței Maria, fiica lui Vasile Lupu, cu prințul leah Janusz Radziwill. Cuvântarea ținută cu acest prilej (parte în românește, parte în polonă, dată fiind asistența) o tipări în polonă, în 1645, la cererea domnului Moldovei; titlul era kilometric: *Cuvântare duhovnicească la nunta prea luminatului pan Janusz Radziwill, cneaz de Birze și Dubnice, cămăraș al Marelui ducat al Litvaniei, staroste de Kamenica, de Kazimir, Seywen etc., cu preastrălucita domniță Maria, fiica strălucitului și preaputernicului domn Io[an] Vasilie, voievod și domn al Moldovei, alcătuită de prea venerabilul întru Dumnezeu părintele Petru Movilă, mitropolit al Kievului, al Haliciului și a toată Rusia, exarh al tronului apostolic constantinopolitan, arhimandrit al Lavrei Pecerska, rostită în Biserica domnească din Iași, închinată ierarhilor dumnezeiești, sfinții Vasile, Ioan și Grigore, Tipărită în mânăstirea Pecerska, din Kiev, anul Domnului 1645*[2].

---

1 Varlaam, *Cazania*, Fundația pentru literatură și artă, București, 1943, p. 5-6.

2 *Literatura română veche, ed. cit.*, p. 268-269. Vezi și P.P. Panaitescu. *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila, archevéque de Kiev, dans les Principautés roumains, Extras din Melanges de l'Ecole roumaine en France, V*, Paris, 1926. Despre ecourile destul de însemnate pe care le-a avut *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă și mai ales despre sinodul ținut la Iași, în 1642, în lumea catolică europeană a vremii, ca și despre disputele ce au avut loc aici, prin Meletie Sirigul, în special, împotriva „rătăcirilor" patriarhului constantinopolitan Chiril Lucaris, se poate citi, în Documentele Hurmuzaki (IV, 1, p. 669) un foarte interesant raport al „doctorului Scogardi" un observator foarte apropiat al evenimentului, raport redactat în limba italiană, la 6 noiembrie 1642.

Scanned with OKEN Scanner

Udriște Năsturel

Nu este deloc întâmplător că unul dintre primii umaniști în cultura noastră, Udriște Năsturel[1], descindea dintr-o veche și ilustră familie de boieri munteni, că devenise sfetnic de încredere al domnului, cu care era cumnat. Sunt multe inițiativele și reformele lui Matei Basarab din care se poate deduce tendința de autohtonizare, prin contracararea influenței ce ar fi putut veni din partea cărturarilor greci, sosiți acum de peste Dunăre în număr din ce în ce mai mare. Udriște era un foarte bun cunoscător de limbă și literatură slavonă, de grecească și latină, având studii temeinice în aceste direcții, făcute în familie, cu dascăli aduși anume, de la Kiev, ori poate și din Occident, cum cred unii cercetători. În calitate de conducător al cancelariei domnești, cum atestă numeroase documente ieșite din pana lui, a avut o serie de misiuni diplomatice importante: sol în Polonia și la Viena, în 1638, împuternicit cu tratative de pace în Transilvania, la 1648 și 1655 etc. În 1644 trata cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, venit ca ambasador al lui Vasile Lupu la Târgoviște, vizitându-l și cercetându-i biblioteca, discutând împreună unele chestiuni de dogmatică religioasă. Merită amintită caracterizarea pe care prelatul mare cărturar i-o face lui Udriște Năsturel în prefața la *Răspuns împotriva catehismului calvinesc*, apărut la mânăstirea Dealul în 1645:

„Boiarin cinstit și slovesnic și a toată destoinicia și înțelegerea harnic [...] al doilea logofăt și frate doamnei, dumnealui Udriște Năsturel [...] iubitoriu de învățătură și socotitoriu credinței cei drepte"[2].

În legătură cu aportul lui Udriște Năsturel pe tărâmul dezvoltării învățământului, tipografiei și culturii în genere se pot face deducții foarte limpezi din o serie de predoslovii la cărțile apărute în această vreme, precum: *Molitvenicul slavonesc* tipărit la Câmpulung (1635), *Pravila de la Govora* (1640), *Antologhionul slavonesc* de la Câmpulung (1643), *Evanghelia învățătoare* de la Govora (1642), *Triodul penticostar* de la Târgoviște (1649). Forțând oarecum nota, se poate spune că sfetnicul cărturar al lui Matei Basarab este primul nostru poet cult (abstracție făcând și de versurile italienești ale lui Petru Cercel din secolul anterior). La această calitate îl recomandă versurile la stema țării, în slavonește însă, de pe foaia de frontispiciu a *Molitvenicului* de la Câmpulung — repetate și în *Pravila de la Govora* — apărute cu opt ani înaintea celor românești ale lui Varlaam din *Cazania* tipărită la Iași în

---

[1] Udriște Năsturel (uneori semnează Uriil sau Orest) „ot Fierești" (sau „Hierești") era fiul marelui logofăt Radu Năsturel și fratele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab. Se născuse după toate probabilitățile prin 1596, își făcuse educația sistematic, cu profesori aduși în casă, ocupând apoi diverse funcții de cancelarie, în principal pe aceea de al doilea logofăt, în timpul domniei lui Matei Basarab, participând la toate actele de cultură din epocă, ocupându-se în special de școli și de tipografii. Nici anul morții nu i se cunoaște cu precizie. P.V. Năsturel, un descendent al familiei, opinează pentru anul 1659 (*Genealogia Năsturelilor, în Revista de istorie, arheologie și filologie*, XI, 1910, partea 2, p. 326), Dan Horia Mazilu (vezi mai jos) este pentru 1658-1659, *Letopisețul cantacuzinesc* ar indica uciderea lui de către Radu Mihnea al III-lea, în 1659: *„După aceasta, nu multă vreme trecând, Mihnea fiind îndemnat de dracul, iar au abătut, de ș-au tăiat boiarii, câți au mai rămas, anume: Radul vel-vornicul Cândescu cu 2 frați ai lui, Negoiță, i Moisi, i Udriște vel-spătarul" etc. Cf. Cronicari munteni*, ediție de Mihail Gregorian, studiu de E. Stănescu, E.P.L., 1961, vol. I, p. 176; Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, Ed. Minerva, 1974.

2 *Bibliografia românească veche*, vol. IV, p. 192.

Scanned with OKEN Scanner

1643. Din ele reiese clar militantismul cărturarului și dregătorului iubitor de țară, în sensul susținerii tronului, a dinastiei Basarabilor, sub al căror sceptru „viața pământeanului e pașnică". Sunt semnate „Uriil Năsturel de la Fierești". Le reproducem în traducerea românească în ultima revizie a lui G. Mihăilă:

Țara aceasta drept stemă pasărea corb poartă
Iar pe gâtul ei acum și o cunună atârnă,
Cu adevărat a casei preaviteazului neam Basarab.
Bărbat cu sceptru nu în zădar pe tron se vede,
Căci a lui biruință al multor auz minunează,
Iar tronul mărirea casei lor arată
Și sceptrul lor vitejie lămurit înfățișează;
Sub el pământeanului pașnică e viața.
Nu lăsa să se risipească, Doamne, în peire
A lor coroană și jos să cadă,
Iar a corbului fă să fie pururea ferit[1].

Doamna Elina patrona tipărirea *Penticostarului* slavonesc, la Târgoviște, în 1649, iar fratele îi dedica o *Epigrammă*, tot în slavonește, cu aluzii la filozofia lui Platon, dovedind mare finețe și aristocratism intelectual. Autorul, din delicatețe desigur, nu o semna. Iat-o în versiune românească:

Ce vrea să însemne acel nume Elena?
În sufletul meu căutat-am și am aflat
Că la greci este Eleos, ce-înseamnă milă.
Bine a zis odată a lui Platon înțelepciune
Că a numelui punere nu se face după voie,
Ci după firea lucrului se poartă numirea.
Vezi cât de potrivit se unește
Elena cu Eleos, căci a ei milostivire
Este acum atât de mare pentru toate bisericile tracice
Și pomenirea ei de către acestea e mare și nemuritoare.
Penticostar este cincizeci, număr desăvârșit,
Zis cu alte cuvinte și preafrumos
De prea înaltul teolog. De aceea s-a tipărit
De dânsa și cu cuviință și s-a pregătit[2].

Că umanistul era pe deplin convins de binefacerile tipografiei și de impulsul dat culturii și progresului social prin acest meșteșug reiese din predoslovia *Antologhionului* de la Câmpulung (1643), scrisă „în satul meu părintesc Fierești", și închinată lui Matei Basarab, unde se spune între altele:

„...ne-a fost dat sfat bun, prin care am fost învățați că nu altfel, nici în alt chip, ci numai prin tipografie ne va fi cu putință să îndeplinim datoria noastră [...] De asemenea, prin tipografie și moara de hârtie, apoi prin feluritele metale, aramă și fier, și prin alte frumoase lucruri, de unde atâtea și atât de mari binefaceri pentru țară, aduse prin virtutea vrednică de laudă a prealuminației voastre. Prin laude netrecătoare și niciodată pieritoare, care se întind peste veacuri [...] adică prin cărți scoase din tipar din mânăstirea noastră, a voastră ctitorie"[3].

---

[1] *Molitvenicul* (Câmpulung, 1635), *Pravila* (Govora, 1640). Traducerile se află în B.R.V., *op. cit.*, p. 181, și în A. Sacerdoțeanu, *Predosloviile cărților românești, I, 1508-1647*, București, 1938, p. 75. Traducerea revizuită a lui G. Mihăilă se află în *Literatura română veche*, vol. II, ed. cit., p. 274.
[2] *Literatura română veche*, vol. II, ed. cit., p. 277.
[3] *Ibidem*, p. 276.

Scanned with OKEN Scanner

Una dintre operele importante ale lui Udriște Năsturel este traducerea din latinește în slavonește a cărții lui Thomas a Kempis[1] *Imitatio Christi*, tipărită la Mânăstirea Dealul în 1647. Din prefața acestei lucrări, dedicată mitropolitului Varlaam, *„Preaosfințitului, de Dumnezeu alesului și preaînțeleptului întru Hristos, părintelui domnului Varlaam, cu binecuvântarea dumnezeiască mitropolit al Sucevei și arhiepiscop a toată Țara Moldovei, preaiubitului vlădică și binefăcător, mai jos iscălitul, ca rob închinându-se, îi zice să se bucure"* — iată o probă de stil înalt protocolar de epocă, vizibil chiar și în traducerea românească a textului slavonesc, — Udriște logofătul ne apare ca primul român care afirmă într-o lucrare tipărită latinitatea limbii române[2]. (E posibil ca Grigore Ureche s-o fi făcut înaintea lui, nu cu mult timp însă, cu un an sau doi. Din păcate, în lipsa unui manuscris autograf, nu se poate ști cu exactitate maximă data compunerii cronicii.)

Afirmarea latinității limbii române se face însă oarecum în treacăt — dovadă a faptului că, între cărturari, ideea era curentă, indiscutabilă. Pasajul rămâne interesant și pentru firea pasionată, iscoditoare, dornică de a învăța, de a fi în rând cu lumea instruită, un prim semn, s-ar zice, al tendinței de sincronizare cu cultura europeană la un român:

„Și nu după puțină vreme, ajungând la vârsta tinereții, am căpătat, deci, în inima mea pentru *limba romană sau latină, nouă vădit înrudită* (s.n.), atât de multă și caldă dragoste, dată de Dumnezeu, încât în minte și în inimă nu mai purtam aproape nici un alt gând, ziua și noaptea, decât să învăț această limbă, repetând fără încetare. Până când îndrumătorul înțelepciunii și dătătorul de înțelegere a binevoit să potolească setea inimii aprinse de dragostea înflăcărată pentru [această] limbă, printr-o deosebită deprindere — în adevăr — nu numai prin iscusința cărților scrise, ci prin deasa convorbire cu toți cei ce o cunoșteau bine și în chip natural, la timp potrivit sau nepotrivit, fără să-mi fie rușine"[3].

Având ca bază, probabil, ediția Sommalius din 1615 (de vreme ce grupul polonez purtător al cărții trecea prin Țara Românească în 1616), Udriște dă prima traducere din *Imitatio Christi* în lumea slavă și, în genere, în răsăritul Europei. Cartea lui Thomas a Kempis a avut o mare răspândire și după această dată[4] și explicația stă, în lipsa oricăror teoretizări, în direcția unei secte sau a alteia, „puritatea" ascezei creștine părând convenabilă și ortodocșilor. Nu este exclus ca Udriște să fi făcut traducerea sa tocmai în vederea preîntâmpinării propagandei calvine, acțiune de care nu era deloc străin. Dealtfel cartea a avut o răspândire mai mult în afara teritoriului românesc, judecând după locurile unde s-au aflat exemplare din ediția de la Mânăstirea Dealul din 1647.[5]

---

[1] Thomas a Kempis (1380-1471), pe numele adevărat Thomas Haemerken, călugăr olandez originar din localitatea Kempen, rezidând la mânăstirea de la Muntele St. Agnes, lângă Zwöll, autor al mai multor scrieri mistice și ascetice în latinește. Între acestea, *(De) Imitatio(ne) Christi*, apărută în primă ediție al Augsburg, în 1468, este o culegere de exortații, epistole, dialoguri, cântece, rugăciuni, devenite foarte populare în lumea monahală din Europa, până la jumătatea secolului al XVII-lea.

[2] Mai exact spus: primul cărturar român în cadrul culturii române. Pentru că Nicolaus Olahus, în *Hungaria*... (1536), român și el, îl precede cu 111 ani.

[3] *Literatura română veche, ed. cit.*, p. 278.

[4] Dan Horia Mazilu *(op, cit.*, p. 130) a identificat numai în românește opt ediții, de la 1812 până la 1946.

[5] Vezi la Dan Horia Mazilu, *op. cit.*, p. 131.

Scanned with OKEN Scanner

Considerat din perspectiva dezvoltării generale a limbii și literaturii noastre, prea învățatul logofăt Udriște ne apare, când scrie românește, inferior contemporanului său Moxa, care se exprima absolut liber, netulburat de prejudecățile stilului elevat, oficial, al slavonei. În fel de fel de zapise și hrisoave, destul de multe rămase de la el, ori în predoslovia la *Evanghelia învățătoare*, apărută în 1642, la Govora, măcar parțial redactată de dânsul[1], scriind românește, Năsturel caută exprimarea „literară", bogată în figuri de stil, protocolară, în fraze ramificate artificial, frumoase totuși în calofilia lor nevinovată. Iată un pasaj din hrisovul dat de Leon Tomșa (1629-1632) la 3 aprilie 1630, privind reglementarea numirii egumenilor în mânăstiri, document ieșit din pana grămăticului, pe atunci, Udriște Năsturel:

„Luminaților marilor cuvioși și blagorodnicilor bunilor slăvitori, îndreptătorilor și tuturor stăpânitorilor și chivernisitorilor celor ce sunteți acuma, și celor ce veți fi după acestea, vă zicem să vă bucurați... ca de acum înainte să nu se mai facă cele ce s-au făcut până acum fără socoteală și fără de orânduială schimbarea ce s-au fost făcând egumenilor..."[2]

Solemn, peremptoriu, cu comparații savante și metodice, ca din partea unui delegat al stăpânirii, solicitat să spună câteva vorbe oficiale despre importanța unei scrieri ce trebuia să combată ereticiile,este și următorul pasaj al predosloviei *Evangheliei învățătoare* de la 1642:

„Această carte iaste ca un bucin glăsuitoriu de Dumnezeu, de spune veste de oștire țiitoriul de lume, și puterile cele întunecate, înfricoșând păcurele Satanei, și spată de amândouă părțile ascuțită de tae toată fărăleagea și necurăția și hulele ereticilor [...] și arde cu focul lucrăriei sale mărăcinii iubirii de argint și tot felul de hreasturi ale păcatului, și cu văpaia căldurii sale încălzește sufletele și inimile cele degerate..." [3]

Udriște Năsturel este însă traducătorul în românește al unei cărți compacte, romanul popular și ascetic-religios *Varlaam și Ioasaf*. Această variantă creștină și oriental-occidentală a vieții lui Buda, cu originea în cartea indiană *Lalitavistara*, circula de multă vreme, în numeroase manuscrise slavone, mai recent și grecești, pe întreg teritoriul românesc[4]. Am avut ocazia să-i depistăm influența, destul de mare, și în *Învățăturile lui Neagoe*... Având la dispoziție tipăritura în slavona de redacție rusă apărută la Kuteinsk (Bielorusia),în1637, prin grija mitropolitului Petru Movilă, Udriște dă o versiune românească sensibil evoluată, din punctul de vedere al expresivității limbii, față de românească pe care i-o cunoaștem din hrisoave și din predoslovia la *Evanghelia învățătoare* din 1642, tinzând spre limpezimea, cursivitatea și naturalețea din *Cazania* lui Varlaam. Cauza stă, după toate aparențele, în faptul că lucrarea nu avea deloc un caracter oficial și nu era hărăzită tiparului, cum s-a

---

[1] P.P. Panaitescu *(L' influence de l' oeuvre de Pierre Mogila... op. cit.)* crede că Udriște este chiar traducătorul *Evangheliei învățătoare* de la Govora, după o versiune slavo-ucraineană. Această părere este susținută de Sextil Pușcariu *(Istoria literaturii române. Epoca veche)* și de Ștefan Ciobanu *(Istoria literaturii române vechi*, I, 1947). Dan Horia Mazilu, *în op. cit.*, p. 201, arată ca traducător mai probabil pe ieromonahul Silivestru.

[2] Apud Dan Horia Mazilu, *op. cit.*, p. 194-195.

[3] *Ibidem*, p. 200. Predoslovia la *Evanghelia învățătoare* din 1642, parțial redactată de Udriște, crede Dan Horia Mazilu, are oarecum un caracter mai mult ocazional și întâmplător. Același cercetător se îndoiește de paternitatea logofătului asupra versurilor la stemă, în românește, din cealaltă *Evanghelie învățătoare*, apărută la Dealul, în 1644 (p. 282-286).

[4] Vezi toate datele în Dan Horia Mazilu, *op. cit.*, p. 207 și următoarele.

Scanned with OKEN Scanner

întâmplat cu celelalte opere ale logofătului. Ea este socotită mai mult ca o lectură destinată lumii monahale și altor știutori de carte din preajma acestei categorii sociale, slavoneasca pierzând tot mai mult teren, în folosul limbii române[1].

Cum era și firesc, cercetătorii au emis și ipoteza ca Udriște să fi fost traducătorul în românește al *Învățăturilor lui Neagoe...*, lucrare efectuată, în orice caz, în această epocă. Ba chiar unii îl socotesc și traducătorul *Vieții patriarhului Nifon* de Gavriil Protul. Lucrul nu este exclus, deși probe absolute nu s-au putut produce în prezent[2].

Prin logofătul Udriște Năsturel epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu înregistrează din plin începuturile umanismului românesc din veacul al XVII-lea, moment de regăsire a spiritului național, dar cu salutare deschideri atât spre cultura răsăriteană cât și spre cea apuseană, cu selectarea din cea grecească și bizantină a ceea ce convenea locului și timpului. Activitatea lui, multilaterală, avea autoritatea unui mare învățat, mare boier și totodată înalt dregător la curtea unuia dintre cei mai strălucițI voievozi. Opera lui, câtă este și în modul cum este configurată, va deschide drumul scrisului cronicăresc care va atinge apogeul în acest veac, atât în Moldova cât și în Țara Românească.

Mihail Moxa

E adevărat, avem toate dovezile[3] că pe timpul domniei lui Mihai Viteazul s-a scris prima cronică în românește. Textul ca atare însă nu ni s-a transmis decât în cópii târzii. Astfel încât cronograful călugărului Mihail Moxa sau Moxalie de la mânăstirea Bistrița din Oltenia rămâne, până la noi eventuale descoperiri, cel mai vechi text laic de mai mare întindere în limba națională păstrat într-un manuscris de epocă, pare-se chiar autograful celui ce l-a întocmit[4]. Autorul însuși declară a fi executat opera din porunca mitropolitului Theofil și a o fi încheiat în luna septembrie 1620.

Cu toate că nu se cunoaște titlul general al cărții — fila de la început fiind pierdută — putem deduce cu ușurință că Moxa își propunea să scrie o istorie universală, compilată, cum s-a dovedit, prin prescurtări, după cronica bizantină a lui Constantin Manasses, consultată și de el în versiunea medio-bulgară și în proză, care circula printre cărturarii de la nord de Dunăre. De la anul 1081, când cronica lui Manasses se oprește, până sub anul 1490, cu care se încheie cronograful de la Bistrița, Moxa utilizează o serie de anale bulgărești și sârbești, de asemeni

---

[1] Al. Piru, *Istoria literaturii române. I. Perioada veche*, ediția a III-a , Editura didactică și pedagogică, 1970, p. 106-109 a dat o excelentă analiză a acestei cărți tradusă de Udriște Năsturel, arătând, cu drept cuvânt, că în prelucrarea sa modernă Sadoveanu a păstrat intacte multe din pasajele din tălmăcirea logofătului.

[2] Vezi Dan Horia Mazilu, *op. cit.*, p. 262-282, unde se dezvoltă o amplă demonstrație în acest sens.

[3] Vezi *supra*, p. 116 și următoarele.

[4] Manuscrisul cronografului lui Moxa a fost descoperit de către filologul rus V. Grigorovici în anul 1845 la mânăstirea Bistrița din Oltenia., Achiziționat și dus în Rusia, a fost publicat parțial prin 1859. Se păstrează și azi la Biblioteca națională din Moscova. După o copie executată de Gr. Tocilescu, în 1878, textul a fost tipărit în întregime, în chirilicele originale, de către Hasdeu, în primul

Scanned with OKEN Scanner

compilând și scurtând. Firește, înainte de orice, aici interesează limba călugărului oltean, slobodă, în ritm nezorit, cu anume tact epic, fermecător prin elementele populare și de epocă, dintre cele mai expresive: *fece* (=făcu), *răsădi, preceput, pomeți* (=livezi), *dărui, fu, învață, aduse, închinară, căriiaș, aciia, atinse, luo* (=luă), *se deșteptă*. perfectul simplu covârșind în povestire. Iată, în această privință, un paragraf de la început, extras de sub titlul *De-nceputul lumieei dentâiu*, unde se compilează cartea Facerii:

„A șasea zi *fece* Dumnezeu raiul cu toate pometele și cu frumoase mirezme, și cu dulceață desfătată, cu învățătura sfinției lui. Și în mijlocul raiului *răsădi* Dumnezeu pom de *preceput* ce iaste bine și rău. Și apă *curătoare* în mijlocul raiului de uda *pomeții;* și de acolo se împart în patru de es în lume, anume Geon și Nilul, și Efratul, și Tigru. *Făcu* Dumnezeu omul, cu mâna lui, de lut, desăvârșitu-l *fece*, cu suflet viu, și-i dărui minte slobodă și *precepătoare*, pre chipul obrazului său. Și-l *puse* să se sălășluiască în edem, unde e hrană de raiu. Și *fu* altă lume, lume cu înțelepciune deplină. Și-l *învață* cu tot binele raiului să se îndulcească; iar de pomul preceputului să se ferească nice cu mâna să nu se atingă. Atunce aduse Dumnezeu către Adam toate vitele și toate fierele și gadinile câte îmblă pre pământ, și toate paserile câte zboară de pre pământ în sus, de se închinară lui Adam, ca niște robi domnu-său. Și le puse nume Adam tuturora, *căriiaș* pre podoaba ei; că, până *aciia* răutăți *hitlene* în inima lui nu era. *Adormi* Adam somnul cel amar, începătura căderiei. Și se *atinse* Ziditoriul către coastele lui și *luo* os de-i *fece* soț. Și se deșteptă Adam de o *văzu*, și-i *zise* Eva, ce se chiiamă viață; iar Adam se chiiamă pământ roșiiu“ (346).

Urmează, ca în toate scrierile de acest fel, șirul consacrat al perindării împărățiilor în lume, fără pic de atenție la exactitatea datelor istorice, aceea a lui Nevrod, a Eghipetului, a lui David, Kir de la Persida, cu succesorii lui: Darie, Xeres și Artaxeres, Alexandru Machidon care, precum în romanul popular ce-i poartă numele, „oborî domnia turcilor și plecă în Indiia, Siriia, Finichia...“ Abia după toate acestea e amintită „împărățiia troianilor“, istoria cu „Elena muiaria lu Menelai, prea frumoasă și albă“, pe care Alexandru-Parie, fiul lui Priam din Troia „puse ochii hitleni spri'nsa“ o răpi și o duse în... Eghipet, cu toată „bunătatea“ (=averea) stăpânului. Furia lui Menelau e descrisă oriental: „Deaca se întoarse Menelai de în cale și nu-și găsi muiaria, nice bunătatea, puse scârbă mare și-și dăriia (=zgâria) fața și-și rumpea hainele, cu Darie socru-său...“ (352). Sunt pomeniți Ahilei, Nestor, Palamid, Patroclei, Devsis, Pilei „și alți mulți viteji hrăbori“ (353). E amestecat și „David, împăratul ovreesc“. Până la urmă grecii se conving „că cu bărbățiia nu vor putea lua Troada, nice cu sabia, numai cu hitlenia. Deci feceră un cal de lemn găunos și închiseră într-însul niște bărbați, și se feceră a se duce...“ etc. (353). În finalul capitolului consacrat războiului troian, cu grijă la rezumatul său,

---

volum din *Cuvente den bătrâni*, p. 345-406, apărut în același an, la București. O ediție cu litere latine au dat N. Simache și Tr. Cristescu, în *Cronografiul lui Mihail Moxa*. Buzău, 1942. O copie incompletă a fost aflată la Cotofeni, lângă Craiova, și publicată de C. Nicolăescu-Plopșor, în revista *Oltenia* (IV, 1943, p. 1-28). Manuscrisul copie se află în prezent la Muzeul regional din Craiova. Fragmente dintr-o colaționare a textului lui Hasdeu cu manuscrisul de la Moscova, efectuată de Ion Bogdan în 1889, numai cca. 5 pagini, a publicat și G. Mihăilă, în *Literatura română veche (op. cit.*, I, p. 253-259), anunțând, tot acolo, că pregătește o ediție completă a documentului.

Trimiterile noastre se fac (cifrele din paranteză) la *Cuvente den bătrâni*, ediția citată mai sus. A mai fost semnalată o copie a *Cronografului lui Mihail Moxa* la Biblioteca Centrală Universitară din Iași (vezi Klaus Schroeder, *În Limba română*, XX, 1971, nr. 5) Gh. Mihăilă a publicat recent *Cronograful* lui Moxa sub titlul de *Cronica universală*, ediție critică însoțită de izvoare și indici, Ed. Minerva, 1989.

Scanned with OKEN Scanner

autorul se scuză că nu poate povesti ca Omir: „iată se sfârși poveastea de troiani, ca în scurt deplin. N-am scris ca Omir, că el au avut limbă dulce, de i-au fost drag a podobi poveștile" (354).

Capitolul *De la începutul Râmleanilor*, cu „Eniia ginerele lui Priiam crai din Troada", care fugind cu ai săi „în țara Veneției" întemeie o cetate „albă și lungă" (Alba Longa), cu legenda lui Remus și Romulus, cu înșirarea destul de minuțioasă, dar mereu după legende, a tuturor împăraților romani este dintre cele mai laborioase.

Scriitorul oltean nu are însă o idee prea înaltă despre menirea științei istoriei și, cedând probabil cerințelor cititorilor de hronografe, un fel de beletristică ușoară a vremii, culege din izvoarele sale mai mult partea anecdotică. Romanii din Roma, săpând în centrul orașului spre a-și clădi o ... biserică, dădură peste „un cap de os de cura sânge cum ar fi tăiat atunce, și-i era fața caldă, ca de om viu". Un filozof trase de aici încheierea că „această cetate va fi cap a multe limbi, însă cu spata și cu vărsare de sânge; și puseră nume bisericii Kapitol; și de atunci până acum noi chemăm bisericile latinești românește capiște" (356). Tot așa, amator de etimologii mai mult sau mai puțin populare, se arată Moxa și când comentează numele împăratului „Severie": „iară românește șerb, că născuse dentr-o roabă". „Gaie Chesar", și el, a fost numit așa „pentru că era zămislit în trupul maică-sa și când fu aproape de născut ia muri și numărară lunile și socotiră că e viu coconul într-însa; deci o spintecară și scoaseră coconul dentr-însa; drept aceia i puseră nume Chesar, ce se zice spintecat" (357).

Titus „pohtiia avuție și aur și argint, de cârciumărea veniturile..." Traian, strămoșul, este însă foarte lăudat „voinic și bărbat viteaz și răbduliv întru judecată și drept și nefățarnic". El, „plecă cerbicia eghipteanilor și birui trufa ... turcilor". În spiritul cronicarilor moldoveni, care pledau în favoarea domnilor care ascultă de sfatul boieresc, Moxa ne mai spune cum că Traian își dăduse sabia în păstrarea unui curtean, zicându-i: „De vezi că domnesc preste liage, lovește-mă fără milă cu sabia, iar de merg pre liage tu mă cruță" (361). Lauda lui Traian indică la cronicar conștiința descendenței din romani a românilor, cu toate că nu se insistă nicăieri în carte asupra acestei idei. În același sens ar putea fi luată și afirmația următoare: „Deci câți es de acolo [din Roma, n.n.] ei să chiiamă *rumâni*" (355, s.n.), dacă la mijloc nu intervine o confuzie de cuvinte, ceea ce pare improbabil la contemporanul lui Udriște Năsturel.

Populare și pitorești, prin expresia limbii, sunt la Moxa și indicațiile geografice, sumare de altminteri. Iată un exemplu:

> „Iani să spunem de Nil, că iase dentr-un munte ce-l chiamă Atlant, la un loc anume Makenitida, spre apus, aproape de Okiian. Și-e mai înalt de toate măgurile a toată lumea; și nime nu i se poate urca în vrâh; și numai ce i se topește zăpada în miază-vară, atunce vine Nilul mare, în luna lu avgustu" (360).

Mai la largul său este Manasses, izvorul, și după el Moxa, când informează despre Bizanț. Constantin împărat, „fiul Elinii", își făcu steagul cu cruce, semnul cu care birui pe dușmani și „astupă capiștile unde purta elinii sfara dracului și le sfârși toate spurcăciunile lor, și deschise beserici creștinești" (364). Însă Iulian Apostatul „se lepi de dracul și ridică arme și războaie spre Hs." (265). Anastase împărat se însură cu o fată frumoasă din popor, careia apoi îi tăie capul, aflând că

Scanned with OKEN Scanner

dăruise unui curtean mărul pe care i-l trimisese. Iustinian e ridicat în slăvi pentru că zidise Sfânta Sofia și e absolvit de dizgrația aruncată asupra viteazului Belizarie, la mijloc intrând „pizma" intriganților de la palat, împotriva căreia scriitorul produce un exercițiu retoric cu totul caracteristic pentru epocă și pentru cronicarii munteni ce-l vor urma: „O pizmă! de-început vrăjmașe, fiiară cumplită, tălhariu, scorpie veninoasă, șarpe mușcătoriu, săgeată fără fier, suliță ascuțită, viiață fără pace, cât rău faci și câți muncești" (371). O scenă cu un „boiar", un „postelnic", care furase banii unei femei, demascat, judecat și pedepsit în văzul lumii, pe timpul lui Iustinian cel Mic, — povestită cu o pană foarte sigură — se potrivește pentru epoca lui Matei Basarab, în Țara Românească:

„... atunceși fu scos postelnicul de la masă cu rușine și-l duse de-l judecă, cu muiaria ce-l pâra cu avuțiie ce i-au luat. Deci cela ce avea cerbice țapănă și trufă, iute și cu limba ascuțită, el se muie ca boul de jug și-i se găsi vina față; deci zise de-l bătură și-i rase barba și capul și sprâncenile, și-l puseră pre un măgariu de-l purtară cu piialia pre toate ulițele cu rea rușine. Decii se spăriară toți și se tăiară lăcomiile și jafurile ca cu briciul; și se făcu tutulor județ dreptu" (372).

Basileul numit Foca și supranumit „Muncitoriul" — pentru că „muncia" lumea în fel și chip — este tratat cu cele mai specifice epitete muntenești. Ele curg din condei cu nemiluita, în absolută libertate, dovadă a unui talent cu totul remarcabil, de invidiat de către oricare dintre scriitorii moderni, dovadă mai cu seamă a vigorii limbii române populare:

„Deacii se întărâtă Foca spre răutăți, că avea năravul dracului, ucigaș, sireap, mânios, gustăreț, bețiv, măreț, mândru rău de tot; deacii da rău mult oamenilor; unii de boiari ardea-i[1] cu focu, pre alții i junghia, pre alții i slutiia, mai mulți ucidiia, făciia morți groaznice în boieri și curtiani și în țărani; sângele omului avea ca o beutură dulce" (375).

La fel, „Leul Iconoboreț" (împăratul Leon Iconoclastul), „cu numele și cu năravul de leu și cu sufletul de fiară", stârnește iarăși verva lui Moxa, într-un stil mai elevat însă, cu întorsături retorice de amvon: „O, amar, sculă-se lupul, lupul pre păstoriu, și intrară lupii în turma lui Hs. de o spărgea și o neca[2] cum era mai rău și sfâșia obrazul lu Hs. și a preacuratei maice și a tutulor sfinților și-și vărsa veninul pre toți creștinii câți se închinau sfintelor obraze, de-i munciia și-i chinuia multă învățătură a dracului..." (380).

Odată cu icoanele, informează Manasses, au fost arse cărțile, nu numai cele creștinești, ci și cele moștenite de la vechii elini, între care operele lui Homer și ale marilor filozofi ai antichității. Moxa reține aceste informații și se indignează la rându-i, dovadă a conștiinței lui scriitoricești:

---

[1] Asupra valorii stilistice a enclizei complementului drept la predicat exprimat prin imperfect vezi pentru comparație considerațiile noastre din *Valori expresive în literatura română veche*, I, Minerva, 1976, p. 72.

[2] A se vedea discuția asupra lui *neca* în *op. cit.*, p. 83, cum apare în cronica lui Grigore Ureche.

Scanned with OKEN Scanner

„O amar leu, cu sufletul crunt și cu minte de fiară vrăjmase, câtă pagubă feceși! Că era acolea mai scump de toate un sfitoc minunat de pântece de șarpe și într-îns scriptura lui Omir: Iliada și Odisiia[1] (...) că era o beserecă aproape de sveta Sofiia și era strânse cărți într-însa trei întunerec și trei mii[2], și era a toată lumea filosofii într-înse adunate, de le ținea 4 dascali plini de toată înțelepciunea..." (Ibidem).

„Rumânii munteani" își fac apariția în cronograful lui Moxa abia când se relatează despre domnia peste Bizanț a lui Iustinian cel de-al doilea. Ei „se sculară [...] de luară țara de cătră Dunăre tocma până la Draccia" (sic! 377). Terminând de compilat și de rezumat pe Manasses și apelând la izvoare bulgărești și sârbești, cronografistul află mai multe despre conaționalii săi. În vremea împăratului Manuil Paleologul s-au bătut sârbii și românii cu turcii, conduși de sultanul Baiazid. Înainte de a compune partea întâi din *Scrisoarea III*, Eminescu putea citi în *Cuventele...* lui Hasdeu aceste șiruri însemnate de Moxa, sugestive totuși:

„Decii să ridică Baiazit cu turcii spre rumâni, decii să loviră cu Mircea voievod și fu război mare, câtu să întunecă de nu să vedea văzduhul de mulțimea săgetelor[3], și mai pierdu Baiazit oastea lui cu totul, iară pașii și voievozii pierind toți; atunce peri Constantin Dragovici și Marko Kralevici; așa de să vărsa sânge mult cât era văile crunte; deci să spărie Baiazit și fugi de trecu Dunărea..." (420).

Cu un mai mare lux de amănunte e povestită bătălia de la Nicopole, din 25 septembrie 1396 (just plasată *după* aceea de la Rovine, care avusese loc în 10 octombrie 1394), când:

„Jicmond craiul unguresc adună tuoată tăria despre apus, domnii, voievozii, boierii, neamții și frâncii, și pre uscat și pre Dunăre, cât nu să vedea apa de mulțimea corabiilor: Mircea voievod cu rumânii, și de la Manoil Paleolog veniră corăbii multe pline de voinici de în Țarigrad și de Venețiia 30 de corabii. Deci mergea craiu pre uscat în jos pre Dunăre cu hvală mare și cu oști tocmite,

---

[1] Iată și pasajul corespunzător din Manasses, în redacția slavonă utilizată de Moxa:

Ot nokii liutîi k siaciki pozna cia liva.
Biahia ubo tomo Krasiașna Kăsiah nakozanii. I svitok edini ciudeni ot cireaka zmicka, pisania Omirasaa, imeai nopisana vî sebe Iliadia gloagalia i Odisiia

După Ioan Bogdan, *Cronica lui Manasses, traducere medio-bulgară*, București, Socec, 1922, p. 150.

Precum se vede, traducând și rezumând, Moxa nu se îndepărtează aproape deloc de originalul slavon. Originalitatea în expresie, dată fiind limba vie în care comunică informațiile din Manasses și din alții, rămâne de netăgăduit.

[2] Adică 33.000. Același înțeles al cuvântului *întunerec* (=10.000), datorat decalcului după slavonă ... îl aflăm și la Coresi, în epilogul de la *Psaltirea slavo-română* de la 1577, când citează din epistola apostolului Pavel către Corinteni: „cine cetește să înțeleagă și Pavel apostol încă scrie, la Corint. 115, că întru beserecă mai vârtos cinci cuvinte cu înțelesul mieu să grăiesc ca și alalați să învăț decât *întunearec* de cuvinte neînțelese într-alte limbi". (Cf. ediția întocmită de Stela Toma, Ed. Academiei R.S.R., 1976, p. 662), unde *întuneric* poate fi luat și la figurat.

[3] Compară cu versurile din *Scrisoarea III* / „Și ca nouri de aramă și ca ropotul de grindeni, / Orizonu-ntunecându-l, vin săgeți de pretutindeni..."

împlătoșați, poleiți, și scripiia (=sclipea, oltenism foarte specific!) de-ți părea că răsare soarele..." (403)[1]

Toate acestea nu le mai aflăm în cronicile muntenești de la finele secolului al XVII-lea, Moxa neintrând între izvoarele letopisețului cantacuzinesc și cel al Bălenilor, unde datele despre Mircea cel Bătrân sunt destul de sărace. Firește, amănunțit sunt povestite asediile Țarigradului, al lui Baiazid mai întâi, durând 6 ani. Sunt trecute în revistă campaniile lui Iancu de Hunedoara din 1442, când izgonise pe turci din Ardeal și din Țara Românească (acestea soldate cu moartea comandantului detașamentului turcesc : „ucise Iancul voevod pre Mezit-beg"), aceea de la Varna, din 1444, „de se loviră fățiș și biruiră turcii atuncea", de la 1448, când, după informațiile lui Moxa, Iancu de Hunedoara murea: „se lovi Murat cu Iancul voevod la Kosovo și peri Iancul" (405). Însă, dovadă a grabei și neglijenței compilatorului care uită de la mână până la gură, mai încolo vine o contradicție: La Belgrad, peste 8 ani, în 1456, Mahomed al II-lea „se lovi cu Iancul și birui Iancul pre Mahomet cu cristoșii". Tot după izvoare sârbești e prezentată, foarte pe scurt, istoria Moldovei, menționându-se descălecatul, la anul 1359, și bătăliile lui Ștefan cel Mare cu turcii, la Podul Înalt și la Valea Albă, în linii generale: „Ani 6983 [1475] tremise Mahamet oști mari spre Ștefan voevod la țara Moldovei, și periră atuncea turci fără număr; și iară anii 6984 [1476] se sculă însuși Mahamet cu oști mari spre Moldova, și se loviră de față la Valea Albă, și biruiră atunce turcii, deci feceră rău mare moldoveanilor" (406).

Făcând începutul scrisului cronicăresc în limba română, Moxa dă un ton al înșiruirii faptelor istorice, scurtând relatarea laconic, mai ales acolo unde știrile lipsesc. Scriitorul oltean este puțin cam speriat de „adâncul scripturilor" : „...ce cum nu poți ajunge naltul ceriului, nice afundul pământului, nice marginea lumiei, și cum nu se pot număra stealele ceriului, nice năsipul mării, așa nu se poate afla adâncul scripturilor" (378). Ca atare, văzând cum unii letopisețeri scriu mai „înmulțit", iar alții *„mai scurt"* — oarecum indiferent de importanța problemelor — el se declară a fi îndeplinit zisa mitropolitului Theofil mai mult în spiritul celei de a doua procedări: „iară acicea s-au adunat ca în scurt și ca în de tot" *(Ibidem)*. Iată un mod foarte specific local de a înțelege exhaustivitatea, nu fără arătarea însă, din partea autorului, a modestiei cu care bunul-simț îl îndeamnă să se înfățișeze cititorilor:

„Și iaste cu zisa sfinției tale, o prea înțelepte părinte Theofil, piscopul de Râbnic! Iată și eu, robul sfinției tale, mai micul și mai apoi din toți ticălosul, călugărul Moxa Mihail, cât miu fost știința și am preceput eu, am nevoit de am scris".

---

[1] Și Eminescu era bine informat (vezi articolul *Independența română*, publicat în *Timpul*, pe1877), dar din necesități de compoziție, urmărind gradația, „încalcă" adevărul istoric. Cât privește descrierea armatei creștinilor aliați la Nicopole („tuoată tăria despre apus, domnii, voievozii, boiarii, neamții și frâncii, și pre uscat și pre Dunăre", „cât nu să vedea apa de mulțimea corabiilor", „cu hvală mare", „împlătoșați, poleiți și scripiia de-ți părea că răsare soarele"), ea a putut fi sublimată în celebrul discurs al lui Baiazid către Mircea: „Toată floarea cea vestită a întregului apus", „S-a mbrăcat în zale lucii cavalerii de la Malta", „Și apusul își împinse toate neamurile-ncoace", „Înnegrind tot orizonul cu-a lor zeci de mii de scuturi", „Se mișcau îngrozitoare ca păduri de lănci și săbii. /Tremura înspăimântată marea de-ale lor corăbii..."

Ajuns la liman, răsuflând în sfârșit după atâta osteneală, scriitorul mai meșteșugește o ultimă figură de stil, loc comun în epocă[1], împrumutată din arsenalul retoricii bizantine:

„Deci să cade să punem și noi odihnă condeiului, ca un trăgătoriu vânsla, că oarecum jeluiaște cine e pre mare să vază pristaniștea (=port, loc bun de acostat pentru corăbieri, din vsl. *pristanište*; v. și în *Biblia de la București*, Facerea, *49*, 13: «La pristaniștea corăbiilor», n.n.), așa și scriitorul păzește să vază sfârșitul. Deci să punem și noi negoțul (cuvântul are un înțeles mult mai apropiat de etimonul latin originar: *negotium*, n.n.) corabiei noastre să stea în vadul păscarilor. Cându au făcut păscarii vad de odihnă furtunaților, el au fost numărul aiolor 7129 (1620) în luna septemvrie".

Exact în istoricul moment în care Moxa depunea „vânsla" (condeiul) — de ar fi să ne lăsăm pentru o clipă furați de comparația cu dificultățile navigației — din portul Southampton, pe coasta de vest a Angliei, corabia May Flower ridica ancora, purtând peste Atlantic pe cei 100 Pilgrim Fathers, întemeietorii Lumii Noi, cei ce vor debarca pe locul unde astăzi se află Bostonul, capitala statului Massachusetts. Compatriotul lor, Shakespeare, murise de patru ani, odată cu celălalt titan al condeielor Renașterii europene, spaniolul Cervantes. Lucrul ar trebui să dea de gândit celor prea grăbiți a ne afla și nouă o Renaștere și un Baroc etc. În fine, de o Renaștere și de un Baroc ar putea fi vorba și la noi, dacă vrem, însă la dimensiunile și caracteristicile locului, bine arătate de o scriere precum *Hronograful* lui Moxa de la Bistrița. Ea este abia cea de a doua carte cât de cât laică de mai mare întindere scrisă în românește pe care o avem păstrată, după destul de primitiva, în stil, *Pravilă a ritorului Lucaci* de la Putna, datată 1581. Pentru spanioli ori pentru englezi — spre a-i aminti numai pe aceștia, între marile popoare ale Occidentului — *a scrie*, la începutul secolului al XVII-lea, după ce avuseseră pe Shakespeare și pe Cervantes, putea să nu mai fie o necesitate arzătoare, față de acel faimos *navigare necesse est*. Prin modestul condei al lui Mihail Moxa totuși, la timpul și la locul nostru, urmașii celor ce au „ieșit" de la Râm, urmașii strămoșului Traian, și-au spus, cu o mare simplitate și gravitate, cuvântul, cât privește misiunea lor de aici, la porțile Orientului, însemnând pe scurt faptele de arme ale lui Mircea, Iancu de Hunedoara și Ștefan cel Mare, la adăpostul cărora o Europă mai evoluată putea să înflorească mai devreme pe calea civilizației.

Mai puțin învățat decât logofătul Udriște, cumnatul și sfetnicul domnului, și, desigur, mai modest decât cărturarii greci, numeroși încă de pe atunci în Țara Românească, călugărul de la Bistrița ne apare astăzi cu un rol foarte important în timpul domniei lui Matei Basarab. De altminteri domnul, și același mitropolit Theofil, care nu-i puteau suferi pe greci, îi vor încredința, cum am mai spus, întocmirea *Pravilei de la Govora*, în 1640. Nu este deloc exclus ca și prefața slavonească a acestei cărți să fie tot opera lui Moxa (versurile la stema țării fuseseră scrise de Udriște Năsturel, cum am arătat), semnată fiind de patronul său, mitropolitul Theofil, dar purtând nervul condeiului din *Hronograf*, smerenia în fața cititorului și grija pentru scrisul frumos: „De aceea vă rog, cetitorilor acestei cărți, de va fi

[1] Un loc comun de fapt, la scriitorii vechi, pentru că exact aceeași figură retorică o aflăm și finalul *Bibliei de la București*, ieșită probabil din condeiul episcopului Mitrofan de Huși, cel răspunzător de „meșterșugul tipografiei și indiriptării cuvintelor..."

greșit ceva, cu duhul blândeții să îndreptați, și pre noi toți ostenitorii aceștia să binecuvântați; *căci nu a scris înger, ci mână supusă greșelii și de lut*" (subl. ns.)[1].

Mitropolitul Varlaam

O întâmplare norocoasă a făcut ca mitropolitul Varlaam[2] să se nască din răzeși vrânceni și să trăiască, din fragedă tinerețe, la mânăstirea Secu, în Munții Neamțului, lângă Humulești lui Creangă, acolo unde graiul e vioi și limpede, ca și firea oamenilor. Talentul de vorbitor și de scriitor, înnăscut, nici nu mai încape îndoială, a avut prilejul să se dezvolte și să se valorifice într-un mediu deosebit de potrivit. Mânăstirea era pe atunci locul ideal de studiu și meditație. Iute la minte, tânărul și-a însușit repede toată învățătura, apreciabilă pentru acel timp, din cărțile grecești și slavonești, trebuitoare săltării pe treptele ecleziastice cele mai înalte: egumen, duhovnic domnesc al lui Miron Barnovschi, mitropolit al țării sub Vasile Lupu, relativ încă tânăr, în plină putere creatoare. O a doua întâmplare norocoasă a fost că acest prelat cult și talentat s-a întâlnit cu un domn ambițios, foarte energic, năzuind la un moment dat să stăpânească toate cele trei provincii românești, chivernisit în treburile economice și deci în stare să susțină materialicește o operă culturală dintre cele mai strălucite, pe toate planurile. Miron Costin este acela care trebuie crezut cu toată taria când scrie despre domnia lui Vasile Lupu aceste memorabile cuvinte:

„Fericită domniia lui Vasilie-vodă, în care, de au fostu cândva această țară în tot binele și bivșug și plină de avuție, cu mare fericire și trăgănată până la 19 ani, în dzilele acestii domnii au fostu"[3].

---

[1] Ultimele citate din Hronograf le-am reprodus după G. Mihăilă, *op. cit.* Citatul din predoslovia la *Pravila de la Govora* îl dăm după *Bibliografia română veche* de I. Bianu și Nerva Hodoș, București, 1904, I, sub anul 1640.

[2] Cu numele mirenesc de Vasile Moțoc, curent și astăzi în Vrancea, mitropolitul Varlaam s-a născut aproximativ spre finele penultimei decade a secolului al XVI-lea, din părinți răzeși, în satul Bolotești, dincolo de Odobești și Jariștea, în sus pe apa Putnei. De foarte tânăr intră în mânăstirea Secu, ctitoria lui Nistor Ureche, unde ajunge devreme egumen, în 1610. Peste opt ani, în 1618, avea redactată, în text bilingv slavo-român, *Leastvița* lui Ion Scărarul o carte de reguli călugărești. În 1628 devine duhovnicul și sfetnicul lui Miron Barnovschi, care-l trimitea și ca sol la curtea țarilor Rusiei, împreună cu Eustratie logofătul.

În drum se oprea la Kiev, trata cu mitropolitul Petru Movilă chestiuni privind școlile și tipografiile. La 23 septembrie 1632 e investit mitropolit al Moldovei, discursul oficial fiind rostit de învățatul grec Meletie Sirigul. *Cazania*, cu titlul exact *Cartea românească de învățătură*, o avea gata din 1637 și cerea țarului Mihail Feodorovici ajutoare pentru a o tipări. Ceea ce se întâmplă în 1642-1643. Tot acum mitropolitul, alături de Domn, Vasile Lupu, prezidează sinodul de la Iași, întrunit să hotărască asupra patriarhului constantinopolitan Chiril Lucaris, acuzat de pactizare cu calvinii, discutând totodată și *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă. La un moment dat îl aflăm pe Varlaam printre cei trei candidați la scaunul Patriarhiei din Constantinopol. În 1644 călătorea la Târgoviște, punând la cale pacea dintre Matei Basarab și Vasile Lupu, analizând probleme de dogmatică cu Udriște Năsturel logofătul și întocmind pamfletul *Răspuns împotriva catehismului calvinesc*, tipărit la mânăstirea Dealul în anul următor. În colaborare cu Eustratie logofătul, a mai publicat, la Iași, în 1644, *Șeapte taine ale bisericii* și un *Paraclis al născătoarei de Dumnezeu*. În 1653, Varlaam se retrage la Secu, unde mai trăiește până în 1657. Mormântul i se poate vedea și azi, în peretele de miazăzi al bisericii. Varlaam, *Cazania, 1643*, ediție transliterată de J. Byck,, Fundația pentru literatură și artă, București, 1943. Liviu Onu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în vol. *De la Varlaam la Sadoveanu*, E.S.P.L.A., 1958, p. 35-60.

[3] Miron Costin *Opere*, ediție îngrijită de P.P. Panaitescu. E.S.P.L.A., 1958, p. 90.

Scanned with OKEN Scanner

Mitropolitul Varlaam.

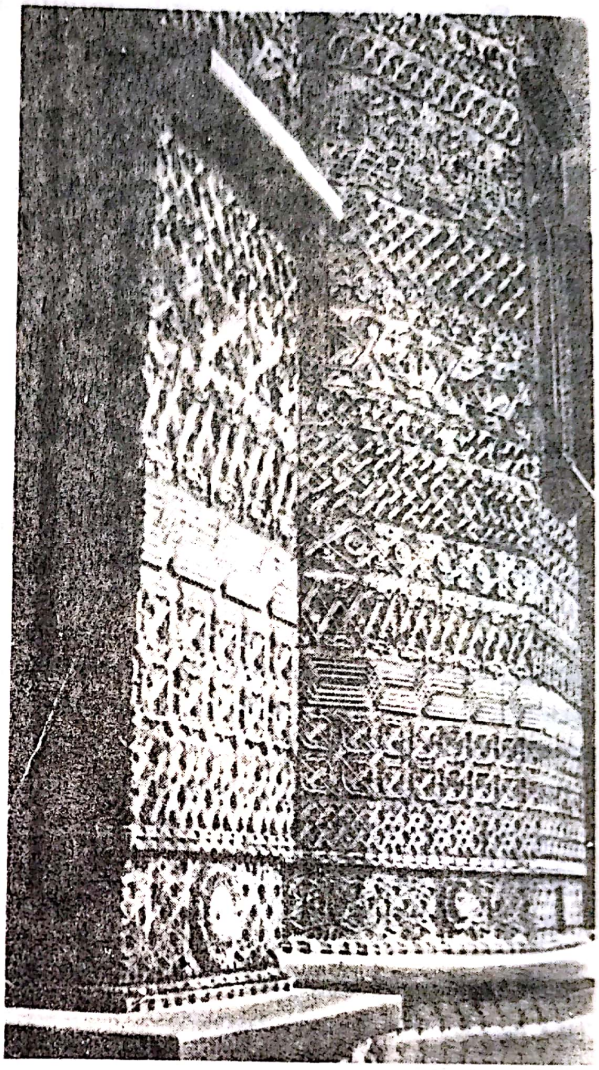

Biserica Trei Ierarhi din Iași (detaliu).

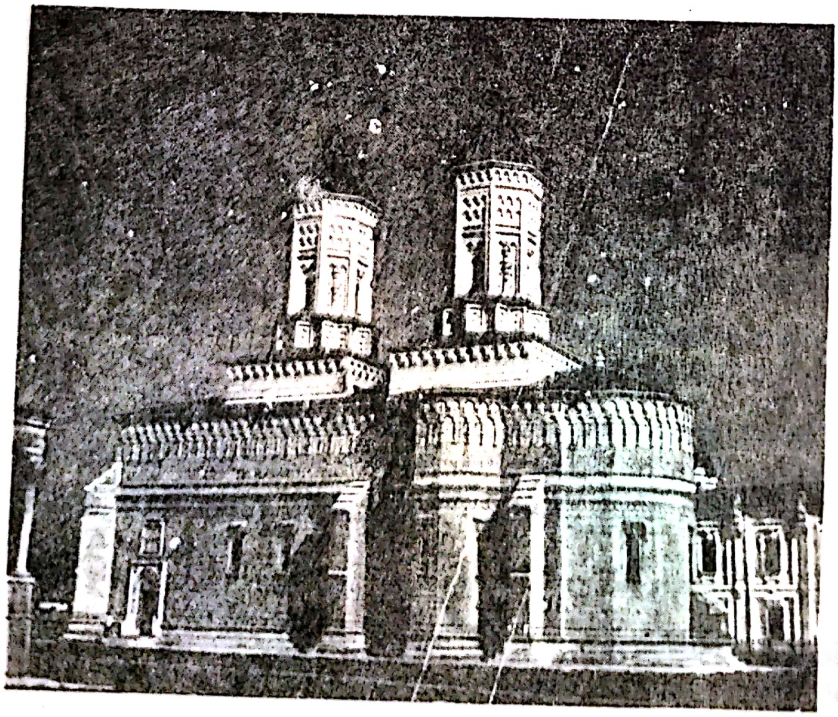

Biserica Trei Ierarhi din Iași.

Scanned with OKEN Scanner

Și, tot el, ceva mai încolo, referindu-se la firea Lupului:

„Așea și Vasilie-vodă, avându fericite vrémi de domniie în pace den toate părțile, că și țara nu era nici cu o datorie îngreuiată, fără nici o dodéială despre turci, carii avea începută sfadă cu perșii și într-acele părți sta cu valuri, au începutu svadă cu Matei vodă, domnul muntenéscu, pentru domniia acei țări, ori că nu-l încăpea Muldova, ca pre un omu cu hire înaltă și împărătească, mai multu decât domnească, ori că siliia să vadză pe fecioru-său, Ionu-vodă, la domnie, care hire au părinții spre feciorii săi să-i vadză în viața lor ieșiți la cinste"[1].

Colaborarea dintre domn și mitropolitul cărturar se vede foarte clar din *Cuvânt împreună către toată semenția românească* la *Cartea românească de învățătură*, scrisă de prelat, tipărită în 1643, „cu dzisa și cu toată cheltuiala lui Vasilie Voievodul și Domnul Țării Moldovei". Cu conținut religios, firește, cartea numită și *Cazanie*, se adresa suflării românești și apare ca un act politic:

„Io Vasilie Voevod, cu darul lui Dumnezeu țiitoriu și biruitoriu și domn a toată Țara Moldovei, dar și milă și pace și spășenie a toată semenției românească pretutindere ce să află pravoslavnici într-aciastă limbă, cu toată inima cerem de la Domnul Dumnedzău și izbăvitoriul nostru Isus Hristos. Dintru cât s-au îndurat Dumnedzău dintru mila sa de ne-u dăruit, dăruim și noi acest dar limbii românești, carte pre limba românească, întâi de laudă lui Dumnedzău, după aceia de învățătură și de folos sufletelor pravoslavnici. Să iaste și de puțin preț, iar voi să o priimiți nu ca pre un lucru pementesc, ce ca un odor ceresc. Și pri'însă cetind, pre noi pomeniți și întru ruga voastră pre noi nu uitareți. Și hiți sănătoși". (3)[2]

Pe măsura dedicației sunt concepute și versurile omagiale la stema țării, primele versuri culte în românește, fără vreo grijă la măiestria poetică, însă cu mare atenție la puterea celui care făcea darul către seminție și limbă (cuvântul *limbă*, în contextul de mai sus, poate fi interpretat și cu sensul de *neam*):

Deși vedzi cândva sămn groznic,
să nu te miri când să arată putearnic,
Că putearnicul putearea-l închipuiaște
și slăvitul podoaba-l schizmeaște.
Cap de buăr și la Domnii moldovenești
cu putearea aceii hieri să o socotești.
De unde mari Domni spre laudă ș-au făcut cale,
de-acolo și Vasilie Vodă au ceput lucrurile sale.
Cu învățături ce în țara sa temeluiaște
nemuritoriu nume pre lume zideaște. (2)

Ideea din ultimele două versuri, dezideratul umanist în sensul câștigării nemuririi prin fapta pusă în serviciul obștesc, era și al lui Miron Costin:

Una fapta, ce-ți rămâne, buna, te lățește,
În ceriu cu fericie în veci te mărește[3].

Cel mai autentic document pentru biografia unui scriitor este chiar scrisul său, când avem de-a face cu o personalitate puternică. Cele ce ne spune Varlaam în cel de-al doilea „cuvânt" al *Cazaniei* îl arată pe mitropolit drept un caracter foarte

[1] *Ibidem*, p. 97.
[2] Cifrele din paranteză trimit la ediția Byck.
[3] Miron Costin, op. cit., p. 323.

Scanned with OKEN Scanner

lucid și energic, spirit practic prin excelență, atent la direcțiile de dezvoltare a fenomenului cultural din vremea sa. Timpurile mai noi înregistrau, cum am spune acum, o democratizare a culturii și a științei de carte. Slavoneasca era din ce în ce mai puțin cunoscută și lumea începuse a scoate cărți „cineș pre limba sa". Românii nu aveau aproape deloc cărți scrise în limba lor și de aceea el, mitropolitul, s-a crezut dator a nu îngropa „talantul"[1] pe care i l-a dat Dumnezeu și a compus această carte adunată „din toți tâlcovnicii sventei evanghelii". Ideea era, așadar, identică celei a lui Coresi, cu aproape un veac mai înainte, atât de greu își făcea loc scrisul în limba națională. Cu Varlaam însă biruința ne apare deplină:

„...căci că mărgând de sus în gios și înputinându-se din oameni înțelesul sventelor scripturi, le-u căotat să pogoară și Svânta Scriptură tot mai pre înțelesul oamenilor, pân-au început a scoate așeș cineș pre limba sa pentru ca să înțeleagă hiecine să să învețe și să mărturisească minunate lucrurile lui Dumnedzău, cu mult mai vârtos limba noastră românească, ce n-are carte pre limba sa, cu nevoie iaste a înțelege cartea alții limbi. Și pentru lipsa dascalilor ș-a învățăturei. Cât au fost învățând mai de multă vreme, acmu nicie atâta nime nu învață. Pentru acee de nevoie mi-au fost, ca un datornic ce sunt lui Dumnedzău, cu talantul ce mi-au dat, să-mi poci plăti datoriia macar de cât, până nu mă duc în casa cea de lut a moșilor miei" (5).

Cazania lui Varlaam este o carte voluminoasă, prima de mare întindere scrisă liber în românește. S-a demonstrat — de altminteri, cum reiese din citatul de mai sus, însuși autorul o mărturisea — că cele 50 de predici la duminicile anului (anul are 52 de duminici), predica din Sâmbăta lui Lazăr, cea din vinerea mare, din sâmbăta mare și cele 22 de predici la prăznuirea sfinților mari, acestea din urmă și niște hagiografii, 75 de predici în total, sunt compilări, pe alocuri chiar traduceri, din omiletica bizantină clasică, în principal modelul, indicat de însuși Varlaam într-o scrisoare din 1637, fiind *Omiliile* lui Calist, scrise în prima jumătate a secolului al XV-lea. S-au observat și asemănări cu *Evangheliarul* lui Coresi de la 1560-1561, cu *Evanghelia cu învățătură* de la 1581, zisă și *Cazania a II-a*, a aceluiași, cu *Cazania* tipărită la Govora, în 1642. Sau că toate acestea au izvoare comune[2], sau, ceea ce pare mai probabil, Varlaam a confruntat ceea ce a scris cu lucrările înaintașilor săi, tendința înlăturării elementelor dialectale, a căutării unei norme de exprimare potrivită înțelegerii românilor de pretutindeni fiind vizibilă la dânsul.

---

[1] Imaginea cu „talantul" ce nu trebuie îngropat — sugerată de *Evanghelia după Matei*, 25 — o aflăm și la contemporanul și prietenul lui Varlaam, Udriște Năsturel, în predoslovia la *Evanghelia învățătoare* de la 1642, la care ne-am referit deja (vezi *supra*, p. 139), utilizată exact în același scop, ceea ce ne poate duce cu gândul la convorbirile ce au putut avea loc între dânșii pe tema datoriei scriitorului în epocă: „Și nu îndrăzniiu însumi așa prost în acest lucru cu trudă mai multă de putere mia. Ci întâiu cuvântul Domnului mieu Is. Hs. mă îndemnă și talantul, carele-mfu dat mie nedestoinicul, nu-l îngropaiu în pământul cel întunecat al nestiinței fără dobândă și fără folos vecinilor miei, și mai vârtos aprinse întru mine focul iubirei" (apud Dan Horia Mazilu, op. cit., p. 199-200). Dan Horia Mazilu descoperă imaginea cu talantul, la Udriște, și într-un hrisov redactat de acesta în 1629 *(ibidem)*. În limba populară, până astăzi, se spune *talant* în loc de *talent*, prin referire la aptitudinea cutărei sau cutărei persoane în feluritele meșteșuguri și arte. Sinonimia (în gr. *talantom* însemna tipsie de balanță sau măsură de greutate de circa 20-27 kg, prin extensiune dându-se apoi denumirea monedei echivalente, în aur sau argint) și omonimia au dat și frumoasele versuri din testamentul lui Anton Pann: „Împlinindu-și datoria /Și talantul ne-ngropând, /Și-a făcut călătoria / Dând în lume altor rând". (Citat de pe inscripția de pe monumentul lui Anton Pann din curtea bisericii Lucaci, pe strada Udriște Năsturel, lângă liceul Matei Basarab din București.)

[2] Vezi și în Al. Piru, *op. cit.*, p. 96-99.

Consultarea celor ce scriseseră în românește înainte de el s-ar putea deduce și din cuvintele: „Adunat-am din toți tâlcovnicii sventei evanghelii, dascalii bisericii noastre". Sigur, în orice caz, este că în *Răspuns împotriva catehismului calvinesc*, la îndemnul lui Udriște Năsturel, probabil, sau din proprie inițiativă, Varlaam renunță la regionalele *hier, ar hi, hirea, să him, va hi* (palatalizarea lui *f* înaintea vocalei) și scrie literar: *fier, ar fi, firea, să fim, va fi* etc. Profesorul Liviu Onu are perfectă dreptate când spune: „Fie și în ipoteza că, de la un capăt la altul, ar fi traduse sau compilate, cele 1.000 de pagini de text ale Cazaniei oglindesc în mod realist cea mai îngrijită formă pe care o avea limba română literară în prima jumătate a secolului al XVII-lea"[1].

Din punctul nostru de vedere însă — lăsând, chiar, la o parte conținutul religios al tipăriturii de la 1643 — *Cartea românească de învățătură* a mitropolitului Varlaam este o capodoperă a literaturii române din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Caracterul puternic popular și de intensă oralitate a limbii, prezența regionalismelor odată cu izul de arhaicitate lăsat de unele influențe cărturărești ale slavonei medievale, în câteva întorsături ale frazei, conferă scrisului lui Varlaam expresivitatea beletristicii de mai târziu a lui Creangă și Sadoveanu, oferă prima mare izbândă a graiului moldovean în literatura națională. În fond, dacă stăm și cântărim bine lucrul, în lumina ideii că literatura veche capătă valoare în primul rând prin considerarea ei de la momentul nostru, valoarea lui Varlaam a sporit tocmai prin apariția și durabilitatea lui Creangă ori Sadoveanu. Când spunem, de exemplu, „prezența regionalismelor într-o măsură foarte exactă" — element capital în realizarea expresivității — raportarea o facem numaidecât la scrisul lui Creangă ori Sadoveanu, adică, în fond, la literatura noastră clasică, aceea care ne reprezintă în gradul cel mai înalt, acum pe punctul de a-și încorpora organic marile ei pietre de temelie, cărțile cele vechi, între care *Cazania* lui Varlaam ocupă un loc foarte important. Nu vom putea înțelege niciodată perfect, în toată adâncimea, pe Eminescu, pe Creangă ori pe Sadoveanu fără înțelegerea lui Varlaam.

Ca la Creangă, când e vorba de narațiune, intrarea în subiect se face abrupt, fără nici un fel de introducere. De fapt, propozițiile simple și în stil indirect nu sunt decât elemente indicatorii necesare dialogului care, în multe dintre cazuri, formează toată verva și cursivitatea discursului. Iată pasajul de început la predica din *Dumeneca feciorului celui curvariu* (înainte de comentariul propriu-zis e dată adesea pericopa extrasă din *Evanghelie*):

„Un om oarecarele avè doi feciori. *Și* dzise cel mai tânăr tătâine-său: «Părinte, dă-mi ce mi să vine partea de avuție». *Și* le împărți lor avuțiia. Și nu după multe dzile, strânsă tot feciorul cel mai mic și să duse într-o lature departe și acolo adăvăsi avuțiia sa petrecând cu curvele. *Și* deaca adăvăsi el tot, fu foamete mare într-aceia lature, *și* acela începu a să lipi de unul ce lăcuia într-aceia lature. *Și*-l tremise pri-îns în holdele sale să pască porcii. *Și* jeluia să-ș sature pântecele său de rădăcinile ce mănca porcii și nime nu-i da lui. *Și* veni întru sine *și* dzise: «Câți năimiți la părintele mieu le prisosește pâine, iară eu moriu de foame. Scula-mă-voi de mă voi duce la părintele mieu *și* voi dzice: Părinte, greșit-am în ceriu și înaintea ta și de-cmu nu sământ destoinic să mă chem fecior ție, ce mă fă ca unul din năimiții tăi». *Și* se sculă și se duse..." (12).

[1] În vol. *De la Varlaam la Sadoveanu*, *ed. cit.*, p. 40.

Scanned with OKEN Scanner

Iată începuturi de basme la Creangă, cu aceleași intrări directe în subiect, cu șiruri dialogale incastrate perfect în vorbirea îndirectă condusă de iterative, în primul loc de particula *și:*

„Erau odată într-un sat doi frați, și amândoi erau însurați. Cel mai mare era..."

(Dănilă Prepeleac)

„Era odată un flăcău stătut, pe care-l chema Stan. *Și* flăcăul acela din copilăria lui se trezise prin străini, fără să cunoască tată și mamă și fără nici o rudă care să-l ocrotească și să-l ajute. *Și*, ca băiet străin ce se găsea..."

(Stan Pățitul)

„Amu cică era odată într-o țară un craiu care avea trei feciori. *Și* craiul acela... *Atunci* feciorul cel mai mare iè îndrăzneală și zise: Tată..."

(Povestea lui Harap Alb)

Remarcabilă este mereu la Varlaam — într-asta mitropolitul este superior contemporanului său Ureche — economia strânsă a mijloacelor epice. Obișnuința cu amvonul, cu dezbaterile ecleziastice de for (să nu uităm că a condus lucrările sinodului ecumenic de la Iași, în 1642), în fine, *materia* biblică, bătătorită de atâția și atâția predicatori anteriori — față de care cea istorică, de letopiseț, pare cu totul nedesțelenită — sunt în favoarea lui și nu s-ar putea ști cu exactitate care anume este partea talentului său. Idealul istoricului literar ar fi să-i afle pe cei doi colegi de generație încercându-și condeiele într-același domeniu. Oricum, paginile limpezi și concentrate la maximum, echilibrate perfect, sunt foarte numeroase în *Cazanie*. Iată un episod din viața sfântului Nicolae, excepțional ca rotunjime și repeziciune epică, începând cu tipicul *„Dănăoară..."* și sfârșind cu inevitabilul *„Și așa..."*, ceea ce ne-ar face să credem că istoria a fost spusă de multe ori până să fie așternută pe hârtie, exact ca în cazul lui Creangă:

„Dănăoară fu o foamete mare într-acea lature unde era iparhia svântului, iară un corabiiariu, neguțători de grău, împlu corabiia sa de grău să o ducă la Frâncie, să vândză grâul. Iară svântul Nicolae să arătă preste noapte corăbiiariului aceluia și-i dzise: «Să nu duci acest grău la Frâncie, unde veri să-l duci, ce-l du în Mirlichiia, să-l vendzi cumu-ț va hi voia, *și-ț' na și* 3 galbeni arvonî». Și când fu a doa dzi, deaca să deșteptă corăbiiarul acela, află în palmă 3 galbeni. Și dzise cătră alți corăbiiari: «Astănoapte am vădzut în vis un vlădic bătrân și mi-au dzis sî duc grâul la Mirlichiia și iatî că mi-au dat și 3 galbeni arvonî. Deci să ne ducem acolo să vendem». *Și așa să duseră* și izbăvi svântul Nicolae iparhiia sa din foamete" (392).

Repeziciunea epică datorează însă mult frecvenței perfectului simplu. N-am putea spune exact cărei împrejurări se datorează acest fenomen. Textelor coresiene pe care mitropolitul moldovean le-ar fi avut pe masa de lucru? Reminiscențelor „muntenești" la un moldovean originar de la marginea de sud a provinciei, călătorind apoi la Târgoviște, răsfoind pravilele lui Matei Basarab și discutând cu logofătul Udriște chiar și probleme de... limbă literară? Răspunsul exact este foarte greu de dat, atâta timp cât nu avem studii monografice și dicționare speciale asupra înaintașilor și contemporanilor lui Varlaam de dincolo de Milcov: Coresi, Moxa, Udriște, Staicu grămăticul, pravilele etc. S-ar putea, în cele din urmă, ca limba literară a epocii lui Matei Basarab și Vasile Lupu să fie mai unitară decât credem noi acum. În orice caz, circulația textelor biblice traduse, într-o provincie și într-alta, trebuie presupusă numaidecât, efectul ultim al fenomenului fiind perfecționarea

Scanned with OKEN Scanner

instrumentului. Iată un alt exemplu de conciziune și cizelare maximă a stilului narativ:

„Un om oarecarele făcu cină mare și chemă pre mulți și tremisă robii săi în ciasul cinei să zică chematilor: «Veniți, că iată sămt gata toate». Și începură depreună a să lepăda toți. Cel dintâi dzise lui: «Un sat am cumpărat și am treabă să mă duc să-l vădz. Rogu-te să mă aibi lepădat». Și altul dzise: «Cinci pluguri de boi am cumpărat și mă duc să-i socotesc. Rogu-te să mă aibi lepădat». Și altul dzise: «Muiare am luat și pentr-acee nu poci veni». Și veni robul acela și spuse domnului său acestea. Atunce să mânie domnul casei și dzise robului său: «Eși de sârg prin răspântii și pre ulițele cetății, și calicii și orbii și șchiopii și nevolnicii ad încoace». Și dzise robul: «Doamne, făcut-am cum ai dzis, ce încă mai iaste loc». Și dzise domnul către rob: «Eși pre căi și pre cărări și-i îmbie să între ca să sî-împle casa mia». Că vă grăesc voaî că nice un om de cei chemați nu va gusta de cina mia, că mulți sămt chemați, iară puțini-s aleși" (317-318).

E clar acum că numai în ultimele două rânduri din fragmentul de mai sus, se străvede *participarea* predicatorului, participare ce devine tot mai insistentă în partea a doua a omiliei, în comentariul moralizator propriu-zis. Dacă în partea primă, expunând textul evanghelic, discursul excelează prin claritate și conciziune, totodată prin detașarea de obiect a celui ce povestește, cea de-a doua se remarcă la Varlaam prin plasticitate. La loc de cinste stă comparația, metodică, făcută din elemente la îndemâna tuturor:

„Cumu-i focul în mijlocul altor fapte, de lumineadză și încăldzește, așè și liubovul cel deplin în mijlocul altor bunătăți lumineadză și încăldzește sufletul și-l aprinde..." (264).

„Cumu-i plugariul cela ce arî pământul când va să samene sămânța..." (274).

„Cumu-s vânturile ceale mari, de gonesc și râsipăsc nuării și umbra lor nu să poate prinde de mân-de om, așea și lucrurile a tot binele lumei, bunătatea și avuțiia, toate în fugă fug și trec de la noi..." (287).

„Călătoriia noastră în ciastă lume iaste foarte sărguitoare, ca o apă repede de cură. Așè și noi curăm și ne apropiem de moarte, și dzilele noastre trec ca o umbră[1] de nuăr fără ploaie. Ca corabiia pre mare ce o bate vântul spre margine, ca o pi...rî din del la vale când să răntună și nu să poate opri, așa merge de tare și viiața noastră cătră moarte" (334).

Față de Antim, mai tânăr cu trei sferturi de veac — timp în care limba a evoluat mult, ne referim la limba literară, — moldoveanul Varlaam e mai lent în discursul său de la amvon (căci trebuie să ne închipuim că multe din predicile din *Cazanie* au fost rostite). Enoriașii lui, prin comparație cu boierii iuți la minte din vremea lui Brâncoveanu, au ideația mai înceată, ori numai se prefac, moldoveni fiind. De aceea moralizările, toate, se bizuie la el pe pilde scoase din textele sacre. Nu lipsesc însă cu totul gesticulațiile repezi, interogațiile și mustrările directe, exhortațiile într-un potop de imperative, participarea afectivă a oratorului fiind aici totală:

„De ce te părăsești, păcătoase? Ce te lenești? Ce aștepți? Fost-ai soț feciorului celui curvariu când au fost în păcate? Fii-i soț ș-acmu când să pocăiaște. *Scoală* și tu din pacatele tale, *părăsește* și tu faptele cele rele, *lăcrămeadză* și tu cu dânsul. Sosește-ți vremea c-ai petrecut în păcate. *Destulu-ț iaste* cât ai petrecut în răutăți. *Ajunge-ți* cât ai făcut voia diavolului. *Întoarce-te* acmu bine de unde ai ieșit rău. *Apropie-te* cătră Dumnedzău [...] *Cadzi* cătră mila lui [...] *Ispoveduiaște* înaintea

---

[1] Compară cu versurile lui Miron Costin din *Viiața lumii:* „Trec zilele ca umbra, ca umbra de vară: /Cele ce trec numai vin, nici să-ntorcu iară. Fug vremile ca umbra [...] Vremea petrece toate; nici o împărăție /Să stea în veci nu o lasă, nici o avuție" *(Opere, ed. cit.*, p. 320,321.)

Scanned with OKEN Scanner

lui păcatele tale, *smerească-te, pleacă-te* înaintea lui [...] *Înfrânge-ți* cu foame și cu sete inima ta. *Dzi* c-ai greșit..." etc. (19).

Se înțelege, scriitorii de talia lui Sadoveanu, în căutare de atmosferă de epocă (nu mai puțin în realizarea unui lirism, de o subtilitate anume, ceea ce este cazul lui Eminescu și, din nou, al lui Sadoveanu) află în Varlaam o mină nesecată de cuvinte și expresii „frumoase", în paginile *Cazaniei*, configurate de multe ori mai bine chiar decât în cronici. Iată un șir de fonetisme arhaice și regionale moldovenești tipice: *buăr, bucin, samă, margă, sângur, nedirept, giurat, vreame, iaste, noaă, nuor, grăiaște, poci, îmblă, petreace* etc., etc. Elemente de morfologie: *oame!* și *ome!* (vocative)[1], *mânule* (pl. de la *mână*), *nu uitareți, nu plângereți, nu va hi să te rogi* (forme de imperativ), *cei — ceii, celei, celui* (bun, mare etc., flexionat în genitiv-dativ), *de* în loc de *cu:* împlu corabiia sa *de* grău" (Sadoveanu prefera pe „un pahar *de* vin" în loc de „un pahar *cu* vin"), *de* ca particulă genitivală: „*de* țara Moldovei" etc. Elemente de sintaxă: *derept cetate, pregiur cetate, derept acela loc* (regim de acuzativ neuzitat azi)[2], foarte frecventa postpunere a auxiliarului, mai ales la început de frază: *Plânge-vor* necredincioșii", postpunerea gerunziului cu repetarea subiectului: „adunați *fiind ei fariseii*" (topică sadoveniană), repetarea pronumelui complement indirect ca în propoziția: „și nime nu putè să-*i* răspunză *lui* cuvânt" etc. Nu avem loc aici să înșirăm elementele lexicale, nici măcar cu titlu ilustrativ, într-atât de bogat este acest sector arhaic și regional moldovenesc în *Cazanie:* în măsura exactă cerută de expresivitatea discursului, ceea ce dă, în fond, originalitatea stilului lui Varlaam. Însemnăm totuși câteva cuvinte și expresii arhaice din fondul străvechi latinesc al limbii, dar și din cel nelatinesc, acum dispărute, sau aproape, capabile însă a fi resuscitate oricând în limba artistică de astăzi. Ele sunt aproximativ aceleași ca la Moxa, Staicu grămăticul, mai înainte de ei Coresi: *a cerca* „căuta", *cândai* „cândva", *a cura* „a se duce, a merge, a fugi", *căci că* „pentru că", *giudeț* „judecător", *pasi* (=mergi), *pre supt cumpăt* „pe nebăgare de seamă", *împoncișadză, m-a grăit* „m-a numit", *domnu-său, tătâne-său, „tată-său", îma* „mama", *prost* „simplu", *soție* „tovarăș", masc., *a agonisi, dumnezoae* „zeiță", *nemernic* „nomad", *săvai* „dacă va, măcar că", *șerb* „rob", *să șerbească* „să servească", *nice dănăoară* „niciodată", *rrău, rrăi, rrele, scărăndăvit* „scârbit", *să custe* „să dureze", *cerșu, mișei* „săraci", *ande sine* „ei între ei": „Că cum fac oamenii pentru credința carte cu pecete, când fac vro tocmală *ande sine* ..." (405) etc., etc.

Cum s-a văzut din versurile omagiale la stema Moldovei, Varlaam nu este un tehnician prea bun al stihului. La mijloc poate intra și *constrângerea* la care îl supunea obiectul. Stihurile de la finele părții întâi a *Cazaniei* par mai cursive; le citățm pe cele patru de la urmă:

Priimește, Doamne, ca de la un păcătos
să slujesc ție în ciastă lume păn-voiu hi sănătos.
Să hie de pururea cinstit și lăudat numele tău,
iară eu de la inimă te mărturisesc cu condeiul mieu (349).

[1] În versurile lui Miron Costin: „În lut și în cenușă te prefaci, o, oame" (*Ibidem*, p. 323).
[2] Vezi comentariul nostru în *Valori expresive... ed. cit.*, p. 65.

Scanned with OKEN Scanner

Mult mai inspirate sunt cele de la sfârșitul celei de-a doua părți. Asta din pricină că mitropolitul, chiar așa spirit antiliric cum este, nimerește peste o comparație productivă, aceea a asemănării frământărilor sufletului omenesc cu furtuna de pe mare. Totodată, harnicul și, am zice, pragmaticul prelat, pare a fi conștient de maxima latinească *finis coronat opus*, ținând să ducă la bun sfârșit lucrarea. Acum au dispărut și împiedicările prozodice, semn că acestea au fost întotdeauna lucru secundar în poezie:

Valuri multe rădică furtuna pre mare,
mai vârtos gândul omului întru lucru ce are.
Nu atâta grija și frica începutului,
cât grija și primejdia svărșitului.
Hiece început de folos nevoința-l arată,
iar svărșitul a tot lucrul ia plată.
Lăudată să hie a lui Dumnedzău putere,
care după început au dat și svărșire (498).

Să fie oare o pură întâmplare că Varlaam sfârșește lucrarea sa cu o imagine asemănătoare cu aceea utilizată și de Mihail Moxa în finalul hronografului său, a corăbierului trecut prin furtuni și ajuns cu bine la liman?[1]

Cazania lui Varlaam a avut o mare răspândire grație excelentelor condiții grafice în care a apărut, numărului foarte mare de exemplare, dar și prestigiul de care se bucura autorul în rândurile intregii suflări românești, alături, firește, de acela al lui Vasile Lupu care îl patrona.

Atitudinea anticalvină și de apărător al ortodoxiei la Varlaam se vede și din *Cazanie*, unde scrie între altele:

„Cum și nevoesc și fac toți credincioșii lui Hristos în toată lumea, numai sânguri calvinii și liutiranii, ereticii din vremia de-cmu, legătura lucrurilor celor bune nu o vor. În volniciia trupului și în odihnă vor, care îndulcește trupul. Și crucea lui Hristos li-i urâtă, cu care a-ș da șie vro usteneală sau vro nevoință nu cuteadză, temându-să să nu-ș vatăme binele aicea pre lume. Fără de ustăneală și fără de post, și fără de lacrimi, și fără de nice o răbdare, vor să agiungă ceriul, îmblând pre calea largă ce duce la peire ...“ (28).

Desigur, prin chiar *Cartea românească de învățătură*, răspândită cu mare grijă și printre transilvăneni, românii au fost apărați de propaganda reformată, de cea calvină susținută de Racoțești în primul loc. Cartea era frumos, atrăgător și pe înțelesul tuturor scrisă, întărind prin însăși limba românească, atât de expresivă sub condeiul lui Varlaam, unirea spirituală a nației.

Varlaam însă este și autorul unui pamflet conceput anume să apere pe românii ardeleni, ca și pe cei de dincoace de munți, de calvinism și, în mod implicit, de pericolul deznaționalizării, religia având pe atunci un important rol în apărarea integrității etnice. Călătorind la Târgoviște, în 1644, văzuse în biblioteca lui Udriște o carte pe care o taxează drept „plină de otravă de moarte sufletească“. În consecință, hotărât și iute la faptă cum era, mitropolitul adună în grabă sobor de preoți și ierarhi, pentru ca decizia să nu fie luată de unul singur, scrie la repezeală și tipărește, la Dealul, probabil, *Cartea care să chiamă Răspunsul împotriva*

[1] Vezi supra p. 149.

Catihismusului calvinesc, sub care titlu își pune cu grijă numele și calitatea: „făcută de părintele Varlaam, mitropolitul Sucevei și arhiepiscopul Țării Moldovei"[1].

Merită a fi citat un paragraf mai lung din predoslovia la acest „răspuns" nu numai pentru că aici scrisul lui Varlaam ne apare liber de orice izvor omiletic, cu totul original, dar pentru a se vedea deosebitul tact cu care mitropolitul se adresează cititorilor săi români, menajându-le susceptibilitatea, sugerându-le deplina încredere în puterile ortodoxiei tradiționale, cu toate că indignarea se simte fierbând sub învăluirile cuminți ale frazei:

„Iubiții miei fii! Tâmplându-mi-se esttimp a fi în părțile Țerii Românești cu trebe domnești și a norodului, în Târgoviște, cu cei mai de frunte și mai de-a firea vorbind, mai vârtos cu oarecare boiarin cinstit și slovesnic și a toată destoinicia și înțelegerea harnic, drept și pravoslavnic creștin, al doilea logofăt și frate doamnei a bunului credincios și a luminatului domn Ioann Matheiu Voevod, cu mila lui Dumnedzeu domnul Țerii Românești, dumnealui Udriște Năsturel, carele ca un iubitoriu de învățătură și socotitoriu credinței ceii drepte, în mijlocul altor cărți noao, ce mi-au arătat, adusu-mi-au și o cărțălue mică în limba noastră românească tipărită; și deacă o am cetit, am vădzut semnul ei scris Catihismus creștinesc, carea o am aflat plină de otravă de moarte sufletească, de care lucru, iubiții miei fii!, mărturisesc înaintea lui Dumnedzeu, cu firea mea, că mare grijă și multă scârbă au cuprins sufletul și inima mea, pentru care lucru am chemat și am strâns săbor dintr-amândoao părțile, și din Țara Românească și din Țara Moldovei, nu atâta că doară să poată ei clăti inima voastră, ce-i întărită și rădăcinată pre temelia cea bună și tare a bisericii noastre pravoslavnice, cât cuget și socotesc, cândai cu aceste minciuni și amăgituri, să-l sparie cu mărturia sfântăei scripturi, care fără de cale le-au pus și reu tâlcuesc spre a lor perire. Pentru aceia am socotit, că am datorie mare, să fac răspuns și să arăt strâmbătatea și tâlcul cel reu al lor, că tâlcuesc reu și strâmbeadză scriptura sfântă. Și aciasta nu că doară propuiu ceva întru făptuirile cele pravoslavnice ale creștinității voastre; că știu foarte bine și sunt adeverit, cum credința voastră ce ați apucat întâi și din început, nici unul de voi cărțile cele ereticești și învățătura lor în număr nu le socotiți, ce numai pentru să arăt întunerecul și neînțelegerea lor, ce au în scriptura sfântă, carea tâlcuesc pre voia și pre volnicia lor"[2].

Așezându-se sub autoritatea „Săborului a doao țări", adică a Moldovei și a Munteniei, alarmate de cele ce se petrec dincolo de munți, mitropolitul se adresează transilvănenilor perfect conștient, ca și în predoslovia la *Cazanie* de altminteri, ca unor frați ai noștri, când zice: „iubiți creștini și cu noi de un niam români, pretutinderea tuturor ce să află în părțile Ardialului, ce sunteți cu noi într-o

---

[1] Din această tipăritură s-a descoperit până acum un singur exemplar, păstrat în fondul de cărți vechi de la Academie (studiat de P. Mangra, în revista *Biserica și școala*, Arad, XXVIII< nr. 21 și 22 din 1903; de Ion Bianu, în *Analele Academiei Române, s. ist.*, XXVI, 1903, p. 51, de N. Chițescu, în *Biserica ortodoxă română*, LIII, 1945, nr. 11-12, nov.- dec., p. 618-638; și ultima dată de Mirela Teodorescu, într-o teză de doctorat, din care a prezentat un extras comunicându-l într-o ședință de lucru a Cercului de filologie de la Facultatea de limba și literatura română a Universității din București, la 23 februarie., 1977).

[2] Pasajul e reprodus și în B.R.V., *op. cit*, I, p. 151, după *Hronica românilor*... a lui Șincai (Iași, 1853-1854), înainte ca să se fi descoperit exemplarul de la Academie (sub cota 48). Între reprezentanții Școlii ardelene, Samuil Micu mai este acela care face referiri la „Răspunsul" lui Varlaam, și nu întâmplător, ci în cadrul sublinierii luptei ierarhilor de dincoace de munți pentru păstrarea ortodoxiei românilor din Transilvania. În această ordine, mai poate fi amintit aici și așa-numitul *Codice al pribeagului Gheorghe Ștefan, fostul Domn al Moldovei* (contemporanul și aliatul calvinului Gheorghe Rakoczi!), unde se află copiat „Răspunsul", codice rezumat de N. Drăganu și păstrat la Blaj. Tot un transilvănean, George Barițiu, tipărea, la Sibiu, în 1879, ediția a doua a pamfletului lui Varlaam, odată cu obiectul său, sub titlul derutant de *Catechismulu calvinescu inpusu clerului și poporului romanescu sub domnia principilor Georgiu Rakoczy I și II, transcrisu cu litere latine.*

credință". El mai are apoi marea inteligență și bunul simț de a invoca vechimea credinței românilor, opunând-o sistematic unei biserici, aceea a reformaților, care, zice el, nu dăinuește de nici *„o sută de ai"*.

Dincolo însă de aspectul dogmatic-religios și, dacă vrem, ideologic-politic, având în vedere momentul istoric la care se exercita opoziția lui Varlaam față de propaganda calvină în rândurile românilor transilvăneni, de tot interesul este să observăm, și aici, verva discursului, expresivitatea limbii mitropolitului. Pe ideologii calvini nesiguri pe argumentație el îi caracterizează, popular și ironic: „cum ar hi nește beați sau somnuroși, când vor să stea în picioare, atunce cad, și de ce să ating să vatămă. Așea ș-aceștiia". Calvinii *„ciugulesc"* din sfânta scriptură numai cuvintele care le convin, tăind citatul în chipul cel mai arbitrar: „Unde află în Svânta Scriptură un cuvânt pre voia lor, alt cuvânt mai de sus, mai de jos, pentru ca să arate un adevăr, nu-l pomenește, ce îndată lasă și fuge la altul, cum are hi un rătăcit ce îmblă și calea înainte nu-i sporește". Cu argumente dintre cele mai logice se combate ideea grației divine, Varlaam arătând că singură credința fără fapte nu ajunge pentru câștigarea vieții de dincolo: „Apostolii învață să îmble credincioșii în fapture bune, că credința fără fapture este moartă". Cele două versuri așezate în exergă pe coperta interioară a cărții merg în același sens: „Nu se laude nime de buna credință,/De n-au lucruri bune prea cu socotință"[1].

În sfârșit, „Răspunsul" lui Varlaam mai este, ca operă tipografică cel puțin, o *colaborare* foarte semnificativă dintre cărturarii moldoveni și cei munteni, într-un moment istoric de răspântie, când trebuia făcut ceva urgent pentru frații de dincolo de munți. O repede ochire asupra textului, comparat cu cel al *Cazaniei*, permite a se observa că fonetismele moldovenești de tipul *dz, gu, h* etc. (în cuvinte ca *dzice, giurui, hire* etc.) sunt adesea înlocuite cu muntenismele respective: *z, j, f* etc., *zice, jurui, fire* etc.). S-ar putea ca zețarii de la Dealul să nu fi respectat textul mitropolitului, neavând, poate, nici slovele respective în cantitate suficientă; sau la mijloc să fi intervenit o explicabilă presiune a graiului muntean asupra celui moldovean, primul fiind mai aproape de norma literară în plină formare acum. Împrejurarea a fost însă de natură a face lucrarea mai accesibilă cititorilor cărora era adresată, românilor din Transilvania. Că pamfletul mitropolitului moldovean și-a atins cu prisosință ținta, constituind un obstacol serios pentru propaganda calvină printre români în acea vreme, mărturie stă faptul că susținătorii sectei au trebuit să publice, la 1656, un contrarăspuns intitulat *Scutul catihizmusului, cu răspuns den scriptură, împotriva răspunsului a doauă țări fără scriptura svânta*. Cum se constată, reformații ne acuzau că nu avem scriptura sfântă în limba noastră. Însă, chiar mitropolitul Varlaam, prin toată activitatea lui, și mai ales prin *Cartea românească de învățătură*, i-a desmințit, întărind unitatea națională prin cultivarea limbii.

Mitropolitul Simion Ștefan

Cum am mai arătat, cele două domnii ale Racoțeștilor, în Transilvania (1636-1660), aproximativ contemporane cu domniile lui Matei Basarab, în Muntenia, și Vasile Lupu, în Moldova, îndeajuns de stabile și acestea, au favorizat dezvoltarea

1 Compară cu versurile lui Miron Costin din *Epilog*, citate infra, p. 187.

Scanned with OKEN Scanner

culturii, circulația valorilor dintr-o provincie românească într-alta. La rându-i, mitropolitul Simion Ștefan de la Alba Iulia (Bălgrad) a știut, cu mult tact, să tragă toate foloasele de pe urma politicii celor doi principi, adesea aliați ai celor de dincoace de munți, gata să acorde libertăți religioase tuturor confesiunilor, mai ales în contextul atragerii spre calvinism, politică subtilă, însă cu prea puține efecte cât îi privea pe români. De aceea nu e deloc întâmplător că *Noul Testament*, tipărit la Alba Iulia în 1648, prin îngrijirea mitropolitului românilor, e pus sub patronajul lui Gheorghe Rakoczi. Iată-i titlul de pe pagina imediat următoare celei de gardă:

„NOUL TESTAMENT sau Împăcarea, au legea noao a lui Is. Hs. Domnului nostru. Izvodită cu mare socotință den izvod grecesc și slovenesc pre limba rumânească, cu îndemnul și porunca dempreună cu toată cheltuiala a măriei sale Gheorghe Racoți craiul Ardealului i proci. Tipăritu-s-au întru a măriei sale tipografie, dentâiu noao în Ardeal în cetatea Belgradului. Anii de la întruparea domnului și mântuitorului nostru Is. Hs. 1648, luna lui ghenarie“ (B.R.V., I, p. 166)[1].

În predoslovia către același Rakoczi, „cinstitului și înfrămsețatului cu destoinicie și cu creștinătate [...] din mila lui Dumnezeu craiul Ardealului, domnul părților ungurești și spanul săcuilor“, se spune, între altele, că: „nu numai cu pâine viază omul“, el, Rakoczi, înțelegând deplin acest deziderat spiritual și cultural, spre marea-i laudă. Drept aceea s-a dispus trimiterea de cărturari români dincolo de munți, să învețe de la frații lor „cu deadinsul cuvântul lui Dumnezeu din scriptură jidovească și grecească“, să-l aducă pe românie. Se vede clar că mitropolitul căuta echilibrul, înțelegerea politică a enoriașilor săi față de calvinismul autorității, urmărind să stingă orice urmă de conflict, prin apelul la ticul umanist prea bine știut, controlul cât mai amănunțit al exactității cu care sunt redate textele sacre în diverse izvoare. Mitropolitul face mare caz de confruntarea redacției ebraice cu cea grecească, latinească și slavonă, făcându-se a zice că însuși craiul a dat asemenea dispoziții, românii trebuind să aibă sfânta scriptură pe limba lor, „deplin“:

„Că văzând și înțelegând Măria Ta că noi rumânii carii sîntem în țara măriei tale nu avem nici Testamentul cel nou, nici cel vechi deplin în limba noastră, măria ta te-ai milostivit ca un crai milostiv și mi-ai poruncit să caut în popii mei preuți cărtulari și oameni înțelepți, carii să știe izvodi din limba grecească și slovenească și latinească...“ (Ibid.).

Căutând „în popii“ lui și negăsind cărturarii care-i trebuiau, mitropolitul a apelat, probabil, la ierarhii de dincoace de munți — fapt deosebit de semnificativ din punct de vedere politic și al unității de cultură — de vreme ce, cum singur spune, începutul izvodirii l-a făcut ieromonahul Selivestru, același care lucrase la Govora. Aceasta o spune în cea de a doua *Predoslovie*, adresată cetitorilor. Pe aceiași, mitropolitul îi mai încredințează că principalul text după care a ordonat să se țină „izvoditorii“ care i-au urmat lui Selivestru, mort între timp, a fost cel grecesc, păstrarea în ortodoxie fiind astfel asigurată.

Desigur, *Noul Testament* de la Alba Iulia interesează în primul rând ca monument al limbii române literare în secolul al XVII-lea, așa cum ea s-a configurat într-o carte apărută în Transilvania, cu tendințe mai mult decât vizibile în sensul unificării. Ideea este exprimată cu maximă claritate în paragraful al patrulea din aceeași predoslovie către cititori, acestui inteligent prelat revenindu-i sarcina,

1 Ediția a doua a apărut după 340 de ani, în 1988.

Scanned with OKEN Scanner

înaintea tuturor marilor noștri lingviști, de a defini noțiunea de circulație a cuvintelor. A ajuns la aceasta călăuzit de bunul simț, de pe terenul practicii, tot căutând cuvântul pe care să-l poată înțelege românii de pretutindeni. Formularea, rămasă celebră, se servește de o comparație luată din domeniul circulației monetare a epocii, când banii de aur erau (de fapt ca și în zilele noastre!) valabili pretutindeni. În consecință, mitropolitul, perfect conștient în același timp de unitatea de neam, căutând cuvintele românești de aur pentru cartea sa, spune:

„Aciasta încă vă rugăm să luați aminte că rumânii nu grăesc în toate țările într-un chip, încă nici într-o țară toți într-un chip; pentr-aceea cu nevoie poate scrie cineva să înțeleagă toți, grăindu un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip: au veșmânt, au vase, au alte multe nu le numesc într-un chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sîntu buni carii îmblă în toate țările; așia și cuvintele acele sîntu bune carele le înțeleg toți. Noi dereptu aceia ne-am silit, de cât am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți; iară să nu vor înțelege toți, nu-i vina noastră, ce-i vina celuia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de ș-au mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăesc toți într-un chip“ (167).

Desigur, arhipăstorul de la Alba Iulia nu avea cum să știe că limba română era, prin comparație cu altele, una dintre cele mai unitare, chiar la momentul când scria el. La factorii generali, acționând de secole, se adăuga acum strădania lui, salutară, mai cu seamă întru cât privește limba română zisă literară. Simion Ștefan descoperă însă, tot așa, călăuzit de bunul simț, o altă caracteristică a idiomului nostru național — o caracteristică asemănătoare cumva cu firea românului, — și anume marea disponibilitate la înnoiri, prin împrumuturi de cuvinte din alte limbi. O spune, tot de pe terenul practicii tălmăcitorului, în cel de al treilea paragraf al amintitei *Predoslovii:*

„De aceasta încă vom să știți, că vedemu că unele cuvinte unii le-au izvodit într-un chip, alții într-alt. Iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecesc [...] cumu-i *synagoga*, și *poblicanu* (cetățean), și *gangrena* și pietre scumpe (nume de pietre scumpe, n.n.), carile nu să știe rumânește ce sînt, nume de oameni și de lemne (de arbori, n.n.), și de veșmente și altele multe carele nu să știu rumânește...“ (169).

De este cumva vreo îndoială că Simion Ștefan — care în epocala sa carte ținea să se intituleze „arhiepiscop și mitropolit scaunului Belgradului și a Vadului și a Maramurășului și a toată țara Ardealului“ — a colaborat cu cărturarii de dincoace de munți,în special cu cei din Țara Românească, mai aducem mărturie și faptul că *Predoslovia* pe care am comentat-o se sfârșește cu prea bine cunoscuta figură retorică din *Pravila de la Govora*[1], devenită un fel de loc comun pentru scriitorii epocii: „Socotește cetitoriule în ciastă carte, pentru că n-au scrisu îngeri din ceriu, ce au scrisu mână păcătoasă din țărână făcută“ (170).

Staicu Grămăticul

Între combatanții de al doilea rang împotriva propagandei reformaților și a ereticilor de tot felul, urmând cu vrednicie pe mitropolitul Varlaam al Moldovei, trebuie să pomenim pe Staicu, grămătic și dascăl pe lângă biserica domnească de la

[1] Vezi *supra*, p. 150. Pentru Simion Ștefan vezi și Ioan Zăgrean, *Mitropolitul Simion Ștefan*, Cluj, 1947.

Târgoviște, figură marcantă în cultura românească din perioada imediat următoare domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu.

Format și el, după toate aparențele, la lumina curentului de la Kiev, Staicu a putut traduce din slavonește în românește o *Carte tocmită spre eretici*, precum și *Dioptra* sau *Oglinda*, adusă în limba noastră după versiunea slavonă a „destoinicului părinte Vitalie, egumenul de la Dubna", cum ni se spune în însemnarea de pe foaia de titlu[1]. *Dioptra* era opera lui Filip Solitarul, una dintre scrierile mistico-ascetice bizantine care interesau pe scriitorii noștri vechi, începând încă cu Neagoe Basarab și sfârșind cu Dimitrie Cantemir, cel din *Divanul*... Mănăstirea Dubna din Ucraina, de unde provenea versiunea utilizată de Staicu, se afla sub directa influență a focarului de cultură întemeiat de Petru Movilă, la Kiev. Aceluiași Staicu i se atribuie aducerea în românește a primului cronograf rusesc la noi, *Cartea cea grăită Hronograf*, unde, între altele, traducătorul se exersează și ca versificator, printre primii în limba națională. Importante sunt apoi prelucrările după *Lexiconul slavo-rus*, care fusese tipărit la Kiev în 1627 de către Pamvo Berînda-Berindei, și după *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotrițki, tipărită la Vilna, în Bielorusia, la 1619, coroborată de Staicu cu *Gramatica elino-slavonă* apărută la Liov în 1591[2]. Ultimul cercetător al problemei[3] consideră *Gramatica pe slovanie și pe românie* a lui Staicu drept „prima încercare de gramatică românească" — ceea ce pare totuși exagerat — precedând cu un secol pe aceea a lui Dimitrie Eustatievici de la Brașov[4]. De fapt, lucrarea, cu text bilingv, caută să prezinte gramatica slavonă prin intermediul celei românești, atât cât se putea din punctul de vedere al unui dascăl de la finele secolului al XVII-lea, o carte ce, ne spune autorul, „învață cine cum cu îndireptare ceva scrie".

De tot interesul literar este limba scrierilor lui Staicu grămăticul, pentru cine dorește să adâncească problema expresivității idiomului național la începuturile apariției lui masive în scris, în epoca lui Udriște Năsturel, a lui Mihail Moxa, Varlaam, Simion Ștefan și Grigore Ureche. Se poate urmări, sub influența lui Varlaam probabil, avalanșa de moldovenisme la mânuitorul de condei de dincoace de Milcov: *năcaz, răsipire, răteza, fărmăcător, păreții, îmblatul, îmflare, adivăr, pominire, păscari, vârtute, înșălăciune, șărpii, țărâi, greșală, tușască, grijaște, hier, hierbinte, hierbințală, morariu, agiutoriu, cuptioriu, amară* (pl. de la *amar*), *covoară, topoară, hotară;* demonstrativul genitival *ceii* în loc de *celei:* „veștii *ceii* bune", „zilii *ceii* mari", „hiarăi *cei* sălbatice" etc., cu toate că muntenismele sunt mai totdeauna la locul lor, de o pildă trecerea lui *e* precedat de *d* și *p* la *ă: „dă* vom fi", „*dă* vru", „*pă* el", *pălângă, dăstule, nedăfăimat;* ori, invers, trecerea lui *ă* la e, în: *cenușe, ulcelușe, grije, cămașe* etc. Foarte caracteristic este lexicul, într-un moment al dezvoltării scrisului românesc când limba vorbită era solicitată absolut direct. Iată numai o mică parte din atât de expresivele cuvinte vechi de origine latină, devenite în zilele noastre rare, curente însă în secolul al XVII-lea,

[1] Vezi Diomid Strungaru, *Staicu grămăticul, Contribuții la istoria scrisului românesc din secolul al XVII-lea*, Teză de doctorat la Universitatea din București, 1973, de unde luăm toate aceste informații.

[2] O va tipări și Antim Ivireanul, la Snagov, în 1697.

[3] Diomid Strungaru, în op. cit.

[4] Vezi ediția din 1969. Editura științifică, studiu introductiv de N.A. Ursu

demne de a fi reînviate astăzi: *aorea, asin, auă, botejune, cure, delunga, funicel, fur, fuște, împuta, întorta, învești* (la Ion Budai Deleanu, în *Țiganiada:* „Ș' *învăscându-să*-în rază curată/Luă față-asemene celie/Ce-are un tânăr ieșind din pruncie". Cântul XII, strofa a 97-a; la Eminescu: „Parcă fața-i cuvioasă e cu ceară *învăscută*", în *Călin Nebunul); învoalbe* (iarăși la Budai Deleanu: „Nime nu grăia, ci câte-odată/ Ochii-ș mai *învolbea* către stele", Ibidem, Cântul 1, strofa 55; „Crunți *învolbind* ochi apoi...", Ibidem, Cântul VI, strofa 9); *jude, measer, meaște, păsa, scupăra, viptu* etc. O idee despre ceea ce a trebuit Ion Budai Deleanu să ceară de la limbă mai târziu ne pot da unele derivări de cuvinte de tipul: *adâncame, voinicame, cetaș, drumaș, fătaș, golătate, linătate, linicel, puținel, moscovesc, papesc, bunătăție, destulie, lesnie, moștenie, zugrăvie, crudime, întâime, rusime, osteneință, treință, uniință, dumnezeoaie, leoaie, ursoaie, vulturoaie*[1]. Edificatoare sunt și neologismele: *astrolog, cardinal, catalog, catolic, cometă, dogmă, fenix, latin, musică, planetă, poemă, sirenă.*

Cu Staicu grămăticul de la biserica domnească din Târgoviște începe la noi, s-ar spune, și cenzura cărților neagreate de oficialitate, dat fiind că din condeiul lui ne-a rămas o listă cu ceea ce nu trebuia să circule pe la 1667-1669:

„Astrologul [...], Cartea Gromovnicul, Fulgernicul; Luna cu cearcăn, Colindătoriul, Metanie, Mâslenicul, Socotitoriul de vise, Vrăjalnicul, vrăjind cu paserile și cu hiarăle, care sunt acestea: casa trăsnește; urechea-mi țiuește; ochiul mijaște; focul colcăiaște; câinele urlă; șoarecele țâțâiaște; șoarecele haina-mi roade; broasca michehăiaște; pisica miorlăiaște; brațul mi se bate; somnul înfricoșează; orbul mă întâmpină; focul țiuiaște; scânteia din foc sare; cade omul; lumânarea se stinge; calul nechiază; bou pre bou se suie.

A multe feluri păsări: albina cântă; peaștele se bate; iarba sună; lemn de vânt scârțâiaște; frunza sună; coțofana cântă; lupul urlă; amărăciunea va veni și alte multe fealuri de vrăjiri [...] Așijderea și alte cobe cari sunt în cărți ereticești; Cartea cetitoare de stele ... în care oamenii nebuni cred căutând zilele nașterii sale; nemerirea ceasurilor; soroaca vieții; nevoile năpaștilor; fealurile morții; norocul în negutătorie, în slujbe..."

Ioan Zoba din Vinț

Un urmaș vrednic al mitropolitului Simeon Ștefan în cultura transilvană din a doua jumătate a secolului al XVII-lea este notarul sinodal și protopopul bisericii reformate din Sebeș (anii 1682-1684), Ioan Zoba, român însă de origine, născut la Vințu de Jos, județul Alba, protejat de principele Mihail Apafi (1661-1690) și de mitropolitul Varlaam al Ardealului. Cu bani primiți de la aceștia, întemeiază o tipografie românească la Sebeșul săsesc și imprimă o serie de cărți bisericești (*Sicriul de aur, Carte de propovedanie la morți*, Sebeș, 1683; *Cărare pre scurt spre fapte bune îndreptătoare*, Bălgrad, 1685; *Ceaslovet care are întru sine slujbele de noapte și de zi*, Bălgrad, 1687; *Molitvenic*, Bălgrad, 1689). Interesant rămâne faptul că, deși prelatul a slujit propaganda calvină a oficialității, cât privește dezvoltarea limbii române scrise el vine în perfectă continuitate cu mitropolitul Simion Ștefan,

[1] Am citat după Diomid Strungaru, *op. cit.* Vezi însă și *Indice de cărți oprite, ms. nr. 1570 din Biblioteca Academiei Române*, la N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, Ed. Enciclopedică, București, 1974, I, p. 331-336.

Scanned with OKEN Scanner

cum foarte clar se vede din prefețele la cărțile pe care le traduce, îndeosebi din maghiară, și le tipărește. În predoslovia cea de-a doua la *Sicriul de aur*, explicându-și demersul în sensul concesiilor făcute calvinismului, arată că se străduiește să capete „scuteală și scăpare" pentru „beserecele cele amărâte" ale românilor, deplorând lipsa învățăturii de carte:

„Această lipsă și slăbiciune văzând întru neamul nostru, care până într-atâta au sosit pentru neînțelesul scripturilor, cât cele poruncite de Dumnezeu mai toate au venit în uitare: pentru care lucru am nevoit de multă vreme să rădicăm tipografie pentru luminarea neamului nostru" (BRV, I, 272).

Ca și Simion Ștefan, tipograful este pus în situația de a-și da cu părerea în problemele de limbă, fiind însă mult mai îngăduitor cât privește utilizarea regionalismelor: „Afla-vei și cuvinte, pentru că românii nu grăim toți într-un chip (în cea de a doua predoslovie la *Noul Testament*, apărut la Bălgrad în 1648, vezi *supra*, p. 162, mitropolitul Simion Ștefan scrisese: „Rumânii nu grăiesc în toate țările într-un chip" ceea ce arată că influența stilistică asupra succesorului este cât se poate de evidentă, n.n.), cum iaste *oca* — pricina au adeverința, în *alian* — împotrivă, *hasna* — folosul, *alduiala* — blagoslovenia; și alte care le-am pus după obiceiul cum grăiesc pre aceste locuri" (Ibidem). De greutățile cu care s-a luptat tipărind în românește arată a fi fost conștient și în prefața de la *Molitvenic*, cerând îngăduința cititorilor:

„Știu, iubite cetitorule, că vei afla lipsă de slove, în cuvinte, încă mai tare întru înțeles. Săvai că încât am putut m-am silit..." *(Ibidem)*.

Edițiile ulterioare ale acestui *Molitvenic*, cea slavo-română de la Buzău (1694) și cea de la Râmnic (1706), cu toate că traduse din grecește, au utilizat într-o măsură lucrarea lui Ioan Zoba din Vinț, fapt ce dovedește încă o dată permanenta legătură între cărturarii români de pe cele două versante ale munților.

Scanned with OKEN Scanner

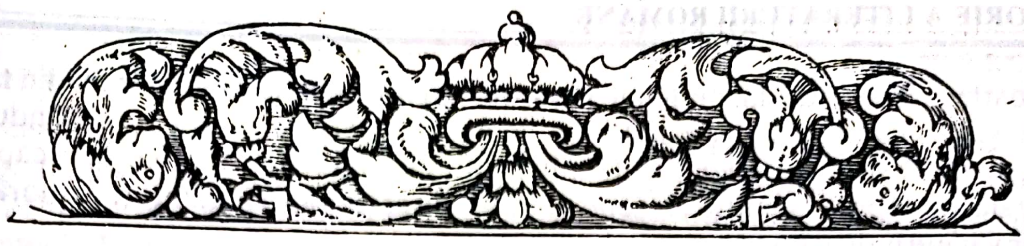

MARILE CRONICI ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI DE LA ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XVIII-LEA

Secolul al XVII-lea reprezintă prima mare epocă de înflorire în devenirea istorică a culturii și literaturii românești. Am arătat mai înainte cât și în ce fel domniile mai statornice și mai îndelungate, relativ pașnice, ale lui Matei Basarab în Muntenia, Vasile Lupu în Moldova și cele ale Racoțeștilor în Transilvania au favorizat această înflorire. Ecourile ei se vor prelungi încă o jumătate de secol, până în timpul domniilor lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, în Țara Românească, și acelea ale Cantemireștilor, în Moldova, după care, odată cu instaurarea domniilor fanariote va urma un secol întreg de cădere (sau măcar de scădere), până dincoace de revoluția lui Tudor Vladimirescu, în pragul renașterii și redeșteptării noastre naționale premergătoare revoluției de la 1848.

În acest interval de timp s-a consolidat deplin scrisul în limba română — deși, cum am mai spus, oficiala slavonă va mai agoniza o bună bucată de vreme — prin toate marile cărți, manuscrise sau tipărite acum, în dreapta prelungire a activității, din atâtea puncte de vedere salutară, a diaconului Coresi de la Brașov. S-au scris și s-au tipărit pravile, s-au scris marile cronici moldovene mai întâi, apoi și muntene, s-au tipărit marile monumente ale limbii române literare, începând cu *Cazania* sau *Cartea românească de învățătură* a mitropolitului Varlaam, cu *Noul Testament de la Bălgrad* și sfârșind cu *Biblia de la București*, *Psaltirea în versuri* a mitropolitului Dosoftei și *Didahiile* lui Antim Ivireanul. Încoronarea spectaculoasă a acestei dezvoltări și înfloriri a spiritualității noastre naționale prin cuvântul scris se va încheia cu marea operă a lui Dimitrie Cantemir, la începutul secolului al XVIII-lea.

Din necesități metodice logice, în cele ce urmează ne vom abate ușor de la cronologia strictă preferând construirea de secțiuni și capitole structurate în funcție de conținut: cronici, cărți religioase, scriitori savanți, cărți populare etc.

CRONICARII MOLDOVENI

A sosit momentul — acum, lângă pragul mileniului trei — să observăm, cu o bătaie de undă mai lungă, pe care o permite perspectiva istorică de trei sferturi de veac, după Unirea cea mare din 1918, că spiritele cele mai luminoase și mai pătrunzătoare ale primei jumătăți din secolul XX *au conlucrat* strălucit pentru

definirea specificului național în cultură. Ibrăileanu și Nicolae Iorga, E. Lovinescu sau G. Călinescu, de altă parte Lucian Blaga, C. Rădulescu-Motru, Vasile Pârvan, Mircea Vulcănescu, D.D. Roșca, Const. Noica, Mircea Eliade și alții, chiar Emil Cioran, în cele din urmă, fără a fi nicidecum ultimul, ne apar astăzi completându-se unii pe alții. Astfel, privind ansamblul cronicilor moldovene și comparându-le global cu cele muntene, nu se poate să nu gândești la una din ideile centrale din cartea lui G. Ibrăileanu *Spiritul critic în cultura românească*. Criticul de la *Viața românească* n-a investigat trecutul dincolo de epoca lui Conachi. Cu toate acestea părerea lui cum că moldovenii sunt mai constructivi în cultură, în timp ce muntenilor le revine mai curând politica, se potrivește și cronicarilor din secolul al XVII-lea. Surprinde — când facem comparația — mai întâi continuitatea aproape perfectă, în orice caz fără goluri, a letopisețerilor moldoveni, atât a celor în slavonește cât și a celor în românește. Cronica lui Ștefan cel Mare înseamnă cu mare grijă tot ce s-a lucrat mai de seamă de la cel de-al doilea descălecat (1359) până în preajma anului 1504, odată cu moartea marelui voievod. Cronicile lui Macarie, Eftimie și Azarie — respectiv pentru anii 1504-1551, 1541-1554, 1551-1574 — duc firul expunerii (cu o neglijabilă suprapunere-dublare pe o perioadă de 10 ani, din partea lui Eftimie) de la Ștefan cel Mare până în preajma domniilor lui Ion Vodă cel Viteaz și Petru Șchiopul. Începând să scrie istoria țării pe limba ei, Ureche întreprinde sinteza necesară momentului, cu *Letopisețul Țării Moldovei*, de la al doilea descălecat (1359) și-l duce până la 1595, de unde este reluat perfect de către Miron Costin și împlinit până la 1661, lui Neculce revenindu-i, foarte conștient, sarcina de a-l relua exact din acest punct (domnia Dabijii Vodă) și a-l duce cu mare grijă până la 1743 (domnia lui Ioan Mavrocordat), efectuând și el o sinteză, mai mult tacit, a câtorva letopisețe paralele, mult sub valoarea cărții sale: Letopisețul Pseudo-Nicolae Costin (1661-1709), cele ale lui Nicolae Costin (1709-1712) și Axinte Uricariul (1710-1714), Pseudo-Nicolae Muste (1662-1729), Pseudo-Amiras (1661-1729). Ba încă, lui Neculce îi urmează destul de aproape letopisețul atribuit lui Enaki Kogălniceanu, pentru anii 1733-1774, iar acestuia din urmă cele scrise de către Ioniță Canta, pentru intervalul 1741-1769.

Pe de altă parte, cunoscând bine condițiile socio-politice interne, dar și contactul primilor mari cronicari moldoveni, Ureche și Costin, cu umanismul apusean, prin studiile pe care aceștia le fac la colègiile din Polonia, nu se poate să nu-ți răsară în minte deviza lovinesciană „Ex Occidente lux!" argumentată de marele critic în *Istoria civilizației române moderne*, pandantul și *complementul* la *Spiritul critic în cultura românească* a lui Ibrăileanu. Deși nici E. Lovinescu nu s-a ocupat de literatura română veche, anume intuiții ale lui se aplică și secolului al XVII-lea. În fond, contactul cu Occidentul, care a dus la regăsirea de sine a latinității, se produsese, la români, încă începând cu Nicolae Olahus, continuând, de ce nu?, cu diaconul Coresi, cel care afla în patriciatul cetății Brașovului, la predicatorii Reformei, un îndemn și un sprijin în a îndrăzni să traducă textele sacre în limba națională. Ca și diaconul brașovean, însă, Ureche și Costin, luând din plin contact cu luminile apusului, au înțeles să rămână ei înșiși, slujind cultura neamului lor. La fel vor face Nicolae Costin și Dimitrie Cantemir, cunoscător adânc al culturii europene, încă de la Constantinopol, unde își făcuse studiile și trăise multă vreme, dar mai cu seamă în „occidentalizata" Rusie a lui Petru cel Mare și în calitate de membru al Academiei din Berlin.

Scanned with OKEN Scanner

Grigore Ureche

Grigore Ureche s-a născut aproximativ între anii 1590 și 1595. Era fiul lui Nistor Ureche, boier de viță veche, cu ascendenți ce i se pot urmări până în epoca lui Ștefan cel Mare. documentele menționând un strămoș cu nume de Danciul Urechi. Nistor Urechi, tatăl cronicarului, era fiul lui Maxim, boiernaș de rangul al doilea, ajungând însă prin destoinicie și avere în rândurile cele dintâi ale marii boierimi din epoca Movileștilor. Încă din timpul domniei lui Petru Șchiopul (1578-1579; 1582-1591) — care îl prețuia și-l proteja în mod deosebit — primea însărcinarea de sol la Poarta Otomană, de care se achita cu vrednicie, primind în schimb un număr de moșii și sate, devenind astfel unul dintre cei mai bogați boieri din epocă. Sub Aron Vodă Tiranul (1591-1592) ajunge mare logofăt, fugind însă în Polonia, odată cu partida filopolonă a Movileștilor. În Polonia deținea de asemeni moșii, obținuse indigenatul (de altminteri, ca și fiul său Grigore, cronicarul) și se va întoarce de acolo numai odată cu venirea la tron a lui Ieremia Movilă (1595-1606) care îl face mare vornic al Țării de Jos, una dintre cele mai importante funcții administrative. Ieremia Movilă îl va trimite de mai multe ori în Polonia cu însărcinări pe lângă seim, împrejurările politice și diplomatice punându-l la un moment dat și în corespondență cu împăratul Rudolf. Făcea parte, ca membru, din Frăția Ortodoxă de la Liov, organizație ce avea menirea de a lupta împotriva influenței iezuite. Cel mai înalt rang l-a avut în timpul domniei minorului, pe atunci, Constantin Movilă (1607-1611), intitulându-se „gubernator Moldaviae", fiind adică un fel de prim regent. A fondat mânăstirea Secu, în 1602, dăruind-o cu pământuri și odoare, între care și un foarte prețios (păstrat până în zilele noastre aer) brodat în aur și argint, împodobit cu pietre prețioase, de însăși Mitrofana, soția sa și mama cronicarului.

Studiile de la școala din Liov (un colegiu iezuit sau „o școală privată liberală", fie școala Frăției Ortodoxe, înființată în 1586 — documentele nu sunt exacte la acest capitol) făcute cam pe după 1611, aveau un considerabil accent laic, pe lângă latină și greacă, istoria și geografia ocupând un loc important în programele de atunci. Întors în Moldova după 1627, Miron Barnovski îi acordă dregătoria de logofăt al treilea, sub Alexandru Iliaș devenind spătar și, pentru o vreme, un favorit și aliat în vâltoarea luptelor cu boierimea cu tendințe descentralizatoare ale puterii de stat. Numai sub Vasile Lupu (1634-1653) lucrurile s-au așezat, timp în care cronicarul începe a-și scrie opera, ocupând totodată funcții importante precum acelea de mare spătar (1634-1642) și mare vornic al Țării de Jos (1642-1647). Ultimele documente care îl mai pomenesc sunt din 15 aprilie 1647, privind împărțirea averii între moștenitori, semn că la această dată nu mai era în viață[1].

Importanța lui Grigore Ureche pentru istoria literaturii românești stă în faptul că el este PRIMUL mânuitor de condei care lasă posterității o carte scrisă în limba țării, o carte originală, strict personală și laică. Această carte nu putea conține altceva decât *istorie*. Primul, între români, având în față și exemplul altor popoare, al polonilor printre altele, Ureche și-a dat perfect de bine seama că venise vremea să se afle „cap și începătură moșilor", să se arate adică originile neamului și să se

1 Vezi, între multe altele, studiul cel mai recent și mai complet asupra vieții și operei lui Grigore Ureche publicat de Dumitru Velciu la Ed. Minerva, 1979.

Scanned with OKEN Scanner

fixeze în scris faptele mai importante din evoluția lui în timp. Umanistul și-a propus, cu alte cuvinte, să arate alor săi că omul este o ființă care are istorie: „ca să nu să înece a toate țările anii trecuți și să nu să știe ce s-au lucrat, să se asemene fiarălor și dobitoacelor celor mute și fără minte“[1].

Într-adevăr, ceea ce impresionează la primul scriitor și cronicar român este efortul cu totul lăudabil de a da o sinteză a istoriei Moldovei de la primul descălecat până în vremea sa, având însă perfectă cunoștință și despre cel dintâi. Personalitatea și independența de gândire a umanistului se văd chiar din *Predoslovie*, unde suntem avertizați asupra scopului instructiv și educativ al cărții: „să rămâie feciorilor și nepoților, să le fie de învățătură, despre céle réle să să ferească și să să socotească, iar despre céle bune să urmeze și să învețe și să se îndirepteze“[2]. În al doilea rând vine cărturarul patriot conștient de originea latină a limbii și unitatea de origine romană a românilor din toate cele trei țări, totul spus scurt și deosebit de limpede, așa cum o cere evidența însăși: „...de la râmleni, cele ce zicem latină, *pâine*, ei zic *panis*, *carne*, ei zic *caro*, *găină*, ei zic *galena*, *muieria*, *mulier*, *faméia*, *femina*, *părinte*, *pater*, al *nostru*, *noster* și altile multe din limba latinească, că de ne-am socoti pre amăruntul, toate cuvintele le-am înțelege“[3] [...] „Românii, câți să află lăcuitori la Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramoroșu, de la un loc sîntu cu moldovenii și toți de la Râm să trag“[4].

O importanță mare au, pentru cronica lui Ureche, izvoarele, cele interne și cele externe, odată cu receptarea lor critică din partea scriitorului. Printre cele dintâi cronicarul numește „letopisețul nostru cestu moldovenescu“ (adică letopisețul lui Ștefan cel Mare, cu variantele lui, urmat de cronicile lui Macarie, Eftimie și Azarie), confruntat permanent cu cele străine, grija cea mare a noului scriitor fiind aceea de a spune adevărul și numai adevărul: „nu numai létopisețul nostru ce și cărți streine am cercat, ca să putem afla adevărul, ca să nu mă aflu scriitoriu de cuvinte deșarte, ce de dereptate[5]... Cele de al doilea, cărțile „streine“ — numite și „letopisețul leșesc“ sau „letopisețul letinesc“, după caz, — sunt desigur *Kronika Polska*

---

[1] Cercetători demni de toată stima și încrederea, între care Nicolae Iorga și C. Giurescu, s-au îndoit de paternitatea lui Grigore Ureche asupra *Letopisețului Țărâi Moldovei*. Aceasta pentru că până în prezent nu s-a descoperit nici un manuscris autograf al cronicii ca atare, ea circulând, până la data imprimării textului — datorată lui M. Kogălniceanu în 1852 — în vreo 42 de copii, cele mai multe fiind de redacție munteană și prezentând abateri importante față de original. Cea mai veche dintre acestea datează de prin 1665 (comandată de către stolnicul Constantin Cantacuzino, la Iași, în 1670 și conține deja interpolările lui Simion Dascălul, la care ulterior se vor adăuga cele ale lui Misail Călugărul și Axinte Uricariul. În afara ediției lui Kogălniceanu, amintită mai sus, apărută la Iași și repetată la București în tom. I din *Cronicile României*, printre cele mai importante amintim: *Chronique de Grigore Ureche* Edition critique par I. Popovici: *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă, întocmit de Simion Dascălul după Grigore Ureche vornicul, Istratie Logofătul și alții*, București, 1916, ediție întocmită de C. Giurescu, repetată și în 1942, la Craiova, în colecția „Clasici români comentați“; *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție, studiu și glosar de P.P. Panaitescu, E.S.P.L.A., 1955, repetată în 1958; *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de Liviu Onu, Ed. Științifică, 1967; vezi de același editor importantele studii din *Critica textuală și editarea literaturii române vechi*, Ed. Minerva, 1973, pp. 49-198 și p. 309-434; vezi de asemeni studiul *Odiseea celui mai vechi manuscris inedit al cronicii lui Ureche*, de Gh. Cardaș, în *Mitropolia Olteniei*, nr. 5-8, Craiova, 1970, repetat și în volumul *Contribuții la istoria culturii românești*, Ed. Minerva, 1971, pp. 477-532.

[2] Grigore Ureche *Letopisețul Țării Moldovei*, *ed. cit*, 1958, p. 64.

[3] *Ibidem*, p. 67.

[4] *Ibidem*, p. 165

[5] *Ibidem*, p. 64.

(Cronica Poloniei), scrisă de Joachim Bielski și tipărită la Cracovia în 1597, pe numele tatălui său, Martin Bielski, autor, acesta din urmă al unei *Kronika wazsystkiego swiata* (Cronica lumii întregi), apoi lucrarea lui Martin Kromer *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum* (Cracovia, 1519), *Chronica Polonorum* de Matei Miechowita, *Sarmatiae Europeae descriptio* (Cracovia, 1578) de Alessandro Guagnini (tradusă și în polonă de Marcin Paszkowski sub titlul *Kronika Sarmaciej Europskiei*, în 1611). Din această ultimă carte, datorată unui italian stabilit în Polonia, fost mercenar într-o expediție militară în Moldova pe timpul lui Iacob Eraclid Despotul, provine în letopisețul lui Ureche informația cum că numele de *vlah* sau *valah* — dat românilor de către străini odinioară — ar proveni de la numele generalului Flaccus, comandantul legiunilor romane trimise să pună ordine în Dobrogea, ocazie cu care pusese piciorul și dincoace de Dunăre, pe malul stâng al fluviului, în... „Flachia". Guagnini, la rându-i, reproducea spusele lui Aeneas Sylvio Piccolomini, umanistul italian și istoricul, devenit apoi papă sub numele de Pius al II-lea. Și tot de aici sunt luate, probabil, sugestiile privitoare la originea latină a limbii române, lucru explicabil prin împrejurarea că printre informatorii amintitului papă se află alți umaniști italieni încă mai bine cunoscători ai lucrului, precum Poggio Bracciolini (1380-1459) sau Flavio Biondo (1388-1463). În sfârșit, între izvoarele externe mai pot fi pomenite și unele „cosmografii" utilizate de cronicar în capitolele ce vin după expunerea domniei lui Ștefan cel Mare: *Povestea și tocmeala altor țări ce sunt prenprejur...*, cum ar fi cele de tipul lucrării olandezului Gerard Mercator (Negustorul), *Atlas sive cosmographicae meditationis* (Duisburg, 1695), ori *Geographie universae, tum veteris, tum novae, absolutissimum opus*, publicată de italianul Antonius Magnus Patavinus la Veneția în 1586.

Evident, nu trebuie uitate izvoarele tradiției orale pe care Ureche le-a folosit în cronica sa, fie că a ținut seamă de ceea ce „zicu" oamenii cei bătrâni — primit totul cu mare prudență însă, scriitorul fiind, declară el în mod expres, foarte circumspect cât privește feluritele „basne" și „scorneli" ce ar putea altera adevărul — participanți la evenimentele mai apropiate de timpul când scria, bunăoară chiar de la tatăl său, Nistor Ureche.

Îndeajuns de documentată pentru epoca în care a fost scrisă, în zilele noastre cronica lui Ureche are o importanță minimă pentru cunoașterea științifică a istoriei patriei. Ea rămâne însă un document de o valoare inestimabilă din punctul de vedere umanist în genere și patriotic în special, ca atitudine în fața istoriei a unui reprezentant al spiritului național de la începutul secolului al XVII-lea. Deși era un om învățat, în felul său un savant, Grigore Ureche scrie o carte destinată înțelegerii tuturor, în limba populară de obște, dând astfel tonul întregii literaturi române pentru veacurile următoare. Pentru epoca de la începuturi până în vremea domniei lui Alexandru cel Bun, în lipsă de izvoare, cronicarul adoptă stilul laconic al pomelnicelor:

„Pre urma lui Dragoș vodă, au stătut la domnie fii-său, Sas vodă, și au ținut domnia 4 ani și au murit.

După moartea lui Sasu vodă, au ținut domniia fii-său, Lațco vodă, 8 ani. Pre urmă lui Lațco vodă au domnit Bogdan vodă 6 ani.

După domnia lui Bogdan vodă au domnit Pătru vodă, feciorul lui Mușat, 16 ani".

Nu tot astfel stau lucrurile când scriitorul are date suficiente pentru ridicarea unor considerații de ordin moral-educativ. Epoca lui Ștefan cel Mare este pentru Ureche o epocă de mărire și de putere a statului feudal moldav, pe care, cu multă cumpăneală, fără a exagera lucrurile, o propune ca un model demn de urmat contemporanilor săi, vremurilor de „scădere" în care i-a fost dat trăiască, când schimbările dese de domnie favorizau constituirea de partide boierești divergente, ducând spre ruina administrativă și economică, „răsipa" Moldovei, cum se exprimă cronicarul. Ivirea unei personalități capabile a strânge energiile, asemeni lui Ștefan cel Mare cu două secole în urmă, era pentru scriitorul umanist un vis din toate mai frumos. Căci, om al timpului său, influențat de ideile umanismului și ale Renașterii, cu ecourile lor întârziate până la începuturile secolului al XVII-lea, în țările din centrul și răsăritul Europei, Grigore Ureche crede cu tărie în rolul personalității ca factor determinant în istorie. După dânsul, ar reieși că nu împrejurările politice de la mijlocul secolului al XV-lea, în răsăritul Europei, au dus la politica bazată pe forța militară a lui Ștefan cel Mare, ci chiar caracterul războinic al marelui voievod a determinat într-o măsură însemnată acele evenimente. Îndată după ungerea sa ca domn, primul gând al lui Ștefan fu acela de a se apuca de război:

„Décii Ștefan vodă gătindu-se de mari lucruri să facă, nu cerca să așaze țara, ci de războae să gătiia"[1].

O expediție de represalii împotriva secuilor, necesară din punct de vedere politic, dat fiind că aceștia adăposteau pe pretendentul Petru Aron, e interpretată de cronicar în sensul că Ștefan iubea „vărsarea de sânge":

„Scrie letopisețul cel moldovenescu că fiindu Ștefan vodă om războinic și de-a pururea trăgându-l inema spre vărsare de sânge, nu peste multă vreme, ce în al cincilea an, după ce se așează la domnie, se sculă den domniia sa, în anii 6969 (1461), rădicându-să cu toată putérea sa și s-au dus la Ardeal, de au prădatu Țara Săcuiască"[2].

Într-alt loc, cu prilejul povestirii bătăliei de la Soci, în 1471, prin care Ștefan urmărea a pune pe tronul Munteniei un domn vasal lui, un fel de tampon între Moldova și imperiul turcesc, eroul este comparat cu „un leu gata spre vânat":

„Iară el ca un leu gata spre vânatu, de sârgu s-au pornit și la Soci le-au ieșit înainte și dându războiu vitejaște, martie 7 zile, nu mai puțin de vitejiia moldovénilor, carii erau gata au să moară, au să izbândească..."[3].

Observația caracterologică, impusă desigur și de tradiție, merge uneori până la amănunt, ca în pasajul următor unde, din nou, se relatează aducerea pe tronul Țării Românești a lui Basarab Laiotă, în locul lui Radu cel Frumos:

„Ștefan vodă, fiindu aprinsă inima lui de lucrurile vitejești, îi părea că un an ce n-au avut treabă de războiu, că are multă scădére, socotindu că și inimile voinicilor în războaie trăindu să ascut și truda și osteneala cu carea să deprinsése ieste a doao vitejie, strânsă de iznoavă oaste și luo pre Basarabă Laiotă, ca să-l ducă la Țara Muntenească, să-l puie domnu"[4].

---

[1] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, *ed. cit.*, 1958, p. 91.
[2] *Ibidem*, p. 91.
[3] *Ibidem*, p. 96.
[4] *Ibidem*, p. 97.

Scanned with OKEN Scanner

Nu mai puțin, în sensul concepției că personalitățile fac istoria, vine comentariul moral și paremiologic la cele relatate mai sus, adresat cititorilor pe tonul sfătos și bătrânesc atât de caracteristic cronicarului:

„Iani socotește că suptu un copaciu bun câți să adăpostesc, sau câtă laudă își adaoge nu numai purtătoriul, ce și țara, cându năvăliia la dânsul și la țară domnii cei streini"[1].

Cum spuneam însă, Ureche găsește o măsură și o cumpăneală în toate, de vreme ce-și propune să însemne în cronică „și bune și rele", independența sa morală ca scriitor fiind astfel garantată. În felul acesta, eroul cărții sale constituie și prilej de observații negative, făcute din unghiul unei filosofări înalte asupra lumii și a firii omenești. Iată un paragraf dintre cele mai caracteristice:

„...într-acéia vreme intră zavistiia între Ștefan vodă și între Radu vodă, domnul muntenesc, pre obicéiul firei omenești de ce are, de acéia poftéște mai mult, de nu-i ajunse lui Ștefan vodă ale sale să le ție și să le sprijenească, ci de lăcomie, ce nu era a lui, încă vrea să coprinză. Strâns-au țara și slujitorii săi și au întratu în Țara Muntenească, de au prădatu marginea (ținuturile de graniță, n.n.), fevruarie 27 dni [1470], și au arsu Brăila în săptămâna albă, marți"[2].

„Omenește", „cu păcate", între care cel mai grav pe care i-l atribuie cronicarul ar fi fost că „de multe ori la ospețe omorâia fără județ", este văzut Ștefan cel Mare și în portretul-apoteoză pe care i-l face la sfârșit, cum prea bine se știe. Tocmai această împrejurare este de natură a „corecta" — dacă putem spune astfel — concepția lui Grigore Ureche cu privire la rolul determinant al personalității în istorie. Distincțiile între *omul* și sfântul Ștefan — de unde și sugestia pentru piesa de teatru a lui Delavrancea — sunt făcute cu finețe:

„Ce după moartea lui, până astăzi îi zicu sveti (sfântul) Ștefan vodă, nu pentru sufletu, ce ieste în mâna lui Dumnezeu, că el încă au fostu om cu păcate, ci pentru lucrurile lui céle vitejești, carile niminea din domni, nici mai nainte, nici după acéia l-au agiunsu"[3].

Conceput așa, în câteva linii ferme și pus ca sub un reflector puternic, nu fără apăsarea asupra unor umbre, ca pentru a întipări în mintea cititorului luminile, portretul lui Ștefan cel Mare se impune cu o mare forță, devine pivotul întregii opere, punctul de referință al tuturor aprecierilor cronicarului, fie într-un sens, fie într-altul. Timpul scurs de la redactarea cărții până în zilele noastre a transformat-o într-o operă literară — ceea ce nu fusese în intenția cronicarului, firește, — adică o oglindă a sufletului omenesc în general și a sufletului național în special. Mai ales astăzi, când din ce în ce mai mult operele de ficțiune pură trezesc neîncredere printre cititori, iar scrierile cu caracter documentar și memorialistic sunt tot mai atractive, cronica lui Ureche devine interesantă, prin chiar calitatea ei de *document vechi*, de raritate dacă vrem, de lucru *necontrafăcut*.

La ceea ce s-a numit, cu un termen pretențios, „arta portretului la Grigore Ureche", s-au referit toți istoricii și comentatorii literari, inclusiv autorul rândurilor de față[4]. Am voi, în cele ce urmează, să ne referim la câteva structuri narative din

[1] *Ibidem*, p. 97.
[2] *Ibidem*, p. 96.
[3] *Ibidem*, p. 120.
[4] Vezi *Analize literare și stilistice*, ultima ediție, a IV-a apărută la Editura Prometeu, 1994. Vezi de asemeni *Valori expresive în literatura română veche*, vol. I, Editura Minerva, 1976, pp. 57-147. Aceste trimiteri justifică, din partea autorului, relativ micul spațiu acordat lui Grigore Ureche și letopisețului său în expunerea de față. Același lucru este valabil, din parte-ne și cât privește toți ceilalți cronicari moldoveni și munteni din sec. XVII.

Scanned with OKEN Scanner

cronică, demne a fi puse în evidență din punctul de vedere al virtuților limbii române. Iată pasajul în care se povestește campania regelui Ungariei Matei Corvin în Moldova (noiembrie — decembrie 1467) și bătălia de la Baia cu Ștefan cel Mare:

„Mateiașu, craiul ungurescu, *bizuindu-să puterii sale* și *meșterșugului* său cu carile pre mulți den vecinii săi *i-au surpat* și i-au supus, carile de multe ori *războaie făcea* cu turcii și *cu noroc izbândia*, neavându nici o *pricină direaptă asupra lui* Ștefan vodă, ci numai ca să-l supuie, să fie *suptu ascultarea lui*, ca să-i fie *cuvântul deplin*, de care lucru de multe ori să lăuda Mateiaș crai, că câte *izbânde face* Ștefan vodă, cu puterea lui le face și *de suptu ascultarea lui face izbândă*, și vrându de ce *să făliia* să arate cum ieste adevăratu, au trimis sol ca să i *să închine Ștefan vodă*, ce Ștefan vodă *n-au priimitu*.

Mai apoi văzându Mateiaș craiul volniciia (libertatea, independența, autodeterminarea, n.n.) lui Ștefan vodă că nu o poate supune, strângându multă oaste a sa și luându ajutoriu și de la alții, *au purces* în anii 6975 (1467) și *au tras spre Moldova. Și* zicea că cu cale merge, ca *să ducă la scaun la Moldova pe* Pătru vodă. Și, trecându muntele, au trecut la Trotuș, *noemvrie 19. De acolo* luund drumul, au sosit la Roman, *noembrie 29, și acolo s-au odihnitu până a șaptea zi, prădând și jecuind. Iar* a opta zi, *dichemvrie 7*, au arsu târgul Romanul *și décii* au luat drumul spre Suceava, *prădându* și *arzând*, și *siliia la scaunul Sucévii. Mai apoi, socotind ca să nu rămâie vreun unghiu nepipăit de dânsul*, au lăsat drumu Sucévii, unde-l aștepta Ștefan vodă, și la Bae *ș-au întorsu calea și* au sosit la Bae *luni dichemvrie 14 zile și acolea, cum nu vrea avea nici o grijă* de nici o parte, lăsându-ș oastea fără nici o grijă, nici pază, ci *la băuturi* și *la prăzi. Unde* avându Ștefan vodă *știre* și *prinzându limbă*, marți noaptea, *dichemvrie 15*, au aprins târgul *asupra lor*, când ei era fără nici o grijă. *Și* fiindu și béți, și negătiți de război, *i-au lovit* Ștefan vodă *cu oaste tocmită în revărsatul zorilor, de* multă *moarte* și *perire* au făcut *într-înșii. Că* nefiind *tocmiți* de război, nimica *de arme nu s-au apucatu*, ci de fugă, nici urma să ia carii scăpa, că fiind noapte *nu știia* încătro *vor mérge*, în toate părțile rătăciia, *de-i vâna țăranii în zăvoaie*, prin munți, unde vreo 12000 *periți s-au aflatu. Mai apoi și însuși craiul*, rănitu de săgeată foarte rău, de-abiia au *hălăduitu pre poteci*, de au ieșitu la Ardeal.

Așa norocește Dumnezeu *pre cei mândri și falnici*, ca să să arate *lucrurile omenești* câtu sînt de *fragede și neadevărate*, că Dumnezeu nu în mulți, ci în puțini arată putérea sa, ca niminea să nu nădăjduiască în putérea sa, ce întru Dumnezeu să-i fie nădéjdea, nici *fără cale* războiu *să facă, cărora* li-i Dumnezeu împotrivă“[1].

Ne-am îngăduit să citãm întregul capitol-paragraf, pentru a se vedea cum în cele cu puțin numai peste 30 de șiruri cronica izbutește a povesti un număr considerabil de fapte petrecute în timp de aproximativ o lună, fapte ce, precum prea bine se știe, au rămas întipărite pentru totdeauna în istoria celor două popoare. Nu mai puțin observația morală, câtă se cere, inclusiv învățămintele ce trebuie trase din asemenea întâmplări, se află la locul lor. Pagina pare inextricabilă în laconismul ei, cu neputință de prelungit sau de scurtat. Dinamismul e dat de o anume gradație în simplificarea treptată a frazelor. Cea mai lungă dintre toate este chiar prima, ca pentru a urni din loc discursul prin arătarea cauzelor războiului. Conform concepției cronicarului, aceste cauze se aflau în caracterul și temperamentul regelui maghiar. În sfârșit, deocamdată observăm că arborescența e hotărâtă de un număr de determinări gerundivale *(bizuindu-să..., neavând..., vrând)*, atributive *(cu carile... i-au surpat și i-au supus, carile războae făcea și izbândiia, de care lucru să lăuda...)*, finale *(ca să-l supuie..., să fie supt ascultarea lui, ca să-i fie cuvântul deplin, ca să arate că-i adevărat, ca să i se închine)* etc., destinate a pune în evidență

1 Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei, ed. cit.*, 1958, p. 92-93.

Scanned with OKEN Scanner

tocmai acest caracter. Cum centrul atenției trebuie să fie subiectul propoziției principale, cuvântul *Mateiaș* vine chiar pe primul loc în frază, ca la povestitorii populari și orali, iar predicatul aproape de sfârșit, după încheierea tuturor comunicărilor de ordin moral referitoare la personaj: *au trimis soli* (ca să i se închine Ștefan vodă). Cum se vede, prima frază are ea însăși o gradație cu punctul culminant în predicatul propoziției principale. Cea de-a doua principală, în raport de adversitate[1] cu prima, cade simplu de tot, ca o retezare a discursului: *ce Ștefan vodă n-au priimit.* Este acesta un mod de a avertiza că de aici înainte se vor relata numai *acțiuni*. Într-adevăr, ca la povestitorii populari, ca la Creangă în primul rând, instrumentele iterative ritmează fraze și propoziții tot mai scurte, conferind o repeziciune și o concentrare a comunicării cu totul remarcabile:

„*Mai apoi* văzând... și luând ajutor... au purces"; „*Și* au tras spre Moldova"; „*Și* zicea că cu cale merge"; „*Și*, trecând muntele, au eșit la Trotuș"; „*De acolea* luând drumul, au sosit la Roman"; „*și acolea* s-au odihnit"; *Iar* a opta zi... au ars târgul"; „*și deaciia* au luat drumul spre"; „*Mai apoi* socotind"; „*Și* au sosit la Baia"; „*și acolea...*"; „*Unde* având Ștefan știre"; „*Și* fiind beți... i-au lovit"; „*Că* nefiind tocmiți..." etc.

Grigore Ureche, ca de altfel și ceilalți cronicari cari i-au urmat, țineau mult la precizia în timp și în spațiu a comunicării. Verbele de acțiune sunt întotdeauna însoțite de asemenea determinări ce dau satisfacție cititorului în sensul exactității: „au purces *în anii 6975* și au tras spre Moldova"; „au trecut *la Trotuș, noiemvrie 19*"; „au sosit *la Roman, noiemvrie 29*"; „*a opta zi, dichemvrie 7*, au ars târgul Romanului"; „au sosit *la Bae luni, dichemvrie 14*"; „*marți noaptea, dichemvrie 15*, au aprins târgul asupra lor"; „i-au lovit Ștefan vodă cu oaste tocmită *în revărsatul zorilor*" etc. De remarcat de asemeni, că în prima jumătate a relatării, când Matei Corvinul este stăpân pe acțiunile sale și armatele-i bine *tocmite* se mișcă asemenea unui monolit, domină narațiunea *la singular: au purces* (*au* este o formă arhaică aproape generală pentru singular pers. III-a), *zicea, au eșit, au sosit, au arsu, siliia, ș-au întorsu calea* etc. Din contră în partea a doua a fragmentului, când oastea maghiară este surprinsă în dezorganizarea ei, domină narațiunea la plural, ca și cum craiul Matei ar fi dispărut în gloata intrată în panică: „au aprins târgul asupra lor", „când *ei era* (=erau, formă de imperfect pers. III-a pl. frecventă și azi în limba vorbită și populară) fără nici o grijă"; „Și fiind și *beți*, și *negătiți de războiu*, i-au lovit Ștefan vodă... de multă moarte și perire au făcut *într-înșii*"; „Că nefiind *tocmiți*"; „carii *scapa* (=scăpau), că fiind noapte nu *știia*" (=știau); „de-*i* vâna țăranii" etc. Abia la sfârșit se spune, în două șiruri, de „*hălăduirea*" (=*salvarea*) *craiului „pre poteci"* (=pe drumuri tăinuite, nu pe drumul mare, în vederea tuturor, cum venise) spre țara sa.

Am subliniat, în paragraful citat mai sus, toate cuvintele sau expresiile care, într-un fel sau într-altul, conferă valoare literară textului, valoare nu gândită neapărat de scriitor, cum se întâmplă în cazul celor moderni, dar mai cu seamă rezultată din echilibrul compozițional, cu alte cuvinte din strădania de a spune cât mai exact și mai concis un anumit lucru. Căci nu mai încape nici o îndoială, un lucru este frumos și prin împrejurarea că a fost conceput și executat în perfect acord cu

[1] Adversitate marcată prin instrumentul gramatical *ce(ci)*, cel mai „drastic" dintre toate celelalte conjuncții adversative (*iar, și, dar, însă etc.*)

Scanned with OKEN Scanner

finalitatea lui, fără prisosuri și fără lacune. În acest sens se poate vorbi la cronicari de *necontrafacere*, de document *autentic*. Nu-i mai puțin adevărat că, pe de altă parte, valoarea artistică a unei asemenea pagini vine și din subiectivismul nostru de cititori moderni, în sensul că anume cuvinte și expresii au căpătat, cu scurgerea timpului, o anume patină, îmbogățindu-și sensurile în direcția metaforizării. Să ne referim la câteva dintre ele:

A surpa pe cineva (Matei Corvinul „prea mulți din vecinii săi *i-au surpat* și i-au supus") sugerează acțiunea *săpării* pe dedesubt (cuvântul vine din latinescul *subrupare* vezi *rupes*) în vederea dărâmării, prăbușirii, distrugerii. Pentru asemenea acțiuni este nevoie de *putere*, adică de forță armată, dar și de *meșterșug*, lucruri pe care Matei, regele Ungariei *se bizuie*. (În paranteză, nu este lipsit de interes să se observe că *meșterșug* este utilizat în forma sa mai apropiată de origine: *mésterség*, cuvântul fiind de origine maghiară și însemnând, între altele, *viclenie, dibăcie* etc.). De tot interesul este expresia *supt ascultarea sa* venită după verbul *supuie, supt* și *supuie* fiind simțite, pentru cine cunoaște lucrul, mai aproape de etimon: *sub+pone — subtus* (a pune dedesubt). Împrejurarea e de natură a face să fie simțită mai pregnant abstracțiunea *ascultarea lui*, în acord cu verbele *să lăuda* și *să făliia*, ceea ce aruncă neapărat umbra moralizatoare a scriitorului în legătură cu caracterul regelui ungar. Ca atare, după ce se povestește ce trebuia povestit, relatarea se încheie rotund, prin revenire la atitudinea inițială.

„...Așa norocește Dumnezeu pre cei *mândri* și *falnici*, ca să arate lucrurile omenești cât sunt de fragede și neadevărate..."

Moralizarea se face neapărat în numele Providenței, a dreptului religios creștin. După atât de minuțioasa și exacta comunicare a împrejurărilor în care Matei Corvinul a pierdut războiul de la Baia, o asemenea încheiere sună ca o ironie superioară a scriitorului care dezaprobă înfumurarea și războaiele nedrepte, lăsând să se înțeleagă admirația sa pentru Ștefan și pentru Moldova. În comparație cu cronica lui Ureche, izvoarele utilizate la redactarea ei par seci și impersonale. Iată, spre exemplu, pasajul corespunzător din *Letopisețul anonim al Moldovei* pe care îl reproducem în traducerea lui Ioan Bogdan — P.P. Panaitescu:

„Și după doi ani, în anul 6975 (1467), s-a ridicat craiul unguresc numit Matiiaș și a coborât la Trotuș cu toată puterea ungurească, noiembrie 19. Iar la 29 noiembrie au venit la târgul Romanului și în a 7-a zi a lunii decembrie au ars târgul. Și apoi a venit la Baia. La 14 ale lunii decembrie, luni spre marți, s-a împlinit gândul lui Dumnezeu cu Ștefan voievod și a năvălit noaptea asupra ungurilor la Baia. Și i-a dat Dumnezeu în mâinile lui Ștefan voievod și ale oștii lui și au fost uciși dintre dânșii mulțime mare. Și craiul atunci a fost săgetat în luptă. Și așa s-au întors rușinați pe altă cale mai scurtă și n-a fost cum s-au gândit ei, ci a fost precum era voia lui Dumnezeu, părinte atotțiitorul"[1].

Am analizat un pasaj (asemenea analize se pot întreprinde asupra mai tuturor paginilor lui Grigore Ureche) spre a se vedea în primul rând conciziunea și dinamismul narațiunii, odată cu afirmarea răspicată — deși de o mare distincție și eleganță în sobrietatea cu care este făcută — a atitudinii morale a scriitorului, perfect consecvent afirmației din predoslovie, cum că scopul letopisețului este ca urmașii să învețe din experiența istorică. Cum am văzut, el are o atitudine îndeajuns de

[1] *Cronicile slavo-române, ed. cit.*, p. 16.

independentă, critică față de Ștefan cel Mare, pe care îl propune totuși ca model pentru contemporani și pentru urmași. Tot atât de clar se va exprima și în legătură cu alte fapte și personaje la care se referă în cronică. Astfel, Ioan Albert, regele Poloniei, este condamnat pentru faptul de a nu fi respectat pacea încheiată între tatăl său și Ștefan cel Mare. Tot așa, Bogdan cel Orb, urmașul la tron al lui Ștefan, voind a-și face *„nume bun, pre învățătura tătâne-său"*, este dezaprobat pentru războaiele lui împotriva leșilor, pornite numai din cauză că regele polon nu voia să-i acorde mâna surorii sale. Mai cu seamă iese la iveală concepția și atitudinea feudal-boierească a cronicarului care nu aprobă pe domnii autocrați. Dacă patriotismul și ura față de turci, văzuți în lăcomia lor ca *„un sac fără fund"*, îl făcea să admire pe Ștefan cel Mare, care fusese totuși un autocrat, în schimb pentru alți domnitori, cum ar fi Ștefăniță, urmașul la tron al lui Bogdan cel Orb, Iliaș și Ștefan Rareș, Alexandru Lăpușneanu, Despot Vodă și chiar Ion Vodă cel Cumplit, numit și Armeanul, ultimul campion al luptei antiotomane, căzut ca un martir în bătălia de la Roșcani, Ureche are numai vorbe rele. Idealul lui de domn era Petru Șchiopul, care era *„domnu blându, ca o matcă fără acu"*, comparația cu matca albinelor venind în sensul că domnul trebuie să guverneze țara cu ajutorul sfatului boieresc. Curioasă coincidență: Eminescu avea și el concepția statului organizat după modelul insectelor apide, chip de a opune natura unei orânduiri sociale nedrepte. Într-alt loc, comentând omorârea celor 47 de boieri de către Lăpușneanu, cronicarul revine asupra ideii sale, moralizând:

„Pre Moldova iaste acest obiceiu de pier făr' număr, făr' de judecată, făr' de leac de vină, însăși părăște, însăși umple légea... Iani, de s-ar învăța cei mari de pre niște muște fără minte, cumu să țin domniia, cum iaste albina, că toate își apără căscioara și hrana lor, cu acele și cu veninul său. Iară domnul lor ce să chiiamă matca, pre niminea nu vatămă, ci toate de învățătura ei ascultă"[1].

Scriitorii clasici ai literaturii române au intuit valoarea artistică a cronicii lui Ureche și au utilizat-o ca model și izvor de inspirație în creațiile lor. Nuvela *Alexandru Lăpușneanul*, de Costache Negruzzi, apărea în *Dacia literară*, la 1840, cu 12 ani înainte de tipărirea cronicii de către conducătorul importantei reviste ieșene. Fără îndoială, Negruzzi a consultat-o în vreun manuscris dintre multele pe care i le va fi pus la dispoziție Mihail Kogălniceanu. Nucleul nuvelei se afla chiar în cronică, în scena în care Lăpușneanu, întâmpinat de solii lui Tomșa care-i aduceau la cunoștință că *țara* (adică boierii) nu-l vrea domn, pronunță memorabilele cuvinte:

„De nu mă vor, eu îi voiu pre ei, și de nu mă iubescu, eu îi iubescu pre dânșii și tot voiu mérge, ori cu voie, ori fără voie"[2].

În capitolul care vorbește de domnia lui Despot Vodă, foarte bogat în informații, disproporționat, în comparație cu celelalte, din pricina interpolărilor lui Simion Dascălul, Alecsandri a aflat aproape toate informațiile pentru drama sa romantică, tot pe atât de importantă în patrimoniul literaturii naționale cât și nuvela *Alexandru Lăpușneanul* a lui Costache Negruzzi. Capitolele despre Ștefan cel Mare au inspirat pe Delavrancea în *Apus de soare* și același dramaturg a aflat, în capitolele

[1] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, E.S.P.L.A., 1958, p. 191.
[2] *Ibidem*, 1958, p. 189.

Scanned with OKEN Scanner

despre Ștefăniță vodă și Petru Rareș, puncte de plecare pentru celelalte două secvențe ale trilogiei sale istorice, *Viforul* și *Luceafărul*. Oricâte alte documente va fi utilizat Delavrancea, între care, pe primul loc, cele date la iveală de C. Esarcu în 1874 *(Ștefan cel Mare, Documente din arhivele Veneției)*, suflul romantic și patriotic l-a aflat citind paginile lui Ureche. Frazele sunt aspre în sunet, dar încărcate de o adâncă vibrație sufletească, cum ar fi cele în care se comentează bătălia lui Ștefan la Valea Albă cu turcii:

„Și multă vréme trăindu războiul neales, de îmbe părțile, osteniți, și turcii tot adăogându-să cu oaste proaspătă, iar moldovenii obosiți și neviindu-le agiutoriu de nici o parte, au picat nu fiește cum, ci până la moarte să apăra, nici biruiți dintru arme, ci stropșiți de mulțimea turcească [...] Și atâția de-ai noștri au perit, cât au înălbit poiana de trupurile de a celor periți până unde au fost războiul [..]. Mai apoi, după ieșirea nepriietinilor și a vrăjmașilor den țara, daca au strânsu Ștefan vodă trupurile morților, movilă de cei morți au făcutu și pre urmă ș-au zidit deasupra oasilor biserică, unde trăiește și astăzi întru pomenirea acelor suflete“[1].

Asemenea rânduri au trebuit să aibă neapărat un ecou în unele din atât de înălțătoarele tirade pe care Delavrancea le pune în gura eroului său:

„...Eu am fost biruit la Războieni și la Chilia, Moldova a biruit pretutindeni! Am fost norocul, a fost tăria!... Oh! pădure tânără! Unde sunt moșii voștri! Presărați... la Orbic, la Chilia, la Baia, la Lipnic, la Soci, pe Teleajen, la Racova, la Războieni... Unde sunt părinții voștri? La Cetatea Albă, la Cătlăbugi, la Scheia, la Cosmin, la Lențești... unde sunt bătrânul Manuil și Goian, și Stibor, și Cânde, și Dobrul, și Juga, și Gangur, și Gotcă, și Mihai Spătarul, și Ilea Huru comisul, și Dajbog pârcălabul, și fiara paloșului... Boldur! Pământ!... Și pe oasele lor s-a așezat și sta tot pământul Moldovei, ca pe umerii unor uriași!“

În *Șoimii*, roman de tinerețe, publicat în 1904, reluat apoi într-o nouă viziune, în 1952, sub titlul de *Nicoară Potcoavă*, ori în trilogia *Fraților Jderi*, Sadoveanu a ridicat romanul istoric românesc la rangul de capodoperă, plecând de asemenea de la cronica lui Ureche. Marele povestitor a intuit mai cu seamă valoarea artistică a stilului popular al limbii lui Ureche, parfumului specific arhaic al istorisirilor în care se vorbește de întâmplări *de demult*.

Firește, devenită bun comun al tezaurului culturii naționale, cronica lui Ureche rămâne mereu obiect de meditație pentru scriitori, nesecată în resurse. Act de naștere oficial al istoriei noastre și în limba noastră, ea s-a constituit ca o oglindă a spiritualității naționale, de fiecare dată alta, în continuă evoluție și totuși mereu aceeași.

MIRON COSTIN

Cea de a doua generație de boieri ridicați la ranguri înalte în epoca Movileștilor, posedând și ei întinse latifundii în Moldova, dar și în Polonia, având relații importante printre membrii șleahtei și militând constant pentru o politică filopolonă, sunt Costineștii. Primul dintre ei scos la iveală de documentele vremii este chiar tatăl cronicarului, Ion sau Iancu Costin, protejat al lui Miron Barnovski-Movilă,

[1] *Ibidem*, p. 104

Scanned with OKEN Scanner

Miron Costin.

rudă cu domnul, prin soția sa Safta, fiică, aceasta, a unui Ionașcu Scoarțeș. Fusese mare postelnic și mai apoi hatman, căpătase indigenatul polon, atât el cât și fiii săi, și deținea unele proprietăți sau arenzi în preajma Barului, capitala provinciei Podolia. Aici se refugia familia ori de câte ori împrejurările erau nefavorabile partidei filipolone, așa cum s-a întâmplat și în 1633 după chemarea la Constantinopol și uciderea de către turci a lui Barnovski, căruia tatăl lui Miron Costin îi fusese executorul testamentar. Hatmanul Iancu nu știa carte, dar se arătase destoinic în trebi diplomatice mai mărunte, mediind, în câteva rânduri, între reprezentanții turcilor și ai polonilor, așa cum făcea și un frate al său despre care știm că trăia în Țara Românească (document din 1640). Murea în 1675, când fiul Miron, născut în 1633, era un tânăr de 17 ani având însă o educație deosebit de aleasă pentru atunci și o cultură în plină formare, însușite la colegiul iezuit din orașul Bar.

Severele, dar nu mai puțin nobilele discipline ale umanismului, care-și trimitea

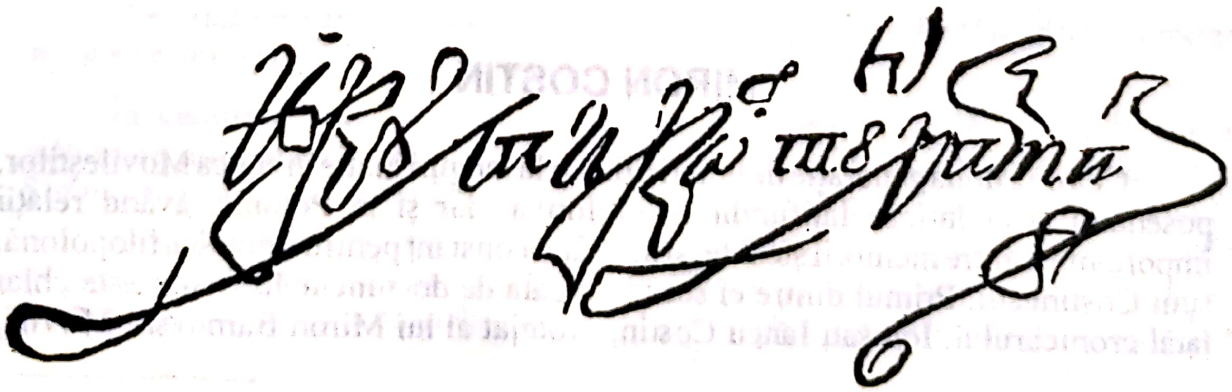

Iscălitura lui Miron Costin.

ecourile lui târzii în cultura și în școala poloneză a epocii și prin care tânărul boier moldovean ajunge la cunoașterea aprofundată și la admirația valorilor spirituale ale antichității, însușirea limbilor trebuitoare unui asemenea climat intelectual, cunoașterea retoricei, a poeticei și mai cu seamă a istoriei fac din Miron Costin o figură clasică a istoriei și a literaturii române vechi, plină de demnitate și exemplară în toate privințele. Activitatea dregătorului, a diplomatului de mare finețe și perspicacitate, având rangul de mare logofăt, treapta cea mai de sus a ierarhiei boierești în epocă, deținerea tuturor secretelor politicii interne și externe de pe atunci, experiența militarului (participase la o serie întreagă de campanii, începând de la vârsta de 18 ani, la Berestecico, până la asediul Vienei, din 1683, când împlinea 50) se împletesc în chipul cel mai firesc cu truda cărturarului, a scriitorului și a istoricului patriot. Vremile erau deosebit de tulburi și nu stăteau sub cârma omului. Drama intrării tot mai adânci a țărilor române sub suzeranitatea otomană a fost simțită acut de cărturarul ce știa prea bine că în timp de nepace muzele tac :"Ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acmu, de nu stăm de scrisori, ce de griji și suspinuri."[1]

Și cu toate acestea, cumpăneala gândului și măsura în toate, filizofarea detașată asupra istoriei și cugetarea dreaptă, disciplinate de cultură și altoite pe un fond temperamental autohton, abia atinse de aripa unui necesar scepticism, respiră o adâncă iubire de neam, exprimată sobru, cu demnitate și tocmai de aceea cu o pană energică, pe deplin conștientă de menirea ei:

„Eu voi da samă de ale mele câte scriu!"

Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace[2], pe care îl terminase în 1675, când îl dădea „la prescris", în orașul Iași, este prin comparație cu acela al lui Ureche mult mai analitic și complicat de grija de a nu lăsa neînsemnate evenimentele

[1] Miron Costin, *Opere* vol. I ed. cit., p.4.

[2] *...de unde este părăsitü de Ureche, vornicul de Țara-de-Giosü, scoasă de Miron Costinü vornicul de Țara de Giosu, în orașu în Iași, în anul de la zidirea lumiei 7183, iară de la nașterea Mântuitorului lumii, lui Isus Hristos, 1675 meseța... dni. (1710, meseța iulie).*

Scrierea a fost elaborată în decurs de mai mulți ani. Dintr-un document și din titlu reiese că o avea gata la vârsta de 42 de ani, în 1675, când o dădea la „prescris". Ca în foarte multe cazuri de epocă, nu s-a păstrat un manuscris original, cronica circulând în diferite copii și compilații (circa 32 la număr, cele mai vechi datând de la finele secolului al XVII-lea), în primul rând în aceea a fiului Nicolae. Nimeni însă nu s-a îndoit de paternitatea lui Miron Costin asupra letopisețului, la mijloc intrând faptul că autorul vorbește despre sine în mai multe locuri, ca martor contemporan cu faptele pa care le notează. Fără îndoială, numai moartea năprasnică, venită pe neașteptate, a făcut ca Miron Costin să nu continue letopisețul până la o dată imprevizibilă acum. Prima tipărire o datorăm, alături de toate celelalte cronici moldovene, tot lui Kogălniceanu, în *Letopisețele Țării Moldovii*, tom.I, Iași 1842, cu litere chirilice. A doua, apărută la București în 1872, este cu litere latine. Cronica este cuprinsă apoi în *Opere complete* de Miron Costin, editate de V.A. Urechia, în 1888. Ediția cea mai completă însă și care răspunde tuturor exigențelor științifice moderne- o folosim și noi în studiul de față - a dat-o P.P. Panaitescu în 1958, la E.S.P.L.A. Demnă de menționat este și ediția selectivă, însă elaborată după criterii riguros științifice întreprinsă de Liviu Onu, la Ed. științifică, București, 1967. Întrucât privește problemele ridicate de tipărirea textelor, trimitem din nou lucrarea aceluiași Liviu Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi*, Ed. Minerva 1972.

Studii monografice asupra lui Miron Costin au dat: Dumitru Velciu, în *Miron Costin. Interpretări și comentarii*, Ed. Minerva, 1975 și Puiu Enache, în *Viața și opera lui Miron Costin*, Ed. Academiei, 1975; v. și Ion Rotaru, în *Valori expresive în literatura română veche*, ed.cit.; v. din nou Dumitru Velciu, în *Revista de istorie*, extras din tom. 37, 1978, nr.8 Ed.Academiei

Scanned with OKEN Scanner

externe atingătoare de istoria Moldovei pe care-și propune a o scrie. Altminteri însă cronicarul continuă pe predecesorul său perfect conștient de necesitatea lucrului, „cât să nu să uite lucrurile și cursul țării de unde au părăsit a scrie Ureche vornicul". Capitală pentru istoria patriei noastre, document unic și de neînlocuit, este mai ales partea din cronică povestind fapte la care autorul a asistat ca martor ocular, începând cu *Capulu al Optusprăzăce*, sfârșitul domniei lui Vasile Lupu și începutul domniei lui Gheorghe Ștefan, (1625-1653). Tonul este, în general, același, popular, ca și la înaintașul său, o povestire pentru toți, fără pretenții savante, deși ele s-ar fi putut ivi. Argumentul memorialistului este pus la locul potrivit și desfășurat cu multă metodă, căci expresia este gândită a fi accesibilă tuturor categoriilor de cititori:

„Den cinci simțiri ce are omul, anume vedérea, auzul, mirosul, gustul și pipeitul, mai adevăratu de toate simțiri ieste vedérea. Că pren audzu, câte aude omul, nu să poate aședza deplin gândul, este așea ce să aude, au nu este, căci nu toate sintu adevărate câte vin pren audzul nostru. Așea și mirosul de multe ori înșală, fiindu multe mirodeniii dentăiu grele, iară apoi mare și iscusit miros facu. Gustul încă este așea că multe ne paru că sintu dulci apoi simțimu amărăciune și împotrivă, multe amare că sintu ne paru că sintu dulci. Pipăitul, iară și multe pipăim în chip de une și sintu altele și nu le putému a le cunoaște cu singur pipăitul, fără vedére. Iară vedérea singură den toate așadză în-adevăr gândul nostru, și ce să véde cu ochii nu încape să hie îndoială în cunoștință"[1].

Este evidentă la Miron Costin, în letopiseț, o mare tentație a amănuntului, mai ales în descrierea acțiunilor militare, tentație explicabilă atât prin conștiința importanței relatării celui ce a fost de față la eveniment, cât și din pricină că strategul și tacticianul din epocă socotește că soarta războaielor stă „în clipala ochiului" : *Bella momentis constant,* conchide el invocând maxima latină. Astfel, fugind din calea lui Gheorghe Ștefan care ocupa Moldova cu ajutor de la Rakoczi și de la poloni, Vasile Lupu „șidea de ceia parte de Nistru pre un scăuieș". Înainte de momentul decisiv al bătăliei de la Finta, Matei Basarab fu lovit de un glonț „aproape de încheietura genunchiului și l-au priceput un paicu (=soldat din gardă) și au năvălit la scara (=scara șelei) lui Matei vodă, să nu cumva cază". Asediați din toate părțile, cazacii „pieile de pre cai morți lua și le herbea, și opincile, rădăcini mânca, obosiți de străji totdeauna și străbătuți de pușci". Sărbătorind izbânda asupra lui Vasile Lupu și a cazacilor, Gheorghe Ștefan avea la masă „cimpoiaș cu cimpoi de urșinic la dvorbă cu dzicături" etc. Însă amănuntul este făcut semnificativ, ca în compunerile literare, bunăoară ca în romanul cu tentă memorialistică, unde detaliul devine materialul construcției unei compuneri menite a ilustra o filozofie. Situația jalnică a lui Vasile Lupu corespundea acestei comparații homerice produsă câteva pagini mai înainte:

---

1. *Opere*, ed. cit.p. 142. „Discursul" referitor la preeminența simțului văzului, atât de bine calculat în așezarea lui în cuprinsul cronicii, este fără îndoială și un ecou livresc, al culturii polone și, în general, umaniste cu origini posibile chiar în *Tratatul despre pictură* al lui Leonardo da Vinci(inserat în celebrele *Carnete*, tipărit însă în prima ediție abia în 1651 la Paris) unde se scrie la un moment dat:"Ochiul, în ceea ce privește distanțele, se înșeală mai mult decât orice simț, pentru că el privește în linii drepte... Dimpotrivă, urechea se înșeală mai mult, atât în ceea ce privește locurile, cât și de depărtarea lucrurilor, pentru că ceea ce-i este propriu nu ajunge la ea prin linii drepte... Simțul mirosului ne dă încă mai puține de înțeles despre locul unde pornește o mireasmă...etc. (apud traducerea lui V.Paleolog. Ed. Meridiane. 1971)

„Precum munții cei înalți și malurile céle înalte, cându să năruiescu de vro parte, pre cât sintu mai înalți, pre atâta și durât facu mai mare, cându să porneascu și copacii cei înalți, mai mare sunetu fac, cându să oboară, așea și casele céle înalte și întemeiate cu îndelungate vrémi, cu mare răzsipă purcegu la cădére, cându cad. Într-acela chip și casa lui Vasile vodă, de atâtea ai întemeiată, cu mare cădére și răzsipă și apoi și la deplină stângere au purces de atuncea".[1]

Tot așa, descrierea ospățului lui Gheorghe Ștefan, la care era invitat și Gheorghe Rakoczi, aliatul său- fapt ce nu scăpa ochiului vigilent al turcilor- se încheie cu această meditație demnă de condeiul poetului filozof din *Viiața lumii:*

„Vrei vedea cum înghite Racoții mari și înalte gânduri, cum s-ari vedea crai și domnú preste domni. Orbu nărocul la suiș și lunecos a stare, la un loc grabnicu și de sârg pornitoriu la coborâș. Toate acestea turcii prăviia cu coada ochiului, aceste tovărășii țărilor acestora".[2]

Comparația cu munții cei înalți și copacii cei mari este împrumutată din *Alexandria* în treacăt spus, o carte neagreată de istoricul român, care respingea *basnile și scorniturile*, invocând *Alexandria* „cea adevărată" a lui Plutarh. Comentariul evenimentelor, moralizarea istoriei, se face la Costin în chip popular și nu totuși. Maxima, împrumutată sau construită pe loc- cum lui Costin i se întâmplă în câteva rânduri- zicală sau proverbul autohton nu apar în scrisul lui cu spontaneietatea cu care apar sub condeiul lui Neculce sau Creangă, ori chiar sub acela al lui Ureche. La dânsul simțul sublimului e mult mai pronunțat și mai înainte de a fi coborâtă în pagină propoziția dezvăluie cugetarea mai complicată, intelectuală prin excelență, mult prea personală uneori, adesea profundă, făcută anume spre a trezi contemplația. Merge vorba că Ieremia Movilă (care, în paranteză spus, îi era unchi prin alianță scriitorului) „s-ar fi agiuns cu dare" de bani la generalul Basta, pentru uciderea mișelească a lui Mihai Viteazul. Atunci comentariul cronicarului se produce așa: „Banii răscolescu împărățiile și mari cetăți le surupă, cum să dzice cu un cuvânt leșescu: Sula de aur zidiul străpunge"[3] Turcii nu mai țin seamă de „uricile" date lui Constantin Movilă, „de domnie vecinică, lui și feciorilor lui", și, avizi de plocoane, dau domnia lui Ștefan Tomșa al II-lea: „că turcul cu vreme dă cu vreme ia, precum este vremea așea lasă, blându cându ieste vreme de blândețe, sămătu și ageru, când este vreme de sămeție. Creștinului niceodată cuvântul nu-l ține, nice este a-l amăgi rușine, toate precum ieste voia face".[4] Trebuie recunoscut că o asemenea caracterizare excelează prin conciziune, și totodată prin puterea de generalizare izvorâtă din etalarea faptelor.

Nu lipsește nici proverbul autohton, de o pildă: „ce cum dzice moldoveanul, nu sântu în toate dzilele Paștile"- produs cu ocazia povestirii înfrângerii hatmanului polon Potoțki, în bătălia de la Cornul lui Sas, în 1611, susținând pe Constantin Movilă la tronul țării, în locul lui Ștefan Tomșa al II-lea. Același Ștefan Tomșa era un tiran crud din cale afară, tăind boierii din te miri ce. Umbla — amănunt aproape incredibil — cu un călău negru și buzat chiar lângă sine pe capra trăsurii, spre a-și înspăimânta mai tare supușii. Țiganul, ni se mai spune, striga din când în când arătând pe boieri: „S-au îngrășat, doamne, berbecii buni sîntu de giunghiat". Vodă

[1] *Ibidem*, p.126
[2] *Ibidem*, p.177.
[3] *Ibidem*, p. 56.
[4] *Ibidem*, p. 61.

cică râdea și dăruia bani călăului, în văzul lumii. Împrejurarea provoacă de îndată comentariul moralizator și un mic apolog de circumstanță:

„Și hiecându unde este frica, nu încape dragoste. Pentru aceia, întrebându un împărat pre un dascal: cum ar fi împăratu să fie drag tuturor? Au răspunsu: „De nu vei hi, împărate, groaznic nemăruie". Fericiți sînt aceia domni, cărora țările lor slujescu din dragoste, nu din frică, că frica face urâciunea, și urâciunea cât de târdziu, tot izbucnește"[1]

După cum se vede, fie și numai din paragraful citat mai sus, învățatul boier se crede îndreptățit a da sfaturi domnilor, într-un chip asemănător cu modul machiavelic din *Principele*. În concepția lui Miron Costin, dealtfel ca și într-aceea a lui Grigore Ureche, domnul trebuie să asculte de sfatul boierilor învățați și cu experiență, să nu guverneze ca un autocrat, să fie, cum spuneau ei, „o matcă fără ac". O atare concepție ține de ceea ce Ureche și Costin au putut constata din modul cum se petreceau lucrurile în Polonia, unde regele era pus în situația de a asculta de seim, adunarea reprezentanților nobilimii, ceea ce nu puțin a contribuit la dezagregarea, cu timpul, a puternicului stat de altădată, lovit din toate părțile, împărțit și desființat de marile puteri din centrul și răsăritul Europei, către finele secolului al XVIII-lea. Nu mai puțin o atare concepție la cronicarii moldoveni reflectă o poziție de clasă și feudală, până la un punct chiar personală. Căci idealul de domn al lui Grigore Ureche este Petru Șchiopul, binefăcătorul părintelui său Nistor: „era domn blându ca o matcă fară ac..." Iar idealul de domn al lui Miron Costin, Miron Barnovski, binefăcătorul tatălui cronicarului, precum am văzut comparat sub influența lui Ureche, pe care urmașul îl aprobă cu totul la acest punct, chiar cu Petru Șchiopul. Amândoi acești domni, cum relatează cronicarii lor, ar fi adunat boierii și, sfătuindu-se cu dânșii, din iubire de țară au plecat de bună voie în mazilie, pentru a nu ceda cerințelor turcilor de a mări haraciul. Concepția feudală-boierească privitoare la modul de guvernarea a domnului se împletește cu aceea providențialistă, în sensul că domnul este reprezentantul lui Dumnezeu și astfel persoana sa devine sacră. Fapta hatmanului Șeptilici și a postelnicului Goia care uciseră pe Grațiani în 1620 e calificată de cronicar drept „scârnavă și groaznică" în virtutea principiului că „Domnul, ori bun ori rău, la toate primejdiile feritu trebuiește, că oricum este, de la Dumnezeu este".Contradicție în gândirea cronicarilor? Fatalism? Amândouă la un loc? Greu de precizat. Oricum însă Miron Costin are numai vorbe rele despre Gaspar Grațiani și, între multe altele, îl denunță, ca un creștin pravoslavnic ce era, a nu fi ținut „niciodată post, de pre ascunsu în toate posturile mânca carne". Mai mult încă, domnia veneticului italian și polonizat, fost și terziman la Poartă, un aventurier fără scrupule este condamnată cu vehemență și Țara Moldovei căinată prin ridicări moralizatoare de mâini la cer, așa cum va proceda și Neculce vorbind de domnia lui Dumitrașcu Cantacuzino:

„O! Moldova, di ar hi domnii tăi, carii stăpânesc toți în tine înțelepți, încă n-ai peri așa lesne. Ce, domniile neștiutoare rândul tău și lacome sîntu pricină peirei tale. Că nu caută să agonisească șie nume bun ca la țară, ce caută desfrânați numai în avuție să strângă, care apoi totuși să răsipește și încă și cu primejdii caselor lor, că blăstămul săracilor, cum să dzice, nu cade pe copaci, câtu de târdziu"[2]

De remarcat, ca și în cazul lui Ureche, cum retorica perioadei moralizatoare rămâne mereu impecabilă, fără impiedicările frazelor narative, unde stilul pare, pe

[1] *Ibidem*.
[2] M. Costin, *Opere*, ed. cit., p. 66

alocuri măcar, mai puțin supravegheat, anticalofil, am zice cu un termen al lui Camil Petrescu. Ceea ce înseamnă că în epocă se practica mult predica moralizatoare. Asta și explică, între altele, cursivitatea limbii din *Cazania* lui Varlaam, o carte mai veche cu 32 de ani decât letopisețul lui Costin, ori cu totul excepționala, prin dinamism limbă din *Didahiile* lui Antim, venite la alți 30-35 de ani după scrierea lui Miron Costin. Iată, spre exemplificare, sacadarea savantă a perioadei retorice care moralizează ambiția lui Vasile Lupu. Exclamația inițială e calculată anume pentru efect, ca și punerea verbului din principală la sfârșit, ori într-un punct culminant, de tăiere a respirației. Nu mai puțin exemplele clasice celebre, mărirea și căderea unor Darie împărat, Alexandru Macedon, Cartagina și Roma etc., sunt aduse pentru efectul retoric-moralizator, ca și în poemul *Viiața lumii*, indicând, poate, concomitența scrierilor acestor pagini de proză cu cele în versuri:

„O! nesățioasă hirea domnilor spre lățire și avuție oarbă. Pre cât să mai adaoge pre atâta râhnește. Poftile a domnilor și a împăraților n-au hotar. Avându multu cum n-ari avea nemică le pare. Pre câtâ-i dă Dumnedzău, nu să satură. Avându domnie, cinste și mai mari și mai late țări poftescu. Avându țară, și țara altuia a cuprinde cască și așea lăcomindu la altuia, sosescu de pierdu și al său. Multe împărății în lume, vrându să ia alte țări, s-au strânsu pre sine. Așea s-au stânsu împărățiia lui Darie împăratu de Alexandru Machidon; vrându să supuie țărâle grecești și toată Machidoniia, Darie au stînsu împărățiia sa, de au căzdzutu pre mânule lui Alexandru Machidon. Așea împărățiia Cartaghinii vrându să supuie Râmul, au căzdzutu la robiia râmlénilor. Așea Piru-împăratu, vrândă să ia Italia au pierdut țările sale“[1]

Destul de des, mai ales în partea pur memorialistică, răsar în letopiseț câteva personaje și situații deosebit de vii, prin modul cum scriitorul observă gestul caracteristic, notează vorbirea și, în genere, psihologia, comportamentul. Astfel, doamna Maria, soția lui Ieremia Movilă, este o ambițioasă fără margini, bănuită a-și fi otrăvit cumnatul, pe Simion, provocând necurmate războaie intestine, prin aducerea în țară a armatelor polone comandate de ginerii ei, cu scopul de a cuceri tronul. Norocul nu a ajutat-o căci fu prinsă și dusă în cortul lui Schinder-pașa. Iar când moldovenii trec prin fața taberei turcești, femeia se adresează cu o umbră de reproș, cu obidă și cu demnitate adânc rănită: „Boieri, m-au rușinat păgânul!“ Moralistul însă comentează nemilos: „La această ocară au sosit casa lui Ieremia vodă și poate hi pentru răutățile ei, că era o femeie răpitoare, precum spunu și de vreme ce au otrăvit pre cumnatu-său pre Simion vodă (de va hi așea) și de frica lui Dumnedzău depărtată“. Pagina va inspira pe Nicolaee Iorga în *Doamna lui Ieremia*.

Semeția și deșertăciunea leșească e observată în persoana unui ambasador polon la Poartă, care pusese să i se potcovească caii cu potcoave de argint prinse numai câte într-un cui, anume ca să cadă pe ulițele Țarigradului. Intrând în audiență la sultan, ceru un scaun ca să șadă și, neprimindu-l (fiindcă turcii te poftesc să stai pe divan ori direct pe covor), dezbracă scumpa-i cabaniță, împodobită cu aur și pietre scumpe, o făcu ghem și șezu pe ea, lăsând-o apoi cu mare fală, „să hie prețul ei la vistieria împărătească de un scaun, să hie de solii leșești.“

Cuvântul popular, plastic anume destinat caracterologiei, dintre acelea care circulă curent până în zilele noastre, apare destul de des sub pana lui Costin. Astfel

[1] M. Costin, *Opere*, ed. cit. p.90.

Scanned with OKEN Scanner

Radu vodă (e vorba de Radu Mihnea), domnul muntean, îl „sapă" pe Ștefan Tomșa la Poartă. Pe Alexandru Iliaș cronicarul nu-l agreează. Venind a doua oară la domnie (1631-1633), acesta nu-și ține promisiunile, ca lupul care-și schimbă părul, dar nu și năravul. Petrecea numai cu sfetnicul său de taină, veneticul Batiște Veveli, în timp ce boierii „cârpeau" cum puteau și ei trebile publice. Aceasta nu l-a împiedicat pe domn să-l dea pe Batiște mulțimii răsculate spre a-l linșa. Scena, descrisă foarte viu, reprezintă o primă sugestie a ceea ce numim psihologia gloatei în literatura noastră ,printr-o fericită eroare ori, poate printr-o licență poetică nedeclarată, ea a inspirat pe Costache Negruzzi în pagina care povestește sfârșierea lui Moțoc de către prostime în celebra nuvelă *Alexandru Lăpușneanu:*

„Dacă au agiunsu în șesul Bahluiului domniia, aproape de mănăstirea Balica, locul era tot plin de oameni, nu să vedea șesul deșertu necăiuri. Striga: „Dă-ne doamne, pre greci". Unii hăicăia, alții suduia și jecuiia. Și acolo au strigat pre Batiște, să le dea, carele era tot aproape de Alexandru Vodă, vădzându și strigarea pre sine. Ce, nu sta domnia de grijea lui, ce de grijea sa și numa ce i-au dzis să să depărtedză de la dânsul. Și așea au apucat și l-au dat pre mâna țăranilor. Nespusă vrăjmășiia prostimei! Și așea, fără de nice o milă, de viu, cu topoară l-au făcut fărâme. Și până într-atâta s-au amestecat unii, anume Bosie Lăpușneanul, cât nici ermulucul (-mantaua) den spinarea lui Alexandru vodă, că bura ploaie atunce, n-au hălăduitu".[1]

Meritul lui Negruzzi stă numai în faptul de a fi știut să pună exact la locul trebuitor din nuvelă prea cunoscuta replică a Lăpușneanului: „Proști, dar mulți!" din atâtea puncte de vedere evocatoare, tăioasă, concisă, dramatică, sugerând sadismul sângerosului domn, odată cu nu s-ar putea spune anume ce sânge rece și stăpânire de sine într-un moment de mare cumpănă a vieții. Încolo, mai ales pentru amatorii de autentic, din ce în ce mai numeroși astăzi, pagina rămâne magistrală, întrecând-o în anume chip pe aceea, nu mai puțin memorabilă, a lui Negruzzi. Căci lui Miron nu-i este permis să inventeze, cum, cu bună știință, va face urmașul său care aflase de la romantici ce este ficțiunea. Cu atât mai mult rămâne interesantă narațiunea cronicarului, cu cât acesta, dintr-o explicabilă mentalitate de clasă, avea oroare de mojicie. Într-alt loc din cronică povestește, cu mare ironie, cum Radu Mihnea(1623-1626), boierind pe o veche și prea credincioasă slugă a lui, ascultând mai mult de rugile celor din jur, călcându-și principiile deci, nu pierde prilejul și, numai la o săptămână de la ridicarea respectivului în rangul de vătaf de aprozi, puse de i se dădură 300 de toiege, tratament care nu se aplica niciodată boierilor adevărați. E notată, în stil direct și cu satisfacție, replica lui vodă înainte de a porunci armașului să lovească pe cel în cauză: „Eu, măre, încă pe boierie nu am apucat să-ți dzicu". Meritul lui Costin mai stă, exprimându-ne într-alt chip, în redarea evenimentelor la care a fost contemporan. În cazul lui Negruzzi, după linșarea lui Moțoc, mulțimea se liniștește deplin, ca într-o piesă bine regizată, când după o lovitură de teatru plasată unde trebuie, se trece la alt episod. La Costin grija de furia mulțimii, frica de moarte a domnului și a celor din jurul său nu iau sfârșit după ceea ce s-ar fi crezut că potolește setea de sânge a hidrei dezlănțuite. După cele întâmplate, Alexandru Iliaș și garda sa fug la pădure și, notează cronicarul, „era mai mare spaimă decât dentâiu, dacă vădzu Alexandru vodă gloate iară după sine". Domnul mai este arătat frângându-și mâinile și rugându-se de boieri, ca un om de rând ajuns în mare

[1] M. Costin, *Opere*, ed. cit., p. 99.

nenorocire: „Mă rog pentru fiiul meu, Radul vodă, să-l lăsați viu". Căci viața cea adevărată, pe care cronicarul își propune s-o treacă în letopiseț, e mai complicată decât orice ficțiune. Văzând pe domn la mare anaghie cum de atâtea ori s-a întâmplat, unii dintre apropiații lui, ca să-și salveze pielea, ar fi fost în stare să-l omoare, deși altminteri se arătau devotați și-l pofteau să nu se sperie prea tare. Surprinde la Costin, într-o pagină precum cea de mai sus, obiectivitatea, abținerea de la comentariul de participare. Acesta e absorbit, din nou, într-o moralizare care introduce scena și unde abia ghicim opinia cronicarului:

„O! nestătătoare și niceodată încredințate lucrurile a lumii, cum vârsteadză toate și tulbură și face lucruri împrotivă! Când cu cale să fie frică celoru mici de cei mari, iară cursul lumii aduce de este de multe ori celui mare de cei mici grije".

Iar încheierea, prin invocarea postelnicului Costin, care lua asupra sa grija de a păzi pe domn, e făcută să asigure pe cititori că cele scrise sunt adevărate, auzite fiind de cronicar chiar din gura tatălui său.

Un comentariu asemănător s-ar putea face comparând paginile din cronică ce povestesc nunta fiicei lui Vasile Lupu, domnița Ruxandra și a lui Timuș feciorul hatmanului căzăcesc Bogdan Hmielnițki, cu romanul lui Sadoveanu *Nunta Domniței Ruxandra* care-și are punctul de plecare aici. Rezultatul ar fi același: constatarea faptului că Miron Costin rămâne mai interesant prin autenticitate și realism, prin asigurarea cititorului că scriitorul se bazează pe lucruri știute foarte bine. Opinia defavorabilă despre „țărănia" cazacilor e exprimată franc, iar însuși Vasile Lupu e prezentat într-un loc „frângându-și mânule de ginere ca acesta".

Pagini care au inspirat pe scriitorii de mai târziu, mai ales care ar putea să inspire pe alții de aici înainte - letopisețul lui Costin fiind o carte încă puțin cunoscută și accesibilă unui public mai larg- sunt numeroase în această cronică exprimând în gradul cel mai înalt omul și epoca, drama unui spirit dintre cele mai reprezentative pentru istoria noastră.

Trăgând o concluzie primă, s-ar putea spune că trăsătura fundamentală a spiritului costinian este moralismul, izvorât însă din etalarea fidelă a faptelor și din respectarea adevărului. Azi nu mai are nici o importanță faptul de a aproba sau de a respinge cutare sau cutare opinie politică ori filosofică-morală a scriitorului, judecându-l din punctul nostru de vedere. Ar fi să-i facem un proces absurd, fără obiect. Ceea ce interesează cititorul de azi este mișcarea acestei conștiințe a epocei, consubstanțialitatea omului și cărturarului, păstrate deosebit de vii în vechile pagini și provocând în chiar spiritul nostru contemplația și judecata dreaptă asupra istoriei.

Cercetătorii operei lui Miron Costin plasează activitatea lui de poet înaintea celei de cronicar și prozator. Între alții, P.P. Panaitescu așază compunerea poemului *Viiața lumii* prin 1671-1672, în orice caz înaintea apariției *Psaltirii în versuri* a lui Dosoftei. Argumentul invocat este acela că după apariția cărții mitropolitului, în 1673, Miron n-ar fi putut spune, în *Predoslovia* la poemul său filosofic, cum că până la dânsul nu s-ar fi scris versuri în românește, cele câteva stihuri la stemă ale lui Varlaam, de pe frontispiciul *Cazaniei* de la 1643, putând fi trecute cu vederea. Mai curând ar fi indicat însă să deducem că activitatea de poet a lui Miron Costin se produce paralel cu redactarea letopisețului. Aceasta pentru că, așa cum am arătat, ideea sorții celei schimbătoare, a norocului alunecos, a măririi urmate aproape întotdeauna de cădere, invocarea marilor exemple din istoria antichității, precum și

Scanned with OKEN Scanner

concluzia că scopul vieții omului este „agonisirea" de „bun nume" străbate ca un fir roșu toată cronica, de la Mihai Viteazul și Ieremia Movilă, până la Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan și Bogdan Hmelnițki.

Un lucru este însă sigur. Versurile referitoare la originea românilor publicate în anexele *Psaltirii* lui Dosoftei sub titlul slavonesc de TVORENIE MIRONA PRECESTIAGO DVORNICA VELICAGO NIJNIAI ZEMLI (=opera lui Miron, preacinstitul mare vornic de Țara de Jos) sunt anterioare celor puse în exerga Letopisețului, pe aceeași temă. Aceasta pentru că în ultimele nu se mai face mențiunea cum că numele de *valah-vlah* s-ar trage de la numele generalului roman Flaccus, idee ce poate fi dedusă din distihul"Fliah întâi, apoi Traianu au dus pre acice/Pre strămoșii cestoru țări de neamu cu ferice", combătută apoi cu lux de amănunte în *De neamul moldovenilor*... după 1683, când istoricul își revizuiește opiniile în această privință. S-ar putea chiar afirma că versurile cu părerea cea veche să fi fost reproduse în cartea lui Dosoftei fără știrea autorului, după o copie oarecare circulând în mediile boierești și cărturărești ale vremii.

Primul poet cult român, Miron Costin, are șansa de a fi abordat o temă dintre cele mai generoase prezentă în toată literatura universală, de la antici și de la biblicul Eclesiat, la Dante, Shakespeare, la romanticii secolului al XIX-lea și la Eminescu, temă rezumată în motto-ul compunerii: „Deșertarea deșertărilor și toate sunt deșarte". Exact același, numai că formulat în latinește, este motto-ul eminescian la poemul sociogonic rămas postum *Memento mori:* „Vanitas vanitatum et omnia vanitas". Tema este veche de tot și mereu nouă. Iată formularea din Biblie: „Deșertăciunea deșertăciunilor a zis Eclesiastul, deșertăciunea deșertăciunilor, toate sunt deșertăciuni. Ce prisosește omului din toată osteneala sa, care se trudește supt soare?"

Iarăși, a face un proces de.la nivelul epocii noastre lui Miron Costin este un nonsens. Este poetul din *Viiața lumii* un mistic în înțeles religios și creștin? Desigur. Cine dintre contemporanii lui, de la noi ori din alte părți ale lumii, era altfel? Tot ceea ce se poate spune, din punctul de vedere așa-zicând al conținutului poemului, este că axa tematico-ideologică a compunerii se potrivește perfect temperamentului omului și mentalității epocii în care acesta a trăit și a scris. Orice paragraf din Letopiseț concordă întru totul cu ideea de bază a acestui poem filosofic. Nu putem cere optimism cronicarului care avea sub ochii săi „cumplite vremi și cumpănă mare pământului nostru și noaă", cum spune în *Predoslovie*. În legătură cu nestatornicia lucrurilor politice din epocă e locul să spunem că în aproximativ 40 de ani, de la sfârșitul domniei lui Vasile Lupu până în 1691, când capul lui Miron Costin cădea retezat de securea călăului poruncit de Constantin Cantemir, au loc nu mai puțin de 21 de schimbări de domnie. Astfel încât tenta sceptică a frazei ultime din *Predoslovie* - scrisă, fără îndoială, la sfârșit, adică în 1675, când dădea lucrarea la prescris- ne apare cu totul îndreptățită:"... de om avea dzile și nu va hi pus prea vecinicul sfat puternicului Dumnedzău țării aceștia ținchiu și soroc de sfârșire", și în acord cu ideea centrală a poetului din *Viiața lumii*.

Excepțională, și nu numai fiindcă ne aflăm în fața primei compuneri poetice culte din istoria literaturii noastre, este realizarea strict artistică a poemului. Versul perfect din toate punctele de vedere: „Fum și umbră sînt toate, visuri și părere" (cuvântul-cheie, *fum*, e așezat în poziție inițială și sub accent; succesiunea vocalei celei mai închise, predominînd în primul distih, e contracarată de vocalele deschise

Scanned with OKEN Scanner

și de rima feminină din cel de-al doilea, concis, prin elipsa copulei, marcat clar prin cezura bine calculată) grupează în jurul său cunoscutul motiv poetic *fortuna labilis*, tehnica repetiției fiind cu totul indicată în cazul de față, pentru realizarea sugestiei *fugit irreparabile:*

„Trec zilele *ca umbra*, ca umbra de vară;
Cele ce *trec* nu mai vin, nici să-ntorcu iară.
Trece veacul desfrânatu, *trec* ani cu roată,
Fug vremile *ca umbra* și nici o poartă
A le opri nu poate."[1]

Ideea exprimată în proză, dar cu o limpezime neîntrecută de nici o altă maximă în limba română, admirabilă în toate privințele: „*Că nu sînt vremile subt cârma omului, ci bietul om subt vremi*", revine insistent în albia poemului oarecum rarefiată de lirism:

„Supt *vreme* stăm, cu *vremea* ne mutăm viiața.
Umblăm după a lumii înșelătoare față."

Cum era de așteptat, motivul soartei alunecoase va face carieră în poezia românească, ca dealtfel în oricare literatură, fără a fi nevoie să presupunem influențe directe. Fiindcă primul poet român cult pune în cauză *problema fundamentală* condiția destinului uman: Cine suntem? De unde venim? Încotro ne îndreptăm? Care este sensul lumii și al omului? Tema *Eclesiastului* o vom afla și la modestul Vasile Pogor, comisul, tatăl junimistului, în scopuri satirice însă. Metafora *vremii* (cuvânt mai grav în sonoritatea lui decât sinonimul *timp*) va reveni sub pana lui Barbu Paris Mumuleanu, în cea mai durabilă dintre compunerile lui și mult prea spontană, întâmplătoare am zice. Ea va atinge însă cea mai înaltă realizare în filosofica *Glossă* a lui Eminescu, extractul de maximă concentrare- s-ar putea spune- a impunătoarei meditații din *Memento mori*.

Personificarea abstracțiunii *vreme* se produce totuși chiar de pe acum, în poemul lui Costin, cu toate împiedicările în ritm de pe alocuri. (Însă poetul, după indicațiile prozodiei latinești, își invită cititorul la colaborare: „ci trebuiește, unde va fi de trăgănat să trăgănezi, unde de scurtat să scurtedzi"). Simțul limbii și latențe lirice folclorice asociază *vremii* metafora *norocului*, fericită transpunere a latinescului *fortuna*. Cuvintele cheie stau mereu sub accent:

„*Vremea* lui soție și *norocul* alta,
El a sui, *el* a surpa, iarăși gata.
Norocului zicem noi ce-s lucruri pre voie
Sau primejdii, cându ne vin sau câte o nevoie.
Norocului i-au pus nume cei bătrâni din lume
Elu-i cela ce pre mulți cu amar să afume.
El suie, *el* coboară, *el* viiața rumpe,
Cu soția sa *vremea*, toate le surpe.
Norocul la un loc nu stă, într-un ceas schimbă pasul.
Anii nu potu aduce ce aduce ceasul".

[1] Compară cu Ovidiu:
Tempora mutantur, tacitisque senescimus annis. /Et fugiunt freno non remirante dies.
(Timpul se scurge și anii tăcuți aduc bătrânețea și fug și nici o piedecă nu le poate opri).
Faste, VI, 771-772

Constatării că lucrurile sunt lunecoase și schimbătoare, vremii și norocului li se asociază moartea, aceeași pentru toți:

Moartea, vrăjmașa, într-un chip calcă toate casă,
Domnești și-mpărătești, pre nimeni nu lasă,
Pre bogați și săraci, cei frumoși și tare,

unde recunoaștem ecouri horațiene, de pildă, din cea de a IV-a *Odă către Sestius:*

Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas
Regumque turres. O, beate Sesti,
Vitae summa brevis est spem nos vetat inchoare longam.

E drept, poetul antic — constatând scurtimea vieții și imposibilitatea făuririi unor speranțe mai de lungă durată - îndemna la epicureism:"Carpe diem!"!,[1] în timp ce Costin, în spirit religios creștin, îndemna pe om la fapta bună, cu promisiunea redempțiunii divine.

Timpul și locul ivirii acestui poet au produs o sinteză între umanism și creștinism, deosebit de interesantă structură spirituală, cu totul reprezentativă pentru epocă. Impresionant este cum conștiința costiniană își află un suport, un teren ferm, de pe care îndeamnă la *faptă*. Finalul poemului e o traiectorie lirică hamletiană, cu tot didacticismul inevitabil, de la lut și cenușă spre astre și spirit pur:

În lut și cenușă te prefaci, o, oame,
În vierme, după care te afli în putoare.
Ia aminte dară, o, oame, cine ești pe lume
Ca o spumă plutitoare rămâi fără nume.
Un fapta, ce-ți rămâne, buna te lățește,
Un ceriu cu fericie în veci te mărește.

Poemul lui Costin a cunoscut lumina tiparului abia în 1866, prin grija lui Hasdeu. Două veacuri de ședere în manuscris! Iată un fapt cu totul semnificativ cât privește vicisitudinile dezvoltării vechii noastre culturi[2]. Însă, nu mai încape nici o

---

[1] *Carpe diem, quam minimum credula postero.*
Bucură-te de ziua de azi, căci mâine nu știm ce va fi) *Ode* XI.

[2] Printre primii versificatorii „culți" în românește, cu numai zece ani mai tineri decât Miron Costin (dar cu infinit mai mult noroc cât privește tipărirea operelor lor) ar mai trebui amintiți și umaniștii ardeleni Mihail Halici (1643-1712) și Valentin Franck von Franckenstein (1643-1697), a căror principală activitate culturală rămâne însă oricum în afara celei românești. Cel dintâi, originar din Caransebeș, român de origine (tatăl său se încercase în traducere de psalmi în românește), cu studii la colegiile reformate de la Sibiu și Aiud, teolog și profesor la Orăștie, călător în Țările de Jos, unde preda la Universitatea din Leiden, apoi și la Londra, are prilejul să scrie, pe la 1674, niște versuri omagiale dedicate prietenului său Pariz Papai, fostul coleg de la Aiud, când acesta din urmă își trecea doctoratul în medicină la Basel. În mod vizibil influențat de latinii Horațiu, Virgil și Ovidiu, în imagistică și în metrică, Halici scrie într-o românească stricată de ortografia maghiară:

„Kent szenetate, szeründ la voj, Rumanus Apollo,
La totz ketz szvente'n Emperecia sedetz!
De unde cunsostince asteptam, si stince: fericse
De Amstelodam, pren chertz szte'n omenie typar,
Legse derapte au dat frumsze csetate Geneva:
Ecz vine Franciscus, cinete Leyda, Paris!
Prindecz maene szorory, eu czeszt nou oszpe:

îndoială, compunerea a circulat foarte mult în copii manuscrise, lăsând numeroase urme în scrisul altora. Din acest punct de vedere toată atenția o merită parafaza detailată a lui Dimitrie Cantemir, tot atât de valoroasă ca și originalul, fragmentul din *Istoria ieroglifică*, operă compusă la aproximativ 35 de ani după aceea a lui Costin:

A lumii cânt cu jele cumplită viață,
Cum să trece și să rupe, ca cum ar fi o ață.
Tânăr și bătrân, împăratul și săracul,
Părintele și fiul, rude ș-alalt statul,
În dzi ce nu gândește, moartea îi înghite,
Viilor rămași otrăvite dă cuțite,
Țărna tiranul, țărna țăranul astrucă,
Izbânda, dreptatea, în ce-l află-l giudecă,
Unii fericiți să dzic într-a sa viață,
După moarte să cunoaște c-au fost sloi de gheață.

Expresiunea în scris a limbii române și, odată cu aceasta, manifestarea spiritului național în cultura de carte au avut, de la început, un caracter popular care s-a păstrat, în genere, până în zilele noastre. Lucrul se explică prin apariția relativ târzie a scrisului românesc, când exista o cultură și o literatură oral folclorică de mare valoare și de multă vreme instituită. La aceasta se adaugă faptul că între limba oficială din țările române, până în secolele XVI-XVII, și limba poporului nu era nici o asemănare de structură, ceea ce nu a fost totuși cazul popoarelor neolatine din apusul Europei. Între limba cea oficială și moartă, fără o literatură bogată și reprezentativă pentru întreaga colectivitate etnică — și limba vie a poporului, purtătoare a unei literaturi bogate și atât de caracteristică a trebuit să intervină o contradicție, soldată treptat cu victoria celei de-a doua. Scriind românește, primii noștri cărturari au trebuit, cu sau fără voia lor, să se apropie de modul de a gândi și simți al poporului.Cronicile lui Ureche și Costin sunt scrieri populare, deși autorii lor erau niște învățați. Poemul *Viiața lumii* a lui Miron Costin, cu toate implicațiile lui culte, are un caracter de asemeni popular-românesc.

Fratzi, fraetatzi, Nymphele, jasze curund.
Domny buny, mary Doktory, Daszkely, si bunele Domnae
Cu patse ei fitz, cu poene și szare rugem."
(Apud N.Drăganu, *Mihail Halici*, extras din *Dacoromania*, Cluj, 1926; vezi și Ion Rotaru *Forme ale clasicismului în poezia românească până la Vasile Alecsandri*, Editura „Minerva", 1979, p. 44-45, nota 1).

Cel de-al doilea, V. Franck von Franckenstein, sas din Sibiu și coleg de studii cu Mihail Halici la școlile din Ardeal, continuate la Altdorf, în Germania, lângă Nürnberg, notar imperial apoi și pârcălab deTurnu Roșu, este cunoscut prin opusculul *Breviculus originum nationum et praecipue Saxonicae în Transylvania* (Sibiu, 1696), unde primul între atât de numeroșii istorici germani, combate teza (în care credea și Miron Costin, urmând lui Laurențiu Toppeltin de Mediaș) cum că sașii ardeleni ar fi urmașii dacilor. În lucrarea apărută tot la Sibiu în anul următor, 1697, cu titlul *Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, umanistul lasă o serie de prelucrări foarte libere din Ovidiu, în special din *Ex Ponto*, în mai multe limbi: latină, germană, săsească, maghiară și română, versificând în hexasilabi cvasifolclorici, cu destulă stângăcie: „Ce-i făgăduială/ fără dăruială?/ Trecătoare brumă,? Fum, vânt, prah sau spumă,/ Iară ce-i în mână/ Nu este minciună" (Vezi A. Armbruster, op.cit., p. 217). Exceptând ultimele două stihuri (care sunt un proverb românesc, interpretat în spirit pragmatic și nemțesc), fragmentul arată pe contemporanul lui Costin din *Viiața lumii*.

Același lucru putem afirma despre *De neamul moldovenilor...*, cu toate că în cazul de față avem de-a face cu o lucrare prin definiție savantă, la mijloc fiind vorba de o dizertație istorică privitoare la originile românilor. Ea pornea din „durerea inimii", cum spune autorul în *Predoslovie*, din patriotism adică și dintr-o sfântă necesitate polemică, spre „a scoate lumii la vedere felul neamului" și a nu-l lăsa „ cu mare ocară înfundat" de unii scriitori, precum Simion Dascălul - interpolatorul lui Ureche, căruia Costin îi alătura pe Eustratie Logofătul și pe Misail Călugărul — oameni neînvățați și „ de puțină minte", ori pur și simplu răuvoitori față de români. În felul ei, cartea este o epopee a nașterii poporului român, scrisă în proză cronicărească, și cu atingeri necesare de domeniile filologiei, geografiei, arheologiei, etnografiei etc. Iată fraza inițială, aceea care dă tonul:

„Toate lucrurile, dacă să încep a spune den ceputul său, mai lesne să înțeleg. Și neamul moldovenilor fiindu dintr-o țară care să chiamă Italiia, de Italiia și de Împărăția Râmului, a căriia împărății scaunul, orașul Râmul, în dricul Italii ieste, a pomeni întâi ne trage rândul".[1]

Luând-o așa, suav bătrânește, *ab urbe condita*, chiar în înțelesul propriu al acestei maxime străbune, Miron Costin nu cade totuși în eroarea de a confunda istoria poporului român cu aceea a romanilor. El povestește pe larg - după izvoarele care-i stăteau la îndemână, atent controlate - despre Italia și Imperiul roman, poposind asupra cuceririi Daciei de către Traian (într-un singur război, crede el), care a dus la întemeierea poporului român. Argumentele sunt desfășurate cu mult tact, într-o expunere cursivă, deloc aridă, comunicarea afectivă cu cititorul fiind mereu prezentă în pagini, deși discretă, astfel încât compunerea devine o frumoasă, prin ardența ei conținută, pledoarie în favoarea drepturilor poporului român sub soare. Ea nu are bombasticismul din compilația fiului, Nicolae, nici stufărișul de erudiție a *Hronicului* lui Cantemir — impresionant și acela, în alte sensuri — înverșunarea lui Șincai, ori extravaganța italienistă a lui Ilieliade.

Stilul e omul și aproape toți istoricii literari au admirat frazele mult prea cumpănite, pline de gravitate și demnitate, din *Predoslovie*, acolo unde cronicarul își supraveghează mult condeiul, căutând un ton potrivit oficierii istoriei. Perioada are un suiș, un punct culminant și o cădere fastuoasă, impunătoare și sobră în același timp. Punerea verbului din principală către sfârșit, după modelul sintaxei latine, nu împiedică de loc înțelegerea, ci dimpotrivă:

„Începutul țărilor acestora și neamul moldovenescu și muntenescu și câți sînt și în țările ungurești cu acest nume, români și până astăzi, de unde sîntu și de ce seminție, de când și cum au descălecat aceste părți de pământu, a scrie, multă vreme la cumpănă au stătut sufletul nostru. Să înceapă osteneala aceasta, după atâta veci de la descălecatul țărilor cel dântâi de Traian împăratul Râmului, cu câteva sute de ani peste mie trecute, să sparie gândul. A lăsa iarăși nescris, cu mare ocară înfundat neamul acesta de o seamă de scriitori, ieste inimii durere. Biruit-au gândul să mă apucu de această trudă, să scoț lumii la vedere felul neamului, din ce izvor și seminție sîntu lăcuitorii țării noastre, Moldovei, și Țării Muntenești și românii din țările ungurești, cum s-au pomenit mai sus, că toți un neam și o dată discălecați sintu, de unde sîntu veniți strămoșii loru pre aceste locuri, supt ce nume au fostu întâi la descălecatul lor și de cându s-au osebit și au luat numele cest de acum, moldovan

1 Miron Costin, *Opere*, ed. cit., p. 211 V. Și Dumitru Velciu, *O serie de controverse. Paternitatea redacției în 7capitolea scrierii „De neamul moldovenilor..."* I, în *Revista de istorie*, tom. 23, 1976, nr.9, extras Ed. Academiei; Ibidem, II, tom, 1977, extras, nr. 7..

și muntean, în ce parte de lume ieste Moldova, hotarele ei păn unde au fost întăi, ce limbă țin și până acum, cine au lăcuit mai înainte de noi pe acestă pământu și supt ce nume, scot la știrea tuturoru, carii voru să știe neamul țărilor acestora."[1]

Miron Costin este și scriitor de limbă polonă, menționat în istoriile literare cât de cât mai amănunțite, ca stând în chip vădit sub influența așa-numitei „epoci de aur" a literaturii baroce poloneze. Printre contemporanii săi iluștri pot fi amintiți un Jan Andrzaj Morsztyn (1613-1693), filofrancez, traducător al *Cidului* cornelian în poloneză, Samuel Twardowski (1600-1660), Wespazjan Kochowki (1633-1700), care avea exact vârsta cronicarului român, Stanislav Herakljus Lubomirsk (1642-1702), mai tânăr cu 9 ani decât Miron Costin, făcând și el profesie de credință sceptică, într-o parafrază la *Ecclesiast* intitulată *De vanitate concilio* (1699).

În polonă însă Costin compune tot lucrări din domeniul istoriei, cu scopul de a-și informa prietenii cărturari din țara vecină cu privire la țările române. În chip vădit el urmărește atragerea simpatiei polonilor asupra poporului său, pe care-l vedea eliberat de sub dominația otomană cu ajutorul acestora, dacă lucrul ar fi fost cu putință. Acesta era țelul urmărit în *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei (Chronika ziemli moldawskich y multanskich)*, elaborată în jurul anului 1677, ca și al așa-numitei *Poeme polone (Historya polskimi rytmami o Wolskiey i Moldanskiey)*, dedicată regelui Jan Sobieski și scrisă în liniștea castelului de vânătoare de la Daszow, unde cronicarul era ținut într-o blândă captiviate, după ce fusese făcut prizonier cu ocazia campaniei despresurării Vienei, în 1683. Mai ales că în cea de-a doua lucrare se vede străduința de a oferi regelui o lectură plăcută, cu caracter literar-poetic, cu înlăturarea aridităților și tratarea istoriei în părțile ei de legendă și mit. Versificarea - arată specialiștii - este cu totul onorabilă, ba chiar cu un plus de tehnică față de cea românească din *Viiața lumii*. Oricum însă, scriitor și poet de limba polonă, Miron Costin rămâne un român.

Miron Costin este primul scriitor care aduce în literatura română patosul cărturarului umanist, încrederea în puterea scrisului și a cărții ca factor preponderent în viața socială. Pentru dânsul, scrisul este *oglinda minții, iscusită, iar cetitul cărților este cea mai frumoasă și cea mai de folos zăbavă* a omului. Ne aflăm în fața unui mod de a gândi care amintește de horațianul *utile dulci*, însă într-o recomandare mai gravă, potrivită locului și timpului în care a trăit cărturarul moldovean, cu presimțirea că mai ales pentru poporul român cultura reprezintă principala modalitate de afirmare între celelalte popoare ale lumii. Nu cunoaștem un elogiu mai frumos și mai vibrant de solemnă retorică adus cititului cărților decât această frază din *Predoslovia* la *De neamul moldovenilor* .... unde cronicarul se adresează parcă tuturor generațiilor care l-au urmat:

„Puternicul Dumnezeu, cinstite, iubite cetitorule, să-ți dăruiască după aceste cumplite vremi anilor noștri, cândva și mai slobode veacuri, pentru care, pe lângă alte trebi, să aibi vreme și cu cetitul cărților a face iscusită zăbavă, că nu ieste alta și mai frumoasă și mai de folos în toată viața omului zăbavă decât cetitul cărților"(244)[2].

---

[1] M. Costin, *Opere* ed. cit., p. 244.

[2] Comparația scriiturii istorice cu oglinda poate fi împrumutată chiar din *Viețile paralele ale oamenilor iluștri* a lui Plutarh, operă clasică bine cunoscută lui Miron Costin, unde aflăm această frază: „Istoria este pentru mine *ca o oglindă* (subl. ns.) în fața căreia încerc să-mi înfrumusețez viața, conformându-mă marilor exemple" (cf. traducerea lui N.I. Barbu, apărută la Ed. Științifică, 1965). Pentru alte amănunte privind arta cronicarului trimitem și la lucrarea noastră *Valori expresive..., op. cit.*, pp. 147-193.

Scanned with OKEN Scanner

În sfârșit, ar mai trebui menționate și câteva traduceri - prelucrări ale lui Miron Costin. *Istoria de crăia ungurească* (textul în op. cit., p. 277-315) este lucrată după originalul latin al lui Laurențiu Toppeltin de Mediaș, *Origines et occasus Transsylvanorum* (Lyon, 1667), iar *Graiul solului tătăresc...* (ibidem, p. 315-318), păstrat în aceleași manuscrise cu poemul *Viiața lumii*, pe care de altminteri îl influențează în sensul meditației filosofice asupra soartei trecătoare, este o traducere liberă a unui fragment din *De rebus Alexandri regis Macedonum* de Quintus Curtius. În aceleași manuscrise conținând *Viiața lumii* se află și *Stihurile împotriva zavistiei*, prin care Miron Costin poate sta alături de contemporanul său Dosoftei, ca traducător al unui fragment din *Psaltire* (psalmul 5), în versuri mai concise.

Ion Neculce

Fără a fi cunoscută în cele mai mici amănunte, Viața lui Ion Neculce se reconstituie totuși destul de bine după documentele vremii și mai cu seamă din operă. Nici unul dintre cronicari n-a lăsat atâtea însemnări autobiografice ca Neculce. Ba, s-ar zice, însemnările strict autobiografice sunt relativ puține chiar și la scriitorii de mai târziu, la mijloc intrând prejudecata a ceea ce numim ficțiune, cu tot caracterul accentuat memorialistic al literaturii române luată în totalitate. Exemplul cel mai caracteristic, apropiat de Neculce până la un punct însemnat, este Ion Creangă, care-și povestește viața sa și a Humulești lor, așa cum cronicarul povestește istoria Moldovei, cu tendința abia reprimată de a pune propria-i persoană în centrul evenimentelor relatate. Ca și Creangă, mai târziu, el nu are nevoie de o cultură de carte — sau dacă are o cultură de carte nu i-o putem detecta decât aproximativ — ci scrie „singur, din a sa știință, cât s-au tâmplat de au fost în viața lui; nu i-au mai trebuit istoric strein, să cetească și să scrie, că au fost scrisă în inima sa“ (104)[1]. Izvoarele istoricului sunt declarate vag, ascunse, s-ar zice: „Însă până la Duca-vodă cel Bătrân l-au scris di pe nește izvoade ce au aflat la unii și la alții și din audzitele celor bătrâni boieri“.(104)

S-a născut — dacă ne călăuzim după declarația sa, în lipsă de alte documente, dintr-o scrisoare datată 10 iulie 1732[1], unde zicea că are „șesădzăci de ai“ — aproximativ pe la 1672, probabil la Iași, ori în apropierea capitalei, la moșia părintească Prigorenii, la 90 de ani după Grigore Ureche și la 40 după Miron Costin. Era fiul vistiernicului (al doilea sau al treilea) Neculce, frate al unui Stamate Hiotu (din insula Chios!), rudă, acesta din urmă, prin alianță, cu familia lui Vasile Lupu. Mai multe nu știm despre tată, mort de timpuriu. Mama cronicarului, Catrina, era fata lui Iordache Cantacuzino, vistier mare încă din timpul domniei lui Vasile Lupu, frate cu Toma vornicul și cu marele postelnic Constantin din Țara Românească. De Iordache și Toma, care au jucat un rol politic însemnat în timpul domniilor lui Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, vorbește în cronica sa Miron Costin, cu mare respect și în perfectă cunoștință de cauză, ca unul ce-și făcuse ucenicia dregătorească în preajma lor: „care capete de-abea de au avut această țară, sau de va mai avea.“ Și în alt loc: „că ce oameni au fostu aceștia doi aicea în țara aceasta, ales Iordache

[1] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan. E.S., 1968.

vistiernicul, fără scrisoarea mea credzu că va trăi numeli lor în veci într-această țară de pomenirea oameniloru, den omu în omu." Pe bunicul Iordache Neculce nu l-a cunoscut în viață. A stat mult însă în preajma bunicii dinspre mamă, după recăsătorirea Catrinei, la moșia Blăgești din preajma Pașcanilor. De la ea ar fi aflat, se crede, o mulțime de istorii vechi, dintre cele puse în *O samă de cuvinte*. Cu bunica Alexandrina, supraviețuind mult soțului, numită și Iordăchioaia cea bătrână, scoborâtoare dintr-o veche familie de boieri autohtoni, se refugia Neculce, în 1686, când avea 14 ani, în Țara Românească, la rudele-i bogate și de mare vază de acolo, în casa stolnicului Constantin, vărul mamei sale. O dată cu ei mergea și mama, Catrina, împreună cu alte două fiice, Maria și Sanda, din a doua căsătorie cu un Enache grămătic și cămăraș de ocnă, tăiat de un podghiaz polonez în pradă. Era pentru a doua oară când Jan Sobieski venise în țară cu armatele lui, cu chip s-o elibereze de sub turci.

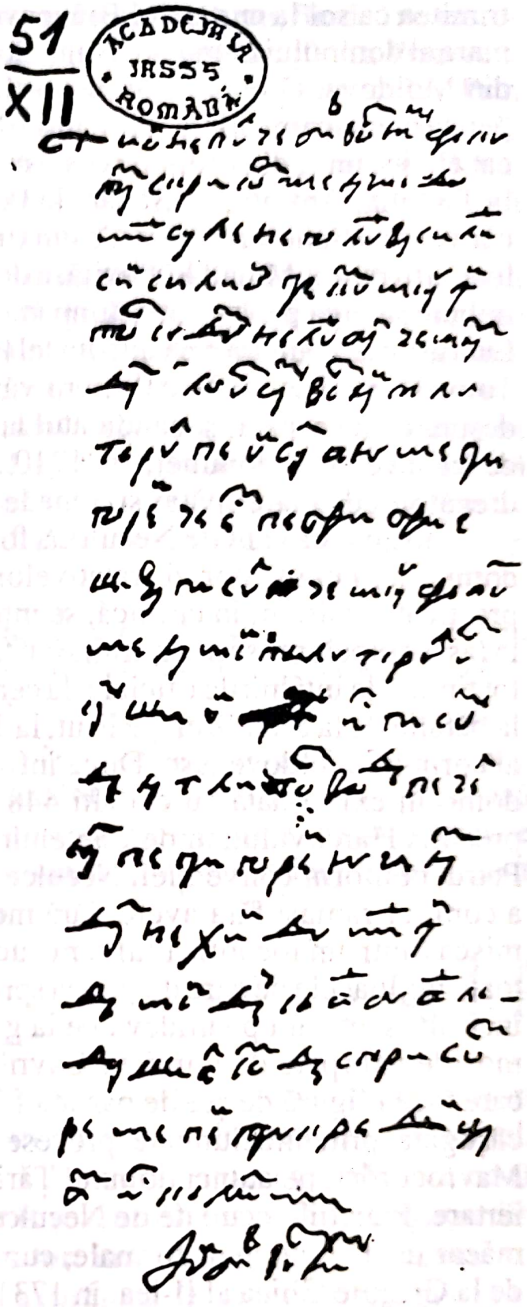
51
XII
ACADEMIA
IRSSS
ROMÂNĂ
Scrisoare autografa a lui Ion Neculce.

Abia după patru ani pribegii se întorc în Moldova. Tânărul de 18 ani câștigase o însemnată experiență de viață, poate, în preajma stolnicului cărturar, și învățătura de carte trebuitoare, de care însă nu va face nici o dată caz. Prin 1690-1691 primea, după obicei, oarecari slujbe, la curtea lui Constantin Cantemir, cum ar fi aceea de postelnicel. Antioh, fiul, îl făcea, la 1700, vătaf de aprozi și-l lua în suita sa în Polonia, la Cameniță, de unde turcii își retrăgeau garnizoana, în urma unor convenții cu polonezii. Acum Neculce se căsătorea cu nepoata de soră a Cantemireștilor, Maria, fiică a lui Lupu Bogdan hatmanul, care-i dădea zestre 5 sate, un număr de sălașe de țigani robi, o herghelie de cai, 40 de vaci, 20 de boi și 200 de stupi, în timp ce documentele arată și zestrea primită de mire din partea mamei Catrina: 7 sate și 4 fălci de vie la Nicorești și la Cotnari. Nu însă averea funciară — pe care cronicarul se va strădui toată viață sa să o sporească —, mică prin comparație cu a înaintașilor săi, Ureche și Costin, făcea din Neculce un mare boier, ci, cum se vede, rudeniile însemnate.

Când obținea a doua oară domnia (1705-1707), în defavoarea lui Mihail Racoviță (1702-1705) — Strutocămila din *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir — Antioh l-ar fi luat în suita sa, la Țarigrad. Îl făcea apoi mare spătar și-l

Scanned with OKEN Scanner

trimitea ca sol la curtea lui Brâncoveanu, spre a participa la nunta fiului celui mai mare al domnului muntean, Dinu-Constantin, cu fata marelui vornic Gheorghe Balș din Moldova. O nuntă ca-n povești, descrisă mai târziu în cronică. Tot Antioh îl punea caimacam, printre alții, în 1706, să poarte de grijile domniei în Iași pe timpul cât el, domnul, din ordin turcesc, mergea să întărească cetatea Tighina. „Săpând" la Tighina, Antioh era „săpat" la Poartă de dușmani, arată letopisețul numit prin convenție *Pseudo-Nicolae Costin* (unul dintre izvoarele lui Neculce dealtfel), și în locu-i fu numit Mihail Racoviță, a doua oară (1707-1709), moment în care Neculce trebuie să fugă pentru câtva timp în Polonia, fiindcă fusese înscris pe o listă neagră. Lucrurile se aranjară însă într-un fel (cu Mihail Racoviță, nepot de fiică al vornicului Toma Cantacuzino, Neculce era văr al doilea, dar nu are niciodată cuvinte bune despre el în cronică) și candidatul la ranguri înalte își continuă ascensiunea. Chiar de la începutul domniei, în 1710, Dimitrie Cantemir oferă nepotului de soră dregătoria de mare spătar și, repede după aceea, rangul de mare hatman.

În această calitate Neculce a fost unul dintre colaboratorii cei mai apropiați ai domnului, cunoscător al tratativelor secrete — cu toată lepădarea de mai târziu, practicată insistent în cronică, se înțelege de ce — martor al venirii în Moldova și la Iași a trupelor rusești, în frunte cu țarul Petru cel Mare, în vara anului 1711. Asistă tot timpul la întâlnirile oficiale, la ceremonii, convorbiri și ospețe, participă, în fine, la bătălia de la Stănilești, pe Prut, la 18-22 iulie, chiar în calitatea de comandant șef al corpului moldovenesc. După înfrângerea aliaților este și el nevoit să urmeze pe domn în exil, odată cu ceilalți 448 de boieri și slujbași. La Harcov însă, sau în preajma Harcovului, unde Cantemir primise câteva moșii ca dar din partea țarului Petru, conform convenției, Neculce n-a stat decât doi ani. Grija familiei, mai ales a copiilor rămași fără avere, fără moșii, faptul că pe atunci în Rusia, nu te puteai mișca dintr-un loc într-altul fără „ucaz", sigur dorul de țară îl fac să pună în lucru toate mijloacele de care dispunea spre a se întoarce înapoi. A trebuit însă să mai stea încă alți șapte ani pe undeva pe la granița dinspre Moldova a Poloniei, până când moșiile uzurpate de vornicul Gavriliță Lupul Costache, dușmanul lui de moarte, care făcea figură de șef de partidă filoturcă și-l acuza de colaborare cu rușii, să fie câștigate prin îndelungate procese și până când, prin intermediul lui Nicolae Mavrocordat, pe atunci domnul Țării Românești, să obțină de la Poartă ferman de iertare. Funcțiile ocupate de Neculce după întoarcerea în Moldova, la 1720, sunt, măcar unele, mai mult formale, cum ar fi aceea de vornic al Țării de Sus, primită de la Grigore Ghica al II-lea, în 1731, altele mai curând umile, în comparație cu ce avusese mai înainte, cum ar fi aceea de judecător de divan, oferită în 1741 de către Constantin Mavrocordat. Alții mai tineri i-o luau, se vede, înainte încă energicului și din fericire longivului fost mare hatman. Acum însă, începând cam din 1731-1732, în preajma vârstei de 60 de ani, când amintirile se așază precum straturile de nori fumurii pe orizontul clar, când urile se sting și devin povești, Neculce avea să-și redacteze cronica, într-un tempo relativ iute, ajungând la un moment dat — cam de la domnia lui Grigore Ghica înainte — să țină foarte ferm pasul cu evenimentele și să o termine în 1743, la numai doi, cel mult trei ani înainte de moarte. Căci un document din 12 ianuarie 1746, relativ la împărțirea averii între urmași, lasă să se înțeleagă că ar fi trecut din viață pe la sfârșitul lui 1745. Cea mai mare parte a cronicii se bănuiește a fi fost scrisă — sau poate dictată unui secretar (întrucât ne privește înclinăm către această ipoteză) — la moșia Prigoreni (acolo

unde, peste mai mult de un veac, avea să moară, muncind din greu, fiindcă negustoria nu mai mergea, tatăl lui Ion Creangă, Ștefan a Petrii Ciubotariul). La Prigoreni a fost înmormântat și cronicarul, lângă zidul bisericii din preajma conacului. Prin urmașii fiului Alexandru, familia lui Neculce s-a perpetuat până aproape de zilele noastre. Iar prin sora sa după mamă, Sanda, mamă la rându-i a Ecaterinei Done, căsătorită cu Ștefan Văcărescu, Neculce este străunchiul lui Ienăchiță, poetul *Testamentului* și autorul primei gramatici destinată „creșterii limbii românești".

Dacă viața-i îndelungată și bogată în evenimente îl îndreptățea pe Neculce să scrie cronica pe care a scris-o, cu atât mai vârtos îl îndreptățea talentul său de povestitor înnăscut, ivit acolo unde graiul moldovenesc de multiseculară vechime se așezase în tipare perfecte, căpătase fluiditate, ritm și o extraordinară expresivitate. Eminescu, Creangă și Sadoveanu, care s-au născut tot aici, vor confirma și vor întări arta lui Neculce, dând expresie prin limbă sufletului autohton. E drept, el continuă în deplină cunoștință a lucrului pe Ureche și pe Costin și are același scop, pragmatic am spune, însemnarea anilor istoriei trebuind să folosească la ceva, cum scrie în Predoslovie:

„Deci, fraților cetitorilor, cu cât veți îndemna a ceti pre acest letopisățu mai mult cu atâta veți ști a vă feri de primejdii și veți fi mai învățați a dare răspunsuri la sfaturi ori de taină, ori de oștire, ori de voroave, la domni și la noroade de cinste"(104).

Însă Neculce nu este atât de intransigent cât privește „basnele". Chiar aceea, calomnioasă, pusă în circulație de Simion Dascălul și de alții ca el, nu-i provoacă accente grave, precum lui Miron Costin, și nu-i smulge fulgere, ca lui Dimitrie Cantemir în *Hronic*. Ce poți face dacă acești oameni au fost „neînvățați, de n-au cetit bine la istorii"?, pare a se întreba cronicarul:

„Numai acești, poate-fi, au fost oameni neînvățați, de n-au cetit bine la istorii, că au defăimat pre moldoveni, scriind că sînt tâlhari. Pentru aceasta dară nimene din scrisorile lor, nici cele ce ar fi fost adevărate, audzite sau vădzute a lor, nu le pot oamenii crede".(103)

Cu alte cuvinte, cel care a mințit o dată nu mai poate fi crezut chiar dacă din întâmplare, sau dinadins, ar spune apoi lucruri adevărate. Întrucât îl privește, el, Neculce, nu poate lăsa totuși nescrise „o samă de istorii" auzite din bătrâni, ce ar putea să nu fie chiar „basne", și ca atare le înfățișează cititorului fără obligația din partea acestuia de a le crede neapărat în litera lor. Iată intuiția artistului înnăscut, intuiția condiției estetice a ficțiunii literare, exprimată în această frază densă și perfect echilibrată:

„Ce cine va vre să le creadă, bine va fi, iară cine nu le va crede, iarăși bine va fi, cine cum îi va fi voia, așa va face".(105)

În *O samă de cuvinte*, așezate în fruntea letopisețului, în ordine strict cronologică — ceea ce înseamnă că autorul le prezenta și ca un fel de „addenda" la istoria generală a Moldovei — Neculce excelează prin conciziune epică, prin simplitatea și naturalețea, spontaneitatea orală altcum spus, a integrării amănuntului semnificativ, anecdotic, planului general al relatării. Impresia e de rafinament extrem în compoziție, când de fapt tiparele limbii așază cuvintele și frazele în locuri de mai înainte stabilite în formule inextricabile, definitive, fixate de multă spunere, înaintea coborârii lor pe hârtie. Detașarea artistului, obiectivarea, e dată de acele

inefabile propoziții devenite aproape un tic: „dzic", „precum dzic unii", „așe vorbăscu oamenii", „iară, oamenii așe vorbăscu că au apucat unii dintru alții" etc. Aproape toate cele 42 de legende sunt introduse sau încheiate prin câte un asemenea tic suav de povestitor.

Unele dintre ele — în primul rând cele referitoare la Ștefan cel Mare — au fost reluate și dezvoltate în poeme romantice, de către un Negruzzi, un Bolintineanu sau Alecsandri, la epoca unei necesare evocări patriotice a trecutului de luptă glorioasă a poporului nostru. Însă numai relativ târziu, odată cu maturizarea deplină a prozei românești, prin Sadoveanu, a fost bine înțeleasă arta lui Neculce, elementaritatea narativă, de spunere cvasi-impersonală, rapsodică, cvasi-folclorică, prin excelență sobră. Ba încă, chiar la Sadoveanu se poate întrezări, în reluări, tendința lungirii simbolist-romantice, cu pierderea a ceea ce am putea numi realismul istoric, acea artă, greu de întâlnit în literatura noastră, a relatării seci, scurte, lipsite de comentarii marginale. Toată povestea romantică de dragoste, înfățișată magistral de către Sadoveanu în *Istorisirea lui Zaharia Fântânarul* din ciclul *Hanu Ancuței*, este extrasă din aceste șiruri neculciene, concentrate la maximum, seci la urma urmei, dar sugerând imagini de un contur nemaipomenit altundeva, tocmai din pricina lipsei comentariului:

„Având Radul-vodă o fată din trupul lui, să fie fugit cu o slugă, ieșind pre o fereastră din curțile domnești din cetatea Hârlăului. Și s-au ascunsu în codru. Și au făcut Radul-vodă năvod de oameni și au găsit-o la mijlocul codrului, la o fântână ce să cheamă Fântâna Cerbului, lângă podul de lut. Deci pre slugă l-au omorât, i-au tăiat capul, iar pre dânsa au dat-o la călugărie, de au călugărit-o". (Legenda a XX-a)

De „neînțeles", lăsând la urmă impresia de ceea ce modernii numesc „frustrare", prin zgârcenia informațiilor suplimentare și prin lipsa totală de opinie din partea celui ce relatează faptul, este și legenda a XIX-a, pe care de asemeni o putem cita în întregime:

„Când au bătut turcii pre Gașpar-vodă la Țutora, întorcându-să leșii înapoi, tăiat-au un tătar pre Jolcovschi, hatmanul leșescu, lângă Movilău, precum scrie letopisățul. Numai tătărul nu l-au știut că este Jolcovschii, hatmanul leșilor. Ce după ce l-au omorât, au găsit ceasornicul în sân, de aur cu diiamanturi. Și aflând tătarul că au fost hatmanul leșăscu, să fie dzis tătarul acela că nu trebuiește să trăiască omul în lume, dacă nu va avè năroc, și să să fie giunghiat singur".(43)

De ce să se fi înjunghiat singur acel tătar? Fost-a cumva cuprins dintr-o dată, la vederea morții unui om mare, de melancolie, de sila de a trăi? Ori, poate, gândind la obiceiurile vremii, s-a sinucis de necazul de a nu-l fi prins viu pe acel mare hatman,pierzând astfel o răscumpărare bogată? Nu știm! În orice caz, sinuciderea lângă omul pe care îl omori impresionează puternic. Cu atât mai mult cu cât analiza situației lipsește cu desăvârșire la cel care informează.[1]

[1] Letopisețul unde se scria despre moartea hatmanului polon Jolcovschii (Stanislaw Zolkiewski) este letopisețul lui Costin, sub anul 1620, unde se povestește lupta de la Țutora din 19 septembrie. Gaspar Grațiani (1619-1620), domnitorul de atunci al Moldovei, un „morlac" (maurovalah) originar din Dalmația, găsise cu cale să se răscoale împotriva turcilor, patronii lui, aliindu-se cu polonii conduși de hatmanul Zolkiewski. Fu însă înfrânt și ucis, de către hatmanul Șeptilici și postelnicul Goia din tabăra filoturcă. Reușind la un moment dat să scape cu fuga din încăierare, „numai cu o slugă a lui, rătăcit pedestru", Jolcovschii fu prins și ucis de „o drâmbă de tătari", arată Miron Costin, fără ca acei tătari să știe pe cine omorâseră. Abia prin acea slugă a hatmanului află

Scanned with OKEN Scanner

Tendința lui Neculce însă, nu numai în *O samă de cuvinte*, dar și în letopisețul propriu-zis, este de a colecta anecdote, de a colporta, uneori cu insistență pe amănuntul pitoresc și picant. Astfel logofătul Tăutu, boier de țară de pe vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Bogdan Orbul, necunoscător al etichetei levantine, precum contemporanii lui Neculce, e arătat înfățișându-se în fața vizirului „numai cu colțuni", neavând „mestei" în ciubotele de călărie ce trebuiau lăsate afară la intrare. Același nu cunoștea ritualul băutului cafelei: „Și au început a închina: «Să trăiască împăratul și vizirul!» Și închinând, au sorbit felegeanul ca altă băutură", așa cum știa că se închină la Moldova vinul de Cotnari. Însă acesta este numai comentariul nostru. Neculce tace complet întrucât privește caracterul personajului și-l lasă să se manifeste deplin numai prin comportament.

Anecdotice, pitorești și picante sunt știrile greu de aflat sub această formă altundeva, despre Gheorghe Ștefan. Acesta, spre a-și întoarce jignirea lui Vasile Lupu, ar fi voit, la momentul oportun, să-și „râdă" de doamna aceluia, care însă „L-au probozit și au început a-l blăstăma și a-l sudui și a-i dzice dulău fără obraz" (legenda a XXXII). Același, rămânând încă din boierie „văduvoi", și-ar fi luat de soție „o giupânească săracă, frumoasă, tânără, anume Safta", răpită la drumul mare și dusă cu rădvanul la Iași (legenda a XXIX-a). Pe urmă, tot el, pribegind în țări străine, după pierderea domniei, „o urîsă" pe acea Safta și o trimise în țară, „luându-și o slujnică țiitoare dintru aceli țări streine", care anume țări, ca un țăran, cronicarul nu știe să ne spună (legenda a XXXV-a). E clar acum că aceste povestiri circulau din gură în gură, o adevărată literatură orală, cumva folclorică. Căci oamenii maturi, chiar cei din popor, nu se pot nutri spiritual toată viața numai cu basme, balade și celelalte, mai potrivite pentru copii și pentru tineri, pentru șezători și împrejurări festive. Întotdeauna a existat și continuă să existe o literatură orală de colportaj, ceva în genul bârfei — atâta timp cât aceasta se comportă ca o ficțiune artistică — un soi de proză realistă, deosebită de ceea ce numim în mod obișnuit folclor, nefantastică. În timpurile moderne ea se absoarbe în literatura propriu-zisă, cu deosebire în proza de tip memorialistic, gen Negruzzi, Ghica, Creangă, chiar Caragiale. Fără să vrea și fără să știe, din instinct artistic, Neculce este un precursor al tuturor acestora.

Păstrând toate celelalte caracteristici ale scrisului său, prin comparație cu *O samă de cuvinte*, în *Letopiseț* Neculce nu mai este impersonal, abstras, fiindcă cel mai adesea, vorbește ca un participant la evenimente, dacă nu direct măcar afectiv. Ia însă exemplul înaintașilor, Ureche și Costin, declarând obiectivitatea: „să nu gândiți că doară pre voia cuiva sau în pizma cuiva, ce precum s-au tâmplat, cu adevăr s-au scris." Nu avem prea multe motive să nu-l credem pe cronicar pe cuvânt, dată fiind detașarea pe care o impunea vârsta de dincolo de 60 de ani, când scria. Părerea unor comentatori (Șerban Cioculescu[1], mai exagerată a lui Valeriu Cristea), cum că

Schinder pașa, comandantul turc, că mortul era Jolcovschii. Costin este și el destul de amănunțit în relatare. Amănuntele consemnate de el au însă un cu totul alt caracter, mai puțin „literar" decât la Neculce. Stanislaw Zolkiewscki, „hatman de câmp și castelan de Liov", este probabil una și aceeași persoană cu corespondentul lui Mihai Viteazul din o scrisoare datată 13-23 august 1595, îndată după bătălia de la Călugăreni, — primul și cel mai autentic document asupra marelui eveniment — descoperită într-o copie latină din arhivele Vaticanului. (Vezi amănunte în *Literatura română veche*, 11, antologia citată, p. 73-74, unde se publică scrisoarea lui Mihai Viteazul în traducerea română a lui Aurel Decei).

[1] *Varietăți critice*, E.P.L., 1966, p. 60-93

Neculce ar fi fost foarte subiectiv, n-o împărtășim decât parțial[1]. Tonul de „bârfă", observat mai întâi de G. Călinescu, nu înseamnă numaidecât lipsă de obiectivitate, eventual „simulare", „tartuffism", cum s-a spus. Amănuntul semnificativ, picant și pitoresc, cum arătam, este în firea scrisului lui Neculce și constituie chiar puntea de trecere spre ficțiunea artistică, imposibil de realizat altcumva în letopiseț, unde adevărul trebuie păzit cu grijă sau trebuia respectată măcar aparența de adevăr, verosimilitatea, altfel spus.

Participarea afectivă apare mai ales în cazul neaprobării cutărui sau cutărui fapt, personaj, idee etc. Despre Istratie Dabija cronicarul nu are a comunica decât amănuntul, revelator totuși pentru firea și tabieturile omului și fostului podgorean, că „bé vin mai mult din oală roșie decât din păhar de cristal, dzicând că-i mai dulce vinul din oală decât din păhar". Abia pe urmă se insinuează cum băutorul de vin cu metodă de la ținutul Putnei „au scornit și el acestu obicei rău pe vii: de pogon câte un leu să dè; care să trage și până astăzi". Însă despre Duca-Vodă cel Bătrân se spune de-a dreptul: „Era om nu prea nalt și gros, burduhos și bătrân. Numai își cerne barba. Pe atâta să cunoștie că n-are acătare minte sau frica lui Dumnedzău". Cu lux de amănunte, care nu erau în izvorul său (cronica cunoscută sub numele de *Pseudo-Nicolae Costin)*, se povestește mazilirea lui Duca, prins și dus în surghin de către leși, în iarna anului 1683. Atenția cronicarului-povestitor nu cade pe exactitatea faptelor, ci mai curând pe anecdotă, de vreme ce nu e uitată întâmplarea cu femeia care blestemă pe împilatorul ajuns să ceară o cană cu lapte la casa unui om sărac:

„Iar femeia gazda i-au răspunsu că «n-avem lapte să-ți dăm, c-au mâncat Duca-vodă vacili din țară, de-l va mânca viermii iadului cei neadormiți». Că nu știè femeia acie că este singur Duca-vodă: Iar Duca-vodă dacă au audzit că este așè, îndat-au început a suspina și a plânge cu amar"(162).

Moralistul providențialist, de fapt nu cu mult superior concepțiilor unui țăran mai bătrân căruia îi place să observe cum că orice faptă își are răsplata sa, insistă apoi asupra sfârșitului Ducăi-vodă, murind în exil, unde „l-au lovit cataroaia de voie re". Nu mai puțin destinul implacabil lovește pe Nastasâia, doamna lui Duca-vodă, fără sublimitate însă, fiindcă Neculce nu sesizează tragicul:

„Care mai pe urmă au vinit și mai la mare osândă și ocară, c-au amăgit-o un grec de s-au măritat după dânsul. Având è doi ficiori și patru fete, n-au socotit cinstea ei, că era mai mult bătrână decât tânără. Și după ce-au mărsu dup-acel grec, au amăgit-o de-au dat bani și odoară câte-u avut, de-au dat turcilor de l-au pus beiu la Mana. Și au mai șădzut vro săptămână cu dânsa, pân' ș-au făcut cheful [...] Iar è, la bătrânețe, au rămas și săracă și ocărâtă de voroava oamenilor, și cu o casă plină de copii".(164)

S-ar zice, e destinul unei femei oarecare din popor, nu al unei doamne. Fi-va fi fost așa? Că adică viața capetelor încoronate semăna cu aceea a oamenilor din popor? Mai degrabă la mijloc intervine un ton al povestitorului Neculce.

Tot așa, bârfă șoptită la ureche și moralizatoare țărănească, oscilând între gravitate și detaliu frivol, cu oarecari teatrale ridicări de mâini la cer (cine ar putea

[1] *Introducere în opera lui Neculce*, Minerva, 1974, p. 182-183

Scanned with OKEN Scanner

ști cât de sincer este scriitorul?), este caracterizarea lui Dumitrașco Cantacuzino, vărul primar al mamei lui Neculce. Amănuntele de colportaj picant se produc de îndată. Dumitrașcu își luase ca țiitoare pe una Anița, fata unei rachierițe. O trimetea la plimbări cu alai curat domnesc, „cu siimeni și cu vornici și cu comiși dzuoa amidzidze mari pe uliți, la feridiu și pe la mânăstiri și pe la vii", silind și pe boieri să-și trimită (oroare!) jupânesele cu ea. Urmează nelipsita, în atari împrejurări, adresare către cititori, cu aerul spunerii sub paravanul mâinii de noi amănunte de senzație:

„Căutați, frați iubiți cetitori, de videți ce este omenia și curvia grecească! Că el, de bătrân, dinți în gură n-ave. Dimineața îi încleiè, de-i punè în gură, iar sara îi descleiè cu încrop și-i punè pe masă. Carne în toate posturile cu turcii depreună mânca".(167)

În fine, toată această diatribă, ce-ar putea semăna a delațiune, de n-ar fi la mijloc trecerea atâtor ani, care o fac inofensivă, se încheie cu o mare gesticulație retorică, bătrânească și populară, fermecătoare prin modul căielnic cu care se manifestă patriotismul scriitorului:

„Oh! oh! oh! săracă țara Moldovei, ce nărocire de stăpâni c-aceștia ai avut! Ce sorți de viiață ț-au căzut! Cum au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atâtea spurcăciuni de obiceiuri ce se trag până astăzi în tine, Moldovă!"(167)

Antifanariotismul, observat de multă vreme, dar nu totdeauna bine explicat se justifică la Neculce prin atitudinea patriotică a boierului de țară mai vechi, cu ceva conservator în modul de a gândi, din pricină că înnoirile priveau aproape întotdeauna numai fiscalitatea, din ce în ce mai apăsătoare. Duca-vodă cel Bătrân, Dumitrașcu Cantacuzino și alții ca ei sunt urâți din cale afară, din cauză că puneau țara la biruri grele. Cel dintâi suntem informați că instituise niște „hârtii pe țară" numite în modul cel mai propriu „năpăști". Erau năpăști de câte 6 și de câte 8 „ughi" (un „ughi" valorând, aflăm, cât un galbăn unguresc) pe care le-au „îmbrăcat pe țară" (=repartizat pe oameni). Cel de-al doilea, Dumitrașcu, a înființat pentru prima dată la noi ceea ce cunoaștem astăzi sub denumirea de recensământul populației, pentru o mai riguroasă percepere a impozitelor, se înțelege. Neculce nu merge până acolo încât să afirme, ca vechii țărani, cum că ar fi vorba de înscrierea în catastiful lui Antihrist. Împrejurarea este însă de natură a-i provoca o imensă scârbă, tot țărănească, manifestată în sarcasm și blesteme:

„Făcut-au acestu Domnu Dumitrașcu-vodă un obiceiu rău și spurcat în țară, care n-au mai fost până atunce, de au dat hârtii, de scriu fețele oamenilor de la mic pân' la mare, care au rămas pomana lui, de n-o mai lasă nici un domnu să se uite acea pedeapsă a săracilor".(146)

Cronicarul are aerul că vrea să ne convingă de faptul cum că sfârșitul domniei lui Duca-vodă a fost marcat prin trei semne dumnezeiești: apariția unei comete, un cutremur de pământ, cât și de împrejurarea că „mânca și lupul oameni".

„Fost-au și trii semne mari în dzileli Ducăi-vodă, când au purces la Beci. Că s-au arătat o ste pe cer cu coadă, de s-au vădzut multe dzile. Mânca și lupu oameni. Fost-au și cutremur pre mare..."(163)

De asemenea, obiceiului „spurcat" introdus de Dumitrașcu Cantacuzino îi urmează „scornirea" unei epidemii de ciumă:

Scanned with OKEN Scanner

„S-au scornit o ciumă mare în toată țara în dzilele acestui Domnu la văleato 7183, de la luna lui iuni ș-au ținut pân' la ghenariu. Ș-au murit mulți oameni, că nu-i pute îngropa și-i arunca prin gropi, de-i năruie".(146)

În următoarea domnie a aceluiași fu o foamete atât de îngrozitoare încât, suntem încredințați cu toată seriozitatea, „să mânca om pe om" de-adevăratelea. Cauza foametei nu era vreo calamitate naturală, ci reaua administrație, „că fusese țara toată bâjenită și nu putusă oamenii ara". Indignarea cronicarului împotriva grecilor nu are, cum s-ar crede la o privire superficială, cauze în vreo presupusă atitudine xenofobă luată în sine, Neculce însuși având, precum bine se știe, oarecare sânge grecesc în vinele sale. Ea izvorăște numai dintr-o sfântă ură împotriva regimului de cruntă spoliere al fanarioților. Iată un pasaj dintre acelea în care limba populară românească, pe care scriitorul o stăpânește la fel de bine ca și Creangă mai târziu, a cristalizat în forme perfecte și a închis între volutele ei, fixate pe hârtie pentru totdeauna, imaginea unei epoci și a unui om deosebit de viu, vorbind și mișcându-se în fața noastră a celor de astăzi:

„Așe socotescu eu cu firea me această proastă: când a vre Dumnedzeu să nu fie rugină pe fier, și turcii la Țarigrad să nu fie, și lupii să nu mănânce oile în lume, atunce poate nu vor fi nici greci în Moldova și în Țara Românească, nici or fi boieri, nici or mânca aceste doă țări cum le mănâncă. Iar alt leac n-au rămas cu condeiul meu să mai pomenescu, ca să pot gâci. Focul îl stângi, apa o iezăști și o abați pe altă parte, vântul, când bate te dai în lături, într-un adăpost și te odihnești, soarele intră în nuor, noaptea cu întunericul trece și să face iar lumină, iar la grec milă, sau omenie, sau dreptate, sau nevicleșug, nici unele de aceste nu sînt, sau frica lui Dumnedzău..."(171)

Așadar, în timp ce la Grigore Ureche ori la Miron Costin moralizarea se producea în forme mai reținute, mai complicat intelectuale și mai sobre totodată, impresionând prin ținuta umanistă — cu toate că limba era, prin forța lucrurilor, tot cea de obște — în cazul lui Neculce energia cu care se critică răul social rămâne pregnantă prin verva populară a scriitorului, prin gesticulația abundentă care se degajă din pagină. Cu toate că e vorba, și în cazul lui, de un mare boier, având exact aceleași convingeri politice și ideologice ca ale înaintașilor, (domnul este unsul lui Dumnezeu, care guvernează lumea independent de voința oamenilor etc.), la Neculce se poate vedea o mai mare apropiere de aspirațiile maselor populare în ceea ce privește modul de a gândi și a se manifesta. Și e firesc să fie așa, într-o vreme când poporul trebuia să-și replieze forțele vitale spre a putea rezista unui veac de cruntă împilare.

Excepțională, ca în romanul modern cel mai pretențios, rămâne pagina pur memoralistică la Neculce, dovedind un ochi ager și o mare putere de observație, concretizate prin notarea gesturilor și prin comentariul paremiologic popular, ca la Creangă. Iată-l pe fostul mare hatman al țării aducându-și aminte ca un țăran oarecare de patimile negustorilor turci din partea moldovenilor, la venirea muscalilor în țară, în 1711, înaintea bătăliei de la Stănilești:

„Atunce moldovenii, cum au vădzut moscalii, precum sîntu învățați la jocuri, când văd câte un lucru burzuluit, au și purces, unii cu poroncă, alții fără poroncă, a tăie pre turci și a-i robi, unii în Iași, alții prin alte târguri, unde și-i afla, prin toată țara. Și-i jăcuie de bani, de odoară, de cai, de borfe, de boi, de oi, de miere, de ceară și de toate ce găsie. Iar băcăliile sta vărsate pre uliță, de era sătui și copiii. Stafide, smochine, alune era destule pre la toate babele. Iar pre care turcii nu-i tăie, îi duce, cu pieile, de-i da robi domniei".(271)

Scanned with OKEN Scanner

Scena banchetului oferit de Dimitrie Cantemir lui Petru cel Mare și statului său major e descrisă cu o pană sigură. Personajele, potrivit importanței lor, se bucură fiecare în parte de câte o scurtă însemnare, ca într-un tablou de gen plin de mișcare, scriitorul fiind bănuit numaidecât prin preajmă:

„Dumitrașco-vodă au făcut împărăției masă frumoasă în curțile domnești, în casa cè mare cu cinii (=faianță, n.n.). Iar când au fost să șadză împăratul la masă, n-au vrut să șadză în capul mesei, ce-au șădzut în scaon lângă masă; iar în capul mesei au pus pe Dumitrașco-vodă și după dânsul pe Galoftin Gavriil Ivanovici, apoi pre alți ghenerali mai gios, anume Dolhoruchi cel mijlociu, Mihai Galicen cel mic, Sava Rogojenschii, menistru, Sefer, menistru, adecă visternic. Rentu, ghenerar, Vejbah, Toma spatar, că atunce fugisă din Țara Muntenească, și ficiorul lui Șeremet. [...] Să ospăta și să veseliè pre frumos cu vin de Cotnar și lăuda vinul foarte. Și încă mai bine le plăcè vinul cel pelin, și mult să mira cum spre partea lor nu să face vin cu pelin așe bun.

După ce s-au sculat de la masă, au venit boierii țării de s-au împreunat cu împăratul, și le-au dires împăratul cu mâna lui tuturor câte un păhar de vin."(276)

Expresiv, așezat exact la locul cuvenit, pentru ilustrarea narațiunii, este portretul țarului Petru, unul dintre cele mai veridice din câte există, prin notarea atentă a amănuntelor caracteristice de ordin fizic, exterioare, prin surprinderea mișcărilor tipice, a ticurilor individuale chiar, firea omului putând fi dedusă cu mare ușurință din comportament. E un procedeu diferit în bună măsură de acela al cronicarilor anteriori, atenți aproape numai la trăsăturile de ordin moral. E poate, mai mult decât un procedeu, o realizare spontană datorată talentului natural al lui Neculce, care va face carieră în proza noastră clasică, de la Negruzzi și Heliade, la Caragiale, Creangă, Sadoveanu, la Călinescu sistematic, spiritului latin plăcându-i a deduce caracterele din aspectele somatice, din mimică și pantomimă:

„Iară împăratul era om mare, mai înalt mai decât toți oamenii, iară nu gros, rătund la față, și can smad, oacheș, și can arunca câteodată din cap, fluturând. Și nu cu mărire și fală, ca alți monarhi, ce umbla fiecum, prost la haine, și numai cu doao, trei slugi, de-i era de grija trebilor. Și umbla pre gios, fără alaiu, ca un om prost!"(277).

Cu aceeași sprinteneală de condei și, tot așa, fără stringența istoricului care pune ordine în idei, ci lăsând amintirile să-și depene firul, e descrisă masa dată de Petru cel Mare lui Cantemir și boierilor săi, în tabăra rusească, sub corturi, jos pe pământ, cu șanțuri săpate anume de jur împrejur, pentru slobozirea picioarelor convivilor. Împăratul le-a oferit „niște vin al lui de la franțoji care, îndată cum au băut, au mărmurit toți de beți, bând de acel vin. Și n-au mai știut cum au dormit întru acea noapte, și domnul și boierii". Ni se mai spune — fără alt comentariu, cum că ar fi fost într-o miercuri „în post, și au mâncat toți carne, pentru libovul împăratului creștinesc".

De mare interes, atât documentar cât și literar propriu-zis, este povestirea bătăliei de la Stănilești, ea venind din sursa cea mai autorizată, un martor ocular și un participant dintre cei mai importanți, nepărtinitor, după trecerea aproximativ a treizeci de ani de la eveniment, cu o memorie excelentă pentru un bătrân. E clar că amintirea fusese bine întreținută de-a lungul anilor prin povestiri repetate făcute celor doritori să-l asculte. Informațiile de ordin tehnic, tactic și strategic militare, explicabile la fostul comandant șef al corpului de armată moldovenesc, se pierd în amănuntele observatorului gata acum să însemne mai mult ceea ce văzuse imediat în juru-i, eventual dispus să vorbească despre sine însuși. Astfel, chiar de la

Scanned with OKEN Scanner

începutul ostilităților, îngrijorat că pedestrimea întârzia să sosească, țarul Petru l-ar fi chemat pe hatmanul Neculce și i-ar fi zis: „cuteza-oi eu cu 200 de draguni și cu 100 de moldoveni să-l scot pe măria sa și pre împărăteasa, că va putea merge călare, să-i scot în Țara Ungurească?“ Lucru la care Neculce nu se încumetă, arătând în același stil indirect liber — al bătrânului care aprobă acum comportarea mai tânărului cu aproape 30 de ani care fusese tot el — că ar fi imprudent, fiindcă „măria sa este împărat, și este un lucru foarte cu grijă, să nu cază la vro primejdie.“ Ciocnirea dintre turci pe de o parte, moldoveni și ruși pe de alta, nu e văzută cu ochiul generalului de armată, cum s-ar fi căzut, ci cu acela al unui romancier atent la amănunt, producând pe loc comparația sugestivă, evocatoare, cu cuvinte luate din vorbirea curentă:

„Deci cum au dat năvală turcii, iar moscalii au și slobozit părcanile la pământ, și au slobozit toți odată focul și pușcile într-înșii. Și așe căde turcii, ca când ar cade niște pere coapte dintr-un păr, cându-l scutură oamenii. (...) Deci văzându-i turcii (pe moldoveni) că sînt afară din părcane, așe le-au dat turcii năvală, ca o noajă (=haită) de lupi într-o turmă de oi (...) Atunce moscalii, aflând vreme, odat-au slobozit focul din poarta ce o făcusă până în fruntea obuzului (=tabără, lagăr, corp de armată), și așa au oborât pre turci, ca cum i-ar mătura cu o mătură (...) Și așe îndrepta pușca de bine, că nu era niciodată să nu lovească ori cal ori om (...) Și așa se bate, câte un ceas și jumătate ține năvala, iar moldovenii șede acolo, în mijlocul obuzului, ca cum ar șede la casele lor așe nu ave nici o grijă. Că pușcile turcești nu le meșterșuguie bine, și trece peste obuz. Și au început a să bate precum vrăjmaș, cât întunecasă lumea, de nu să vede omu cu om, și se vede numai para cum ieșie din pușci. Ca cum ar arde unu stuhu mare, trestie, pe niște vânt mare, așe să vede focul ieșind din pușci. Numai ce voiu să zic, pate-fi, Dumnedzău ferește la războiu, că dintr-o 1.000 de sinețe abie să tâmplă de lovește unu omu. Că de ar hi nimerit cât focu slobodzie, n-ar fi mai rămas nici la turci, nici la moscali omu de poveste“.(291)

Nu lipsesc momentele dramatice, de vârf. Hatmanul Neculce sfătuise pe Cantemir să nu-și lase pe doamna la Iași, ci s-o ia cu dânsul, ori s-o trimită într-un loc sigur, spre Hotin ori spre Cameniță. Dar vodă se înfurie, notează cronicarul, „și mi-au răspunsu să-mi ieu femeia, de mă tem eu, să o trimet unde mi-i voia, iar el pe doamna n-a clăti-o necăiurea“. Acum, când situația era deosebit de critică, toți aveau „mare grijă și jele“, prilej pentru letopisețer de a se adresa cititorilor, chiar în toiul povestirii bătăliei, cu sfaturile celui pățit:

„Rugăm pre dumneavoastră, iubiți cetitori tineri, să luați sama aceștii scrisori, de s-ar întâmpla vrodată să mai vie niște lucruri ca aceste în țara noastră, să vă știți chivernisi, să nu pățiți și voi ca noi“.(289)

Dramatic este și momentul când generalul neamț Vitman cere împăratului, în chipul cel mai vehement, comanda supremă și, primind-o, se pregătește să dea năvală turcilor, ieșind ca la 15 pași înaintea soldaților cu sabia afară din teacă, după ce cu o clipă mai înainte înjunghiase pe un locotenent ce i se părea fricos. Însă viteazul este doborât de o ghiulea venită de la inamic și cade mort pe loc. La vederea sângelui țarul, care era foarte aproape, ar fi leșinat „de milă“, notează cronicarul un amănunt psihopatic, de cel mai mare interes pentru omul de fier care se zice c-ar fi fost Petru. A trebuit să fie dus în cort și trezit cu apă rece de către împărătească.

Observația psihologică, făcută în treacăt și în chipul cel mai natural, nesistematic, ca la toți povestitorii populari care n-au prejudecata regulilor de compoziție, ne întâmpină la tot pasul. Episoadele încheierii păcii cu turcii, călătoria

Scanned with OKEN Scanner

complicată cu tot felul de întâmplări a moldovenilor în Rusia, traiul acestora în țară străină, certurile dintre pribegi, ursuzlâcul lui Cantemir (care i se pare lui Neculce din ce în ce mai rece cu compatrioții săi, cuprins parcă de o grea mizantropie) etc. se derulează firesc în fața cititorului, cu același permanent accent pe amănuntul expresiv, ca și cum scriitorul ar fi fost interesat anume ca cititorii săi să fie atrași cât mai mult de lectură. Auzind pretențiile ambasadorilor ruși, veniți să ceară pace de nevoie, când mai înainte ei erau cei invitați s-o încheie mai curând, marele vizir ar fi râs și ar fi zis „că atunce au fost un târgu și acum este altul". La urma urmei, norocul rușilor, dezorganizați și neaprovizionați cum trebuie, fusese că „Șvedul", Carol al XII-lea al Suediei adică, nu voise să vină de la Tighina, unde rezida, să se sfătuiască cu vizirul (din mândrie nu venise: „să țînè de fire"), „că atunci n-ar fi scăpat picior de moscal, că el ar hi știut ce-ar hi făcut". Stând închiși cu zilele și cu nopțile în „obuz" (=lagăr de luptă, conform tacticii din epocă), oamenii și caii „hămnisisă" de foame. Moldovenii pribegi, în drum spre Rusia, blăstămau în gura mare pe feldmareșalul Șeremet, care nu-i lăsa să strice pacea cu tătarii, ca să-și ia de la ei robii și avutul răpit, promițându-le moșii în Rusia: „Și nu-i era rușine a grăi ce nu să căde, un om mare ca acela", notează memorialistul nu fără a lăsa să se simtă momentul penibil. Nici cei care urmaseră pe Toma Cantacuzino la spargerea Brăilei și apoi în Rusia n-au dus-o bine. Au stat o vreme pe lângă Kiev, „până ș-au mâncat tot ce-au avut", „ispitindu-se apoi cu fuga", înapoi în țară. Românii, aflați în țară străină, se sfădesc între dânșii mai rău decât dacă ar fi acasă la ei. Dimitrie Cantemir stătea cu ușile închise și nu-și mai avea grijă de ai săi, se făcuse „rău și iute la beție". Un Savin Zmucilă, vel-ban, se crede rău tratat și umblă cu „amestecături" la Șeremet, cum e năravul boierilor. La fel cu dânsul procedează și alții, vel-comisul Pavel Rugină, serdarul Mogâlde, frații Dzărul. Cronicarul răsuflă ușurat când primește dezlegarea de a se întoarce în patrie. Însă, ca la oamenii din popor, dorul de țară se exprimă prin nevoi materiale imediate și din perspectiva viitorului progeniturii:

„Deci de viiața me îmi era cum îmi era, dar mai mult îmi era pentru copiii mei, la ce vor rămâne, că numai doar săldați să fie, iar la alte boierii nu încap feciorii unora ca acestora".(305)

Oricât de multe și oricât de mari ar fi obligațiile unui boier față de domn, fie acesta chiar și rudă apropiată a sa, cum era Cantemir pentru Neculce, datoria de a nu-ți uita patria, locul de baștină, e mai puternică decât toate. Sfatul către cititori, practic-prozaic în litera lui, sună emoționant peste timp — întrecând cu mult fraza patriotardă goală, „dezinteresată" — îndemnând la iubirea de țară, prin legarea vieții omului de pământul unde s-a născut:

„Ce, fraților, moldoveni, rogu-vă să luați aminte, să vă învățați și să vă păziți. Oricât ar fi în cinste la vrun domnu, bine este să-i slujești cu dreptate, că de la Dumnedzău ai plată. Dar cu domnul niciodată să nu pribegești, măcar cum ar hi, și nu numai în țară streină, ce nici în Țarigrad cu dânsul să nu mergi, fiind tu moldovan. Ce să-i slujești în țara ta, că streinii caută numai pre domnu să-l miluiască și să-l cinstească, iar boierii ce sînt pribegi cu domnul, într-o nemică sînt".(305)

În sfârșit, experiența amară pe care a trăit-o și comportarea domnului său îl fac pe cronicar să încheie totul printr-un fel de maximă, cum li se întâmplă tuturor scriitorilor vechi înclinați spre vorba memorabilă:

„Nădejdea domnului este ca săninul ceriului și ca încetul mării: acum este senin și se face nuor, acum este mare lină și se face fortună".(306)

Scanned with OKEN Scanner

Ideea și cuvintele cu care e îmbrăcată fusese prinsă de pe undeva dintr-o carte, de vreme ce revine în caracterizarea lui Grigore Ghica al III-ea:

„Socotiți acmu, fraților boieri, hirile domnilor! Să potrivesc cu linul mărilor și cu săninul ceriului. Când nu gândești, să tulbură mările și ceriul noureadză",(362).

Însă, întru cât îl privește pe Neculce, chiar mai mult decât pe ceilalți cronicari, caracteristica principală este maxima sau proverbul pur folcloric, răsărind înaintea condeiului absolut spontan, pentru punctarea unei situații ori a unei persoane, exact ca la Ion Creangă. Constantin Duca îl „sapă" la turci pe Antioh Cantemir. Se știe însă că „cine sapă groapa altuia, dă într-însa", sau: „așe dă Dumnedzău, că pasărea vicleană dă singură-n laț". Același Antioh, câștigând domnia de la Poartă, se gândește totuși că n-ar fi rău să se pună bine și cu leșii, căci „paza bună trece primejdia ră, mielul blând suge la doo maice, capul plecat sabia nu-l prinde" etc. Cutare boier s-a adunat și s-a înțeles cu cutare, amândoi fiind neagreați de scriitorul care-i încondeiază așa: „După cum să dzice: Calul râios găsește copaciul scorțos".

Demne de luat în considerație, din punctul de vedere al expresivității populare a limbii din letopisețul lui Neculce, sunt apoi o serie întreagă de epitete, comparații și metafore, dacă le putem numi așa, gata constituite în vorbirea de toate zilele a obștii, utilizate ca un bun comun, în certe împrejurări. De o pildă: Serdarul Ioniță, „sân Miron Costin" avea „mare rană în inema lui pentru tăierea tatâne-său". Auzind că dușmanii lui, Cantemireștii, sunt iarăși liberi și uneltesc la Poartă, Constantin Duca „îndată să-mbracă în cămașă de ghiață", în timp ce inima îi era „aprinsă de voie re" și i se părea că ave „poalele aprinsă de toate părțile". Mihai Racoviță imita pe Brâncoveanu — așa cum acela era prezentat în *Cronica anonimă* munteană — și juca și el comedia refuzului domniei, precum toți demagogii: „Să făcé a nu-i place să priimască domnia, ca și fata cie de dzisă unui voinic: Fă-te tu a mă trage și eu oi merge plângând. Așe să făcé Mihai vodă că nu-i trebuiește domnia". Pacea rânduită de Brâncoveanu între niște părți aflate în litigiu nu putea fi ținută nicidecum: „Și așè au ținut de bine această paci, pe cum țin cânii vinerili". Ba chiar și turcii cu tătarii, oricât i-am crede de statornici, nu se înțeleg de multe ori: „Țin și ei prieteșugul ca cânii vinerea". Dimitrie Cantemir însuși era naiv închipuindu-și că la Stănilești turcii puteau fi bătuți prea ușor: „ca cum ar lua oaricine cârpa unei fămei din cap".

E clar acum că lui Neculce, ca și lui Creangă mai târziu, îi izbutește perfect caracterizarea personajelor și situațiilor prin sintagme gata făcute, sintetice am spune, luate din uzul limbii vorbite. Individuală, extraordinară prin sugestia participării afective, este la dânșii numai punerea în scenă. Când procedează analitic, asemenea scriitorilor obișnuiți, impresia este de artificios. Bunăoară acest chip de a înfățișa din auzite tânguirea lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, când acesta află că fiul său Nicolae a primit domnia:

„Atunce tată-său Alicsandru Ecsaporitul, șădzând la gazdă, nemic nu știe de fii-său, c-au luat domnia: Și cum au înțăles, au și început a plânge ș-aș da palme peste obraz, ș-aș smulge părul din cap și din barbă, ș-a blăstăma pe fiiu-său, căci au priimit domnia, și a dzice că din ceasul acesta este casa lui stânsă, de vreme ce s-au amestecat la domnie. Și fiind și bătrân, n-au trăit doo săptămâni și au murit"(250).

Marele terziman al Porții, învățatul în toate Exaporit, sforarul unei întregi politici externe a Imperiului, dându-și palme, plângând, smulgându-și părul și

Scanned with OKEN Scanner

barba, blăstămând un eveniment, despre care știm că, în parte măcar, fusese pus la cale chiar de el? Imaginea, e drept, se potrivește unui oriental și o vom găsi pe la boierii noștri până în vremea lui Conachi. Bănuim totuși că Neculce face aici o concesie gustului epocii, la mijloc intrând și lauda adusă de el Mavrocordaților de la care avusese milă. Găsea că e bine a-l prezenta pe Exaporit ca dezinteresat de măriri domnești, cum poate circula legenda oficială a familiei. E aici ceva cam în genul pasajului din *Amintirile* lui Creangă unde se strecoară, în gustul epocii lui Eminescu, câteva cuvinte „romantice" despre Cetatea Neamțului „îngrădită cu pustiu, acoperită cu fulgere" etc., fluxul povestirii venind repede la matca firească: „locuită vara de vitele fugărite de strechie..."

Ca și la Creangă, curgerea povestirii fiind absolut liberă, prin excelență orală, din loc în loc apar pe parcursul cărții luări de seamă în sensul echilibrării expunerii, axării ei pe cât posibil în jurul cronologiei domniilor Moldovei, cum făcuseră mai înainte Ureche și Costin. Astfel, în capitolul povestind domnia lui Constantin Duca, cronicarul deschide o necesară paranteză referitoare la ce se putea întâmpla în Europa pe acea vreme, încheiată însă așa: „Să lăsăm cele străine, să vinim iar la Moldova". Ducând narațiunea întâmplărilor de după înfrângerea de la Stănilești până la locul și la timpul unde moldovenii pribegi se așază vremelnic în Rusia, povestitorul se intoarce îndărăt, ca să istorisească ce se întâmplase între timp în țară și se adresează cititorilor în felul următor:

„Acmu să lăsăm cele streine păn-aice a le scrie deodată, până iar le-a veni rândul, și iar să ne întoarcem a scrie, de unde am lăsat a scrie de țara noastră".(321)

În capitolul consacrat celei de-a treia domnii a lui Mihail Racoviță i se întâmplă să vorbească despre evenimentele din Persia, unde se ciocneau interesele turcilor cu ale rușilor. Din nou își ia seama : „Iar lăsând cele streine, să ne întoarcem a scrie iar pentru Moldova noastră". Am insistat asupra câtorva dintre aceste, putem să le numim, ticuri ale povestitorului popular, ale oricărui povestitor popular, pentru că ele segmentează narațiunea în locuri anume, structurând-o în secvențe mai naturale, mai firești în spontaneitatea lor, decât prea rigida cronologie, aducând, în anume fel, cronica la condiția romanului memorialistic.

În general, când Neculce povestește lucruri știute bine de la alții rotunjește secvența narativă aproape perfect, dându-i în același timp repeziciune, ca în pasajul următor:

„Atunce au ucis calul de subt hatmanul Buhuș, și căzdusă hatmanul într-un răzor, cu fața în sus, de nu să pute îndată să să scoali.Și nemții năvălie să-l apuce, iar un căpitan moldovan, anume Decusară, au grăbitu cu calul asupră-le, și s-au apucat hatmanul de coada calului lui Decusară, și, ținându-să bine, l-au scos din năvala nemților".(144-145)

Când povestește lucruri știute foarte bine de el, cronicarul, cum am văzut, rămâne deosebit de interesant prin observația psihologică și de caracter, prin modul cum memorialistul, ca în cazul povestirii bătăliei de la Stănilești, face să pivoteze totul în jurul propriei persoane, sau măcar aceasta este tendința căreia numai cu greu se sustrage. Când înfățișează lucruri depărtate, din țările străine, auzite de la alții, mai mult vag și nu ca pe niște informații precise, pagina epică ia aspectul de carte veche, bătrânească, în care națiile sunt numite prin singularul Neamțul, Prusul, Franțojul, Englezul, Moscalul, Svedul sau Cifedul, Veneticul, Hișpanul, iar țările

Scanned with OKEN Scanner

cu denumirile lor arhaice, chiar pentru acea vreme; Chitai, Hindiia, Englitera, Franțiia, Dania, Țara Morii sau Țara Moree, Pomoranii etc. Despre unii principi streini sunt reținute mai mult informațiile cu caracter anecdotic. Când i se întâmplă să imite pe Ureche sau pe Costin în tehnica portretului, ca să spunem așa, lui Neculce îi ies niște caricaturi, în definitiv potrivite epocii fanariote pe care o descrie în ultima parte a cronicii. Iată-l pe Grigore Ghica al II-lea:

„Era acestu domnu Grigorie-vodă la stat mic și supțire, la față uscat. Numai era cu toane, atâta că la unele să arătă pre harnic, bun și vrednic, milostiv și răbdătoriu. Și în viiața lui era tot cu mese mari, cu cântări și cu feliuri de feliuri de muzici în toate dzilele. Pre de ave vro treabă mare, să nu iasă la câmpu, ca să facă veselii cu naiuri și cu cântece hagimești și cu mulți peilivani măscărici. Și pre boieri totdeauna îi pofti è să fie cu dânsul la primblări. Și dacă iește la câmpu, era prè lascav și darnicu"... „Era acestu domnu și curvar. Multe țiitori fete mari ține și apoi le îndzăstra și le mărita, cu haine, cu odoară, ca pre niște fete de boier. Numai nu să amesteca la fete de casă mare, ce de căpetenii mai de gios. Și ave doamnă și coconi, și nu să rușina, de-ș făce casa de ocară un om mare ca acesta"... „La giudecată îi păre că giudecă foarte bine, și cumu-i păre. așe rămâne"... „De să clintie păn-afară den târgu sau păn' la vreun boier, tot cu căruța cea de cupărie după dânsul. Că preste tot cesul be ori vin cu pelin ori vutcă"... „Greci mulți adusese în țară, de mânca lefe tot din visterie".(349)

Constantin Mavrocordat este și el urît fizicește:

„Acest domnu Constandin-vodă era un om pre mic de stat, și făptură proastă, și căutătură încrucișetă, și vorba lui înecată".(356)

Cronica lui Neculce ne apare astfel simțitor apropiată de condiția romanului memorialistic, firește fără ca autorul ei să fi avut o asemenea intenție, măcar pe departe. La Neculce se observă tendința de a se conforma tradiției cronicărești. Însă tentația de a pune pe hârtie amănuntul caracteristic, expresiv, atracția spre anecdotic, uneori spre pitoresc, în fine tirania unei memorii prodigioase care împinge sub condei valuri de fapte trăite, cu plăcerea vădită, irezistibilă, de a istorisi, sparge vechile tipare și fac din Neculce un scriitor artist în toată puterea cuvântului. Neîndoios, el a beneficiat de o bogată tradiție culturală, dar a fost în același timp un cărturar de mare talent, care a făcut parte dintr-o generație de personalități puternice — Dimitrie Cantemir și stolnicul Constantin Cantacuzino în primele locuri — cu un pronunțat simț al demnității și independenței omului, ca și al poporului căruia aparțineau. E drept, iubirea de țară și de neam, umanismul ardent prin care se demonstra cu mândrie, în fața lumii de atunci, descendența latină și romană a poporului nostru nu le aflăm la Neculce în formele explicite pe care le întâlnim la Grigore Ureche, Miron Costin, Dimitrie Cantemir și stolnicul Constantin Cantacuzino. Dar opera lui este floarea rară crescută sub aceste cupole. Așa după cum, în secolul următor, după revoluția de la 1848, după Unirea de la 1859 și realizarea Independenței în 1877, s-a ivit — sub auspiciile Junimii și descoperită de Eminescu — opera lui Creangă, o altă eflorescență a etnosului în cultura și arta națională cristalizată în cuvânt, fără paradă, justificată prin ea însăși, ca un fenomen natural.[1]

[1] A se vedea și capitolul consacrat lui Neculce în *Valori expresive*... op. cit.

Scanned with OKEN Scanner

PREDECESORII, CONTEMPORANII ȘI URMAȘII LUI ION NECULCE[1]

Cum s-a văzut, caracterul memorialistic al cronicilor românești, al celor moldovene în primul rând, poate fi observat începând cu letopisețul lui Miron Costin. Continuatorul lui Ureche și istoricul domniilor lui Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan ținea, cum s-a arătat la locul potrivit, să ne încredințeze, dezvoltând o mică teorie asupra importanței simțului văzului, de calitatea informațiilor provenite de la un martor al evenimentelor, eventual un părtaș la ele, cum a fost cazul său. Memorialistica este, cum prea bine ne-am putut încredința, dominantă și în cronicile muntene, la Radu Popescu și la *Anonimul brîncovenesc*, cu deosebire bogată însă în letopisețul celui de-al treilea moldovean, Ion Neculce. Ba chiar, începând din momentul când scriitorul însuși intră în arena vieții sociale, cam din vremea domniei lui Constantin Cantemir încoace, caracterul pur istoric și de cronică cedează tot mai mult teren în favoarea memorialistului, până într-atât încât la un moment dat autorul apare aproape ca un personaj în jurul căruia se învârtesc toate întâmplările despre care vorbește.

Fapt oarecum curios, scriind cronica sa târziu, dincolo de vârsta de 60 de ani, Neculce a avut la dispoziție cel puțin trei cronici-memorial, pe care le-a consultat îndeaproape și despre care a preferat să tacă. Dacă ar fi să-l credem după cele spuse în predoslovia la letopiseț — „însă până la Duca-vodă cel Bătrân l-au scris di pre nește izvoade ce au aflat la unii și la alții [...] iară de la Duca-vodă cel Bătrân înainte, până unde s-a vidé [...] nici de pre un izvod a nemărui, ce au scris singur dintru a sa știință, cât s-au tâmplat în viiața sa“ —, ar însemna că aproximativ numai o șesime din cronică e lucrată după izvoare scrise (1661-1683, 11 ani, cca. 40 de pagini), restul de cinci șesimi (1683-1743, 71 de ani, 19 capitole, însumând cca. 250 de pagini) aparținându-i în întregime, scoase fiind adică din memoria sa: „Nu i-au mai trebuit istoric strein, să cetească și să scrie, că au fost scrisă în inima sa“.

Într-un fel, Neculce este sincer și are dreptate. Într-altul, însă, nu. Cronica lui este foarte personală, indiferent dacă a utilizat sau nu izvoare scrise ori din categoria celor orale: „ce au aflat la unii și la alții și din auzitele celor bătrâni boieri“. Dar acele „nește izvoade“, nenumite, sunt — acum se știe cu siguranță — trei cronici diferite ca întindere și factură, începând fiecare din ele a povesti evenimentele din istoria Moldovei exact din momentul în care Miron Costin sfârșea letopisețul său, adică din anul 1661, și anume: letopisețul pe care Mihail Kogălniceanu îl atribuia lui Nicolae Costin, pentru anii 1661-1716, letopisețul atribuit lui Nicolae Muste, pentru anii 1661-1729, și cel atribuit lui Alexandru Amiras, pentru anii 1661-1733[2]

---

[1] Și în acest caz am sacrificat cronologia strictă în favoarea organizării logice a expunerii.

[2] Vezi *Letopisețele Țării Moldovei*, 1845-1852, 2 vol., în chirilice, ediție repetată în 3 volume, București, 1872-1874, cu litere latine. La aceasta din urmă facem trimiterile noastre în cele ce urmează. N-am apelat la editările mai noi, pentru a nu strica unitatea capitolului. Alte reeditări de semnalat: Nicolae Costin, *Opere*, Studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, Prefață de G. Ivănescu, Ed. Junimea, Iași, 1976; *Cronica anonimă a Moldovei: 1661-1720 (Pseudo-Amiras)*, Studiu și ediție critică de Dan Simonescu, Ed. Academiei R.S.R., 1975.

Referitor la problema atribuirilor de paternitate, vezi: C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Damian)* — extras din Analele Academiei Române, s. II, t. XXX, mem. sec-ist., București, 1897 — si, de același, *Izvoadele lui*

Letopisețul anonim al Moldovei pentru anii 1661-1709 (Pseudo-Nicolae Costin)

Pe locul întâi, cronologic, se înscrie ceea ce convențional numim *Pseudo Nicolae Costin*. O parte însemnată din acest letopiseț pare a fi fost redactată de un contemporan al evenimentelor sau, în orice caz, de cineva destul de apropiat în timp de data întâmplării lor, judecând după modul cum sunt consemnate. Atitudinea politico-ideologică a autorului este foarte asemănătoare cu aceea a lui Neculce, exprimată numai pe un ton mai impersonal, mai rece. Și lui îi stă pe suflet amestecul turcilor în treburile țării dar mai cu seamă nu poate suferi pe domnii lacomi de putere și de averi, ori slabi, favorizând „prepuitoarea și neodihnitoarea fire turcească", înființând noi biruri, intensificându-le pe cele vechi. Nici Dabija, cu a cărui domnie, ca și Neculce (și aproape în aceeași termeni), își începe cronica *Anonimul*, nu este cruțat, cu toate că era „om de țară, om bun". În chip vădit mai apropiat în timp de această domnie, cronicarul nu are prilejul să intercepteze „legenda" privitoare la tabieturile lui Dabija, căruia îi plăcea să beie vinul „mai mult din oală roșie de lut decât din pahar", cum avea să acrie Neculce mai târziu. Ci, mai practic, mai realist am zice, e consemnată numai aplecarea spre beție a fostului podgorean din ținutul Putnei, cu strecurarea unei abia perceptibile ironii referitoare la calitatea deciziilor ce se luau în divan sub influența vinului:

„Acest Dabija-vodă au fost om bun, om de țară, iară bețiv; de duo ori făcea divan în zi. Deci la divanul cel de dimineață dvoria toți la divan; iar la cel de chindie umblau fustașii prin târg chiemând oamenii la divan. La beția lui pre mulți îi da la armași să-i spânzure. Iară dacă se trezea nimic nu știa, nici mai întreba; ci-i luase seama și rândul toți, și, de orânduia ori pre cine la armaș ori la închisoare, îl slobozia, căci știau că a doua zi nimic nu era". (II, 5)

Ponegriți, ca și la Neculce, sunt mai ales Dumitrașcu Cantacuzino și Ducavodă cel Bătrân. În legătură cu cel dintâi se insistă amănunțit asupra caracterului și multor răutăți pe care le făcea. Era fricos — „că-i pusese Dumnezeu acea zăbală în gură și într-însul frica" — și, pentru a fi mai sigur pe scaun, adusese tătarii la iernat în țară, lăsându-i s-o jefuiască în voie. Bine informată, cu amănunte revelatoare, pagina are caracter de proces verbal, de rechizitoriu și în același timp de reportaj:

„... adus-au pre Hanger-Sultan cu tătarii de au iernat în țara Moldovei peste iarna aceia la veleatul 7182, care ca niște păgâni multă răutate au făcut oamenilor din Moldova, muncindu-i și pre cărbuni punându-i și la cap cetluindu-i și de femei și de fete râzându-și aevea; cerând bani de la oameni, odoare, haine ce-și avea. Pâne le scotea de prin gropi și le vărsa înaintea cailor lor, și îstovindu acele încă și mai căznea de iznoavă, numai ca să le afle de oriunde, și pre multe locuri și pre mulți oameni i-au omorât. Încă și de boieri mazâli ce fusese mai dinainte vreme cu boierii la curte, pre carii i-au apucat la țară de cu toamnă la casele lor, când au mers tătarii la iernatic, nu i-au lăsat să iasă în laturi, și-i muncea în tot chipul, năsălind să le dea ce le venea lor în cuget. Iară venind

---

Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Damian, Extras din Buletinul Comisiunii istorice a României, I, București, 1941; Em. Grigoraș, I. Petre, *Nicolae Costin, Viața și opera*, București, 1939; *Istoria literaturii române*, I, tratat academic, Ed. Acad., 1964, p. 601-603; Al. Piru, *Istoria literaturii române. Perioada veche*, I, Editura didactică și pedagogică, 1969; ultima ediție, Ed. enciclopedică, 1977; v. în fine: Dumitru Velciu, *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1709. Pseudo-Nicolae Costin (Studiu critic)*, Ed. Minerva, 1989; v. de același: *Un „universal" al lui Petru cel Mare folosit în „Letopisețul Țării Moldovei pe anii 1661-1709 (Pseudo-N. Costin)*, în *Revista de istorie*, tom. 28, 1975, nr. 7, extras Ed. Academiei; v. de același *Noi considerente privind autorul izvodului lui Teodosie Dubău*. Ibidem, tom 24, 1981, nr. 9, Ed. Academiei.

Scanned with OKEN Scanner

primăvara, când au stătut a să ridica ei depre țară, au luat tot de la cine au fost rămas nemâncat de dânși și neluatu, ce nu stricară de cu iarnă: iepe, cai, boi, vaci, oi, și pre multe locuri au prădat și au luat și oameni de i-au robit". (II,10)

Neștiind atât de bine limba țărănească și moldovenească, ca Neculce, și, firește, neavând talentul acestuia, fiind totodată un temperament mai sobru, *Pseudo-Nicolae Costin* nu colportează anecdote. Nici atitudinea antigreacească și antifanariotă nu-l arată atât de neînduplecat ca pe Neculce, care lasă câteva pagini de retorică pamfletară uimitoare prin sprinteneala condeiului. El ține să consemneze însă faptele mai în detaliu. Foametea cumplită din vremea celei de-a doua domnii a lui Dumitrașcu-vodă este descrisă cu toate datele pe care autorul le cunoște, cu notarea prețurilor alimentelor, cu consemnarea unor cazuri de antropofagie, incredibile pentru noi cei de azi, insistența la amănunt trecând înaintea aprecierilor sintetice:

„În zilele acestui Dumitrașco-vodă, așa jăcuind pânele de pre la oameni din câtăși era în țară, că de 4-5 ani tot oști și prăzi erau într-însa, și erau oamenii foarte câte puțin, pentru neputință. Deci luându-le pânea și de câte avea, s-au făcut foarte foamete mare, cât au agiuns mârța târgului, cea de 16 ocă de grâu, 3 lei bătuți, iară sacul de secară, ca de 2 mirțe și polu, era cinci șase lei. Pentru aceasta s-au făcut foamete mare, de mânca om pre om; că în Iași au amăgit un țigan pre uă fată săracă și au băgat-o într-o pivniță pustie, și acolo au ucis-o și au tăiat dintr-însa de au fript și au mâncat, pre care l-au și prins Dumitrașco-vodă; spunând dreptu nu i-au făcut nimică; și prin multe locuri s-au înțeles așa. Apoi murind, mulți oameni de foame, ca de ciumă, zăcând pre ulițe, de aceea se învățase lupii de mâncau acele trupuri moarte, neputându-i birui cu îngropare pre toți morții". (II,34)[1].

Citind pasajul de mai sus, lui Neculce nu-i venea probabil să creadă și de la momentul când scrie cronica sa, contrage totul în două-trei rânduri, fără a se abate totuși de la ceea ce găsise însemnat la scriitorul dinaintea sa:

„... era mare foamete, că fusesă țara băjenită și nu putusă oamenii ara și nu se făcuse pâne. Era oameni tot leșinați și morți pe drumuri și pe uliți, cât să mânca om pe om". (163)

Rău văzut este și Duca-vodă cel Bătrân, în toate cele trei domnii. E denunțat cum că, în tovărășie cu doamna sa, ar fi „cârciumărit bucatele" și toate plocoanele ce le veneau în depozit de la supuși, că, „i se lărgise mațele spre luat" și lui și doamnei sale. Cu maliție ascuțită se insinuează că între cei doi soți, dezumanizați de atâta lăcomie pentru averi, acum și bătrâni, nu mai existau nici un fel de relații firești.

„Doamna sa, de altă parte, cârciumărea bucatele din casă, pânea ori pe unde avea, și băutură și pocloanele ce le veneau de la beciu; încă făcea boi de negoț și mânca iarna fânețele oamenilor, săracilor, cu boii lor, până se vindea și aceia, și apoi se apuca de alții. Numai o bunătate aveau amândoi între dânșii, că erau foarte curați, cum se grăiește, în casa lor se vrea putea cânta sfânta liturghie". (II,19)

---

[1] Cazul de antropofagie din Moldova este relatat aproximativ în aceeași termeni și de Radu Popescu (vezi comentariul nostru la *Cronicari munteni, infra*, p. 267). Radu Popescu a pribegit cu familia în Moldova prin anii 1678-1680, în timpul celei de a treia domnii a lui Gh. Duca și între cele două ale lui Dumitrașcu Cantacuzino. Asta ar însemna că evenimentul (sau numai un zvon de mare senzație!) era cunoscut și ar fi putut fi chiar consemnat, bunăoară în izvodul lui Teodosie Dubău ori în acela al lui Vasile Damian, după care mai târziu s-a făcut compilația generală a letopisețului. E posibil chiar ca Radu Popescu să fi consultat aceste izvoade, cum a procedat de nenumărate ori cu letopisețele moldovenești. Observația ni se pare demnă de reținut întrucât privește caracterul de memorial al scrierii, produsă adică, la originea ei, puțină vreme după evenimentele la care se referă.

Pedant, ca de la un intelectual al vremii, se menționează evenimentul apariției unei comete, cu explicația originii cuvântului, dăscălește, cu toate considerațiile astrologice de rigoare:

„La cursul anilor 7188, iară de la Hristos 1689, în luna lui decemvrie 10 zile ivitu-s-au pre ceru o stea cu coadă, căreia îi zicu latinii cometa, adecă mătură. Și lungă de cuprindea cu lungimea ei giumătate de ceriu, începându-se întâiu de jos, dintr-o stea despre partea țerei Ungurești, între amiadzănoapte și între apus. Apoi de dzi ce trecea, tot se urca pe ceriu cătră miadzănoapte în sus, și dindărătu să scurta mergându în spre miadzănoapte, precum este umbletul ceriului, cu stelele învârtindu-se către apus. Și așa au trăit șapte săptămâni și patru dzile, până la dzi întâi a lui fevruarie; de acia s-au stins și au perit; care lucru apoi curând după acea cometă s-au scornit vrajbă mare de oști mai la toate împărățiile și țările, câți sînt megieși împregiur, de să hotărăsc cu turcii, iar mai vârtos între împărăția Turculuĭ și împărăția Neamțului, precum scrie mai gios". (II, 20)[1].

Preocupat intens de problemele morale și politice, Neculce scurtează totul și abia în treacăt, *după* ce povestește sfârșitul lui Duca-vodă, mort în exil, în Polonia, unde fusese dus, răpit de un podgheaz leșesc pe când se întorcea din campania de la Viena, scrie: „Fost-au și trii semne mari în dzileli Ducăi-vodă. Că s-au arătat o stea pe cer cu coadă, de s-au vădzut multe dzile. Mânca și lupul oameni. Fost-au și cutremur pre mare".

Povestea ducerii în surghiun a lui Gheorghe Duca, pe drum de iarnă grea, cu o sanie cu doi cai „unul alb și unul murgu și cu hamuri de tei, ca vai de dânsul", cum avea să scrie Neculce, nu-l reține pe acest cronicar mai apropiat de eveniment. Poate că această poveste, exprimând obida poporului asuprit, nici nu se constituise la vremea când scria el, ori poate, dacă era adevărată întrucâtva, nu o cunoștea, ori, dacă o cunoștea, o considera neesențială din punctul său de vedere, preocupat cum este să noteze numai *realități* de prin ordin, fapte cunoscute în mediile boierești de la curte. Relatând moartea lui Gheorghe Duca, în exilul din Polonia, *Pseudo-Nicolae Costin* nu se mulțumește cu constatarea populară pe care avea s-a facă Neculce: „L-au lovit cu cataroaia de voie re, ș-au murit în loc", ci din nou, cu pedanterie dăscălească, notează un adevărat buletin medical, foarte amănunțit, informat, lucrul se vede cu claritate, direct la sursă:

„Sosindu veleatul 7193, iară de la Christos 1685, la luna lui martie, în 24 dzile, într-o marți spre miercuri, către Blagovestenie, la al treilea ceas de noapte, l-au lovit palizu, adecă cataroi, și după acea lovitură au mai trăit încă o săptămână, până iară marți sara, martie 31; iară marți sara, în spre miercuri noaptea, au răposat Duca-vodă în Țara Leșească, în robie, în târgu în Liovu. Și spintecându-l doftorii, după ce au muritu, spun că au găsit în herea lui 27 de petre roșii, așa de late și de groase, într-un chip cumu-i această figură, ce scrie aicea ◇ . Iară deosăbi de aceste, spun că au mai aflat și rărunchii lui, de către stânga, alte două pietre, încă mai mari decât cele din hiere, cumu-s aceste două figuri: ⌊ ⌊ . Iară plămânele cel albe au fost arse de sete; maiul cel negru i-au fost sănătos și inima sănătoasă, însă foarte mare, ca de giuncu interțiu". (II, 32-33).

Știri notate tot atât de pozitiv, cu un minimum de comentariu, se dau și despre domniile următoare, în special despre cele ale Cantemireștilor, Constantin și Antioh. Așa cum însuși o spune, cât privește ajutorul primit de Constantin Cantemir de la Șerban Cantacuzino, pentru ocuparea tronului, cronicarul se informează și din

[1] Inconsecvența grafiilor se datorează ediției Kogălniceanu pe care am utilizat-o în lipsa unui corp modern și unitar al tuturor cronicilor moldovenești de care ne ocupăm aici.

Scanned with OKEN Scanner

izvodul lui Teodosie Dubău, „ce au fost logofăt mare la Cantemir-vodă". Nu sunt lăsate la o parte nici „minunile", semnele prevestitoare, precum nașterea unui viței cu două capete și cu patru ochi, cu precizarea numelui gospodarului la casa căruia se întâmplase fenomenul: „la Andrei Stegaru, în târgu Iași", în timpul domniei lui Antioh Cantemir. Comentariile continuă să rămână sumare în asemenea cazuri: „Povestesc oamenii, unde se fac de aceste semne nici de un bine nu este", notează scriitorul, după ce informase despre o altă „minune": în Branițte, la un om anume Toader, căruia i se născuse un copil „fără mâini și fără cerul gurii (II, 52). Abținerea de la comentariu surprinde mai cu seamă în ceea ce privește faptele pur istorice, cum ar fi campaniile de cotropire a Moldovei în timpul domniei lui Constantin Cantemir, efectuate de Ioan Sobieski. Abia dacă se reproșează leșilor că țin încă la ei moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava și alte odoare ale mitropoliei, răpite cu această ocazie, „fără nici o pricină" (II, 36). Cât privește pe mitropolitul Dosoftei, ar reieși că acesta a plecat de bună voie în Polonia, lucru ce poate fi adevărat. Jafurile podgheazurilor leșești, ori căzăcești, chiar și ale moldovenilor rătăcitori în bande pe propriul lor teritoriu, sunt însemnate sec, precum în acest pasaj, unde este vorba de moartea doamnei Ruxanda, fiica lui Vasile Lupu:

„Așijdere, tot atunci, la întorsul craiului leșesc de la Fălciu, răschirându-se leșii, și cazacii, și moldovenii pribegi prin țară, drept jacu, de au agiunsu și pre sub munte, aflat-au pre doamna Ruxanda, fata lui Vasile-vodă, pre care o au ținut-o feciorul lui Hmil, anume Timuș, în cetatea Neamțului, și cu multe munci au muncit-o pentru avuție; pe urmă i-au tăiat capul, pe prag, cu toporul. Spun cum să fie găsit la dânsa 19000 de galbeni".(Ibidem)

Mai interesant este să observăm că, tot așa, sec, fără nici un fel de comentariu participativ, este povestită moartea fraților Velicico și Miron Costin din porunca lui Constantin Cantemir, în finalul capitolului consacrat domniei acestuia. O asemenea constatare ar fi, într-un fel de natură a pleda în favoarea paternității lui Nicolae Costin asupra acestui letopiseț, așa cum afirmase Kogălniceanu cu mai bine de 130 de ani în urmă. La moartea năprasnică a tatălui și unchiului său, Nicolae Costin avea 31 de ani și stătuse, preventiv desigur, la închisoare câtva timp. Apoi Constantin Cantemir încercă să se împace cu Costineștii, logodindu-și pe una din fete cu Pătrașcu, fiul lui Miron și fratele lui Nicolae, cum arată Neculce. Același Neculce, atât de abundent în comentarii la faptele pe care le relatează, ne mai spune că bătrânul Cantemir regreta pripeala cu care ordonase uciderea celor doi, mai ales a lui Miron: „dup-aceea să căiè ce-au făcut și de multe ori plângè între toată boierimea și blăstăma pe cine l-au îndemnat de-au grăit de i-au tăiat". Nicolae și frații săi, Pătrașcu și Ioniță, s-au bucurat de oarecari favoruri în timpul domniei lui Constantin Cantemir, în timpul celei de-a doua înscăunări a lui Antioh, ca și în scurta domnie a lui Dimitrie (1710-1711). Aveau însă, cum tot Neculce informează, despre Ioniță: „mare rană în inema lui pentru tăierea tătâne-său, lui Miron logofătul". Așa s-ar explica lipsa totală de comentarii afective, în vreun fel oarecare, din paragraful care povestește decapitarea Costineștilor, în cazul că autorul este Nicolae, consemnând rece, din simplă îndatorire profesională, un fapt care îi stătea pe suflet.

Un argument de asemenea în sprijinul ipotezei că Nicolae Costin ar avea un rol oarecare în compilarea acestui letopiseț, definitivat, în tot cazul, pe timpul domniei celei de-a doua a lui Nicolae Mavrocordat, este și împrejurarea că, spre deosebire de tonul mai neutru al lui Neculce, Mihail Racoviță este categorisit în

Scanned with OKEN Scanner

rândul domnilor iscoditori de biruri noi, însemnate cu meticulozitate[1]. Acum cronicarul abandonează expresia sobră și începe a condamna fervent abuzurile, în timpul celor două domnii ale lui Racoviță. Cum se știe, Nicolae Costin și frații săi — prigoniți de Cupărești care aveau în frunte pe Iordache Rusăt — au trebuit să fugă în Țara Românească, la curtea lui Brâncoveanu. Oricum, detaliile privind dările către stat din acea vreme rămân ca un document zguduitor în istoria noastră plină de tot soiul de spolieri administrative. Peste multe altele, primăvara, la săpatul viilor, stăpânirea inventează birul numit *pogonărit;* la cules, toamna, născocește *vădrăritul;* nici nu se termină de încasat vădrăritul și, venind iarna, când fumul ieșind pe coșuri putea fi indiciul unei cât de cât bune stări a oamenilor, apare *fumăritul* sau *hornăritul* etc. (Până nu de mult acest groaznic năravfiscal avusese efect asupra modului de construcție a caselor țărănești din Moldova, fără hornuri, fumul fiind lăsat să iasă numai sub acoperiș).

Desigur, la mijloc intrând un cât de neînsemnat artificiu de compoziție, nu întâmplător începutul celei de-a doua domnii a lui Mihail Racoviță, în iulie 1708, este marcat prin o calamitate naturală, semn al providenței, în perfect acord cu ceea ce avea să se spună despre greutatea și mulțimea birurilor. E vorba de o altă năvală a lăcustelor, descrisă fără fiorul dantesc din cronica lui Miron Costin, sigur însă influențată de ilustrul înaintaș:

„Într-acestaș anu au venit vara și lăcuste în țara Moldovei, de au acoperit cu taberile lor pre multe locuri, și au mâncat roada de pâne la multe părți; și așea s-au îngropat în țară, care din an în an tot s-au îngropat și s-au înmulțit fără cislă de multe, până-întracest văleat 7220, și așea s-au adaosu de s-au înmulțit, cât nu să vedea soarele de dânsele când zburau; ce nu era putință să meargă omul pe drumuri călare sau cu carul de putoarea mare unde să tâmpla masul lor. Ci atâtea să scumpise pânea, cât s-au adus mare cumpănă oamenilor spre foamete..." (II, 56)

„Tabere" de *lăcuste* „acoperind multe locuri", „mâncând roada de pâne", „îngropându-se în țară" și „înmulțindu-se din an în an", „cât nu se vedea soarele de dânsele", lăsând „putoare mare unde se tâmpla masul lor", producând „scumpirea pânii" și „mare cumpănă oamenilor"? Citit cu un ochi pozitiv, rece, paragraful de mai sus pare mai curând o pagină pur informativă, de reportaj, cum spuneam. Însă situarea lui (intenționată?) la începutul capitolului ce avea să vorbească de cea de-a doua domnie a lui Mihail Racoviță, de tristă amintire pentru cronicar, cât și anume conotații datorate mai mult evoluțiilor semantice decât intențiilor autorului, îl fac să sune parabolic.

Că este vorba de o compilație, în anume locuri lipsită de cursivitate, cu dislocări și cu unele puneri la cap vizibile, se poate deduce și din faptul că după cea de-a doua domnie a lui Mihail Racoviță Pseudo-Nicolae Costin introduce un amplu capitol referitor la *Istoria pentru craiul Șvedului Carol al XII-lea, când s-au sculat asupra împăratului Petru Alexcevici, la anul 1709,* fragment independent, conținând informații deloc asimilate unei cronici referitoare la Moldova, cum le aflăm în opera lui Neculce, mai târziu. Se vede cât de colo cum cronicarul compilator lucrează cu

[1] Firește, nu ne propunem aici o dezbatere în jurul problemei paternității letopisețului în chestiune. Voim numai să sugerăm posibilitatea păstrării ipotezei emise de Kogălniceanu, anume că principalul compilator al acestei cronici (căci de originalitate absolută nu poate fi vorba, de vreme ce însuși textul denunță izvoare colaterale, precum acela al lui Tudose Dubău logofătul, care a trăit și a scris pe timpul lui Gheorghe Duca și Ștefan Petriceicu) ar fi chiar Nicolae Costin. În *Revista de istorie*, nr. 2, t. 27, 1974, D. Velciu, pe urmele lui C. Giurescu, emite părerea că principalul compilator ar fi un Sava Ieromonahul, asistat însă de Nicolae Costin.

Scanned with OKEN Scanner

hârtiile pe masă, transcriind pur și simplu în românește documente mai mult sau mai puțin oficiale, buletinele de informații ale vremii. Peste marginile necesității, interesând însă ca memorial de epocă, sunt date, de o pildă, toate „izvoadele" conținând „câtă sumă s-au luat robi din șvedi și câte lucruri ale oștii", în bătălia de la Poltava, câștigată de ruși, numărul și chiar numele generalilor, ofițerilor și subofițerilor. al regimentelor de tot felul, al armamentelor, numărul și numele morților și răniților etc. Abia la sfârșit, revenind la istoria Moldovei, întreagă această relatare amănunțită despre trebile rușilor și ale suedezilor pare a-și avea rostul oarecum, când se caută motivarea mazilirii lui Mihail Racoviță. Acesta ar fi fost acuzat de pactizare cu cazacii și cu leșii, fără știrea Porții, permițând tacit și trecerea unui detașament suedez de la Tighina (unde se afla regele Carol al XII-lea) spre Polonia. De fapt, aflăm de la Neculce (care asamblează și topește mult mai bine toate aceste știri în letopisețul său), se pregătea venirea la domnie a lui Nicolae Mavrocordat. La mijloc interveneau și anume uneltiri ale lui Brâncoveanu, ne încredințează tot Neculce, uneltiri în urma cărora sultanul trimitea, fără știrea marelui vizir (puterea turcească dădea semne din ce în ce mai vădite de dezagregare!), un om al său de taină, să umble „teptilu" la Moldova (Neculce, *op. cit.*, p. 248), spre a culege informații despre comportarea domnului. Cu acest prilej, boierii pribegi îl pârâră pe Racoviță că ar fi voit să se hainească, drept care se urgentă prinderea și trimiterea lui la Țarigrad, de către un Iusuf-Aga, în fruntea a 600 de spahii „cu mare mânie și grabă", în ziua de 14 octombrie, precizează cronicarul, „fiind vineri, fiind Mihai-vodă la biserică la Trii Sfetilele, fiind în ziua sărbătoarei a Prepadomei, fiind cursul anilor de la Adam 7218, iară de la Hristos 1710" (II, 69).

Nicolae Costin[1]

Un caracter memorialistic mult mai pronunțat are partea din letopisetul moldovenesc pentru anii 1709-1712, venind în continuarea celei despre care am vorbit mai sus și al cărei autor este — toți cercetătorii sunt aici de acord — Nicolae Costin. Din păcate scriitorul nu are nici o atitudine critică față de Nicolae Mavrocordat care-i acordase cea mai înaltă dregătorie din câte avusese până acum, aceea de mare vornic al Țării de Jos. Îl cunoscuse, cu câțiva ani înainte, pe vremea când pribegise la curtea lui Constantin Brâncoveanu și făcuse o călătorie la Constantinopol, pe Alexandru Mavrocordat Exaporitul, tatăl domnului al cărui cronicar oficial se făcea. În chip vădit, Nicolae Mavrocordat e opus lui Mihail Racoviță, mai întâi în modul cum ascultă plângerile oamenilor asupriți de strângătorii de bir, zlotașii. Chiar și țăranii, ne încredințează Nicolae Costin, erau primiți cu plângeri la curtea domnească"

[1] Nicolae Costin este cel de-al doilea fiu al lui Miron, născut cam pe la 1660. Făcuse studii temeinice de latinește la o școală iezuită din Iași și în Polonia, unde însoțea pe tatăl său în exil. După moartea acestuia din urmă, poruncită de Constantin Cantemir, Nicolae fu ținut în prevenție o bucată de vreme. Izbuti însă să fugă și să se adăpostească în Țara Românească, de unde reveni numai în 1700, odată cu instalarea la tron a cumnatului său după soție, Constantin Duca, de la care primea și funcția de mare hatman. Fugi din nou în Muntenia sub Mihail Racoviță, în 1703, și se întoarse la începutul domniei lui Antioh Cantemir, care-i dădu vornicia Țării de Jos, hotărât cum era să se împace cu Costinești. Când Nicolae Mavrocordat lua domnia Moldovei, în 1709, Costin devine boier de divan și interpret principal pentru delegațiile străine, primind totodată însărcinarea de a redacta cronica

„Se invitase acmu țeranii de veniau la divan cu pâră asupra zlotașilor, că le-au dat năpăști (= foi de impozite); ce îndată poruncă ieșia, și cu mare scârbă asupra acelor zlotași, carii n-ar întoarce banii oamenilor ce le-au luat pentru năpăști". (II, 75)

Ceea ce ar putea fi adevărat, regimul Mavrocordăteștilor, inaugurat prin domnia lui Nicolae, însemnând un început de percepere mai omenească, mai rațională, a impozitelor asupra țării secătuită de orice vlagă economică. În stilul său colorat, Neculce spune același lucru:

„Și-ndată au și dat cuvântu mojicilor să-ș iè banii înapoi de la boierii zlotași [...] Și zlotașii ca vai de capul lor, îmbla șipurindu-să și rugându-să mojâcilor, și-ndatorându-să, ș-întorcând mojâcilor. Și le făcè zapis, să-i mai aștepte, și mojâcii nu priimè. Iară după ce au sosit în Ieși (Nicolae Mavrocordat, n.n.), rădicatu-s-au tot târgul asupra zlotașilor, de nu putè războ pe uleți de nărod de oameni, cumu-i rândul prostimei [...] Ce i-au bătut Neculai-vodă (pe zlotași, n.n.) cu buzduganul și i-au plătit țăranilor pîn'la un ban" (251—252).

Neculce însă putea fi, de la momentul scrierii letopisețului său, cu peste 30 de ani mai târziu, subiectiv și el, dat fiind că Nicolae Mavrocordat fusese acela care-i obținuse de la Poartă firmamentul de iertare și repunerea în drepturi, după exilul de doi ani în Rusia și alți 7 în Polonia.

Aflat tot timpul la curte, pe parcursul celor două decenii de care dă seamă în letopisețul său, sub Nicolae Mavrocordat, când deține rangul de mare vornic al Țării de Jos, și sub Dimitrie Cantemir, ca vel-logofăt, Nicolae Costin scrie ca martor ocular, uneori cu un rol anume în mijlocul evenimentelor. Era folosit mai ales ca interpret de latinește și polonă, cum însuși ne încredințează, de o pildă în cazul ambasadorului francez „Dezalor" (=Des Alleurs), în trecere spre Poarta otomană,[1] ori în acela al primirii de către Nicolae Mavrocordat a voievodului Iosif Potochi al Haliciului. Acesta din urmă, izgonit din țara sa după evenimentele de la Poltava, căuta un loc de „amistuit" în Moldova, pentru sine și pentru mica lui trupă, dorind a intra în legătură cu Carol al XII-lea, găzduit de turci la Tighina. Socotindu-i „cinstea" — cu toate că era mai mult un aventurier oarecare — Nicolae Mavrocordat îl primește cu toate onorurile și-i trimite în întîmpinare pe vornicul de Țara de Jos Nicolae Costin, *„pentru limba leșască, cu închinăciunea și cercetarea venirii lui"*. La primirea oficială la palat, interpretul este de asemeni de față. Scena este descrisă în cele mai mici amănunte, cu mare atenție la protocol și cu o notă bună pentru latineasca lui Nicolae Mavrocordat, patronul memorialistului:

„A doua-dzi au purces la adunarea sa cu Nicolai-vodă, pe cal turcesc prea împodobit, și alți doi cai iar turcești pentru alți doi oficeri ai lui cu alaiu domnesc, siimeni, paici, pînă seara în casa cea mare, au pus scaun domnesc și lui, din stînga, alăturea cu scaunul lui Nicolai-vodă; eșindu-i înainte Neculai-vodă, dreptu spătăriei, au petrecut pînă seara în casa cea mare, la scaunul său. Acolo stînd

---

oficială a țării. Dimitrie Cantemir îl ținu și el, din tact politic desigur, printre boierii de sfat, mai mult formal, fără a-l lua în exilul din Rusia. Dealtminteri, la tron venea din nou Nicolae Mavrocordat, patronul cronicarului. Murea destul de tânăr însă, în 1712.

În afară de *Letopisețul Țării Moldovei de la 14 oct. 1709*, continuarea celui numit și *Pseudo-Nicolae Costin* (vezi imediat mai sus), până la anul 1711, lui Nicolae Costin îi datorăm și compilația intitulată *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, precum și Ceasornicul domnilor, versiunea românească a operei scriitorului spaniol Antonio de Guevara, tradusă prin intermediul uneia latine, *Horologii Principum sive de vita M. Aurelii imperatoris*, făcută de germanul Johannes Wankelius. (Vezi alte indicații bibliografice în notele următoare).

[1] Mai amintim că un alt francez, abatele Philippe d'Avril, *„În căutarea unui drum spre China"* — cum scrie el în memorii — fusese primit, în 1685, la Iași, mai întîi tot de Nicolae Costin, numit de astă dată *„le fils du grand chancelier"*. (Cf. Papiu Ilarian, *Tesatiru...*, vol. III, p 188)

Scanned with OKEN Scanner

în picioare amîndoi, cu şlicile a mînă, întâi voroavă latinească au început voievodul de Kiev către Neculai-vodă; pe urmă răspunsul la voroava lui Neculai-vodă iar latineşte. Cine s-au tîmplat cu mare mirare au fost a înţelege după limba latinească din cuvintele alese şi împodobite către voievodul de Kiov..." (II, 77).

Ce se ascunde îndărătul acestor ceremonii complicate, mai curând ridicole, fiind vorba de nişte prinţişori mărunţi la cheremul marilor puteri? Iosif Potoţchi căuta hrană şi adăpost pentru el şi suita lui, peste 3000 de ostaşi, în timp ce Mavrocordat căuta să-l evite, neavând încă avizul Porţii şi trebuind să hrănească încă alţi 3000 de fugari, suedezii cu regele lor oploşit la Tighina, cărora, arată, cronicarul, nu le ajungea 1000 de ialoviţe pe o iarnă, pentru „marea flămânziciunea lor". Urmarea fu tot ceea ce poate fi mai contrariu unui protocol fastuos. Trântorii venetici mâncară tot, până ce înşişi, neobişnuiţi cu munca şi locurile, începură a se îmbolnăvi şi a muri de foame:

„Iară 3000 de oameni ai lui [Potoţchi] au rămas de au vărat şi peste toamnă aice în ţară, la Cârlegătură, cu colibi pe văi; nu rămânea nime nice cu bou, nice cu vacă, nice cu stupu, nice cu fânaţe, nice cu pâne, că călcau ţarinile cu caii săi ce-i lăsase slobozi, neîmpiedicaţi; hălăşteiele săci de peşte, vânându-le ei; iară tot mureau de foame, şi acmu şi boală intrase într-înşii". (II, 78).

Până la urmă prietenia cu Potoţchi se strică aşa de mult, din pricina treburilor de ordin economic, încât Nicolae Mavrocordat, încurajat desigur şi de Poartă, care nu putea vedea în el un aliat de vreun folos cât de cât, porunci slujitorilor şi chiar populaţiei să-i bată şi să-i izgonească din ţară: „pe la cârşme, de se îmbătau, îmblau cu sabiile smulte, răniau, băteau pre mulţi şi omorau pen târg" (II, 78).

Un personaj mai mult decât memorabil în cronica lui Nicolae Costin, cum nu-l aflăm nici chiar la Neculce, căci nu a avut cum să-l cunoască atât de aproape, este vornicul Iordache Rusăt Cupariul, „matca tuturor răutăţilor", cum i se spunea, Pardosul din Istoria ieroglifică a lui Dimitrie Cantemir. Grec ţarigrădean, strănepot al Cantacuzinilor, Toma, Iordache şi Constantin, frate cu Antonie Ruset-vodă (domn al Moldovei între 1675 şi 1678) — dăm toate aceste informaţii ca să se vadă clar cum pătura conducătoare provenea din fanarioţi, care erau aproape toţi rude între ei, în ciuda confuziei de nume ce s-ar putea produce — Iordache Ruset venise probabil în ţară odată cu Gheorghe Duca, prin 1675. A uneltit împotriva aducerii la tron a lui Constantin Cantemir, care l-a ţinut o vreme închis, fără a-l putea câtuşi de puţin anihila, dimpotrivă, eliberându-l şi încredinţându-i funcţia-cheie de mare vistier, în 1685. Împreună cu Lupu Bogdan, ne spune Neculce *(op. cit.*, p. 184) „chivernisea şi mânca ţara cum le era voia". El este acela care pune la cale uciderea Costineştilor, fraţii Velicico şi Miron, continuând, după înlăturarea adversarilor, ca şef al partidei Cupăreştilor, mai ales sub domnia lui Mihail Racoviţă, a conduce din umbră ţara Moldovei, până în vremea lui Nicolae Mavrocordat. Acesta, la multele pâri ale celor ce fuseseră persecutaţi de Cupăreşti, îl închide, voind să-i taie limba ori chiar să-l ucidă, iertându-l însă la numeroasele intervenţii venite mai de sus. Poate mai mult decât cronicarul său, Nicolae Mavrocordat cunoştea marea putere, secretă, a dregătorului. Încă fiind la popreală, vornicul Iordache Ruset, la 23 noiembrie 1710, doi turci împuterniciţi ai Porţii vin la Iaşi şi merg direct la închisoare, sfărâmând „rătezile" şi eliberându-l, timp în care domnitorul, aflat în divan cu judecăţile, nu bănuia nimic.

Lăudând pe Nicolae Mavrocordat, în calitate de cronicar oficial, Nicolae Costin nu are o părere deloc pozitivă despre Dimitrie Cantemir „feciorul lui Cantemir-vodă, cel mic, de au făcut în ţară mari zorbale" (II, 88). Prilejuri ale

Scanned with OKEN Scanner

dezaprobării politicii de alianță cu Rusia cronicarul află prea destule, cumva ponderat însă — față de ce ne-am fi așteptat — fără coloare anume. Nicolae Costin a fost de față, ca și Neculce, la toate întâmplările din vara anului 1711, la Iași, când cu venirea lui Petru cel Mare și a armatelor rusești. Față de memoriile lui Neculce, el este mult mai protocolar și mai rece, mai oficial, cu tendința de a se abține de la comentarii personale, notând, ca într-un jurnal, toate datele privitoare la timp și loc. E cumva clar că Nicolae Costin scrie imediat după evenimente, în timp ce Neculce, se știe, bizuit pe o memorie excelentă, scrie la distanță de trei decenii. Și această împrejurare poate fi cauza caracterului „literar" al cronicii lui Neculce, oameni și fapte — printre ei scriitorul în locul din față — înconjurate de *hallo*-ul amintirii. Aflat în suita lui Cantemir, Nicolae putea fi de față când țarul Petru sosea la Iași, spre seară, urmat de țarină, „ca la un ceas de noapte". Cum nu știa Neculce, ori poate uitase, prima întrevedere dintre împăratul Rusiei și Cantemir avusese loc „în curte, la scări", în momentul când Petru tocmai ieșise de la „feredeu", unde i se oferise prilejul înlăturării colburilor de pe drum:

„Deci împăratul, cum s-au adunat cu boierii de la Prut, au purces numai cu curtea lui și au venit la Iași când apunea soarele, și au mers la curtea cea domnească; iară pre urma lui au sosit și împărăteasa lui; ca la un ceas de noapte. Apoi au sosit și Dumitrașcu-vodă, încă mai târziu; ce acmu împăratul venia de la feredeu și în curte, la scări, s-au adunat cu împăratul, de i-au sărutat mâna; și împăratul l-au sărutat pe capu, luîndu-l în brațe și ridicându-l sus cu o mână, fiindu Dumitrașcu-vodă om scundu și împăratul om de fire întru totul sifaeș. Și doamna lui Dumitrașcu-vodă atunce se adunase cu împărăteasa, și i-au dăruit împărăteasa un left de aur, cu lanțuh și cu petre scumpe, de i-au pus în grumadzi" (II, 102).

Știri precum cele de mai sus nu aflăm în letopisețul lui Neculce, ori că însărcinat cu alte trebi nu fusese de față la momentul respectiv, ori că, scriind târziu și având o reprezentare mai sintetică asupra evenimentelor, nu le socotea demne de însemnat pe unele dintre ele. Așa, spre pildă, „tulburarea" *protocolului* prin anume gesturi insolite ale lui Petru, cum ar fi acela de a-l fi ridicat de la pământ cu o singură mână pe Cantemir[1]. Masa de la palat e descrisă însă, și la unul și la celălalt, cu preocupări morale și de comportament (gest, pantomimă, portretul țarului, deosebit de viu, observat în împrejurări etc.), mai accentuate și mai rotunjite la Neculce ca, la Nicolae Costin grija pentru precizările de timp, zi și loc cu datarea meticuloasă a momentelor ceremoniei toate câte au fost:

„Duminecă, iunie 25, i-au făcut Dumitrașcu-vodă masă mare împăratului și au ospătat pre toți generalii câți se tâmplase; ce Petru împăratul n-au vrut să șeadză în capul mesei, ce au pus pe vezirul său, pe Gavriil Holovcin, carele numai acela mânca carne, fiind post. Iară din dreapta pe scaun au ședzul și împăratul și mai sus de sine pus-au în capul scaunului pe Dumitrașcu-vodă; și când au vrut să șadză i-au sărutat mâna împăratului; împăratul încă l-au sărutat pe capu; și la păharul dentâi, când i-au închinat Dumitrașcu-vodă, iar așa au făcut sărutare. De la împăratul al treilea mai jos au ședzut la masă Toma, spătarul lui Basarab-vodă, domnul muntenescu, și lângă dânsul alt boieru de-a

[1] O „tulburare" de protocol similară, în legătură tot cu Petru cel Mare, e povestită în memoriile lui Saint Simon care, cu 6 ani mai târziu, în 1717, observase foarte de aproape caracterul și comportările nonconformiste ale țarului Rusiei, găsind în ele „ceva sălbatec și totodată majestuos". Curtea de la Versailles fu de-a dreptul șocată când Petru ridică în brațe pe regele Franței, Ludovic al XV-lea — pe atunci ce-i dreptul numai un copil — fără păstrarea vreunei etichete „On fut étoné de voir le Czar prendre le Roi sous les deux bras, le hausser à son niveau, l'embrasser ainsi en l'air, el le Roi à son âge, et qui n'y pouvoit pas être préparé, n'en avoir aucune frayeur"

(*Memoires de duc de Saint-Simon*, publiés par H. M. Chéruel et Ad. Regnier, Hachette, tom. XVI, 1886, p. 22).

muntenilor, anume Gheorghe Castriot, comisu. Și, așa, într-acea zi s-au veselit în casa cea mare, cu toții, cu tubulhanaua; și împărăteasa așijderea, cu doamna lui Dumitrașcu-vodă, în casa cea mică s-au ospătat" (II, 96).

E de prisos să observăm că descrierea ostilităților de la Stănilești, la Nicolae Costin, e și sumară și mult inferioară celei a lui Neculce, care, pe lângă talent, avea și avantajul de a fi participat direct la bătălie, chiar în calitate de hatman al corpului moldovenesc. Costin continuă însă a nota, ca într-un jurnal, scurt, în grabă, înșirând nume de comandanți, nume de locuri, suma carelor, a tunurilor de asalt, numărul ostașilor, ori de câte ori le cunoaște. Nu deține știri în legătură cu condițiile în care s-a încheiat armistițiul și nici, se înțelege, nu mai dă informații despre drumul pribegilor în Rusia, cum va face Neculce. Îi sunt cunoscute însă întâmplările din Moldova imediat după plecarea lui Cantemir, sărăcia, foametea care au urmat, scumpirea alimentelor. Lucru interesant de reținut, mai aflăm că, plecând în Rusia, Dimitrie Cantemir lua cu sine, arestat, și pe vornicul Iordache Ruset, ca periculos, ducându-l până aproape de Kiev, „precum că are frați la Țarigrad, și sunt amestecători de domnii". Cronicarul pare satisfăcut că scăpase de dușmanul de moarte al familiei, când exclamă: „și mira-te-vei de a mai vedea țara Moldovei" (II, 104). Ceea ce confirmă bănuiala noastră că Nicolae Costin scrie îndată după evenimentele la care se referă. Dorința lui arzătoare nu s-a îndeplinit, căci „matca tuturor răutăților" nu stătu la Kiev decât până în 1714, când fu eliberat, la intervenția lui Brâncoveanu și a altora mai mari, mai ocupând apoi funcția de mare vornic și trăind până după noiembrie 1720. De altminteri, letopisețul-jurnal e dus numai până în octombrie 1711, căci ultima însemnare privește sosirea la Iași, cu împuterniciri de la Poartă, a lui Ioan Mavrocordat, fratele lui Nicolae, dragomanul și caimacamul, Nicolae fiind acum instalat pentru a doua oară în scaunul Moldovei. În anul următor, cronicarul nu mai era în viață.

Marea operă a lui Nicolae Costin trebuia să fie *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, numit și *Cartea despre descălecare*, o compilație istorică uriașă, comandată probabil tot de Nicolae Mavrocordat. Se începe, după Biblie, cu Facerea, se poposește la Potop, la Turnul Babel și la toate celelalte momente mari ale istoriei universale, ca în hronografele cele vechi, cu toate că autorul dezvoltă erudiție. Chiar în prefață abundă citatele din Xenofon, Tucidide, Ovidiu, Homer, Empedocle, Thales Milesianul, Pitagora, Cicero. După Bonfinius și după istoricii poloni, Krömer, Stryjkowski, Miechovic, ni se povestește istoria romană, în intenția de a se arăta originile, Nicolae fiind încredințat că tatăl său, Miron, n-a avut răgazul necesar să spună totul pe larg în această problemă. De fapt, acolo unde crede potrivit locul, Nicolae Costin copiază aproape cuvânt cu cuvânt opera lui Miron[1] și pe aceea a lui Ureche, fără a aduce lucruri noi în interpretare: „Nicolae Costin nu luminează nici o idee, nu respiră nici un sentiment [...] Prin natura și originea lor, informațiile subsidiare strică mai mult decât ajută, și opera capătă un caracter pedant și *monstruos*, arată N. Iorga într-o prea aspră judecată[2]. Altminteri privind lucrurile, compilația lui Nicolae Costin a întreținut printre contemporanii săi emulația cărturărească și, mai ales, a transmis posterității o serie de variante, dintre cele mai valoroase ale cronicilor lui Grigore Ureche și Miron

[1] Vezi cât privește contribuția lui N. Costin la *De neamul moldovenilor*... nota de la p. 190 supra.

[2] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, p. 76, Ed. didactică și pedagogică, 1969.

Scanned with OKEN Scanner

Costin. Cât privește „pedantismul", e locul să spuneam că la mijloc e vorba de un anume *stil* caracteristic tuturor scriitorilor vremii (Neculce este o excepție, se înțelege cum și de ce), acela al încărcării informative, al proporțiilor necontrolate, cum este cazul și al lui Dimitrie Cantemir, cu specificația însă că la el profunzimea și imaginația prodigioasă sunt guvernate de geniu, uimesc prin inedit, prin originalitate.

Cu Nicolae Costin, traducătorul în românește al *Ceasornicului domnilor*, o scriere parenetică din categoria *Învățăturilor lui Neagoe...*, la origine opera scriitorului spaniol Antonio de Guevara (1481-1545)[1], se produce unul dintre primele contacte mai substanțiale ale culturii noastre cu Occidentul, se înțelege, prin aceeași filiație polonă, aproape singura posibilă până la această dată. Nu fără efect va fi fost, bănuim, și îndemnul lui Nicolae Mavrocordat către traducător, în elaborarea versiunii românești, judecând după cele spuse în *„Predoslovie către Măriia-Sa Vodă, Luminatului și Înălțatului... Nicolae Alexandru voevod, cu mila lui Dumnedzău domnul Țării Moldovei, milostivului al nostru stăpân"* și după versurile din *Epigramma* de la sfârșit, destul de convenționale, șterse. Mai înaintea intrării în materie, ne întâmpină o lungă și pedantă *Învățătură pentru viiața și chiverniseala domnilor*, cu totul potrivită stilului și temperamentului lui Nicolae Costin, cu citate și parafraze bogate dintr-un mare număr de filozofi și părinți ai bisericii, indicând aria culturii autorului și a altor cărturari din vremea sa: Apolonius, Valerius Maximus, Fulgentius, Xenofon, Boetius, Dioghenes Laertie, Aristotel, Platon, Titeron, Cesar, Seneca, Ciprian, Bernhardus, Casiodor, Sf. Augustin, Plinius cel Tânăr, Tacitus, Dion Casius, Manlius, Quintilianus, Titus Livius, Ovidius, Ariosto, Romsard (sic!), Curtius, Plutarh, Isocrates etc.

Prelucrând în românește cartea scriitorului spaniol, tălmăcitorul este atras în primul rând de figura împăratului și filozofului Marc Aureliu, pus deasupra tuturor celorlalți, lucru semnificativ pentru fiul lui Miron Costin:

„Așea au fostu ceilalți filosofi; iară al nostru Marco Avrilie și filosof au fostu preaînvățat și domnu preaputernic. Deci lesne să vede că mai mult i se cade lui credință, decât altuia. Că, ca un domnu ostenelele (care într-această cale a aceștii vieți rădicând) va spune, iară ca un filosof va arăta liacuri"[2].

---

[1] Cartea lui Antonio de Guevara, cu titlul *Libro llamodo Relox de principe en el quol va incorporado el muy famoso libro de Marco Aurelio auctor del un libro y del otro, que es muy reverendo patre Fray... predicator y coronista de su magestad y agora nuevamente electo en obsido de Guadix*, Valladolid, 1529, era una dintre cele mult răspândite în limbile europene, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Versiunea latină, *Horologii Principium sive de vita M. Aurelii imperatoris* aparține germanului Johannes Wankelius, tipărită fiind pentru prima dată la Torgau, în 1601. Costineștii o aveau în biblioteca lor probabil într-una din edițiile ulterioare latinești, apărute în Polonia, în 1612 la Piotrkov, 1615 și 1636 la Cracovia. Traducerea lui N. Costin era gata înainte de 1700, când începea redactarea *Letopisețului*. Manuscrisul cel mai complet, care a servit la întocmirea primei ediții datorată lui Gabriel Ștrempel (vezi imediat mai jos), datează din 1731, fiind o copie făcută de Ioan Pavăl grămăticul, păstrată în fondurile Bibliotecii Centrale din Iași, cu titlul de *Ceasornicul domnilor ce s-au tălmăcit de pre lătinie spre înălțarea limbii noastre, prin osteniala răposatului Nicolae Costin...* Unele fragmente mai fuseseră tipărite de către N. Bălcescu și A.T. Laurian în *Magazin istoric pentru Dacia*, III, 1846, fără a se menționa că ele ar fi aparținut lui Nicolae Costin, intercalate fiind în *Cronica Țării Moldovei de la 1662-1730*, cunoscută azi sub denumirea de *Pseudo-Muste*, reproduse apoi în notele de la subsol ale ediției a II-a la *Letopisețul Țării Moldovei și Valahiei* (tom. III, p. 15-18), întocmită de M. Kogălniceanu în 1874. Prima ediție completă, *Ceasornicul domnilor de Antonio Guevara, traducere din limba latină de Nicolae Costin*, cu un studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, ediție critică, a apărut în 1976 la editura Minerva.

[2] Nicolae Costin, *Ceasornicul domnilor*, Ed. Minerva, 1976, p. 50.

Scanned with OKEN Scanner

Cu tatăl său se aseamănă Nicolae Costin și când ne vorbește de vremile neprielnice culturii, răgazului pentru scris: „Pre acest înțăleptu filozof și împărat Rîmului, ales de pre carele am scos cartea noastră, pre limba românească, unile — ca toate ale. lui să fi scris, câțiva ani ar trebui adaoși vieții noastre...“ Ca atare, el s-a hotărât să scurteze, rezumând tălmăcirea: „Căci cum am dzis mai sus, nice vremea, nice gândul nu mă lasă, aflându-ne suptu cumplite vremi și de primejdii pământului nostru, care Dumnedzău să le mute și să le prefacă într-alte vremi mai bune și mai norocoasă“[1].

Un început de diferențiere între filozofie și poezie, cea dintâi presupunând rigoare, cea de-a doua delectare, face pentru prima dată Nicolae Costin când, referindu-se la cele spuse de Plutarh, își sea justificat ca Aristotel să fi fost profesorul lui Alexandru, care „nu de tot îi da ascultare, nice îl credea întotdeauna“, în timp ce Homer, poetul, i se impunea total, îl avea de „priaten“ și cartea sa, *Iliada*, mergând „la odihna sa, în mână o avea și când să deștepta, cetiia, de pururia în sân o purta, de multe ori supt cap o punea“ (49). Amândoi, însă, în spiritul celor spuse de Seneca, citat cu *Epistola a 55-a*, erau invocați în sensul pragmatic al învățării din experiența trecutului: „A ne agiutori pre noi pot nu numai cești ce sîntu, ce și cei ce au fostu“ *(Ibidem)*. Impresia cu care rămânem este că tălmăcitorul lui Guevara nu poate scoate o vorbă măcar, în textul de preambul, ce ar trebui să-i aparțină, fără să citeze autorități în materie la tot pasul, ceea ce duce la mari împiedicări în stil. Abia din loc în loc, influențat, se vede, și de vorbirea curentă în epocă, apare câte un paragraf mai curgător, mai liber de sursă. De exemplu, această comparație-hiperbolă referitoare la lăcomie, calul de bătaie al tuturor moraliștilor de pe atunci, în frunte cu Antim Ivireanul:

„Atâta de împuțită, atâta de rea, atâta de uricioasă și cu grije greșală iaste lăcomiia, cât de aș lăcomi cu condeiul mieu a însemna relele careli cuprinde în sine lăcomiia, ar fi așa ca când aș vria apele mării să le vărsu den mare“[2].

Partea cea mai interesantă din toată această transpunere în românește a cărții scriitorului spaniol (nu întâmplător apărută acum în limba noastră, la începutul sec. al XVIII-lea, când Mavrocordații își puneau unele probleme mai complicate de tactică în conducerea țărilor de la nordul Dunării, secătuite economic până la limita cea mai de jos ce se putea imagina), este *Voroava unui lăcutoriu de la apa Dunării, ce venise în divan, cătră sfat, de s-au jeluit pentru tirănie, care au arătat râmleanii pe patriia lui*. Scopul acestui discurs întins pe mai multe capitole, cu tot comentariul său, era, și în originalul spaniol și în intențiile tălmăcitorului român, de a arăta marilor despoți pericolul extraordinar pe care îl prezintă poporul exploatat, adus la disperare, pur și simplu nemaiavând nimic de pierdut, voind, în chip absolut categoric, a dispărea de pe fața pământului, decât a continua să trăiască în cea mai crâncenă oprimare și lipsă. Pătruns în senatul roman, delegatul țăranilor de la Dunăre este cuprins „de a virtuții inimii durere“ și cuvântează cu atâta pasiune și obidă, încât, ne încredințează autorul „nu știu de ar putea mai bine Tulie“ (Cicero, n.n.) aciasta să le grăiască, sau acela, Omirul, să le scrie“. Impresionează puternic chiar portretul țăranului, și aici Nicolae Costin lasă o pagină memorabilă,

[1] La Miron Costin: *„Ce sosiră asupra noastră cumplite aceste vremi de acumu, de nu stăm de scrisori, ce de griji și suspinuri...“ (op. cit. p. 49)... „Iară noi prăvim cumplite aceste vremi și cumpănă mare pământului nostru și noă“ (ibid.). op. cit.*, p. 115.

[2] *Ceasornicul domnilor*, p. 115.

întrecându-se pe sine, când îl aduce în românește, gândul cititorului alunecând o clipă spre portretul ciobanului de pe Rarău, din *Județul sărmanilor* al lui Sadoveanu:

„Era acel țăran la față micșor, la budze mare, la ochi afundat, gălbeneți, la păr gros, la cap gol; încălțăminte avia de piiale de capră, haină de păr de capră, brâu de viței de mare, barbă avia lungă și diasă, sprincianele lăsate pe ochi, la pieptu și la grumadzi ca urșii păros, purtând în mâna un bățu"[1].

Vorbirea țăranului însă, în contrast cu înfățișarea sa, era *„ca o minune"*. Iată cascada întrebărilor ciceroniene adresate senatului în legătură cu cucerirea ținuturilor de la Dunăre:

„Întrebu de voi, romanilor, ce lucru v-au îndemnat pre voi, cei ce sunteți născuți la apele Tivrului, de ați venit împotriva noastră, carii în pace lăcuiam la râpile Dunării? Au priiateni vrăjmașilor a fi, au gândul nostru de vrăjmășie a arăta spre voi l-ați văzut? Au audzit-ați în Râm vestindu-să, precum am lăsat lăcașurile noastre și a năvăli la țări streine? Au înștiințatu-v-au cineva de rocoșiturile (revoltele, n.n.) noastre asupra domnilor noștri, cum am arăta slujba varvarilor celor neodihniți?..."[2]

Iată simetria propozițiilor adversative construite pe scheme sintactice aceleași, cu repetițiile și antonimele dispuse într-un crescendo acuzator. Acum frazarea se mulează perfect pe idee:

„Toți hulesc mândriia, iară nime nu priimiaște plecăciunea. Toți hulescu preacurviia, iară nimeni nu vor să se opriască de la dânsă. Toți hulesc neopriria, iară nime nu silește să se opriască. Toți laudă răbdaria, iară nime nu face răbdare. Toți liapădă împuțiciunia (condamnă lenea, n.n.) și ei șed fără lucru. Blastămă toți lăcomiia și pre toți cu jocuri îi vădzu"[3].

În fond, nu atât meșteșugul retoricesc — care, de ar fi să ne luăm după Guevara, uimise pe însuși Marc Aureliu — cât *comportamentul* țăranului de la Dunăre impresionează pe cititorul de azi. Când își sfârșește teribilu-i discurs, vărsându-și până la fund „otrava inimii", el se așterne la pământ anunțând că e gata să fie strivit în bătaie:

„După ce am plinit eu pofta mea și otrava inimii méle, după obiceiu ce am isprăvit, de v-am vătămat pre voi cu limba mea, iată-mă-s așternut la pământ: aștept bătaie; că mai mult voiu, dându-mă morții, să agonisesc laudă, decât voi, răpindu-mi viiața, să o dobândescu pre dânsa"[4].

Devine clar acum că Marc Aureliu fusese luat prima dată ca pretext de atragere a atenției conchistadorilor lui Carol Quintul asupra atrocităților comise contra populațiilor supuse, de unde putea veni un pericol mare pentru Imperiu, iar a doua oară, în cazul scriitorului nostru, de avertizare împotriva spolierii totale a țărănimii din secolul al XVIII-lea, în țările române. Că și Guevara și tălmăcitorul lui în românește își caută argumentele pledoariei lor în „pesimismul" lui Marc Aureliu — în, altfel spus, ideea zădărniciei tuturor lucrurilor din lumea aceasta — nu fără unda „milei" și „renunțării" creștinești, mai accentuată parcă la Nicolae Costin — este iarăși foarte clar. Ceea ce s-ar mai putea adăuga, din punctul de vedere al modului cum în cultura noastră se iveau, prin contactul cu Occidentul, primele semne raționaliste ale secolului, este atitudinea de compătimire pentru țăran, pentru viața lui de exploatat mizer la culme. Semnificativ, ea va rămâne cam aceeași, și de acum înainte, în tot cursul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, de la „raționaliștii"

[1] *Ibidem*, p. 143.
[2] *Ibidem*, p. 150.
[3] *Ibidem*, p. 149.
[4] *Ibidem*, p. 150.

Scanned with OKEN Scanner

iluminiști din cadrul Școlii ardelene, la Dinicu Golescu și la alții de mai încoace, problema țărănească dăinuind multă vreme în conștiința intelectualilor români.

În altă ordine de idei, plasându-se pe terenul comparatismului literar și al urmăririi migrării motivelor, s-ar putea spune că discursul țăranului de la Dunăre este și o primă manifestare a acceptării ideii că traiul primitiv, în mijlocul naturii, produce fenomene demne de luat în considerație, cum sunt inteligența necompromisă, odată cu vorbirea frumoasă, prin chiar asprimile și simplitatea ei. Iată un alt pasaj din cutremurătorul discurs, de unde ar reieși, într-un fel, elogiul vieții în mijlocul naturii virgine:

„Viața mea, voaă, râmlénilor, voiu spune, unde ce féliu de viață petrec oamenii miei de obște veți vidia. Eu trăescu iama culegând ghinda, iară vara săcerând, pentru triaba și pofta mia. Și așia, viața mia mai multu în sat sau în pădure petrec..."[1]

S-ar zice, un prim semn al apariției romantismului rousseauist. Ideea vine în consensul altei scrieri a călugărului franciscan și cronicarul oficial de la curtea Spaniei lui Carol Quintul (fost însă și inchizitor de Toledo!) grăitoare prin chiar titlul ei: *Menosprecio de corte y alabanza de aldea* (= Disprețul curții și elogiul câmpurilor), scrisă în 1539. De fapt, Antonio de Guevara este considerat numai un întemeietor al concettismului și premergător al barocului, cu stil și retorică studiate îndelung. Era și un adept al lui Erasmus din Rotterdam, sfaturile pe care le dă principilor — să disprețuiască viața trecătoare și bunurile materiale, să fie drepți cu supușii, să respecte pe filozofi și cărturari etc. — trebuind să le fie un îndreptar, un „ceasornic". Interesant este să amintim că motivul „ceasornicului" ca îndreptar pentru viața oamenilor — în sens luminist, nu neapărat ca instrument de măsurare a timpului — apare și în poezia lui Iancu Văcărescu, fără însă vreo legătură directă cu cărțile compuse „ad usum delphini". Cât privește pe acela al țăranului de la Dunăre, mai amintim că el a fost reluat în piesa de teatru a lui Don Juan de la Hoz, *El Vilano del Danubio*, și în fabula din cartea a XI-a de La Fontaine, *Le Paysan du Danube*. În literatura noastră, după La Fontaine, subiectul este tratat de Grigore H. Grandea, în poezia *Țăranul de la Dunăre*, publicată pentru prima dată în revista *Tribuna*, din 15 august 1873:

Trăsăturile acestui țăran sunt zugrăvite
De Marcu Aureliu... dar unde? Nu știu, zău!
Răspunzător d-aceasta e La Fontaine, nu eu:
Căci eu nu fac aicea decât să vă traduc
O fabulă dintr-însul. De lucru dar m-apuc.
Să vă descriu țăranul? Cu barba-i cea stufoasă
Și coama lui pletoasă
El seamănă cu urșii sălbatici și zburliți.
De o sprânceană deasă îi sunt ochii umbriți.
Vederea-i e crucișă, nas cârn și buze groase...[2]

Axinte Uricariul

Un alt cronicar oficial al lui Nicolae Mavrocordat este Axinte Uricariul, cunoscut din documente încă din vremea lui Constantin Duca, la 1702, copist la curte, mai apoi, pe la 1708, ca pisar de urice, de unde și porecla. Copiind într-un

[1] Nicolae Costin, *op. cit., ed. cit.*, p. 160.
[2] apud Gr. H. Grandea, *Scrieri*, Ed. Minerva, 1975, p. 51.

Scanned with OKEN Scanner

corpus complet cronicile moldovene, după moartea pretimpurie a lui Nicolae Costin primește însărcinarea de a-i continua letopisețul, cu începere din toamna anului 1710, ducându-l până la 1714.

Corect în frazare, chiar destul de sprinten pe alocuri, condeiul lui Axinte dă semne a fi totuși prea îndeaproape supravegheat de patronul său. Nicolae Mavrocordat îi dă instrucțiuni amănunțite să însemne tot ce se întâmplase în jurul persoanei sale, de la mazilia din prima domnie până la revenirea în scaun, domnia lui Dimitrie Cantemir trebuind să apară numai ca un interregn nedorit. Cronicarul nu mai conteneşte cu laudele aduse bunătății și cumsecădeniei lui Nicolae Mavrocordat, mai ales faptului că, cerând ce i se cuvenea, domnia adică, era supus și înțelegea să respecte cu sfințenie ierarhia impusă de Poartă, nu păşea peste marele vizir, cum făcuse Dimitrie Cantemir și alții, umblând cu „arzuri", „magzaruri" și „rucale", date pe ascuns direct sultanului. Când acesta îl cheamă să-i „sărute poala și pământul de dinainte", Nicolae-vodă e arătat ascultând cu cea mai mare smerenie sacramentalele cuvinte: „Iată că iarăsi te-am miluit cu domnia Moldovei, să cauți iar să ne slujești cu dreptate!" (130, *Letopisețele... op. cit.*, II). Cumsecade sunt și locuitorii țării care-i ies în întâmpinare, de la Galați până la Iași, plângându-i de nedreptățile suferite sub vechiul regim, care durase numai un an însă. Ajuns în Capitală, boierii vin de-i sărută la rându-le poala, apoi se pun de benchetuiesc, „*gioacă*" de bucurie, primesc daruri: „Și s-au sculat boierii de la masă și au giucat în casa cea mare, că acolo să pusese masa; și după ce au giucat, au dăruit Nicolai-vodă tuturor boierilor câte-un postav și câte-un atlaz..." (131).

Punerea „în price" a celor mici cu cei mari este după Axinte curată nebunie și cronicarul ne face în acest sens chiar o mică teorie morală, edificatoare pentru concepția și poziția lui scriitoricească:

„... dară, osebit de aceasta, a se pune în price cei mici cu cei mari, este nebunie; cu cel de potrivă de se apucă nescine în price și încă nu se poate să nu se păgubească amândoi; precum și când se luptă doi într-o virtute, de și se întâmplă de biruiește unul pe altul, dară încă cel ce au biruit suflă tare de osteneală și slăbește foarte; cu cât mai vârtos când se apucă neștine în price cu cel mai mare și mai putincios decât dânsul" (123).

Cu acest chip defetist de a gândi, Axinte și, poate, prin condeiul lui, însuși Nicolae Mavrocordat, nu aprobă „nesocoteala" celor care încercaseră (Cantemir și ai săi) dezrobirea de sub turci, căci „când se țineau că sunt scăpați de sub giugul robiei, atunci erau să cadă nu numai la mare robie, ce și la peirea desăvârșită" (125). Cu toate acestea manifestă și el o anume atitudine antiotomană, notând precum că Nicolae Mavrocordat făgăduise țării că va încerca să potolească în vreun fel „lăcomia turcilor cea multă și nesățioasă". Se vede că aceste letopisețe aveau o circulație limitată strict la mediile boierești și fanariote, rămase tot timpul în copii manuscrise cum erau, ori poate că turcii se sinchiseau prea puțin de o asemenea literatură produsă printre supușii lor. Oricum, este clar că o „cenzură" de la nivelul Porții nu s-a produs niciodată asupra scriitorilor din epoca fanariotă, necum mai înainte. În formele lui „moderne", acest fenomen va apărea sistematic numai odată cu instituirea administrației habsburgice, exercitându-se asupra scriitorilor ardeleni, cu începere din a doua jumătate de sec. al XVIII-lea. Cât privește controlul administrației țariste, e cazul să observăm că împrejurările au făcut ca acesta să rămână la efecte prea puțin însemnate întru cât privește dezvoltarea literaturii române premoderne.

Un spațiu întins ocupă în cronica lui Axinte Uricariul o cronică mult prea voluminoasă prin raportare la cele precedente și la anii cuprinși într-însa —

Scanned with OKEN Scanner

dezbaterile în jurul plecării de la Tighina (Bender) a regelui Carol al XII-lea al Suediei. Garda acestuia, puternică și numeroasă, precum și acelea ale aliaților lui, — leșii care susțineau pe detronatul Stanislav Lescinski și cazacii lui Iosif Pototchi, un alt detronat — „mâncau țara" cum le era voia. Zădarnic Nicolae Mavrocordat scria cărți către regele închis în cetatea Tighinei, încă din 1709, după înfrângerea de la Poltava, căpeteniile armatei lui nu luau în seamă „manifestul" (Axinte introduce pentru prima dată neologismul acesta) prin care oaspeții nepoftiți erau chemați la ordine. Cronicarul repetă în stilul său, mai colorat, cele spuse și de Nicolae Costin: Țara era împânzită de mâncăii venetici, circulând în bande până prin preajma Iașului, a Sucevei și Romanului: „și s-au împlut toată țara de sus de dânșii [...] și nu numai fân, ce și grăunțe, și de mâncat, și de băut luau de la pământeni [...] aruncasă și ustavă, precum dzic ei, și luau bani de la oameni, de cal câte un leu într-o lună [...] și făceau mari supărări pământenilor..." (134). De partea cealaltă, dinspre Ardeal, se făceau simțite tot mai insistent presiunile nemților, care nerespectând „punturile" păcii de la Karlovitz, din 6 ianuarie 1699, „ca să nu se ia din pământul Moldovei niciodinioară" (134), s-apucaseră să ridice o „palancă" la Dorna, „pe Bistrița, unde se hotărăsc câmpulungenii cu Ardealul" *(Ibidem)*, începând chiar să ia vamă negustătorilor care treceau pe acolo, măcar că era teritoriul țării. Nicolae Mavrocordat e arătat ținând cumpăna politică între toate acestea, ca un salvator, punând totdeauna Poarta la curent cu cele ce se întâmplau, ducând unele tratative diplomatice cu agresorii. Un imbrihor, însoțit de un agă, merg în solie la poloni — eveniment pus la cale, se lasă a se înțelege, tot de Nicolae Mavrocordat — în scopul îmbunătățirii relațiilor dintre leși și turci. În același timp, un sol polon, voievodul Mazoviei, face drumul invers, către Poartă, trecând și el prin Moldova încrucișării tuturor drumurilor. Nicolae-vodă îi primea cu mare cinste, făcând pe gazda cea bună: „și i-au făcut Nicolae-vodă alaiu frumos, precum se cade, trimițând înainte boieri și slujitori și l-au adus cu mare cinste, cum este obicei de a se face solielor celor mari" (139).

O lume și o epocă răsar adesea deosebit de vii sub pana lui Axinte, cu toate că, luată în ansamblu, cronica lui este o compunere destul de prolixă (corect redactată numai la nivelul frazei), înecată în tot felul de amănunte, cu unele repetări parazitare. E scrisă, se vede, pe parcursul petrecerii evenimentelor, fără o viziune sintetică și cuprinzătoare. Cu toate acestea, informațiile, având calitatea prospețimii unui jurnal, se ordonează suficient de limpede, în jurul persoanei lui Nicolae Mavrocordat. Slăbit, în urma unei serii de lovituri primite de la nemți ori de la ruși, chiar de la poloni și de la venețieni câteodată, imperiul trebuia să facă față altora ce se pregăteau neîntârziat. Moldova devenise un punct nevralgic al intereselor politice și militare din centrul și sud-estul Europei, de vreme ce aici se aflau adăpostiți cei trei detronați de care amintisem mai sus. Turcii i-ar fi izgonit bucuroși pe acești foști aliați, acum rămași fără nici o putere, mai cu seamă că diplomația nemțească și cea rusească le cereau să se lepede de dânșii. De altă parte, însă, trebuiau să respecte niște vechi tratate ce le aveau cu ei, cu atât mai mult cu cât, întru cât îi privea pe Carol al XII-lea și pe Stanislav Lescinski, simțeau presiunile Franței care-i sprijinea. Axinte nu contenește a lăuda politica abilă, de echilibru, a lui Nicolae Mavrocordat — și trebuie să recunoaștem că aici dreptatea e de partea lui — în a încerca din răsputeri să împace pe toți. Făcea primiri solemne, pe față ori „teptile", pe ascuns, de fel de fel de emisari, căuta să satură — cu moderație, spre a nu sărăci țara de tot — cererile de hrană ale oștilor. Când, în fine, cei trei plecară lumea răsuflă

Scanned with OKEN Scanner

ușurată ca după o mare pacoste, punând să tragă clopotele și plătind acatiste. Axinte observă toate acestea și nu ostenește a le însemna cu o pană destul de sprintenă:

„Mare bucurie fu și părere de bine tuturor, când au aflat această poroncă, pentru scopul leșilor, cât, fără îndemnul nemărui, într-aceea dzi, sara, au tras clopotele la toate bisericile și au făcut paraclis și acatist, așijderea și a doua dzi dimineața, și lăudau pre Dumnezeu că au mântuit țara [...] și au făcut litanii și rugăciuni pentru sănătatea lui Nicolai-vodă..." (143)

În general, aflat imediat în preajma curții, Axinte este bine informat și, când nu este îndatorat nimănui, spiritul său critic se manifestă cu ascuțime. Despre Iosif Potoțki știe că descinde din slăvitul neam al Potocești1or — reținând cele spuse de Miron Costin despre marele hatman Nicolae Potoțki, pe care îl văzuse trecând pe la Bar, despre starostele Cameniței Petre Potoțki și de Ștefan Potoțki, aceștia doi din urmă gineri ai lui Ieremia Movilă, — dar nu-l lăudă deloc:" ... care acestu voevoda Kiovski atâta era de rău, cât nu pot alege cui să fi fost mai urît, leșilor celor ce ieșise cu el din țara leșască, au leșilor care țineau partea craiului Agust, au moldovenilor [...]. Atâta bine avea numai la sine, că era din neamul Potocești1or; dară și șlehticia și blagorodnicia, când nu este cu fapte bune, nu cinstește, și mai vârtos ocărăște pre om..." (156). Pe Stanislav Lescinski l-a văzut, poate, deghizat, în întâlnirile de taină de la conacul ce i se pregătise în Iași, la Treisfetite. O scrisoare protocolară a acestuia către Mavrocordat e reprodusă în cronică, în originalul latinesc și în tâlmăcire, probabil proprie. Primind de la domnul moldovean un cal în dar, craiul polon detronat își ura: „să dea Dumnezeu acel cal să mă ducă cu fericire la ale mele" (*utinam ille feliciter equus adducat me ad prosria, et adducet certe) (sic!)* și semna *Addictissimus, Stanislas Rex* (157). N-a mai apucat să se întoarcă la ale sale (și Axinte știe prea bine aceasta). Întors de la Tighina spre Iași, spre a-și lua rămas bun de la domnul Moldovei, trecut apoi pe la Oituz, în Ardeal, în Ungaria și Pomerania, Stanislas fu părăsit de ai săi, abia scăpând cu viață de la asediul Danzigului, astfel că în cele din urmă trebui să se refugieze în Franța, la ginerele său, regele Ludovic al XVI-lea: „Și de acolo scăpând, au mers la țara franțudzască, la craiul ce-i era ginere; și de acolo l-au trimis craiul Franței la țara Lotaringiei, și acolo au fost până la sfârșitul dzilelor sale" (149-150).

Și mai bine informat este Axinte cu privire la împrejurările în care turcii, ajutați de diplomația lui Nicolae Mavrocordat, izbutesc în sfârșit să urnească din Tighina, mai mult cu sila, pe Carol al XII-lea, să-l ducă la Adrianopole, de unde, prin Muntenia și Transilvania, să ajungă din nou în Germania, la Sttetin, acolo având a se angaja în alte războaie. Înconjurat de o gardă puternică și hotărâtă la orice, regele Suediei își transformase reședința sa temporară de la Tighina într-o adevărată fortăreață. Iusuf-Aga, comandantul ienicerilor, trebui să pună în lucru un adevărat asediu, cu „cumbarele" și „balimezuri", păzindu-se însă a nu se atinge de viața năzurosului prizonier, așa cum primise instrucțiuni de la Poartă. Evenimentele de la Tighina, din 1 februarie 1713, sunt povestite amănunțit în cronică, până când generalii suedezi scot cu forța din casa incendiată pe rege, fără voia lui: „... și era înfășurat într-un menderu, cât nu i se vedea nici capul nice picioarele, și îl ridicau șase oameni, ca pre un mort; și așa l-au băgat într-un rădvan și l-au acoperit cu alte boarfe, cât numai boarfele să vedeau, iară altă nemică..." *(ibidem)*. Era poate mândria marelui monarh și general care-l făcea să se ascundă în chipul acesta de priviri indiscrete? Ori poate, numai o măsură de prevedere, de a nu se ști cunoscut la față, pentru că, aflăm de la alți cronicari, printre ei și Radu Popescu care îi va însoți suita în trecere prin Țara Românească, trebui să călătorească ascuns printre ai săi,

Scanned with OKEN Scanner

urmărit cum era de August de Saxonia și de Petru cel Mare. Când, peste 28 de ani, Voltaire termina de scris *Histoire de Charles XII*, o carte clasică, modestele pagini ale lui Axinte l-ar fi ajutat, spre a adânci și nuanța mai mult încă extravagantul caracter al regelui suedez, o voință de fier, o fire neîmblânzită de nimeni și de nimic, un viteaz de o rară încăpățânare, o natură problematică, tipică pentru aventurosul veac al XVIII-lea. (S-a consultat însă, privitor la șederea lui în părțile noastre, cu Stanislas Lescinski, ex-regele Poloniei). Axinte, cu mijloacele ce-i stau la îndemână, și mai înainte de prea ilustrul său confrate francez, nu ezită a schița biografia lui Carol al XII-lea. Extragem câteva paragrafe:

„Acest crai, fiind om cumplit și cu multă răutate asupra neamului creștinesc, precum scrie la istorii, 17 ani au avut oaste cu craiul de la Danemarca, și cu craiul de la Prusia, și cu craiul de la Polonia, și cu Kur-fiurstii de la Saxonia, și cu alții. Acest craiu atât s-au fost mărit și s-au fost sumețit, câtu, făcând monede de bani, la o parte era chipul său, de altă parte era leul culcat; și scria împrejur: *occulis dormitat apertis*, ce se înțelege: *cu ochii doarme deschiși;* care se și scria la patentele sale: *leu nebiruit*, cu atâta mărire și sumeție era [...] După ce au mers la țara sa, au uitat nevoile care au pătimit, și iar s-au sumețit și s-au sculat asupra craiului Danemarcăi; la anul 1718, decemvrie 11, s-au sculat cu oaste, mergând asupra unei cetăți a craiului Danemarcăi, la graniță, anume Fredericsal (= Fredrikshal, n.n.); și fiind mare ger și pământul înghețat, au poruncit să facă șanțuri împrejurul acei cetăți, să o bată [...] și așa, dând la cetate cu tunurile și cu pușcile, au nemerit pre craiul cu un glonțu de pușcă prin capu; și așa i-au fost sfârșitul acelui crai vestit, care se scriea *leu nebiruit*. Așa răsplătește Dumnezeu celor mândri și sumeți" (166).

O soartă precum aceea a lui Carol al XII-lea, mai vârtos aceea a lui Constantin Brâncoveanu — care îi era și mai bine cunoscută — prilejuiesc, cum se vede, lui Axinte postùri de moralist, în spiritul și uneori chiar cu cuvintele lui Miron Costin din *Viiața lumii*, când scrie referitor la cel din urmă: „și nu este de mirat că toate ale lumii sunt deșerte, și bogățiile și slava; și înțelepți și fericiți sunt aceia ce le socotescu ca cum ar fi fum sau umbră", (163). Are cunoștință și de *„Evripid, scriitorul de tragodii"*, pe care de asemenea îl utilizează când simte nevoia de a moraliza subțire, producând la un moment dat și o maximă: „Nu este urgie dumnezeiască a căreia greul să nu-l poată purta firea omenească, dzice Evripid, scriitorul de tragodii" (158). Așadar, spre deosebire de Neculce (care în locul adagiului de mai sus ar fi zis: „Nu da Doamne omului câte poate duce în spinare!"). Axinte este un *cărturar* și se prezintă ca atare. În mai multe rânduri, pe parcursul cronicii, se poate constata îndemânarea cu care pune pe hârtie neologismul: *triumf* (dar și *triamv)*, *ofițer* (și cu forma *oficer*, persistentă până în epoca Chiriței lui Alecsandri), *rezident* (la Neculce *răzădent)*, *terebel*, *ordinant*, *manifest*, *secretar*, *protector*. Tot spre deosebire de Neculce, ca mai dependent față de Nicolae Mavrocordat și mai *cărturar*, el nu uită să menționeze binefacerile culturale ale patronului, înființarea de tipografii și școli, „ca să învețe cine va vrea, fără plată", aducerea de profesori învățați, de slavonește și grecește, încurajarea chiar și a celor care predau în moldovenește, invitarea în țară a lui Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, primindu-l cu mare cinste, ca pe un sfânt și „foarte învățat, cât pot zice că în toți creștinii nu se afla pe atunce asemene cu dânsul" (162). Sunt semne că Axinte Uricariul a cunoscut și personal, de la nivelul lui, pe Hrisant Notara, venit în Moldova nu pentru a blagoslovi domnia lui Nicolae Mavrocordat numaidecât, ci pentru a mai cere de pomană niscaiva mânăstiri spre închinare, cum se obișnuia.

Scanned with OKEN Scanner

Cronica pseudo — Nicolae Muste (1662-1729)

Cronica pe care Kogălniceanu o intitulează *Letopisețul Țării Moldovei de la domnia lui Istrati Dabija V.V. până la a treia domnie a lui Mihai Racoviță, atribuită lui Nicolai Muste diac de divan (1662-1729)*[1], denumită convențional și *Pseudo-Muste*, a fost mai puțin studiată în comparație cu aceea a lui Axinte Uricariul[2]. Cum s-a arătat, în mod convingător[3], Nicolae Muste este numai copistul (despre care avem știri că trăia pe la 1731, în preajma divanului domnesc al lui Grigore Ghica al II-lea) acestei cronici rămasă până astăzi anonimă. Ea este însă lucrarea a cel puțin doi compilatori eșalonați în timp, ceea ce asigură în oarecare măsură calitatea lor de contemporani cu evenimentele descrise și, odată cu aceasta, caracterul memorialistic al operei. Primul pare să fi fost un boier cărturar ceva mai îndepărtat de curte și mare admirator al hatmanului Alexandru Buhuș (figură de prim plan în vremea domniilor lui Gheorghe Duca și Dumitrașcu Cantacuzino, un om de arme, amintind în câteva rânduri celor din jurul său de vechile virtuți ale moldovenilor de odinioară). Cel de-al doilea ar putea fi un om de casa lui Mihail Racoviță, având în vedere faptul că cele trei domnii ale acestuia sunt prezentate foarte pe larg, în comparație cu restul, deși, cum vom vedea de îndată, nu consecvent favorabil. S-au propus chiar și delimitări (ușor de făcut de altminteri) între prima parte, care ar merge de la 1622 până la 1705 (începutul celei de-a doua domnii a lui Antioh Cantemir) și una secundă, care ar merge de la 1705 până la sfârșit, în 1729.

Antigrec, ca toți ceilalți, nu însă în măsura lui Neculce și departe de verva lui, admiratorul lui Alexandru Buhuș vede și el cu ochi răi domniile lui Gheorghe Duca și Dumitrașcu Cantacuzino. Un amănunt în legătură cu cel dintâi, cum că „de copil mic viind aice în țară în dzilele lui Vasilie-vodă, au fost la dugheană de abagerie" (5), rămâne revelator pentru latura meschină și negustorească o domniilor fanariote, care vedeau în țările române un fel de Alaskă, și în locuitorii ei, birnicii, aurul care le-ar aduce îmbogățirea cât mai rapidă. Spre a se legitima, mai aflăm, copilul de la dugheana de abagerie se însură cu o moldoveancă, fiică vitregă a Dabijei-vodă, împrejurare care-i aduse deocamdată dregătoria de vistiernic, potrivită pentru un negustor de postavuri: „iară în dzilele Dabijei-vodă s-au însurat și au luat pre o fată a doamnei Dabijoaie, hiastră Dabijei-vodă, și l-au pus vistiernic mare" *(ibidem)*. Ca și la *Pseudo-Nicolae Costin*, ori mai târziu la Neculce, Duca-vodă este arătat „chivernisind" averi personale. Venindu-i veste de mazilie, dădu fuga (e vorba de sfârșitul domniei dintâi) la moșia sa de la Berehoești, pe Jijia, „luându-și sama oilor ce avea din boieria sa" (6). Un domn ocupându-se de propriile-i oi? Nimic bucolic-pastoral aici. Duca se îngrijea de gospodăria personală și de cea obștească cu un

---

[1] O variantă, incompletă, a publicat mai întâi N. Bălcescu și A. T. Laurian în tomul al III-lea din *Magazin istoric pentru Dacia*. Manuscrisul respectiv, astăzi pierdut, avea însemnat numele compilatorului. Varianta optimă e tipărită de Kogălniceanu mai întâi. Amândouă se află în *Letopisetele*... op. cit., tom. III, 1874, p. 3-73 și, respectiv, 77-95, unde trimitem și noi.

[2] În afară de *Istoria literaturii române*, I, Ed. Academiei, 1964, și Al. Piru, *Literatura română veche*, I, E.D.P., 1970, pentru Axinte Uricariul mai trimitem la: G. Pascu, *Axinte Uricariul și Nicolae Costin*, în *Arhiva*, 1922, p. 489; I. St. Petre, *Axinte Uricariul*, text comentat, București, 1944; I. Lăzărescu, *Valoarea literară a cronicii lui Axinte Uricariul*, în *Studii și cercetări științifice*, Academia Română, Filiala Iași, X, fasc. 1-2, 1959, p. 33-51.

[3] *Istoria literaturii române*, *op. cit.*, p. 640.

Scanned with OKEN Scanner

singur scop: acela al strângerii de averi cât mai mari. Răscoala Hânceștilor nu-l impresionează însă prea mult pe cronicar și e povestită parcă pentru a pune în evidență meritele lui Alexandru Buhuș, pe atunci serdar, chemat să ajute la reprimarea ei, din Țara Românească, unde se afla fugit împreună cu alți boieri. Cum se purta domnul cu supușii săi, așa se purta și împărăția turcească cu el. Pârile boierilor adversari îi aduc lui Duca mazilia și a doua oară, pe neașteptate, ca într-o lovitură de teatru:

„Când au sosit împărăția la Nistru era podul peste Nistru, la Dărăbani, din gios de Hotin; și trecând împărăția pre pod, sta Duca la capu podului de ceea parte de Nistru; neștiind de mazilie, aștepta să-l îmbrace cu caftan pentru slujbă, ca pre un domn. Iară împăratul cum au trecut pre pod au și făcut semn de-l luară, și l-au dus la baș-ceauș, și l-au pus în fere“ (8)

Chiar dacă pus în fiare, un domn supus turcilor poate spera în continuare la mila lor. Ceea ce se întâmpla cu Duca, adus pentru a treia oară pe tron și având acum prilejul să se răzbune pe pârâtor, pe Ursachi vistiernicul, căruia îi luă toată averea. Cronicarul are calitatea de a nota amănunte relevante, dacă nu cu talentul și cursivitatea lui Neculce, mai aproape de data producerii evenimentului, mai proaspete:

„La această mazilie a Ducăi-vodă, dzic să fie fost pârâș, Ursachi vistiernicul; pentru care faptă apoi Duca-vodă, viind domn țărei a treile rând, și-au răsplătit cu asupră de pre Ursachi, închis în temniță ca un tâlhar, legat la pușce, bătut la talpe, până au dat mangărul cel de apoi. Au dat tot ce au avut, până când n-au mai găsit nimic de luat de la dânsul...“ (*Ibidem*).]

Că și această cronică a fost absorbită în letopisețul lui Neculce nu mai încape nici o îndoială. Răscoala Hânceștilor, schingiuirea vistiernicului Ursachi, luarea Cameniței de către turci, în vara anului 1672, cu amănuntul morții starostelui Volodiovski, care a preferat să dea foc ierbăriei din cetate, „de au ars și el cu iarba cea de pușcă, pentru ca să nu încapă viu în mânele turcilor“ (Neculce, *op. cit.*, p. 162; *Pseudo-Muste:* „de-au dat foc de-au ars și el cu iarba, socotindu mai bine să-și facă moarte cu mânule sale decât să încap-în mânule păgânilor rob“, 9), precum și o serie întreagă de fapte petrecute în timpul domniilor lui Gheorghe Duca sunt luate de aici. Sunt toate semnele că Neculce scrie cu izvorul său pe masă, „stilizând“ uneori, pe ici și pe colo textul predecesorului, mai vechi decât al său cu circa 45-50 de ani. Numai din *Pseudo-Muste*, și de nicăieri din altă parte, este luat de Neculce episodul unei lupte în anul dintâi al domniei lui Dumitrașcu Cantacuzino, când hatmanul Buhuș cade de pe cal și este salvat din încăierarea cu nemții de către căpitanul Decusară[1]. Iată textul în redactarea primă a cronicarului care cunoștea direct viața și activitatea hatmanului Alexandru Buhuș:

„Iară cei din cetatea Neamțului n-au zăbovit mult acolo în cetate, ce au eșit, și au mers și aceia în cetatea Sucevii, la ceilalți nemți, cu tabăra legată; pre carii-i au lovit Buhuș hatmanul cu oastea sa, la Podișor, aproape de Suceavă; și dând năvală la tabăra nemților, la loc larg, au ucis calul de sub hatmanul; și căzând hatmanul într-un răzor, cu fața în sus, așa năvălia nemții numai să-l ia. Iară Decusară căpitanul s-au slobozit asupra hatmanului, și s-au apucat hatmanul de coada calului lui Decusară, și l-au depărtat de la năvala nemților“ (14).

[1] Vezi comentariul nostru în *Ion Neculce cronicarul artist*, vol. *Valori expresive*, *op. cit.*

Și *Pseudo-Muste* moralizează pe Dumitrașcu Cantacuzino, popular și creștinește, de pe poziții antiotomane și antigrecești, acuzându-l că mânca carne în posturi: „cu turcii ce veniau oaspeți la dânsul, și defăima legea creștinească și posturile; și nu numai să intre în voia turcilor făcea aceasta, ce și pentru că-i era urît a posti..." (15). Cu atât mai de condamnat ar fi fost nepostirea lui Dumitrașcu, cu cât era om ajuns în pragul bătrâneților și s-ar fi cuvenit să-și grijească de suflet. Manuscrisul publicat de Bălcescu și Laurian intercala, la sfârșitul capitolului tratând despre domnia lui Dumitrașcu Cantacuzino, și o lungă, prea savantă moralisire la adresa oamenilor și domnilor „cei mari", care ar trebui „cu cât îmbătrânesc de ai, cu atât mai multu de răutăți să se lase" (*Ibidem*). Sunt invocați, cărturărește de astă dată, Licurg, cu legile lui date lacedemonienilor, Plutarh, cu „apoftegmatele sale", unde sunt pomenite măsurile legislative ale severului Cato Censorul, Pliniu cel Bătrân, Seneca, Augustin și alții (nimeni dintre aceștia nu reține atenția lui Neculce), care spuseseră cum că generațiile tinere trebuie să aibă mereu în fața lor exemplul bătrânilor. Dar, conchide autorul, cu atât mai vârtos bătrânii trebuie să fie demni de cinstea care li se acordă: „Iară bătrânii trebuie să știe spre ce cinste și bunătate sunt supuși, ca cu direaptă, nu cu scornită cinste să se cinstească" (17). Spirit pozitiv, cum pare acest scriitor anonim, el mai cere să se stabilească oarecum prin lege statutul de bătrân, făcând și un fel de propunere în acest sens, în spiritul acelorași filozofi pe care-i tot citează:

„Mulți-din filozofi cei vechi socotiia den anul cei de naștere a fie-cui până la moarte 6 vârste au aședzat: pruncia până la 6 ani, copilăria până la al 16-lea an, tinerețile până la 30 de ani, statul bărbătesc până la 55 de ani, bătrânețile până la 80 de ani și vârsta îmbătrânită până la moarte..." *(Ibidem)*

Toată această poliloghie livrescă și cam prea puritană este înlocuită la Neculce — fiind vorba de moravurile lui Dumitrașcu Cantacuzino — cu „bârfa" despre ghiujul rămas fără dinți în gură.

În general, textul celei de-a doua părți a acestei cronici, începând aproximativ cu anii 1703-1707, redactat,cum spuneam mai sus, de un alt anonim, om de casă al lui Mihai Racoviță, are un ton simțitor deosebit. Total contrar luiNicolae Costin, lui Axinte Uricariul și chiar lui Neculce, anonimul de aici ponegrește pe Nicolae Mavrocordat, lăudând pe Mihail Racoviță, nu exagerat totuși, în mare număr de pagini închinate celor trei domnii ale acestuia. Acum cronica se transformă într-un memorial dintre cele mai amănunțite, despre fel de fel de calamități, incendii, furtuni. atacul unui detașament austriac, în frunte cu căpitanul Frențe, la 10 ianuarie 1717 etc., etc. Cumva obiectiv, scriitoul nu-i iartă lui Mihai Racoviță mulțimea birurilor puse pe țară, cu toate că își ia seama că nu putea proceda altfel, spre a sătura lăcomia osmanilor. Cuvintele cele mai rele le are însă pentru Nicolae Mavrocordat, „foarte strajnic și răpit la mânie, că să cutremura toți. Ușa lui închisă, tot pentru mândrie grecească avea..." (41). Cu mare scârbă ni se mai spune cum Nicolae Mavrocordat ținea pe lângă sine ca sfetnic de taină „o arătare de grec anume Spandoni, uh om urât, podăgrios [...] un blestemat de nimică, fără de nici o meserie, numai cât își ținea capul cu minciunile" (43). Când stăpânu-său fu mazilit, în toamna anului 1710, grecii fugiră în toate părțile, inclusiv acel Spandoni, pe care scriitorul l-ar fi văzut îmbrăcat femeiește și ascuns în rădvanul doamnei: „iară acea poghibală spurcată Spandoni, sfetnicul lui Nicolai-vodă, s-au îmbrăcat muierește,

Scanned with OKEN Scanner

cu tropuz în cap, cum poartă muierile grece, și au intrat într-un rădvan cu doamna, într-un loc cu muierile, pentru să nu-l cunoască nime, *prè carele cu ochii mei l-am privit* (subl. n.) arătându-l de grec" (43).

Cu mult nerv este povestită căderea și moartea lui Brâncoveanu și a feciorilor lui, la Țarigrad, în ziua de Sfântă Mărie Mare a anului 1714, victimă a intrigilor din chiar familia Cantacuzineștilor, crede cronicarul. Scena în care Ștefan Cantacuzino, vărul domnului mazilit, sărută ipocrit mâna lui Brâncoveanu, în momentul ridicării lui de către gărzile turcești care-l porneau spre Poartă, îi provoacă cele mai amare reflecții, în stilul lui Costin din *Viiața lumii* și al lui Cantemir din *Divanul ...*: „Hai lume fără saţiu! Cum nu se putură îndestula Cantacuzineștii cu atâta cinste ce aveau de la acest Domn, și cu avere nespusă, și-l vicleniră și-i luară domnia!" Atâta avere luaseră turcii de la Brâncoveanu și ai lui „cât umpluse Țarigradul de hainele lor, și de cusuturile cele cu sârmă, care și pe aice (la Iași, în Moldova, n.n.) au agiunsu de le vindeau turcii" (56). O altă scenă, în care Brâncoveanu își îmbărbătează în fața călăului pe unul din fii, care ar fi voit să se turcească spre a scăpa cu viață, zicându-i că „mai bine-i să moară în legea creștinească decât să se facă păgân turc" (*Ibidem*), apare mai întâi aici, înainte de letopisețul lui Neculce (vezi la Neculce *op. cit.*, p. 310). Ca și la Axinte Uricariul, dacă nu cumva la mijloc intervine o influență directă de la un text la celălalt. Soarta lui Brâncoveanu inspiră din nou filozofarea în fața nimicniciei lumii, iarăși cu cuvintele lui Miron Costin din *Viiața lumii:* „Hai lume! cum se înșală oamenii, și nu se pot sătura de dragostea ta! La ce sfârșit îi aduce pre cei ce urmeadză voiei tale! Cu adevărat fum și umbră, visuri și părere este cinstea ta" (56).

Cronica atribuită lui Alexandru Amiras (1661-1729)

Cum am mai avut prilejul să observăm[1], cu Ion Neculce literatura cronicărească moldoveană, și românească în genere, atinge un punct de vârf, după care urmează o perioadă de decădere. Cauza principală și obiectivă stă în faptul că și mai înainte de Neculce, în timpul lui și după el cu atât mai mult, cronicile nu au mai putut fi niște scrieri independente, opere ale unor autori care să-și asume răspunderea personală pe ceea ce lăsau însemnat pentru posteritate. În majoritatea cazurilor ei sunt aserviți unor case domnitoare (Mavrocordat, Racoviță, Ghica), ele însile adânc aservite puterii otomane, în aproape tot secolul al XVIII-lea.

Dacă Nicolae Costin și Axinte Uricariul se făceau cronicari oficiali ai lui Nicolae Mavrocordat și în *Pseudo-Muste* am aflat un memorialist al lui Mihail Racoviță, de pe poziții contrare celor două imediat anterioare, un alt anonim — și poate nu este întâmplător că toți acești cronicari de casă au rămas anonimi, sau aproape toți — scrie, în românește, o cronică a Ghiculeștilor pe care o numim convențional Pseudo-Amiras[2], publicată întâi tot de Kogălniceanu sub titlul *Cronica anonimă a Moldovei. Care se începe de la domnia lui Istrati Dabija V.V și se*

[1] Vezi I.R., *Valori expresive, op. cit.*, capitolul despre Neculce.

[2] *Letopisețele..., op. cit.*, p. 99-180. Vezi și comentariul la *Cronica anonimă a Moldovei (Pseudo-Amiras)*, în *Istoria literaturii Române*, Ed. Academiei, vol. cit., p. 645-649.

Scanned with OKEN Scanner

sfârșește cu domnia lui Grigore Ghica Vodă cel Bătrân (1622-1733). Tradusă și în grecește [...] de biv-vel slugerul Alexandru Amiras. În Iași, la anul 1729 fevruarie.[1]

Cum se vede din chiar prezentarea făcută în titlu de primul editor, Amiras este numai traducătorul în grecește al cronicii, operație efectuată în anul 1729. Manuscrisul grecesc se află în Biblioteca Națională din Paris și, 13 ani mai târziu, în 1741, tot prin grija familiei Ghica, scrierea a fost tradusă în franțuzește de către Nicolas Génier. Prima parte a acestei cronici anonime (1661-1703) este tot o compilație, asemănătoare mult cu *Pseudo-Muste*, ceva mai contrasă, rezumativă. Amănunte noi ne sunt date în legătură cu răscoala lui Hâncu și Durac, în anii 1671-1672, pe timpul celei de-a doua domnii a lui Gheorghe Duca. Serdarul Mihalcea Hîncu și medelnicerul Apostol Durac au strâns în jurul lor o samă din răzeșii, boierii și mazilii nemulțumiți de domnia Ducăi, mai ales pe orheieni, pe soroceni și pe lăpușneni (paginile respective vor atrage atenția lui Sadoveanu, în romanele *Neamul Șoimăreștilor* și *Zodia Cancerului sau Vremea Ducăi-vodă)* și au întreprins un adevărat marș asupra Iașilor, îngrozind pe Duca, în timpul primelor ciocniri cu gărzile palatului, atrăgând armata de partea răsculaților:

„... și s-au tâmpinat la Ciric, și împreunându-se oștile, și văzând parte de oaste a Ducăi-vodă că n-or putea sprijini pe lăpușneni și orheeni, au început a să pleca către dânșii; și unii au și fugit din oastea domnului și au mers la Hâncul și la Durac. Iară câți au mai rămas din oastea Ducăi-vodă au fugit înapoi și au venit la Iași, și s-au închis în curte. Iară Hîncul și Durac, gonindu-i cu oastea sa, au intrat în târg, și au jăcuit casele negustorilor și a unor boieri; și cât au putut au jăcuit; apoi s-au oprit și asupra curților domnești, unde era Duca-vodă închis, și au stătut înaintea curței, despre mânăstirea Treisfetitele și despre sfântul Nicolai" (100-101)[2]

Neculce denaturează întrucâtva adevărul, arătând că Hîncești, cu orheienii și lăpușnenii, s-ar fi ridicat asupra lui Duca numai „pentru urâciunea grecilor ce adusesă prè mulți de la Țarigrad" (Neculce, *op. cit.*, p. 130), în timp ce în *Pseudo-Amiras* cauza răscoalei e indicată cu o altă nuanță, în sensul nesuferirii dăjdiilor prea grele aruncate asupra pământenilor de către Duca. O bucată de timp, având de partea lor majoritatea populației, Hîncu și Durac înfruntă cu mare curaj pe vodă (de atunci a rămas zicala „Vodă da și Hîncu ba!"), silindu-l să abdice, arătându-i că țara nu-l vrea și având tactul de a preciza că ei nu se ridică împotriva puterii turcești. Dar diplomația Hînceștilor se oprește aici și Duca, lăsat liber, se face numai a abandona scaunul, întorcându-se curând înapoi, înconjurat de un corp de oaste turcească în frunte cu un pașă. Autorul nu se bazează numai pe documente, ci și pe ce „povestesc unii din slugitorii acei ce au fost întru oastea moldovenească". Poate de aceea pagina în care e narată înfruntarea celor două tabere are un nerv dramatic mai viu decât la ceilalți cronicari care se referă la eveniment.

---

[1] Despre slugerul Alexandru Amiras („Emirul"), grec originar din Smyrna, interpret al regelui Carol al XII-lea pe timpul șederii lui la Bender-Tighina, autor și al unei istorii păstrată numai în versiunea italiană, *Autentica istoria di Carlo XII, re di Suezia, nel tempo della sua dimora in Turchia, la quale dura cinque anni e tre mesi, ricavatta e sattamante dal ragguaglio fattone dal sig. d'Amira, che lo ha servito in tutto il sudatto tempo per suo primo interprete*, vezi amănunte la Demonstene Russo, *Studii istorice greco-române*, tom. I, ed. citată, p. 198-203.

[2] Firește, ne îndatorăm și ediției critice întocmită de Dan Simonescu și apărută la Editura Academiei, în 1975, *Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, cu studiu introductiv de același autor.

Scanned with OKEN Scanner

Despre Dumitrașcu Cantacuzino, Antonie Ruset, Constantin Duca și chiar despre Cantemirești, compilația *Pseudo-Amiras* aduce prea puține știri noi, nesemnificative în tot cazul. Bătălia de la Stănilești e povestită neutru, cu o mai clară precizare, la un moment dat, cât privește poziția lui Carol al XII-lea și a aliaților săi, Iosif Potoțki și Stanislav Lescinski. Aceștia din urmă au participat și ei, cu vreo 4000 de ostași, în tabăra turcească, și s-au arătat nemulțumiți de condițiile în care vizirul Baltagi Mehmet a încheiat pace cu rușii. Ca și în *Pseudo-Muste*, însă, Nicolae Mavrocordat e rău văzut, deși nu cu atâta înverșunare. I se concede înțelepciunea și învățătura de carte: „Era om învățat, cărturar mare și credincios împărăției; numai în domnia dintâi s-au arătat strașnic, că nu numai pe pământeni nu-i credea, dară nici pre ai săi" (117). Pe larg de tot, ca și în *Pseudo-Muste*, se povestesc domniile lui Mihail Racoviță. Însă aici Mihail Racoviță este acuzat că ar fi pus biruri prea grele pe țară, sărăcind-o la ultima limită. Nu atât domnul ar fi fost vinovat de aceasta, lasă să se înțeleagă cronicarul, cât mai ales sfetnicii lui, pe care-i apostrofează în vechiul stil al moraliștilor:

„O! sfetnici fățarnici și stricători de țară, cu ce slujbă vreți să vă arătați domnilor și apoi și țara să stricați, și pe domni cu nume răi îi faceți de să pomenesc! Să nu-i ierte Dumnezeu sfetnicii ca aceia carii au sfătuit acest lucru, căci din pricina acestora au rămas boierii la mare sărăcie și monăstirile la pustiere, și mazilimea în cea mai desăvârșită stingere..." (116)[1].

Îndemnurile unor sfetnici răi, dar și lăcomia prea mare de bani l-au împins pe Racoviță la o faptă barbară chiar și pentru acele timpuri, ne încredințează cronicarul. Deținând informații de la martori oculari, ori fiind el însuși de față, ne descrie cu lux de amănunte terorizarea unor evrei acuzați de omor ritual, lucru foarte greu de crezut și nedovedit cu probe clare.

Nu este lipsită de interes nici informația că, la rându-le, evreii își aveau și ei oamenii lor influenți pe lângă Poartă, între alții pe un Rafail *bazageambaș* al marelui vizir care intervenea în favoarea lor. Când stăpânii lui Mihail Racoviță, turcii din Țarigrad, își umplu și ei pungile — mai bine zis: când termină de extorcat tot ce se putea în materie de pungi de la evrei — procesul se încheie. Toată afacerea este relatată însă mai mult pentru a dovedi că Mihai Racoviță „s-au aflat cu inima fierbinte spre lăcomia banilor".

Pe larg de tot, capitolul respectiv întrecând în dimensiuni pe cele omoloage lui din *Pseudo-Muste* și din cronica lui Neculce, este povestită incursiunea detașamentului austriac condus de căpitanul Frențe, care a lovit la Iași în 10 ianuarie 1717, cu scopul de a lua prizonier pe Mihai Racoviță, autorul fiind pare-se, și el unul dintre martorii oculari ai întâmplării[2]. Prinderea lui Frențe, adus „cu o funie de grumaz înaintea lui Mihai-vodă", interogatoriul sumar la care este supus „neguțarea" austriacului de la tătarul care-l prinsese „dreptu 200 lei, care pe loc

---

[1] *Ibidem*.

[2] Vezi comentariul nostru în *Ion Neculce cronicarul artist*, *op. cit.*, p. 270-271. Bătălia din 10 ianuarie 1717, la Iași, pe costișa dintre Galata și Cetățuia, e povestită cu cel mai mare lux de amănunte în cronica grecească a lui Nicolae Chiparissa, un martor ocular și acesta, cronică ce are și o versiune românească executată în epocă, Cf. C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, București, 1888, text grecesc și românesc, p. 65-86. Versiunea românească de epocă, aflată în ms. de la B.A.R. nr. 157, a fost semnalată de D. Russo în studiul *Cronica Moldovei de N. Chiparissa* (1716-1717), unde se demonstrează anterioritatea textului grecesc (Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, ed. citată, vol. II, p. 465-485).

Scanned with OKEN Scanner

i-au numărat", numai pentru plăcerea de a-i da câțiva pumni, fără pic de demnitate: „Și luând pre Frențe l-au îngenunchiat domnul înaintea sa, ședzând domnul în casa cea de mijloc, despre doamna, și singur domnul l-au bătut dându-i câțiva pumni" (129), tăierea apoi a prizonierului de către turci etc., etc. sunt povestite alb, fără vreo părtinire anume, parcă în virtutea unui automatism. Fusese, se vede, un eveniment marcant în epocă, menționat de toți scriitorii de atunci, fie în românește fie în grecește. Eroul zilei nu era însă Racoviță ci, cum reiese din cronica paralelă a lui Chiparissa, postelnicul Constantin Ipsilanti, care știuse să combine mișcările gărzilor palatului în funcție de ajutorul tătarilor, chemați și sosiți exact în momentul când austriecii erau pe punctul de a pune mâna pe domn.

În capitolul închinat lui Grigore Ghica al II-lea ne întâmpină o istorie-encomion a întregii familii a Ghiculeștilor, începând cu Gheorghe Ghica care domnise în Moldova (1658-1659) și în Muntenia (1659-1660), continuând cu Grigore Ghica I, domn al Munteniei între 1660 și 1664 și 1673 și 1674, cu Grigore Ghica al II-lea, fiul lui Mateiu și nepotul lui Grigore Ghica I, domnind de mai multe ori în ambele țări: 1726-1733 (Moldova), 1733-1735 (Muntenia), 1735-1739 (Moldova), 1739-1741 (Moldova), 1747-1748 (Moldova), 1748-1752 (Muntenia), 6 domnii, 4 în Moldova și 2 în Muntenia, totalizând un număr de 18 ani numai! Cronicarul întregește îndărăt istoria familiei, consultând letopisețul lui Costin și pe cel al Bălenilor care, precum se știe, este favorabil Ghiculeștilor. Acesta din urmă este uneori copiat cuvânt cu cuvânt, cu înlăturarea numai a muntenismelor prea stridente pentru traducătorul familiarizat cu graiul moldovean. Iată, puse în paralelă, textele care relatează scena dramatică petrecută la Adrianopole, în februarie 1672, când marele vizir depunea pe Antonie-vodă din Popești și dădea tronul lui Grigore Ghica, arestând prin surprindere pe Cantacuzini. Originalul este superior copiei, tocmai din pricina micilor infidelități ale acesteia. Oricum, această confruntare spontană dintre cele două graiuri rămâne cât se poate de interesantă pentru istoria limbii literare:

Letopisețul Bălenilor

„Deci mergând Domnul cu boiarii la viziriul și aștepta caftane, începu a întreba: „Care iaste Mareș? Zise: „Eu sunt" — „Ia-l!" Ci-l luară. „Care iaste Ghiorghie vornic? Zise: „Eu sunt". — Ia-l!" Ci-l luară. „Care iaste Șărban?" Ziseră: „Nu iaste". „Care iaste Mihai postelnic?" — „Cesta iaste". — „Ia-l!" Îl luară. „Care iaste cutare cutare?" Îi luară pă toți, și rămase domnul singur cu ceilalți boieri. Și zise domnului: „Împăratul te-au mazilit!" Și întorcându-se către ceilalți boieri: Ivașco stolnic, Hrizea vistier, Radul Stirbei și alții carii erau acii, le zise: „Voao v-au dat împăratul domnu pă Gligorie-vodă: păsați la dânsul!" (*Cronicari munteni*, ed., cit., vol. I, p. 413)

Pseudo-Amiras

„Deci mergând Antonie-vodă cu boiarii la vizirul, așteptând căftane, începură a-i întreba
— Iaste Mareș, banul? Au răspuns singur:
— Care iaste Gheorghie vornicul? Dzisă:
— Eu suntu. Îl luară și pe dânsul.
— Carele iaste Șerban? Dziseră că nu iaste.
— Carele iaste Mihai post(elnicul)?
Fiind de față, iară l-au luat.
— Carele iaste cutare, cutare? Pe rând îi luară pe toți și rămasă domnul singur cu ciilalți boiari ce nu era de oarda Postelniceștilor: Ivașco stolnicul, Hrizea vistiernicul, Radul Știrbei și alții carii era acolo, li-au dzis:
— Voaă v-au dat împăratul domnu pe Grigorie vodă. Păsați la dânsul". (Apud ediția Dan Simonescu, p. 111)

Scanned with OKEN Scanner

Memorialul propriu-zis în *Pseudo-Amiras* începe numai cu anul 1727, când scriitorul primește porunca stăpânului său de a nota amănunțit tot ce se petrece sub domnia lui: „De aice să începem istoria lui Grigorie-vodă domnul Moldovei a cărui titlu și mai înapoi am pomenit, la începutul strămoșilor săi" (155). Acum laudele nu mai contenesc. Chiar turcii, când îi dau domnia lui Grigore Ghica al II-lea, chemându-l „la sărutarea poalei împăratului", îl cinstesc cu un alai neobișnuit nici la cei mai mari demnitari otomani, îmbrăcându-l cu haina de sobol cuvenită unui pașă cu trei tuiuri. Sosind în Moldova, poporul e făcut să-l primească cu mulțime de preoți și arhierei în frunte, ca pe un salvator, cetindu-i moliftele de rigoare și făcându-i „orație de bucurie". Noul domn ar fi desființat o serie întreagă de biruri, mai mult însă cele puse de Racoviță pe boieri, ceea ce se chema „deseatina aseminea cu țăranii", pe lângă morărit, țigănărit, crâșmărit etc. A dres tot ce stricase predecesorul său, a isprăvit palatul domnesc din Iași, i-a adăugat un turn măreț, prevăzut cu ceas „ce bătea de se auzea tot târgul", a poruncit amenajarea unui parc, lângă mânăstirea Frumoasa, în coasta Iașului, primul lucru de acest fel prin partea locului, descris cu pricepere de arhitect și grădinar oriental:

„Iară din giosu de mănăstire, supt median, despre răsăritul soarelui, făcusă acestu domnu o grădină foarte frumoasă și în grădină case domnești pe furma casălor celor de la Țarigrad, că așia și meșteri de aciia au adus. Și alăturea cu casăli, havuzuri și chioșcuri și cerdacuri și alte lucruri: și apa îmbla den havuz în havuz pe piatră și o scotea în toată grădina, care era cu fel de fel de flori. Care lucruri de acestea nice de un domnu nu s-au făcut! Că cine poate deplin a scrie frămsiațea casălor și altor lucruri? Ce numai să dzicem că precum au numit-o acia grădină de i-au dzis Frumoasa..." (p. 143, ed. Dan Simonescu).

În acea grădină și în palatul de acolo — arată cronicarul preaslăvind bunătățile lui Grigore Ghica — erau poftiți boierii la ospețe: „La casele aceste eșia ades domnu în răsuflare și la bucate acolo și mesă mari de pururea făciia cu boiarii săi..." *(Ibidem)*. Prin referire la același personaj, Neculce e mult mai independent, mai slobod la vorbă:

„Era acestu domnu Grigorie-vodă la stat mic și supțire, la față uscat. Numai era cu toane, atâta cât la unele să arăta pré harnic, bun și vrednic, milostiv și răbdătoriu. Și în viiața lui era tot cu mese mari, cu cântări și cu feliuri de feliuri de muzici în toate dzilele. Prè de avè vro treabă mare, să nu iasă la câmpu, ca să facă veselii cu naiuri și cu cântece hagimești și cu mulți peilivani măscărici. Și pre boieri totdeauna îi poftiè să fie cu dânsul la plimbări. Și dacă ieșiè la câmp era prè lascav și darnic". (Neculce, op. cit., p. 349).

*

* *

Până aici ne-am referit la cronicile moldovene atingătoare într-un fel sau altul de cronica lui Ion Neculce. Știm acum foarte bine că toate cele trei letopisețe anonime care încep cu anul 1661, ca și cele redactate de Nicolae Costin și Axinte Uricariul, sunt scrise *înainte* de cronica lui Neculce. Lucrul acesta am căutat să-l punem în evidență nu numai servindu-ne de datele exterioare, ci în primul rând de analiza internă a textelor. În plus, am căutat să mai demonstrăm că acești scriitori sunt, în majoritatea cazurilor, niște memorialiști *mai apropiați în timp* decât Neculce de faptele de care vorbesc. De la caz la caz, Neculce i-a folosit, în toată libertatea, tendința lui fiind însă a detalia și a *povesti* într-o limbă mai colorată întâmplările, de multe ori dând prioritate „zvonurilor" în legătură cu cutare sau

Scanned with OKEN Scanner

cutare eveniment sau persoană. Aceasta pentru că la mijloc intervine talentul, mare, în comparație cu predecesorii și contemporanii lui, dar și poziția lui morală independentă, de povestitor al istoriei Moldovei, care scrie, după vârsta de șaizeci de ani, retras la moșia lui de la Prigoreni, în timp de ceilalți lucrau la curte, în preajma oficialităților, uneori sub directa supraveghere a domnului, a lui Nicolae Mavrocordat, Mihail Racoviță ori Grigore Ghica, foarte îngrijiți, mai ales primul și ultimul, ca în tot ce se scrie să se spună numai bine despre dânșii. Aceasta trebuie să fi fost și cauza pentru care, îndată după terminarea ei, cronica lui Neculce nu pare să fi avut o largă răspândire (va fi copiată însă mai târziu, mai mult decât celelalte), rămânând, în certe cazuri, ca și necunoscută în cercurile mai mult sau mai puțin oficiale, fanariote.

Pseudo — Enaki Kogălniceanu (1733-1744)

Cu titlul de *Letopisețul Țerei Moldovei de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat V.V. (1773-1774)*, așa cum apare tipărit în ediția Kogălniceanu *(op. cit.*; p. 197-268), această scriere a fost atribuită de către ilustrul bărbat de stat și om de cultură de la 1848 strămoșului său Enaki, fost *„biv vătav de aprozi"*. Ar fi fost redactată la Țarigrad, înainte de 30 ianuarie 1774, ultima însemnare figurând în această zi și referindu-se la moartea sultanului Mustafa, căruia i-a urmat în scaun Abdul-Hamed. Nu este aici locul să discutăm prea amănunțit chestiunea paternității lui Enaki Kogălniceanu asupra acestei cronici. (De altminteri, cum s-a mai observat, nici rudenia directă a fostului vătaf de aprozi cu pașoptistul nu e prea sigură). Cert este că, la o simplă confruntare a textului tipărit cu manuscrisul, se poate constata că fraza de la un moment dat: „și înștiințându-se, domnul [Constantin Racoviță: 1749-1753; 1756-1757] din Enaki Kogălniceanu ce era vtori comis atunce, cum că un frate a lui Pălade, anume Constantin este la casa lui în ținutul Vasluiului..." etc. devine în redacția strănepotului: „și înștiințându-se domnul *de la mine* Enaki Kogălniceanu ce eram comisu al doilea..." etc. Că a existat un vătav de aprozi cu numele Enaki Kogălniceanu, cunoscător al tuturor acestor lucruri despre care vorbește cronica, nu mai încape nici o îndoială. Îndoiala apare numai asupra calității lui de autor al letopisețului, neiscălit ca atare, cât și asupra nevinovatei mistificații a marelui său editor[1].

[1] Dintr-o notă la ediția din 1874 a *Letopisețelor*... la cronica *Pseudo-Amiras* și anume la capitolul care povestește prima domnie a lui Grigore Ghica în Moldova (1726-1733), aflăm biografia lui Enaki Kogălniceanu. Se naște la 10 octombrie 1730, ca fiul căpitanului de Iași Vasili Kogălniceanu. Naș fu superiorul căpitanului, vestitul hatman Constantin Ipsilanti, care îi și dădu numele, în cinstea propriului său fiu, aga Enaki Ipsilanti. Încă din 1746 Enaki slujea în calitate de „copil în casă" la curtea lui Nicolae Mavrocordat, odată cu alți fii de boieri de pe atunci: Andrei Donici, Costin Catargiu, Mihalache Jora, Andrei Beldiman, Costin Negri. Prin decembrie 1749, Constantin Racoviță îl face comis al treilea și apoi comis al doilea, în 1753, când pleca să domnească în Muntenia, unde Enaki îl urmă „slujindu-l toată domnia Țerrei Românești". Când același Racoviță se întoarce în Moldova, în martie 1756, încă de la popasul de la Focșani îl investea cu vătăjia de aprozi, primind apoi, sub același domn, și dregătoria de „bumbașir asupra curților, având și toți țiganii domnești în seamă". Nota de unde culegem aceste date se oprește sub anul 1757. Din alte izvoare deducem că Enaki își urmează domnul mazilit, pe Constantin Racoviță, la Țarigrad, unde îl aflăm cumpărând

Scanned with OKEN Scanner

Un argument decisiv că autorul letopisețului nu cunoaște ce scrisese Neculce (dacă acest autor este Enaki Kogălniceanu, lucrul se potrivește întrucâtva: scriind la Țarigrad era în situația de a nu avea la îndemână lucrarea lui Neculce, antifanariotă, cum se știe, răspândită în cópii manuscrise destul de târziu de la data compunerii ei), este și faptul că despre întâia domnie a lui Constantin Mavrocordat (1733-1735) notează formal, înșirând numai niște banalități curente și de altminteri declarând: „În dzilele acestui domn ce s-a lucrat nu știm, că n-am găsit necăiurea scrisu..." (tom. III. 198). Ori, lung cum pare la vorbă (Pseudo-Enaki Kogălniceanu este, ca și Axinte Uricariul, unul dintre cei mai meticuloși cronicari), autorul ar fi avut, dacă l-ar fi găsit, în letopisețul lui Ion Neculce, material bogat în legătură cu prima domnie și chiar cu a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat, precum și în legătură cu prima domnie a lui Grigore Ghica. De fapt, însă, ne aflăm în fața unui continuator perfect și conștient al cronicii pe care am numit-o *Pseudo-Amiras*, mult mai independent totuși, ca un jurnal personal, cu multe amănunte, scris într-o limbă mai populară, pe alocuri cu expresii de tot familiare, tipice de altminteri pentru epocă, plină însă și de turcisme ori grecisme, dar cu totul firească, slobodă, numai cu o ușoară părtinire a lui Constantin Racoviță. Pomenește și el de construcțiile lui Grigore Ghica în Iași, între altele de un foișor în dealul Copoului, „foarte frumos, făptură de Țarigrad, cu tot felul de boiele". Acolo, sau pe la mânăstirile de prinprejur dădea „mese mari cu toți boierii, cu dzicături și cu multe eglingele cari nu să pot scrie"[1]. Mai conservator însă, mai popular în modul de a privi lumea fanariotă, critic cumva, ca boier de țară cu frica lui Dumnezeu, el nu uită să noteze calamitățile naturale, în care vede semne rău prevestitoare: „un cutremuru mare care au ținutu unu minutu de ceasu, și mare spaimă au căzut asupra norodului", o „stea cu coadă care o numesc cometa", o „ciumă care nu dă puțină spaimă la totu norodul[2]" etc. Între atâtea întâmplări din timpul celei de-a doua domnii a lui Grigore Ghica — povestite de către Neculce cu o viziune mai cuprinzătoare (în centru fiind războiul ruso-turc, luarea de către ruși a Hotinului, capturarea lui Colceag-pașa și ocuparea temporară a Moldovei) — cronicarul găsește prilej să lase amănunte despre trăsnirea în cort a lui Alexandru Ghica terzimanul, fratele Domnului, la Isaccea, pe o furtună cu ploaie, văzând aici probabil tot un semn al providenței:

„... și începându a tuna ș-a fulgera cu mare trăsnetu, într-o clipală de ochi au căzdzutu asupra cortului de l-au detunatu; și fiindu Terzimanul sub cortu, atâtu s-au amețitu câtu au fostu ca unu mortu, arzându-i săgeata o giumătate de barbă și hârtiile din senu, topindu-i și unu lațu de auru a iconiței ce purta în sânu"[3].

---

manuscrise și unde își redacta, poate, cronica în chestiune. S-a întors în țară prin 1782-1790, având și funcția de stolnic, murind la satul Rîpile, unde-și avea moșia, în 1795, după amintirile din familie.

Despre Enaki Kogălniceanu și presupusa sa cronică vezi: C. Giurescu, *Pseudo-cronicari. I. Enaki Kogălniceanu*, București, 1916; Al. Piru, *Istoria literaturii române*, I.E.D.P., p. 411; în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I. ed. cit., p. 391-394, pe lângă toate aceste date, N. Iorga, împingând cercetarea mai în adâncul trecutului, arată proveniența numelui familiei de la râul Cogâlnic, și descopere pe un Kogălniceanu „diac de visterie" pe vremea lui Iacob Eraclid Despotul.

[1] *Cronicele României, ed. cit.*, p. 198.

[2] *Ibidem.*

[3] *Ibidem.*

Scanned with OKEN Scanner

În legătură cu ocupația țaristă din toamna anului 1739, memorialistul nu deține informațiile precise ale lui Neculce (dacă Enaki Kogălniceanu este autorul, și dacă data nașterii lui ni s-a transmis exact, el nu putea avea pe atunci decât 9 ani) și crede că generalul maior Constantin Cantemir este fiul lui Dimitrie, odată cu un alt frate al său, Dumitrașcu, ofițer rus și acesta, când de fapt e vorba de fiii lui Antioh, fugiți de la Constantinopol în Rusia încă din 1736. Mai crede că același „Cantemiru beizade, avându pismă pe Grigorie-vodă și pe Aga Enake (fiul hatmanului Constantin Ipsilanti, nașul presupusului cronicar, n.n.), încă până a nu fugi la Moscali, au făcutu pe gheneralu (pe comandantul șef al rușilor, n.n.) de au resipitu curțile Domnești de la Frumosa [...] făptură de Taregradu [...] le-au făcutu asemenea cu pământul"[1]. Însemnarea rămâne revelatoare și explică, într-o măsură, cum pe teritoriul românesc, în afară de arhitectura bisericească, considerată oricum sacră, puține construcții puteau dăinui dintr-un veac în celălalt.

Asemeni lui Neculce, și *Pseudo-Enaki Kogălniceanu* colportează zvonuri și cultivă amănuntul caracterizator, verosimil, exprimându-se țărănește-moldovenește, deși altcumva se vede de departe că-și păstrează rangul. Născocind biruri grele, mai ales văcăritul, Grigore Ghica s-a ales cu grele blesteme, mai ales de la „babile cele văduve". Ba încă, mai aflăm că una dintre ele, când Ghica pleca în mazilie a treia oară, „au zvârlit cu o peatră în el, în dziua în care au purces din Iași"[2]. Constantin Mavrocordat, om de vederi mai luminate, ar fi venit din Țara Românească cu „muștră", ordonând ca orice țăran, „câtu de prostu" să facă „pe un boieru mare mascară[3]" și, culmea! — aici concepția cronicarului anunță pe aceea a lui Trăsnea din *Amintirile* lui Creangă — să ceară preoților să știe carte, chinuindu-i în fel și chip: „Eară Constantinu-vodă în Moldova domnia cu pace, apucându-se de capul preoțiloru să-i învețe carte, frământându-i în tot chipul"[4]. Nici faptul că s-a poruncit aducerea de cărți „pe-nțeles", adică în limba română, că s-a făcut și în Moldova „stampă", tipar, pentru asemenea cărți, „să le cetească pe-nțeles pe la biserici", nu-l bucură deloc, de vreme ce ispravnicii de pe la ținuturi erau puși să urmărească până într-atât pe preoții analfabeți, încât „să aibă voie a-i pune la bir cu țăranii", băgând frica într-înșii cu totul: „Și așa de mare frică ce aveau bieții preoți și diaconi, căci începuse Constantinu-vodă a orândui preoți învețați de a îmbla prin tote ținuturile și prin tote satele ca să vadă ce felu de cetanie facu pe la biserici, la care nu putem scrie ce frică trăgeau bieții preoți, că s-apucau la betrânețe să învețe carte"[5]. Pe drept cuvânt ne întrebăm dacă nu cumva prin această procedare nu se viza cumva aducerea în calitatea de contribuabili fiscali a unei categorii numeroase și relativ înstărite din rândurile populației, de vreme ce jaful oficialilor, dacă nu al lui vodă în persoană, se făcea ca la drumul mare. Într-alt loc din cronică ni se mai spune că dregătorii lui Grigore Ghica și a lui Constantin Mavrocordat, în momentele tulburi de schimbări de domnie, apucau cu hapca tot ce le cădea la îndemână, „după porunca ce avusese fiecare", făcându fiștecare zaptu la locul ce mersese, fără chicu de sielă"[6]. Ura față de grecii venetici nu este însă exagerată la *Pseudo-Enaki-*

[1] *Ibidem*, p. 200.
[2] *Ibidem*, p. 204.
[3] *Ibidem*, p. 203.
[4] *Ibidem*, p. 204.
[5] *Ibidem*, vol. III, p. 204.
[6] *Ibidem*, p. 212.

Scanned with OKEN Scanner

Kogălniceanu, nu aflăm la dânsul înverșunarea lui Neculce, cu toată îndreptățirea de acolo. Dar își arată și el satisfacția când Constantin Mavrocordat luă măsura de a orândui preoți de mir care să slujească prin mânăstiri, constatându-se cum călugării greci „când temâiază în biserică pe muieri, stau câte un minutu înaintea fieștecăreia muiere de o tèmâiază și o privesc din talpă până în capu, puindu gându reu în capul loru asupra aceloru muieri"[1]. E o consemnare cât se poate de caracteristică pentru epocă și totodată pentru spiritul cronicarului, înclinat spre observația psihologică și morală. Totuși ținerea prea din scurt a clerului îl contrariază din nou, când Constantin Mavrocordat (asemenea și lui Nicolae Mavrogheni în Țara Românească (cum aflăm din cronica în versuri a pitarului Hristache și din altele) punea pe preoți, pe diaconi și pe călugări să slujească necontenit în biserică, de dis-de-dimineață până după amiaza târziu, cu pază de ciohodari la ușă, cu aducerea celor nesupuși în fața divanului, unde-i ținea cu mustrări câte nouă ceasuri:

„Iară domnul s-au apucat iară de evlavia lui cea veche, că punea preoții de intrau în biserica curții la trei ceasuri de noapte și ieșiau la trei ceasuri din zi, și se apucă de divan de-i ținea la nouă ceasuri din zi. Mai dedesă poruncă de strângea toți preoții, diaconii orașului la biserica curții și după ce-i băga dumineața în biserică punea chiohodari la ușă și nu lăsa nici pre unul să iesă afară [...] de care foarte să spăriesă preoții..."[2].

Citind însă cronica drept ceea ce se prezintă, înțelegem că, urmărind mai vechea politică a tatălui său, Constantin Mavrocordat voia să pună oarecare ordine în țara secătuită de atâtea biruri. Învățătura de carte pentru preoți, buna orânduială în biserică și în tot ce aceștia aveau datoria să facă erau măsuri care mergeau mână în mână cu desființarea iobăgiei (actul de desființarea iobăgiei, a „rumâniei" cum se spunea în Muntenia, fusese dat de el, mai întâi în Țara Românească, la 5 august 1746, apoi și în Moldova, la 6 aprilie 1749, a „veciniei" cum se spunea aici). Totuși retrogradul cronicar nu vede cu ochi buni „dezbaterea de vecinie", urmată de adunarea „vecinătății de pretutindenea în divan, cu mare obrăznicie". (Așa s-au întâmplat lucrurile, cumva, printr-un *compromis*, țările române luând-o înaintea altora din Europa, chiar a Franței care se pregătea să treacă prin marea revoluție). Cu maliție abia conținută, el notează — și aici cronicarul are în felul său dreptate — că, de fapt, desființarea iobăgiei n-a însemnat mare lucru. Boierii, foști proprietari de vecini, dar rămași cu moșiile intacte, „s-au mulțămit" cu obligația din partea țăranilor „liberi" de a le lucra câte 24 de zile și de a le da câte 2 lei de fiecare casă, mai ales că acum vodă pusese rânduială severă, controlând strâns de tot îndatoririle țăranilor, cu toată birocrația de rigoare:

„... învățând domnul ca să deie vecinilor și câte o țâdulă domnească cu pecete gospodu, arătând de aice încoace să nu se mai numească vecini, și să aibă a sluji acele dzile de mai sus pomenite, dându pe acele țâdule un leu lui treti logofăt și câteva parale scriitorului"[3].

Așadar, chiar dacă, în general vorbind, soarta țăranilor se va fi îmbunătățit întrucâtva, nu-i mai puțin adevărat că în noile condiții sustragerea lor de la îndatoriri

[1] *Cronicele României, ed. cit.*, p. 213.
[2] *Ibidem*, p. 214.
[3] *Ibidem*, p. 214.

Scanned with OKEN Scanner

era aproape imposibilă. Din acest punct de vedere cronica de față este un document de neînlocuit pentru epocă. Abia acum înțelegem deplin aversiunea țărănească pentru „hârții", „țâdule", „năpăști", „dabile" etc. și, pe un plan mai larg, înțelegem de ce stăpânirea austriacă din Oltenia (după tratatul de la Passarowitz, din 12 iulie 1718, până la pacea de la Belgrad din 18 septembrie 1739) a fost urîtă de toată lumea, cum nu ne-am fi așteptat: austriecii puneau ordine foarte strictă în plata birurilor, urmărind strâns pe toți contribuabilii, în vreme ce oltenii erau învățați cu stăpânirea turcească, mai laxă, fără dispoziții scrise anume, recensăminte riguroase, termene exacte etc., putând, măcar din când în când, să se sustragă de la dări, în felurite chipuri, fugind de pe moșii, îngropându-și bruma de avut, distrugându-și eventual casele, turmele, cirezile, ascunzându-se în munți etc.

Poate că nu-i deloc întâmplător că, după tipicul știut, Enaki Kogălniceanu înseamnă și el o năvală a lăcustelor în Moldova, urmată de foamete mare, drept replică a proniei cerești la orânduielile lui Constantin Mavrocordat. Din nou, ca și la *Pseudo-Nicolae Costin* (vezi supra, p. 212), din modul cum este condusă descrierea s-ar părea că noul cronicar are știință de letopisețul lui Miron Costin, cu atenția mărită la prea cunoscuta pagină. Altminteri ne încredințează că „am vădzut cu ochii" însuși fenomenul:

„Iar când au fostu la mijlocul verii, sau din păcatele norodului, sau din nenorocirea domnului, au trămis Dumnedzeu urgia sa asupra acestei țeri, lăcuste de au împlut țeara prin toate ținuturile, istovind totul; pe unde se puneau, rămânea locul negru ca când n-aru fi fost semănat nimică niciodată; sau grâie de era, sau vie, sau mălaiu, sau păpușoiu, sau pădure de era înfrundzită, rămânea părea că-i uscată [...] și de mulțimea lor soarele nu să vedea, de care poroncindu domnul la toate monăstirile ca să facă rugă, iară zădaru s-au ostenit, căci era urgia lui Dumnedzeu. Și în puțină vreme s-au făcut o mare scumpete cât agiunsese dimerlia de ordzu un leu, și pe multe locuri neavându oamenii ce mânca, uscau oamenii coji de copaci și le pisau făcându-le făină, le amestecau câte cu puțină făină și le făceau mălai, și mâncau. Pe alte locuri strângeau ghindă și iarăși asemenea făceau; care nu putem arăta ce nevoie era de foamete, la care ni s-au întâmplat și mie de am vădzutu cu ochii câteva sate la ținutul Botoșenilor, fiind eu orânduit cu slujba domnească acolo iarna. Fețele lor semănau a fi fierte și nu puteau a grăi de slabi, carii ajungându în primăvară toți au murit"[1].

Memorialul devine și mai atrăgător mai cu seamă atunci când povestitorul face referiri la persoana sa, întărind cele spuse în calitate de martor ocular și în stilul popular obișnuit. Poposind la un sat, slujbașul domniei declară a fi prânzit numai pâine făcută din făină de ghindă: „... descălecând acolo am prânzit, bucate de secu n-am găsit, iară în loc de pâne ne-au scos mălaiu de ghindă, și am mâncat câte o bucățică mică cu toții"[2].

Cu mare grijă sunt narate aici desele înscăunări de domn, ca și descăunările. Când nu devine stereotip — lucru fatal pentru orice scriitor, obligat de protocol să spună același lucru în repetate rânduri — cronicarul cade din nou în modul său obișnuit de a povesti familiar.

În general, trăind în preajma curții și la Țarigrad, cronicarul știe o mulțime de lucruri, fiind informat bine de toate sforăriile de culise în legătură cu schimbările de domnii. Nu le povestește ordonat, faptele fiind în ele însele îndeajuns de încâlcite. Are însă tendința, ca și Neculce de altminteri, de a coborî la amănunte de

[1] *Cronicele României, ed. cit.*, p. 214.
[2] *Ibidem*, p. 215.

Scanned with OKEN Scanner

tot felul, cu riscul pierderii ansamblului, în cazul lui. Așa, de exemplu, lunga relatare despre stârpirea *lazilor* (negustorii turci din Moldova), inițiată de Constantin Mavrocordat, excepțională ca document istoric totuși, când chiar Poarta otomană părea să fie îngrijorată de atâta element alogen, venit după căpătuială, ce nu mai putea fi tolerat. Istoriile unor aventurieri (suntem în secolul aventurilor!) strecurați în țările noastre, precum aceea a unui frânc[1], anume Leință, ce nu se știa anume, la un moment dat, „de este frânc ori frâncoaică", sau a spătarului Iordache Stavaraki, un grec foarte bogat, cu mare putere la Poartă, hotărând timp de câțiva ani domniile în Moldova și în Muntenia, pot constitui subiecte de nuvelă. Personajele posedă toate elementele caracterologice și sunt urmărite în cronică până la căderea capetelor sub sabia gâdelui din Țarigrad, sfârșit de rigoare pentru orice aventurier. Firește, balastul nesemnificativului pentru noi cei de azi este mare de tot. Câte o scenă se poate desprinde totuși, ca în cazul când zisul Stavaraki, pe punctul de a fi prins de un capegibașă, trimis anume în zori de zi, se face a se duce la „îmblătoare", fugind apoi pe o fereastră[2], găsind la repezeală haine, cai și câțiva tătari plătiți cu bani grei să-l treacă peste Prut.

Cu interminabile amănunte este povestită abolirea văcăritului, sub cea de-a doua domnie a lui Constantin Racoviță Cehanu (1756-1757). Obținând aprobarea și binecuvântarea Patriarhiei din Constantinopol, domnul, cu mitropolitul Iacob, cu toți arhiereii și toți preoții, cu reprezentanți din toate județele și cu tot poporul Iașului, adunat solemn la mitropolie, face jurământ și afurisenie grozavă. Stilul l-am mai întâlnit în cartea de blestem dată la mâna lui Axinte Uricariul. Aici intervine însă și sugestia psihologiei gloatei tulburate de eveniment; scena ar părea grandioasă:

---

[1] *Ibidem*, p. 247. E vorba, arată documentele, de un francez pe nume François Linchou (care mai avea doi frați, vagi negustori și aventurieri în țările noastre pe atunci), omul lui Constantin Racoviță, lucrând pentru scoaterea din domnie a lui Grigore Callimach (1761-1764; 1767-1769), în folosul patronului (care se va sinucide însă, la București, în 7 februarie 1764, când avea loc și o răscoală). Se pare că Linchou plăsmuia scrisori în numele marelui vizir care, prinzându-l și băgându-l la închisoare, nu ezită în cele din urmă să-i taie capul, cu toate intervențiile ambasadorului francez la Poartă, în martie 1760 (Vezi: *Documentele Hurmuzaki*, Supl. I, p. 715). Din Linchou sau Linche s-ar trage familia de boieri Linș sau Lenș. (Vezi comentariile din *Scrisori franceze din veacul al XVIII-lea*, publicate de I.C. Filitti, unde se află corespondența lui François Linchou cu ambasadorul Des Alleurs). Aflat la Țarigrad, cronicarul este la curent cu toate aceste întâmplări și le înseamnă pe larg, inclusiv tribulațiile „elciului" (ambasadorului) Franței pe lângă sultană, protectoare, se pare, și ea a acelui Linchou pe care îl primea în vizite secrete, deghizat în haine femeiești.

Cu un profesor francez Linchou, învățaseră și cei doi fii ai lui Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești (1774-1782 și 1796-1797). S-ar potrivi, dat fiindu-i firea de aventurier, să fie chiar acesta. Căci feciorii domnești vor da semne de aventurism ei înșiși, fugind peste graniță, în Occident, prilej de încurcături diplomatice cu austriecii, rezolvate onorabil de către Ienăchiță Văcărescu, trimisul special al domnului la curtea imperială de la Viena, prin 1781.

În cronica lui Enaki Kogălniceanu mai este pomenit un „frânc", Enaki Milu, staroste de Cernăuți, prieten de altfel cu Linchou- Leință, mijlocindu-i corespondența acestuia cu frații săi din Polonia. E vorba, desigur, de tatăl boierului și scriitorului moldovean Matei Milu (1725-1801), voltaireanul autor al portretelor-ghicitori în versuri și bunicul marelui actor din vremea lui Vasile Alecsandri. (Vezi și I. Tanoviceanu, *Un poet moldovean din veacul XVIII: Mateiu Milu, în Analele Ac. Române*, Mem. Sect. ist., s. II-a, t. XX, 1897-1898).

[2] *Ibidem*, p. 225. Spătarul Stavaraki a condus din umbră timp de mai mulți ani politica țărilor române, având un cuvânt decisiv la numirea sau la destituirea domnilor, mitropoliților și înalților dregători. A stat succesiv, când la București, când la Iași, având-și însă cartierul general în Țarigrad, de unde era originar, ca fiu al „doftorului" Iordache, un grec de mare influență și acela printre mărimile turcești. Stavaraki strânsese averi enorme, el și ai lui, căci lucra în bandă, punându-și în posturi-cheie toate rudele, frați, cumnați, pe socrul Manolachi spătarul, cu care însă aflăm că la un

Scanned with OKEN Scanner

„Iară când au fost ieșitul cu sfintele daruri și cu sfântul potir, au stătut toți câți slujeau la liturghie cu sfintele daruri în cap și în mână, scoțând acest testament mitropolitul Iacov, afurisind de patru ori a patru patriarși: a Țarigradului, Alexandria, Antiohia și Ierusalimul, cu toți arhiereii a sfântului sobor, a sfintei biserici cei mari a Răsăritului, strigând norodul la fiește-care cuvânt: Aminu! Care nu putem arăta ce huet era în biserică de strigarea norodului, arătându înlăuntru oricine ar numi, oricine ar îndemna, ori bani ar lua, ori slujbă ar merge, „afurisit să fie în veci, ferul și petrele să putrezească iară trupul lui să rămâie în veci!" Așijderea scoțând și mitropolitul o carte a lui cu toți episcopii și egumenii, afurisind și pe domni și pe boieri, și pe partea bisericească, iarăși strigându norodul: Aminu! Și așa sfârșind de cetit, au intratu cu sfintele daruri în altaru. Care acele cărți și blăstămuri au pus domnul de le-au pus în stampă, numindu întâiu hotărârea ce au făcut măria sa."[1]

Însă totul nu este decât o comedie. Sunt, de ar fi să considerăm înscenarea respectivă în lumina documentelor stricte, toate semnele că din pricina văcăritului (birul practicat de toți domnii fanarioți cu mare insistență), una dintre cele mai mari bogății ale țării, vitele, era pe punctul de a se pierde cu totul. Documentele arată clar, și însuși Enaki Kogălniceanu afirmă de mai multe ori că țăranii nu mai creșteau animale, le omorau pur și simplu pe cele care le aveau, ori le ascundeau pe unde puteau, de la caz la caz, trebuind să se hrănească într-un fel. E foarte probabil că o scădere bruscă și cu totul îngrijorătoare a șeptelului a dus la decretarea demagogică a abolirii văcăritului, povestită cu atâtea amănunte în cronică. De un tragicomic imens este episodul reînființării lui, sub Ioan Teodor Callimach (1761-1764), peste numai 4-5 ani. Cum însă s-a procedat, de vreme ce afurisenia era încă proaspătă în memoria poporului? Pur și simplu s-au aflat căile prin care ea putu fi... *dezlegată*. Mitropolitul Iacov a fost rugat să facă *paretis*, să demisioneze adică, ademenit cu nici mai mult nici mai puțin decât 30 de pungi de bani „peșinu", pentru că se opunea, arătându-le mitropolia ori cârja și zicând: „luați-o și faceți ce știți!" (232). În fine, un frate al domnului, Gavril, arhiereu la Salonic, fu chemat în scaunul mitropolitan și pus să *„dezlege"* ceea ce *„legase"* predecesorul său Iacov, cu mai puțină ceremonie ce-i dreptul, dar tot cu blagoslovenia celor patru patriarhi. Din prudență boierii și „miniștrii", cu deosebire atenți la efectul cuvintelor, propun însă ca darea reînființată să nu se mai numească văcărit, ci eufemistic și civilizat

---

moment dat „se mânca". În cele din urmă pârile sistematice l-au adus și pe el în streang, în timpul domniei lui Ștefan Racoviță în Muntenia (1764-1765), când pașii de la Dunăre, ademeniți de averile lui, se decid să-l suprime. S-au găsit printre compatrioții grecului scriitori și poeți care au compus și o *Istorie a marelui și viteazului Stavaraki* (Vezi: E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire*, Paris, 1877; Cf. A.D. Xenopol, *Istoria românilor în Dacia Traiană*, vol. IX, Ed. Cartea Românească, 1929, p. 95-100; N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. XVIII, ed. cit.*, vol. I, P. 379-380). În cronica sa Enaki Kogălniceanu mai reține o scenă petrecută la Iași, pe vremea domniei lui Ioan Theodor Callimachi-Călmașul, când, în vremea „murmurisirilor" boierilor de țară împotriva spolierilor lui Stavaraki, cu ocazia unui iarmaroc, prostimea se adună la palatul domnesc și ceru, ca în nuvela lui Negruzzi despre Lăpușneanu, *„Să ne dați pe Stavaraki!"* Urmează spargerea porților, o învălmășeală și o luptă cu gărzile, timp în care urmăritul fuge, iar deghizat, în haine turcești și în mare grabă, la Țarigrad:

„Atunce prostimea striga cu toții: «Să ne dați pe Stavaraki!» Și puindu cu toții spatele în poarta cea mare, cu toate că țineau pe dinlăuntru, au început a năvăli; iară turcii strigau în limba lor: «Gheri! Gheri!» Iară norodul năvălea. Atuncea au ieșitu arnăuții de prin odăile lor și au început a da norodul afară împrăștiindu-i cu săbiile scoase; și slobodzindu tunurile au omorât vro doi oameni. Iară Stavaraki îmbrăcându-se turcește și [cu] caucu în cap, lund câțiva turci arnăuți, au încălecat și au ieșit pe poarta grajdului și au purces la Țarigrad". (*Letopisețe, op. cit.*, p. 237.)

[1] *Cronicele României, ed. cit.*, p. 230.

„ajutorință", impozit care, calculat cu anume meșteșug fiscalicesc sofisticat, urma să fie mai mare chiar decât văcăritul propriu-zis:

„Și așa rămâindu boierii acolo, multe ceasuri vorovind ei în de ei, au găsit cu cale ca să ne scoată o slujbă pe casă de trei mâni, adică unspredzece lei, și cinci i pol lei, și trei lei, însă pe ogiacuri, și să se numească agiutorință [...] care slujbă mai pe urmă le-au ieșit mai bine decât văcăritul, că cuprindea două sămi a văcăritului, și încă n-ajungea că o scotea o data iarna și apoi vara, și celelalte slujbe deosebit"[1].

Ca și Neculce, dar nu cu tot atâta talent, Enaki Kogălniceanu (de va fi el autorul cronicii) este un scriitor plin de vervă, neleneș la condei, coborând până la toate amănuntele pe care le cunoaște. De mare interes, ca jurnal de epocă și mod de răsfrângere în conștiința unui moldovean atent la tot ce se întâmplă în vremea sa, sunt relatările lui privind războaiele ruso-turce din vara și toamna anului 1769, la sfârșitul celei de-a patra domnii a lui Constantin Mavrocordat (luat prizonier la Galați, în 1 decembrie și murind curând, la 4 decembrie același an, la Iași), cu victoriile cele multe ale generalilor ruși ce vor culmina cu zdrobirea turcilor, de către Rumeanțev, în vara anului 1770, la Cahul. Ceea ce ar părea cam curios, lucru care însă dă o mare valoare de document scrierii, autorul nu dă semne de părtinire în vreun sens sau altul. Ca și în cazul povestirii desființării și reînființării *văcăritului*, și ca în atâtea altele, el se mulțumește a consemna cât mai obiectiv totul.

Echivoc în câteva locuri, am văzut de ce și cum, Neculce are totuși manifestări de atitudine foarte clare. Din contră, Enaki Kogălniceanu pare a face figură de secretar de istorie, mai mult decât oricare dintre cronicarii români. E drept că, bunăoară, și el consideră *văcăritul* ca o mare pacoste asupra țării. Dar povestirea comediei desființării și reînființării acestui bir o face cu un condei rece, neutru, ca într-un fel de ironie, pe care nu este totuși cazul să i-o atribuim. Ar însemna să-i supraestimăm spiritul. Tot așa, povestind victoriile rușilor, cu acea prospețime caracteristică tuturor scrierilor inspirate din actualitate, cronicarul nu ne permite să-i depistăm poziția politică. Ea, bănuim, trebuie să fi fost aceea a tuturor patrioților din vremea sa. Românii priveau cu bucurie victoriile creștinilor asupra turcilor. Între timp însă căpătaseră destulă experiență în a observa și a se teme că învingătorii păgânilor, imperialii austrieci ori țariști, ar putea deveni niște ocupanți plini de zel. Această poziție neutrală, sau aproape, îl face pe scriitor să acumuleze un număr mare de fapte în opera sa. La sfârșit ni se face chiar un fel de profesiune de credință a memorialistului exhaustiv, scuzându-se față de cititori că a trebuit să însemne multe nu numai din văzute, dar și din auzite, cu regretul de a nu fi cuprins absolut tot, fiindcă nu i-ar fi ajuns nici hârtia, nici timpul.

Iată deci un lucru imposibil care îi trece prin minte lui Enaki Kogălniceanu, sau cine va fi fost acest scriitor: să pui pe hârtie tot ce se întâmplă, luîndu-și însă îndată seama de absurditatea unei asemenea întreprinderi. Ambiția însă de a nota cât mai mult și cât mai multe contribuie la caracterul autentic al operei, de document de neînlocuit prin altceva nimic. În același sens vine și rugămintea cronicarului către cititori și urmași, îndemnați fierbinte să-l continue, să-i înțeleagă, să-i ierte și să-i îndrepte greșelile.

Extrem de interesantă și importantă prin *autenticul* ei — în dublu sens, atât din punctul de vedere al documentului istoric pur, cât și din acela strict literar-

[1] *Ibidem*, p. 243.

Scanned with OKEN Scanner

filologic — în câteva locuri, îndrăznim a zice, chiar superioară lui Neculce, — cronica *Pseudo-Enaki Kogălniceanu* este în același timp un document de limbă românească de prima mână, o piesă de verificare a expresivității ei stilistice cu totul rară. Cum spuneam în altă parte, de-a lungul veacurilor limba noastră a vehiculat o mare cantitate de cuvinte străine, în funcție de influențele care s-au exercitat asupra ei în fiecare epocă, neologisme pe care le-a reținut sau le-a lepădat în chipul cel mai natural, potrivit necesităților și legilor ei interne de dezvoltare, păstrându-și însă absolut intactă structura inițială, latină. Cronica de care ne ocupăm aici reprezintă unul dintre cele mai exemplare cazuri de rezistență și vigoare a idiomului național, mai ales în modul cum turcismele și grecismele, cu deosebire cele dintâi, sunt absorbite în plasma lui eminamente populară, vorbită. Coloratura de epocă este pe alocuri deosebit de puternică, am spune chiar violentă și cititorul de azi, mai ales filologul și istoricul, rămâne impresionat ca în fața unui muzeu viu al limbii, un acvariu lingvistic miraculos unde cuvintele străine, alături de cele neaoșe, strălucesc și se mișcă în toată libertatea, tocmai pentru că scriitorului nu i-a trecut măcar o clipă prin minte că trebuie să-și coloreze stilul.

O mulțime de cuvinte turcești de epocă, scoase din context, apar astăzi absolut ininteligibile: *felvà, ghephanà, zăfchi, murahàz, ilam, hatihumai, casabà, teslim, icirliu, mehiup, emiclic, hovadiș, naimen, nisangiu, itlal, martosăpie, ot, kerekè, taifà, tahmen, arz, dunamà, mezil, hindichiu, zulum, mucarel-mucarer, isirgiu, ilam, salămâi etc.* Adesea însă, luate în context, ele își dezvăluie sensul. De pildă în acest paragraf:

„Atunce împăratul au poruncit de i s-a făcut *ferman* împărătesc, orânduindu și pe Zaim-*humbașiru* ca să ieie pe ovrei și să-l ducă în Moldova, și acolo cu *cadiul* să se caute acea judecată; și având dreptate să i se dea *ilam*, și după *ilam* să împlinească de la domnul și de la Cantacuzino...[1]"

Unde *ferman*, perpetuat în limbă până în zilele noastre, aproape ca și *cadiu*, care înseamnă „judecător", ajută înțelegerea lui *bumbașir* care trebuie să însemneze „împuternicit", „însărcinat". „responsabil", *ilam* neputând fi alta decât „hotărâre judecătorească", „carte de judecată" etc.

Producând asemenea exemple (ele ar putea fi însutite), nu voim să spunem că o eventuală editare a cronicii n-ar avea nevoie de glosar[2]. Dimpotrivă, necesitatea glosarului este chiar urgentă. Voim numai să arătăm puterea limbii naționale în a mistui neologismele, la un punct limită din istoria ei.

Mai interesante, esteticește vorbind, sunt turcismele pe care cititorii familiarizați acum cu literatura lui Anton Pann, Ion Ghica, Filimon, Caragiale, Mateiu Caragiale, G. Călinescu, într-un fel Ion Barbu, Eugen Barbu etc., le descoperă „in situ", ca să zicem așa, gustându-le semnificațiile, cele din original sau cele pe care ei înșiși le atribuie, în virtutea unei necesare, fatale, evoluții semantice: *giubè, libadè, caic, cișmè, geremè, beillic, surgun, sinet, conac, ciohodar, parà, dimirlie, tiutiun, raiu, peșcheș, vadè, suret, teșkerè* (în original: „bilet", „certificat", „adeverință"), *terziman, terzimanlâc, zapciu* („supraveghetor", „păzitor de ordine"), *meidan-maidan, zapt* (în original: „stăpânire", „posesiune") etc.

[1] *Cronicele României, ed. cit.*, p. 200.

[2] Această reeditare s-a și produs între timp. Textul comentariului nostru a trebuit să aștepte prea mult până să fie tipărit.

La un nivel de circulație mai mare, aproape curentă, sunt unele ca: *sacà, cusur, cișmè, musafir, dugheană, hatâr, chirhana* („fabrică", „întreprindere", „atelier" etc), *marafet* („talent", „înzestrare", „meșteșug", „măiestrie" etc.), *calabalâc* („bagaje"), *săivan* („umbrar de pânză"), *ibric, ciubuc, amanet, ogiac* („horn"), *șerbet, gialat* („soldat din gardă"), *belè, bacșiș, caimacam, caftan, meterhaneà, tubulhanà, haznà* („trezorerie"), *alai, urdie, beizadè, zaherè, cirac, mascarà* etc.

Fatale sunt în scrisul lui Enaki Kogălniceanu, ca în orice împrejurare când limba română înregistrează vocabule străine, în lipsă de termeni sinonimici exacți (procedeul a fost intuit și aplicat conștient mai întâi de mitropolitul Simion Ștefan, în *Noul Testament de la Bălgrad*, la 1647), cuvintele designând funcții administrative ori grade ofițerești la turci, de unde o altă fațetă a coloraturii textului: *skiminiagasi, capichehaie, serasker, vezir-chehaesi, capegi-bașă, deli-bașă, beșlii, ortaceaus, baș-caimacam, divan-efendi, keșkin-arnăut, geamân-aga, baș-capichehaie, elciu, emocciu, ienicer-agà, bostangi-bașă, ienicer-efendi* etc. Toate acestea și altele asemănătoare, dispărute acum din limbă, au fost înregistrate mai întâi la unul dintre cele mai bune și mai complete dicționare din câte avem, acela al lui H. Tiktin. Prin natura preocupărilor sale, un contemporan al lui Enaki Kogălniceanu, logofătul Gheorgaki, va înregistra o cantitate mult mai mare de cuvinte asemănătoare, în a sa *Condică ce are întru sine obiceiurile vechi și noi a preaînalților domni...*[1]"

Fapt oarecum ciudat la prima vedere, în *Pseudo-Enaki Kogălniceanu* grecismele sunt mult mai rare prin comparație cu turcismele. De este străunchiul lui Kogălniceanu, autorul, lucrul s-ar explica într-un fel, gândindu-ne la lunga lui ședere în Țarigrad, la faptul că, desigur, trebuia să știe foarte bine turcește. Nu ne îndoim însă că scriitorul știa tot atât de bine și grecește, asemenea celor mai mulți dintre intelectualii vremii. Pricina poate sta în împrejurarea mai generală că grecii, nație poliglotă prin firea ei, trăind multă vreme în *diaspora*, învățau românește mai repede, în orice caz, decât ar fi învățat românii grecește, în timp ce printre turci cunoașterea limbii române (e vorba de turcii ca minoritate trăitoare printre români) era, bănuim, mai puțin întâlnită. Un alt motiv, mai special, privește numai pe autorul acestei cronici care scrie așa-zicând, reportericește — cum arătam mai sus — notând în grabă cât mai multe fapte, fără comentarii elevate, intelectuale anume. Căci utilizarea grecismelor intervine în limba română de epocă mai cu seamă în cazul terminologiei cât de cât abstracte și o întâlnim, mai mult sau mai puțin curentă, de la caz la caz, la un Radu Popescu, la Radu Greceanu mai ales, la stolnicul Constantin Cantacuzino, chiar la Neculce, la Axinte Uricariul, ca să nu mai vorbim de Dimitrie Cantemir. Aici remarcăm ca mai caracteristice pe *engomie egcomion* (= discurs, oratie, laudă): „... și îndată părintele mitropolitul i-au făcut o engomie" lui Ioan Callimach (244); pe *ipolipsă* (=a avea la *ipolipsă* = a fi în atenție): „știind că avea împărăția la *ipolipsă* pe Iordaki Caragea" (250); pe *enfracsis* (probabil cu sensul de „stop cardiac"): „ci au fost o *enfracsis* care nu au putut pricepe doftorii" (224);

[1] Titlul continuă: *care s-au făcut din porunca prea înălțatului, luminatului și iubitorului de Hristos domnul meu și oblăduitorul a toată Moldova Io Grigore Ioan V.V. care s-au alcătuit și s-au scris de mine prea plecata slugă Gheorgaki, al doilea logofăt, aici în orașul Iașului, la anii 1762, noiembrie 5.* Pentru amănunte vezi: Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, București, 1939.

și pe *stenahorie* στενογωρα (= jenă, necaz): „văzând grecii atâtea amestecături în turci și domnul în mare *stenahorie* a banilor...“ (258). Lipsa de intelectualitate — în accepția neutră, am zice tehnică, a acestui cuvânt — a stilului în *Pseudo-Enaki Kogălniceanu* devine și mai clară când constatăm că aceste neologisme de origine grecească, pătrunzând în limba noastră pentru o perioadă mai lungă, au căpătat cu timpul, de altminteri ca și în idiomul de origine, înțelesuri mai abstracte. Așa este cazul lui *stenahorie*, care în textele de la începutul secolului trecut, și mult timp după aceea, însemna și (medical) „greutate în respirație“, dar mai ales „plictiseală“, „neliniște nervoasă“ etc.

Însă toate aceste cuvinte și expresii străine nu ar avea nici un suport stilistic dacă limba cronicii nu ar fi, în fundamentul ei, curat românească. Autorul stăpânește perfect întreaga claviatură a limbii materne și farmecul paginilor lui constă tocmai în contrastul ce se realizează prin incastrarea neologismului în context. Iată numai câteva expresii tipic populare moldovenești, aduse din limba vorbită în scris pentru prima dată, trase în parafrazele noastre:

Constantin Mavrocordat „a găsit cu cale [...] să le vie de hac“ negustorilor lazi (216), urmărindu-i și pedepsindu-i, „cât îi prindeau frigurii“ când auzeau de numele lui (217). Un trimis de la Țarigrad, sosind pe neașteptate cu firmanul de mazilie, „au cam stricat cheful și nunta“ ce tocmai se serba al aceluiași Constantin Mavrocordat (218). Spătarul Stavaraki și postelnicul Iordachi au fugit de frică la Țarigrad, „crăpând două părechi de telegari numai până la Galați“ (222). Erau, odată cu alți greci, pârâți ca „spărgătorii acestor țări“ (225). Zisul Stavaraki „ședè la Frumoasa cu șederea“ *(Ibidem)*. Mateiu Ghica avea slăbiciune pentru „partea muierească“ (227), chema boierii la „gioc“ (= dans) și-i plăcea „să facă privală“ *(Ibidem)*. Logofătul Iordachi Cantacuzino „era cam căit că se călugărise“, văzând că i-a venit domnul preferat iarăși la scaunul Moldovei (232). Auzind de război, tătarii de la Crâm „se sculase gata în picioare“ (234). Când finanțele țării s-au mai îndreptat, atunci a găsit și Ioan Callimach „mușterеu pentru vistieria cea mare“, adică vistiernic (238). Sultanul Mustafa avea obicei să umble „tiptil“ (= incognito) prin Țarigrad (241). Niște bani „mâncați“ de un emisar al lui Linchou-Leință „au rămas buni mâncați“, neputându-se dovedi nimic la judecată (246). Pe „elciul“ (= ambasadorul) Franței marele vizir „îl tot urnia din dzi în dzi“ (= îl ducea cu vorba) (248). La sfârșitul domniei lui Ioan Callimach, „s-a îmbolnăvit Ragub-pașa și a murit“, la Țarigrad (249), în locu-i fiind numit „un nesangè-bașa care era un om de nimic“ *(Ibid)*. Grigore Alexandru Ghica s-a ridicat contra „cheltuielii nebunești a straielor“ și, dând exemplu de modestie vestimentară, el însuși se îmbrăca în „libadè de postav“ (252). Tot el, făcuse o „chirhană“ de lucrat postav în Moldova, spre bucuria localnicilor (252). Trimițând „o bală“ (= probă) de postav prea frumoasă la sultan Mustafa, drept pescheș, „ca să vadă ce odor s-au făcut acestui pământ“, sultanul nu fu impresionat deloc în bine: „la turci aceste nu se trec, că ei știu numai bani să ceară, iară de acolo mai mult nu vra să știe“ (258). Un Nekulaki Suțul rămăsese „tare și mare la Poartă“, pe vremea domniei lui Grigore Al. Ghica, pe care nu-l putea suferi, „fiindcă nu-l putea mânca, după cum mâncase pe alți domni“, și „tot umbla cu marafet de-l săpa pe Ghica pe la porți turcești, arătând pre Grigori Callimach de vrednic“ (254). „Dar păcatul tot trage pe om de-l duce la sfârșitul la care este să vie“ (259) și Nekulaki avea să nimerească la închisoare, ca orice intrigant lacom de avere și putere.

Scanned with OKEN Scanner

Argumentele *pro* și *contra* paternității lui Enaki Kogălniceanu asupra acestei cronici trag încă egal în balanță, până la găsirea altor probe. Totuși e momentul să observăm cum caracterul popular al limbii vine în favoarea strămoșului lui Mihail Kogălniceanu. Se vede că în familia de boieri originară de la ținutul Gogâlnicului (numai acolo se spune „norod", în loc de „lume", „oameni" etc.) se vorbea limba de acasă, chiar dacă unii dintre membrii ei se rătăceau printre fanarioții de la curtea domnească din Iași ori chiar de la Țarigrad, cum s-a întâmplat cu Enaki.

Letopisețul lui Ioniță Canta (1741-1769)

Când lași din mână cronica atât de abundentă și colorată a lui Enaki Kogălniceanu (sau presupusă a fi a lui) și o deschizi pe aceea a lui Ioniță Canta spătarul[1], impresia ce ți se impune este că celui din urmă îi lipsește tocmai vocația de scriitor. Totuși, la o privire mai atentă, îți dai seama că lucrurile nu stau așa. Ioniță Canta scrie scurt, mai ales în primele pagini, pentru că rezumă pe Neculce, despre care are cunoștință, începând cu a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (1741-1743) și terminând cu a patra domnie, a aceluiași (1769). Față de Enaki Kogălniceanu, cu care merge paralel pe această porțiune, el însumează un număr de pagini aproximativ de zece ori mai mic. Tot scurt, dar mai personal, este descrisă domnia lui Ioan Mavrocordat, fratele lui Constantin, care „au încăput" domn în Moldova la 1743, dezaprobat de cronicar, pentru adăogirea văcăritului „treizeci de bani de vită iarna și de viței nouă zeci de bani, și vara cincizeci de parale de vită", a „ciferturilor" și al altui rând de „hârtii câte trei lei galbenul", luate și cu „spor", plus „goștina câte unsprezece parale de oaie" (185), notează el scrupulos, luându-se, desigur, după Neculce. Altă pomană nu a făcut acest domn, decât a pus să se zugrăvească pe dinlăuntru biserica de la curte. Ioan Mavrocordat, mai adaugă el mustrător, „căuta mai mult zefcurile cu mese mari și cu mezilea de Țarigrad, și noaptea umbla prin târg cu veselii și cu jocuri" (*Ibidem*). Umblarea prin târg, noaptea, cu veselii, colindând cârciumele, pare a fi o dispoziție de spirit specific balcanică și levantină. Un personaj tipic din acest punct de vedere — până la cele pur literare ale lui Mateiu Caragiale din *Craii de Curtea-Veche* — este domnitorul fanariot de cea mai tristă amintire Nicolae Mavrogheni[2] (1786-1790, în Muntenia), evocat mai târziu și de Ion Ghica în *Scrisorile* sale.

Foarte pe scurt și tot dezaprobator sunt prezentate domniile lui Grigore Ghica (1747-1748) și Constantin Mavrocordat (1748-1749), se vede, numai niște neplăcute

---

[1] *Letopisețele..., op. cit., III, p. 181-193*. Detalii despre scriitor și operă vezi în special la N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, p. 399-405. Între timp, s-a retipărit și Letopisețul lui Ioniță Canta, în același volum cu cel atribuit lui Enaki Kogălniceanu.

[2] La N. Iorga, *op. cit.* vol. II, p. 87-89, informații despre scrierile grecești favorabile lui Mavrogheni, având-l ca erou principal, în special encomionul lui Manolaki Persiano, cu titlul, în traducere românească de *Scurtă expunere a bunătăților eroice a preaînălțatului și triumfătorului Domn al nostru și stăpânitor a toată Ugrovlahia, Io Nicolae Petru Mavrogheni voevod*. Compară cu scrierile în limba română pe aceeași temă, defavorabile lui Mavrogheni, în special *Povestea mavrogheneasc*ă în versuri a pitarului Hristache și o alta, asemănătoare, anonimă, publicate de Dan Simonescu în ediția *Cronici și povestiri românești versificate*, text îngrijit și studiu, Ed. Academiei 1967.

Scanned with OKEN Scanner

stagiaturi pentru ei, în scaunul Moldovei, respectivii, ca toți ceilalți fanarioți de altminteri, râvnind cu orice preț la acela al mai bogatei în resurse materiale Țări Românești, unde domnesc ceva mai mult. Despre Constantin Racoviță Cehanu, fiul lui Mihail Racoviță, care a domnit în două rânduri (1749-1755 și 1757), Ioniță Canta dă la început semne că ar voi să scrie de bine, lăudându-l pentru desființarea văcăritului, mântuind astfel „păcatele părintelui său". Dar cronicarul nu se poate abține să nu-și informeze cititorii că în prima domnie Constantin-vodă Racoviță asculta orbește de sfetnicii lui greci aduși de la Țarigrad, în frunte cu spătarul Stavaraki, cel mai rău dintre dânșii. E povestită și aici o întâmplare cu Stavaraki, când acesta era cât pe ce să fie tăiat de către turci, furioși ei înșiși de câte făcea spoliatorul, salvat însă prin mijlocirea domnului, despre care aflăm că se droga cu esență de mac — semn indirect, acesta, al decadenței din epocă — mai fiind pe deasupra și bețiv: „De atâta era strașnic, că mânca afionu dimineața și la vreme de chindii bea pelinu cu ulciorul..." (186). Abia când ajunge la anul 1758, expeditiv cum este, Ioniță Canta anunță că „ne vom odihni cu vorba istoriei" (189), pregătindu-se adică să laude, din motive subiective firește, pe Ioan Teodor Callimach-Călmașul. O face tacticos, cu citate din *Biblie*, puse măiestrit cap la cap. Măcar că se trăgea din „mazilii cei de gios", Callimach-Călmașul era un om foarte învățat, comparat în această privință cu Mavrocordații, știind „limba și scrisoarea italienească, frânceasică, elinească" între altele. Cu mai multă dreptate este lăudat Grigore Alexandru Ghica, cel ucis de turci pentru a se fi opus cedării Bucovinei către austrieci, în 1777, pentru ușurarea birurilor și pentru binefacerile edilitare și culturale în genere:

„Au împodobit orașul Iașului cu multe cișmele cu apă bună și îndestulată [...] și iubind ca și alții să se îndestuleze cu învățătura au făcut minunate scoale, aproape de sfânta mitropolie în Iași, întru care să se învețe multe feliuri de învățături și multe limbi. Adus-au și dascali foarte învățați; făcut-au și orânduieli dascălilor și ucenicilor, ca să-și știe fieșcare leafa și orânduielilor lor" (189).

Ioniță Canta e pomenit, în *Pseudo-Enaki Kogălniceanu*, în două rânduri, la acordarea boieriilor de către Scarlat Ghica, în 1757, și de către Ioan Teodor Callimach, în 1758, cam indistinct, ce-i dreptul, alături de alți doi purtând același nume (231 și 235). Era fiul lui Iordache Cantacuzino Deleanu logofătul și deci un membru al întinsei familii boierești din ambele țări, cumnat și cu Grigore Alexandru Ghica. Îl mai descoperim copiind acte și cronici, între altele *De neamul moldovenilor...* de Miron Costin, scriere pe care o adnotează. De pildă, la pagina unde se vorbește de Valul lui Traian, ca argument al colonizării Daciei de către romani: „Care l-am văzut eu Ioan Canta biv-vel-spătari, când am fost cu pre-sfințitul mitropolit Iacov de am hotărât, la Greceni, moșiile boierilor Gavrilițești" „Mitropolitul Iacov a păstorit până la începutul domniei lui Ioan Callimach, în 1758-1759, când, cu numele întreg, îl aflăm pe „Ioniță Cantacuzino vel spătar", cum scrie la *Pseudo-Enaki*... (235). Curând, așa cum am mai arătat, Iacov va face „paretis", în schimbul unor pungi, fiindcă nu putea să dezlege văcăritul pe care însuși îl „legase" cu atâtea blesteme. Nota lui Ioniță în legătură cu Valul lui Traian este deci mult mai târzie, de vreme ce iscălește „biv-vel spătari". O altă adnotare, tot pe manuscrisul-copie conținând *De neamul moldovenilor...*, și anume la pagina care discută despre purtarea cuviincioasă a italiencelor și românceior față de bărbații lor (ecou al consultărilor dintre Miron Costin cu nunțiul papal din Moldova, episcopul Vito

Scanned with OKEN Scanner

Piluzzo), dezvăluie misoginismul lui Ioniță, lucru ce se potrivește cu stilul cam acru al moralistului din scurta-i cronică: „Însă până la vederea acelui episcop, iar de atunci încoace muierile țin drumul bărbaților și li se pun în spate".

Letopisețul lui Ioniță Canta se păstrează și ca un adaos într-un manuscris de la Biblioteca Națională din Paris (vezi N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 404). O copie făcută de Vartolomei Măzăreanul, din 1773, reluată de un alt copist de prin 1785, poartă un titlu cu totul disproporționant față cu volumul lucrării, semnificativ totuși, pentru conștiința continuității la cronicarii moldoveni, Ioniță Canta fiind ultimul din serie: *Letopisețul Țărei Moldovei, carile întăi au fost scris până la un loc de Nestor Ureche vornicul, iară de la un loc de Miron logofătul, iară de acolo de Ioan Neculce. Iară preste tot de Ioan Cantacuzino vel-spătar (Ibidem).*

*
* *

Un vraf întreg de cronici și memorii de tot felul s-au scris în această vreme în grecește, de la *Istoriile lui Alexandru Mavrocordat, dragomanul Porții Otomane*[1], *Istoria autentică a lui Carol al XII-lea regele Suediei...*[2], redactată de Alexandru Amiras și păstrată într-o versiune italiană, *Istoria parțială a faptelor ce i s-au întâmplat regelui Suediei Carol, pe când se afla la Bender...* datorată lui Afenduli Constantinopolitanul[3], de la cronicile lui Mitrofan Gregoras[4], Nicolae Chiparissa[5] și Petre Depasta[6], cronicarul lui Constantin Mavrocordat, ori atât de importanta și voluminoasa *Cronică a Ghiculeștilor*[7] (încă nedescoperită în întregime, scrisă de un moldovean, la origine poate chiar în limba țării și apoi tradusă în grecește), până la cele mai mărunte și diverse jurnale, rapoarte cu fel de fel de „efemeride", până la ultimul manuscris descoperit de cercetători în clipa de față, în Biblioteca Academiei sau în mai multe părți. Toate acestea sunt foarte interesante și marii istorici, un Iorga, mai înainte de el Al. Xenopol, le-au valorificat din plin. Însă, așa cum trebuie, ca documente istorice. Veacul fanariot este unul dintre cele mai caracteristice și mai pline de consecințe pentru istoria națională, nu o dată contradictoriu interpretat, necunoscut în bună măsură. De aceea documentele de orice natură ar fi, referitoare la această perioadă, trebuie studiate cu mare grijă. Pe noi însă ne interesează numai ceea ce s-a scris *în românește*, pentru că studiem *literatura română* și pentru că, în principiu, una dintre condițiile de bază ale unei literaturi naționale este ca ea să fie exprimată de limba națională. Ceea ce s-a scris pe teritoriul patriei noastre în grecește face parte din literatura greacă și neogreacă. Nimeni nu se gândește, serios vorbind, să facă, bunăoară, din Constantin Dapontes[8] un scriitor român. El a fost

---

[1] Publicată în românește de G. Murnu și C. Litzica, în vol. III din *Documentele Hurmuzachi*, 1914.

[2] Vezi *Storia del soggiorno di Carlo XII in Turchia scritta del primo interprete Alessandro Amira epublicate da N. Iorga*, Bucarest 1905.

[3] Vol. citat din *Documentele Hurmuzachi*, în traducerea lui C. Litzica.

[4] Vezi Demostene Russo, *Studii greco-române*, I. Ed. Fundațiilor, 1939, p. 409-462. Studiu și text în traducere. Gregoras a scris o cronică a Țării Românești, scurtă, pentru perioada 1714-1716.

[5] *Ibidem*, p. 463-486.

[6] Vezi *Istoria literaturii române*, I, tratatul academic, *ed. cit.*, p. 682-685.

[7] *Ibidem*, p. 679-682. A fost editată, în original și în traducere, și studiată profund, în reluare după Demonstene Russo, de Nestor Camariano și Ariadna Camariano, în *Cronica Ghiculeștilor, Istoria Moldovei între anii 1695-1754*. Ed. Academiei, 1965.

[8] Vezi C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, E.L.U., p. 159-160.

Scanned with OKEN Scanner

unul dintre cei mai importanți poeți neogreci din veacul al XVIII-lea și, ca să spunem așa, numai întâmplarea a făcut să scrie, din porunca lui Constantin Mavrocordat, *Efemeridele dacice*, în grecește, importante ca documente pentru istoria Țării Românești și a Moldovei pe anii 1736-1739, dar care interesează extrem de puțin istoria literaturii române. Aceasta pentru că numai întâmplător Dapontes a emigrat, că atâția alți compatrioți ai săi, de la Skopelos, unde se născuse, în 1714, la Constantinopol și de aici la București, unde a și studiat la școala grecească domnească, lucrând apoi pentru domnii fanarioți, ba stând, tot aici, și la închisoare, pentru unele ilegalități ce se zice că ar fi săvârșit, în fine călugărindu-se sub numele de Chesarie la Muntele Athos, unde a murit în 1784. A studia literatura greacă scrisă pe teritoriul românesc[1] în epoca fanariotă, chiar dacă în ea se abordează subiecte românești, este un abuz și o pedanterie fără sens într-o istorie a literaturii române, oricât de amănunțită. Nu tot astfel stau lucrurile — la locul potrivit am arătat de ce — cu literatura scrisă la noi în limba slavonă, în veacurile al XV-lea și al XVI-lea.

CRONICARII MUNTENI

Într-adevăr (v. cele spuse la p. 143 supra) cronicile muntene în românește, datând aproximativ din timpul domniei lui Șerban Cantacuzino (1678-1688) nu au ascendența continuității spectaculoase a celor moldovene. Printre izvoarele a ceea ce numim *Letopisețul cantacuzinesc și Letopisețul Bălenilor* nu aflăm anale slavonești interne (de vor fi și fost, ele s-au pierdut definitiv) consacrate anume însemnării cronicărești, oricât de succinte. Abia dacă din *Povestirile despre Vlad Țepeș* — copiate la 1490 de grămăticul Eufrosin — se reține una singură, aceea cu târgoviștenii, luați cu sila, în timp ce petreceau sărbătorile Paștelor, și duși să construiască cetatea de la Poenari (pe un vârf de munte prăpăstios, ruinele se mai văd și acum, dinspre partea stângă a șoselei ce duce la barajul de la Vidraru, pe Argeș), „până s-au spart hainele dupre ei și au rămas cu toții dezvăscuți în pieile goale" *(Letopisețul cantacuzinesc)*. Știri „indirecte" (din lucrări de altă natură deci) sunt și cele luate din *Viața patriarhului Nifon* de Gavril protul de la Athos, destul de puține, privind domniile lui Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Mircea Ciobanul și Vlad cel Tânăr, transcrise cuvânt cu cuvânt, fără nici o considerare critică. Dar nici cronica (sau cronicile) lui Mihai Viteazul măcar, nu intră direct în aceste compilații, ci numai în forma „coruptă" cunoscută sub numele de *Cronica Buzeștilor*. Cea originală, a lui Theodosie Rudeanu (în românește, sau, mai

[1] Un volum conținând *Catalogul manuscriptelor grecești* de la noi a publicat Constantin Litzica în 1909 și un altul, cu același titlu, a publicat Nestor Camariano în 1940. Vezi și C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Tipografia cărților bisericești, București, 1888; idem, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă*, București, 1903; idem, *Bărbați culți greci și români și profesorii din Academiile de Iași și București din epocă zisă fanariotă (1650-1821)*, extras din *Analele Academiei Române*, București, 1905. Mai ales din ultima lucrare a lui C. Erbiceanu se poate deduce amploarea culturii grecești dezvoltată pe teritoriul patriei noastre în secolul al XVIII-lea. Sunt înregistrați nu mai puțin de 141 de mari savanți, profesori, filozofi, literați greci dintre cei mai mari, începând cu Sevastos Chimenitul și Hrisant Notara și sfârșind cu însuși Nicolae Mavrocordat, Domnul Țării Românești și al Moldovei.

Scanned with OKEN Scanner

probabil, în slavonește, s-a pierdut iarăși). Mai este cercetat doar Stavrinos, cu poema lui neogreacă, celelalte izvoare referitoare la Mihai Viteazul reconstituindu-se abia în vremea noastră, din latinește, din franțuzește sau italienește. În fine, un ultim izvor pe care îl mai recunoaștem este *Istoria rimată a lui Matei al Mirelor*, îndeajuns de sărac și acesta, în orice caz nu pe măsură sarcinilor pe care ar fi trebuit să și le asume primii scriitori de românește de dincoace de Milcov.

Însă nu atât lipsa unui orizont de cultură mai larg, cum moldovenii îl aveau cu prisosință, cât luptele politice pentru putere dintre taberele boierești îi determină pe primii cronicari munteni să expedieze așa de grăbit și necritic faptele istorice până în preajma domniei lui Matei Basarab, luându-o fiecare de la capăt, de la descălecatul lui Radu Negru, pus la 1290. Nici unul dintre ei nu face profesiune de credință întru păstrarea adevărului, a nepărtinirii, mai ales a asumării responsabilității morale în fața posterității în legătură cu ce spun, precum Ureche, Costin sau Neculce. Din momentul intrării în scenă a partidei politice pe care scriitorul o reprezintă, încep a curge tămâierile la adresa patronilor și ocările către cei din tabăra adversă. Punctul de vedere în legătură cu menirea scriitorului și a scrisului — exceptându-l pe Anonimul brâncovenesc — la un Stoica Ludescu, Radu Popescu sau Radu Greceanu, pare să fie acela că el servește o cauză politică imediată (și nu doar o cauză politică a interesului general al colectivității, ci una exclusiv benefică partidei pe care condeierul o slujește). Adevărul? Se află pe undeva pe la mijloc, socotind cu mare băgare de seamă între cele ce spun *Letopisețul cantacuzinesc* și *Letopisețul Bălenilor*, între cele scrise despre Brâncoveanu de către Rafail Monahul („carele pre numele mirenesc s-au numit Radu Popescu") și Radu Greceanu etc. Dacă însă valoarea adevărului din aceste cronici rămâne discutabilă, valoarea lor literară nu este deloc neglijabilă, aceste scrieri excelând adesea prin verva polemică și cruditatea ocării, a pamfletului pătimaș, colorat, specific, într-o privință, graiului muntean[1].

---

[1] Pentru o mai bună înțelegere a intrigilor politice atât de încâlcite la care se referă textele, dăm mai jos câteva informații în legătură cu cele două tabere, Cantacuzinii și Bălenii, aflate în competiția pentru putere pe tot parcursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea:

„Postelniceștii" sau „Seitănești" („fiii dracului", cum îi numește cronicarul Bălenilor pe Cantacuzini), au mai întâi ca șef pe *Constantin Cantacuzino Postelnicul*, fiul lui Andronic C. (frate, zic unii istorici, cu Tudora, mama lui Mihai Viteazul, pe care îl ajutase să ia tronul Țării Românești), grec țarigrădean la origine, frate cu *Toma* și *Iordache*, dregătorii cei mai de frunte și sfetnicii lui Vasile Lupu în Moldova. Constantin se „împământenise" în Muntenia, căsătorindu-se cu Elina, fiica lui Radu Șerban (1602-1611), dobândise moșii întinse și se bucurase de mare cinste la curtea lui Matei Basarab. Fu denunțat că „umblă pre marginea turcească", uneltind împotriva lui Grigore Ghica (1660-1664; 1672-1673) care porunci să fie strangulat în trapezăria mânăstirii de la Snagov, în ziua de 20 decembrie 1663. Era un început crâncen de luptă cu partida Bălenilor, preluat de îndată de numeroasa sa progenitură: *Șerban Cantacuzino*, viitorul domn (1678-1688) *stolnicul Constantin C.*, savantul cu studii la Padova, sfetnicul fratelui său, mai apoi și a nepotului (Brâncoveanu) și fiului (*Ștefan Cantacuzino:* 1714-1716), *Drăghici C. spătar*, *Mihai spătar* (ctitorul Colței și a mânăstirei de la Sinaia), *Matei aga*, *Iordache spătar*, *Maria* (mama lui *Pană Filipescu* spătarul), *Stanca* (mama lui Constantin Brâncoveanu: 1688-1714), *Mareș Băjescu*, rudă și el cu Cantacuzinii și mare dregător în timpul domniei lui Antonie din Popești, *Gheorghe Rodoș din Drugănești*, socrul lui Matei C. și mare vornic etc., etc., alții mai mărunți, până la „bătrâna slugă" a Cantacuzinilor Stoica Ludescu, autorul foarte probabil al Letopisețului.

Tabăra Bălenilor avea în frunte pe marele ban *Gheorghe Băleanu*, mazilit din dregătorie pe timpul domniei lui Antonie din Popești, pe fiu-său *Ivașco* zis și *Cepariul*, mare medelnicer, mazilit și el odată cu tatăl, pe *Hrizea din Popești*, zis și *Hrizea Kariadi*, grec get-beget fiind el, ginerele lui

Letopisețul Cantacuzinesc[1]

Cronicarul cantacuzinesc expediază în puține cuvinte originea romană a românilor, fără o insistență anume și fără vreo metodă, lăsând parcă în seama altora o asemenea sarcină prea cărturărească. Este perfect conștient, totuși, de unitatea etnică, de vreme ce vorbește de răspândirea neamului de la Dunăre până în nordul Transilvaniei:

„Însă dintâi izvodindu-se de rumânii carii s-au despărțit de la romani și au pribegit spre miiazănoapte. Deci trecând apa Dunării, au descălecat la Turnul Severinului; alții în Țara Ungurească, pre apa Oltului, și pre apa Morășului, și pre apa Tisei, ajungând și până la Maramureș"[2].

Din Transilvania a venit și descălecarea Țării Românești, cum spune legenda, în frunte cu Radul Negrul-voievod, la anul 1290 (6798):

„Iară când au fost la cursul anilor de la Adam 6798, fiind în Țara Ungurească un voievod ce l-au chemat Radul Negrul voievod mare herțeg pre Almaș și pre Făgăraș, rădicatu-s-au de acolo cu toată casa lui și cu mulțime de noroade: rumâni, papistași, sași, de tot feliul de oameni, pogorându-se pre apa Dâmboviții, început-au a face țară noao"[3].

E notat, printre altele, cu mare scrupulozitate, „titulușul" domnilor Țării Românești, în slavonește și cu traducerea în românește alături — indiciu că vechea

---

Gheorghe Băleanu, mare vistier și tatăl cronicarului *Radu Popescu*, călugărit spre bătrânețe sub numele de *Rafail Monahul*, cum și iscălește partea din cronică referitoare la domnia lui Brâncoveanu; li se mai adaugă *Stroe Leurdeanul*, fost caimacan pe timpul lipsei din țară a lui Grigore Ghica, chemat de turci în campania de la Ujvar, și *Dumitrașcu Cantacuzino Țarigrădeanul*, tovarăș la căimăcămie cu Stroe, amândoi autorii pârilor cărora avea să le cadă victimă Constantin postelnicul Cantacuzino (că erau rude pe departe cu Cantacuzineștii nici nu mai contează în contextul epocii).

(Am completat și confruntat aceste informații și cu Nicolae Stoicescu: *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XVI-XVII*, Editura enciclopedică, București, 1971).

[1] Păstrat în numeroase copii manuscrise — de unde dificultatea alegerii textului celui mai autorizat — ceea ce se cunoaște sub denumirea de *Letopisețul cantacuzinesc* a văzut lumina tiparului mai întâi grație lui Nicolae Bălcescu, în *Magazin istoric pentru Dacia* pe 1847 (IV, pp. 231-327, și V, pp. 3-32), sub titlul de *Istoria Tierei Romanesci de cându au descălecatu românii*. Un alt manuscris a fost tipărit peste 11 ani, în *Istoria Moldo-Românie*i, București, 1858, de către G. Ioanid. Între edițiile ulterioare mai importante sunt de amintit cea din *Cronicile românești*, II, Buzău, 1942, editate de N. Simache și Tr. Cristescu, *Istoria Țării românești, Letopisețul cantacuzinesc*, București, 1960; prima ediție critică, datorată lui C. Grecescu și Dan Simonescu, urmată de aceea din *Cronicari munteni*, I, a lui Mihail Gregorian, cu studiul introductiv de Eugen Stănescu, la care ne-am referit mai sus. Discuțiile privitoare la paternitatea acestei cronici au fost numeroase. Bălcescu o atribuia logofătului Stoica Ludescu, „sluga bătrână de casa răposatului Costandin postelnicu" (I, 198, cum însuși se numește în textul ce ne interesează. N. Iorga afirma și el această posibilă paternitate (în *Cronici muntene, Analele Acad. române*, s. II, secț. istorică, XXI, 1899) ca și C. Giurescu (în rigurosul studiu *Contribuții la studiul cronicilor muntene*, București, 1906). În vremea din urmă, Ion Ionașcu, în studiul *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii „Istoria Țării Românești"* (*Analele Universității C.I. Parhon"*, secția istorie, nr. 5, din 1956), înclină s-o atribuie lui Dumitrașcu Dobrovici, scriitor și dregător specializat în redactarea documentelor politice ale Cantacuzineștilor, în timp ce logofătului Stoica Ludescu îi revenea mai mult sectorul actelor civile. În *Introducere* la ediția critică citată mai sus, Dan Simonescu consideră că problema rămâne deschisă, până la noi probe această scriere trebuind să fie considerată anonimă. Se știe că o primă înșeilare a ei a avut loc între 1665 și 1672, forma definitivă închegându-se abia în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, după 1690.

[2] *Cronicarii munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 83.

[3] *Ibidem*, p. 83.

Scanned with OKEN Scanner

limbă oficială începuse a nu mai fi cunoscută de toată lumea la momentul compunerii cronicii —, cu menționarea expresă a posesiunilor de peste munți, Almașul și Făgărașul, semn al relațiilor strânse din totdeauna a românilor de dincoace de munți cu cei din Transilvania:

«V Hrista boga blagoveanomu blagocestivomu i Hristo liubivomu samoderjavomu, Io Radul Negru voevod bojiiu milosti gospodariu vseia zemli Ungrovlahiskiia za planinski i ot Almaș i Fagaraș herțegu» Acestea se tâlcuiesc pre limba rumânească: «Intru Hristos Dumnezeul cel bun credincios și cel bun de cinste și cel iubitor de Hristos și singur biruitor, Io Radul-voievod, cu mila lui Dumnezeu domn a toată Țara Românească dentru Ungurie dăscălecat și de Almaș și Făgăraș herțeg»"1.

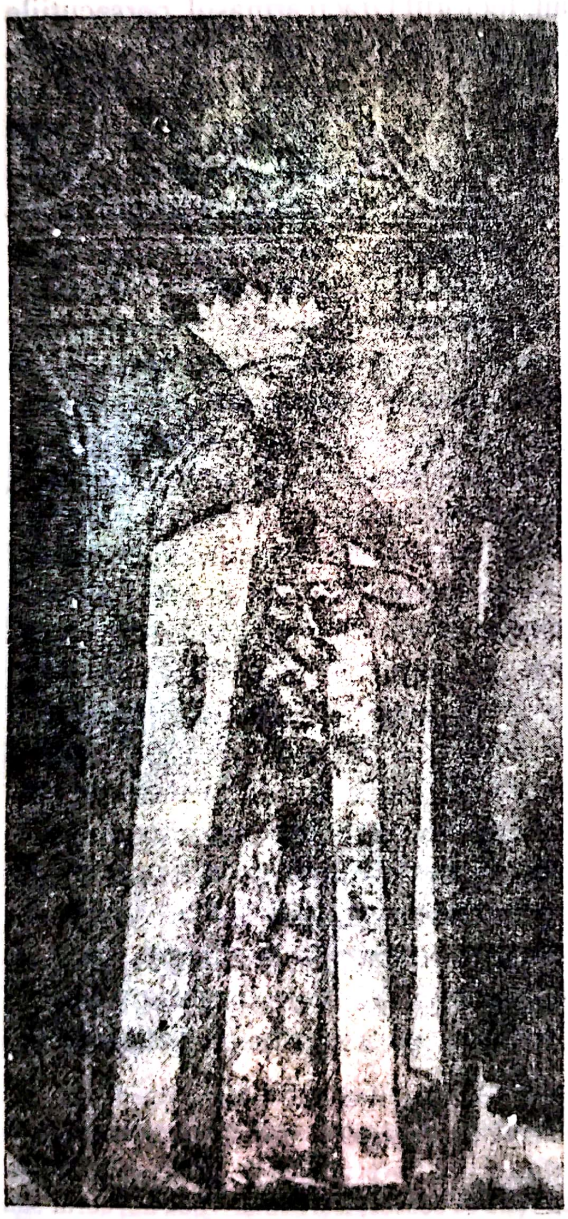

Șerban Cantacuzino.

Stema Țării Românești de pe Biblia de la București.

Altminteri, cam în felul cum și Ureche notează laconic știrile despre înaintașii lui Alexandru cel Bun — la mijloc intrând sărăcia izvoarelor — cronicarul cantacuzinesc este cu totul zgârcit întru cât privește chiar unele domnii vestite, cum este aceea a lui Mircea cel Bătrân ori Vlad Țepeș. Despre Mircea abia de ne spune că ar fi „avut mare război cu Baiazet-sultanul" — informație mai sumară încă decât în cronograful lui Moxa, care avea a se ocupa de istoria universală.

Lungă prin raport cu restul cronicii, disproporționată și, din loc în loc, cu poliloghie mistico-religioasă, insuficient absorbită în noul context, este relatarea

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 84.

conflictului dintre Radu cel Mare și expatriarhul venetic Nifon. Izvorul era *Viața patriarhului Nifon* de Gavriil Protul[1], transpus cum ne putem da seama la cea mai sumară comparație de texte, aproape cuvânt cu cuvânt. Iată momentul moralizării „sfântului" către domn:

„Beția și curvia cu totul să se lépede și să se derădăcineze de la voi. Că s-au zis cu apostolul: Nunta iaste curată și patul nespurcat, iar curvarilor și preacurvarilor va judeca Dumnezeu. Pentru curvie să înecă lumea cea dintâi, iar mai apoi Sodomul cu cinci orașe să prăpădiră și arseră cu foc și cu piatră pucioasă pentru sodomiia (adecă curviia cu parte bărbătească) că acolo să arătă capul spurcăciunii"[2].

Se relatează domnia lui Mihnea cel Rău, feciorul Dracii armașul, persecuțiile tiranului în tabăra adversă, căderea lui, fuga și moartea de mâna răzbunătorului Dumitru Iacșici, după ce fusese învins de Neagoe și ai săi. În nuvela lui, Odobescu nu a avut decât să compare cele două cronici cu *Viața patriarhului Nifon,* foarte asemănătoare de altminteri[3]. Nu este uitată minunea făptuită de moaștele sfântului aduse în țară de Neagoe, după cum descrierea bisericii de la Argeș e adusă în cronică absolut cuvânt cu cuvânt[4].

Pe larg, semn vădit că letopisețerul a avut din ce în ce mai multe izvoare la dispoziție, este povestită domnia lui Mihai Viteazul, chiar cu un anume fior patriotic, de preamărire a eroului. Nu lipsește nici consemnarea cu totul memorabilă cum că Mihai se intitula domn al tuturor țărilor românești, după scurta lor unificare: „Iar Mihai-vodă începu a să scrie și a să mărturisi că iaste domn a 3 țări" (I, 136). Un lucru rămâne foarte clar: ceea ce numim *Cronica Buzeștilor* reapare în letopiseț cuvânt cu cuvânt, cu toate că, pe alocuri măcar, textul este mai cizelat și oarecum mai fluent, cu înlăturarea unor amănunte. Buzeștii rămân în continuare văzuți favorabil, ca în varianta avută la mână de ultimul compilator. Și cu toate acestea, stilistic măcar, noua formă a textului pledează încă mai mult în sensul punerii în lumină a figurii lui Mihai Viteazul. Se vede că, oricât de mult va fi fost robul *Cronicii Buzeștilor,* cronicarul vibra într-un fel de amintirea gloriosului domn și poemul lui Stavrinos lucra încă o dată asupra inspirației lui, cum lucrase, nu atât de intens însă, asupra celui ce transformase cronica oficială a lui Mihai Viteazul într-o variantă din care să nu reiasă trădarea de la un moment dat a boierilor Buzești. Edificator din acest punct de vedere este finalul capitolului care vorbește despre moartea lui Mihai Viteazul. El este mult mai frumos scris, mai cursiv, în sensul unui flux liric impus de amintirea măreției lui Mihai, care dăinuia în tradiție, dar și de poemul lui Stavrinos. Pasajul rămâne astfel clasic, esențial diferit de răceala relativă a celui din finalul *Cronicii Buzeștilor,* dar și de încărcătura retorică, prea nepotrivită spiritului național din Stavrinos:

„Iar când fu într-o dimineață, văzu Mihai-vodă oastea nemțească viind către cortul lui, unii călări, alții pedestri, și socoti Mihai-vodă că acestea sunt ajutor lui, și nimica de dânșii nu se temea. Iar ei, procleții, nu au fost ajutor, ci vrăjmași. Și deaca văzu că sosesc, ieși Mihai-vodă din cortu-său

[1] *Vezi supra,* p. 90

[2] *Cronicari munteni, ed. cit.,* vol. I, p. 88, Compară cu pasajul citat *supra,* p. 91

[3] Elementele de stil cele mai importante sunt însă luate din *Letopisețul Bălenilor,* vezi *infra* p. 261.

[4] Compară pagina 107-108 I, *Cronicari munteni, op. cit.,* cu pasajul citat *supra* p. 92.

Scanned with OKEN Scanner

înaintea lor vésel și le zise: «Bine-ați venit voinicilor, vitejilor!» Iar ei să repeziră asupra lui ca niște dihănii sălbatece, cu săbiile scoase. Ci unul déte cu sulița și-l lovi drept în inimă, iar altul degrab îi tăie capul.

Și căzu trupul lui cel frumos ca un copaci, pentru că nu știuse, nici să împrilejise sabiia lui cea iute în mâna lui cea viteză. Și-i rămase trupul gol în pulbere aruncat, că așa au lucrat pizma încă din'ceputul lumii. Că pizma au pierdut pre mulți bărbați făr' de vină, ca și acesta.

Căci era ajutor creștinilor și sta tare ca un viteaz bun pentru ei, cât făcuse pre turci de tremura de frica lui. Iar diavolul, cel ce nu va binele neamului creștinesc nu l-au lăsat, ci iată că cu meșterșugurile lui au intrat prin inima celor hiclèni, pân-îl dèderă morții. Și rămaseră creștinii și mai vârtos Țara Românească, săraci de dânsul"[1].

Valoroasă și frumoasă, în chip subiectiv, dacă vrem, este o frescă de epocă, oricât de înnegrită de timpul trecut peste ea, în comparație cu cel mai strălucit tablou al unui pictor contemporan cu noi. Narațiunea se produce scurt, prin câteva întorsături simple de frază: „Iar când fu într-o dimineață...", „Și deacă văzu că sosesc...", „Iar ei se repeziră...", „Ci unul dete cu sulița..." etc. Șirurile cheie sună liric, în cadențe, cu comparația („căzu trupul lui cel frumos ca un copaci") pusă exact la locul unde trebuie, deloc banală în context, cu toate că e des întâlnită în cronici (cf. la Ureche: „ca un stejar" etc.). Secretul trebuie căutat, credem, în acea păstrare a tonului popular, dozat, nu s-ar putea spune cât și cum, cu cel de carte bisericească veche, de litanie și de doină de jale, ori de bocet solemn, mai ales în partea a doua a fragmentului: „trupul lui cel frumos", „sabia lui cea iute", „mâna lui cea vitează", „și-i rămase trupul gol în pulbere aruncat", „că așa au lucrat pizma", „că pizma a pierdut pre mulți bărbați" etc. Povestind moartea lui Ștefan cel Mare, Ureche arăta jalea Moldovei: „Atâta jale era, de plângea toți ca după un părinte al său, că cunoștea toți că s-au scăpat de mult bine și de multă apărătură". Era moartea, la bătrânețe, *normală*, cumva apoteotică, a omului Ștefan și al lui Ștefan cel „sfânt". Dincoace, moartea lui Mihai e povestită mai scurt, nervos, dramatic, răscolitor, fiind vorba de o moarte *anormală*, de un asasinat. Cronicarul cantacuzinesc plânge moartea lui Mihai Viteazul prin arhaica expresie „și rămaseră creștinii... *săraci* de dânsul". Populară dar și bisericească este apoi fraza în care se proferă blestemul asupra lui Basta:

„Pentru aceasta, dar, cade-să să blestemăm [...] pre Basta Giurgiu, căci au ascultat pre domnii unguresti, de au ucis pre Mihai-vodă făr' de nici o vină.

Unii ca aceia să fie anathema![2]"

În sfârșit, un exemplu de contopire a stilului popular cu cel biblic, la mijloc fiind un proverb intrat definitiv în limba română, este încheierea povestirii morții lui Mihai:

„Adevăr, acel Basta însă ș-au luat plata de la împăratul Rodolful, că l-au belit de viu la foale, precum scrie: cine sapă groapa altuia, el cade într-însa"[3].

Pentru anii 1602-1618, domniile lui Radu Șerban, Radu Mihnea, Alexandru Iliaș și Gavril Movilă, sunt compilate paginile din cronica lui Matei al Mirelor[4].

---

[1] Compară cu pasajul din *Cronica Buzeștilor*, citat *supra*, p. 122. Idem, cu pasajul citat din poemul lui Stavrinos.

[2] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 139.

[3] *Ibidem*.

[4] *Ibidem*. p. 141.

Scanned with OKEN Scanner

Treptat, cronica devine tot mai colorată, mai amănunțită și mai personală, știrile începând a fi luate și din surse orale, povestirile bătrânilor, nu numai din cele livrești. În viteazul Radu Șerban (1602-1611), cronicarul pare a vedea un demn urmaș al lui Mihai, învingătorul trădătorului Moise Secuiul, în bătălia de lângă Brașov, la 17 iulie 1603. Moise e pus să se laude, ca un nemeș înfumurat ce era:

„Iar deaca înțelése Sechil Moș, el începu a să lăuda zicând: «Ia să vedeți acum acel rumân gros ce va să pață; numai să-mi întinz aripa aceasta dreaptă, numaidecât îl voi birui»!"

„Și de toate părțile fură ocoliți, și așa le déde o sabiie și-i afundară la o tină mare, omorându-i și înnecându-i acolo foarte rău, cât nu scăpară mai nimenea. Atunce la acel războiu află-să ucis și acel Sechil Moș-eroi pentru nebuniia lui, și-și pierdu toată oastea și-și pierdu și capul"[1].

Un înfumurat peste măsură este și craiul Ardealului Gabriel Bathory (1608-1613), în ochii cronicarului român. Împins de „diavolul cel ce nu va să vază pacea în creștini" — scriitorul este un providențialist foarte puțin complicat de filozofii — Batîr Gabor (romanizarea numelor ungurești arată stăpânirea sigură de condei) declară război lui Radu Șerban, intrând în țară și jefuind. Dar fu și el pus pe fugă și bătut rău de domnul muntean, la 27 iunie 1611, tot lângă Brașov. Se dă și amănuntul (semnificativ din punct de vedere literar, în caracterizarea înfumurării personajului) cum că voievodul ardelean purta cu mare fudulie o cușmă împodobită cu pene multe, pierdută însă în încăierare, de unde ironia scriitorului, deloc lipsită de finețe, cu tot caracterul ei popular, chiar specific muntenesc am zice:

„Iar Batâr Gabăr fugind, i-au scăpat gujma din cap, și ca un câine s-au ascuns și de-abiia au scăpat, cu mare rușine. Și nu-i folosiră nimic pènele céle multe ce purta, pân-au scăpat de s-au închis în Sibiiu"[2].

Tot mai multe devin știrile referitoare la istoria Moldovei, pe măsură ce este abordată epoca lui Vasile Lupu și Matei Basarab. Acum cronica este prețioasă prin modul cum sunt privite evenimentele de către un muntean, dacă este s-o punem în paralelă cu aceea a lui Costin. Firește, cronicarul ia partea lui Matei Basarab, când povestește conflictele lui cu Vasile Lupu, făcând din domnul Țării Românești, și pe drept cuvânt, un erou, ce era să cadă victimă planurilor ambițioase ale celui moldovean. Nu alta era și atitudinea lui Costin, cu toate că expunerea moldoveanului are mai multă metodă, un unghi de privire filozofic înalt, imposibil de contrazis. Comparate, cele două cronici devin documentul cel mai important pentru cunoașterea epocii. Astfel, în timpul răscoalei seimenilor, la 1655, Miron Costin se afla în Țara Românească și ne descrie evenimentele îndeajuns de detaliat, cu multe amănunte de ordin tehnic și tactic militar, fără a insista asupra naturii conflictului dintre Matei Basarab și lefegii săi, ori că nu le cunoștea prea bine, ori nu socotea că trebuie să se refere la ele. Cronicarul cantacuzinesc vine însă cu completări foarte prețioase în această direcție, cunoaște amănunte și are, în plus, stilul acela caracteristic oarecum periferiei, expresia verde, petulantă, lipsită de gravitate, deosebit de vie însă, punctată cu inevitabilele solecisme muntenești, de tipul „ei își bătea joc", cu introducerea subordonatei finale prin *dă*, cu frecvența mare a perfectului simplu și alte forme specifice graiului muntenesc de toate zilele, precum: „zbiera" (=striga),

[1] *Ibidem*.
[2] *Ibidem*, vol. I, *ed. cit.*, p. 143.

„pedepsea" (= supăra, chinuia), „turbați", „porci", „dederă", „să îndrăcină", „să nebunină" etc. Iată-l pe Matei Basarab zăcând bolnav la pat și ajuns la cheremul mercenarilor:

„Iar ei toți *să îndrăcină de să nebunină și începură* a nu-l băgarea în seamă nicicât, ci-și *bătea joc* de dânsul și în toate zilele *zbiera* în curtea lui. Și lua tunurile *dă le scotea* afară la câmp. Și *intra* în case unde zăcea, *dă-l pedepsea*. Și *să lăuda* că ei au bătut războiul cazacilor, cerșindu-i să le dea câte lefi; iar de nu, vor sparge cămara și singuri își vor lua [...] Și așa fiind ei *turbați*, ca niște *porci* făr' de nici o rușine, *să suiră sus*, în casele domnești și *déderă* năvală unde zăcea Domnul, căutând pre acești boiari supt căpătâiul lui, supt paturi, prin poduri, prin cămări, până-i găsiră..."[1]

Cei căutați erau un Ghinea Țucala și Radul Vărzariul, acuzați a fi sfătuit pe domn să nu achite lefurile în suma cerută. Matei e căinat și arătat ca o victimă a celor pe care-i adăpostise și-i hrănise. Apare acum în literatura cronicărească munteană o trăsătură dintre cele mai definitorii, vorbirea directă, chiar un soi de punere în scenă a întâmplărilor. Locul acțiunii, palatul domnesc de la Tîrgoviște, se vede și astăzi, niște venerabile, prea tăcute, de mulți nepricepute ruine. În carte însă, Matei Basarab apare la un moment dat deosebit de viu, prin modul cum vorbește. Oltenismele populare, între care perfectul simplu caracteristic, trebuie să-i fi fost în fire, notate cum sunt atât de spontan de către cronicar. Voievodul este acum un bătrân care se plânge de nerecunoștința celor pe care altădată îi ocrotise la sân:

„Și chemă pre toți credincioșii lui boiari și slugi și le zicea: O, dragii miei, știți cât *munciiu* de *ținuiu* țara, și mă *nevoiiu* de o *strânșu* la moșiile lor și o *păziiu* de nu o *călcă* nici o limbă. Și în zilele méle *crescură*, și *să însurară*, și *făcură* copii și *să îmbogățiră* cu toți"[2].

Chiar de nu se va fi găsit, în eventualul izvor folosit de cronicar, cu totul exact discursul lui Matei în fața boierilor săi de sfat, el pare totuși foarte adevărat, verosimil, în chiar sensul pe care-l dăm noi astăzi în discuțiile de specialitate. Autorul l-a putut imagina observând comportamentul omenesc in genere.

Moralist intransigent, însă nu de ținuta intelectuală a lui Miron Costin, cronicarul dezaprobă vehement domnia lui Mihnea al III-lea Radu (1658-1659). Pe vremea acestuia Tîrgoviștea și Bucureștii se asemănau „Sodomului și Gomorului", din pricina „spurcăciunilor" dintr-însele, în timp ce turcii „ca niște lei căsca gurile să-i înghită pe toți" (I, 183). Acum intră din ce în ce mai mult în scenă pamfletarul, cu vorbe joase, apărând tare pe patronii săi, pe Cantacuzini, într-adevăr ca o slugă de rând. Conflictul cu Bălenii începea sub Grigore Ghica (1660-1664), care la 30 decembrie 1664 ordonă uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino în trapezăria mânăstirii Snagov. Intriganții care determinaseră pe domn să ia această hotărâre erau „2 vase réle, unul rumânesc, altul grecesc, anume Stroe vornicul Leurdeanul și Dumitrașco vel-vistierul Țarigrădeanul", „2 draci" care „îl apucară cu gura și-l puseră la cale rea și spurcată"[3]. Urmează tânguirea ca de uliță, în gura mare, să audă toată lumea:

„O, diavole, răul pizmaș neamului omenesc, cum prelăstiși pre Gligorie-vodă de omorî pre Constantin fără judecată, fără vină nimic? Iar țara toată plângea pre Constantin postelnicul, că au

[1] *Ibidem*, p. 161.
[2] *Ibidem*, *ed. cit.*, vol. I, p. 162.
[3] *Ibidem*, p. 184-185

pierdut un stâlp mare, care au sprijinit toate nevoile țării. Plângu-l și săracii, că ș-au pierdut mila; plângu-l carii au avut de la el multă căutare; plângu-i și păgânii, și creștinii..."[1]

Discursul bocet pare a fi făcut, cu tot caracterul lui popular, după anume meșteșug retoric. Apare întrebarea de efect, la care răspunsurile se dau de același vorbitor, în cascadă, asemenea acuzărilor făcute la bară:

„Și de la cine fu acea moarte necuvioasă? De la Gligorașco, pre carele l-au făcut domn, și l-au cinstit și i-au slăvit numele; de la Stroe Leurdeanul, pre care l-au scos de 2 ori din moarte, și încă i-au fost și cuscru, că au ținut pre fata lui un fecior a lui Constandin, anume Sărban; de la Dumitrașco, că i-au fost nepot de văr premare și căci l-au crescut în casa lui, și l-au ținut ca pre feciorii lui și l-au boierit"[2].

Dacă moldovenii erau meșteri în fraza de *cazanie*, cursivitatea limbii la munteni se realizează mai cu seamă în discursul acuzator, astfel încât stilul avocățesc al graiului de dincoace de Milcov se schițează încă de pe acum. După avalanșa acuzărilor, bine calculată în fragmentul reprodus mai sus, urmează implacabila afurisenie, aruncarea arhierească a anatemei: „Unii ca aceștea să fie de 3 ori anatema!" Însă se vede de departe că părerile exprimate, pledoaria sau acuzația, aducerea unor citate din *Biblie* la locul potrivit, invocarea diavolului care pune în mișcare pe cei răi împotriva celor buni etc. nu sunt propriu-zis ale celui ce scrie, un mercenar al condeiului în definitiv, ci ale patronilor lui. Dacă aceștia au fost Cantacuzinii, printre ei aflându-se și oameni învățați, cum este Constantin stolnicul, atunci unele insistențe ale pamfletarului în a batjocuri pe adversari cum îi vine mai bine la gură par de gust prea îndoielnic. Un alt intrigant pe lângă Grigore Ghica fusese velpaharnicul Constantin, fiul Radului armașului Vărzariul. Pamfletarul se leagă pur și simplu de acest nume de familie și-și construiește batjocura coborând discuția sub orice nivel intelectual. Verva însă nu i se poate contesta:

„Că, adevăr, cum nu se poate face den mărăcine strugure și din rug smochine, așa nu să poate face din neamul rău, bun; ci din varza cea rea, ce-i zic morococean, au ieșit fie-său și mai morococean el... Sămânța acestor nelegiuiți și îndrăciți s-ar cădea, ce ar fi parte bărbătească, să să scopească, ca să nu mai răsară mustar și ardei, ci să să topască și să să concenească... Doamne, judecă-i cu matca focului!"[3]

Ceva mai încolo, motivul e reluat pe același ton, denunțându-se originea „proastă" a adversarului, bunicul respectivului fiind numai grădinar, cultivator de varză lângă Ploiești:

„Iară Radul armașul era de moșie rumân. Și tată-său era grădinariu de verze la Ploiești. Pentru aceia numele său s-au poreclit de i-au zis Vărzariul. O, rea sămânță au fost, că nu s-au făcut varză bună, ci de mic au răsărit fiiul dracului"[4].

După prea multele drăcuiri ar fi fost cazul ca scriitorul să nu mai invoce cu atâta insistență pedeapsa dumnezeiască asupra dușmanilor. Dar nu, el nu este un cuvios care așteaptă cu decență să i se facă dreptate, în ideea că Dumnezeu vede totul. Cu frenezia cu care se pictau muncile iadului în pridvoarele bisericilor din

[1] *Ibidem*, p. 186
[2] *Ibidem*.
[3] *Ibidem*, *ed. cit.*, vol. I, p. 186-187.
[4] *Ibidem*, p. 188.

Scanned with OKEN Scanner

epocă, spre înspăimântarea enoriașilor, cronicarul vociferează amenințând la tot pasul cu răzbunarea divină. Ea se poate produce chiar în viața de aici, cum s-a întâmplat cu Grigore Ghica căruia i se „bolnăvi un cocon ce avea, foarte rău și făcea grozăvii multe. Că era mic, înfășat, iar el sărea ca unul de 30 de ani și tot țipa și sbiera ca caii, până-și dete duhul" (I, 187). Motivul „îndrăcirii", semn al pedepsei divine, va reveni la Radu Popescu și sub condeiul anonimului brâncovenesc (I, 487 și II, 347), care povestește cum în ziua de Sfânta Maria, la 15 august 1714, exact în momentul în care Constantin Brâncoveanu și cei patru fii ai săi erau decapitați la Țarigrad, aici în țară, la mânăstirea-Dintr-un Lemn, unde se dusese să se închine, doamna lui Ștefan Cantacuzino fu cuprinsă de istericale, adică de diavol: „dă făcea toate grozăviile" (I, 487).

Cu mare obidă e povestită scena arestării Cantacuzinilor, la Adrianopole, în 1672, când omul lor, Antonie din Popești, era depus și domnia revenea lui Grigore Ghica, pentru a doua oară (1672-1673), protectorul Bălenilor:

„Deci fiind acolo și Hrizea vistierul, i Staico paharnicul, i Radul Stirbei și cu toată ceata lor cea dintâi, ca niște răi hicléni, cu mari meșteșuguri, cu tainâ la turci au umblat de au stricat domniia lui Antonie-vodă și cu mulți bani au dres domnia lui Grigorie-vodă. Închinându-se lui toți, făcură sfat drăcesc cătră turci de prinseră pre Mareș banul, i Gheorghe dvornicul, i Radul logofătul Crețulescu, i Mihai Cantacuzino spătarul, i Ghețea clucerul, i Stoian comisul..."[1]

Dincolo, în cronica Bălenilor, scena va fi reprezentată de pe o poziție exact contrară[2]. Între cei arestați se afla și Stoica Ludescu, după ce partida, la putere acum, a Bălenilor vine în țară: „făcură sfat drăcesc de trimiseră la vel ocnă [...] și pre Stoica logofătul Ludescul, care a fost slugă bătrână la casa răposatului Constantin postelnicul" (I, 198). Care dacă este autorul în persoană, cum credea N. Iorga, a avut ce povesti și a avut motive serioase să-i încondeieze pe cei din tabăra Bălenilor. Iată un alt pasaj edificator pentru ura lui nestinsă față de dușmani:

„O, mare ciudă! Cum nu să mai sătura acei procleți de vărsa sângele acestor săraci de boiari făr' de nici o rușine și făr' de nici o frică de Dumnezeu! Iată dar că să umplură cuvintele marelui Vasilie, care zice: De ce veni vrăjmașul tău să cază la iertăciune, să nu-i iai credința, că încă de șapte ori iaste sufletul lui mai îndrăcit. Căci numai câinele dacă boraște linge, iar vrăjmașul nu să mai poate întoarce. Așea și acei boiari, fiind covăseala dracului în inimile lor, nu să mai putea stâmpăra"[3].

Povestirea e adusă până la anul 1690, în vremea lui Brâncoveanu, a cărui înscăunare e privită cu satisfacție, cam ceremonios, fără prea multe amănunte revelatoare, cum dealminteri fusese povestită și domnia lui Șerban Cantacuzino.

Letopisețul Bălenilor

Cam până pe la 1660, ceea ce îndeobște se cunoștea sub numele de *Cronica Bălenilor* — în ediția folosită de noi se dă titlul originar de *Istoriile domnilor Țării Rumânești de Radu Popescu* — reproduce, în mare, tot vechiul letopiseț, ca și scrierea cantacuzinească, față de care se constituie ca o replică, probabil în scopul

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 196.
[2] Vezi comentariul, *infra*, p. 263.
[3] *Ibidem*, p. 199.

Scanned with OKEN Scanner

de a demonstra dreptul partidei Bălenilor de a conduce destinele țării. Letopisețerul Bălenilor, lucrul se vede clar din operă, este un scriitor mult mai bine informat decât adversarul său cantacuzinesc. Are știință de unele cronici bizantine, cum ar fi aceea a lui Gheorghe Phrantzes, de altele maghiare ori polone, cunoaște perfect cronica lui Grigore Ureche și o folosește pe larg. Dacă autorul este Radu Popescu[1], fiul vistiernicului Hrizea — ceea ce nu-i, totuși, absolut sigur — el a putut consulta letopisețul lui Ureche și a cunoscut stările de lucruri din Moldova chiar la fața locului, unde pribegea, după moartea tatălui său, executat în chinuri groaznice din porunca lui Șerban Cantacuzino, în martie 1680, sub acuzația de furt din banii publici. Era un moment de vârf al dușmăniei dintre cele două partide politice boierești.

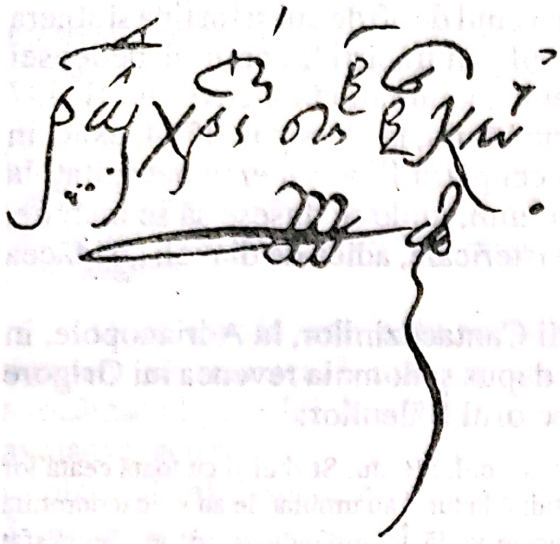

Iscălitura lui Radu Popescu.

Nu este locul să întreprindem aici inventarul culturii cronicarului Bălenilor. Ceea ce ne interesează este să observăm faptul că, deși mai învățat decât preopinentul său, el nu are totuși, ca moldovenii, un simț al măsurii și toată gravitatea necesară istoricului. Cunoștințele mai întinse, dar, bănuim, și temperamentul scriitorului fac

---

[1] Părinții lui Radu Popescu sunt Hrizea Karydi din Popești, grec de origină, fost mare vistier, și Maria, fiica marelui ban Gheorghe Băleanu, șeful partidei boierești adversare Cantacuzinilor. Se născuse prin 1655 (Vezi: C. Giurescu, *Contribuții în studiul cronicilor muntene*, București, 1906, p. 37-75, unde i se face pentru prima dată biografia, și N. Stoicescu, *op. cit.)* și putea seconda pe tatăl său ca logofăt de vistierie încă de prin 1671. Se deduce a fi avut cunoștințe, pe lângă greacă, de latină și de turcă. Pribegind, după execuția tatălui și confiscarea averilor de către Șerban Cantacuzino, la Adrianopole, la Istanbul și după aceea în Moldova, sub protecția lui Gheorghe Duca. S-a întors în țară numai cu puțin timp înainte de anul 1687, când se producea o relativă și temporară împăcare între cele două tabere politice dușmane. Diplomat, Brîncoveanu îi încredință câteva funcții, nu dintre cele mari însă (o misiune de tratative pe lângă generalul Heissler, care se pregătea la un moment dat să invadeze țara, ispravnic de Vîlcea și de Ocnele Mari etc.) și-l grația, la 1700, când îl descoperă făcând parte dintr-un complot împotrivă-i. Sub urmașul și dușmanul de moarte al lui Brîncoveanu, Ștefan Cantacuzino (1714-1716), ocupă funcția mult mai importantă de mare vornic de Tîrgoviște, pentru ca, în fine, Nicolae Mavrocordat să-i dea vornicia cea mare a țării, ca unul ce fusese omul lui de încredere, cu un rol foarte important în timpul războiului austro-turc din 1716-1718. Spre sfârșitul vieții, în 1723, se călugărește la mânăstirea Radu-vodă din București, cu numele de Rafail, așa cum reiese din textul de racord dintre *Cronica Bălenilor*, aceea care i se atribuie numai ipotetic, și restul *Istoriei* care este scrisă sigur de dânsul: „De aicea sunt cele ce au scris chir Rafail monahul, carele pre numele mirenesc l-au chemat Radu Popescu biv-vel dvornic" (I, 478). Murea în 1729. Numele de Popescu și-l luase de la moșia Popeștii de Ilfov, proprietate a familiei, în apropierea Bucureștiului.

Istoriile domnilor Țării Rumânești, zise și *Cronica Bălenilor*, au fost publicate întâi de către Nicolae Bălcescu în *Magazin istoric pentru Dacia*, I și II, 1845-1846. Alte ediții importante: *Istoriile domnilor Țării Rumânești de Constantin Căpitanul Filipescu*, publicate de N. Iorga, București, 1902; *Viața și opera lui Radu Popescu* de N. Simache și Tr. Cristescu, partea I, Ploiești, 1943; *Cronicari munteni*, I, *ed. cit.*, pp. 225-579.

În legătură cu Radu Popescu și paternitatea lui asupra istoriilor, vezi între altele: C. Giurescu, *op. cit.*, p. 37-75; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, București, 1928, vol. 2, p. 177-187; I. Ionașcu, *Mărturii relative la cronicarul Radu Popescu*, în *Revista istorică română*, XV, 1945, p. 17-35; *Dicționar al marilor dregători* de N. Stoicescu, *op. cit.*

Scanned with OKEN Scanner

pagina mai complicată decât a cronicarului cantacuzinesc, argutioasă până la punctul de pierdere a solemnității, când trebuie să afirme originea românilor și să informeze despre întemeierea Principatului. Câte un *mi se pare, s-au socotit, ai noștri, poate fi, dencoace, găsesc, înghesuind* etc. dau un caracter popular și acestei cronici, chiar de la început, într-un stil mai personal, însă fără elevație:

„Când au fost cursul anilor de la Adam leat 6798, Radul-vodă Negrul, care avea scaunul său la Făgărași de la moșii și strămoșii rumânilor, carii venise de la Roma, în zilele lui Traian, împăratul Romii, s-au socotit ca să-și mute scaunul *dencoacé*, peste plai. Pricina pentru ce — nu să găsește scris nici de *ai noștri*, nici de străini, numai *mi să pare*, pentru doao pricini să-și fi mutat scaunul. Pentru care, socotind bine, una tot va să fie fost. Căci potrivindu-se văleaturilé și împărații turcești, grecești, și pre alții demprejurul nostru, aceasta *găsescu*. Și *poate-ți* pentru frica turcilor că într-această vréme s-au ridicat Otoman turcul, *fiara cea rea și cumplită*, de au supus multă parte a răsăritului, ce să numește Anadol, carele, *înghesuind* pre împărații grecilor cu luarea pământului *lor de la Anadol, poate-ți că făcea jalbă...*"[1]

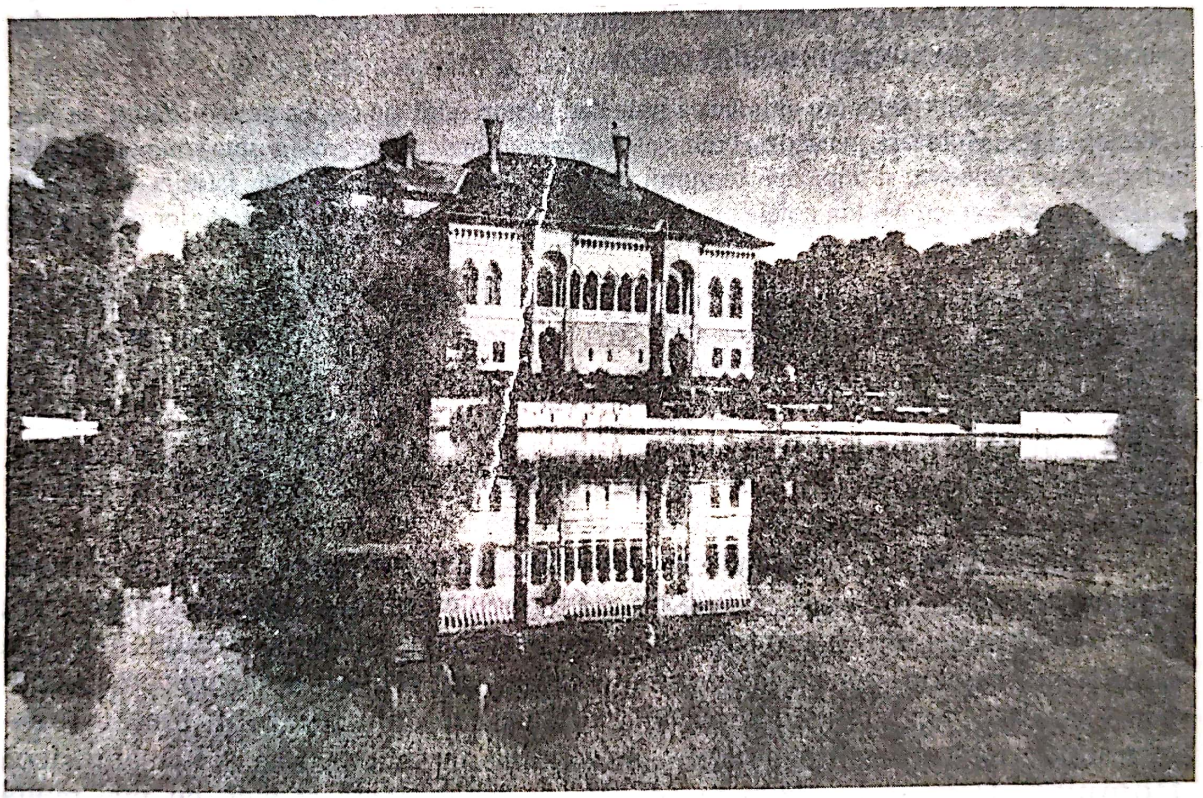

Palatul Mogoșoaia.

Spirit pozitiv și practic, scriitorul nu-și face griji prea mari în legătură cu cele ce au fost, din moment ce istoria, cunoscută sau necunoscută, nu se poate nicicum „zminti":

„Ci, ori așa, ori într-alt chip să fie fost, nu să zmintește istoriia, că, ori una să socotească cinevași, ori alta, nu va greși"[2].

Despre un Mihail-vodă, bănuit a fi domnit după descălecătorul Radu-Negru (confuzie, la cronicar, cu Radu I, care domnea cam prin 1377-1383, după Vladislav

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 227.
[2] *Ibidem*, p. 228.

I Vlaicu), își propune să tacă. Mihail I domnea mult mai târziu, după Mircea cel Bătrân, între 1418-1420), de vreme ce (lucrul se înțelege) nu are izvoare: „de s-au și făcut niscareva lucruri vrednice dă auzit și, nepomenindu-le alții, noi încă tăcem"[1]. Sunt toate semnele că scriitorul a cunoscut într-un fel sau într-altul părerile stolnicului Constantin Cantacuzino în legătură cu izvoarele istorice, când constată puținătatea lor. Astfel despre „Alixandru-vodă, care zic să fie fost de feliul lui câmpulungean" (Nicolae Alexandru?: 1362-1364), nu are nici un fel de știri: „Ce *să fie lucrat* el în domniia lui, nimeni nu scrie"[2]. Unde verbul a lucra, aici la modul ipotetic, se folosește exact cu sensul, dispărut astăzi, de *a se întâmpla, a se petrece*, ca și în cronica lui Ureche: „... ca să nu să înece a toate țările anii trecuți să nu se știe ce *s-au lucrat*"[3].

Că, așa cum am mai spus, cronicarul Bălenilor cunoaște pe Ureche reiese în primul rând din modul cum se reține aici legenda cinegetică a întemeierii Moldovei. Din pricina însă a stilului prea familiar, s-ar spune și a unui soi de tendință firească a autorului spre ironie, pasajul în chestiune proferă o *insultă* absurdă și complet gratuită asupra denumirii moldovenilor:

„... Țara Moldovei; care unii zic că iaste den păstori, alții zic că den nește vânători, ce avea o coteică anume Molda, și, gonind un bour s-au fost înecat coteica într-o apă și, după numele Moldei, au numit apa Moldova, și după apă au numit pre moldoveni. Ci, cum să vède, istoriia — ce iar de la dânșii o am luat, cu Molda coteica cu Moldova apa, cu moldovenii — numele lor den câne să trage"[4].

În general, având la dispoziție scrierea lui Ureche, Pseudo-Radu Popescu își îmbogățește considerabil lucrarea cu știri privitoare la moldoveni. Nu puține sunt în această cronică și consemnările privind istoria transilvănenilor, încât s-ar putea spune că ne aflăm pentru prima dată în fața unei istorii a tuturor românilor. În câteva locuri, autorul se înverșunează impotriva alor săi, a muntenilor. Și cu drept cuvânt, pierdutul acum letopiseț de pe vremea lui Matei Basarab părându-i-se cu totul sărăcăcios în informații[5].

Întru cât îl privește, când are de unde lua amănunte, cronicarul Bălenilor le trece aproape pe toate în cartea sa, nu însă tăind fragmente întregi, cuvânt cu cuvânt, frază cu frază, din izvor, ci intr-o interpretare mai personală: Nifon fusese adus în țară ca să îndrepte biserica, „pentru că era rumânii proști, atât vlădicii, episcopii, cât și popii, și toți ceilalți". „Scandalizându-să" însă cu Radu cel Mare, fu izgonit, drept care ex-patriarhul, „ieșând den Tîrgoviște, și-au scuturat papucii dă prah, și l-au afurisit pă Domnu"[6]. Domnia lui Mihnea cel Rău e dezaprobată și aici, cu mai multă insistență chiar. Scena în care Dumitru Iacșici ucide pe Mihnea la Sibiu e povestită pe îndelete, aici aflându-se de fapt nucleul epic al nuvelei lui Odobescu:

„Acolo întâmplându-se un viteaz, om de-al Vladului-vodă, anume Dumitru Iacșici, întâlnindu-se cu Mihnea-vodă într-o ulicioară strâmtă și întunecată, carea iese despre biserica cea mare săsească au scos spaga, și l-au jungheat. Deci Iacșici s-au suit în turnul cel înalt, și pe ferestri striga. «Să știe

[1] *Ibidem*, p. 231.
[2] *Ibidem*, p. 236.
[3] Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, E.S.P.L.A., 1958, p. 63.
[4] *Cronicari munteni*, *ed. cit.*, vol. I, p. 237.
[5] *Ibidem*, p. 244.
[6] *Ibidem*, p. 255.

Scanned with OKEN Scanner

tot omul că am omorât pă Mihnea-vodă!» Iar un slujitor de ai Mihnii-vodă, cu o pușcă ghintuită, l-au dibuit și l-au lovit în cap, și așa s-au sfârșit și Dumitru Iacșici"[1].

Este de bănuit că într-un pasaj ca acela de mai sus se produce la cronicarul Bălenilor și un început de „ficțiune" — în marginile verosimilului, evident — în sensul că imaginația scriitorului completează izvorul cu o serie de amănunte menite să creeze atmosfera, cum ar fi de pildă „ulicioara strâmtă și întunecată" care „iese despre biserica cea mare săsească" de la Sibiu. Știm din biografia lui Radu Popescu (reconstituită de C. Giurescu) — iată un argument în plus că lucrarea ar putea să-i aparțină — că marele vornic stătuse o bucată de vreme și la Sibiu, putând cunoaște foarte bine centrul orașului, deci, când însoțise pe domnul său, pe Nicolae Mavrocordat, dus acolo în captivitate de către austrieci, la 14 noiembrie 1716. Dar atunci ar însemna să punem redactarea acestui pasaj din cronică în primele decade ale secolului al XVIII-lea, lucru cam greu de admis. După natură și nu neapărat după izvor, va fi fost făcută — spre deosebire de *Letopisețul cantacuzinesc* care transcrise din *Viața patriarhului Nifon* — și descrierea bisericii lui Neagoe de la Argeș. Un „mi să pare", ivit pe neașteptate în text, trădează participarea afectivă:

„... care potrivă nu avea în toată lumea, mi se pare, în meșteșugul lucrurilor ce să văd, pe den afară de piatră cioplită peste tot, și cu flori săpate peste toate pietrile și toată biserica; ce sunt atâtea sute dă flori cât nu să află doao să să asèmene una cu alta"[2].

De unde se poate deduce cu mare claritate că cei vechi nu admiteau uniformitatea de șablon în decorațiile de arhitectură.

Cum arătam mai înainte, temperamentul scriitoricesc al cronicarului Cantacuzinilor pare a respira pe alocuri o undă lirică, mai cu seamă atunci când povestește moartea lui Mihai Viteazul. Din contră, panegiristul Bălenilor pare un ins ca să spunem așa, mai... prozaic. Povestește și el asasinarea lui Mihai în câmpia Turzii, însă fără fiorul patriotic al adversarului său, conchizând în felul următor:

„Ci dar acest sfârșit au dat lui Mihai-vodă, că cu înșălăciune l-au omorât; care au supus în domniia lui pă turci, pă moldoveni, pă unguri, de-i avea ca pe nește măgari pă toți"[3]

unde comparația de la urmă, rău înjghebată — sau cel puțin așa ni se pare nouă astăzi — vine și ea direct din poemul cu atâtea inegalități al lui Stavrinos.

În schimb, cronicarul se arată atras de scenele epice mai senzaționale, dinamice, cum ar fi, de exemplu, episodul bătăliei de la Călugăreni, pe care îl descrie cu o pană mai sprintenă decât aceea a omologului său. Dând război vitejește Mihai „îl oboară după cal în gârlă" pe Sinan pașa, de unde abia putu să-l scoată, „ocărât,

---

[1] *Ibidem*, p. 259. Vezi pentru comparație dezvoltarea narațiunii în *Mihnea Vodă cel Rău* de Al. Odobescu ultimul capitol, intitulat *Sibiiu*, cu motto-ul scos din cronică: *„Să știe tot omul că am omorât pe Mihnea-vodă!"* E drept că pentru alte amănunte Odobescu consultă pe Olahus, *Capitolul XII. Despre Ungaria*, paragraful IV, unde umanistul, favorabil lui Mihnea, pe care îl arăta „rudă de aproape cu noi", descrie scena în chipul următor: „În acest oraș (Sibiu, n.) nu după mult timp, pe când într-o zi ieșea din biserică și era condus la locuința lui, cu semn de onoare, de către tatăl meu și de către Ioan Horvath din Vingard, un oarecare Dimitrie Jaksic, de națiune sârb, țâșnind deodată din ascunzișul lui, l-a lovit pe Mihnea, care [...] era nepregătit și nu se aștepta la niciun rău" etc. (apud *Lit. rom. veche, op. cit.*, p. 257). Nu încape însă nici o îndoială că „tonul" povestirii lui Odobescu e dat de textul românesc al letopisețului lui *Pseudo-Radu Popescu*.

[2] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 265.

[3] *Ibidem*, p. 329

un spahiu voinic. Vodă „ca un fulger umbla pen oaste, tăind și oborând jos" pe Caraiman pașa, pe Hassan pașa. Confruntând-o cu cronica lui Walther, Bălcescu a trebuit să aibă în față această pagină când scria capitolul al XVII-lea din *Românii supt Mihai Voievod Viteazul. Cartea a II-a. Călugărenii (Aprilie 1595 — dechembrie 1595)*, deoarece toate elementele din letopiseț sunt acolo prezente. Iată un pasaj dintre cele mai interesante din acest punct de vedere:

„Și la Călugăreni s-au întâlnit cu vizirul și, dând război vitejaște, pe Sinan-pașa încă l-au oborât după cal în gârlă, și un spahiu l-au scos așa ocărât. Că Mihai-vodă ca un fulger umbla pen oaste, tăind și oborând jos, și cu mâna lui, pă Caraiman-pașa l-au tăiat. Văzând vizirul acestea, s-au întorsu la locul unde era tăbărât, iar Hassan-pașa cu Mihnea-vodă venea pen pădure să lovească oastea lui Mihai-vodă pe denapoi; cărora prinzându-le de véste s-au pornit însuși cu sabiia în mână; și vitéjii lui după dânsul au intrat ca lupii în oi, și când de când era să ajungă pă Hassan-pașa să-l taie cu mâna lui..."[1]

Și aici, mulțumită lui Matei al Mirelor, citat cu atare (I, 331), de la Radu Șerban înainte apar amănunte. Cu atât mai mult în cadrul domniei lui Matei Basarab, când faptele istorice mai puteau păstra urme în amintirile celor bătrâni. Este dezbătut pe larg conflictul și întregul șir de lupte cu Vasile Lupu, care „nu să odihniia" și tot timpul „să munciia" — ca de obicei, cronicarul nu-și pierde vremea să analizeze, să adâncească motivele care îl mânau pe ambițios: „pricina pentru ce, Dumnezeu știe" (I, 357) spun el în treacăt — să ia tronul lui Matei, fără însă ca, în cele din urmă, să-i poată „strica". Dacă până acum interferențele cu istoria Moldovei se făceau după izvoare cărturărești, autorul punând la contribuție mai ales cronica lui Ureche, cum singur lasă a se înțelege de altminteri[2], de aici încolo știrile par a fi culese mai mult pe cale orală, caracterul memorialistic al cronicii accentuându-se treptat, mai mult decât în cazul letopisețului cantacuzinesc.

Volubilitatea scriitorului, om cult totuși pentru acea vreme, temperamentul lui iscoditor, tendința de a pune în carte tot felul de curiozități, uneori indiferent dacă se potrivesc sau nu în context, îl fac să rețină aspectele mai pitorești și anecdotice ale istoriei, anumite elemente particularizante, ca de schiță și de nuvelă. Cum am mai arătat, întreprinzând câteva comparații de text în această direcție, o serie de întâmplări din istoria Moldovei cu caracter mai mult sau mai puțin anecdotic, cum ar fi prinderea doamnei lui Ieremia Movilă, Elisaveta, de către Skender-pașa sau vicleșirea lui Vasile Lupu de către logofătul Gheorghe Ștefan, care avea să-i ia tronul (scena cu „zisul din fluier", ori aceea a răzbunării încornoratului ce la rându-i voia să-și încornoreze adversarul, în momentul luării Sucevei și prinderii

---

[1] *Ibidem*, p. 320.

[2] De la început se vede că autorul scrie cu cronica lui Ureche în față, notând succesiunile repezi și dușmăniile pentru tron ale urmașilor lui Alexandru cel Bun: „... Iliiaș, mai mare, care ținea muiare pă sora crăiesii lui Vladislav, craiul leșescu, și Ștefan, cel mai mic, carii, având ceartă pentru domnie, cu ajutoriul leașilor au apucat domniia, iar Ștefan au fugit...". Știrea despre descoperirea Americii, bunăoară, atât de târziu înregistrată la noi în scris, e pusă, fără absolut nici un racord textual, într-un pasaj intercalat sub domnia lui Neagoe Basarab, ca o simplă fișă rătăcită în grabă; arhaismele, cât și ipoteza că descoperitorul Columb, care ar fi fost „călugăr frâncescu" dau farmec pasajului: „America, lumea cea noao, o au aflat Cristov Columbul, călugăr frâncescu, cu cheltuiala spaniolului" (I, 267). În alt loc se intercalează o știre despre Luther și Reformă, în acești termeni: „Luter Marton, pentru pizma papii, ș-au lăsat legea și au învățat legea ce țin acum cu luterii, la Vitemberga, și în alte părți". (I, 268).

doamnei lui Vasile Lupu etc.) sunt povestite și în letopisețul Bălenilor. E locul să spunem că autorul nu are gravitatea și orizontul filozofic larg al lui Miron Costin și nici, pe de altă parte, cursivitatea narativă, simțul compozițional al lui Neculce. Are însă cu prisosință o mușcătură a condeiului rar întâlnită la alți cronicari, cumva înnăscută, înăsprită mult de necesitățile pamfletului.

Chiar față de Matei Basarab, asuprit de seimenii răsculați, Pseudo-Radu Popescu nu manifestă o compătimire exagerată, cum făcea adversarul său. Se arată mult mai rece și la un moment dat ni-l prezintă ca pe un bătrân neputincios care blestemă: „că neputincioșii au acest obicei, dă blestemă" (I, 366). Când însă, sub domnia lui Grigore Ghica, se ajunge la începuturile conflictelor dintre Cantacuzini și Băleni, cronicarul pune toată grija în a-i pònegri cât mai rău pe cei dintâi și a-i absolvi de orice vină pe cei din urmă. Stroe Leurdeanul vornicul și Dumitrașcu vel-vistiernicul Țarigrădeanul, pârâtorii postelnicului Constantin Cantacuzino, sunt, tocmai pentru aceasta, arătați ca „purtători de grijă" ai țării și ai domnului. Căci Constantin postelnicul se făcuse vinovat, „că umbla pă marginea turcească, oamenii lui hulind numele domnului, dă rău și dă hain", lăudându-se, totodată, în dreapta și-n stânga, „că el au popit pă Grigorie-vodă, el îl va despopi" (I, 394). Se vedea că este dușmănos, înfățișându-se la curte uneori „foarte posomorât la chip" și vorbind „cam alăturea cu calea" *(Ibidem)*. Asemenea observații psihologice de comportament, acute, trădează poate chiar consultări de familie în legătură cu modul de a scrie cronica. În consecință, omorârea postelnicului Constantin e povestită de astă dată sec:

„Cu de acestea viind Grigorie-vodă la scaun, pe ceilalți boieri i-au slobozit, iar pă Sărban logofătul l-au tăiat la nas dă o parte, pentru căci să numise să fie domnu; iar pă tat-său, Constandin postelnic, au trimis pă căpitan de la Ungurei cu dorobanți, și l-au luat noaptea și l-au dus la mânăstirea Sneagovului. Acolo nu l-au zăbovit, ci i-au poruncit de s-au cuminecat și l-au dus în trapezare, și de stâlpul cel mare legându-l, l-au sugrumat. Deci, făcând știință jupânesii și coconilor, au venit cu voia domnului de l-au ridicat de acolo, și l-au dus la Mărgineni de l-au îngropat"[1].

Să se observe cum cronicarul are grijă să menționeze judecarea după cuviință a vinovatului, execuția precedată de cuminecarea creștinească, cedarea mortului către rude spre a fi îngropat etc. Nimic din toate acestea, sau aproape, la cronicarul cantacuzinesc unde moartea postelnicului este prezentată ca o mârșăvie nemaipomenită, urmată de plângerea săracilor.

Cu venirea la tron a lui Antonie-vodă din Popești (1669-1672) puterea politică trece întreagă în mâinile Cantacuzinilor. Șerban, care va ajunge și domn, Constantin stolnicul, cel învățat la Constantinopol și la Padova, Mihai spătarul, Mareș banul, Radu Crețulescul, Gheorghe vornicul, Iordache vistierul, aga Matei și ai lor toți, porecliți și „Postelnicești" ori „Șaitanicești", sunt arătați tăind și spânzurând, răzbunând chipurile moartea tatălui lor, postelnicul Constantin. Vornicul Stroe Leurdeanul fu prins „și l-au pus într-un car cu 2 boi, numai cu antiriul și cu nădragii, și au pus nește priviț (= *țepuși)* la car, și i-au spânzurat răvașile acelea"[2]. Se înțelege, judecând lucrurile din perspectiva noastră, necrezând adică nici pe unii nici

[1] *Ibidem*, p. 395
[2] *Cronicarii munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 406

pe alții și căutând adevărul cam pe la mijloc vom spune că și unii și alții erau vinovați, mâncătoriile dintre partidele boierești făcându-se spre ruina țării, cu un egoism feroce, eventualele declarații de dragoste și grijă pentru obște, ura împotriva grecilor spoliatori ai românilor (când de fapt și unii și ceilalți erau greci) fiind mai totdeauna suspecte de cea mai joasă demagogie. Talentul, atracția spre pitoresc și anecdotic îl fac câteodată pe cronicarul Bălenilor să-și uite pentru o clipă țelurile partizane și să surprindă adevărul gol goluț. Astfel, Stroe Leurdeanul, dus cu sila și el la Snagov, unde fusese ucisă victima sa, postelnicul Constantin, și călugărit cu forța (mod de detențiune perpetuă în epocă), e pus să se comporte în felul următor:

„... și l-au pus la mănăstirea Sneagovului, dar nu l-au omorât, ci fără voie l-au călugărit; că au și strigat: «Doamne, doamne, fără voie îmi iaste!». Și când să-i puie numele: Silivestru, iar el zicea: «Nu Silevestru, ci Mahmet»"[1].

De unde se poate vedea clar că ipochimenul — descălugărirea fiind atunci privită ca imposibilă, ori in ce condițiuni ar fi fost făcută — era în stare, la ananghie, să se turcească, numai să-și păstreze viața cea bună și să se poată răzbuna vânzându-se cu totul celor mai puternici decât toți. Zadarnic, cu câteva linii mai sus, avocatul cauzei arăta că amintitele răvașe de trădare nu erau autentice — „ale cui vor fi fost, Dumnezeu știe" *(Ibidem)* — pana îl trădează, atras cum este de partea hazoasă oarecum a întâmplării. Nu este deloc exclusă ipoteza ca amănuntele în legătură cu călugărirea forțată a lui Stroe să fi fost colportate în familia cronicarului. Lipsa totală a comentariului, suplinită perfect prin comportamentul personajului și prin spontaneitatea notării în stil direct poate fi luată și ca o clipire din ochi complice, cu sensul: „Uitați-vă cum se comporta hoțul acela de Stroe Leurdeanul când îl călugăreau cu sila!", distanța în timp de la petrecerea evenimentului până la înregistrarea lui în scris permițând această formă de manifestare a umorului[2].

Umoristică, la urma urmei, mai mult decât satirică, deși se înțelege îndată unde bate bârfitorul, este situația lui Antonie-vodă, omul de paie al Cantacuzinilor. Cine ar putea crede că un domn, oricât de slab ar fi el și oricât de puțină autoritate ar avea, poate fi lăsat de boierii lui să rabde de foame, să nu i se dea vinul pe care îl poftește? Și totuși cronicarul Bălenilor vrea să ne convingă de o enormitate ca aceasta:

„... că atâta îi scurtase toate veniturile, că nici dă mâncare nu era sătul, și de băutură, că-i da cât vrea ei; în zi dă dulce, carne cu apă și sare, în zi dă sec, linte și fasole cu apă și sare; vin îi da împuțit, ci trimitea cu urcioarele în târgu Antonie-vodă pă fie-său Neagul-vodă cu vani refenea (= din cotizațiile celor care luau masa în comun), dă cumpăra vin dă bea; ei da fie-său mai mult la refenea, căci îi zicea tat-său că are doamnă și coconi, ci să dea mai mult; și așa viețuia Antonie-vodă"[3].

---

[1] *Ibidem.*

[2] Scriind drama istorică *Bălcescu*, în 1948, la o sută de ani de la revoluție, Camil Petrescu surprindea această stare de spirit a boierului lichea, gata să se turcească pentru a se răzbuna și a-și păstra astfel averile. Suntem în toiul insurecției armate și se zvonește că turcii trec Dunărea. Boierii joacă stos și pun la cale ițele politice:

„VULPE" (mânios): Nu se știe, Ceaurescule, nu se știe. Dar dacă o fi așa... dacă oamenii mei, cu care am mers o viață întreagă, o să-mi facă mie una ca asta, uite, mă jur... îmi fac cruce... *(se închină)* mă fac turc și eu... Intru în partida lui Costache ăsta.

CANTACUZINO: Turc?

VULPE: Turc. Asta mi-e crucea. *(Se închină iar).*

Camil Petrescu, *Teatru*, Editura tineretului, 1954, p. 97.

[3] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 409-410.

Scanned with OKEN Scanner

Dacă moldovenii, prin Varlaam, Ureche, Costin, Neculce mai ales, fac de pe acum dovada virtuților graiului în *povestire*, anunțând pe Creangă și pe Sadoveanu, muntenii, chiar de aici, din letopisețele „antitetice" ala Cantacuzinilor și Bălenilor, sondează virtuțile *retorice* și *dramatice* ale graiului din jurul Bucureștiului, al Tîrgoviștei și de dincolo de Olt. Anonimul brâncovenesc va confirma din plin această constatare, cum se va vedea. Antim Ivireanul, cu *Didahiile* sale, de asemeni. Ca spre a pregăti terenul apariției, în secolul al XIX-lea, al unor culmi reprezentate în primul rând prin I. Heliade Rădulescu, Caragiale ori Delavrancea. Un nucleu de ceea ce numim lovitură de teatru este, în letopisețul Bălenilor, relatarea scenei în care, pe neașteptate, marele vizir dă domnia din nou lui Grigore Ghica, dușmanul de moarte al Cantacuzinilor. Aceștia, în afară de Șerban, care prinsese cumva de veste, sunt arestați pe loc. Cronicarul jubilează de satisfacție, dar se abține de la comentarii spre a nota, foarte scurt și apăsat, numai replicile și gestul. Suntem la Adrianopole, în februarie 1672:

„Deci, mergând domnul cu boiarii la vizirul și aștepta caftane, începu a întreba: «Care iaste Mareș?» Zise: «Eu sunt.» — «Ia-l!» Ci-l luară. «Care iaste Ghiorghie vornic?» Zise: «Eu sunt.» — «Ia-l!» Ci-l luară. «Care iaste Sărban?» Ziseră: «Nu iaste.» — «Care iaste Mihai postelnic?» — «Cesta iaste», «— Ia-l!» Îl luară. «Care iaste cutare, cutare?» Îi luară pă toți, și rămase domnul singur cu ceilalți boiari. Și zise domnului: «Împăratul te-au mazilit». Și întorcându-se către ceilalți boiari: Ivașco stolnic, Hrizea vistier, Radul Stirbei și alții carii era acii, la zise: «Voao v-au dau împăratul domnu pă Gligorie-vodă: păsați la dânsul»"[1].

Actul doi al dramei sau, dacă vrem, al comediei, se petrece la București, după un scurt intermezzo la Dunăre. Grigore Ghica dă știre de olac banului Gheorghe Băleanu că a fost numit domn și-i ordonă să procedeze de îndată la destituirea și arestarea logofătului Radu Crețulescu, ginerele lui Constantin Cantacuzino stolnicul, împreună cu ceilalți frați Cantacuzini și comparșii lor rămași liberi. Noaptea, la lumina lumânărilor, banul Gheorghe ține boierilor un mic discurs perfid-ironic și le arată firmanul lui Ghica. Surprinși, cei din partida care pierduse puterea stau să fugă, ori să se apuce de arme. Cu prefăcută blândețe, Gheorghe Băleanu îi îndeamnă să nu facă copilării și să nu-l lase de rușine. Momentul e de suspens. Urmează apoi scena în care cei 24 de boieri eliberați din pivnițele palatului domnesc se perindă prin fața Crețulescului, proaspăt destituit, și-i leapădă în față obezile zicându-i să și le pună la gât:

„Acolo era banul Gheorghe și slujitori mulți, lumânări aprinse. Daca veniră, șăzură; și să sculă banul și zise: Boieri, fraților, sănătate de la măriia-sa Grigorie-vodă, că l-au miluit Dumnezeu și împăratul cu domniia; iată și cartea. Și o citiră. Mulțămiia ei lui Dumnezeu; însă acii, dentre gloată fugi Iordache, și vru să fugă și Matei aga, dar îi prinseră de veste și-i întoarseră, și le zise Gheorghe banul: Matei, căci faci copilărește de nu șăzi! Dar domnul căci poruncește să fiți la opreală, nu doar că va să vă omoară, ci numai până va veni măriia-sa; deci bun este măriia-sa nu vă temeți, ci șădeți: nu ne mai faceți noao rușine. Acii, în cămările domnești era închiși de Crețulescul 24 de boiari, și în obezi de năpăștile ce le făcea că sunt vicleni și răi, precum și mai îndărăt am scris. Ci îndată porunci banul Gheorghe dă aduseră țigani, și le tăiară obezile și-i slobozi. Ci fiștecarele își lua obezile și le ducea înainte Crețulescului, și-i zicea să și le puie la gât, și le lepăda jos"[2].

---

[1] *Cronicari munteni*, *ed. cit.*, vol. I, p. 413; pentru identificarea persoanelor vezi nota de la pag. 216.

[2] *Ibidem*, p. 414-415.

Scanned with OKEN Scanner

Cum toată această cronică pare a fi scrisă ca un pamflet, crescendo, cu punctul culminant vizând pe cel mai puternic dintre Cantacuzini, pe Șerban, pentru începutul domniei acestuia sunt rezervate câteva figuri retorice învățate de la moldoveni:

„Mare și întunecate nor, și plin dă fulgere și dă trăsnete, au căzut pă Țara Românească cu Sărban-vodă carele, ca niște trăsnete, cu răotatea lui au spart și a dăzrădăcinat nenumărate case dă boiari și de slujitori, și dă săraci, și pă mulți au omorât cu multe feliuri dă cazne..."[1]

Nourul cel întunecos era metafora lui Azarie prin care se indica venirea la tronul Moldovei a lui Ion Vodă Armeanul[2]. Ureche reia ideea și pomenește de „morțile groaznice ce le făcia", „beliturile", „feliurile de munci noao" pe care Cumplitul le izvodea[3]. Cu multă obidă este povestită moartea cu cele mai teribile schingiuiri a vistiernicului Hrizea, ca și prigonirea familiei nevoită să fugă la Constantinopol și de aici în Moldova, la Duca-vodă. Insinuarea că moartea tiranului s-a făcut prin otrăvire, venită chiar de la fratele său Constantin stolnicul, se produce încă de aici, odată cu promisiunea: „precum vom scrie mai înainte pre largul" (I, 467). Ceea ce se și întâmplă în cea de a doua parte a cronicii, semnată de astă dată Rafail Monahul — Radu Popescu, unde stolnicul e făcut „hoțul acel bătrân", care împreună cu „spurcatul" Ștefan-vodă (Ștefan Cantacuzino: 1714-1715), fiul său, l-ar fi vândut turcilor și pe Brîncoveanu, nepotul de soră și părtaș, zice-se, la otrăvirea lui Șerban, căruia îi lua tronul în 1688. Cronicarul jură a fi văzut și „pipăit" dovezile despre crimele Cantacuzinilor, mărturisite chiar turcilor care aveau să-i omoare în cele din urmă pe Constantin și pe Ștefan, strangulându-i la Constantinopol în 1716:

„Iar daca ș-au mărturisit păcatul cătră turcu, nu la duhovnic, destul iaste să fie credință la toți, iar de Constantin-vodă, precum că iar hoțul bătrân, cu feciorii lui și cu Mihail spătarul l-au vândut la turci și l-au dat în mâinile lor, nu ne mai trebuie mărturiile lor, că noi cu oichii noștri le-am văzut și cu mâinile noastre le-am pipăit, și nu iaste nici o îndoire că nu l-au vândut, și nu l-au omorât și nu l-au pustiit, ci cu adevărat au fost stingerea vieții lui, și a feciorilor lui și a casii lui"[4].

Plângerea soartei Brâncoveanului nu este făcută însă decât spre a ponegri mai tare tabăra adversă, domnitorul omorât de turci fiind el însuși un membru al familiei Cantacuzinilor. Cronicarul se ferește a-l lăuda pentru că, zice el, „iaste osăbire între laudă și între fericire". Luând cam pe neașteptate înălțimea moralistului intransigent și dezinteresat, fostul mare vornic, acum călugăr, începe a face caz de partea sufletului. Bogățiile și fericirea casei lui Brîncoveanu s-ar datora numai „darurilor nărocului" și n-ar fi fost un câștig adevărat și temeinic în înțeles creștinesc: „că aceia ce câștigă cineva în lume iaste partea sufletului"[5]. Încheierea este că, întru cât privește pe Brîncoveanu, „mai vârtos iaste a să huli pentru multe fapte rèle ce-au făcut în domniia lui, care au rămas la cei după urmă greutate și blestem"[6].

Vocația blestemelor și, în genere, a stilului infernal o are mai ales Radu Popescu într-o celebră pagină din literatura noastră veche, prevestind foarte clar

[1] *Ibidem*, p. 446.
[2] *Cronicile slavo-române*, *op. cit.*, p. 149.
[3] *Letopisețul lui Ureche*, *op. cit.*, p. 185.
[4] *Cronicari munteni*, *ed. cit.*, vol. I, p. 491.
[5] *Ibidem*, p. 484.
[6] *Ibidem*.

Scanned with OKEN Scanner

stilul pamfletelor lui Tudor Arghezi. Ea e scrisă după trecerea în cinul călugăresc a autorului. Uitând sau făcându-se a uita că simpatizase și el cândva cu filoaustriecii, se înverșunează împotriva lui Barbu Brăiloiu, serdarul, care împreună cu alții pusese la cale prinderea lui Nicolae Mavrocordat de către cătane, în noiembrie 1716. Târziu, aflând de moartea lui, îi face una dintre cele mai negre pomeniri, de un naturalism fantastic:

„Prin mijlocul acestor vremi, au venit véste du péste Olt că Barbul sărdar, începător tulburărilor și al stricăciunii țării și cap hoților și al tâlharilor, au crepat și s-au dus dracului, iar cu moarte rea și groaznică, precum de la cei ce au fost de față acolo am auzit, încă în 10 zile ce au bolit s-au umflat și au negrit tot trupu, și încă viu fiind ochii amândoi i-au sărit din cap iar după ce au murit, și au trecut 3 zile, au fost ieșit viermi din mormânt și putoare mare, cât s-au umplut besérica, care minune s-au auzit pătutindenea și au trimis boiarii cei de la Craiova de le-au adus viermi, pentru credința, de au văzut. Au fost viermi mari albi cu capetile nègre. Cu aceasta o au arătat Dumnezău, dreptul judecători tuturor oamenilor, viermi neadormiți..."[1]

De viermii cei neadormiți trebuia să fie mâncat și Duca-vodă cel bătrân, cum blestemă femeia cea sărmană în cronica lui Neculce. Dar nu era vorba de un mort, ca la Rafail monahul, a cărui capacitate de a urî întrece orice măsură.

Dincolo de otrăvurile polemicii, ca Neculce și ca toți ceilalți scriitori vechi și populari, Radu Popescu se arată atras și el de pitoresc și de senzațional, de tot ce poate ațâța curiozitatea cititorului nu prea amator de adâncimi. Semnele providenței sunt notate și la el. Astfel, murind Matei Corvinul, la „Beci", în 1490, în chiar „întru acea zi, toți leii ce-i avea la Buda s-au omorât unul pre altul"[2]. Ca și în cazul morții lui Barnovski-vodă al cărui cal a încetat din viață odată cu stăpânul, cum povestesc Miron Costin și Neculce. Când Baiazid sultanul turcilor este prins de caramanlâi, la Țarigrad „s-au făcut mare cutremur, cât au căzut geamiuri, biserici, case, de au omorât mulți oameni"[3]. La mânăstirea Dealul, în timpul unei slujbe de noapte, „bdenie", a trăsnit în piatra mormântului unde se afla îngropat Radu cel Mare și de atunci a început a curge apă peste el din moaștele sfântului Nifon depuse deasupra acelui mormânt: „o doamne, cât sunt lucrurile tale de minunate"[4] exclamă cronicarul povestind întâmplarea. Un străin de religie creștină dă cu cuțitul în icoana cu ochiul lui Hristos din care țâșnește sânge (267). Sunt pomenite apoi, tot ca semne dumnezeiești, ciumele, foametea din Moldova, pe vremea lui Dumitrașcu Cantacuzino, când se mânca om pe om.

„Cei ce au văzut ne-au spus că au văzut carne dă om friptă în cuptoriu și vrea să o mănânce nește oameni, de cei ce nu avea ce mânca; și au fost aduș înaintea Domnului, și pă oamenii aceia ce vrea să mănânce, și carnea aceea friptă de om. Și nici o *omilință* (= omenie) nu avea Domnul asupra norodului, ci mai cumplit s-au făcut; că întru acea foamete, trimitea slujitori și, unde găsia pâine, ori de ce fel, o lua și o băga în curtea domnească, și de acolo o vindea cu mare preț. Ci cei săraci, neputând ajunge prețul cu banii, că nu-i avea, muriia de foame (cum am văzut cu ochii noștri, acèstea ce scriem)"[5].

---

[1] *Ibidem*, p. 525.
[2] *Ibidem*, p. 253.
[3] *Ibidem*, p. 257.
[4] *Ibidem*, p. 266.
[5] *Ibidem*, p. 439. Foametea descrisă aici a avut loc în Moldova pe timpul celei de-a doua domnii a lui Dumitrașcu Cantacuzino (1684-1685). Într-adevăr, pe atunci Radu Popescu, în vârstă de 29-30 de ani, se afla pribeag în Moldova. Precizarea „cum am văzut cu ochii noștri" este un argument foarte puternic, în favoarea paternității lui și asupra acestei prime părți a cronicii, neiscălită ca atare.

Scanned with OKEN Scanner

Des citată, ca dovadă a firii iscoditoare de senzațional a cronicarului muntean de care ne ocupăm aici și ca ușurință de exprimare, este pagina în care se povestesc demonstrațiile unui saltimbanc un „pehlivan hindiu" adus să distreze pe boieri la logodna lui Ștefan, feciorul lui Radu Leon (1664-1669), cu domnița Catrina, fata lui Duca-vodă cel Bătrân, prototipul eroinei din romanul *Zodia Cancerului* de Sadoveanu. În septembrie 1632, când Matei Basarab ocupa tronul, au fost unele ciocniri armate cu boierii care susțineau pe Leon Tomșa. Cronicarul reține informația că luptele se dădeau în marginea Bucureștilor, între mânăstirea Mărcuța și mahalaua Dudeștilor: „Bucureștenii cu copiii să suia pă garduri, de să uita cum să bate războiul"[1].

Radu Popescu nu a avut cum să apuce a vedea asemenea încăierări de uliță mai mult sau mai puțin distractive, de vreme ce le priveau și copiii. Se născuse abia în 1655. Logodna feciorului lui Radu Leon cu fata lui Gheorghe Duca a putut s-o privească cu ochii unui copil de 9-10 ani, drept care omul matur, dar necomplicat prea mult sufletește, își amintește cu o claritate uimitoare giumbușlucurile pehlivănești de la acea petrecere:

„Strâns-au toată boierimea țării cu toate jupânesile și au întinsu corturile în deal dăspre Mihai-Vodă, în drumul Cotrăcenilor: acolo făcea ospețe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pă funii, și de alte lucruri; adusése și un pehlivan hindiu harap, carele făcea jocuri minunate și nevăzute pă locurile noastre. Iute om era și vârtos. Lângă altele, dă nu le putem lungi, făcea acéstea mai ciudat: punea de rând 8 bivoli, și să răpeziia iute, și, sărind peste ei, să da în văzduh peste cap, și cădea în picioare, dă céia parte; alta: un cal domnescu, gras, mare, își lega chica dă coadă-i și-l bătea comișălul cât putea, și nu putea să-l mișce de loc; alta: un copaci mare den pădure adusése, neted, și, înfipt, s-au suit pe dânsul ca o maimuță; deci, după multe jocuri ce-au făcut în vârfu-i, s-au slobozit de acolo cu capul în jos, și au dat în picioare..."[2]

Este aceasta o primă descriere de spectacol public pe locurile noastre și ne poate da o idee de moravurile și gusturile epocii, nu departe de cele țărănești, cu toată marea, pe atunci, distanță dintre clasele societății. Un romancier istoric și mai ales un regizor de film de epocă nu se poate dispensa de această cronică, măcar din când în când, coloritul balcanic al lumii de pe aici, acum trei secole și mai bine, păstrându-se ca într-un fel de muzeu. Terminând de povestit pehlivăniile, cronicarul declară a nu ști ce anume se va fi petrecut la nunta care urmă logodnei despre care ne vorbește: „În scurt, mare veselie s-au făcut la această logodnă a coconului Radului-vodă aicea la noi; în Moldova nu știm ce va fi făcut Duca-vodă"[3].

Neculce este acela care descrie respectiva nuntă din Moldova, punând-o, nu s-ar putea ști cu câtă îndreptățire, în cea de-a treia domnie a lui Duca-vodă, în chiar primul an, 1678, după mai mult de 6 ani, deci, ceea ce e cam greu de admis. Oricum,

---

Neculce care avea pe atunci 12-13 ani, putând să-și amintească destul de bine foametea, nu este totuși atât de prăpăstios ca Radu Popescu (Vezi *Letopisețul...*, op. cit., p. 165). Lucru curios însă, cazul de antropofagie e semnalat și la cronicarul moldovean:

„De ce.... era foamete mare, că fusese țara băjenită și nu putusă oamenii ara și nu să făcusă pâne. Era oameni tot leșinați și morți pe drumuri și pe uliți, cât să mânca om pe om. Poghiazuri din Țara Leșească totdeauna să slobozie de strica și prăda. Tâlhăret mult era. De la Cotnar în sus țara era pustie". *(Ibidem)*. Vezi și comentariul nostru la *Pseudo — N. Costin, infra.*

[1] *Ibidem*, p. 350.
[2] *Ibidem*, p. 401.
[3] *Ibidem.*

Scanned with OKEN Scanner

Neculce, care pe atunci avea 7 ani, ține minte petrecerea. Pomenește și el „de feliuri de muzici, și de giocuri și de pelivani", dar nu insistă ca Radu Popescu, considerându-le probabil, din punctul de privire al vârstei de la care scrie, prea copilăroase și neinteresante într-o carte de istorie. În schimb, el notează foarte atent obiceiurile de nuntă domnești și boierești, foarte asemănătoare cu cele țărănești de până mai ieri: sosirea, ca în *Nunta Zamfirei* a lui Coșbuc, a nuntașilor de la mari depărtări, fiind vorba de o nuntă domnească, descrierea alaiurilor și costumelor, din fuga condeiului, tragerea danțului „pen ogradă și pe ulițe" — cei doi vornici mari, al Țării de Sus și al Țării de jos, conducând capetele danțului (vornicul și vorniceii, la nunțile țărănești din Moldova, conduc de asemenea primul dans, când mirii, în pregul ușii stau numai și privesc) — veselie care a durat „2 săptămâni", o nuntă ca-n povești, „cât nu era nuntă, și era minune". Mai puțin senzațional în ceea ce spune, Neculce lasă un document de epocă mai profund totuși decât Radu Popescu, în sensul sondării moravurilor și psihologiilor colective cu ocazia unui ritual. Folcloriștii și etnologii pot încă reflecta, în marginea unui pasaj ca acesta, dacă boierimea de pe vremuri practica obiceiurile de nuntă ca și țăranii (firește, păstrând anume proporții), sau dacă nu cumva obiceiurile de nuntă domnești și boierești „au căzut" (vezi conceptul de *gesunkenes Kullturgut* al lui Naumann) în folclor, printr-un firesc proces al imitării celor de sus din partea celor de jos:

„Și din Țarigrad au purces depreună cu feciorul Radului-vodă, ginere-său, cu 3 tuiuri și cu buzdugan, de-l duce înaintea lui, cu mare alai intrându în Iași. Îndată și s-au apucat de au făcut mare și frumoasă nuntă. Trimis-au în toată țara de au poftit pe toată boierimea și mazilimea de la mic pân' la mare, și de alte căpitenii, ce nu cu poroncă, ci cu poftă. Și după ce s-au strânsu cu toții în Ieși, făcutu-le-s-au oboroace tuturor de la domnie de le da tot ce le trebuie, de nu cheltuie nime nimic. Așișdere mai adus-au opt soli, 2 din Țara Muntenească, 2 din Țara Ungurească și 2 din Țara Leșască și 2 din Țara Căzăcească ce mare de piste Nipru, de au adus solii multe daruri și frumoasă, de au închinat Ducăi-vodă. S-au veselit 2 săptămâni cu feluri de feliuri de muzici, și de giocuri, și pelivani, și de pușci. Și giuca 2 danțuri pen ogradă și pe ulițe, cu toții boierii și giupânesele împodobiți și toți neguțitorii și tot târgul. Și un vornic mare purta un cap de danțu și alt vornic mare alt capu de danțu, îmbrăcați cu șarvanele domnești. Numai mirili și mireasa, fiindu feciori de domnu, nu giuca în danțu pe afară, numai ce giuca boierii. Cât nu era nuntă, era minune. Și după ce au nuntit, au mulțămit solilor, și s-au dăruit bine și s-au dus la țările lor"[1].

Cum este epoca așa este și omul. Radu Popescu, presupusul autor al cronicii Bălenilor, de la Negru-vodă până în preajma anului 1711, autor sigur al părții a doua, până la 1728, cu doi ani înainte de sfârșitul celei de a doua domnii a lui Nicolae Mavrocordat, n-a fost un combatant absolut cosecvent împotriva Cantacuzinilor. Cum am arătat, deținea funcții sub Brâncoveanu și a fost o vreme în grațiile lui Ștefan Cantacuzino, ba chiar pe Nicolae Mavrocordat îl trădase, la Sibiu, iscălind în ascuns, alături de alții, un document[2] prin care se cerea, ca domn al Țării Românești, Gheorghe Cantacuzino, fiul fostului dușman de moarte Șerban-vodă, susținut de austrieci. Țițele politicii în epocă erau foarte încâlcite și e probabil că și temperamentul scriitorului fu definitiv mântuit de oscilații numai prin retragere în mânăstire și, în cele din urmă, prin moarte.

[1] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei precedat de „O samă de cuvinte"*, ed. Iorgu Iordan. E.S., 1968, p. 153-154.

[2] Vezi C. Giurescu, *Materiale pentru istoria Olteniei sub austrieci*, București, 1913.

Scanned with OKEN Scanner

Opera seamănă și ea omului. S-ar fi căzut ca după călugărire să înceteze improșcarea cu noroi a adversarilor, așa cum ne învață biserica. Am văzut că lucrurile se petrec dimpotrivă. Mai curios decât toate este să aflăm către sfârșitul acestei cronici, atât de neunitare sub raportul concepției, un elogiu adus tocmai „hoțului celui bătrân", adică mult hulitul stolnic Constantin Cantacuzino. Ocazia este oferită de căsătorie fiului lui Nicolae Mavrocordat, Constantin, cu Zmaragdița, nepoata de frate a lui Ștefan-vodă Cantacuzino, acesta din urmă — precizează scriitorul —"fiul răposatului bătrânului și vestitului Constantin Cantacuzino biv-vel-stolnic, fiind dă neam bragorodnic, și mai cinstit întru toate neamurile boierimii Țării Românești, de care tot neamul acela s-a bucurat, dând slavă lui Dumnezeu pentru bunăvoirea Domnului, ce au binevoit de au făcut, cunoscând că toți vor fi trași și apropiiați spre mila mării-sale, și spre cinste, precum au și fost"[1].

Dacă în urma lui n-ar fi fost atâtea morți năprasnice, urmări ale setei de putere și ale răzbunării, ca în dramele shakespeariene, acest prea pompos și împăciuitor discurs, unde limba curge limpede și foarte oficial, ar putea anunța pe cel cațavencian de la sfârșitul prea cunoscutei comedii caragialiene.

Cronica lui Radu Greceanu

Cronica lui Radu Greceanu, cunoscută și sub titlul de *Viața lui Constantin Brâncoveanu*[2], este un lung panegiric care expune domnia nepotului de soră al Cantacuzinilor, de la moartea lui Șerban-vodă până în preajma sfârșitului, puțin înainte de venirea capigi-bașei cu ordinul de arestare și ducere la Țarigrad, unde avea să fie tăiat de către turci împreună cu cei patru fii ai săi. Nu supără neapărat lauda, în acest encomion retoric și redundant, cât mai ales inconsistența relatării, impresia de plutire pe deasupra faptelor, manierismul și caracterul prea oficial. Scriitorul arată a fi fost nu numai supus unui ordin domnesc — ca vechii Macarie, Eftimie și Azarie — ci cu totul îndatorat moralmente, robit de admirație, legat de mâini în fața patronului și idolului său, Brîncoveanu este tot timpul numai *preaînălțatul, prealuminatul, preaslăvitul, stăpânul și oblăduitorul, preacreștinul*, iar el, scriitorul, este veșnic *prea smeritul, prea plecatul, sluga* etc. Semnătura, cu toate că suntem conștienți de convenționalismul formulelor de epocă, pare de o umilitate definitivă: „A mării-tale mică și preaplecată slugă Radul logofăt Greceanul".

---

[1] *Cronicarii munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 555

[2] Păstrată în corpul de cronici muntene lucrate din porunca lui Nicolae Mavrocordat, cronica lui Radu Greceanu a fost publicată pentru prima dată, incomplet însă, în *Magazin istoric pentru Dacia*, vol. III, p. 129-176, 193-228, 321-354, de către N. Bălcescu și A.T. Laurian. O versiune fragmentară a publicat și G. Ioanid în vol. II din *Istoria Moldo-Românei*, București, 1858. Versiunea completă cuprinzând anii 1688-1714, a fost editată pentru prima dată de Ștefan D. Greceanu, un strănepot al autorului, sub titlul *Din cronicile Țării Românești — Viața lui Constantin Brîncoveanu de Radu vel-logofăt Grecianu, cu note și anexe*, București, 1906. Această ediție a fost luată ca text de bază pentru cea folosită de noi aici, confruntată fiind și cu manuscrisul nr. 1350 care provine din familia Grecenilor (pp. 199-395).

Cf. Cronicari munteni, ediția citată, vol. I, p (XXIX). Autorul este una și aceeași persoană cu Radu Greceanu fratele lui Șerban, împreună cu care, la sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino, terminau și editau, între multe alte, *Biblia de la București* (1688), Radu fiind și autorul versurilor la stema țării de pe frontispiciul acestei foarte importante lucrări.

Scanned with OKEN Scanner

Brîncoveanu, atât de cultivat ca personalitate, ar fi fost o binefacere pentru țară, ceea ce s-a întâmplat să fie și adevărat. El știuse să țină cumpăna diplomatică între turci, nemți și ruși, construise biserici frumoase și palate mărețe, fântâni pe la răspântii de drumuri, toate spre buna stare a țării. Haraciul, deși îl mărise, recunoaște cronicarul, era vărsat Porții cu regularitate, fără ca țara să sufere, ceea ce nu era însă întru totul exact. Pregătea totdeauna zaherea și conace pentru oști și, cu excepția unor încălcări mai brutale ale nemților și ale tătarilor, cu excepția unor bolișți de ciumă, toată lumea se arată mulțumită sub această domnie binecuvântată și înfloritoare. Firește, toți ceilalți boieri mari și dregători, chiar buni fiind ei, devin mici de tot și chiar dispar sub această avalanșă de laude aduse lui Brîncoveanu, care mai este prezentat și ca un tată de familie ultraexemplar, priveghind pe toți „cu nesomnoroasă grijă", sacrificându-și pentru binele obștii odihna și liniștea.

E clar, din chiar privirea în interiorul textului, că avem în față o cronică scrisă după anumite directive. S-a întâmplat să fie necesară și o a doua versiune a textului, comandată tot lui Radu Greceanu, după anul 1707, când avu loc un complot contra domnului (din care făcuse parte și Radu Popescu, cronicarul). Se cerea astfel revizuită atitudinea față de unii boieri opozanți. Prudent, deci, scriitorul nu va mai preamări vreo personalitate decât aceea a domnitorului. Defetist, el este partizanul politicii externe de echilibrul, aceea practicată de patronul său. Personajul cel mai ponegrit din toată cartea devine, firește, Dimitrie Cantemir, „nebunul", „becisnicul", „nemernicul" pricinuitorul, împreună cu spătarul Toma Cantacuzino, care trădase, fugind cu un corp de oaste la ruși, „stricăciunii țării" (II, 181, 183, 184, 187, 188, 197). Semeț și nesocotit, cuprins de „nebunească megalopsihie", în tot ceea ce face și ce spune, este generalul austriac Heissler, prins în bătălia de la Zărnești, eliberat apoi prin răscumpărare (I, 40). În general, după primele 5-6 capitole, unde se recuperează vreo cinci ani de la începutul domniei lui Brîncoveanu, cronica are aspect de jurnal redactat în pas cu producerea evenimentelor, cum de altfel anunță și titlurile: „De aici cu ajutorul lui Dumnezeu încep a semna orice s-ar întâmpla a fi în anul al XX-lea al domnii mării-sale lui Io Constantin Basarab Brîncoveanu-voievod" (II, 47) etc. Jurnal este un fel de a spune, pentru că aspectele negre ale vieții sunt acoperite cu mare grijă.

Radu Greceanu are însă *stil*, e un calofil cu o *știință* a scrisului cum nici un scriitor al literaturii vechi nu a avut. Și nici nu se putea să fie altfel la traducătorul în românește al *Bibliei*. Fraza, kilometrică, este fără cusur, cadențată, articulată fără nici o greșeală. E aici o retorică a *scrisului* greu de întâlnit altundeva în literatura noastră, presărată cu citate savante din *Biblie*, din părinții bisericii, Grigore Teologul, Ioan Gură de Aur, filozofii antici de autoritate, Diogene, Platon, Democrit, Aristotel, Demosthene oratorul, Iustinian împăratul. Mai ales *Predoslovia*, ca orice carte oficială, trebuia să strălucească prin stil. Iată perioada de la sfârșitul acesteia:

„Eu dar, cât am putut ajunge și cu istoriia mării-tale orânduiescu, închinându-mă ca cu o mică, plecată și nevrednică slujbă, cu care, zic, istorie ajungând până la al zecilea an den domniia mării-tale, prea puternicul și milostivul Dumnezeu rog ca să trăiască pre măriia-ta în multe zeci de ani, de acum înainte, în luminatul scaunul domniei măriei-tale, sporindu-te întru aceste bune fapte și învrednicindu-te a face și altele multe și mai mari decât acestea, și pre mine, robul mării-tale, încă

să mă păzească sfiinţiia-sa cu viiaţă supt umbra mării-tale, şi să mă învrednicească ca şi de acum înainte să poci scrie strălucita politie şi cele bune şi dumnezeieşti fapte ale mării-tale până într-adânci bătrâneţele mării-tale, rugându şi iar rugându necurmat, pre cel mare şi tare atotputernic şi milostiv Dumnezeu ca să păzească pre măriia-ta întru nălţatul şi luminatul scaunul domniei, care te-au dăruit cu lină pace în ani îndelungaţi, cu norocire şi ferice, împreună cu prealuminata doamnă mării-tale şi cu toţi luminaţii coconi ai mării-tale, învrednicindu-te acelaşi Dumnezeu, precum în viiaţa aceasta ai bine plăcut sfinţii-sale, şi în viitoarea să te bucuri întru a sa împărăţie, cea gătită aleşilor şi plăcuţilor săi în veci nesfârşiţi, amin"[1].

Cartea este lipsită aproape de orice valoare documentară, în afară de deducţia că lui Brîncoveanu i-ar fi plăcut întrucâtva fastul şi ceremoniile. E greu însă de crezut că vrednicul gospodar şi iscusit diplomat ar fi gustat cu adevărat o vorbărie ca aceasta citată mai sus, în sine luată. Ea ar putea interesa numai pe filologi ca un experiment la care este supus idiomul, nu fără efecte spectaculoase, prin calofilia dusă la extrem. Apoi iubitorii *limbii vechi*, concentrată, plină de *esenţe tari* pot găsi un prilej de reflecţie în sensul că se poate scrie diluat şi în unele pagini cronicăreşti, ceea ce la drept vorbind nu e tocmai cazul lui Radu Greceanu.

Cum va fi fost omul îndărătul acestui stil atât de făcut?, ne întrebăm. Desigur un învăţat şi un cărturar de cabinet, deloc asemănător stolnicului Constantin Cantacuzino, contemporanul şi diriguitorul său, ori lui Dimitrie Cantemir, pe care avea dispoziţia să-l ponegrească. Era traducătorul *Bibliei*, al *Mărgăritarelor sfântului Ioan Gură de aur*[2] şi al *Pravoslavnicei mărturisiri*[3] şi era considerat mai poet decât fratele său Şerban, de vreme ce i se încredinţează sarcina de a traduce în versuri, tot din greceşte, o carte menită a glorifica familia Cantacuzinilor, *Povestea de jale a morţii silnice a lui Constantin postelnicul Cantacuzino*, muncă pe care o efectua, probabil, tot din îndemnul stolnicului. Pe toate le împodobea, foarte oficial, cu versurile la stemă, unde — dorinţă a Brîncoveanului — pe lângă Gripsorul împărătesc, trebuie să figureze neapărat Corbul basarabesc:

„Soarele, luna, gripsorul şi corbul împreună
Încă şi spata cu buzduganul, spre laudă se adună.
Semnul domniei corbul iaste cu cruce
Pren care de sus tărie Doamne ţi-aduce.
În scaunul strămoşilor în care acum domneşti,
Acelor ce-s în laudă, vechilor Basarabeşti".

Exact ca şi în proza din *Viaţa lui Constantin Brîncoveanu:*

„... despre viaţa şi întâmplările domniei înălţimei-tale, care s-a petrecut prin vederile mele, şi arătând drepturile înaltului neam al măriei-tale, care despre tată din Basarabeşti se trage, precum şi despre mamă din sânge împărătesc, de la strălucitul Ioan Cantacuzino, ale cărui mari şi vestite politii şi fapte de către alţi iscusiţi istorici scrise sînt..."[4]

---

[1] *Cronicarii munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 11.
[2] Apărute la Bucureşti în 1691, izvor important pentru *Divanul*... lui Cantemir, evident, mai înainte de a fi apărut traducerea.
[3] Apărută la Buzău în 1691.
[4] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 8-9

Scanned with OKEN Scanner

Ca spre a confirma cu două veacuri și jumătate mai devreme ideea argheziană[1] a esteticii negării violente, o singură dată personalitatea lui Radu Greceanu pare a se întrezări în spatele acestei pavoazări ordonată de oficialitate care este cronica sa: când încondeiază pe Dimitrie Cantemir. Unda satirică și proverbul autohton ivite o clipă sub pana-i tot timpul oficială arată, totuși, pe boierul valah:

„... iar după acestea toate cerșind Cantimir dă la împărăție să-l facă prinţeps acelui loc, adecă a Harkovului, s-au socotit că l-au mutat dă acolo și i-au dat așăzământul la stoliță pentru ca să nu-și mai turbure marii-sa gândul după alte fandasii și s-au plinit la dânsul pilda cea dă obște care zice: găina râcâind își scoate ochii"[2].

Povestea de jale asupra uciderii postelnicului Constantin

În această cronică, Radu Greceanu lasă cel mai întins text versificat în românește din întreg secolul al XVII-lea, dacă punem la o parte *Psaltirea* lui Dosoftei, aproape 500 de versuri. Este vorba de o traducere din grecește „tocmită" prin 1695, destul de liber, ne închipuim, glorificarea și reabilitarea întemeietorului ramurii cantacuzinești din Țara Românească fiind o afacere politică de familie și căzând în sarcina scriitorilor care o slujeau, a lui Stoica Ludescu (presupusul autor al cronicii) și a lui Radu Greceanu, panegiristul lui Brîncoveanu. Originalul grecesc, pierdut acum, fusese tipărit la o tipografie grecească din Veneția, cum informează Chesarie Daponte (1714-1784) în cronica sa[3], compus fiind probabil îndată după omorârea postelnicului, care avusese loc la 20 decembrie 1663, din porunca lui Grigore Ghica și la intrigile lui Dumitrașcu Cantacuzino și Stroe Leurdeanul. Din text reiese că autorul era un „prea bun și scump priiatnic" al eroului, scriind în calitate de martor ocular: „când l-au omorât pre el, de față m-am aflat". Textul lui Radu Greceanu s-a tipărit, la rându-i, între 1696 și 1699, la Snagov, prin grija lui

---

[1] „Spiritul omului e mai repede negativist, decât afirmativ [...] Frazele care încep cu *Nu!* sună mai tare ca frazele începute cu subiectul ordonat, pus la locul gramatical, în genere explicative și oneste. «Nu-i adevărat!» place urechii și oarecum inteligenței. «La mulți ani!» și «Să-ți fie de bine!», nu știu cum, interesează destul de slab. De unde și succesul de totdeauna al imprecației față de limba cea mai stilizată". (Din *Manual de morală practică*, *Scrieri*, II, p. 88)

[2] *Cronicari munteni*, vol. II, p. 188

Apropo de Cantemir și de moldovenii din preajma lui, din cronica Greceanului ar reieși amănuntul oarecum pitoresc cum că lui Neculce i se mai zicea și Ioniță al Mutei, când vine vorba de nunta fiului celui mai mare al lui Brâncoveanu, însurat cu fata stolnicului Balș din Moldova, nuntă la care Antioh Cantemir, cum am arătat mai sus, trimitea ca reprezentant al său pe „Ioniță marele spătar, feciorul Mutei, den vița și sămânța Cantacozineștilor" (II, 143). În alt loc, când se dă lista boierilor care au plecat cu Dimitrie Cantemir în Rusia, Neculce e poreclit, nu s-ar putea ști de ce, *Ion Tăruș:* „Ion Tăruș, hatmanul, carele și cumnat îi era (de fapt ginerele surorii lui Cantemir, n.n.) [...] „Deci dentru acești boiari, unei și cu voie și fără voie au mersu, iar pre Ion hatmanul carele nicidăcum nevrându să să ducă cu el..." *(Ibidem)*, p. 187).

[3] Const. Erbiceanu, *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1890, p. 168; Emil Vîrtosu, *O povestire inedită în versuri despre sfârșitul postelnicului Constantin Cantacuzino* (+ 1663), București, 1940; *Cronici și povestiri românești versificate* (sec. XVII-XVIII), Studiu și ediție critică de Dan Simonescu, Ed. Academiei R.S.R., 1967, p. 35-48. (La acest ultim loc trimitem la pagini prin cifrele din paranteze).

Scanned with OKEN Scanner

Constantin Brîncoveanu și a mamei sale, jupâneasa Stanca, „a acestuiaș răposat Constantin Cantacuzino", iubită fiică, fiind și maica prealuminatului și preacreștinului stăpânului nostru, Ioan Costandin Basarab Brîncoveanu voevod, domnului și oblăduitorului toatei Țării românești" (37). El s-a transmis însă până la noi numai într-o copie manuscrisă, ciuntită în final, efectuată de un Dumitru logofăt, fiùl lui Anastase Sufariul.

Începutul solemn, cu invocarea mai întâi a astrelor, în versuri lungi, se potrivește într-adevăr lui Radu Greceanu, autorul versurilor la stema țării din *Biblia de la București:*

Pământule și ceriule, stelele, și tu, lună,
Boiari, striini și rudelor, s-ascultați d-ănpreună,
Înpărații și prințipii, și toată politiia,
De la mare pân la mic, să vedeți istoriia... (37)

Scopul politic al acestei cronici rimate ne apare foarte clar. Postelnicul Constantin Cantacuzino a fost bunătatea întruchipată. A sfătuit pe toți numai bine, inclusiv pe Grigore Ghica, a ajutat pe săraci, și-a crescut copiii în frica lui Dumnezeu și iubirea de țară, n-a asuprit și nu a pârât pe nimeni. Pe Dumitrașcu, fiul lui Mihai Cantacuzino, nepot de frate, l-a adus de la Țarigrad și l-a miluit; dar acesta, „a neamului stâlpare, din mahala dă la Fener", nerecunoscător, „desfrânat și fără dă rușine", l-a pârât la domnie cum că ar fi voit să răstoarne pe Ghica și să aducă la tron pe fiul său Șerban. (Opinie cel puțin tot atât de rea despre Dumitrașcu va avea și Neculce, în *Letopiseț,* referindu-se la cele trei domnii ale acestuia în Moldova, între 1673 și 1685). Lui i s-au alăturat cu pârile și intrigile Costea Caragea și paharnicul Constantin Vărzariul, „ciocotnițind" (= lingușind) pe lângă cei mai mari ca să-l piardă pe postelnic, spunând că avea de gând să ridice pe țărani într-o răscoală, când bătrânul mai mult „la sate-ș fugiia, ca la casa lui să șadă", cu gândul numai la biserică și la pocăință, chipurile. (Curios, Stroe Leurdeanul, principalul intrigant împotriva postelnicului, acela care va conduce trebile țării, în calitate de caimacam pe timpul cât Grigore Ghica era plecat cu oastea în campania turcească de la Ujvar, în 1633 și 1664, nu e pomenit printre cei răi!) Sunt de reținut unele comparații servind pamfletul, ca și în cronica cantacuzinească. Grigore Ghica s-a purtat îngrozitor cu binefăcătorul său:

Așa fac năpârcile, mumănile-și omoară... (42)

Ajuns mare vistier, Dumitrașcu Cantacuzino, vânzătorul unchiului său, se lăcomea și la domnie:

Și el, numai cât s-au văzut la atâta volnicie,
Așa i să năuciia, ca cum ar hi având domnia.
Atuncea, răutatea lui să ascunză nu mai poate,
Și lăcomiia-ce avia, să spui, nu mi să poate.
Ca câinile făr'dă bățu, ca ursul dăzlegat,
Și ca șarpele de iarbă, când iaste deșteptat,
Ca lupu când intră în stână și vulpea în coteț,
Înalță-să, trufește-să și foarte e semeț,
Și ochii i să turbură de mare lăcomie,
Și pre nimeni nu mai vedea, de multa trufășie!(43)

Scanned with OKEN Scanner

O încurcătură de date în transmiterea textului românesc s-a produs, oricum, pentru că postura în care e înfățișat aici Dumitrașcu e aceea, cum se spune cu câteva versuri mai sus, de locțiitor, odată cu Stroe Leurdeanul, a lui Ghica pe vremea campaniei de la Ujvar (*Neuhausel*) din 1663-1664, când postelnicul era deja mort și nu putea, deci, să-l mustre pe trufaș, cum se spune mai jos.

— Ce-s acestea,
Bre, Dumitrașcu, ce lucrezi? Bre, strânge-i minte în cap,
Și socotește cea de apoi ce-ț va veni la cap!
Că tu știi țara aceasta, că mulți ca tine au pus,
Și dumnezeu pe cei ce sînt răi, la bine nu i-au dus! (43)

Cuvinte care însă lui Dumitrașcu nu-i plăceau deloc:

Precum aspidei e cu greu cântarea să auză,
Să otrăviaște dă mânie, cât va ca să plesnească,
Și de ar ști pre cântărețu, ar vrea ca să-l zdrobească!
Așa și lui cuvintele unchiu-său nu-i plăcură...
(Ibidem)

Cronica anonimă despre Brîncoveanu

Cam cu vreo jumătate de secol în urmă, ceea ce acum s-a și întâmplat, se putea propune sanctificarea lui Constantin Brîncoveanu, dat fiindcă marele domn a rămas în memoria posterității ceea ce a fost, un luptător patriot pentru păstrarea independenței statale, atât cât se putea păstra în niște vremi de restriște. Faptul se datorează în largă măsură *Anonimului,* care, scriindu-i cronica și străduindu-se a spune numai adevărul, atât cât omenește se putea spune atunci, i-a consolidat gloria mai mult decât a putut-o face Radu Greceanu în encomionul său. *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717* cuprinde, cum se vede și din titlu, faptele istorice petrecute în timpul domniilor lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), Ștefan Cantacuzino (1714-1715) și Nicolae Mavrocordat (1715-1716), prima domnie[1]. Cronica începe cu scena înscăunării lui Brîncoveanu și sfârșește cu instalarea la tron a lui Ioan Mavrocordat. În întregime ea are caracterul unui memorial autorul dând semne a fi fost mai totdeauna bine informat în legătură cu faptele de care ne vorbește. Poziția lui de boier din categoria de mijloc, ori de curtean de plan secund, pare a-l fi favorizat în sensul obiectivității și al observării mai pe

[1] S-a tipărit pentru prima dată în *Magazin istoric pentru Dacia* (tom. V, pp. 92-183). Prima ediție critică o publică C. Grecescu în 1959, când i s-a dat și titlul de mai sus. Asupra paternității textului s-au pronunțat I.G. Sbierea, N. Iorga *(Studii și documente,* III, pp. 22-27) și C. Giurescu (*Contribuții... op. cit.,* p. 123). N. Iorga susține ca autor al acestei cronici pe Radu Popescu — ceea ce în principiu nu este imposibil, date fiind oscilațiile „ideologice" ale acestuia — care ar fi refăcut partea sa din cronica iscălită Rafail Monahul, primind în acest sens instrucțiuni de la Nicolae Mavrocordat. C. Giurescu și apoi C. Grecescu observă multe nepotriviri de stil și de informare, mai ales în modul cum sunt utilizate cunoștințele de latină și turcă — și înclină să creadă că nu poate fi vorba de Radu Popescu ca autor al cronicii. În orice caz, ea a fost scrisă ultima dintre cronicile muntene și se vede că a avut ca izvoare, între altele, și în afară de observarea directă a faptelor istorice la care se află de față și autorul, *Istoriile* lui Radu Popescu și *Viața lui Constantin Brîncoveanu* de Radu Greceanu.

Scanned with OKEN Scanner

îndelete a psihologiilor. Chiar atunci când se poate deduce că nu a fost de față el (cum se întâmplă cu încoronarea regelui Poloniei August al II-lea, prinț elector de Saxa, petrecută la 1697), autorul declară pe cuvânt a se fi informat de la martori oculari. Totuși, cum vom avea prilejul să remarcăm analizând comparativ textele consacrate înscăunării lui Brîncoveanu la cei trei cronicari munteni[1], talentul remarcabil al anonimului, foarte priceput în a imagina puneri în scenă, ne poate uneori înșela în această privință.

Constantin Brâncoveanu.

Anonimul este un maestru al notării stilului direct, mai abundent la dânsul decât la oricare dintre cronicarii munteni. Dar, lucru deloc neglijabil la acest strămoș literar al lui Caragiale, și al celui indirect liber. Iată, în această privință, un prim exemplu edificator, realizat prin ceea ce autorul numește „revenirea la prohimen" în cursul narațiunii. Exact în momentul ceremoniei înscăunării lui Brîncoveanu, fostul domn, Șerban Cantacuzino, zăcea mort, „ca un om den cei proști", la casa lui, bocit numai de „muierea" și de fetele lui, nu cu sfâșietoare jale anume, ci mai mult cu necazul de a se fi văzut „prădate" de domnie. Meșteșugul constă în a menține linia de plutire a frazei între vorbirea autorului și vorbirea personajelor, cu abținerea de la comentariul moralizator, acesta căzând în sarcina cititorului luat ca martor:

„Întru acea zi ce s-au zis că s-au făcut domniia lui Constandin-vodă și scrise scrisorile și trimiseră boieri cum ați auzit, Șerban-vodă mortul zăcea ca un om den cei proști, numai cu muierea lui și cu fetele lui plângând și zicând: prădatele de ele și de domnul său și de domnie; că avusease nădejde să puie pă fiiu-său domn, dar n-a vrut Dumnezeu și tiraniile tătâni-său, ce făcuse boierilor și săracilor țării..."[2]

Ca în caracterologia din literatura realistă a secolului al XIX-lea și al XX-lea, inspirată din viața burgheziei, — de exemplu scenele prea cunoscute din *Enigma Otiliei* — relatarea de mai sus se completează în chipul cel mai nimerit prin observarea egoismului feroce al celor rămași vii, temători de pierderea averii, în timp ce mortul e lăsat să zacă pe laviță. Notația este nemiloasă, maupassantiană:

---

[1] Vezi studiul nostru despre Neculce, în *Valori expresive... op. cit.*, II
[2] *Cronicari munteni*, ed. cit., vol. II, p. 280.

„... și încă de la o vreme nici muierea lui, nici fetele lui nu ședea lângă dânsul, că-și strângea avuția și o ascundea, că-i era frică să nu-i ia avuțiia Constandin-vodă; iar bărbatul ei zăcea pă o masă, stârvul, părăsit de toți până a doua zi dimineața"[1].

O altă, scenă, excepțional de vie, este aceea în care vodă Brîncoveanu judecă pe Constandin clucerul Stirbei, care, trimis de câteva ori peste Olt să strângă haraciul, se arătase „cam lung la unghii" și oprise „de la țară câte ceva" pentru folosul lui strict personal. „Blând și răbduliv", la vedere numai, însă „turbat foarte" în sinea sa — observă cu ascuțime cronicarul — domnul judecă demonstrativ pe delapidator, ceea ce ne face să deducem că aceștia mișunau în epocă și că în consecință trebuia dusă o adevărată campanie împotriva lor. Când, cum le este obiceiul, hoțul de bani publici începe a se îndrepta din cuvinte zicând că cheltuise cu deplasarea — „cheltuiala căii și a feciorilor" — că „un covor și niște tipsii (de argint aurit desigur, n.n.) ce au fost luate mită" le-ar fi dăruit mănăstirii Strehaia — luarea de mită fiind acum dovedită — vodă se adresează retoric spre asistență:

„Auziți boieri, cu jafuri și cu nedreptăți face pomene". Începu a-l mustra zicând: Dar până când aceste jafuri să le faci, cliucere Constandine?"[2]

Nu numai întrebarea ciceroniană, dar întregul rechizitoriu este guvernat de regulile retoricei de bară. Graiul muntean se află aici la largul său, în acea savantă ritmare a propozițiilor, cele mai multe principale, simple — dat fiind caracterul peremptoriu al discursului — reglate de oscilația accentului frazei între persoana I si a II-a singular: *eu — tu*. E limpede că Brîncoveanu vorbește pentru public, acuzatul fiind cu totul strivit de torentul învinuirilor:

„Că de nimică, *eu te-am rădicat* și *te-am făcut* slugeriu mare, comis mare și cliuceriu mare, al 6-lea scaun al divanului, și *te-am miluit* și *te-am ținut* credincios. *Ai luat* județul Dîmboviții, *l-ai prădat* de n-au rămas ca un sat; *l-am luat* acela și *ți-am dat* Teleormanul, și mai rău *l-ai făcut*. Câte *am găsit* pe urmă-ți sume de lei jăfuite, pentru care *te-am suduit*, într-o vreme și *te-am urginit să nu te văz* în ochi. Iar *te-am iertat*..."[3]

Fluența foarte clară a limbii se realizează prin simetriile construcțiilor binare (*te-am rădicat* și *te-am făcut*... — *te-am miluit* și *te-am ținut*..., fiecare propoziție ultimă din cele două perechi de coordonate având câte un complement drept pus la sfârșit: *slugeriu* mare — *credincios*), dominate în exclusivitate de perfectul compus, cel mai nimerit timp verbal în a exprima acțiuni definitiv încheiate, imposibil de contrazis: *ai luat, ai prădat, ți-am dat etc*. Ca o curiozitate de evoluție semantică în context schimbat mai notăm că toponimul *Teleormanul*, cu totul în spiritul delapidatorului și luătorului de mită clucer Constandin, a intrat în expresia *„Vlașca și Teleormanul"*, curentă până azi în vorbire și având sensul de „ce pică pe deasupra salariului".

---

[1] *Ibidem*.

[2] Relatând situația grotesc-comică a cluceriului Constantin care face pomeni cu bani de furat, Cronicarul nu este deloc original printr-asta. Se vede că era ceva curent la începutul sec. al XVIII-lea când, mai mult pentru a crește în ochii lumii, demagogic, boierii jefuiau și din jaf plăteau ceva pentru s rindare și alte milostenii pe la biserici. O spune și Antin Ivireanu în *Didahii*: „Nu ca unii dintre no., ce fac jafuri și fac câte sunt mai rele pe pământ, apoi se duc cu gândul ca acela de dă vreunui popă să-i facă sărindar, ca să i se ierte păcatul și el tot cu totul stă în tina răutății". (Din prima predică de dumineca lăsatului de brânză).

[3] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 317.

Scanned with OKEN Scanner

Până la urmă, din toată această judecătă făcută cu mare dichis, un adevărat document despre modul cum se țineau divanurile în epocă, hoțul de clucer nu se alege cu o pedeapsă cine știe ce de mare. Începură ceea ce numim astăzi *intervențiile*. Boierii, ei în de ei, erau rude și unele rude ale lor erau rude cu domnul. Jupâneasa clucerului Constandin împreună cu „mumă-sa băneasa Ilinca" merseră la „muma domnului", „jupâneasa Stanca", cu care era soră zisa băneasă. În fine, mai „pus-au și pe vlădica de au grăit", astfel încât domnul „L-au iertat de acea purtare pen țară de ocară și au poruncit să dea banii ce i-au luat... și l-au ținut vro două săptămâni închis și l-au slobozit, zicându-i să nu-l mai vază în ochi"[1].

Altfel procedează *actorul* Brîncoveanu — căci în toate aparițiile sale din cronică Brîncoveanu se comportă ca un actor — când e vorba de înaltă trădare și când vinovatul se atinge de puterea lui domnească. De la Adrianopole turcii îi trimit, extrădați, probabil contra unor sume de bani, pe paharnicul Staico Bucșanul și pe Preda din Prooroci, șefii delegației de boieri pribegi la austrieci în Moldova și de aici la Poartă, uneltind împotriva domniei. Poruncind ca cei legați în fiare de mâni și de picioare să îngenunchie în fața sa, ceea ce nenorociții execută de îndată, Brîncoveanu se face a se mira, punând multă tristețe trucată în mustrarea pe care o adresează de sus și cu prefăcută blândețe:

„N-aș fi gândit, Staico, să văz una ca aceasta, zău, n-aș fi gândit în vieața mea. Cela ce într-atâta vreme, printr-atâtea locuri și cu atâtea fealiuri di umblete astăzi să te văz așa denaintea mea într-acest chip, zău, n-aș fi gândit"[2].

Apoi, terminând repede, plictisit și dezgustat în același mod trucat, de milogelile celor ce știu că-i așteaptă moartea, se adresează armașului:

„Armaș, ia pă dumnealor de-i du în pușcărie, unde ș-au gătit, că noi avem altă treabă, să bem, astăzi"[3].

Un argument destul de puternic în favoarea paternității lui Radu Popescu asupra acestei cronici brîncovenești este și acela că se vorbește despre dânsul — la persoana a treia, cum era obiceiul — în câteva momente de vârf ale textului. Unul dintre ele era judecata clucerului Constantin Știrbei, când „Radu cliucerul, feciorul Hrizii vistierul din Popești" primea din mâna domnului „hârtioarele" cu iscălitura funcționarului delapidator — dovezile furtului — și le citea cu glas tare în divan:

---

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 317

Clucerul Constantin Știrbei, văr după mamă cu Brâncoveanu, avea în urmă-i o carieră bogată întru cât privește diferitele lui funcții de „dijmaș", strângător de biruri. Pe timpul domniei lui Antonie din Popești (1669-1677), falsificase iscălitura marelui vistier și-și însușise 17 pungi de bani din tezaurul public, faptă pentru care era să i se taie mâna și să fie purtat prin târg cu respectivul catastif legat de gât. Șerban Cantacuzino (1678-1688) voia și el să-l spânzure pentru niște furturi de bani. Era însă din familie, și, se vede, a rămas ca și nevătămat, Brîncoveanu iertându-l în cele din urmă și el. Asta nu l-a făcut recunoscător față de domnul și ruda sa. Din contră, intrat în dregătorii și sub domnia lui Ștefan Cantacuzino (1714) se făcea emisarul acestuia la Poartă spre a grăbi sfârșitul lui Brîncoveanu (cf. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători...*, Ed. Enciclopedică, 1971).

[2] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 298

Staico Bucșanu-Merișanu, unul dintre cei mai mari intriganți politici din epocă, era și el „din familie", fiind cumnat cu Drăghici Cantacuzino, fratele lui Șerban și al mamei lui Brîncoveanu. Mai înainte îl părâse la Poartă și pe Șerban, fugind apoi în Moldova și de aici în Transilvania.

[3] *Ibidem*, p. 299.

Scanned with OKEN Scanner

„Și să sculă Radul cliucerul și incepu a citi și a arăta cliucerului Constandin iscăliturile lui, care, deaca au văzut, au rămas înghețat"[1].

Un alt moment al pomenirii lui Radu Popescu în cronică este acela al misiunii lui pe lângă generalul Heissler:

„Ci dar Constantin Brîncoveanul au mai trimis pe Radul Logofătul sîn Hrizii vistierul din Popești, fiind învățat și în limba latinească, și i-au dat și o seamă de bani să dea pentru treaba oștilor și o mie de boi iar pentru oști, și ca doar ar îmblânzi pe Haizler să nu vie în țară"[2].

Heissler însă, ațâțat de un alt transfug, Constantin Bălăceanu, ginerele lui Șerban Cantacuzino și dușmanul de moarte al lui Brîncoveanu, fu găsit de logofătul Radu „mânios ca un urs împușcat", primi cu răceală darul de bani și mia de boi, dar foarte interesat (suntem în plină expansiune austriacă) de a face ordinea pe care o credea el necesară în Țara Românească. Cu multă îngrijire, cu adresări oficiale și foarte protocolare („Jupâne Haizler, ce pricină este la mijloc între dumneavoastră și între măriia-sa vodă și între țară, de prea te-ai mâniiat..."[3]), convorbirea cu comandantul austriac e dată amănunțit în cronică. Dacă pagina a fost scrisă de altcineva decât de Radu Popescu, acela a trebuit să aibă acces la documentele diplomatice într-un fel oarecare.

Mai este în cronică încă o scenă în care apare generalul Heissler, mult mai interesantă din punctul de vedere al scopului urmărit de noi aici. E vorba de scena în care Heissler este adus prizonier în fața lui Brîncoveanu după bătălia de la Zărnești din 11 august 1690. Radu Popescu nu e menționat a fi fost de față, dar ar fi putut să fie. În orice caz, dialogul care are loc, între domnul Țării Românești și generalul austriac, e dat în cronică cu amănunte ce nu puteau veni decât din partea unui martor ocular:

„Și fiind toți acolea atuncea aduseră pe Haizler legat, căruia i-au zis Constandin-vodă: Jupâne Haizler, te-am adus oaspeți, care ți-am scris că-ți voi aduce, primește-i"[4].

„Oaspeții" promiși prin intermediul logofătului Radu Popescu în misiunea de care pomeneam mai sus erau turcii și aliații acestora, *curuții* lui Emeric Tököly care împreună cu armatele românești învinseră pe austrieci. Recunoaștem și aici ironia lui Brîncoveanu pe care am mai întâlnit-o în scena cu Staico și Preda Prooroceanul. Numai că ea se izbește de mândria tare a austriacului care-i dă o replică ce scapă cumva de sub controlul povestitorului, totuși un scriitor favorabil domnului Țării Românești.

„Nu te bucura de această întâmplare, că de am pierdut noi războiul împăratul nostru mai are ca noi mulți, ci te bucură de vrăjmașul tău, de Bălăceanu, că au perit; că eu ca să-l mântuiesc pe dânsul am căzut în robie; și de sînt și rob, astăzi am căzut în robie, iară tu iești rob de când te-au făcut tatăt ă u"[5].

---

[1] *Ibidem*, p. 316.
[2] *Ibidem*, p. 286.
[3] *Ibiden.*
[4] *Ibidem*, p. 291.
Bătălia din 11 august 1690, la Zărnești — Tohani, lângă Brașov, cu austriecii conduși de generalul Heissler, acesta căzut prizonier în mâinile lui Brâncoveanu, o aflăm povestită foarte amănunțit în cartea istoricului secui Joseph Benkö, *Transsilvania sive Magnus Transsilveniae Principatus obim Dacia Mediteranu dictus*...Vindobonac...MDCCLXXVII, tom. II, pag. 310-315.
[5] *Ibidem*, p. 292.

Scanned with OKEN Scanner

Mai departe ni se spune numai cum Brîncoveanu a pus să i se aducă vrăjmașul său mort, Bălăceanu, al cărui cap îl trimise îndată la București să fie pus în suliță, la vederea tuturor, în ziua de Sântămăria Mare, „că întru acea zi să lăuda Bălăceanu că va fi la București". Nu știm ce replică va fi primit Heissler la afirmația sa în legătură cu robia. Autenticitatea relatării este însă în afară de orice discuție, cu atât mai mult cu cât, poate fără să vrea, cronicarul reținea prin gura unui străin un adevăr dureros. Mult prea sumară, indiferentă aproape, fără detaliile care conferă valoarea literară făcând personajele vii, este relatarea aceleiași scene din *Cronica Bălenilor:*

„Prins-au viiu și pe Haizler ghinărariul, pre carele l-au luat rob și mai trecând câtăva vreme l-au slobozit, pentru doamna lui Tiukili, ce era la nemți, făcându-să schimbu"[1].

Ceea ce ar duce la concluzia că ori *Cronica Bălenilor,* în partea ei nesemnată, nu este scrisă de Radu Popescu, așa cum majoritatea cercetătorilor afirmă, ori că nu există nici o șansă de a-i acorda paternitatea asupra cronicii despre Brîncoveanu, nici chiar aceea de a fi autorul unei versiuni târzii, revizuită la ordinele lui Nicolae Mavrocordat, cum opinează unii istorici literari[2].

Caracterizarea personajelor se face uneori și prin notarea moravurilor, de pildă chipul cum se îmbrăca Preda din Prooroci, alt fugit la nemți, cel judecat sumar și tăiat de Brîncoveanu odată cu Staico paharnicul Bucșanul. Preda este primul boier român occidentalizat în vestimentație[3] și anonimul primul scriitor care-și râde de nepotrivirea dintre elemente, cum ar fi punerea işlicului turcesc peste peruca cu coadă, nemțească. Ba încă, suntem încredințați, că asta putea fi luată și ca o dovadă a „stricării" țării de cei dați cu nemții:

„... portul cel nemțesc (sau ca să zic nebunesc) ce-l purta Preda de Prooroci, că avea chică nemțească numai legată sus supt işlic și cizmele cele nemțești cu pinteni lungi ce le purta; căruia i-au luat işlicu înaintea vizirului și a altor mari întru mai adevărată mărturie, precum au fost cu nemții, când cu Bălăceanu au stricat Țara Românească și acum iar de la nemți vine. Cizmele încă i le-au văzut nalte și cu pinteni"[4].

Se înțelege, portretul vestimentar al lui Preda este făcut nu atât în direcția dezvăluirii unui caracter (lucrul nu era posibil la un scriitor român de pe atunci și nici nu era necesar din punctul de vedere al scopului urmărit de cronicar), cât mai ales pentru a arăta pe rătăciții politici dați cu nemții și urmărind numai interesele personale. O altă scenă, de pe la începutul cronicii, înregistrează cu oarecare satisfacție că delegația opozanților conduși de Bălăceanu nu fu primită de împăratul de la Viena cu pompa cuvenită altor ambasadori:

„... Și au mers la împărat de ș-au dat soliia, pe carii i-au primit ca preniște rumâni de Țara Românească, nu ca pre alții, dentr-alte neamuri și dintr-alte țări și le-au dat gazde în Beciu, cheltuială dânșii cheltuind"[5].

---

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 471.

[2] Vezi dezbaterea chestiunii în N. Iorga, *op. cit.*, C. Giurescu, *op. cit.* Apoi: Constantin Grecescu, în *Introducere* la ediția cronicii din 1959, Editura științifică, cu o prefață de Dan Simonescu: *Istoria literatura române,* I, Ed. Academiei, 1964, p. 414-436, 568-590; Al. Piru, *Literaturii rom. veche,* I, Ed. Didactică și Pedagogică, 1970.

[3] De menționat, în acest sens, și portretul lui Dimitrie Cantemir — de este autentic — aflat în muzeul din Rouen, în haine occidentale și cu turban.

[4] *Cronicari munteni,* ed. cit., vol. II, p. 297.

[5] *Ibidem,* p. 281.

Scanned with OKEN Scanner

Toate informațiile date de cronicar, chiar și aceasta imediat mai sus-pomenită, sunt amănunțite și documentate cu mare grijă, atunci când ele nu provin din propria-i observație, ca martor ocular. De la o persoană de încredere care fusese de față deține amănuntele încoronării lui August al II-lea regele Poloniei. Descrierea se face popular și țărănește, ca la Neculce, în cazuri asemănătoare:

„Zic cei ce au fost în Țara Leșască, la coronațiia craiului acestuia, că cu mare cinste și cu mare mândrețe au intrat în scaunul său, având oastea lui de la Saxoniia foarte îmbodobită cu feliuri de haine negre, și cu alte podoabe, după cum le este portul. Însă pâlcul care era îmbrăcat cu haine negre, ai tuturor era cai iară negri; al cărui pâlc era hainele albe, caii încă le era albi. Ai căruia era hainele galbene, caii încă galbeni era; fieștecare pâlc cu ce haine era îmbrăcat cu acel fel de păr era potriviți cu caii"[1].

Să se observe cum plăcerea nemțească pentru uniforme pe categorii și distribuirea riguroasă a culorilor pe compartimentele alaiului nu este respinsă de scriitorul oriental obișnuit cu împestrițările, ceea ce dezvăluie un temperament favorabil sincronizării cu Occidentul. Numai o figură de stil din finalul pasajului, ce-i drept cam căutată, arată pe cunoscătorul de basme antohtone:

„Iar îmbrăcămintea craiului și a calului lui era foarte de mare preț, tot diiamanturi și robine, mărgăritariu, întru care lovind soarele să părea că alt soare răsare. Zic unii carii nu este cuvânt de crezut, cum că prețul acei haine era de 1 000 de pungi bani"[2].

Însă Neculce e mult mai incisiv în direcția dezvăluirii caracterului, așa popular cum se exprimă: Duca de Saxonia „să giuca în cărți cu doamnele celi frumoasă a leșilor. Și care-i plăce, o ținè câte doo, tri luni la dânsul..."[3]

După informații culese de la cei care au fost de față este făcută desigur descrierea bătăliei de la Timișoara dintre nemți și turci, nemții fiind comandați de ducele de Saxonia pe atunci „ghenerarisimus" și de Heissler, cel răscumpărat de la Brîncoveanu. Condeiul anonimului este mai sprinten decât al lui Miron Costin, la mijloc intrând exersarea limbii române în scris, dar și un talent narativ-descriptiv de necontestat. Verbele de mișcare (*venia, au intrat în șanțuri, vrea să-și arate vitejia, au nimerit o poartă, au intrat înăuntru, omorăea, fărăma, căuta tot poarta, trăgea să meargă, fugea, se bătea*), adverbele modale indicând viteza (*cu atâta iuțime, într-o clipeală*) sau intensitatea acțiunii (*cu atâta hrăborie*), locul (*acolea* = aici și în acest moment) etc. fac pagina deosebit de dinamică. Mai mult încă, în obișnuitul stil direct al cronicarului, sunt date strigătele înfricoșate ale turcilor, chiar în turcește, de unde senzația de panică și învălmășeală, de încleștare de forțe:

„Însă *cu atâta vitejie* au venit nemții și *cu atâta iuține*, cât s-au mirat foarte cei ce au fost acolo și impăratul cu ai lui *s-au speriat că-i vor prăpădi* pă toți, cum că venia duca de Saxonia, care era ghenerariusemus, adecă mai mare preste toți gheneralii și cu Haizler al doilea gheneral și cu Bolin gheneral și cu alți ghenerali cu pâlcurile toate, pe carii văzându-i turcii *au început a ieși* din șanțuri afară *călări*, pedeștri înainte-le. Dar nici *într-o clipeală* n-au putut sta, ci *au intrat* în șanțuri și *de acolea* vrea să-și arate vitejiia, iar nemții *cu atâta hrăborie* au venit, cât un Bovan ghenerariul, cu oastea ce avea supt mâna lui, *au nemerit o poartă* a șanțului *de au intrat înăuntru*, în turci, care *și într-o parte și într-alta omorăea* pă turci *ca pă niște dobitoace*. Și așa îi fărâma, *ca pă niște vase dă*

[1] *Ibidem*, p. 331.
[2] *Ibidem*.
[3] Cf. *Valori expresive*, vol. cit., p. 257-258.

Scanned with OKEN Scanner

lut (comparație inedită: n.n.) și nimeni nu putea să-i stea împotrivă și căuta tot poarta împăratului, și acolo trăgea să meargă. Turcii au fost strigând: *„medetu, medetu, gheaur bezebat"*, (vai, vai ghieaurii ne-au călcat) și toți *fugea* dinaintea lui, care *scăpa* din pușcile lor..."[1]

Firește, accentele populare ale stilului sunt numeroase și în această cronică pe care, comparând-o cu celelalte cronici muntene și cu aceea a lui Neculce, am aflat-o la un nivel livresc mai ridicat. Continuând a admira perfecționarea mașinii de război nemțești și „hrăboria" generalilor habsburgici, cu ocazia povestirii bătăliei de la Zenta, anonimul notează zvonul mai popular cum că „zic cei ce au fost acolo că-și bătea joc nemții tinzând mânile în sus să prinză gloanțele"[2]. Era vorba de ghiulele de la tunurile turcești mult prea primitive în comparație cu cele nemțești. Tot în legătură cu August al II-lea de Saxonia se colportează știrea cu iz anecdotic cum că ar fi fost un om atât de puternic fizicește, încât turcii îl porecliseră „Fărâmă potcoavă". Pasajul care a putut fi coroborat cu celălalt respectiv din Grigore Ureche („un Ivan Potcoavă pe poreclă, pentru că au fostu rumpând potcoavele")[3] de către Sadoveanu în cunoscutul său roman istoric, ne dă și o idee de modul cum anonimul controla, preluându-le critic, zvonurile:

„Acest craiu, care era duca de la Saxoniia, turcii îi zicea nalcăran, rumânește va să zică fărâmă potcoavă. Am cercat acest cuvânt să știu de ce-i zic turcii așa și am aflat de oameni aleși, de credință, că el este un om vârtos, carele potcoava de fier, încă precum sînt la nemți groase și câte cu 8 cuie, o ia în mâini și o frângea în doaă, adevărat, nu minciună și pentru aceia i-au pus turcii nume nalcăran, fărâmă potcoavă"[4].

Cu mijloacele expresive ale limbii populare se face, la un moment dat, caracterizarea prea înfumuratului general Heissler căruia Brîncoveanu urma „să-i pogoare nasul cel nalt al mândrii lui" (290). Populară desigur este colportarea știrii — pe care am aflat-o și în cronica lui Radu Popescu și în cea cantacuzinească — despre „îndrăcirea" doamnei Păuna, soția lui Ștefan Cantacuzino, la mănăstirea De-un Lemn, în ziua de Sfântă Mărie, când Brîncoveanu și ai săi erau tăiați de turci. Dincolo de elementele mistice și de superstiție, inevitabile în epocă, relatarea anonimului se face cu foarte multe detalii, cu un debit verbal mult mai curgător, semn că povestirea circula din gură în gură:

„Însă întâia minune au fost că trimițând Ștefan-vodă pe doamnă-sa și pe coconii lui la Mânăstirea De-un Lemn, unde este o icoană a maicăi preacistii, făcătoare de minuni, pentru închinăciunea și pentru chip de evlavie, întâmplându-se în zioa de Sântă Mariia mare, adecă adormirea preacistii, de era acolo doamna la mânăstire, în care zi și la Țarigrad au tăiat pe Constandin-vodă și coconii (o minune!), într-aceiași zi au lovit pe această doamnă a lui Ștefan-vodă nevoie, lovitură, îndrăcire cât s-au spăriiat toți câți era acolo cu dânsa și să mira ce să-i facă. Și multă vreme cu acea îndrăcire au fost. Și această întâmplare fiind, iar n-au venit Ștefan-vodă și cu ai lor la cunoștiință ca să-și vadă păcatul ce l-au făcut, pentru care Dumnezeu și minune mare au făcut de s-au îndrăcit doamna sa și să fie căzut în pocăianie, ci au zis că o au fermecat călugărițele de acolo împreună cu o călugăriță anume Olimbiiada, ce era mătușă doamnii Păunii, sor cu mumă-sa, și le-au pus la mare pedeapsă pe toate și pe unile din muieri de acelea le-au și spânzurat, iar pe mătușă-

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 322.
[2] *Ibidem*, p. 289.
[3] *Letopisețul lui Ureche*, ed. cit., p. 139.
[4] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 331.

Scanned with OKEN Scanner

sa Olimbiia o au trimis la Bațcov, la mânăstire și oau zidit într-o chilie, lăsându-i numai o ferăstruie, de-i da pe acolo pită și apă"[1].

E foarte adevărat, față de textul iscălit Rafail Monahul, acesta de aici, al Anonimului, este mai detaliat, mai cursiv și cu mai multă intenționalitate, conotația dedusă putând fi tradusă aproximativ așa: „Vedeți, oameni buni, cât de mare a fost ticăloșia lui Ștefan Cantacuzino și a tatălui său, stolnicul Constantin? Iată minunile care au arătat etc. etc." Intenționalitatea se vede din acele reveniri ale cuvântului-cheie, în cel de al doilea text, *minune:* „Însă întâia minune...", „icoană făcătoare... de minuni"; „o minune!" etc. Dincolo, în primul text, (I, 487) relatarea este mai scurtă, redactată parcă mai în grabă și mai neglijent, însă mult mai vie, cu impresia mai netă de autentic, cu toate că e lucrată din absolut aceleași elemente. E posibil, deci, ca autorul lor să fie unul și același, Radu Popescu adică. Forma cea dintâi, mai dinamică, cu toate că imperfectă, ar fi ca o eboșă față de tabloul finit, care, tocmai pentru că e lucrat cu mai multă atenție, pierde din prospețime. La cele observate mai sus se potrivește foarte bine ipoteza cum că Nicolae Mavrocordat ar fi poruncit lui Radu Popescu să dea o versiune revizuită a vechii sale cronici, cu reabilitarea în bună parte a lui Brîncoveanu, dar cu apăsarea puternică asupra crimei lui Ștefan Cantacuzino. Încă o dată însă: noi nu ne propunem aici să dezlegăm mult dezbătuta problemă a paternității textelor, ci o atacăm numai în măsura în care ea poate servi punerii în relief a valorilor expresive ale limbii și stilului.

Intenționalitatea pe care am văzut-o mai sus apare și în modul cum autorul *se face* a nu găsi — e rândul lui acum să joace comedie — cuvintele potrivite cu care să înceapă a povesti domnia lui Ștefan Cantacuzino. Trucul stilistic e din categoria celor uzitate de povestitorii populari care se lasă rugați de ascultători și dibuie câtva timp intrarea în subiect:

„Mă mir de unde să încep a scrie și unde să sfârșesc pentru domniia lui Ștefan-vodă, de vreme ce era un om nestatorinic în cuvinte și în fapte..."[2]

Urmează, firește, lista completă a păcatelor lui Ștefan și alor lui, înșirată ca din întâmplare și cam fără voia celui ce scrie, cum se întâmplă cu lucrurile știute de o lume întreagă. Gestul stilistic al unei asemenea concesii ironice revine la intervale calculate:

„Ci dar să lăsăm pe Constandin stolnicu unchi-său, că lângă alte bunătăți ce-i făcea și casii lui...".

Unde *bunătăți* se cere citit pe dos, ironic:

„Să lăsăm și pe Mihai spătariul, unchi-său, carele..." *(Ibid.)*

Cum s-a putut deduce din discutarea stilului direct și indirect liber la cronicarul brâncovenesc, una din înclinațiile lui este și *detalierea* informațiilor, punctarea amănuntului definitoriu și particularizant, de unde caracterul de memo-

---

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 347.
De notat că ziua de Sânta Maria, când avea să fie tăiat Brîncoveanu la Țarigrad, obseda (ca într-o vendetta clasică) și pe aga Bălăceanu, ginerele lui Șerban Cantacuzino, care jurase să intre în București în acea zi.

[2] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 284.

Scanned with OKEN Scanner

rial al acestei scrieri, mult mai accentuat decât în toate celelalte cronici muntene. În acest sens este cazul să observăm prezentări de personaje istorice și prin alte mijloace decât cel amintit mai sus.

Astfel despre aga Constantin Bălăceanu, ginerele lui Șerban Cantacuzino și capul emigrației opozante, susținând venirea la tron a cumnatului său Gheorghe Cantacuzino, refugiat la Brașov sub aripa austriecilor, ni se spune că „își întindea mintea după niște păreri nebunești, adecă după vitejii", „au găsit soție asemenea lui pe un ghenărariu ce-l chiema Haizler"[1], pe care-l ademenea „cu avuție", orbi fiind amândoi față de puterea și mulțimea turcilor și a aliaților lor dintotdeauna, tătarii. Asemănător mai mult moldovenilor, anonimul este și el un moralist devotat intereselor colectivității, spre deosebire de ceilalți cronicari munteni. Cumpănit în judecata politică, dacă nu defetist, aprobând tactica Brâncoveanului, el condamnă „vitejia" nesăbuită a lui Bălăceanu și conchide cuminte cum că cel ce gândește „să-și răscumpere patriia[2] lui din robiia tirănească întâi trebuie să caute folosul cel de obște"[3]. Nu în termeni atât de avântați ca la Miron Costin, această inaltă concepție umanistă despre rolul personalității în societate coincide totuși în linii mari cu aceea a scriitorului moldovean și precede cu claritate pe aceea a luptătorilor de la 1848, în frunte cu Nicolae Bălcescu, izvorâtă fiind, la toți, dintr-o bogată și de multe ori amară experiență istorică a poporului pe care îl reprezentau. Ca la Miron Costin, considerațiile moralistului, mai mult de factură cultă, sunt argumentate cu citate latinești celebre, traduse cu abilitate dăscălească în contexte perfect inteligibile, dovedind și de astă dată puterea limbii:

„... cum zic cei învățați: deacii să caute ale războiului și ale biruinții și atuncea este fapta cea desăvârșit încoronată, *laus in fine cadit*, cum zice oarecare politic latin sau cum zice altul *finis coronat opus*, adecă sfârșitul cunună lucrul. Iar a începe cineva lucrul căutând numai folosul său osebit și nu de obște, cum acești scriși mai sus căută, pă urmă ocară și alte rele se întâmplă"[4].

Era aceasta un fel de a lua drept martor însăși Providența. Trebuie să recunoaștem la acest scriitor, îndeajuns de cult pentru vremea sa, abilitatea de a renunța, în cazurile semnalate, la meșteșugurile retoricești de carte și coborârea la un nivel de înțelegere și de adeziune mai popular. Măsura exactă a posibilităților limbii o dă însă narațiunea — neapărat în stil popular și ea — în care se colportează un caz senzațional de travesti al țarului Petru cel Mare.

Ca să se încredințeze de dragostea supușilor săi, țarul Petru e sfătuit de un înțelept să nu iasă însuși singur și nepăzit pe stradă, ci să-și afle o sosie, în persoana unui condamnat la moarte. Îmbrăcat în haine împărătești, dublul țarului se amestecă în mulțimea adunată la un incendiu oarecare și de îndată e doborât de cei ce tocmai pregăteau un complot. Apoi boierii, siguri că țarul e mort, vor să pună alt împărat pe tron. Însă, lovitură de teatru!, țarul cel adevărat se înfățișează în persoană, înspăimântându-i, ca *uns* al lui Dumnezeu, lăsându-i să creadă (pe atunci lucrul era posibil) într-o minune. Ceea ce se cere pus numaidecât în evidență este stilul curat

---

[1] *Ibidem*, p. 284.

[2] Nu este lipsit de interes să se vadă că la un scriitor muntean apare mai întâi neologismul *patrie*, care deci în nici un caz nu poate fi de origine franceză, cum indică D.L.R.M., ediția 1958.

[3] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. II, p. 285.

[4] *Ibidem*, p. 285.

Scanned with OKEN Scanner

popular al povestitorului, cu un puternic accent oral de această dată, ca în basmele lui Creangă sau, fiind vorba de graiul muntean și neavând alt termen de comparație, ca în schițele lui Vissarion, cu țărani de prin satele de pe lângă Titu, Găești, Ghergani ș.a. Prezentul dramatic (sau istoric), alternând cu perfectul simplu, în propoziții scurte și juxtapuse, demonstrativului *ce* înlocuind pe *care*, când e vorba de persoane, țărănescul *cela*, în loc de *acela*, echivalentul exact al lui *ăla* etc. dau, de astădată, nu dinamism, ci un soi de plăcere a taifasului. De altminteri, mult documentatul și seriosul cronicar moralist lasă a se înțelege, cu mare tact, că povestirea în chestiune poate fi luată și ca o pură născocire a oamenilor. Iată câteva șiruri foarte caracteristice:

„Împăratul strigă de cal să-l aducă la scară. *Iase cela îmbrăcat în haine* împărătești, *merg* înainte, merg *pă* urmă, după obiceiu și nimeni nu știia de acest lucru. Și îndată ce *merse* la foc, din gloată să*slobozíră* câteva sume de pușci și *lovesc* pe acela *ce* era chip împăratului și-l *oboară* jos. Unul *ce* era din credincioșii împăratului, ce era acolo la foc trimis, ,văzând ce *fu*, aleargă la împăratul *și-i spuse*...“ etc.

Cuvintele și expresiile populare, neaoșe, de felul: „au umblat cu meșteșug și cu putere“ (295), „rămaseră la opreală“ (297), „Staico muncea să-și mai adaoge oameni lângă el“ (301), „estimp“ (325), „toată ritorica lui Alexandru dragomanul nu putea *astupa* mojiciia turcului“ (la pacea ce se încheiase la Karlowitz, reprezentantul Porții, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, era dublat de un turc foarte neînvățat și „mojic“, (335) Cantacuzinești s-au arătat „cu ficleșug și cu răotate“ față de Brâncoveanu (341) etc.), se armonizează în contextul cronicii cu neologisme neașteptate pentru epocă, însemnate cu dezinvoltură de condeiul acestui scriitor cult: „patrie“ (284), „grațiia“ („care și în *grațiia* împărătească să afla“, 290), „comăndanți“, „ghenerariusemus“ (322), „fortaliții“ (niscareva cetăți mari și tari sau fortaliții“, 287), „reghement“ (329), „coronație“ (la coronațiia craiului acestuia“, 331).

Oricine va fi fost autorul acestei scrieri anonime, ea reprezintă cea mai valoroasă realizare a graiului muntean în proza istoriografică, un memorial deosebit de viu, document de epocă și document spiritual, răsărit în ambianța culturală a epocii dominată de figura măreață a lui Constantin Brâncoveanu, înfățișată însă cu o pană demnă de Tacit, „sine ira et studio“.

Mihai Cantacuzino

Istoria politică și gheografică a Țării Românești de la cea mai veche întemeiere a sa până la anul 1774 a lui Mihai Cantacuzino nu are vreo importanță literară beletristică și nici nu continuă tradiția cronicărească (așa cum fost ea, contradictorie și discontinuă) munteană propriu-zisă. Terminată de redactat la 1787, în Rusia, unde autorul ei se refugiase după pacea de la Kuciuc-Kainargi (1774), ea este o dizertație în spirit preiluminist, pe urmele Stolnicului Constantin Cantacuzino și ale lui Dimitrie Cantemir, pe care îi și utilizează, odată cu alte numeroase izvoare străine, demonstrând romanitatea poporului român și latinitatea limbii, poposind apoi asupra unor serii întregi de considerații politice, geografice, administrative, a statutului autonomiei relative față de Poartă etc., a drepturilor ce

Scanned with OKEN Scanner

s-ar cuveni să le avem în rândul altor popoare mai avansate pe acea vreme. Probabil că aceasta a și fost rațiunea pentru care cartea a fost tipărită, în versiunea neogreacă, la Viena, în 1806, retipărită și retradusă apoi și în românește, la București, de către Gh. Sion, în 1863. Partea a doua a *Istoriei* este mai mult o „hronologhie" (consultată mai târziu de Naum Râmniceanu și Dionisie Fotino) a domnilor Țării Românești, de la Negru Vodă (al cărui descălecat autorul îl pune în 1215) până la Alexandru Ipsilanti, în 1774, anul în care Mihai Cantacuzino se retrăgea în Rusia.

Însă mai importantă din punct de vedere documentar este cea de a doua scriere a lui Mihai Cantacuzino (era diul marelui ban Matei și strănepot al stolnicului Constantin, fost el însuși — până la stabilirea în Rusia — mare dregător și diplomat, partizan al rușilor, în lungile dispute ale acestora cu turcii mai pe tot parcursul secolului al XVIII-lea) *Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor*, scrisă (după terminarea *Istoriei)* după documente de familie dintre cele mai autentice, utilizat fiind aici și amănunțitul pomelnic de la Mânăstirea Mărgineni (vechea ctitorie cantacuzinească din județul Prahova), odată cu *Letopisețul cantacuzinesc*. Fantezistă este numai începerea rămurosului arbore al familiei, strămoșii bizantini ai Cantacuzinilor fiind făcuți de către zelosul cneaz (rus acum) să se înrudească chiar și cu francezii ;„din neamul de Valois, din perii de Franțiia, începându-se de la anul 800". (V. și N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzinilor*, Ed. Minerva, București, 1902).

Stolnicul Dumitrache

Cunoscut și sub numele de Dumitrache Medelnicerul (ceea ce înseamnă că nu i se cunoaște numele de familie), cronicarul războiului ruso-turc de la 1768-1775 (s-a născut cca 1720 și a murit în 1796) face trecerea spre ceea ce într-un capitol următor vom numi „cronicarii întârziați" din epoca fanariotă, cu a sa *Istoria evenimentelor din Orient cu referință la principatele Moldova și Valahia din anii 1769-1774*. Exceptând anume scene frizând pe departe romanescul — cum ar fi intrarea „volintirilor" și „stupailor" în București, în luna noiembrie din anul 1769, sau dialogul dintre Rumianțev, feldmareșalul țarist, cu un bătrân ienicer luat prizonier — Dumitrache este un martor al evenimentelor pe care le notează cu cea mai mare fidelitate, amănunțit, până într-atât încât cronica lui conține chiar și textul tratatului de pace încheiat la Kuciuk-Kainargi. Efectul umoristic de pe alocuri, pitorescul scriiturii e dat mai curând de abundența grecismelor și turcismelor acum ieșite cu totul din uz, ca mai târziu, la Dionisie Eclesiarhul, Pitarul Hristache și Zilot Românul.

Cronica stolnicului Dumitrache — fostul om de casă al Ghiculeștilor, trimisul oficial la Poartă, după terminarea războiului, știind bine turcește și grecește — a fost descoperită de V. A. Urechia, într-o copie datorată unui Nicolae Pitești eanul, făcută la 1782, pe care o publică în *Analele Academiei Române, Mem. Secț. Ist.*, seria II, tom. X (1887-1888).

Scanned with OKEN Scanner

CRONICARI TRANSILVĂNENI

Pentru o necesară simetrie, punând titlul de mai sus, vom începe prin a observa că istoriografia românească transilvăneană s-a dezvoltat incomparabil mai puțin decât în Moldova și Țara Românească. Cauza poate rezida în faptul că purtătorii de pană, cum s-a văzut, erau aproape numai boierii, pe tot parcursul secolului al XVII-lea. Ori, în Transilvania, boierimea românească era ca și inexistentă, vârfurile ei tinzând a fi absorbite de către nobilimea maghiară, cum s-a întâmplat cu Drăgoșeștii sau cu Corvinii; ori dimpotrivă, cea mai mare parte a ei s-a scufundat în rândurile țărănimii, pentru o lungă vreme, încercând a-și reafirma titlurile abia spre finele secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, cum este cazul unor Samuil Micu și Gheorghe Șincai. Cultura românească din Transilvania a fost purtată mai curând de reprezentanții bisericii, mai întâi prin maramureșenii de la mânăstirea din Peri, apoi de brașovenii din Șchei, unde a lucrat târgovișteanul Coresi, în fine prin realizatorii *Paliei de la Orăștie* (1582) și a *Noului Testament de la Alba Iulia* (1648).

Abia dacă, la locul potrivit (v. p. 64 *supra*), am semnalat prezența la curtea principelui Bartolomeu Dragffy (care ar putea fi un Drăgoșesc, domnind împreună cu Ladislau de Losoncz, între 1493-1495 apoi și singur, între 1495-1499) a unui cronicar anonim, probabil un preot român știutor de latinește, care consemna cu entuziasm eroicele fapte de arme ale lui Ștefan cel Mare, cu care era contemporan. La rândul său, Grigore Ureche arăta în voievodul Bartolomeu Dragffy, numit de el „Birtoc", o rudă, „cuscru", zice el, a lui Ștefan, un prieten și un aliat, un posibil Mușatin cu strămoși maramureșeni la origine, ca și domnul Moldovei. Cronicarul moldovean îl arată mijlocitorul păcii cu polonii, după bătălia de la Codrii Cozminului, în 1497: „Și așa Birtoc voevodul Ardealului, carile venisă cu ajutoriul ungurescu la Ștefan vodă, au trimis solii săi la Albert craiul leșescu. Și au întratu în mijlocul lor și s-au dus la craiul leșescu de i-au împăcat...".

Tot dinspre fețe bisericești vor veni și celelalte cronici transilvănene, mai întâi *Istoriia beserecei Șcheilor Brașovului*, scrisă de POPA (protopopul) VASILE (1577-1659), mărginită însă mai mult la întâmplările din parohia lui. Contemporanul lui Ureche, poate chiar mai în vârstă decât boierul moldovean, era fiul protopopului Mihai, fost și acesta slujitor în biserica din Șchei, fost, mai ales, colaborator al diaconului Coresi, împreună cu un alt popă, Iane (v. p. 111 *supra*), la traducerea și tipărirea *Evangheliei cu învățătură*, apărută la Brașov în 1581. De la tatăl său, cronicarul deține informații de acest gen și ține să le însemne, pomenind de ce s-au lucrat „în zilele bunului creștin Luca Hirscher", care nu-i altul decât cel căruia Coresi îi zice, românizându-i numele, „jupân Hîrjîliu Lucaci", judele ținutului Bârsei de pe atunci, susținătorul său. În acea vreme, notează și popa Vasile, „s-au tipărit multe cărți în limba românească". Sunt consemnate apoi cu grijă ajutoarele date sfântului lăcaș din Șchei de către domnitorii de dincoace de munți, Neagoe Basarab, Petru Cercel, Aron vodă al Moldovei și alții, ceea ce dovedește o dată mai mult strânsele legături dintre românii din toate cele trei provincii prin intermediul bisericii. Nu e aprobată din toată inima, de către cronicar, păstoria, în Șchei, a unui popă Negoslav, impus, pare-se, de către Mihai Viteazul, adus, pentru scurtă vreme firește, din Țara Românească, anume chiar de la Târgul de Flori, locul de reședință

al Tudorei, mama voievodului. La mijloc vor fi fost și unele calcule politice ale primului unificator politic românesc. Se consemnează, sub anul 1599, înaintea bătăliei de la Șelimbăr, intrarea lui Mihai Viteazul în cetatea Brașovului. Cu această ocazie, judele Chirilă Greissing apelează la un alt popă Mihai să-l secondeze la ceremonia întâmpinării, îmbrăcat în odăjdiile de rigoare, cu Evanghelia și crucea în mână, sașii aducând daruri și rugându-l pe înaltul oaspete să-i ia sub ocrotirea lui:

„După aceea, când era curgerea anilor de la Hristos 1599, de la Adam 7106 [...] s-a sculat Mihail Voievod din Țara Românească, a venit peste munți [...], așa înțeleptul domn jude, domnul Chirilă Greissing împreună cu popa Mihai au ieșit întru întâmpinare, l-au împăcat pe Mihail voievod și au încheiat cu el învoială, ca să nu strice satele din Țara Bârsei"[1].

Din nefericire însă originalul cronicii popei Vasile din Șchei este iremediabil pierdut. Lucrul se vede limpede din citatul reprodus mai sus, care este luat dintr-o traducere din... nemțește. Căci mai atenți cu documentele care-i priveau, sașii brașoveni și-au făcut o versiune pe limba lor din opera cronicarului român rămasă de izbeliște, consemnată acum în *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* (vol. V, Brașov, 1909). Nu vom ști niciodată cum arată la culoare limba vorbită și scrisă de popa Vasile din Șcheii Brașovului[2].

RADU TEMPEA II (1631? — 1742), preot și el, cărturar bine informat în treburile ortodoxiei din Țara Românească, unde călătorise îndestul (era făgărășan de origine, fiu de preot, își făcuse studiile în Șcheii Brașovului, cunoștea slavona și latina, hirotonisit fiind chiar de mitropolitul Antim), avusese în mână un „rezumat" al cronicii popei Vasile pe care îl utilizează într-o altă *Istoria sfintei besereci a Șcheilor Brașovului* pentru anii 1484-1742. Acel rezumat se vede însă a fi fost mai sărac încă decât versiunea germană, căci până la 1700, „Istoria" e destul de seacă, înregistrând mai mult succesiunea preoților de la celebra biserică. Abia partea a doua, care se referă la evenimente trăite de autor (1700-1742) aduce multă voiciune polemică și un anume stil nervos, pitoresc pe alocuri, Radu Tempea fiind un dușman neiertător al catolicismului și al „unației". Atanasie Anghel este decretat drept trădător, la un moment dat inserându-se în cronică și un pamflet versificat, *Plângerea oilor în mijlocul lupilor*. Bineînțeles, oile sunt poporul amăgit de promisiunile papistașilor, versurile care deploră pe „rătăciții din pravoslavie" semănând foarte mult cu cele din *Plângerea Sfintei Mânăstiri a Silvașului din eparhia Hațegului din Prislop*, cu exact aceeași temă, apărută (în manuscris) în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și atribuită unui călugăr Efrem:

I-au amăgit cu nădejde
Că iobăgia și-or pierde,
Și cum feciorii lor și ei
Vor fi nemiși, amar de ei,
Că toate câte lor le-au zâs
Au fost batjocură și râs[3].

[1] Am citat după I. Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, I, ed. a II-a, Craiova, 1941.

[2] Pentru amănunte vezi: Ștefan Meteș, *Cronica popei Vasile din Scheii Brașovului*, în *Drum drept*, 1913; N. Sulică, *Cronica protopopului Vasile din Brașov*, Cluj, 1943; Vasile Olteanu, *Descoperirea unui codice miscelaneu*, în *România literară*, VIII, 1975.

[3] *Istoria bisericei din Șcheii Brașovului*, ediția Sterie Stinghe, I, Brașov, și ediția Octavian Schiau, Livia Bot, București, E.L. 1969.

Scanned with OKEN Scanner

Din punct de vedere istoric cronica lui Radu Tempea II (îi spunem așa pentru a-l distinge pe Radu Tempea filologul, tot brașovean, aparținând la aceeași familie de cărturari, care a trăit însă între 1768-1824) este un document de rangul întâi privitor la rezistența unei părți a clerului ardelean împotriva „unației". Literar vorbind scriitorul rămâne remarcabil prin verva pamfletară, prin expresia populară directă (de exemplu: „orbi trăgând pre orbi, toți în groapă căzând", brueghelianâ!), ori prin iuțeala retorică ce trimite la patronul său bucureștean, mustrătorul de la amvon Antim, proferând blesteme înfricoșate:

„Iară carele din noi [...] va îndrăzni a-și călca făgăduința aceasta și jurământul [...] unul ca acela să fie afurisit și blestemat de domnul Hristos și de maica sfântă Precestă și de treisuteoptsprezece părinți sfinți, carii au fost la Nichea la întâiul săbor [...]. Partea lui să fie cu spurcatul Iuda și cu afurisitul Arie, să-l înghită pământul de viu ca pre Satan și Aviron, să-l ajungă cutremurul lui Cain și bubele lui Ghiezi; să-i fie casa pustie și muierea lui văduvă și feciorii lui săraci; lacrămile cele de folos să nu se șteargă de pre fața lui în veci".

Un blestem asemănător foarte, pus însă în serviciul unei cauze mult prea egoiste, în finalul textului unei întăriturii de moșie (amenințările respective fiind adresate celor ce ar fi avut intenția să nu recunoască actul) aflăm și la Axinte Uricariul, într-un document descoperit de Nicolae Iorga.

Un om de mare cultură și un militant dintre cei mai activi pe plan politic, personalitate puternică, asemănătoare stolnicului Constantin Cantacuzino, cu care s-a aflat în strânse relații este GHEORGHE BRANCOVICI (1645-1711), fratele mai tânăr al mitropolitului Sava al Ardealului, scoborâtor, pretindeau ei, din vechi despoți sârbi. Ceea ce știm pozitiv este că familia (tatăl Ioan și mama Maria Brancovici, mai având încă patru copii) era originară din Herțegovina și în Transilvania — unde avea întinse moșii, încă de pe la jumătatea secolului al XVI-lea — era cunoscută cu numele de Ràcz (adică „sârb" „ortodox", cum mulți și dintre românii de peste munți se numeau „Rat" sau „Rațiu", nume devenit la cei ce au migrat dincoace mai neaosul „Rață"). Ajutat de fratele mai mare, mitropolitul, cronicarul își însușise o apreciabilă cultură, fiind un poliglot (știa maghiara, germana, turca, latina și greaca) și un diplomat dintre cei mai cunoscuți în epocă. O vreme a fost protejatul lui Mihail Apafi, care îl trimitea cu misiuni politice la Poartă, în 1663, în 1668 călătorind, în scopuri asemănătoare, și la Moscova, împreună cu fratele său, mitropolitul Sava. Era timpul când se constituia liga antiotomană, a tratativelor de alianță (niciodată statornice, spre nefericirea românilor) dintre Habsburgi și Rusia țaristă, la momentul începutului declinului imperiului turcesc. Diplomatul intră în relații și cu domnitorii români, cu Grigore Ghica, cu Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu. Mai ales rodnice vor fi fost pentru cărturar întâlnirile cu stolnicul Constantin Cantacuzino, neîmpărtășind poate ideea acestuia din urmă, Brancovici fiind adeptul tentativei prea grăbite de eliberare a Serbiei și a țărilor române de sub turci.

Principala-i operă, redactată în românește la 1687, se intitulează cantemirian *Hronica slovenilor, Illiriculuî, Misii cei de sus și cei de jos Misii*" [1]. E vorba de o

[1] Vezi ediția publicată de Aron Densușianu în *Revista critică literară*, I, 1893, pp. 366-396; N. Iorga, în *Revista istorică*, III, pp. 26-118 și *Operele lui Gheorghe Brancovici*, Iași, 1917.

compilație savantă, însă cu totul laconică, fără vreo valoare beletristică anume, începând arhaic cu facerea lumii și sfârșind cu anul 1686. Vechi cronici sârbești, ungurești, polone etc., adăugate la tot ce știa umanistul, foarte adesea cu aducerea printre rânduri a o serie de legende cu caracter istoric, sunt puse în serviciul cauzei pentru care lupta diplomatul și patriotul. Referirile la istoria propriu-zisă a românilor sunt destul de bogate și cu totul favorabile. Se începe cu romanizarea Daciei și se continuă cu relatări repezi asupra descălecatelor, asupra domniilor Basarabilor și Mușatinilor, a luptelor necurmate de-a lungul secolelor împotriva otomanilor. Axul principal al scrierii îl constituie, totuși, istoria sârbilor. De alminteri, ulterior, în timpul detențiunii la care l-au supus imperialii (a fost arestat la Kladova, în 1689, dus și ținut la Viena până în 1703 și, de aici până la sfârșitul vieții, la Egger) suspectându-l de trădare, și-a rescris lucrarea și în sârbește. Era bine informat mai cu seamă în legătură cu latinitatea românilor. Astfel, atent la legende și embleme, el ține să consemneze, între altele, faptul că vulturul roman s-a perpetuat în stema pravoslavnicei Țări Românești (lucru la care, știm, Brâncoveanu ținea foarte mult), în chipul corbului cu crucea în gură:

„În zilele împăratului Traian au venit de la Italia și rumânii, care după orașul Roma s-au numit rumâni... luând pre sine și botezul pravoslavnicesc. Așa și vulturul despre sfântul botez cu sfânta cruce în gură luară, ca să le fie sămnul țării lor, închipuind vulturul cel mare al Romei, pentru ca să se știe că de la Roma au venit rumânii cu semnul împărăției".

Este posibil ca într-un fel oarecare, mult mai târziu, în secolul al XIX-lea, la momentul redeșteptării noastre naționale, Iancu Văcărescu să fi cunoscut această pagină din *Hronica* lui Gheorghe Brancovici, de vreme ce, la rându-i își exprima dorința fierbinte a reînvierii acvilei romane în cunoscutele versuri:

Ah! d-ar putea-ne dobândi
Și câte-avem pierdute!
Atunci ce duhuri n-ar gândi!
Ce guri ar mai fi mute?
Atunci ș-acest corb sărman
Iar acvilă s-ar face
Și-orce Român ar fi Roman
Mare-n război și-n pace.

MITROPOLITUL DOSOFTEI

Cea mai prețioasă și mai cuprinzătoare însemnare de epocă privitoare la Dosoftei se găsește în letopisețul lui Ion Neculce, în capitolul al XI-lea, destinat domniei lui Constantin Cantemir: „Acestu Dosofteiu mitropolit nu era un om prostu de felul lui. Și era neam de mazil; prè învățat, multe limbi știè: elinește, lătinește, slovenește și altă adâncă carte și învățătură, deplin călugăr și cucernic, și blând ca un miel. În țara noastră, pe-ceasta vreme nu este om ca acela"[1].

S-ar fi născut prin 1624, probabil la Suceava, din părinți moldoveni, Leontie și Maria, purtând la început numele mirenesc de Dimitrie Barila. Unii cercetători

[1] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, E.S., 1968, p. 77.

Scanned with OKEN Scanner

îi află rude și în Transilvania, presupunând că în anii tinereții viitorul mitropolit și-ar fi petrecut o bucată de vreme la mănăstirea Petrid, ctitorită de strămoșii săi, în apropierea de Turda[1]. Această împrejurare ar explica unele ardelenisme din scrisul său. Tânăr călugăr, ierodiacon, învață la școala domnească de la Trei Ierarhi din Iași. Cert este însă că și-a desăvârșit studiile în Polonia, la Lwow, la școala Frăției Ortodoxe. Sigur este iarăși că la Lwow s-a bucurat de sprijinul unor rude cu stare, printre acestea un Chiriac Papară, aromân emigrat din Ianina, se zice, unul dintre diriguitorii Frăției Ortodoxe. Înrudirea cu români proveniți din sudul Dunării ar explica întrucâtva cunoștințele bune de limba greacă la viitorul poet și mitropolit, cunoștințe pe care și le putea sistematiza, odată cu cele de latină, de slavonă, de polonă, de retorică și poetică, la sus-zisa școală. Documentele îl arată apoi monah la Pobrata în 1649 și, relativ foarte de tânăr, în 1658, la numai 34 de ani, episcop de Huși, sub Gheorghe Ghica, după căderea lui Gheorghe Ștefan. Faima de cărturar ori, poate, știute fiind obiceiurile locului, sprijinul din partea rudelor bogate îl fac atât de devreme să primească scaunul arhieresc și cârja. Numai peste un an, se transfera la episcopia Romanului, fiindcă de aici se putea trece cu timpul în scaunul metropolitan. Lucrul se petrecu în 1671, în timpul celei de-a doua domnii a aceluiași Gheorghe Ghica, un balcanic și acesta, întemeietorul vestitei familii din care se vor trage mai mulți domnitori și demnitari din cele două țări românești. Mitropolitul era, ca și primii doi cronicari moldoveni, un filopolon și, în 1673, fugea cu Ștefan Petriceicu în Polonia (unde tipărea, la Uniew, în același an, *Psaltirea în versuri*, care avea să-l facă celebru în posteritate), întorcându-se însă în 1675. Cu teasc și slove primite de la patriarhul Ioachim al Moscovei, la intervenția și a spătarului Nicolae Milescu, aflat acolo, Dosoftei tipărește o serie de cărți bisericești importante: *Psaltire de-nțăles a sfântului prooroc David* (1680) — versiunea în proză, destinată cultului propriu-zis, ceea ce înseamnă că *Psaltirea in versuri*, scoasă cu trei ani mai înainte, putea fi considerată cumva neoficială —, *Molitvenic de-nțăles* (1681), *Molitvenicul cel mic* și *Sfânta liturghie* (1683), *Parimiile de preste an* (1683), *Viiața și petrecerea svinților* (4 volume, Iași, 1682-1686) și altele, ultima din cele enumerate mai sus, în special, constituind un model de proză literar religioasă, asemeni *Cazaniei* lui Varlaam.

Însă, cum cu dreptate arată Miron Costin în letopiseț, vremurile erau grele, neprielnice culturii. În 1686, în cel de-al doilea an al domniei lui Constantin Cantemir, are loc campania lui Jan Sobieski în Moldova, cu chip ca s-o smulgă de sub suveranitatea turcească, ceea ce nu se întâmplă totuși. Prilejul era folosit mai curând pentru jaf și polonezii duc, în retragerea lor, pe mitropolitul Dosoftei — într-un exil mai mult sau mai puțin de bunăvoie — răpind totodată racla de argint cu moaștele Sfântului Ioan cel Nou și întreg tezaurul mitropoliei de la Suceava. I se fixă ca reședință cetatea Stryi, aproape de Jolkiew și de Lwow, unde ierarhul stătu până la sfârșitul vieții, în 1693, refuzând invitația lui Constantin Cantemir de a reveni în scaun și riscând chiar afurisenia Patriarhiei din Constantinopol, pusă desigur la cale

[1] Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, 1673, ediție critică de N.A. Ursu, cu un cuvânt înainte de Înalt Prea Sfințitul Iustin Moisescu, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1974. Vezi tot ce se știe despre Dosoftei până acum în *Dosoftei 1624-1693. Bibliografie*, București, 1974, lucrare editată de Biblioteca Centrală Universitară, București și Comisia Națională a R.S. România pentru U.N.E.S.C.O.

Scanned with OKEN Scanner

de diplomația turcească. De este să-l credem pe Neculce, regele Poloniei se mândrea cu prizonierul său și-l punea din când în când să oficieze în scumpele-i odăjdi, admirat de toată șleahta, cumva și in ciuda lui Constantin Cantemir:

„După ce l-au dus la Jolfa, îl punè Craiul Sobeţchie de s-îmbrăcă cu hainele cele scumpe şi odoarăle mitropoliei ţării noastre, de făcè leturghii de dzile mari şi iordan la Boboteadză, dup-obiceiul ţării noastre, de să miră craiul şi toţi domnii leşeşti şi lăuda de frumoasă ţărămonia ce are beserica ţării noastre. Cantimir-vodă să mâniesă pe-cel mitropolit şi-i făcuse afurisănie de la patrierhi"[1].

Opera de căpetenie a mitropolitului Dosoftei, care îl consacră drept primul nostru poet cult, este *Psaltirea în versuri*[2], elaborată de pe vremea când era episcop la Roman, „cu lungă osteneală în mult ai socotită și cercată prin svintele cărț, și de-acia pre versuri întocmită în cinci ai foarte cu osârdie mare" (3). Stihurile „la luminatul herb a Țării Moldovei", figurând sub stema de pe contra-pagina de titlu, întrec de departe pe cele ale lui Varlaam din *Cazanie*, prin conciziune și impresia de efigie:

Capul cel de buor, a fiară vestită,
Sămnează putere țării nesmintită.
Pre câtu-i de mare fiara și buiacă,
Coarnele-n pășune la pământ îș pleacă,
De pre chip să vede buorul ce-i place,
C-ar vrea-n toată vremea să stea țara-n pace. (4)

Ca traducător al psalmilor biblici în românește, Dosoftei are, printre străini, înaintași iluștri, începând cu Calvin și Clément Marot, celebrul poet al *Pleiadei* franceze de la curtea Margaretei de Navara în secolul al XVI-lea, până la imitatorul său Jan Kochanowski (1530-1584), clasicul polonez, pe care îl va avea, la rându-i, ca model și îndemn mitropolitul moldovean. Intreprinderea ar fi putut apărea oarecum alăturea cu directivele ortodoxiei, la mijloc fiind modelele venite din Apus, de la reformați ori de la papistași. Ca atare, poetul (care dădea în același timp și o versiune românească în proză, „de-nțăles", destinată anume cultului, adept cum era al introducerii limbii naționale în biserică) se pune la adăpost invocând, în *Cuvântul către cetitor*, o scrisoare a superiorului său direct, patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, „tizul mieu", cu indicații privitoare la „cele patru înțălesuri" sub care se cerea considerată lucrarea: „pre istorie", „pre obicei", „pre altă plăzuitură" și „pre mutare". Numai primele două, explicate cu mare băgare de seamă, deduse din noțiunile respective din slavonește și grecește, privesc păzirea dogmelor ortodoxiei. Celelalte nu sunt altceva decât o mică teorie despre *alegorie* și respectiv despre *metaforă*, noțiuni cunoscute lui Dosoftei și aduse de dânsul pentru prima dată în limba noastră din grecește. Căci, asemenea contemporanului său Miron Costin, în *Viiața lumii*, poetul se prezintă cumva autocomentat gata cititorilor săi, care nu mai văzuseră versuri scrise în românește[3].

---

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 77

[2] Cu titlul exact de *Psaltire a svântului proroc David. Pre limbă rumânească, cu zisa și cheltuiala prealuminatului întru Isus Hristos, Ioan Ștefan Petră Voievoda, domnul Țării Moldovei*, opera a apărut la Uniew, în Polonia, la 1673. O a doua ediție integrală (fragmentar lucrarea a fost reprodusă în diferite antologii, vezi N.A. Ursu, *op. cit.*), rezultată din confruntarea primei ediții cu un manuscris, având însemnări autografe ale autorului, dar anterior tipăriturii de la Uniew, a dat Ion Bianu în 1887. A treia, după care citâm aici, este cea apărută la Iași în 1974, *op. cit.*

[3] În *Valori expresive...*, *op. cit.*, p. 43-45 am analizat acest text pe larg.

Scanned with OKEN Scanner

La drept vorbind, alături de *Cântarea cântărilor*, *Psalmii* împăratului și proorocului David sunt poezie de nivel înalt, în câteva locuri de neegalat până în zilele noastre. Și nu e deloc o întâmplare că tocmai fragmentele cele mai frumoase ale originalului sunt și cele mai izbutite în versiunea românească a lui Dosoftei. Pentru cititorul modern, dezbărat de prejudecăți religioase, aproape jumătate din carte rămâne totuși greoaie, încâlcită, inconsistentă. Din loc în loc, însă, — și parcă mai mult din întâmplare — materia cu deosebire rebelă (necesitatea ținerii de litera cărții sfinte), unită cu lipsa totală a oricăror modele de poezie scrise în românește, se lasă biruită, și din hățișurile voluminosului text răsar pagini pline de o blândă lumină, poezie adevărată, de esența cea mai pură, ceva asemănător cu un fenomen al naturii. În fragmentele inspirate nu apare „lunga ostăneală", cazna condeiului altfel spus, poetul lăsându-se condus în chipul cel mai firesc de mișcarea limbii.

Psalmii sunt o specie lirică ce ar putea fi invocată oricând de cei ce apropie poezia de muzică[1]. Aducându-i pe românește, cum am văzut mai sus, Dosoftei utilizează cuvinte designând noțiuni autohtone, „bucine", „lăute", „dzicături" etc. La începutul *Psalmului 136*, des citat prin antologii, apare „jelirea" și din nou „bucinile ferecate" aninate „prin sălci" mod de încărcare a peisajului cu melodii cântând restriștile unui popor uitat de Dumnezeu:

La apa Vavilonului,
Jelind de țara Domnului,
Acoló șezum și plânsăm
La voroavă ce ne strânsăm,
Și cu inemă amară,
Prin Sion și pentru țară,
Aducându-se aminte,
Plângeam cu lacrămi herbinte.
Și bucine ferecate
Lăsăm prin sălci aninate. (977)

Pasajul cel mai frumos din toată *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, prin profunzime lirică și autenticitatea simțirii, cu multe elemente de doină de jale românească, infuze, este în *Psalmul 101:*

Pleacă-ți auzul spre mine
Și să-mi hii, Doamne, cu bine.
Și la ce zi te-oi striga-te,
Să-mi auz de greutate,
Că-mi trec zilele ca fumul,
Oasele mi-s săci ca scrumul.
Ca nește iarbă tăiată
M-este inema săcată,
Că stă uitată de mine,
Ce-am gătat să mănânc pâine.

[1] Caz tipic de ceea ce specialiștii numesc „cădere în folclor", psalmii lui Dosoftei 46, 48, 94 și 96, aceia care au putut conveni asimilării în poezia orală, mai mult sau mai puțin adaptați și reduși, au devenit colinde și cântece de stea. I-a culeș și i-a tipărit pentru prima dată Anton Pann, în 1830, în *Versuri muzicești ce se cântă la Nașterea Mântuitorului nostru Isus Hristos și în alte sărbători ale anului*.

De suspinuri și de jele
Mi-am lipitu-mi os de piele.
De-atocma cu pelecanul,
Prin pustii petrec tot anul,
Și ca corbul cel de noapte
Îmi petrec zilele toate,
Ca o vrabie rămasă
În supt streșină de casă.
Toată zua mi să strâmbă
Pizmașii miei, de-m fac scârbă,
Și ceia ce mă-mbunează
Fac giurământ să mă piarză.
Am mâncat pâine cu zgură
Și lăcrămi în băutură,
De fața mânii tale,
Ce mi-ai dat de sus la vale.
Mi-s zilele trecătoare,
De fug ca umbra de soare,
Și ca iarba cea tăiată
Mi-este virtutea săcată. (723)

Suntem tentați, firește, să vedem cum sună psalmul 101 în celelalte versiuni, spre a putea aprecia talentul mitropolitului, dar și puterea expresivă a limbii române la diferite epoci. Cu aproape două sute de ani mai înainte, în *Psaltirea Scheiană*, cea mai veche traducere, fiorul liric se transmitea în chip cu totul onorabil, dacă facem abstracție de unele împiedecări frazeologice și cuvinte prea arhaic-regionaliste:

„Doamne, auzi rugăciunrea me și strigarea me cătră tine se vinie. Nu întoarce fața ta de mine; în ce zi tânjesc, pleacă cătră mine urechia ta; în ce zi chiemu-te corundu auzi-me. Că periră ca fumul zilele mele, și oasele mele ca uscarea uscare-se. Vătămat fuiu ca iarba și usucă-se inima me, că ultaiu să mănâncu pânee me. De glasul suspinilor mele lepiră-se oasele mele peliței mele. Podobiiu-me nesăturatul pustiniei, fuiu ca de noapte corvu în turnu. Preveghiau și fuiu ca pasăre ce însingură-se în zidu. În toată zi împută-mi dracii miei și ce lăuda-me cu mine giurase. Derepce cenușe ca pâne mâncaiu și bere me ca plângere mestecaiu, de fața mâniei tale și de urgia ta, că aruncași-me".

(*apud* ediția Bianu, 1889)

Tipărind textul maramureșan peste mai bine de 50 de ani, în *Psaltirea* de la 1570, Coresi corectează dialectalismele *(rugăciunre-rugăciune, me — mea, vinie — vie, cătră — către, corvu — corb, pustiniei — pustiei* etc. și, lucru mai important încă, reglează cursivitatea sintactică:

„Doamne, auzi rugăciunea mea și strigarea mea către tine să vie. Nu întoarce fața ta de mine; în ce zi tânjesc, pleacă către mine urechea ta. În ce zi chemu-te, curundu auzi-mă, că periră ca fumul zilele mele și oasele mele ca uscarea uscare-se. Vătămat fuiu ca iarba și uscă-se inema mea că uitaiu să mănânc pânea mea. De glasul suspinelor mele lepiră-se oasele mele peliței mele. Podoabii-mă (=mă asemăn, n.n.) nesăturatul pustiei, fuiu ca de noapte corbu în turnu. Privegheiu și fuiu ca pasăre ce însingură-se în zid. În toată ziua împutară-mi drăcii mei și ce lăuda-mă cu mine giura-se. Derep'ce cenușe ca pâine mâncai și berea mea cu plângere mestecai în fața mâniei tale și de urgia ta că aruncași-mă".

(*apud* ediția Hasdeu, 1881*)

* Vezi comentariul la Coresi, supra.

Scanned with OKEN Scanner

Mult mai cursiv, se înțelege, va fi textul respectiv în *Biblia de la București* din 1688, apărută la 11 ani după *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei:

„Doamne, auzi rugăciunea mea, și strigarea mea la tine să vie. Să nu întorci fața ta de la mine; ori în ce zi mă necăjesc, pleacă către mine urechea ta. Ori în ce zi te voi chiema, de grabă mă auzi. Că s-au stins ca fumul zilele mele, și oasele mele ca uscăciunea s-au uscat. Rănit am fost ca iarba, și s-au uscat inima mea; că mi-am uitat a mânca pâinea mea. De glasul suspinului mieu s-au lipit osul mieu de carnea mea. Asemănatu-m-am cu pelicanul de pustie, făcutu-m-am ca corbul de noapte în loc nelăcuiit. Privegheat-am și m-am făcut ca o pasăre ce iaste deosebită de casă. Toată ziua m-au ocărât vrăjmașii miei; și cei ce mă lăuda asupra mea să giura. Că cenușă, că pământ am mâncat și beutura mea cu plângere am amestecat. De către fața iuțimii tale și a mâniei tale, că înălțându-mă m-am surpat. Zilele mele ca umbra s-au aplecat și eu ca iarba m-am uscat".

E clar acum că Dosoftei rămâne superior tuturor acestor versiuni, nu printr-o „poetizare" forțată, ce l-ar fi depărtat de original, ci prin aflarea expresiei echivalente celei mai potrivite, atât din punctul de vedere al conținutului cât și din acela al formei. Prea curenta imagine a comparării trecerii zilelor omului cu fumul sau cu umbra (am aflat-o în *Viiața lumii* de Miron Costin, poem filozofic și de inspirație psalmică certă: *Fum și umbră sunt toate, visuri și părere... Trec zilele ca umbra, ca umbra de vară...)* e bine exprimată în toate versiunile. Însă cuvântul *zgură*, la Dosoftei (*„Am mâncat pâine cu zgură/ Și lacrămi în băutură"*), e mult mai potrivit, mai „poetic" decât *cenușă*, prezent în textele celelalte. S-ar putea ca el să fi fost găsit din necesitatea rimării cu *băutură*, ceea ce ar justifica teoria cum că dificultățile, constrângerile de tot felul, puse în calea talentului și învinse, se soldează cu izbânzi strălucite. Tot așa, obscura comparație cu *pasărea singuratecă din zid* etc. e rezolvată strălucit de poet prin mai clara și mai libera *„Ca o vrabie rămasă/ În supt streașină de casă"*. Că poezia orală, folclorică, a putut inspira pe mitropolit — și nu numai în direcția prozodiei, ci și în aceea a expresivității imaginilor — se poate dovedi comparând, de exemplu, cu acest fragment din culegerile lui Eminescu, unde e vorba de pâinea amestecată cu lacrimi, într-o doină de jale și de înstrăinare:

Dar eu tac, nu zic nimică,
Doar din ochi-mi lacrimi pică;
Iau năframa să le șterg,
Ele tot mai tare merg;
Ele pică la pământ
De sălbatecă ce sunt
Ele pică pe obraz
De atât amar necaz;
De mănânc pâine uscată
Ea-i cu lacrimi picurată.

(*Opere*, VI, p. 172)

De aceeași natură, dar cu mai puține semne ale influenței poeziei populare, este și psalmul de rugă și penitență, al 37-lea:

Nu mă vădi, Doamne-n vreme de mânie,
Nice-m da certare cu a ta urgie,
Că lăncile tale în mine-s înfipte
Și svânta ta mână pre mine să simte.

Nu este pre trupu-mi leac de sănătate,
Ț-am pornit mânia, de-m feci greutate.
Oasăle să mustră, ciolane n-au pace,
De grele păcate n-am încătro face.
Am fărădelegi multe de mă covârșește,
Sufletul de sarcini abia să clătește,
De rane sunt putred, firea nu mă simte,
De nesocotință mi-am pierdut din minte.
M-am zgârcit cu totul ticăcind în chinuri,
Îmblând toată zua cu mâhnite gânduri.
Șoldurile mele sînt batgiocorite,
Bietele ciolane sînt toate rănite.
Răutatea toată asupră-mi să strânge,
De suspini, de hlipăt inema să stânge.
Naintea ta, Doamne, jelea mea s-aude,
Suspinile mele ri-au unde s-ascunde.
Mi-i sacă virtutea, inema-i mâhnită,
Ochii n-au lumină, vederea-i lipsită. (259)

Am citat aceste versuri și pentru posibilul lor ecou în posteritate, în primul rând la Arghezi, în psalmii lui profani. Iată câteva stihuri culese din primul volum din seria *Scrieri*, cu totul caracteristice pentru sufletul „pieziș", mărturisindu-se plin de păcate:

Orișicum lăuta știe să grăiască,
De-o apăs cu arcul, de-o ciupesc de coarde.
O neliniștită patimă cerească
Brațul mi-l svâcnește, sufletul mi-l arde.
.....
Pentru ce, Părinte, aș da și pentru cine
Sunetul de-ospețe-al bronzului lovit?
Pâinea nu mi-o caut să te cânt pe tine
Și nu-mi vreau cu stele blidu-nvăluit[1].
.....
Păcatul meu adevărat
E mult mai greu și neiertat.
Cercasem eu, cu arcul meu,
Să te răstorn pe tine, Dumnezeu!
Tâlhar de ceruri, îmi făcui solia
Să-ți jefuiesc cu vulturii tăria[2].
.....
În rostul meu tu m-ai lăsat uitării
Să mă muncesc din rădăcini și sânger.
Trimite, Doamne, semnul depărtării
Din când în când, câte un pui de înger[3].

În *Psalmul 54* apare pentru prima dată motivul liric *de-aș avea*, al lui Alecsandri din *Doina*, reluat apoi de Eminescu în prima sa compunere:

[1] Tudor Arghezi, *Scrieri*, I, E.P.L., 1962, p. 18
[2] *Ibidem*, p. 24.
[3] *Ibidem*, p. 36.

Scanned with OKEN Scanner

Zis-am în mine: De-ar fi putință,
De-aș avea aripi de porumbiță,
C-aș zbura lesne, de-aș depărta-mă
La păduri dese unde nu-i teamă,
Dumnezău svinte, ș-aș aștepta-te
La loc de grije ca să-m ți parte (375)

Spre finele *Psalmului 41* remarcăm această frumoasă comparație cu cerbul însetat:

În ce chip dorește cerbul de fântână,
Cându-l strânge setea de-l arde-n plămână,
Sufletul mieu, Doamne, așa te dorește,
Cu sete aprinsă, de mă vestezește (284)

(În textul oficial, *Biblia* de la 1914: *„În ce chip dorește cerbul spre izvoarele apelor, așa dorește sufletul meu spre tine Dumnezeule)"*. Nu-i lipsit de interes a se observa că în concepția lui Lucian Blaga poetul este „alesul", „cerbul cu stea în frunte", însetat de astă dată nu de Dumnezeul biblic, ci de echivalentul lui profan, Absolutul, nu de „apropiatele", ci de „depărtatele zări"[1], de albastrul cerului reflectat în apele iezerului:

Din luciul albăstrui, precum e fierul,
sorbind, cu grije-alege, parcă-ar vrea
să bea ușor, din apă, numai cerul[2].

De o expresivitate puternică se bucură în versiunea lui Dosoftei psalmii în care divinitatea este invocată împotriva dușmanilor. Iată un specimen:

Giuncii și cu tauri mă-mpresoară,
Cu căscate guri, să mă omoară.
Ca leii ce apucă și zbiară,
Cu gurile rânjite, pre hiară.
(*Psalmul 21*, p. 147)

Scriind *Psalmii moderni*, Macedonski, poetul român cu cei mai mulți dușmani, nu depășește cu mult pe vechiul Dosoftei când înfierează:

Dușmanii mei se înmulțesc
Și nedreptatea mă-nfășoară...
Abia mai pot să mai trăesc
De cine n-am lăsat să moară...[3]

Un adevărat precursor al lui Heliade, Bolintineanu, Macedonski și Arghezi este Dosoftei în stăpânirea limbajului blestemelor la adresa acelorași dușmani:

Ce le dă, Dumnezău svinte,
Certare să ție minte.
Și-i ucide preste falcă,
Să le frângi dinții, să tacă.
Și leilor le despică

[1] Lucian Blaga, *Poezii*, E.P.L., 1966, p. 250.
[2] *Ibidem*, p. 313.
[3] Al. Macedonski, *Opere*, II, E.P.L., 1966, p. 26

Scanned with OKEN Scanner

Fălcile cu care strică.
Fă-i ca apa ce-i vărsată,
Ce nu-i în samă băgată.
Și arcul să-ș tragă moale,
Să să slăbască din foale,
Să pieie ticăiește.
Ca ceara ce să topește,
Și ca cuibecii să arză
De soare, și să nu-l vază,
Să nu poată să să tragă
Preste spini fără de vlagă.
Ca păduceii să sece
De pojar și de vânt rece.
Cu urgie să dea-n râpă,
Să-i soarbă de vii cu pripă.
(Psalmul 57, p. 393)

.....

Să-i soarbă iadul, să-i înghiță.
Și buzele să le fie multe,
Să le sece și limba cea iute.
.....(213)

Ca-n cămașe să va-nvește
În blăstăm ticăiește,
Și ca apa i-a-mplea zgăul
Blăstămul cu de tot răul,
Și că măduha-n ciolane
Să să-mbrace, ca-n căftane.
Și cu brâu ce-a vrea să-ncingă
Cu blăstămul să se strângă... (817)

Hipertrofierea măduvei în ciolane va apărea în *Blestemele* lui Arghezi cu toate imperativele de rigoare:

Pe tine cadavru spoit cu unsoare,
Te blestem să te-mpuți pe picioare.
Să-ți crească măduva, bogată și largă,
Umflată-n sofale, mutată pe targă[1].

Elogiul naturii din Psalmul 103, în schimb, se bucură de registrul „frumos" al limbii române și, de n-ar fi vorba de o traducere, într-un pasaj cu următorul, ar trebui să vedem în Dosoftei pe primul bucolic, un naiv cântăreț al firii:

Tu trimite ape prin tăuri,
De cură prin munte și răuri,
De să toate heri adapă
Și le prisosește apă.
Și colunii când li-i sete

[1] Tudor Arghezi, *op. cit.*, p. 141.

Tu-i adăpi fără scumpete.
Tu strângi păsările-n hoarbă
La părău ce viu să soarbă,
De prin petri, de prin gauri
Slobodu cântece și glasuri.
Tu sloboz roao pre munte
Dintr-a tale cămări multe,
Și pre pământ sloboz ploaie,
De să satură pohoaie,
Și cu lucrul tău sporește
Tot pământul se rodește.
Tu dai fânului să crească,
Dobitoacelor să pască,
Și crești pajiștea cea moale,
De scoate grâul din foale,
De-ș culeg oamenii hrană
Să le hie și pe iarnă.
Că scot pita cu sudoare
Să mănânce la răcoare
.....
Lupii urlă și scâncează,
Când spre vânat să gătează,
Să-ș ceie și să-ș răpască
De la Domnul să-i hrănească
.....
Și marea câtu-i de lată,
Și largă, și desfătată,
Într-însa să țân heri multe,
Jigănii mari și mărunte.
Preste luciu de genune
Trec corăbii cu minune...

Meșteșugul în crearea panoramicului, cum se vede din citatul de mai sus, îl mai aflăm și în versurile laice ale lui Dosoftei. Patriotul mitropolit, exilat în Polonia, ducea dorul țării de baștină și relua, dezvoltând, versurile la stemă din cărțile tipărite, într-un veritabil poem al Moldovei, rămas în manuscris[1]. Imaginea, sintetic-simbolică, cu fericite alăturări contrastante dintre general și particular, are ceva din tehnica homerică în zugrăvirea scutului lui Achile:

Capul cil di bour, a fiară vestită,
Sămnează puterea țării nesmintită.
Pre câtă-i di mare fiara și buiacă,
Coarnele-n pășune la pământu-ș pleacă.
De pre chip să vedi buorul ci-i place,
C-ar vre-n toată vreme să ste țara-n paci.
C-atunci toată vita poate di să-ngrașe,
Fără zăhăială, într-a țării pașe.
Dară unii date are și ea toane,

[1] Vezi Al. Elian, *Dosoftei poet laic*, în *Contemporanul*, nr. 12 din 1967.

Di-ș calcă vrăjmașii și-i vântură-n coarne.
Pentr-aceea-ș poartă cunună di aur
Într-a sale coarne, în celi di taur.
Stau împregiur dânsă trii planite-n hoarbă,
Soarele și Luna, și Venus, podoabă.
Din ce să-nsămnează țara că rodește
În tot feli de hrană, de le prisosești.
Și pe vremi di paci oamenii zburdează
Într-agonisită, că pot de-ș lucrează.
Vinul și cu grâul, și cu di tot viptul,
Cu cirezi și turme, copără pământul.
Dară miere dulce! Cini poati spuni
Ce-au miluit Domnul din ceri, că-s tot bune!
Cine poate scrie toate de-amănuntul
Că știută esti țara-n tot pământul!
Și-mbogățăsc lesne, fără de zăbavă,
Creștinii Moldovii, dând Domnului slavă. (1070)

Aceiași descoperitori al lui Dosoftei ca *poet liric*. l-au aflat pe mitropolitul moldovean încercând, într-un fragment rămas în manuscris, tălmăcirea piesei de teatru *Erofile*, prelucrare în neogreacă a cretanului Gheorghios Chortatzis după *Orbecche* de Giambattista Cinzio Giraldi (1504-1573)[1]. Fenomenul rămâne oricum decsebit de interesant și semnificativ cât privește modul luării contactului cu Occidentul la cărturarii români. Dosoftei este printre primii români care iau contact cu cultura apuseană în aceste două chipuri: ori prin intermediar polon (în limba polonă sau în latină), ori prin cel grecesc. Giraldi, de altă parte, filozoful și scriitorul italian care încerca introducerea tragediei antice grecești în literatura barocă a timpului său, abia ieșită din medievalități, scria tenebros, înfățișând fel de fel de grozăvii (înțelegând catarsisul în felul său), mai ales imaginea morții, clasicul schelet înarmat cu coasa (suntem în epoca lui Hans Holbein). Iată care ar putea să-i fie ecourile până sub pana lui Dosoftei:

Sălbatecă-s, fieratecă, întunecată-n față,
Și coasa care-m țîiu a mână, ciolanii mi-s cu greață
Cu fulgere, cu tunete, din iad de la prăpaste
Mă slobozîră de-am eșit să fac lumii năpaste.
.....
Eu sunt aceia c-auz acum ci mă toți văd cu ură
Oarbă-s, nemilostivnică, surdă și fără gură,
Că cu pre-domnii, pre-mpărați, boieri și pre vlădicii,
Bogații și puternicii, țăranii și calicii,
Și toți bătrânii, tinerii, mari și mici depreună
Și pre-nțelepții, și-nvățați, și ceata cea nebună
Cu sete-i tai în coasa mea și-i trag în neagra moarte...

Imaginea morții lovind egal pe bogați și săraci, pe puternici și pe slabi, am aflat-o și în poemul lui Miron Costin, atenuată însă, mai difuză, mai abstractă și încorporată deplin filozofiei ce ni se propune. Aceea din fragmentul tradus de

[1] Giraldi este și autorul lui *Gli Ecatomiti* (1565), izvorul lui Shakespeare pentru *Othello* (1604).

Scanned with OKEN Scanner

Dosoftei e mult prea apropiată de tenebrosul medieval și baroc al apusenilor, nepotrivită oricum spiritului local românesc. S-ar putea ca și Dosoftei și Costin să fi cunoscut un poem polonez tipic din punctul acesta de vedere, al imaginii morții, compunerea anonimă intitulată *Rozmowa mist zra ze smercia* (= Dialogul maestrului cu moartea), asemănătoare cu viziunea lui Giraldi. Nu mai puțin, e posibil ca scrierile italianului să fi fost cunoscute în Polonia din epoca barocului, ca și prelucrarea lui Chrotazis printre balcanicii de la Lwow, între care se găsea o vreme Dosoftei.

Subiectul *Erofilei* lui Gheorghios Chortatzis din Rethymno, piesă publicată pentru prima dată în 1637, după moartea autorului: Erofila, fiica regelui Egiptului, are legături tainice de dragoste cu un tânăr curtean. Tatăl ei — care mai omorâse pe fratele lui căruia îi luase tronul — îl ucide pe iubitul Erofilei, Erofila se sinucide și la urmă regele este ucis de sclavii fetei. Se pot recunoaște și reminiscențe din tragedia antică greacă, de pildă din *Antigona*.

NICOLAE MILESCU SPĂTARUL

După Nicolaus Olahus (Nicolae Românul), Milescu Spătarul este al doilea mare umanist de origine română manifestat mai mult pe planul internațional decât local, fără a atinge totuși faima lui Dimitrie Cantemir, ale cărui scrieri — în perfect acord cu activitatea lui politică — vor îmbrățișa plenar ambele domenii. Se născuse prin 1636 (cu 12 ani în urma mitropolitului Dosoftei, cu 3 după Miron Costin și cu 4 înainte de stolnicul Constantin Cantacuzino), ca fiu al unui Gavriil din Zlătărești, ținutul Vasluiului (având moșii cumpărate lângă satul Mileștii). După cum afirmă cercetătorii autorizați[1], tatăl ar fi fost aromân sau chiar grec venit în Moldova din Peloponez și căsătorit cu o localnică, cum se întâmplă frecvent în epocă. Moldovenizată complet, familia întreținea totuși legături cu cărturarii emigrați din sudul Dunării. Pe Gabriel Vlasios, Nicolae Milescu îl va avea profesor la Școala domnească înființată de Vasile Lupu la Iași, pe lângă biserica Trei Ierarhi. Sub îndrumarea aceluiași va fi apoi trimis să învețe — între 1645 și 1652 — la Marea școală de pe lângă Patriarhia ecumenică din Constantinopol, având colegi pe Ștefăniță Lupu, fiul domnitorului, pe Grigore Ghica, fiul lui Gheorghe Ghica cu toții

[1] Vezi Nicolae Spătaru Milescu, *Descrierea Chinei*, Traducere prefață, tabel cronologic și note de Corneliu Bărbulescu, Editura Minerva, București, 1975, p. V-XXXIV. Între textele accesibile în românește din opera Spătarului Milescu indicăm și *Jurnal de călătorie în China*, ediția I, 1956; ed. a II-a, 1958; ed. a III-a, E.P.L., 1962, toate precedate de studiul introductiv al lui Corneliu Bărbulescu. Dintre edițiile anterioare amintim ca mai importante: *Călătorie prin Siberia de la Tobolsk la Nercinsk și la granița Chinei*, versiune în limba rusă de I. Arseniev, St. Petersburg, 1882; *Russia, Mongolia, China*, versiune engleză lucrată după manuscrisul original de J.F. Baddeley, apărută la Londra în 1919; traducerea românească a fost făcută pentru prima dată de G. Sion, după un intermediar grecesc, fiind publicată în *Analele Academiei Române*, s. II, X, 1896. Din studiile referitoare la viața și opera lui Nicolae Milescu mai menționăm B.P. Hasdeu, *Viața și opera lui Nicolae Spătarul Milescu*, în *Columna lui Traian*, II, 1870, 7-16; Em. Picot, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Milescu Spathar, ambassadeur du tsar Alexis Michailovics en Chine*, Paris, 1883; P.P. Panaitescu, *Nicolae Spathar Milescu*, Paris, 1926; E.D. Tappe, *An english contribution to the biographie of Nicolae Milescu*, în *Revue des études roumains*, I, 1933, p. 152-160.

Scanned with OKEN Scanner

Nicolae Milescu: Descrierea Chinei.

viitori domni în țările române, și pe Dositheiu, viitorul patriarh al Ierusalimului și corespondent al lui Dosoftei al Moldovei.

Întors în Moldova, între 1653 și 1658 va fi mai întâi grămătic la curtea lui Gheorghe Ștefan, iar după mazilirea acestuia va intra în serviciul lui Gheorghe Ghica, pe care îl va urma și în domnia din Țara Românească (1659-1660). Gheorghe Ghica îi dă rangul de spătar, fără a-l putea ține însă prea mult în slujba lui, fiind la rându-i mazilit și el. Spătarul revine în Moldova și se pune sub protecția lui Ștefăniță Lupu, fostul coleg de la Constantinopol, dar pleacă, după moartea neașteptată a acestuia, din nou în Muntenia, spre a se adăposti pe lângă curtea celuilalt fost coleg ajuns și el domn, Grigore Ghica, care îl trimite capuchehaie la Poartă. Când, în 1664, Grigore Ghica fugea în Polonia, Milescu fugea și el la Berlin, la curtea lui Friederich Wilhelm electorul de Brandemburg, temându-se a nu fi acuzat de trădare alături de patronul său. De la Berlin pleca, în 1666, la Stettin, în Pomerania, oferindu-și din nou serviciile lui Gheorghe Ștefan, fostul domn al Moldovei, refugiat aici. Gheorghe Ștefan îl utiliza ce ambasador la Stockholm, pe lângă regele Suediei, sub a cărui protecție se afla. Aici, la Stockholm, Milescu făcea cunoștință cu Arnould de Pomponne, ambasadorul Franței, care îl ruga să intervină — apreciindu-i într-un grad înalt cunoștințele în materie de dogmatică creștină — într-o controversă a cărturarilor janseniști de la Port Royal, privitoare la transubstanțiere. Peste un an, în 1667, cărturarul moldovean se afla la Paris, ca trimis al aceluiași Gheorghe Ștefan pe lângă regele Soare, Ludovic al XIV-lea, solicitând sprijin diplomatic pentru recăpătarea tronului Moldovei. Aici îi apărea tipărită dizertația proiectată la Stockholm, la îndemnurile lui de Pomponne, *Enchiridon, sive stella orientali occidentalis splendens id est sensus Eclesiae Orientalis, scilicet Graece de Transubstantione Corporis Domini aliisque controversiis*, semnată *Nicolae Spadario Moldovalaconne, Barone ac olim Generali Vallachicae*[1].

La un an după călătoria Milescului la Paris, Gheorghe Ștefan murea în exilul de la Stettin și savantul ia din nou drumul țării slujind câtăva vreme lui Iliaș Alexandru (1666-1668). Acesta și nu Ștefăniță Lupu, cum credea Neculce, îl înseamnă la nas, tăindu-i cartilajul despărțitor al nărilor, sub acuzația de uneltire împotriva tronului, lucru ce nu este exclus[2]. Iliaș fu însă mazilit și împrejurările îl

---

[1] „Manual sau steaua răsăritului luminând apusul, adică opinia Bisericii Răsăritene, Grecești, despre transubstanțiunea corpului Domnului și despre alte controverse" — cum sună în traducere lucrarea Milescului — a fost tipărită în cel de al IV-lea volum al seriei intitulată *Perpetuité de la foy de l'église catholique*, în 1669. Fusese însă compusă la Stockholm: *„Conscriptum Holmiae anno 1667, Mense Febr"*. Cât privește semnătura și titlurile autorului (vezi la Corneliu Bărbulescu, loc. cit., p. XXXI), s-a propus interpretarea cum că *Spătar-Spadario* ar fi numele de familie al cărturarului, și nu reluarea cuvântului spătar, denumind rangul avut cândva de la Gheorghe Ghica. Acel rang ar fi arătat, în latinește, prin *generali Vallachicae*, iar *Spătaru* ar proveni de la familia *Bui-Spată*, originară din Laconia Peloponezului, cum pare a indica prin compusul *moldovalacone*. Confuzia între patronimie și funcția de spătar s-a putut produce însă din pricina lui Neculce care îl numise (în cea de-a XLI-a legendă) „Neculai Milescu Spătariul", dar și „Neculai Milescul", după moșiile de la Milești din Vaslui, ori „Neculai Cârnul", după însemnarea la nas pe care cronicarul o punea în seama lui Ștefăniță Lupu.

[2] Iată însă că Ștefan S. Gorovei (v. *Dialog*, aprilie 1984) pare acum a înclina spre opinia lui Neculce, indicând și el pe Ștefăniță Lupu ca tăietor al nasului spătarului, cumva fiind de acord și cu *modul* acelei tăieri. Gorovei se întemeiază pe un document publicat în 1953 de englezul E.D. Tappe, unde lordul Winchelsea, ambasadorul britanic la Poartă între anii 1661-1668, informează că l-ar fi văzut pe Milescu având „un mic semn în vârful nasului, ce îi fusese tăiat ca pedeapsă,... dar a izbutit

aduc pe Milescu iarăși la Constantinopol, unde mai stătea până în 1671. În acest an, pe la începutul lui februarie, nestatornicul lua drumul Moscovei (pe ruta Adrianopol, Belgrad, Ungaria, Polonia), unde ajunge prin august, primind postul de translator pentru limbile greacă, română și latină la departamentul externelor numit și *Posolski prikaz*. Fusese recomandat țarului Alexei Mihailovici al Rusiei de către Dositheiu patriarhul Ierusalimului, fostul coleg de la Academia din Constantinopol. Nu este deloc exclus ca spătarul, expert în dogmatica creștină și diplomat cu experiență, să fi avut și unele însărcinări cu caracter religios din partea lui Dositheiu, mai mult sau mai puțin secrete, de sprijinire a ortodoxiei în marea împărăție de la răsărit.

La curtea țarilor Milescu fu utilizat în felurite chipuri, pus să scrie o serie de cărți, să compileze și să traducă, îndeosebi, din grecește[1]. Marea lui operă este însă conducerea ambasadei — expediție din China, efectuată între 3 martie 1675 — 5 ianuarie 1678 și soldată cu *Jurnalul de călătorie în China* și *Descrierea Chinei*, opere redactate în slavona rusească a vremii, deosebit de valoroase.

Cu toate că moldoveanul, școlit la Țarigrad și umblat prin întreaga Europă, nu realizase pentru moment o izbândă prea mare în folosul diplomației țariste, cum vom constata de îndată, opera lui a avut un ecou considerabil în posteritate, mai cu seamă în materie de sinologie. Murea destul de înaintat în vârstă, la Moscova, în anul 1708, pe timpul guvernării lui Petru cel Mare, cu doi ani înainte de domnia în Moldova a lui Dimitrie Cantemir.

Nicolae Milescu Spătarul are mai întâi o activitate scriitoricească legată direct de istoria literaturii și culturii românești[2]. În 1655 — probabil și la îndemnurile lui

---

ca în Germania să-și vindece atât de bine această infirmitate încât de-abia dacă mai putea fi observată"; și în alt loc: „vârful nasului i-a fost tăiat... de către unul dintre domnii Moldovei". Dar, adăugăm noi, și Ștefăniță și Iliaș, au domnit în Moldova (Ștefăniță Lupu de două ori: 1659-1661 — ultimul an fiindu-i întrerupt de un interregn al lui Constantin Șerban Basarab — și Iliaș Alexandru o dată: 1666-1668) exact pe timpul ședерii la Constantinopol al amintitului ambasador englez. Căci, vai, pe atunci domniile române se schimbau mult mai des decât ambasadorii apuseni la Țarigrad.

[1] Ca urmare a recomandării lui Dositheiu al Ierusalimului (iată un fragment edificator din scrisoarea acestuia către țarul Rusiei: „om foarte învățat, cunoscând latina, slavona și mai ales limba greacă; va putea repede să învețe și rusa, și va face traduceri (...) a călătorit în multe țări și împărății, ca să se instruiască (...) este ca un cronograf în care sunt adunate lucrurile lumii..."), Milescu elaborează o serie întreagă de cărți trebuitoare curții de la Kremlin, precum: *Aritmologhion* (= Carte a numerelor), unde sunt explicate simbolurile cifrelor 3,7,9 ș.a.m.d. (virtuțile sufletești sunt în număr de 3, planetele și artele liberale sunt câte 7, muzele sunt în număr de 9 etc), *Povestirea despre Sibile* (o carte de preziceri), *Cartea aleasă pe scurt despre cele 9 muze și despre cele 7 arte liberale*, *Hrismologhion* sau *Cartea celor patru monarhii* (problemă ce va fi reluată și de Dimitrie Cantemir, tot în Rusia, în lucrarea *Monarchiarum phisica examinato:* este vorba de interpretarea visului lui Nabucodonosor de către profetul Daniil, o traducere după grecul Paisie Ligaridis unde se arată succesiunea imperiilor lumii: cel asirobabilonic, grecesc, roman, turc, germanic etc), *Vasilologhion* (lucrare similară, vorbind de asemenea despre succesiunea imperiilor lumii, carte, se vede, interesantă în mediile conducătoare ale Rusiei ce se pregătea să devină unul dintre cele mai mari state ale lumii), *Povestirea despre zidirea bisericii Sf. Sofia în Constantinopol*, *Cartea ieroglifelor*, *Cele 7 minuni ale lumii*, *Dicționar slavo-greco-latin*, *Alegerea ca țar a țarului Mihail Fedorovici*, *Arbòrele genealogic al țarilor ruși*, ultimele două fiind redactate în colaborare cu Petru Dolgov. (Cf. Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, I, Ed. Academiei, 1947, p. 317-318).

[2] Pentru cele ce urmează vezi: *Istoria despre sfânta icoană a Născătoarei de Dumnezeu*, ed. Melhisedec, în *Cronica Romanului*, II, 1875; Const. C. Giurescu, *Nicolae Milescu Spătarul*, în *Analele Ac. Rom.*, s. III, 1927; Dumitru Cristescu, *Opera teologică și apologetică a spătarului Nicolae Milescu*, în revista *Ortodoxia*, X, nr. 4, 1958.

În ultimul timp, eminentul profesor și cercetător Liviu Onu a descoperit în Nicolae Milescu pe primul traducător în românește al *Istoriilor* lui Herodot.

Scanned with OKEN Scanner

Gheorghe Ștefan, acel „cap întreg, hire adâncă, de puteai zice că nasc și în Moldova oameni", cum îl caracterizează Costin — grămăticul compunea în românește *Istoria despre sfânta icoană a prea sfintei Născătoare de Dumnezeu Maria*, inspirându-se din unele documente, dar și după legendele în legătură cu vestita icoană făcătoare de minuni, păstrată până astăzi la Mânăstirea Neamț. Lucrarea este, dincolo de caracterul ei strict religios, un document istoric și politic important, cât privește autonomia de care se bucura țara pe timpul guvernării lui Alexandru cel Bun. Împăratul Ioan Paleologul al Bizanțului călătorea în Europa și în Moldova, unde aducea în dar icoana, lăudând frumusețea și bogățiile locului, „iubirea de țară" a pământenilor, apreciind mai ales faptul că domnitorul își „stăpânește țara cu sabia despre toți megieșii".

În timpul șederii la Constantinopol, in calitate de capuchehaie a lui Grigore Ghica (1661-1664), Nicolae Milescu dă prima traducere integrală a *Vechiului Testament* în românește, folosindu-se de textul grecesc din ediția tipărită la Frankfurt în 1597. Manuscrisul original nu ni s-a păstrat ca atare, însă mai multe mărturii contemporane arată că, înaintea fugii la Berlin, în 1664, autorul și-a încredințat opera lui Șerban Cantacuzino, care la rându-i o va încredința fraților Radu și Șerban Greceanu, ca text de bază în redactarea *Bibliei de la București* din 1688.

O altă scriere în românește a spătarului este traducerea din grecește a *Cărții cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, conținând și unele adaosuri personale, între care și observația că limba română se trage din cea latină: „Iară rumânește să chiamă *Dumnezeu*, care nume iaste luat de la letinie, în ce chip și mai jumătate limbă rumânească iaste luată de la letini".

După note amănunțite luate pe parcursul expediției, Milescu redactează mai întâi ceea ce se cunoaște sub titlul de *Jurnal de călătorie în China*. Lucrarea cuprinde de fapt două părți distincte: Descrierea drumului care traversa Siberia, de la Tobolsk până la fortul Nercinsk și raportul oficial al conducătorului ambasadei. Ea răspundea întru totul sarcinilor primite din partea țarului Alexei Mihailovici și a celor ce conduceau destinele Imperiului rus, aflat pe atunci în plină expansiune spre adâncurile Asiei. Cu o bogăție de informații net superioare celor ce-l precedaseră[2] în întreprinderi similare și cu un spirit de observație deosebit de ascuțit, cărturarul și exploratorul dă seamă de locurile și populațiile de dincolo de Urali, intrate mai mult teoretic sub stăpânirea rusească, arată care sunt drumurile cele mai bune, pe uscat și pe ape, până la granița Chinei, descrie sistematic relieful, fauna și flora, râurile și lacurile, clima etc. Sunt consemnate unele momente dramatice ale călătoriei, ca de pildă o furtună pe Marea Baical, se dau numele oamenilor care s-au distins într-un fel sau altul. Interesant ni se pare astăzi portretul unui șef de trib

---

[1]. Virgil Cândea (v. *Viața românească*, XVI, 1963) vede în Nicolae Milescu pe cel dintâi autor al operei filozofice tipărită în românește. E vorba de scrierea intitulată de spătar *Pentru singurul țiitorul gând*, tălmăcire a lucrării *Despre rațiunea dominantă atribuită* lui Josephus Flavius, dar fiind la origine opera unui anonim din Alexandria secolului I e.n.

[2]. În prefața sa la *Jurnal* (E.P.L., 1962, p. XXIII), Corneliu Bărbulescu citează lucrarea lui D.M. Lebedev, *Geografia în Rusia veacului al XVII-lea* (Moscova, 1949), de unde se poate afla că negustori și soli ruși în Siberia din Extremul Orient l-au precedat pe Milescu încă de la începutul secolului al XVII-lea.

Scanned with OKEN Scanner

tungus, Gantimur (numele amintește de *Han-Timur — Chan-Timur — Cantemir*), un om de o statură uriașă, viteaz, bărbat a nouă neveste și tată a unei numeroase progenituri care forma nucleul armatei tribului respectiv, bine organizată și înarmată. E descris cu lux de amănunte marele zid chinezesc, cu tot istoricul lui, se relatează, treptat, pe măsura apropierii de Pekin, tot ce trebuia știut despre teritoriile și moravurile chinezilor, grija raportorului fiind aceea de a informa cât mai exact pe patronii săi. Principalul mijloc de comunicare al ambasadorului cu localnicii a fost găsit în persoana unor europeni, misionari iezuiți (în primul rând olandezul Verbiest[1], cum s-a putut deduce), servind de tălmaci cu marii mandarini ai curții, oameni deosebit de suspicioși cât privește misiunea Milescului, gata să torpileze orice tentativă diplomatică, în cazul în care trimisul țarului ar fi voit să comunice cu împăratul peste capul lor. Sunt relatate minuțios nenumăratele întâlniri și hărțuieli ale solului cu așa-numitul „askaniama" (deținătorul celui de-al patrulea rang în ierarhia funcționarilor administrativi ai curții de la Pekin), despre modul cum trebuia să fie înmânată scrisoarea țarului Rusiei către „bogdihanul" Chinei. Milescu voia cu toată tăria să o prezinte personal, în timp ce camarila mandarinilor ținea să știe în prealabil ce conține acel document. Formalități de protocol extrem de complicate, și de o parte și de alta, par a fi tot atâtea paravane de după care pândesc interese politice. Darurile Moscovei către chinezi ei le consideră pur și simplu ca un tribut, datorat de cel mai mic celui mai puternic, în timp ce solul rus nu încetează să-i convingă de măreția țarului Rusiei, de marea întindere de pământ și de mulțimea noroadelor pe care le stăpânește. Tradusă prin intermediul iezuitului Verbiest, cu care Milescu — de ar fi să-l credem — are și unele mici convorbiri necenzurate de mandarini, scrisoarea nu e prezentată împăratului chinez decât după multe tergiversări, timp în care solia întreagă e ținută la popreală, aproape ca la închisoare. De tot interesul sunt astăzi însemnările din *Jurnal* ce ne pot da o idee despre modul de viață din capitala Chinei în ultimul sfert de veac al XVII-lea: aptitudinile negustorești ale chinezilor (căci solia rusească, lucru demn de menționat, aducea o serie de mostre de mărfuri), tocmirea îndelungată asupra prețurilor, mimarea dezinteresului pentru produsele străine, ritualul băutului ceaiului, îmbulzeala de pe străzi, praful stârnit de o furtună, arșita de nesuportat de la finele lunii mai și începutul lui iunie, întrecerile de înot dintre ruși și chinezi, o mică, improvizată, reprezentație muzicală dată de cei veniți etc. La urmă, spre a le face pe plac chinezilor, ambasadorul se lasă și pictat, în costumul său de gală, „cu feregeaua, cu caftanul brodat cu fir și căciula de boier", pozând cu stoicism în fața zugravului și răbdând căldura caniculară. Se vede că mandarinii mai născociseră un mijloc de amânare a audienței, pretextând că împăratul dorea să vadă cum arată la chip solul rusesc, mai înainte de a-l primi. Tutela miniștrilor asupra monarhului s-ar putea explica și prin tinerețea lipsită de experiență a acestuia, „hanul" sau „bogdihanul" Kan-Hi, fiu al lui Sun-Hi-Han, având pe atunci numai 23 de ani.

De o importanță cu totul specială pentru istoria diplomației din toate timpurile și din toate locurile este relatarea împrejurărilor în care a avut loc audiența,

[1]. Ferdinand Verbiest, matematician, astronom și misionar iezuit în China — unde, după lungi eforturi, ajunge să ocupe funcții înalte la curtea hanilor — s-a născut la 29 octombrie 1623, în Belgia, și a murit la Pekin, în 28 ianuarie 1688. Era deci cu 13 ani mai vârstnic decât Milescu și se afla — în momentul sosirii ambasadorului țarilor — de aproape 20 de ani în China.

Scanned with OKEN Scanner

ceremoniile nesfârșite și fastul complicat, cu totul ieșite din comun. Împăratul stătea pe un fel de postament, înconjurat de trei sute de curteni în costume de gală, iar solul nu avea voie să se apropie la o distanță mai mică de „vreo opt sajeni și jumătate" (circa 20 m), astfel încât interpretul trebuia să facă naveta de la un grup la altul. Întrebările puse lui Milescu de către împăratul Chinei — studiate de mai înainte și, se poate deduce, cenzurate cu strășnicie de mandarini — sunt de o banalitate dezarmantă, privind sănătatea țarului, vârsta, statura etc. și sunt formulate cu ocolișurile și falsele adulații dintotdeauna ale diplomației. Răspunsurile solului de asemeni. Iată o mică mostră:

„Marele stăpân al întregii împărății chineze, hanul, întreabă dacă măria sa stăpânul tuturor rușilor, țarul alb, se află bine și sănătos. Solul a răspuns: Din mila lui Dumnezeu, măria sa țarul și marele cneaz Alexei Mihailovici, stăpânul întregii Rusii mari, mici și albe, când am plecat de la măria sa, atunci se afla în marea și slăvita sa împărăție în bună sănătate și în fericită stăpânire și dorește măriei sale înălțatului împărat, bogdihanului, la fel sănătate îndelungată și fericită stăpânire ca unui vecin preaiubit și prieten"[1].

De interes istoric mai mare încă sunt descrierile privind decorul de epocă. Arhitectura palatului imperial de la Pekin impresionează prin somptuozitate extrem-orientală, cumva paginile Milescului amintind de cele ale lui Dimitrie Cantemir din *Istoria ieroglifică*, deosebirea fiind că aici imaginația trebuie exclusă cu desăvârșire:

„Au ajuns în sala în care se află tronul hanului, o sală foarte mare, clădită din cărămidă. În înălțime sala are doisprezece sajeni și acoperișul se sprijină pe stâlpi de lemn așezați pe două rânduri, optsprezece în totul, din care patru stâlpi erau auriți, iar ceilalți vopsiți în roșu. Grosimea acelor stâlpi e cât i-ar prinde în brațe doi oameni, iar tavanul are ciopliturі măestrite și e lucrat cu zugrăveli și poleială de aur. În mijlocul acestei încăperi, în fața tronului hanului, au pus un lampadar de cristal. Locul unde șade hanul este făcut din lemn cioplit și poleit cu aur. Postamentul este foarte larg și are multe scări, după moda turcească, iar pe podeaua încăperii sunt așternute covoare mari în toate culorile. În fața postamentului hanului, de amândouă părțile, se văd uși care dau în coridoare. Trecând prin această încăpere au ieșit iară pe o terasă de unde au văzut munți înalți și grădini în care erau foișoare ale hanului și dincolo de terasa marelui foișor se afla un altul mai mic și rotund..." [2]

Cu minuție și mare conștiinciozitate este descrisă costumația hanului și a suitei sale, raportorul notând și câteva detalii portretistice:

„Pe dedesubt purta un caftan azuriu, iar pe deasupra, asemenea mandarinilor, avea o haină neagră brodată cu aur, iar pălăria asemănătoare cu a lor, însă în față avea agățată o podoabă de mărgăritar mare cât o nucă mai mică, iar la gât avea șiraguri de mărgăritare cu boabe de o mărime deosebită. Mandarinii și sfetnicii lui toți purtau la gât bucățele de lemn și fildeș amestecate cu coral roșu. Pe locul unde era așezat hanul un tiusak (= pernă, n.n.) de tafta azurie. Hanul era de statura mijlocie, cu fața foarte ciupită de vărsat și negricioasă, buzele de culoare închisă, în vârstă de 23 de ani"[3].

Dacă *Jurnalul* are o importanță precumpănitor documentară, cealaltă lucrare a lui Nicolae Milescu, *Descrierea Chinei*, elaborată concomitent cu prima, are o valoare mai mult literară, cu toate că, în cea mai mare parte a ei, este o compilație

[1] *Jurnal de călătorie în China, ed. cit.*, p. 347.
[2] *Ibidem*, p. 345.
[3] *Ibidem*, p. 348.

Scanned with OKEN Scanner

după o serie de sinologi anteriori[1]. Scopul fusese o dare de seamă în legătură cu stările de lucruri din marea împărăție a Extremului Orient. Descrierile, firește, sunt aici și mai abundente, însă interesul operei stă de astă dată în modul cum imaginația autorului știe să sintetizeze știrile culese din cărți, confruntându-le cu cele ce însuși văzuse, cultivând cu bună știință elementul de senzație, exoticul ce trebuia să surprindă pe cititorul european. Istețimea chinezilor — mari meșteri în arta broderiilor, a porțelanurilor, a sculpturilor în materiale scumpe, inventatori ai tiparului, descoperitori ai prafului de pușcă etc. — merge până acolo încât ei au putut să domesticească și să dreseze cormoranii spre a prinde pește în folosul omului. În apropiere de orașul Sigan trăiesc lilieci mari cât găinile, chinezii mâncându-i „cu mai multă poftă decât orice alte bucate"[2] . Tot pe acolo „crește un soi de iarbă pe care, dacă o mănâncă cineva îndată îl alungă orice mâhnire și îi produce bucurie și râs". În munții vecini se află un izvor cu apă limpede, dar de o natură foarte ciudată: „căci deși nu este prea adânc, cu toate acestea la fund apa este atât de fierbinte încât nu poți ține mâna în ea, iar deasupra este atât de rece încât iarăși mâna omului nu poate s-a îndure". În regiunea Inkheu, iarăși, crește o iarbă miraculoasă din care dacă bea cineva o fiertură i se prelungește viața, întinerirea producându-se văzând cu ochii și constând în înnegrirea părului la cei bătrâni[3]. În apele din prejma orașului Koaheu trăiește un pește monstruos, „cu patru capete și șase picioare [...] împroșcând mărgăritare", precum și o „jivină cu cap de pasăre și cu coadă de pește în care se găsesc pietre scumpe"[4]. „Poetic" rămâne mitul păsării numită *tunhoafung*, trăitoare în orașul Hingtu din ținutul Honan, în strânsă simbioză cu o floare:

„În oraș se găsește o păsărică foarte frumoasă și foarte ciudată, care nu se prăsește ca toate celelalte păsări, ci se naște dintr-o floare minunată ce se numeste tunhoa, iar pasărea tunhoafung; ciocul îi este roșu ca miniul de plumb, corpul ei este minunat înflorat cu toate culorile. Pasărea trăiește atât cât ține și floarea ei pe copac, iar când zboară, atunci ți se pare că nu pasărea, ci floarea își ia zborul"[5].

Informația era compilată după Martinius, însă maniera descrierii la Milescu dovedește multă sensibilitate[6].

---

[1] În afară de rapoartele călătorilor ruși care l-au precedat în China, consultate de Milescu în arhivele de la Posolski Prikaz, el a mai folosit, pentru *Descrierea Chinei*, o serie întreagă de alte surse, în primul rând *Atlas sinensis* și *De Bello Tartarico*, ale misionarului iezuit Martinius Martini, tipărite la Amsterdam cu aproximativ 20 de ani mai înainte. În bibliografia întocmită de Corneliu Bărbulescu (*op. cit.*) mai sunt citați N. Trigauti cu *De regni Chinensis Descriptio*, 1635, J. Nieuhoff, cu un raport privind activitatea unei ambasade a companiilor olandeze (*L'Ambassade de la companie orientale des Provinces unies vers l'empereur de la Chine au grand Cham de Tartarie, faite par les mrs. Pierre de Goyer et Iacob de Keiser*, Leyda, 1665), Ath. Kircher, cu *China monumentis qua sacris qua profanis nec non vartis naturae et artis spectaculis, aliarumque rerum memoriabilium argumentis illustrata*, Amsterdam, 1667, Gabriel de Magalhaens (rudă cu celebrul navigator), cu o *Nouă descriere a Chinei*, în latină, pe care Milescu ar fi consultat-o într-o copie manuscrisă, primită chiar de la autorul aflat și el în China pe atunci etc. Între alți europeni care au precedat mai îndeaproape pe Milescu în călătoria sa în China — exceptându-l, firește, pe Marco Polo, mai putem aminti pe italianul Matteo Ricci (1552-1610) și pe germanul Johann Adam Johnn von Beer (1591-1660).

[2] *Descrierea Chinei, ed. cit.*, p. 100

[3] *Ibidem*, p. 139.

[4] *Ibidem*, p. 204.

[5] *Ibidem*, p. 125.

[6] Unul dintre ultimii sinologi francezi, Charles Commeaux, comentează în felul următor această curioasă informație a lui Martini: „Le père Martini note la présence, aux environs, d'un oiseau peu connu que la légende populaire prétende issu d'une fleur locale. Oiseau butineur, peut-être, si ce n'est pas une pure création de l'esprit". (Ch. C., *La vie quotidienne en Chine sous les Mandchous*, Paris, Hachette, 1970, p. 21).

Scanned with OKEN Scanner

Pe drumul înapoierii sale din misiune, încă de la Eniseisk, în ziua de 7 iunie 1677, Milescu fu întâmpinat de vameșii împărătești cu porunca de a preda toate bunurile ce le avea asupra sa, chiar și pe cele personale. Țarul Alexei Mihailovici murise între timp și în locul lui fusese înscăunat fiul său Theodor, în vârstă de numai 14 ani, susținut de un partid defavorabil cărturarului întors din ambasada din China. Dizgrația nu dură însă multă vreme și Milescu își recâștigă postul de la Departamentul externelor, la Posolski Prikaz, datorită relațiilor pe care le avea și prestigiului de mare savant de care se bucura în ochii tuturor, pe măsură ce se apropia de bătrânețe. Însuși țarul Theodor îi dădea însărcinarea, printre altele, de a scrie o *Introducere la cartea istoriei*, unde trebuia să se arate perspectivele mărețe ale dezvoltării Rusiei. Neculce face afirmația, demnă de crezare, că Milescu ar fi fost și profesorul țareviciului Petru Cerkaski, viitorul Petru cel Mare, frate vitreg după mamă al țarului Theodor.

Faima umanistului crescu însă considerabil mai ales după moarte, survenită în 1708, la 72 de ani, și ea se datorează în primul rând operei sinologului, consultată de absolut toți cei care aveau a se informa într-un fel oarecare despre marele popor din răsăritul Asiei. Originea moldo-valahă a cărturarului, afirmată cu mândrie de el însuși când se ivea prilejul, era cunoscută în cercurile savanților europeni ai veacului al XVIII-lea, veac pe care, în anume chip, Milescu îl inaugura, prin modul său de viață și prin activitatea sa de intelectual manifestat pe planuri multiple. Nu și-a uitat niciodată patria de origine, căreia, în tinerețe, îi dăruise câteva scrieri îndeajuns de importante, cum am văzut. Când, în 1679, mitropolitul Dosoftei al Moldovei îi cerea ajutor pentru înființarea unei tipografii la Iași, Nicolae Milescu Spătarul răspundea de îndată, aducând astfel lumină în orașul copilăriei și primilor săi ani de școală.

ACTUL OFICIAL DE NAȘTERE A LIMBII ROMÂNE LITERARE: BIBLIA DE LA BUCUREȘTI

Când afirmăm că limba română s-a introdus în cancelariile domnești și în biserică abia către sfârșitul secolului al XVII-lea, înlocuind oficiala slavonă, facem numai o constatare de ordin general. Revenind cu precizări, vom observa că, cel puțin în serviciul liturgic propriu-zis, limba română nu a înlocuit slavona în timpul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu, cum s-a crezut o vreme, și nici măcar în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino. E drept, prejudecata caracterului „sfânt" al slavonei începuse a fi înlăturată încă de pe la mijlocul secolului al XVI-lea, prin lucrările lui Coresi. Însă, tocmai în momentul când românii s-ar fi putut afla pe punctul de a introduce limba națională în biserică — în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, chiar câteva decenii mai încoace — s-a ivit, mai cu seamă în Muntenia, pericolul influenței grecești. Binefăcătoare în câteva privințe pentru dezvoltarea culturii românești, precum se știe, această influență, reprezentată în mare măsură de cărturari călugări veniți de dincolo de Dunăre, ar fi putut impune înlocuirea slavonei prin limba greacă. În consecință, pare probabilă ipoteza ca ierarhii bisericii ortodoxe și domnitorii țărilor române să fi sprijinit, pentru moment, un reviriment al slavonismului — cum s-a putut constata mai ales sub domnia lui

Scanned with OKEN Scanner

Matei Basarab — și din teama ca nu cumva înlăturarea cu totul a vechii limbi de cult să ducă la slăbirea conștiinței unității etnice, atât în Muntenia și Moldova cât și în Transilvania. Ba, am zice, slavona s-a dovedit a fi fost, chiar acum, în primul rând pentru transilvăneni, indiciul cel mai sigur al apartenenței la românism, cu toate că inițiativa traducerii textelor sacre în limba națională le aparținea. Cărturarii ecleziaști moldoveni și munteni au continuat, în secolul al XVII-lea, să adauge textelor coresiene, *Paliei de la Orăștie* și, mai apoi, *Noului Testament de la Bălgrad*, o serie importantă de *Cazanii*, *Psaltiri*, *Evanghelii învățătoare* etc., scrise într-o română din ce în ce mai frumoasă, mai cuprinzătoare și mai cursivă. Însă continuau a face serviciul divin în slavonește, cum se poate dovedi, de o pildă, cu *Liturghia* tipărită la București în 1680, unde numai indicațiile de tipic sunt redactate în românește, textele rugăciunilor fiind lăsate în vechea slavonă. Prefațând cartea, mitropolitul Theodosie scrie:

„Precum și noi acuma pentru folosul cunoscând al neamului nostru, mai vârtos al ceii beserecești, nevoit-am de ciastă dată de am dată lumină Liturghiei [...] fără cât tipicul ei tot de pe izvod grecesc pre orânduiala lui, pre limba noastră am întorsă, pentru ca preoții și diaconii, măcar cât de puțin ar ști, lesne să-s povățuiască... Iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, *nici am vrut, nice am cutezat...*"[1]

Oricât ar părea de curios, astăzi, tipărirea din poruncă domnească a unei *Liturghii* avea, pe timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, o funcție politică și culturală foarte clar marcată. Îndată după cele opt „versuri politice", figurând sub stema țării, urmează *Epistolia dedicatorie* a mitropolitului Theodosie, din care am extras citatul de mai sus. Că mitropolitul lui Șerban și mai apoi al lui Brâncoveanu era un fervent militant pentru unitatea românilor, pentru ridicarea lor la luminile învățăturilor în limba națională reiese și din alte pasaje ale *Epistoliei*, inspirate parcă de stolnicul Constantin Cantacuzino, foarte asemănătoare cu militantismul acestuia din *Istorie*... Traducerea s-a făcut, arată Theodosie, pentru că neînvățătura „și din neînțelegerea limbii pogoară, care noao jalnic și plânguros lucru iaste într-atâta micșorare și călcare a rodului nostru cestui rumânesc, carele odată, și el numărase întru puternicile neamuri și întru tarii oameni să număra." Traducerea se mai făcea și pentru „ca de tot în prafă și în cenușă lucrurile noastre să nu se ducă" și pentru ca „măcar o scântee către atâtea mii ale altora la focuri mari să se vadă zgândărindă, de a lumina dentr-un tăciunași cât de micu."[2]

Nici Antim Ivireanul, urmașul în scaunul metropolitan al lui Theodosie, nu s-a grăbit să introducă româna definitiv în serviciul liturgic, probabil din aceleași rațiuni de ordin politic și național, prea bine știindu-se că nu-i lipseau curajul și

---

[1] *Sfânta și dumnezeiasca Liturghie*, București, 1680, Cf. și B.R.V., op. cit., vol.I., p. 230. Prefața, intitulată *Epistolie* dedicatoare, este semnată *Theodosie Arhiepiscopul Ugrovlahiei*. De remarcat că mitropolitul ține să precizeze într-o notă cum că „Între români ce zicem, cuprindem și pre moldoveni, că tot dintr-o fântână cură" *(Ibidem)*. Sub condeiul lui apare și cuvântul *patrie*, în aceeași prefață, când se adresează Domnului cu urarea: „și să te adaogă în lungi ani, întărindu-te, fericindu-te și păzindu-te noao și *Patriei*". În notă se explică neologismul prin cuvântul *moșie*. Nu este lipsit de interes să se știe că mitropolitul lui Șerban Cantacuzino, mai apoi și al lui Brîncoveanu, era originar din Transilvania, de la Veștem (cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, Ed. didactică și pedagogică, p. 335), cu stagiul călugăresc făcut însă la Tismana. A fost proteguitorul și sprijinitorul lui Antim Ivireanul, urmașul său imediat în scaun.

[2] *Ibidem*.

Scanned with OKEN Scanner

cultura. Abia sub următorul mitropolit, Damaschin de la Râmnic (mort în 1725), un om de carte și acesta, slavona a fost înlăturată din biserică pentru totdeauna. Paralel însă cu această politică prudentă a căutării momentului celui mai favorabil înlocuirii definitive a slavonei prin limba română în biserică, activitatea traducătorilor a sporit mereu de la Coresi încoace, pe tot parcursul secolului al XVII-lea. Cunoștințele de grecească din ce în ce mai avansate printre cărturarii români, au dus la traduceri de texte sacre după izvoarele directe. Însă principiul „înțelegerii" pe românește a acestor texte, impus încă din vremea diaconului de la Brașov, era urmat îndeaproape.

Semnificativă rămâne în această privință și *Evanghelia* de la 1682, apărută la București, întocmită de Iordache Cantacuzino vel-stolnic, fratele Domnului Șerban, cum reiese foarte clar din prefață:

„Io Șerban Cantacuzino Basarab Voevod. Din mila lui Dumnezeu domn și oblăduitoriu Țării Rumânești. Tuturor celor ce să va întâmpla a ceti, întru Domnul să se bucure [...] poruncit-am fratelui nostru Iordache Cantacuzino, vel-stolnic, de o au îndreptat și o au așezat precum umblă cea elinească [...] spre mai aleasă *înțelegere* (s.n.) a limbii rumânești."[1]

Sub patronajul însă al lui Șerban Cantacuzino — una dintre cele mai proeminente figuri de domnitori din câte am avut, perfect conștient de unitatea de neam a tuturor românilor, personalitate puternică și om de acțiune, cu ochiul permanent ațintit asupra posibilităților de eliberare de sub jugul otoman multisecular, ambițios și făuritori de planuri politice mărețe, cumva peste măsura îngăduită de împrejurări — are loc și prima traducere integrală a *Bibliei* în românește. Lucrarea, capitală pentru evoluția în timp a culturii naționale, adevăratul act oficial de naștere a limbii române literare, asemeni, cum s-a mai spus, *Bibliei* lui Luther de la 1531, pentru cea germană, se face după izvoare grecești și, cum se spune în prefață, cu supravegherea mitropolitului Ghermanos de Nisis, „prea înțeleptul cel dintru dascali ales și arhiereu."[2] Lucrul extrem de important însă, învățatului constantinopolitan (Ghermanos fusese rectorul Academiei grecești din Constantinopol și apoi, adus în țară de Șerban Cantacuzino, conducătorul Academiei din București) — care, murind între timp, n-a prezidat lucrarea decât la început — i s-au adăugat alții, „de ai noștri, oameni ai locului", români adică, „pedepsiți întru a noastră limbă", nu numai în cea elinească, „carii luând lumină și dentr-alte izvoare vechi și alăturându-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezău o au săvârșit precum să vede."[3]

---

[1] B.R.V., *op. cit.*, p. 246.

[2] B.R.V., *op. cit*, p. 280-291: prefața. Deosebit de caracteristic ni se pare a fi titlul complet al *Bibliei de la București*, zisă și *Biblia lui Șerban*. Din modul cum este formulat reiese clar continuarea lucrării și desăvârșirea ei sub domnia lui Constantin Brîncoveanu, care și din acest punct de vedere a înțeles să urmeze politica culturală începută de unchiul său, cartea fiind plănuită ca un dar făcut „neamului rumânesc" de pretutindeni:

„BIBLIA, adecă dumnezeiasca scriptură ale cei vechi și ale cei noao leage, toate care s-au tălmăcit dupre limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești, cu porunca prea bunului creștin și luminatului domn Ioan Șărban Cantacuzino Bassarab Voevod și cu îndemnul dumnealui Constantin Brîncoveanul marele logofăt, nepotul de soră al Măriei Sale, carele, după preaslăvirea acestui mai sus pomenit domn, puternicul Dumnezeu, din alegerea a toatei țări rumânești, pre dumnealui l-au coronat cu domnia și stăpânirea a toată Țara Ugrovlahiei. Și întru zilele Măriei Sale s-au săvârșit acest dumnezeiesc lucru. Tipăritu-s-au întâiu în scaunul mitropoliei Bucureștilor, în vremea păstoriei prea sfântului părinte chir Theodosie mitropolitul țării și ierarh laturilor. Și pentru cea de obște priință s-au dăruit neamului rumânesc..."

[3] *Ibidem.*

Dintre acei „ai noștri" sunt menționați cu numele numai frații Șerban și Radu Greceanu, precum și Mitrofan episcopul de Huși, ca „a tot meșteșugul tipografiei și îndreptării cuvintelor rumânești ostenitoriu."[1] Însă textul nu mai lasă nici o îndoială că la mijloc e vorba de un număr relativ mare de colaboratori: „Iată cu nevoința și îndreptarea *celor ce s-au întâmplat dascăli* și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dentru slugile Măriei Sale, Șerban biv, 2. Logofet i brat ego Radul Log." Prima parte a prefeței vine ca din partea lui Șerban Cantacuzino, cea de a doua e semnată — desigur în vederea autorității operei și solemnității momentului — de Dosithei partiarhul Ierusalimului și nu este deloc exclus ca să vedem o intervenție a stolnicului Constantin Cantacuzino, supraveghetorul lucrărilor. Sunt chiar aici, amintite, după Chalcocondil, vitejiile de altădată, ale românilor, ale Basarabilor Dan și Vlad, împotriva turcilor conduși de sultanul Murat, din timpul „când domnia Țării Rumânești biruia până la Marea Neagră, de vreme ce și cetatea Chiliei au fost de Țara Rumânească."[2] Ca atare *Sfânta Scriptură*, adusă pe românește, era destinată luminării neamului întreg: „și o pui în sfeșnic, ca să lumineze celor den casă ai bisericii norodului românilor, moldovenilor și ugrovlahilor."[3] În sfârșit, opera nu venea din trufie, cum se întâmplase cu tălmăcirea lui Ulfila „episcopul gotthilor" și cu altele: „ci o au tălmăcit spre limba cea de moșie a locului, nu spre trufă precum acelea, ce pentru mântuirea noroadelor și duhovnicească hrană credincioșilor."[4]

Înaintea tuturor marilor cărți ale limbii române, *Biblia de la București* ne apare ca un produs al unor factori spirituali și de cultură proveniți de pe întreg teritoriul național, întruniți armonic într-un timp și într-un loc cu deosebire propice edificării primului ei moment definitoriu. Frații Radu și Șerban Greceanu, cărturari de frunte în vremea lor[5] — ajutați și de alți „dascăli" ai timpului, și conduși îndeaproape de învățatul stolnic Constantin Cantacuzino, „luând lumină" și „dentr-alte izvoade vechi" — cum se spune în prefață — au utilizat mai tot ce se lucrase în materie de traduceri biblice până la dânșii: textele maramureșene, trecute prin condeiul modelator al lui Coresi, *Palia de la Orăștie* (cu cele două cărți ale *Vechiului Testament, Geneza* și *Exhodul*), *Noul Testament de la Bălgrad*, desigur și *Evangheliarul* lui Iordache Cantacuzino, tipărit la București în 1682. Deloc neimportant este mai ales aportul „moldovenesc" la acest monument al limbii române din epoca lui Brâncoveanu, dat fiind că printre izvoadele de bază ale

---

[1] Mitrofan, fost episcop de Huși și colaborator tipograf al lui Dosoftei (Vezi: N. Iorga, *op. cit.*, p. 336), s-a distins mai cu seamă ca episcop de Buzău. Încă din 1691 instalase aici o tipografie unde multiplica importanta lucrare a lui Petru Movilă, *Pravoslavnica mărturisire și Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*, tradusă de Radu Greceanu, cu care colaborase, cum am văzut, și la tipărirea *Bibliei* de la 1688.

La înțelegerea dificultăților legate de opera lor de traducători ne invită, cu o admirabilă, demnă modestie, înșiși autorii, în frunte cu Mitrofan, în această notă finală: „... unde vei afla niscare lunecături in lucrul acesta al nostru să nu blestemi, ce ca un bun și cu bună inemă indireptează și nu ne pune întru ponos, ce iartă, că și noi suntem oameni, asemenea pătimași ținuți de slabă fire [...] că pre cât am putut cu nevoință am lucrat, și pre cum am aflat la izvod așa am dat și în tipariu..." (p.291).

[2] *B.R.V., op. cit.*, p. 288.

[3] *Ibidem*, p. 289.

[4] *Ibidem*, p. 290.

[5] Despre Radu Greceanu am vorbit în cadrul secțiunii destinate cronicarilor munteni. (Vezi *supra*).

Scanned with OKEN Scanner

tălmăcitorilor s-a aflat o traducere manuscrisă a *Bibliei* făcută de spătarul Nicolae Milescu, după versiunea grecească (Septuaginta) tipărită la Frankfurt în 1597, voluminosul caiet fiind încredințat de către autorul însuși domnitorului Șerban Cantacuzino, la Constantinopol.[1]

Asemeni lui Dumitrie Cantemir, peste aproape două decenii, dar și lui Ion Budai Deleanu, mai încoace cu o sută de ani, traducătorii arată a fi fost în câteva cazuri „cu nevoie [...] pentru strimtarea limbii rumânești", mai cu seamă atunci când lipseau termeni corespunzători. Procedând ca și mitropolitul Simion Ștefan, la 1648, au fost lăsate „precum să citească la cea elinească" denumirile de pietre prețioase, de pildă, unele neizbutind să dăinuie: *sardion, topazion, smaragd, antrax, iaspis, tighierien, ahatis, amethistos, hriselihes, viriliem, enihien.*

Nu-i drept să spunem că N. Iorga și N. Cartojan ar fi „supraevaluat" *Biblia de la București* în ceea ce privește aportul ei pentru limba literară românească. Având, prin forța împrejurărilor, un caracter, așa-zicând „colectiv", opera nu putea fi unitară, perfect armonioasă sub raportul fonetic, cum este, de exemplu, *Cazania*

---

[1] Manuscrisul lui Milescu s-a pierdut dar existența lui nu poate fi pusă la îndoială. Lucrul a fost demonstrat mai întâi de Hasdeu, în *Viața, faptele și ideile lui Nicolau din Milesci* în *Traian*, 1870, nr. 7 și următ.) pe baza unei însemnări descoperite pe o carte de la Mânăstirea Neamț, unde un cuvios Paisie scrisese: „În zilele lui Ștefan Gheorghe Voievod s-au întâmplat de au mers la Mânăstirea Neamțului și Nicolae Grămăticul, fratele lui Postolache Milescu, căruia i-au tăiat nasul Ștefan Voievod, carele au tălmăcit Biblia din limba elinească pre limba românească, când au fost la Constantinopol capuchehaia lui Grigore Voevod, domnul Țării Românești, pre care scriere o au dat-o în tipar Șerban Voevod Cantacuzino, domnul Țării Românești". În același sens vine și un pasaj dintr-o tipăritură apărută la Hamburg în 1730, a lui Dimitrie Procopiu din Moscopole (relațiile Spătarului Milescu cu românii și grecii sud-dunăreni erau frecvente), intitulată *Succinta eruditionum superioris saeculi Recensio conscripta mense a Junio anno Christi 1720, transmisso Bucaresto et nume primum edita cum latina versione*, unde se spune textual: „Nicolaus ex Moldavia ducis Moldaviae Protospatharius sive prim armiger [...] Sacras Scripturas ex graeca in vernaculam Dacorum et Hungarorum linguam transtulit quam in eclesis ipsorum usque quaque legi obtinuit usus". Prin 1915, Ion Bianu achiziționa pentru Biblioteca Academiei Române un manuscris vechi (nr. 4389) conținând traducerea câtorva părți ale *Vechiului Testament*. În Cuvântul înainte al opusculului se înseamnă că autorul ar fi „Nicolae Spătarul Moldovean, dascal și învățat în limba elinească [...] care l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce s-au tipărit la Frangfort..." (v. N. Iorga, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1867 a lui Nicolae Milescu, Analele Acad. rom.*, mem. sect. ist. seria II, tom. XXXVIII 1915 și *La Biblia lui Serban-vodă*, în *Revista istorică*, XXIV, 1938; V și N. Corojan, *Istoria literaturii române vechi* Ed. Fundațiilor, București, 1945, III, pp. 213-217). Curios lucru: în epocă nu se știe nimic de Milescu; Antonio Maria del Chiaro, secretarul lui Brîncoveanu (în *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718) arată pe frații Radu și Șerban Greceanu, ceea ce spune, între alții și Ioan Filtisch, directorul gimnaziului săsesc din Brașov.

De curând, cu ocazia celei de a doua ediții a *Bibliei de la București*, venită după 300 de ani după cea dintâi (v. studiul lui Al. Andriescu la *Monumenta linguae Dacoromanorum, Biblia 1688, Pars I*, Genesis, edit. de Universitatea Al.I. Cuza din Iași și Universitatea Albert-Ludwig Universität — Freiburg, Iași, 1988) argumentele în favoarea Milescului, cel puțin a traducerii *Vechiului Testament*, s-au înmulțit considerabil. Încă din timpul domniei lui Iliaș Alexandru (1666-1668), aflându-se în Moldova, Spătarul avea manuscrisul cu traducerea *Vechiului Testament*. Din ms. 45, Virgil Cîndea reconstituie o parte din *Cuvântul înainte către cititori*, unde se menționează expres autorul traducerii în persoana lui Milescu, acest manuscris fiind *revizuirea* originalului. Această revizuire opinează N.A. Ursu (v. *Dosoftei-necunoscut*, în *Cronica*, XI, 1976, nr. 6 și Dosoftei, *Opere*, p. 512-513) ar fi fost făcută de Dosoftei, la acea dată episcop de Roman, singura persoană indicată, după opinia cercetătorului ieșean, a i se încredința manuscrisul original, și nu Șerban Cantacuzino, cum se credea, Milescu fiind omul de încredere al lui Grigore Ghica (căruia îi va fi capuchehaie la Poartă), aflat deci într-o tabără politică neprietenă Cantacuzinilor. Revizuit de Dosoftei (pentru că

lui Varlaam, scrisă de la început până la sfârșit de o singură mână și fără constrângerile impuse de necesitatea unei tălmăciri riguroase. Impresionantă rămâne însă, pentru timpul la care a fost compusă și în lumina izvoarelor din care s-a constituit scrierea, omogenitatea sistemului morfologic și diversitatea în unitate a vocabularului, bizuit pe introducerea unui foarte mare număr de cuvinte populare, cu o prea vizibilă scădere a elementului slav în favoarea celui latinesc. Această pentru că tălmăcitorii s-au condus permanent după ideea că textul trebuie să fie accesibil românilor din toate cele trei provincii. Cartea, răspândită îndată după tipărire pe întreg teritoriul locuit de români (Brâncoveanu poseda tactul politic, interesul, dar și mijloacele materiale să facă aceasta), s-a dovedit a avea o mare influență asupra dezvoltării ulterioare a scrisului românesc, sensul formării unor norme care încă începând cu Coresi puneau în centrul atenției graiul muntenesc. Astfel, și din acest punct de vedere, Țara Românească, cu capitala ei, București, au devenit, prin chiar *Biblia*, centrul principal de înrudire a spiritualității naționale manifestat prin limbă și prin credință. Dăm mai jos câteva exemple:

„Cuvintele Eclisiastului fiiului lui David împăratului lui Israil din Ierusalim.
Deșărtăciunea deșertăciunelor, zis-au Eclisiastul, deșărtăciunea deșărtăciunilor, toate sunt. deșertăciuni.
Ce prisosește omului din toată osteneala sa, care se ostenește supt soare?
Neam trece și neam vine, și pământul în veac stă."

Și corespondentul lui din *Biblia Sf. Sinod de la 1914*, cu marcarea modificărilor ce s-au putut produce:

„Cuvintele Eclesiastului *fiul* lui David *împăratul* lui Israil din Ierusalim.
Deșertăciunea deșertăciunilor *a zis* Eclisiastul, deșertăciunea deșertăciunilor, toate *sunt* deșertăciune.
Ce prisosește omului din toată osteneala sa, care *se trudește* supt soare?
Neam trece și neam vine, și pământul în veac stă."[1]

Deosebit de instructiv era, cum s-a văzut,[2] studiul comparativ al unui fragment din *psalmul 101*, în evoluția lui prin patru redacții: *Psaltirea Șcheiană*, *Psaltirea de la 1570* a lui Coresi, *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (1673) și *Biblia de la 1688*. Exceptând „poetizarea" lui Dosoftei, cumva mai deosebită, celelalte trei reprezintă tot atâtea trepte ale limbii române literare „coborând" din îndepărtatul

---

traducerea se făcuse prea în grabă și, mai ales, pentru că se făcuse după un izvod „protestant", o confruntare cu o versiune slavonă impunându-se), manuscrisul urma să apară la Iași (v. și Doru Mihăiescu, *Considerații asupra activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși, în Mitropolia Moldovei și Sucevei*, LV, 1979, nr. 3-6, p. 3 și următ.); v. și revenire a aceluiași, în *Ibidem*, 1985). Așadar, din studierea ms. 45 (aflat în depozitul Bibliotecii Filialei Academiei din Cluj) ar reieși că cel original și pierdut acum al Milescului a fost trimis mai întâi în Moldova, pe o „filieră eclesiastică", cel care l-ar fi încredințat lui Dosoftei, spre revizuire, fiind mitropolitul Sava I al Moldovei care, la rându-i, l-ar fi primit de la mitropolitul Ugrovlahiei (Țării Românești) Teodosie Veștemeanul. În fine, netipărindu-se la Iași, din cine știe ce pricini, aducătorul traducerii revizuite la București ar fi fost Mitrofan episcopul de Huși, cel care a executat și tipărirea, lucru foarte sigur de astă dată.

[1] Respectiv: evitarea repetării acordului genitival *fiului... împăratului*, a inversiunii *zis-au* devenită *au zis*, latinismul *sunt*, *se ostenește* înlocuit cu *se trudește*, crezut a fi mai potrivit când cu două cuvinte mai înainte apărea substantivul *osteneală*.

[2] Vezi *supra*, cap. Dosoftei.

Scanned with OKEN Scanner

Maramureș (începutul sec. XVI), prin Brașov (1570), până la București (1688). Redactorii *Bibliei* par a fi înțeles pe deplin ceea ce numim astăzi „poezia prozei". Psalmul lui David 50, de exemplu, se constituie în cadențe perfecte (superioare, în absolut, versurilor lui Dosoftei). Aceasta pentru că rugăciunea de pocăință a împăratului proorocului și poetului antic — după ce păcătuise cu soția generalului său, Urie — a fost spusă de foarte multe ori, „utilizată", până la modelarea perfectă cu spiritul limbii, șlefuită ca o piesă folclorică. Cezurile, accentele tari și accentele slabe cad exact la locurile hotărâte de mișcarea lirică armonizată cu mișcarea frazei:

„Inimă curată zidește întru mine, Dumnezeule, și Duh drept înoiește întru cele
dinlăuntru ale mele,
Nu mă lepăda de la fața ta, și Duhul tău cel Sfânt nu-l lua de la mine.
Dea-mi mie bucuria mântuirii și cu Duhul stăpânitoriu mă întărește.
Învăța-voi pre cei fără de lege căile tale, și cei necredincioși la tine să vor întoarce.
Izbăvește-mă de sângiuri, Dumnezeule, Dumnezeul mântuirii mele;
bucura-să-vă limba mea de dreptatea ta;
Doamne buzele mele vei deschide și din gura mea va veni lauda ta..."

În narațiune, presimțind parcă dezideratul lui Boileau — „Soyez vifs et pressés dans vos narrations" — textul *Bibliei de la București* excelează prin conciziune și rapiditate. Enunțurile, în propoziții simple, scurte, contrase la maximum, se succedă în chipul cel mai firesc cu putință, conduse de iterativele și particulele deictice din vorbirea de toate zilele: *iată, și îndată, deci, iară* etc. Nazarineanul, înfățișând mulțimii parabola semănătorului pare sublim în simplitatea cu care spune ceva știut de toată lumea dar uitat, redescoperit cu uimire copilărească, până la completa depersonalizare. Transcriem versiunea după Matei:

„Iată au eșit sămănătorul să samene:
Și sămănând el, *unele* au căzut lângă cale și au venit paserile și le-au mâncat.
Iară altele au căzut pre pietri unde nu avea pământ mult și *îndată* au răsărit
pentru că nu era afund pământul.
Deci răsărind soarele s-au vestejit, și pentru că nu avea rădăcini s-au uscat,
Iară altele au căzut în spini, *și* au crescut spinii *și* le-au înecat.
Iară altele au căzut în pământ bun, și au dat roadă, *una* o sută, *iară alta* șaizeci,
iară alta treizeci.
Cel ce are urechi de auzit să audă."

Monumental, impunător cum nu fusese altă carte românească până acum, ireproșabil sub raportul execuției tipografice, infoliul apărut la București în 1688 reprezintă o piatră de hotar în cultura românească, tot atât de importantă și poate mai trainică chiar, decât Potlogii, Horezul și Palatul de la Mogoșoaia, opere profund definitorii pentru epoca lui Constantin Brâncoveanu.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO

Stolnicul Constantin Cantacuzino, născut pe la 1640, mai curând după această dată, era cel de-al treilea fiu al marelui postelnic Constantin, venit în țară înainte de 1625, probabil sub Radu Mihnea. (Avea să ajungă unul din marii dregători și sfetnici ai lui Matei Basarab, dar va sfârși tragic, sugrumat la 1663, în trapezăria de

Scanned with OKEN Scanner

la Snagov, din ordinul lui Grigore Ghica și la incitațiile Bălenilor, partida politică adversă.) Era nepotul lui Andronic Cantacuzino Țarigrădeanul, cel care ajutase pe Mihai Viteazul să ia tronul Țării Românești, și strănepotul direct al lui Mihail Cantacuzino, cel spânzurat de turci la Istambul în 1578. Mamă îi era Elina, fiica lui Radu Șerban-vodă (1602-1611). Frații îi sunt: Șerban (născut la 1634, domn al Țării Românești de la 1678 până la 1688, când murea), Drăghici, Mihai, Matei, Iordache, Gheorghe, Stanca, mama lui Constantin Brâncoveanu. Aproape toți frații au avut roluri politice importante în epocă, odată cu celelalte rude apropiate. Postelnicul Constantin, tatăl scriitorului era frate bun cu Cantacuzineștii din Moldova, cu Toma vornicul și Iordache vistierul, acesta din urmă bunic dinspre mamă al lui Ion Neculce, cronicarul. Producem aceste date succinte spre a se vedea ramificarea puternicii familii în cele două țări românești și împământenirea ei cu timpul, până într-atât încât, deși greci la origine, cei mai mulți dintre urmașii Cantacuzinilor vor deveni antigreci și antifanarioți, în luptele politice pentru putere între partidele boierești de la finele sec. al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea.

Stolnicul Constantin Cantacuzino.

Stolnicul însuși a fost unul dintre principalii conducători ai partidei cantacuzinești. După uciderea tatălui său, fugea în Moldova și de acolo mergea la Constantinopol, spre a sonda intențiile Porții. Interpușii lui Grigore Ghica îl arestau și-l surghiuneau în Creta, de unde revenea însă în țară, la 1674, sub Gheorghe Duca.

A fost amestecat în conducerea țării pe tot timpul domniei fratelui său, Șerban, ca de alminteri și în timpul domniei nepotului, Constantin Brâncoveanu. Istoricii care vor să-i apere memoria îl prezintă practicând un înțelept oportunism (N. Iorga) între otomani și imperiali, imperiul turcesc părându-i-se încă puternic și o acțiune fermă în sensul alianței cu nemții, cum plănuia Șerban, riscantă. Adversarii politici din epocă, un Radu Popescu, cronicarul Bălenilor, ori Dimitrie Cantemir, îl arată a fi pus la cale moartea prin otrăvire a lui Șerban. Aceiași, cărora li se adaogă Anton-Maria Del Chiaro, secretarul de limbi străine de la curtea lui Brâncoveanu, îl acuză de detronarea și moartea tragică a domnescului său nepot, cu scopul apucării tronului în favoarea lui Ștefan Cantacuzino, fiul său, al cărui prim sfetnic a fost de asemeni, din martie 1714 până în decembrie 1715. Victimă a intrigilor și el, murea la rându-i, strangulat de turci, împreună cu Ștefan, la 7 iunie 1716.

Scanned with OKEN Scanner

Stolnicul Constantin Cantacuzino a fost însă și un mare savant umanist, cu studii foarte serioase, făcute la Constantinopol (1665-1667) și mai ales la Universitatea din Padova (1667-1669). În 1678, aflându-se în Moldova, punea să i se facă o copie de pe cronica lui Ureche, cea mai veche păstrată până în prezent. Patrona traducerea și editarea *Bibliei de la București*, zisă și *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, apărută în 1688, dând îndrumări și supraveghind lucrarea lui Radu și Șerban Greceanu. Era posesorul unei foarte importante, pentru acea vreme, biblioteci. Coresponda cu regele Jan Sobieski al Poloniei, un prieten al cărturarilor, al lui Miron Costin printre alții și al lui Dosoftei, era prieten cu Alexandru Mavrocordat Exaporitul și cu patriarhul Hrisant Nottara, întreținea legături epistolare cu generalul Veterani, guvernatorul Transilvaniei, și cu generalul austriac contele Ferdinando Marsigli, un erudit geograf și istoric. Este, în sfârșit, autorul *Istoriei Țării Rumânești* și al primei hărți geografice și administrative a țării, publicată la Padova, în 1700: *Harta geografică a prea înaltei domnii a Ungrovlahiei împărțită în șaptesprezece județe, cuprinzând descrierea și desemnul pe care le-a alcătuit prea nobilul, și prea învățatul boier, stolnicul Constantin Cantacuzino.*[1]

Opera principală a stolnicului Constantin Cantacuzino este *Istoria Țării Rumânești*, o lucrare de exact aceeași natură ca și *De neamul moldovenilor...* a lui Miron Costin, care îl precede cu aproximativ 30 de ani, asemănătoare în multe privințe și cu *Hronicul vechimii a romano-moldovlahilor* a lui Dumitrie Cantemir, care îi succede cu peste 20 de ani.[2] Îndemnurile puteau veni de la străbuni, dar și de

---

[1] Bibliografie: *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902; *Operele lui Constantin Cantacuzino*, ediție de N. Iorga, București, 1901; Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Rumânești*, ediție de Dan Simonescu cu o introducere de N. Cartojan, Craiova, 1944; N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*. Al doilea memoriu în *Analele Acad. Rom.*, 1899; C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino*, în *Revista istorică română*, XIII, 1943, p. 1-28; N. Cartojan și Ramiro Ortiz, *Lo stolnic Cantacuzino. Un grande erudito romano a Padova*, București, 1943; *Cronicari munteni*, I, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, studiu introductiv de Eugen Stănescu, București, E.P.L., 1961; Mario Ruffini, *L'Opera culturale di Venezia nell'Oriente europeo nei secoli XVI-XVII et XVIII*, în *Studia Universitas „Babeș-Bolyai"*, Ser. Phil., fasc. II, 1963; Anton-Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718; Virgil Cândea, *Stolnicul între contemporani*, Ed. Științifică, 1971; Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino stolnicul*, Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, Consiliul așezămintelor culturale, București, 1967.

[2] Nicolae Iorga (C. *Istoria lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, E.D.P., 1969, p. 137) indică un document conform căruia stolnicul plănuia *Istoria* sa înainte de 4 martie 1694 și că lucra la ea în prima decadă de după 1700. P.P. Panaitescu (vezi Miron Costin, *Opere*, *ed. cit.*, p. 404) e de părere că *De neamul moldovenilor...* a fost scrisă între 1673 și 1674. Același (în monografia *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Ed. Acad. R.P.R., 1958, p. 228) arată că *Hronicul* lui Cantemir a fost elaborat între 1719 și 1722. *Istoria Țării Rumânești* de stolnicul Constantin Cantacuzino a fost publicată prima dată de G. Ioanid, în *Istoria Moldo-Românieі...*, București, 1858, vol. I, p. 297-376, sub titlul de *Fragmentu dintr-o cronică pre scurtă a românilor*. Acest text a fost apoi reprodus în ediția a II-a (1872-1873, București) a *Cronicilor României...* întocmită de Mihail Kogălniceanu, vol. I, p. 85-126. În 1884, V.A. Ureche semnalează un alt manuscris al cronicii cu titlul de *Istoria Țării Rumânești dintru început*. Numai în anul 1901, prin N. Iorga, lucrarea a fost atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino (vezi *Operele...*, ed. cit.) Ioanid o publicase ca pe o scriere anonimă. În 1873, Hasdeu înclina s-o atribuie spătarului Nicolae Milescu, ca și până de curând, P.V. Haneș (*Glasul bisericii*, 1962, nr. 2). Tot N. Iorga (vezi *Ist. Lit., op. cit.*, p. 141) este de părere că lucrarea stolnicului a fost continuată și dincolo de epoca năvălirii hunilor, unde se oprește manuscrisul cunoscut până în prezent.

Scanned with OKEN Scanner

la moldoveni, care aveau o istorie scrisă mult mai completă și mai bine documentată decât ce se lucrase până acum la munteni, adică cele două letopisețe, ale Cantacuzinilor și Bălenilor. Mai cu seamă precară trebuie să-i fi apărut stolnicului cărturar, în scrierile muntene, dezbaterea în jurul problemei originii românilor. De scrierea lui Miron Costin este posibil să fi auzit, măcar în cele două călătorii ale sale în Moldova, la 1678 și 1694, ori din spusele lui Nicolae Costin (pe care-l putea întâlni la curtea

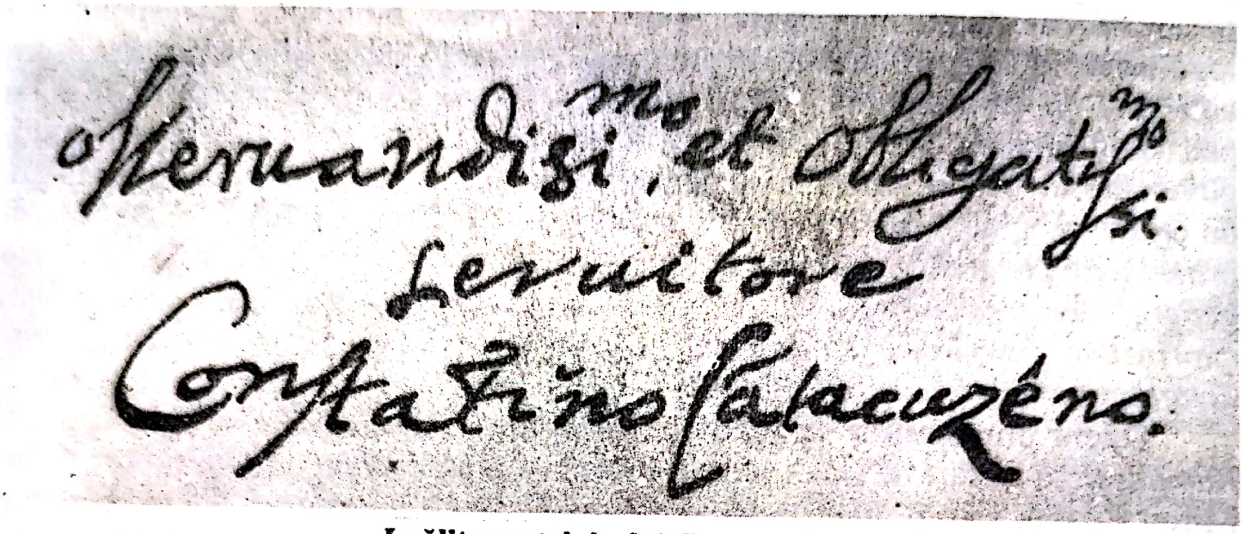

Iscălitura stolnicului Cantacuzino.

lui Brâncoveanu, unde se refugia de teama Cantemireștilor, o dată în 1693, a doua oară în 1700), dar nu este sigur că a avut-o în mână, de vreme ce n-o pomenește între izvoarele sale.

Lucrarea stolnicului (care începe cu dacii și geții, povestește războaiele daco-române, colonizarea Daciei, năvălirile barbare care au urmat, până la huni, încheindu-se cu un portret al lui Atila) este mai larg concepută și documentată mult mai bogat, la surse de mâna întâi, decât aceea a lui Miron Costin. Lărgimea concepției se deduce din titlu chiar, în întregimea lui sunând în felul următor: *Istoria Țării Rumânești întru care să cuprinde numele ei cel dintâi și cine au fost lăcuitorii ei atunci și apoi cine o au mai descălecat și o au stăpânit până și în vremile de acum s-au tras și stă.* Laurențiu Toppeltin de Mediaș, cu lucrarea lui de sinteză asupra transilvănenilor, tipărită la Lyon în 1667, îi este, ca și lui Costin, cunoscut îndeaproape (o obținuse de la fiul Nicolae ori o cumpărase din Polonia, călătorind la Varșovia, în 1674, cu o misiune din partea lui Gheorghe Duca), cum consultați direct erau Bonfinius și Nicolaus Olachus, Flavio Biondo, Callimachus, Cluverius, Carion și mulți alții, bibliotecile din Padova, „noua Atenă", oferind cărturarului posibilitățile de informare foarte cuprinzătoare pentru vremea aceea. Astfel, spre a ne opri la un singur exemplu stolnicul este perfect informat în ceea ce privește cele două războaie dintre Traian și Decebal, Costin știind numai de unul singur, expus în linii generale și acela. Spre deosebire de predecesorul său, stolnicul este un critic foarte sagace al izvoarelor, deplorând lipsa și sărăcia lor, acuzând pe strămoși de „nevrere", în cuvinte mult mai aspre decât în cronica lui Ureche:

„Această dară scădere mare și jale doar într-acest norod al neștiinței și al nevrérei să-l învéțe fiind, iaste pricină, de astăzi, nu numai de râsul altora și de ocară sîntem, ci și orbi, muți, surzi sîntem

de lucrurile și faptele celor mai de demult ce într-acest pământ s-au întâmplat și s-au făcut, cari de nevoie încă le era și ne iaste a le ști, pentru ca să putem și traiul vieții noastre a tocmi. Cum Nafclir în prologul *Hronografului* lui, ce face, zice: că frumos lucru iaste den greșalele altora să tocmim viața noastră și nu ce alții au făcut, să cercăm, ci ce bine făcut va fi, noi a urma să ne punem înainte. Și trebuie să știm ca pe cei buni și vrednici, carii vor fi fost bune faptele lor, să le pomenim bine, și pre ei să-i lăudăm. Iar pre cei răi și făcători de rău, să-i blestemăm și să-i ocărîm, aceea parte alegându-și în lume, cât au trăit, ca să rămâie."[1]

In citatul reprodus mai sus e concentrată toată concepția istoricului militant, a umanistului și patriotului, primul dintre cărturarii munteni cu viziune mai largă asupra istoriei, ca act de cultură menit a justifica existența unui popor printre celelalte popoare ale lumii, ca judecată dreaptă asupra faptelor trecutului, pentru ca în lumina lor să putem proiecta prezentul și viitorul. Pricina pentru care se știu puține lucruri despre trecutul românilor stă, după stolnic, în faptul că țara a părut multora „mică și can laturi" (de când s-a despărțit de Ardeal și de Moldova, cu care fusese altă dată unită), că, în fine, „puțini au fost pământénii acestii țări [...] ca să șază ei să scrie ale patriei lor și să istoriască întâmplările moșiei lor, precum fac alții de ale lor."[2] Iar dacă s-a și scris ceva a fost cu „negrijuire", „netocmit", „încurcat", ori prea „de scurt", „cât mai multă turburare și mirare dă celui ce cetește, decât a ști cevași adevăr dintr-însul."[3]

Realist, am zice, chiar mai practic decât predecesorii lui, cronicarii moldoveni, Ureche și Costin, incomparabil mai lucid și mai sceptic decât Nicolae Costin, iubind adevărul înainte de orice („mai multă și mai mare este rușine a zice minciuna că știe, decât a zice adevărul că nu știe"), stolnicul Constantin Cantacuzino se îndoiește aproape de orice document. De „minciunile" și „basnile" din cântecele populare, ori din *Alexandria* nici nu vrea să audă.[4]

---

[1] Apud ediția Gregorian, vol. I, p. 5. De aici înainte trimitem la aceeași ediție.

Nafclir este istoricul german Johannes Nauclerus (pe numele adevărat Johannes Vergenhans, n. la Würtemberg, între 1425 și 1430, m. la Tübingen în 1510), autor al unei istorii de la facerea lumii până la 1501: *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentatorii*, publicată postum, în 1516. În biblioteca de la Mărgineni a stolnicului s-a găsit cartea lui Nauclerus cu titlul de *Chronica, succintium compraechendentia res memorabiles seculorum omnium ac gentium ab initio munti usque ad annum Christi nati MCCCCC*... Lucru interesant, cartea provenea de la mitropolitul Dosoftei al Moldovei, care o dăruise medicului Iacob Pilarin, devenit medicul curții de la București, și care la rându-i o dăruise stolnicului Constantin Cantacuzino. Se păstrează pe supracopertă însemnarea mitropolitului, în românește: „Letopiseț foarte adevărat cu 2 văleaturi, și cu cel pravoslavnic, și cu cel lătinesc. Să se afle la Sfânta Mitropolie l-am cumpărat. Toate împărățiile lumii scrie și vremile și nevoile Sfintei Besiarici și nevoința Sfinților." Iar ceva mai jos însemnarea stolnicului: „Așa a fost cumpărat de Mitropolitul Dositheu, iar apoi însuș sfinția sa l-au dăruit lui Constantin Cantacuzino Stolnic."

[2] *Cronicarii munteni, ed. cit.*, vol. II, p.5.

[3] *Ibidem.*

[4] „Însă nu zic că den om în om n-au rămas și aici niște spuneri și niște povești, mai vârtos bătrânii ce povestesc de câte ce au fost. Ci și acélea foarte slab lucru iaste și primejdie de a le crede, pentru că de multe ori s-au luat seama, că de un lucru numai, doi într-un chip nu povestesc, ci unul una, altul alta băsnuiaște. Unde nici de la acelea nici o adevărată știință n-avem, nici din cântecele care vestesc de vitejii, au de alte fapte ale domnilor și a altor vrédnici oameni, ce au lucrat, cari dupe la lăutari și dupe la alți cântători auzim, putem ști cevași ales. Că și acélea nu numai ce a laudă mai multă, au hulesc decât céle ce au fost, ci și foarte împrăștiiat și prea scurt pomenesc lucru și făr' de nici orânduială sau tocmeală' (p.6)

„Iar și acéia ce ar zice și câte ar zice, n-ar fi alt, socotesc, făr' cât o gândire și o aflare de o mare grămadă de minciuni, precum vedem în cea *Alexandrie* ce-i zic, cine o va fi făcut, nu știu,

De aceea, dincolo de „gavrisiți" și de „ghestoboți", de daci și geți, de care pomenește Bonfinius, el nu mai „scurmă" în adâncul întunecat al istoriei:

„Căci câte mai în sus vom umbla scurmând și cercând acéle vechituri, atât la mai întunérec vom da și nu alt vom afla, fără basne și povești numai. Ci destul încă măcar de am putea unele nemeri, de céle ce au fost de la dachi și gheti încoace."[1]

Desigur, considerat din perspectiva epocii noastre, stolnicul Constantin Cantacuzino informează nesatisfăcător și nesistematic, uneori eronat și confuz, chiar cu prea multe digresiuni inutile, despre daci și geți, despre cucerirea și mai apoi colonizarea și administrarea Daciei de către romani, ori despre împrejurările în care au avut loc năvălirile barbare. Ca și la ceilalți umaniști români însă, inclusiv Dimitrie Cantemir care-i urmează, de o valoare capitală rămâne patosul cu care scriitorul arată originile neamului său, unitatea teritorială și de limbă, continuitatea elementului roman și românesc pe meleagurile de la Dunăre și Carpați.

„Iară noi într-alt chip de ai noștri și de toți câți sînt rumâni, ținem și credem, adeverindu-ne den mai aleșii și mai adeveriții bătrâni istorici și de la alții mai încoace, că valahii, cum le zic ei, iară noi, rumânii, sîntem adevărați români și aleși romani, în credință și în bărbăție, den carii Ulpie Traian i-au așezat aici în urma lui Decheval dupre ce de tot l-au supus și l-au pierdut... Însă rumânii înțeleg nu numai ceștea de aici, ce și den Ardeal, carii încă și mai neaoși sînt, și moldovénii, și toți câți într-altă parte să află și au această limbă..."[2]

Invocând pe Toppeltin, „sas de altmintrilea, iar om învățat și destul umblat" (ceea ce ar însemna că stolnicul prețuia nu numai cărturăria, în sine, ci și experiența), cu a sa „cărticea ce-i zice în letinește *Origines et occasus Transylvanorum*, adecăte: *Răsăriturile și apusul ardelenilor*..."[3], prin acesta și pe „Enia Sulveu" (Enea Sylvio Piccolomini), explică și el pe *vlah* din *Flaccus*, numele generalului roman despre ale cărui cuceriri la Dunăre scria Ovidiu „Într-o poslanie a lui, într-a patra carte ce face" (să se observe exactitatea trimiterii). Cunoaște însă și opinia lui Miron Costin, mai aproape de adevăr, cum că *Vlah-valah-blah-olah-vlah* etc. este cuvântul cu care germanii mai întâi, apoi și alții, denumesc popoarele romanice. Cât privește limba română, de asemenea, stolnicul o socotește descendentă din latină. Însă mult „stricată" și „amestecată" cu a altor neamuri cu care românii au venit în contact de-a lungul istoriei. Fenomenul i se pare, cu drept cuvânt, asemănător cu cele ce s-au petrecut cu „ispanii, și galii, și italianii, adecăte spaniolii, franțozii și frâncii, că așa le zic ei [...]. Care neamuri ei încă până astăzi n-au a lor limbă, de feliul lor osebită, nici cea véche ce oarecând vreodată vor fi avut nu să știe, ci dintr-a romanilor țin, rău și grozav stricând-o."[4]

Ideea că limbile romanice nu sunt altceva decât forme diversificate în timp și în spațiu ale vechii latine (latina populară însă, vorbită în Imperiu, nu latina clasică, scrisă) se susține și astăzi.

și într-alte cărțului ce să văd aici în țară, și mai multe în Moldova; în cari nu să cuprind alte, fără minciuni și basne, dupre cari umblă norodul acesta rătăcindu-se și cred céle ce niciodată de crezut nu-s, că nici au fost acélea vrodată mici pot fi. Că măcară acea *Alexandrie* bălmăjaște și asémene cu aceia alte cărțului ci acélea aflări omenești numai ce sunt sau basne de céle ce sunt basne cele ce să scornea poeticii etnici în vrémea elinilor pentru orbul norod..."

[1] *Ibidem*, p. 10.
[2] *Ibidem*, p. 52.
[3] *Ibidem*. p. 35.
[4] *Ibidem*, p. 38.

Scanned with OKEN Scanner

Fără îndoială, de n-a fost un scriitor tot atât de mare precum Cantemir (i-a lipsit și timpul necesar, dar și geniul), stolnicul Constantin Cantacuzino a fost în situația de a se documenta, pentru *Istoria* sa, tot pe atât de adânc și cuprinzător ca și ilustrul său contemporan pentru *Hronic*. Ba chiar, judecând după atât de bogata sa bibliotecă, pare a fi avut la dispoziție posibilități de informare mai mari decât Cantemir. În orice caz, tendința spre exactitatea științifică, cu trimiteri precise, se vede la tot pasul în *Istoria Țării Rumânești*. Astfel, venind după Miron Costin și precedând pe Cantemir, insistă și el asupra figurii măreție a împăratului Traian, cu invocarea foarte insistentă, sistematică, asupra celor spuse de marile autorități în materie, precum Johannes Carion și Cassius Dio Cocceianus, ultimul autorul descrierii podului de peste Dunăre. Tot așa, spre a contura hotarele vechii Dacii, se citează după geograful german Filip Cluwer (Cluverius, Cloverie la stolnic, p. 23), a cărui lucrare *Introductio in universum geographiam* (1629), conținând și o hartă intitulată *Daciarum Moesiarumque vetas Descriptio*, s-a dovedit a-i fi fost bine cunoscută.

Citind în letopisețul lui Ureche — „carele am pus de l-au prepus și l-am adus aici ca să se afle și în țară“[1] — despre ijderenia moldovenilor, în versiunea interpolată a lui Simion Dascălul, se înverșunează și el, cu drept cuvânt, împotriva defăimătorilor românilor, acei cronicari neinstruiți și de rea credință — de atitudine flagrant antiumanistă, deci — care afirmaseră, fără nici un temei documentar sau logic, cum că ne-am trage din deținuții închisorilor de la Roma, aduși în părțile de nord ale Daciei de către craiul Laslău al Ungariei. Bunul simț îl îndeamnă să se întrebe câtă „sumă de ai“ a trebuit să aștepte acel împărat al Romei, ca să se strângă în închisori atât amar de tâlhărime, cât să se poate trimite regelui Ungariei o armată care să se poată bate cu tătarii. În fine:

„pot tâlharii și furii [...] să fie și să așaze domnii și stăpâniri, carii cu sutele de ai să stea și să se păzească? Și mai vârtos toți, neales nici unul, tot tâlhari și oameni răi fiind, a cărora mințile și gândul tot la răpitori și la câștiguri le sînt, ce stăpânire pot tocmi?“[2]

Era clar prin urmare că la mijloc venea o minciună răuvoitoare la adresa românilor.

O idee, de astă dată inexistentă în opera lui Miron Costin, pusă aici de stolnic înaintea tuturor istoricilor români, este aceea a continuității elementului roman în Dacia. Nu poate fi adevărat, arată el cu același perfect bun simț — cum vor proceda și luminiștii ardeleni în veacul următor — că întreaga populație a Daciei ar fi părăsit așezările ei seculare, refugiindu-se în sudul Dunării, în fața valurilor barbarilor. Împăratul Galien, ori cine va fi fost atunci, a retras la sud de Dunăre numai armata și administrația, poporul cel mare a trebuit să rămână pe loc, fiind „oameni întemeiați“, „cu moștenirile lor înțelinate de atâția ai“. Din ostașii romani retrași la sud de Dunăre pot proveni, după opinia stolnicului, românii macedoneni, cuțovlahii, despre al căror trai și limbă suntem pentru prima dată informați mai pe larg, nu fără o umbră de tristețe în ton:

„Zic că sînt și oameni cu putére în hrana lor, de carii și mare minune iaste, cum și până astăzi să află păzindu-și și limba, și niște obicéie ale lor. Aceștea dară și limba ș-au mai stricat, și ei s-au

[1] *Ibidem*, p. 48
[2] *Ibidem*, p. 51.

Scanned with OKEN Scanner

împuținat, derept că și ei desăvârșit supt jugul turcescu cu acei greci dupre acolo s-au supus, unde și stăpânire, și blagorodnia, și tot ș-au pierdut."[1]

Cumva împotriva poziției sale de grec (în linie paternă numai!), stolnicul Constantin Cantacuzino vede cu ochi răi pe grecii din Imperiul turcesc, un neam „scăzut", demn de hulă și de ocară, „cât milă să face tuturor celor ce știind, gândesc ce au fost și la ce sînt: dăscălia au pierdut, stăpânirile au răpus, cinstele ș-au stins și de toate câte mai întâi au avut slave, s-au dezbrăcat."[2] Se înțelege, umanistul este un admirator al antichității, al celei elene în primul rând, pentru care are cele mai mari cuvinte de laudă. Acum, în vremile pe care le trăia el, Atena și Elada nu mai sunt locurile unde se trimiteau tinerii să învețe de la marii înțelepți ai vechilor greci, „cum Pompeiu cel Mare și Țiteron și alți nenumărați și împărați, cum August, Chesar, Traian, Adrian și alții mulți în grecească și învățați adicăte în elinească limbă, era știuți."[3] Grecească de acum, cum o grăiesc grecii supuși ai turcilor, „o au stricat și o au grozăvit foarte."[4] Unii, aducându-și aminte de slava strămoșească, merg să învețe în Italia, „în Țara Frâncească", cum însuși făcuse, și apoi se întorc să învețe pe ai lor la câte o biată „școlișoară". Însă alții rămân acolo și „să papistășesc, strigă împotriva ortodoxiei, „se înghimpă, se ascut și scriu", de au ajuns chiar și de batjocura frâncilor, care văd cu ochii răi lepădarea de neam. S-ar putea afla, în aceste opinii ale stolnicului, justificări pentru politica sa antihabsburgică și moderat filoturcă.

O retorică îndeajuns de curioasă conduce scrisul stolnicului. Amestecul de influențe greco-latine, dar și din sintaxa complicată a limbii italiene savante din epocă, vine să se confrunte cu limba românească vorbită pe care scriitorul o cunoaște foarte bine și, fatalmente, o folosește. Fraza e complicată, arborescentă, uneori abia inteligibilă în întortocherile ei, neglijentă însă, nesupravegheată, de ar fi s-o comparăm cu aceea a lui Dimitrie Cantemir din *Divanul* sau *Istoria ieroglifică*. Frapează oralitățile, muntenismele populare și familiare, în flagrantă contradicție cu ținuta stilului savant, mai ales cuvintele de legătură de tipul caragialian cunoscut: *zic, zice*, arhaicul *săvai* (=cu toate că), *măcară că, neștine, încăși, cevași, adecăte, cinevași, domiri, cești, câtăvași, dupe, undevași, oarecine, oarecând, oarecești* etc. Elemente pur beletristice, în scrisul eruditului stolnic, sunt puține, cum am văzut. În finalul lucrării mai aflăm un portret al lui Atila, lucrat după Callimachus, îndeajuns de cursiv, sintetic, putându-se ține bine minte:

„Acest Atila care le au stătut întâi craiu în Panonia, adecă craiu unguresc, cum și Mihail Reție scrie de dânsul, zice că era ascuțit la minte, în lucrurile oștii foarte pățit și știut, cu inimă mare, vârtos în trup, a înșela pre vrăjmași, hiclean. Portul lui și în casă când era, și afară când ieșiia, era frumos, luciu și curat. Purta în cap și péne de șoim... La prinzare rar ședea, iar la cină mult mânca și mai mult carne, iar pâine mai nimic. Vin bea fără măsură, mai vârtos când să odihniia, însă tot firea a ș-o ținea nevoia și altele multe ca acelea avea și ținea. Banii încă și dupre a mai marilor lor învățătură îi ocărâia și încă mai vârtos nu-i poftia. Carele adéseori încă zic că-l auziia toți, zicând: că banii mai mult dau întristăciune și voie rea, când îi piiarde neștine și-i răpune, decât îi dau veselie și părére bună, când îi câștigă și-i dobândește. Mai zice acest Calimah, că de trup acel craiu Atila încă era mai mic decât

[1] *Ibidem*. p. 45.
[2] *Ibidem*
[3] *Ibidem*, p. 41.
[4] *Ibidem*.

Scanned with OKEN Scanner

de vârstă tocma; pieptos, vârtos, capul can mare, ochii can mici, barba rară, amesteca cărunțețe. Să cunoștea și fața-i că iaste mojicoasă, cum le era feliul; graiul groaznic și spăimos și pentru varvarul lor graiu, era și tare de urechi, umbletul lui trufaș."[1]

Abia acum, când, părăsind dezbaterile generale cu privire la originea poporului român, scriitorul dă seamă de fapte și personaje istorice, observăm că are un condei mai colorat și mai slobod. Nu mai încape nici o îndoială că, de ar fi apucat să scrie istoria românilor până la zi (cum am mai spus, Nicolae Iorga credea într-un manuscris încă neaflat până acum al acestei istorii), stolnicul ar fi fost un scriitor tot atât de atrăgător, în direcția portretului și a pamfletului măcar, ca și ceilalți cronicari munteni. El le este însă superior prin adâncimea concepției, cum am încercat să arătăm, prin detașarea filozofică față de devenirea în timp, mult asemănătoare cu aceea pe care am întâlnit-o la Miron Costin și o vom mai întâlni la Dimitrie Cantemir. Stolnicul vorbește de „înfășurări" și de „desfășurări" ale „noianului" de ani în istorie (7), dă exemple de monarhii care de „la câtă mărire și putere au venit și apoi dintr-atâta de mari, la câtă micșorare și la câtă surpare și stingere au sosit"[2] (Sardanapal, Alexandru etc.), atrage atenția asupra unor fatale „trei stepene dupre care să fac, adecăte urcarea, starea și pogorârea, au cum le zic alții adaogerea, starea și plecarea."[3] Este superior celorlați mai ales prin voința, devenită fapta, de a arăta, cu argumente scoase din știința istorică a vremii, originea neamului său, cu scopul nobil de a-l ridica din anonimat, de a-i susține drepturile inalienabile.

ANTIM IVIREANUL

Primul fenomen de însușire perfectă a limbii române de către un străin în istoria culturii noastre este Antim Ivireanul (cel de al doilea, tot pe atât de uimitor, va fi Anton Pann), prin care graiul muntean se manifestă în retorica de amvon la un nivel artistic ce poate rivaliza cu acela al lui Jacques Benigne Bossuet, celebrul său contemporan francez. Biografia, spectaculoasă cât și opera, demnă de pana unui romancier, ne este cunoscută limpede numai după venirea lui în Țara Românească, prin 1689-1690, prima mențiune documentară fiind de aflat din cartea *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon*, în traducerea grecească modernă a lui Hrisant Nottara, tipărită, la București, în octombrie 1691, de către „ieromonahul

---

[1] *Cronicari munteni, ed. cit.*, vol. I, p. 78-79.

[2] *Ibidem*, p. 57.

[3] *Ibidem*, p. 63. Nu este lipsit de interes să citâm cu acest prilej, pentru comparație, un pasaj din *Foletul novel* pe anul 1699 (Calendarul întocmit de italianul Giovanni Candido Romano — care-și mai zicea și Românul (devenit în romanul *Princepele* de Eugen Barbu personaj de prim plan) pentru Constantin Brîncoveanu, pentru anii 1693-1703 conținând o serie de prognosticuri filozofico-astrologico-meteorologico-politice, cu ecouri, în prefață de exemplu, din Eclesiast:

„Cură fără zăstimp vremea, trec zilele, încuie-se anii; e drept că soarele trecând cele 12 zodii, înconjură cercul său și vine iarăși la punctul de unde au purces, aducând cu sine cele ce s-au născut și s-au lucrat. Și așa, toate câte supt dânsul sînt într-acea fire... zidindu-se, toate iau naștere și în rupere se poartă și se *înfășoară* (subl. ns.), cu vremea lor: unele, adecăte, făcându-se, altele stricându-se; unele răsărind, altele pierind."

(Apud Emil Vîrtosu, *„Foletul novel", calendarul lui Constantin Brîncoveanu (1693-1704)*, București, 1942).

Eugen Barbu găsește că *Foletul novel* este pentru el una dintre cele mai fascinante lecturi.

Scanned with OKEN Scanner

Antim". Mai înainte de călugărire, care s-ar fi petrecut în țară, se numea Andrei — numele de familie nu i se cunoaște — originar fiind din Iviria, cum însuși arată în câteva rânduri[1] și cum precizează un prea cunoscut contemporan al său, florentinul Antonio Maria del Chiaro, secretarul de limbă italiană al lui Constantin Brîncoveanu.[2] Există și părerea că numele de Ivireanul ar veni de la mânăstirea Ivir de la Muntele Athos, unde Antim ar fi intrat întâi în tagma monahală, după cum există și ipoteza, verosimilă totuși, a venirii și viețuirii georgianului în Moldova, încă din fragedă copilărie[3]. Mai plauzibilă decât toate ar fi să rămână relația aceluiași del Chiaro cum că viitorul mitropolit al Țării Românești ar fi fost luat în robie de mic copil de către turci și dus din Georgia, altfel numită și Iviria, la Țarigrad. Aici, fiind dotat cu o inteligență de excepție, putere de muncă și talente cu totul ieșite din comun, s-ar fi eliberat prin propriile-i forțe, aciuindu-se în preajma Patriarhiei ecumenice și învățând câteva meșteșuguri, precum tipografia, gravura în lemn, broderia și altele, cultivându-se adânc, prin cunoașterea limbilor de mare circulație, a dogmaticei, a filozofiei antice, cum cu prisosință se poate deduce din operă. În sfârșit, în țară ar fi ajuns adus de Brâncoveanu, odată cu alții, în vederea operei culturale plănuită și înfăptuită cu atâta strălucire.

Într-adevăr, numai la Snagov, unde stă ca egumen între 1694 și 1701, Antim Ivireanul tipărește nu mai puțin de 15 cărți religioase, cele mai multe în grecește, dar și în românește, în vechea slavonă și una chiar în arabă, destinată ortodocșilor din Antiohia. Ceea ce înseamnă că într-un fel Brâncoveanu, prin cărturarul adus de la Constantinopol, intenționa și realiza în bună măsură un centru de cultură la noi în țară, având să lumineze până departe în răsăritul și sud-estul Europei. Tot pe atât de bogată este activitatea tipografului Antim la București — înainte de strămutarea la Snagov, dar și după revenirea de acolo — apoi la Râmnic, unde este transferat ca episcop între anii 1705 și 1708, la Tîrgoviște și din nou la București. Căci și după ce i se încredințează cârja de mitropolit, la 27 ianuarie 1708, Ivireanu continuă a se preocupa îndeaproape de editarea cărților religioase, de compunerea a o serie de broșuri, prefețe etc. destinate instruirii preoților și bunei organizări a bisericii. Mai mult încă, ajuns mitropolit al Țării Românești, Antim trimite pe cel mai bun ucenic al său, Mihail Ștefan, în Georgia natală, cu uneltele necesare, spre a întemeia acolo tiparul în limba maternă a înaltului prelat, argument puternic și acesta în favoarea originii georgiene a oratorului.[4] Pe turci îi ura de moarte, aproape fățiș, fapt ce i-a atras dușmănia partidei adverse și a dus până la urmă la conflictul acut cu însuși Brâncoveanu, prea prudent în politica sa față de turci, compromis cumva prin

---

[1] Antim se numește pe sine „Ivireanul" în o serie de tipărituri, precum: *Evanghelia* și *Mărturisirea ortodoxă*, apărute la Snagov, în 1697, și respectiv în 1699, în *Noul Testament* și *Învățătura dogmatică*, apărută la București în 1703, în *Tomul bucuriei* și *Atologhionul*, apărute la Rîmnic, în 1705, etc. Chiar în *Liturghierul greco-arab* (Snagov, 1701) semnează „Antim georgian de neam iar în *Psaltirea grecească* (Snagov, 1700) și în *Ertologhionul grecesc* (Snagov, 1701) se prezintă *„Antim ieromonahul, tipograf din Iviria"*. Vezi pentru toate acestea *B.R.V., op. cit.*

[2] Vezi *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valahia*... composta de Anton-Maria del Chiaro, fiorentino, Veneția, 1718.

[3] Este părerea lui Al. Odobescu, exprimată în eseul *Câteva ore la Snagov*, apărut întâia oară în *Revista română* pe anul 1862.

[4] Vezi *Condica sfântă*, editată de Ghenadie Enăceanu, I, București, 1886. Vezi pentru toate acestea documentarea completă în *Introducere* la Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972.

Scanned with OKEN Scanner

poziția lui duplicitară din vara anului 1711, când rușii pierd războiul de la Stănilești. În conjunctura politică respectivă radicalismul mitropolitului nu convenea deloc și Vodă, pus la cale și de duhovnicul său, Mitrofan Thasitu — fost episcop de Nisis, un intrigant pripășit în țară și râvnind scaunul metropolitan, pe care-l va și obține până la urmă — ceru lui Antim să facă paretesis, să demisioneze adică, „de buna lui voie", vorba vine. S-a păstrat scrisoarea prin care Ivireanul întâmpină cererea domnească, un document biografic excepțional de important, oglindind dârzenia, temperamentul tranșant al omului, o personalitate deosebit de puternică ce se bizuia pe propriile-i forțe. Domnul este rugat să citească, „când va avea îndelete", cu mare atenție memoriul, „să țină cumpăna judecății drept" și să-și scoată „acel ghimpe" din inimă. Căci el, Antim, a fost ales cu dreptate și ca atare nu este îngăduit „să facem paretesis însine, noi, den voia noastră, căci călcăm porunca și făgăduiala, și Dumnezeu nu glumește". Nu i se poate aduce imputarea că nu a muncit pentru binele obștesc, înainte de a i se da scaunul, dimpotrivă; nici că a făcut, pentru instituție, datorii: „pre aceste vremi aș pohti să știu, cine nu iaste datoriu, din cât ne fiarbem întru această ticăloasă de țară"[1]; nici că este strein de neam, de vreme ce atâți alți episcopi și mitropoliți de dinaintea sa erau streini de neam și din moment ce „în Hristos toț suntem una ... Dumnezeu a făcut lumea slobodă pentru toț". Așadar, pe cât de politicos pe atât de inflexibil — făcând uz de oarecare cazuistică și mimând cumva ignorarea adevăratelor motive — mitropolitul atrage agenția domnului său că nu-și poate lua răspunderea unei demisii forțate. În cele din urmă, conflictul pare să se fi aplanat pentru moment, Antim continuând a rămânea în scaun, cu toate că situația nu putea să nu fie încordată în continuare. Domnia lui Brâncoveanu mergea cu pași repezi spre declin, până la sfârșitu-i tragic din ziua de 15 august 1714 când, la Țarigrad, cădea sub securea călăului, urmat de toți fiii și ginerii săi. Același sfârșit tragic îl avură, cum se știe, și uzurpatorii puterii lui, Ștefan Cantacuzino și tatăl aceluia, stolnicul Constantin, vărul și unchiul după mamă al Brâncoveanului. Abia după aceste evenimente

Antim Ivireanu.

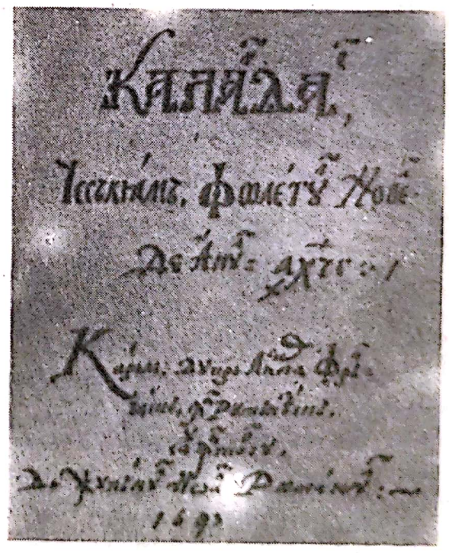

Foletul Novel.

[1] Vezi scrisorile lui Antim către Brîncoveanu în ediția citată îngrijită de G. Ștrempel.

sângeroase, sub domnia lui Nicolae Mavrocordat, primul fanariot în Țara Românească, antiotomanul mitropolit revine insistent în atenția celor ce vegheau interesele Imperiului. Pe la mijlocul lunii august 1716, ca urmare a unui zvon cum că ar fi intrat în țară un detașament austriac, Nicolae Mavrocordat fugea spre Giurgiu luând cu el și pe Antim. La Călugăreni ori poate mai în jos, spre Dunăre, cum se spune în cronica lui Radu Popescu — interveni o ceartă între domn și mitropolit, acesta din urmă găsind prilejul să se întoarcă îndată la București. Aici Antim trecu de partea boierilor filoaustrieci și unse ca domn pe un Pătrașcu Brezoianu, care nici măcar nu putu participa la ceremonie. Însă știrea despre venirea imperialilor se dovedi falsă, Mavrocordat se grăbi înapoi spre Capitală, tăie pe Pătrașcu Brezoianu și, chemându-l în grabă la curte, lăsă pe mitropolit în seama soldaților turci care-l însoțeau. Turcii îl batjocoriră, smulgându-i barba, punându-i tichie roșie pe cap și, răspopindu-l cu sila, redându-i numele mirean de Andrei, îl porniră pe calea exilului ce fusese deja ordonat de prea servila Patriarhie de la Istanbul, undeva la o mânăstire de la Muntele Sinai. Nu ajunse însă acolo deoarece garda primi ordin să-l ucidă pe drum, ceea ce se și întâmplă într-una din primele zece zile ale lunii septembrie. Trupul i-l aruncară într-un pârâu ce se vărsa în Marița, pe undeva prin apropiere de Adrianopol.

În afară de *Didahii* — opera capitală a lui Antim Ivireanul — de unele prefețe la cărțile pe care le-a editat cu atâta sârguință, de broșuri răspândite în rândul preoțimii și de scrisorile justificative la care ne-am referit mai sus, de la mitropolitul lui Constantin Brâncoveanu ne-a mai rămas și un splendid manuscris ilustrat în peniță, conținând, cum arată chiar titlul, *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, păstrat la Biblioteca de Stat din Kiev. Textul ca atare rămâne neimportant, tot interesul acestui codice de câteva zeci de pagini stând în cele 505 portrete și alte câteva schițe ce dovedesc un talent aproape de excepție al gravorului și desenatorului. Gustul rafinat al artistului în artele plastice legate de biserică se poate aprecia, de altminteri, și prin ceea ce ni s-a transmis la mânăstirea Antim din București, construită de el, înzestrată și întărită printr-un „așezământ" testamentar, cu mare grijă pentru nestricare și neînstrăinare.[1] Lucrarea era închinată lui Brîncoveanu, având deci un caracter oficial, cum se poate deduce și din versurile la stemă, compuse cu destulă ușurință, sprintene prin comparație cu altele de același fel:

Și de la aceștia de la toți luă asemănare
Și iubitoriul de Hristos, întru credință tare,
Prealuminatul Constantin, din viță Basarabă,
Stăpânul Țării Românești (mulți ani viață să aibă!),
Care la sine adună florile bunătății
Și cu credința defaiimă căile strâmbătății (242).

Mai măestrit, desigur, se exprimă oratorul în encomionul său adresat „Prealuminatului și preaînălțatului domn Constantin Brîncoveanu Basarab Voevod. Comparația, barocă, lucrată cu mult meșteșug, arată un stil de epocă al scrisului, un manierism nu lipsit de eleganță:

„Pentru că măriia-ta între prealuminatul neam al Băsărăbeștilor dintru carii s-au arătat domni vrednici și creștini, însuți ai odrăslit ca o odraslă cu strălucire de aur și ai înflorit ca o floare cu bun

[1] Vezi *ed. cit.*, p. 323-347.

miros, păzit cu mila lui Dumnezeu, nevestejită până acum și să va păzi și de acum înainte kata diadohin pentru multele și nenumăratele faceri de bine, carele au câștigat cei de departe și cei de aproape de la creștineasca și asămănătoarea lui Hristos voință a măriei-tale, pentru care lucru de vom zice și te vom numi coroana tuturor domnilor nu vom greși adevărului, de vreme ce ca un maslin roditoriu ce ești sădit în casa Domnului întinzi spre toți ramurile cele nevestejite ale milosteniei și făclia creștinescului tău suflet spre faptele cele bune și dumnezeești pururea aprinsă cu focul credinții și a dragostei cei fierbinte și pusă în sfeșnic pentru ca să lumineze tuturor celor ce sînt întru întunerecul scîrbelor" (243).

Celebrele *Didahii*[1], în număr de 28, ținute de mitropolit la marile sărbători, pe timpul domniilor lui Constantin Brîncoveanu, Ștefan Cantacuzino, poate și în timpul domniei lui Nicolae Mavrocordat, de va fi avut acest răgaz, nu s-au păstrat într-un manuscris original și au fost tipărite pentru prima dată abia în 1886. Ele însă vor fi fost bine cunoscute în epocă și, am zice, mai cu seamă după sfârșitul atât de dramatic al celui ce le pronunțase de la amvon. Retorica era, cu mult înainte de Antim, apanajul prin excelență al cărturarilor și este cunoscut de oricine că paginile în care cronicarii, începând cu Ureche, cu Costin și Neculce, de este să ne referim numai la ceea ce s-a scris în românește, pun artă conștientă, meșteșug anume, sunt aproape în exclusivitate de domeniul retoricii, în înțelesul cel vechi al cuvântului. Un retor de limbă română dintre cei mai mari între contemporanii lui Antim este chiar Dimitrie Cantemir, cum se vede atât de clar din multe pagini ale *Istoriei ieroglife* și, mai înainte de aceasta, din *Divanul*... Un alt meșter în retorică, cunoscut îndeaproape lui Antim, era, cum se vede bine din ceea ce a lăsat scris, Radu Greceanu, panegiristul lui Constantin Brîncoveanu. Pot fi amintiți aici oratorii greci de mare prestigiu în epocă, precum Hrisant Nottara, corespondent și prieten, o vreme, al lui Antim, Gheorghe Maiota și Ioan Abramios, predicatori la curtea lui Brîncoveanu, mai cu seamă vestitul Ilie Miniat, predicatorul de la biserica ortodoxă din Veneția. Influența lor asupra lui Antim nu trebuie însă exagerată. Mitropolitul este complet liber de modelele sale, fără prejudecăți cărturărești anume, cu totul legat de realitățile sociale și politice în care trăiește, în care este amestecat cu toată ființa sa. Am putea zice că manifestă un spirit de independență și chiar inconformism mai pronunțat mult decât în cazul lui Varlaam. Epoca era a unor prefaceri rapide,

[1] Titlul exact, după copia manuscrisă a arhimandritului Grigore Deleanu din anul 1781, descoperită și publicată în 1886 de episcopul Melchisedec al Romanului, este: *Didahii ce se numesc a fi făcute de răposatul vlădica Antim pe la praznice mari, scrise acum în zilele prea înălțatului domn Io Alexandru Ioan Ipsilant voevod, întru al șaptelea an a domnii mării-sale și în zilele preasfințitului mitropolit al Ungrovlahiei chirio chir Grigore, întru al douzeci și unul de ani (ce s-au împlinit acum într-această lună iulie, în 28 dni.) ai păstoriei preasfinții-sale: 1781*. Copia se păstrează în Biblioteca Academiei Române odată cu alte două, una descoperită de Const. Erbiceanu în 1887 și o alta descoperită de G. Strempel în 1958. Aceasta din urmă este cea mai veche, considerată a fi făcută direct după originalul lui Antim, de către un grămătic Efrem, însărcinat pentru aceasta de către popa Stanciul, parohul bisericii Antim. G. Strempel o utilizează ca text de bază în ediția citată. (Vezi și cele spuse de editor în *op. cit.*, p. XLV.) Un manuscris fragmentar al *Didahiilor* se află și în păstrarea Bibliotecii județene din Craiova. Alte două se găsesc în depozit particular. Între edițiile ulterioare ale *Didahiilor* mai sunt de menționat: ediția corectată de Const. Erbiceanu din 1888, ediția scoasă de N. Iorga la Vălenii-de-Munte în 1911, cea întocmită de P.V. Hanes în 1915 și ultimele două datorate lui Gabriel Strempel: *Predici*, Ed. Academiei, 1962, și *Opere*, Ed. Minerva, 1972. Între studiile vieții și operei lui Antim Ivireanul citățm: Radu Albala, *Antim Ivireanul și vremea lui* Ed. tineretului, 1962, col. *Oameni de seamă*; Djindjihașvill, F.A., *Antimoc Iverili, Jizni i tvorcesto*, Tbilisi, 1967 (în limba rusă); Eugen Negrici, *Antim. Logos și personalitate*, Ed. Minerva, 1971.

Scanned with OKEN Scanner

amestecul grecilor străini, tot mai accentuat în cultură, ca și în alte domenii, trebuia contracarat într-un fel. Oricât de select, boieresc, ar fi fost auditoriul lui Antim de la mitropolie, pronunțarea discursurilor sale în românește avea un ecou incomparabil mai mare decât al predicilor în grecește ale unor Maiota sau Abramios. Ivireanul va fi suferit de complexul „streinătății", dar prin originea-i umilă se putea considera mai apropiat de români decât grecii din protipendată, fiind perfect conștient totodată de valoarea lui: „Dumnezeu n-au căutat la micșorarea și netrebniciia mea, nu s-au uitat la sărăciia mea și streinătatea mea, n-au socotit prostiia și neștiința mea, ci au căutat la bogățiia și noianul bunătății sale și au acoperit de către oameni toate spurcăciunile și fărădelegile mele, carele sunt mai multe decât perii capului mieu și decât năsipul mării și m-au înălțat, nevrednic fiind, la această stepenă..." (6). Sunt chiar cuvintele lui din discursul ținut cu ocazia înscăunării ca mitropolit al țării.

Ajuns mitropolit, cărturarul și oratorul înțelege să se identifice cu soarta poporului pe care era chemat să-l păstorească. Chiar din acel prim discurs, rostit în ziua înscăunării, se străvede limpede atitudinea politică antiotomană a ierarhului, care îndeamnă la păzirea credinții într-un moment când, mai mult ca alte dăți, eram „încungiurați și îngrădiți între hotarele celor striini de fel și împresurați de atâtea nevoi și scârbe ce vin totdeauna neîncetat de la cei ce stăpânesc pământul nostru..." (*Ibidem*). Aluziile la înfeudarea tot mai adâncă a țării față de turci sunt numeroase, abia învăluite în fioriturile discursurilor. În predica de la Dumineca Vameșului vorbește de „jugul" la care se declară „părtaș" și el: „Numai la greul acela sunt și eu părtaș și într-acel jug ce trageț voi, trag și eu; dară n-am putere să zic nici să gândesc așa, căci că precum împăratul cere dăjdi de la noi, așa..." (28). În „Cuvântul de învățătură", rostit în ziua sărbătorii sfântului Dimitrie, îl aflăm îndemnându-și credincioșii la smerenie și unire, gândind la mântuirea țării de același jug turcesc: „Și cum dară să va mântui norodul, cum să scuture această ticăloasă de țară sarcina cea grea a relelor ce o supără?" (161).

Că înțelege să participe la viața obștească, în politică, să critice cu asprime moravurile, eventual să apeleze la pravile și la aplicarea cuvenitelor pedepse celor ce nu se conformă legilor, fie ele civile sau bisericești, o spune deschis în aceeași cuvântare de la Dumineca Vameșului:

„Și nimeni să nu socotească, din voi, și să zică în inima lui: dară ce treabă are vlădica cu noi, nu-ș caută vlădiciia lui, ci să amestecă între ale noastre? De n-aț știut până acum și de n-au fost nimeni să vă învețe, iată că acum veț ști că am treabă cu toț oamenii câț sunt în Țara Românească de la mic până la mare și până la copil de țâță, afară de păgâni și din ceia ce nu sunt de o lege cu noi..." (28).

În fond, tot interesul documentar și valoarea literară a cuvântărilor lui Antim stă în moralizarea unei societăți (care avea nevoie neapărată de așa ceva) lacome și frivole, cu mijloacele eclesiastice ce-i stăteau la îndemână atunci. Cărturar de la începutul sec. al XVIII-lea, el crede cu tărie în rolul învățăturii. Cuvintele și le-ar vrea „ca o masă desfătată" (gândul ne duce la *Divanul* lui Cantemir) întinsă spre auditori: „Aș pohti însă aceste cuvinte să le întinz ca o masă desfătată înaintea dragostei voastre și să vă fac un ospăț sufletesc, după putință..." (194). Este fraza de *captatio*, la începutul predicii în ziua de Crăciun.

Excelent cunoscător de oameni și bun pedagog, cum dovedește dintr-o frază plină de vervă, mitropolitul arată cu perfectă dreptate că învățătura trebuie potrivită după împrejurări. A veni mereu cu aceleași vorbe în fața oamenilor n-are rost, deoarece:

Scanned with OKEN Scanner

„... cu un feliu de învățătură nu să pot odihni, nici să pot îndrepta toate firile omenești, ci unii cu un feliu, alții cu alt feliu; că altă învățătură trebuie bărbatului și alta muierii; altă îndreptare trebuie bătrânului și alta tânărului; altă povățuire trebuie bogatului și alta săracului; altă mângâiere trebuie celui vesel și alta celui trist; altă vindecare celui sănătos și alta celui bolnav; altă înfruntare trebuie stăpânului și alta slugii; altă îndemnare trebuie celui îndrăzneț și alta celui fricos; altă înbunare trebuie celui blând și alta celui mânios; altă vorbă trebuie celui învățat și alta celui neînvățat." (136)

Se înțelege, om al timpului său prin excelență, pe cale autodidactă sau în vreo școală oarecare, Antim și-a însușit arta vorbirii și își construiește discursurile cu metodă (s-a făcut și se face mare caz de meșteșugul oratorului), cu *exordium, propoziție, diviziune, narație, confirmare, respingere, perorație* etc. Însă lucrul capital ni se pare a fi la el „laicizarea" predicii prin ancorarea în problematica socială a vremii, prin observarea și zugrăvirea caracterelor și moravurilor. Mitropolitul de origine georgiană bagă de seamă că românii au obiceiul de înjură și atunci verva lui înfierează acest năravcu o insistență cumva peste limitele necesarului. Pitorești le înjurături n-au avut a suferi de predicile mitropolitului, precum se vede bine, a rămas însă neobosita lui vervă din pagina consemnată prin scris a didahiei respective. De la amvon, moralistul gesticulează cu indignare, vocea-i când ridicată, când mustrător șoptită, se aude:

„Și iată, dară, că precum zic că neavând dragoste între noi și nepohtindu-ne binele unul altuia, după porunca lui Dumnezeu, n-avem nici credință, nici nădejde, nici dragoste și sîntem mai răi, să mă ertați, decât păgânii... Și puteț cunoaște aceasta, că iaste așa cum zic, că ce neam înjură ca noi, de lege, de cruce, de cuminecătură, de morți, de comândare, de lumânare, de suflet, de mormânt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie și de toate tainele sfintei biserici și ne ocărâm și ne batjocorim însine legia!" (26)

Preîntâmpinând pe ascultătorul superficial, neserios, gata să râdă la înșirarea unor atari reproșuri, oratorul devine la un moment dat foarte grav, mustrând pe cel care, slobod la gură, poate fi oricând capabil de fapte necuviincioase:

„Încăș, pe lângă acestea toate, mai adaogem cu răutatea că pre părinții noștri îi ocărâm și-i batem; pre bătrâni îi necinstim, pre domni și pre boieri îi blestemăm, pre preoți îi ocărâm, bisericile le ținem ca niște grajduri și când mergem la dânsele, în loc de a asculta slujbele și a ne ruga lui Dumnezeu, să ne ierte păcatele, iar noi vorbim și râdem și facem cu ochiul unul altuia, mai rău decât pe la cârciume..." *(Ibidem).*

Adesea Antim e gata să poruncească, de la locul pe care îl ocupă în ierarhia bisericească, „oilor cuvântătoare" pe care le paște, să interzică, la sărbători mari, practicarea meseriilor, a comerțului, mersul la horă chiar, frecventarea cârciumilor și celelalte. *„Cuvântul de învățătură la dumineca lăsatului sec de brânză"* îl face să se înverșuneze împotriva celor robiți pântecelui. De neuitat rămâne aici pasajul în care se face psihologia și fiziologia mâncăcioșilor, tipici de altfel pentru clasa boierească prea îmbuibată de pe atunci. Înșii a căror principală preocupare este mâncarea au impresia că zilele de post sunt mai lungi (de aici zicala „Mare cât o zi de post!", se „posomorăsc", dorm în silă, cască la nesfârșit, „se îngreuiază asupra soarelui" că nu merge mai repede, înjură legumele, „răpștesc asupra verzelor". Înfățișându-i, oratorul își cere parcă scuze de a fi nevoit să abordeze un asemenea subiect:

„Mă rușinez a spune de posomorârea celor mâncăcioș, în ce chip să lingușesc în zilele cele de post: cască adese, să culcă puțin și iară să scoală; dorm în silă și silesc să treacă zilele și să nu le

priceapă. Să îngreuiază asupra soarelui, căci zăbovește a înopta; numesc zilele postului mai mari decât celilalte; să fac cum că au durere de stomah și amețeli de cap și stricăciune obiciaiului lor, carele nu sînt semne ale postului, ci ale nesațiului. Cu nepohtă să duc la masă, răpștesc asupra verzelor, înjură legumile zicând: în zadar s-au adus în lume. Să fac și cunoscători de firi; iubitorii de mâncări beau apa făr'de răsuflare, ca când ar fi luat de la doftor vreo băutură făr'de dulceață de vindecare. Și cei mai mulți meșterșuguiesc băutura, mângâindu-și pohta lor unii cu bragă, alții cu bere, alții cu șerbet, alții cu livej, alții cu mied" (102).

Ipochimenii sunt însă proști și ignoranți, departe de cazuistica învățatului mitropolit, care predica nu numai postul de bucate, ci și pe acela spiritual, al gândurilor și al comportărilor cuviincioase. Ei își închipuiau că Dumnezeu — în care credeau totuși în felul lor — putea fi tras pe sfoară, ca să zicem așa. Știindu-se păcătoși, își tocmeau doi duhovnici. Mitropolitul cunoaște prea bine procedeul și, din nou, declară că îi este rușine a-l comenta:

„Iar ce fel de ispovedanie facem știe Dumnezeu, că mi-e rușine a o spune. Unii să ispoveduesc de frica vreunor întâmplări, alții pentru un obiceaiu, alții de rușinea omenească, alții de frica stăpânilor; alții iară au câte doi duhovnici, unul la țară și altul la oraș; la cel de la țară, ca la unul om prost, spune păcatele cele ce socotește el că sînt mai mari, iar la cel de la oraș spune păcatele cele ce socotește el că sînt mai mici, neguțătorind și meșterșuguind taina ispovedaniei" (95).

Sunt țintuiți la zidul infamiei cei ce fac daruri pe la biserici cu bani proveniți din jafuri. Lucrul era cu totul obișnuit și cronica anonimă relatează cazul concret al clucerului Constantin Știrbei, însărcinat de Brâncoveanu cu strângerea birurilor din Vlașca și Teleorman, apărându-se în procesul de delapidare ce i se intentase, cu invocarea faptului că dăruise mânăstirii Strehaia un covor și niște tipsii de argint, lucruri pe care le primise drept mită de la contribuabilii protejați.[1] O pagină memorabilă din *Didahii* rămâne peroratia din *Cuvânt la dumineca Floriilor*, în care sunt înfierate jafurile din bunurile publice, lăcomia de averi, mozaviriile, clevetirile și zavistiile, pârile pentru săparea dușmanilor, vânzările și mitele de tot felul, tot păcate capitale ale clasei exploatatoare, a boierilor, autohtoni ori fanarioți având în mâini frânele statului. Diatribele au autenticitatea de martor al epocii, contemporanul unor Brâncoveanu, Ștefan Cantacuzino, stolnicul Constantin și Mihai spătarul, victime ale intrigilor pentru putere, când se întâmpla ca însiși turcii să se sperie de spolierea celor mulți și săraci. Fraza oratorului pare debordantă, prea plină, vibrează de indignare, sacadată totuși savant de anafore bine calculate (cum ar fi negația vehementă: *Nu spunem...* desfășurată în cascadă). Metaforele devin apocaliptice, înfricoșează: „mâncăm carnea fratelui nostru", „bem sângele și sudoarea feții lui", „ținem bălaurul cel cu 7 capete care ne roade ficații" etc. Ca profetul Ieremia, oratorul pare a ridica mâinile invocator spre bolta bisericii, ori, acuzând amarnic, pare a puncta cu arătătorul în mulțime, cu ochii scânteind. Nu e de mirare că dușmanii l-au bănuit de vrăjitorie, de ar fi să punem alături fresca afumată care-l reprezintă la Govora cu anume pasaje din *Didahii*. Mitropolitul înfiora spiritele, prin cuvânt și prin gest, era o conștiință dintre cele mai lucide la început de secol fanariot:

[1] Vezi scena judecării cliucerului Stirbei de către Brîncoveanu, în *Cronicari munteni, ed. cit.*, II, p. 317.

„Și la acea mincinoasă ispovedanie, ce facem? Cercăm să aflăm duhovnic om prost, pentru ca să se teamă de noi și să-i fie rușine de fețele noastre și ce vom zice noi așa să fie, socotind în gândurile noastre că, precum înșelăm pre dânsul, vom înșăla și pre Dumnezeu. Dară Dumnezeu nu să înșală, ce ne înșălăm, noi înșine, spre peirea noastră cea sufletească.

Și când mergem să ne ispoveduim nu spunem duhovnicului că mâncăm carnea și munca fratelui nostru, creștinului, și-i bem sângele și sudoarea feței lui cu lăcomiile și cu nesațiul ce avem, ci spunem cum c-am mâncat la masa domnească raci și undelemn, și am băut vin.

Nu spunem că ținem bălaurul cel cu 7 capete, zavistiia, încuibat în inimile noastre, de ne roade totdeauna ficații, ca rugina pre fier și ca cariul pre lemn, ce zicem că n-am făcut nimănui nici un rău.

Nu spunem strâmbătățile ce facem totdeauna, clevetirile, voile veghiate, fățăriile, mozaviriile, vânzările și pârâle ce facem unul altuia, ca să-l surpăm din cinstea lui, ce zicem: am face milă, ce nu dă îndemână, că avem nevoi multe și dări și avem casă grea și copilaș ca-n gloată și oameni mulți cari-i ocrotesc pre lângă noi.

Nu spunem că credem minciunile slugilor noastre mai vîrtos decât adevărul celui ce se năpăstuiește, carele, de s-ar și jura, nu-l credem, nici îi facem dreptate, ci-l pedepsim... ce zicem că fiind valurile lumii nu putem să ne căutăm de suflet, ci dăm câte un sărindariu, iară din jafuri, iar din nedreaptă agoniseală.

Nu spunem că pe care-l vedem că jăfuiaște și pradă și caznește pre săraci, îl lăudăm și-i zicem că iaste om înțelept, îi ajunge mintea la toate și iaste vrednic..."(95-96).

Atâta asprime, la un suflet artist ca al mitropolitului ce se înfuria văzând cum ticăloșiile de tot felul ajunseseră a fi luate drept merite, deșteptăciune bună de admirat la descurcăreții în această viață, trebuia să fie contrabalansată de o mare blândețe și delicatețe. Nu este nici cea mai mică fățărnicie în faptul că el, pe sine însuși, se prezintă ascultătorilor ca un nevrednic, chiar dacă am pune la socoteală smerenia protocolară și călugărească obligatorie în asemenea împrejurări. Totul revine la a inculca exigențe morale de un nivel foarte înalt, exemplul personal contând mai înainte de orice. Nici chiar incredibila afirmație că el ar fi un rău vorbitor, cu mintea „turburată de norul neștiinței" — când știm prea bine că lucrurile stau tocmai dimpotrivă — nu jignește pe ascultător sau pe cititor. Falsa modestie, dacă poate fi vorba de așa ceva, este numai un procedeu retoric, acel *captatio* atât de necesar pentru atragere spre sine a atenției publicului. Atitudinea este aceea a omului din popor (o vom întâlni și la Ion Creangă), care voind să fie pe placul alor săi coboară între dânșii, mimând neștiința, scuzându-se îndelung pentru îndrăzneala de a ataca un subiect delicat.

Ne întrebăm: Care dintre mitropoliții ori patriarhii următori au spus, fie și în fals, că sunt neînvățați și că nu se pricep să cuvânteze. Hotărât lucru, primul mare orator în ordine cronologică între români, Antim Ivireanul, este totodată și cel mai decent în modestia lui rară. Căci tocmai în discursul la care ne referim aflăm un imn al Fecioarei de o neîntrecută frumusețe lirică — *Ave Maria* al limbii române — poezie pură purtând vibrații sufletești peste mode și timp. Cititorul modern instruit prevede pe Eminescu, pe Blaga și Arghezi:

„Aleasă iaste, cu adevărat, ca soarele, pentru că iaste încununată cu toate razele darurilor dumnezeești și strălucește mai vârtos între celelalte lumini ale ceriului.

Aleasă iaste și frumoasă ca luna, pentru că cu lumina sfințeniei stinge celelalte stele și pentru marea și minunata strălucire de toate șireagurile stelelor celor de taină să cinstește, ca o împărătească.

Aleasă iaste ca revărsatul zorilor, pentru că ea a gonit noaptea și toată întunericimea păcatului și au adus în lume zioa cea purtătoare de viață.

Aleasă iaste, că iaste izvor... că iaste chiparos... că iaste crin..." (19-20).

Scanned with OKEN Scanner

Se înțelege, într-un paragraf precum cel de mai sus, așezat la loc anume în cadrul cuvântării, descoperim rodul unei arte îndelung meditate din partea vorbitorului. Lucrarea măiestrită asupra verbului se constată la Antim mai cu seamă în construirea comparațiilor și în așezarea, pe portativul discursului, a alegoriilor, complicate, cumva baroce. Iată câteva exemple:

„Precum un om casnic, vrând ca să samene grâu curat în holda lui, pune multă nevoință de-l cerne și-l curăță de neghină și de altele, așa și sfinții părinții noștri au pus multă nevoință de au cernut cu *ciurul chibzuielii* toată Sfânta Scriptură..." (23)

„... că toț copacii și toate erburile, răzimând în pământ cresc și să măresc și-ș dau roada, iar deaca nu razimă în pământ să usucă și pier. Așa și credința, răzimând în dragoste crește și să mărește..." (53)

De altă parte este de admirat la Antim eleganța protocolară cu care înțelege să se adreseze în anume împrejurări. Este și aceasta o altă față a intransigentului moralist, o compensație și un revers al ieremiadelor omului politic (căci a fost un om politic în deplinul înțeles al cuvântului, ca toți oratorii mari din toate timpurile și din toate locurile), dovedind disponibilități sufletești largi. Iată perioada de *captatio* la începutul *Cuvântului de învățătură la Dumineca Floriilor*:

„Pofta cea mare și dragostea curată, sau, mai vârtos să zic, datoriia cea părintească ce am către înțelepțiia voastră mă îndeamnă pururea ca să nu lenevesc a vă cerceta, după putință, cu învățăturile cele sufletești" (89).

Altădată, în *Cazania* la sărbătoarea apostolilor Petru și Pavel păstorul suprem devine foarte solemn, cu gest înălțător, sacerdotal, spre incintă, pregătind cu minuție urarea și binecuvântarea sa pentru domn, nu înainte însă de a slăvi patria, capul încoronat fiind doar un simbol:

„Acum voiu întoarce cuvântul mieu către tine, țară creștină, și împreună cu tine mă voiu bucura, pentru că-i ai în loc de acoperământ pre verhovnicii apostoli Petru și Pavel și ai tipărit în coroana ta chipul crucii, pentru ca să nădăjduiești a lua roadă de bună viețuire din lemnul vieții... Săltează, drept aceia, cu glas de bucurie și te veselește, pentru căci ai ajutători ca aceștia [...] Să păzească în ani mulți, întru luminatul scaun, pre cucernicul rugătoriu, pre prăznuitoriul numelui vostru, pre cinstitoriul pomenirei voastre, pre creștinul nostru Domn, ca întru creștinească întemeiare a înălțimii sale să fim și noi, cu liniște sufletească și trupească, mai presus de toată ispita celora ce stau împotriva creștinătății..." (64)

DAMASCHIN AL RÂMNICULUI

În 1708, când Antim era înălțat mitropolit primat al Țării Românești, în scaunul episcopal de la Râmnic venea Damaschin (? - 1725), fostul ucenic al lui Mitrofan al Buzăului, alături de care e posibil să fi colaborat și el la traducerea *Bibliei de la București* și la alte lucrări, ca un învățat în multe limbi ce era, bun cunoscător de latinește, de elinește și slavonește. El a continuat și desăvârșit opera de traduceri a predecesorilor săi, aducând în românește aproape toate cărțile de ritual, instaurând astfel definitiv limba națională în biserică. La Buzău tipărea un *Apostol*, în 1704, iar la Râmnic *Învățătura despre șapte taine* (1724). A tradus însă, urmând lui Mitrofan, *Mineele*, operă voluminoasă, rămasă a se tipări numai după

Scanned with OKEN Scanner

moartea lui, cum s-a și întâmplat pe o perioadă lungă, până în 1818, în nu mai puțin de 73 de ediții. Răspândite pe întreg teritoriul locuit de români, traducerile lui Damaschin Râmniceanul vin, după *Biblia de la București*, să contribuie la unificarea scrierii limbii române, într-un stil limpede curgător, armonios, sub condeiul lui graiul muntean de nord fiind valorificat din plin în direcția literaturizării, a stingerii asperităților dialectale ale idiomului național.

TEODOR CORBEA[1]

Fiu al preotului Florea de la biserica din Șcheii Brașovului, unde a studiat mai întâi (se presupune a fi urmat și Academia de pe lângă lavra Pecerska, la Kiev), Teodor Corbea (1670-1725) este, după Dosoftei, al doilea traducător important al *Psaltirii* în versuri, fără însă arta ilustrului său înaintaș. Iată spre pildă psalmul cu plângerea lângă râurile din Vavilon, al 136-lea:

„La râurile din Vavilon,
Fiind noi fără de cap și domn,
Acolo am șezut cu foc
Am plâns pentru a nostru noroc.
Oh, când ne-am adus noi aminte
De Sion cu suflet fierbinte,
În mijlocul lui, în sălci, noi,
Cu cei căzuți în adânci nevoi,
Organele noastre de jale
Le-am spânzurat pe lângă vale."

Oricum, opera i-a rămas pe nedrept în manuscris, fiind din mai multe puncte de vedere superioară celei următoare, a poetului Ioan Prale, *Psaltirea proroculuí și împărat David în versuri...* apărută la Iași în 1827. Îndemnat de episcopul Mitrofan al Buzăului, Teodor Corbea întocmește și un dicționar latin-român, prima lucrare lexicografică de amploare la noi, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, luându-și ca model lexiconul latin-maghiar al lui Albert Molnar. Voluminos, cuprinzând peste 24.000 de termeni, manuscrisul nu a văzut lumina tiparului. Încă înainte de 1698, funcționa la cancelaria logofeției Țării Românești, sub supravegherea stolnicului Constantin Cantacuzino, având, în 1698, 1703 și 1706, misiuni diplomatice în Rusia și Polonia. A îndeplinit și sarcina de trimis al lui Constantin Brîncoveanu la curtea lui Dimitrie Cantemir, în Moldova, în 1710. După lupta de la Stănilești se refugia în Rusia, la îndemnul fratelui său mai mare, ceaușul David Corbea, funcționând ca „vel pisar" în cancelaria țarului Petru. În legătură cu misiunea diplomatică din 1698 a întocmit un raport (păstrat de asemeni între manuscrisele de la Academie), *Însămnarea pentru solia mai marelui mieu frate, David ceaușu, pentru voroava ce au avut cu Turculeț ruhmistru și cu alți ruhmiștri moldoveni și pentru răspunsul ce au luat acum când au fost să să întoarcă înapoi de la craiu.*

[1] Vezi: Octavian Schiau, Doina Curticăpeanu, *Psaltirea lui Teodor Corbea*, *Steaua*, Cluj, XVIII, 9, p. 263; Octavian Schiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1978.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DIMITRIE CANTEMIR

Dimitrie Cantemir este conștiința cea mai cuprinzătoare și mai adâncă din toată cultura și literatura noastră de până la jumătatea veacului al XVIII-lea. A fost comparat cu Lorenzo dei Medici, cu Leibniz și cu Voltaire. Spre el, spre opera lui, converg ca într-un *summum* toate liniile de forță ale spiritualității românești: *acțiunea* politică și militară, ca efort colectiv în vederea scuturării jugului otoman secular și pentru câștigarea autonomiei statale depline; *istoria*, ca argument în favoarea dreptului de a exista și de a se afirma al poporului nostru între celelalte popoare ale lumii; *știința*, ca semn și treaptă superioară a luminării minții, la începutul unui secol care avea să cultive rațiunea mai presus de orice; *literatura*, ca manifestare plenară a limbii naționale, în cel puțin o capodoperă, dăinuind peste veacuri și uimind încă prin nebănuitele-i frumuseți de artă a cuvântului: *Istoria ieroglifică*.

De ar fi să ne conducem după cele spuse de Dimitrie Cantemir însuși, în primul rând în biografia consacrată tatălui său, *Vita Constantini Cantemyrii*, ar reieși că familia Cantemireștilor se trage chiar din Timur-Lenk, printr-un Han Timir, având ca întemeietor al ei pe pământul Moldovei pe un Theodor, mârzac de la Crîm, creștinat și intrat în slujba lui Ștefan cel Mare pe la 1462. Din Theodor s-ar trage, în linie dreaptă, Ivan, Vasile, Nistor, un alt Theodor, tatăl lui Constantin voievodul, și în sfârșit Dimitrie. Crezare întocmai nu dă acestei false genealogii decât paharnicul Costache Sion, în a sa *Arhondologia Moldovei*. Acum se știe că Dimitrie Cantemir, scriind biografia vrednicului său tată, își căuta, după obiceiul vremii de altminteri, o ascendență nobiliară și dinastică dintre cele mai impunătoare, urmărind legitimarea succesiunii la tronul Moldovei, față de marea boierime gata în orice moment să i-o conteste.[1] În realitate, dacă la mijloc nu intervine o metateză

[1] Genealogia familiei cu punct de plecare în Timur Lenk e afirmată și în *Istoria Imperiului otoman* (vezi în traducerea lui Iosif Hodoș, ediția Academiei Române, II, 1876, p. 539) „Această familie (a Cantemireștilor, n.n.) era în mare vază la Mîrzeștii din Tartaria pentru nobilitatea sa și imensele sale avuții. După tradiție, familia Cantemir derivă din Temurlenti, marele cuceritor al Asiei. Aceasta pare a o coproba chiar și numele însuși: căci Can Temur sau Cantemir înseamnă sângele lui Temur, sau persoană descendentă din sângele lui Temur". În afară de scrierile lui Cantemir însuși, biografia lui mai poate fi reconstituită relativ cu ușurință din *Letopisețul* lui Ion Neculce, din acela al lui Nicolae Costin, din *Jurnalul* lui Ivan Ilinski, secretarul său particular din timpul ședерii în Rusia, și din schița biografică inserată de N. Tindal în ediția engleză a *Istoriei Imperiului otoman*, apărută

după numele răzășesc de *Timircan*, frecvent în ținutul Fălciului până azi, numele de Cantemir fusese dat de către tatăl lui Constantin fiului său, drept poreclă după numele unei vestite căpetenii tătare din Bugeac, cu care codrenii de la Fălciu și Tigheci aveau conflicte continue, dar și unele, temporare, împăcări. Originea răzășească moldovenească a Cantemireștilor este foarte bine cunoscută lui Ion Neculce și din acest punct de vedere cele spuse de el în *Letopiseț* au valoarea unor adevăruri definitive. Iată pagina cea mai memorabilă:

„Acest domnu Cantemir-vodă au fost de oameni proști de la ținutul Fălciului. Și dacă s-au rădicat la vârstă, s-au dus în Țara Leșască de au slujit la oaste, până au agiunsu de au fost rohmistru. Apoi viindu în Moldova, s-au dus cu Grigoraşcu-Vodă Ghica în Țara Muntenească și au fost acolo ceauș spătărescu. Și era om viteaz și cu sfat bun. După aceea, viindu aice în țară în Moldova și slujindu bine, l-au pus căpitan mare, și apoi au fost și sărdariu, și mai pe urmă au fost și cliucer mare. Fost-au și capichehaie la Poarta împărăției, știindu limbi multe și fiind om bătrân. Cu alesul tuturor boierilor ce era pribegi în Țara Muntenească l-au rădicat domnu, cu cheltuiala lui Șerban-vodă, domnul muntenescu... Și titulușul lui nu scrie Cantemir-vodă, ce numai Constantin-voevoda. Carte nu știe, ce numai iscălitura învățase de făcè. Practică bună avè la voroavă, era sanătos, mânca bine și bè bine. Semne multe avè pe trup de la războaie, în cap și la mâini, de pe cându fusese slujitoriu în Țara Leșască; era gros, burduhos, rumân la față, buzat. Barba îi era albă ca zăpada. Cu boierii trăiè până la o vreme, pentru că era om de țară și-i știè pe toți, pre careli cum era. Și nu era mândru, nici făcè cheltuială țării, că era un moșneagu fără doamnă..."[1]

Concentrată, sintetică, această deosebit de expresivă biografie-portret ieșită din pana lui Neculce coincide perfect, în esență, cu ceea ce scrisese fiul Dimitrie în *Vita Constantini Cantemyrii*. Abstracție făcând de pretinsa descendență din hani tătari, deosebirea stă numai în stilul elevat, clasic și plutarhian al opului latinesc, față de românească populară din cronica lui Neculce. Demn de relevat este însă că toate datele duc la constatarea că biografia lui Dimitrie Cantemir rămâne extraordinar de tipică, sub un anume aspect, pentru profilul intelectualului român de aici înainte, până la Ion Creangă și Tudor Arghezi. Energia stirpei s-a manifestat mai întâi la tată, insul ridicat de jos, dintre oamenii pământului, prin hărnicie, prin propriile-i virtuți, ca pentru consolidarea unei necesare baze materiale în primă generație.

Cum se vede, Constantin Cantemir a fost un viteaz, dar și un om deosebit de chibzuit. Plecat de foarte tânăr din Silișteniii de pe valea Elanului din ținutul Fălciului — sat astăzi dispărut — unde nu putea avea prea mult pământ, sluji o bucată de vreme cu mare cinste în armata poloneză, sub regele Jan Cazimir, căpătând ranguri și onoruri. Nu și-a uitat însă locul de baștină și, curând, lărgindu-și moșiile părintești din locurile natale, se punea în serviciul lui Grigore Ghica, în Țara Românească, și în Moldova, sub Istratie Dabija. Fire ușor adaptabilă, știind multe

---

la Londra în 1734, după datele oferite de Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie, scriitorul rus și ambasadorul țarinei Ana Ivanovna la curtea regală din Anglia. După Tindal și după T.S. Bayer, profesor al lui Antioh și de asemenea autor al unei *Istorii despre viața și faptele Domnitorului moldovean Const. Cantemir* (Moscova, 1783), se constituie cât se poate de complet, încă din secolul al XVIII-lea, capitolul monografic, deosebit de cuprinzător, din dicționarul Moreri, de unde apoi intră în întreg circuitul enciclopedic al lumii.

[1] Ion Neculce, *Letopisețul...op. cit.*, p. 172-173.

N.B. În *Histoire de Charles XII* (1751) Voltaire se referea ironic la ascendența Cantemireștilor, cum că s-ar trage din Timur-Lenk: „on prouvait cette déscendence par le nom du conquerant Timur, dit-on, ressemblé à Temir, le titre de han, qui possédait Timur avant de conquérir l'Asie, se retrouve dans nom de Cantemir; ainsi le prince Cantemir est descendent de Tamerlan. Voilà les fondements de la pluspart généalogie". Iar lui Antioh Cantemir îi spunea, într-o scrisoare, de asemeni ironic: „Aș fi bănuit mai degrabă că sunteți din neamul lui Pericle decât al lui Tamerlan" (propoziția a doua, în traducere, apud. G. Călinescu, *Istoria literaturii române...*).

Portret din tinerețe al lui Dimitrie Cantemir, aflat în muzeul din Rouen.

limbi (precum mai târziu fiul lui Dimitrie), cu toate că nu știa carte, anume împrejurări politice favorabile l-au putut aduce la tronul Moldovei. Prin prima soție, Anastasia, se înrudea cu puternica familie a Ghiculeștilor (era nepoata lui Grigore Ghica care-i dădea rangul de ceauș spătăresc), prin cea de a treia, Ana Bantăș, mama lui Antioh și Dimitrie — moartă la numai cinci ani de la nașterea celui de al doilea copil se înrudea cu Gheorghe Duca-vodă (era nepoata doamnei Nastasia). Duca îl delega să călăuzească pe sultanul Mahomed al IV-lea, la 1672, în drum spre Cameniță. Iar între 1678 și 1683, în timpul celei de-a treia domnii, același Duca îl ținea pe Constantin Cantemir capuchehaie la Poartă. Nu mai puțin se avea bine cu domnul Țării Românești, puternicul Șerban Cantacuzino, cu ajutorul căruia dobândea tronul Moldovei la 15 iunie 1685. Încă din anul următor, 1686, venit în Moldova în vederea încheierii alianței cu Constantin Cantemir, Șerban Cantacuzino își logodea fiica, pe Casandra, cu Dimitrie Cantemir, pe atunci în vârstă de numai 13 ani. Majoritatea istoricilor sunt de părere că în calitate de domn al Moldovei Constantin Cantemir s-a aflat mai tot timpul la discreția sfatului boieresc:

„Și au socotit cu toții pre Constantin Cantemir cliuceriul, fiind om bătrân, ca de șaptedzăci de ani, și om prost, mai de gios, că nice carte nu știè, socotind boierii că l-ar purta pre cum le va fi voia lor."[1]

Părerea era a lui Neculce, ea coincizând cumva cu cele ce pledează Dimitrie în *Vita Constantini Cantemyrii*, când arată că tatăl său a poruncit omorârea Costineștilor numai la incitațiile sfatului boieresc, cum și Neculce de altminteri o spune. Însă Constantin Cantemir, oricât de bătrân va fi fost, nu putea, om energic cum era, să se lase condus de boierii cei mari. O politică de împotrivire față de marea boierime el va urma, cum o va urma mai ales și fiul Dimitrie, când îi va veni rândul să domnească. Pe Dumitrie încerca a-l lăsa moștenitorul tronului, când murea, la 13 martie 1693.

Dimitrie Cantemir, fiul mai mic al lui Constantin Cantemir și al Anei Bantăș, s-a născut la 26 octombrie 1673, numele de botez fiindu-i dat, cum se întâmplă de obicei la români, după sfântul ce se serbează în ziua respectivă a calendarului ortodox. Mai mic numai cu un an față de Ion Neculce, soțul nepoatei sale de soră, și față de Petru cel Mare, care erau născuți în 1672, rangul social înalt al tatălui, fără îndoială și ironiile prea învățaților Costinești îl vor fi determinat pe neștiutorul de carte Constantin, ajuns în curând și domn al țării, să dea fiului său cel mai mic o

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 168.

educație dintre cele mai alese. Copilăria și prima-i tinerețe îi fură călăuzite de dascălul și preotul originar din Creta Ieremia Cacavelas, învățat la marile academii europene de la Viena și de la Lipsca, profesor, la rându-i, la școlile domnești de la București și de la Iași, medic și prezicător vestit printre multe altele.

În 1688, la trei ani după ce tatăl său devenise Domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir este trimis la Constantinopol, ca ostatec în locul fratelui său Antioh. Acum și aici, continuându-și studiile începute la Iași cu Ieremia Cacavelas, are

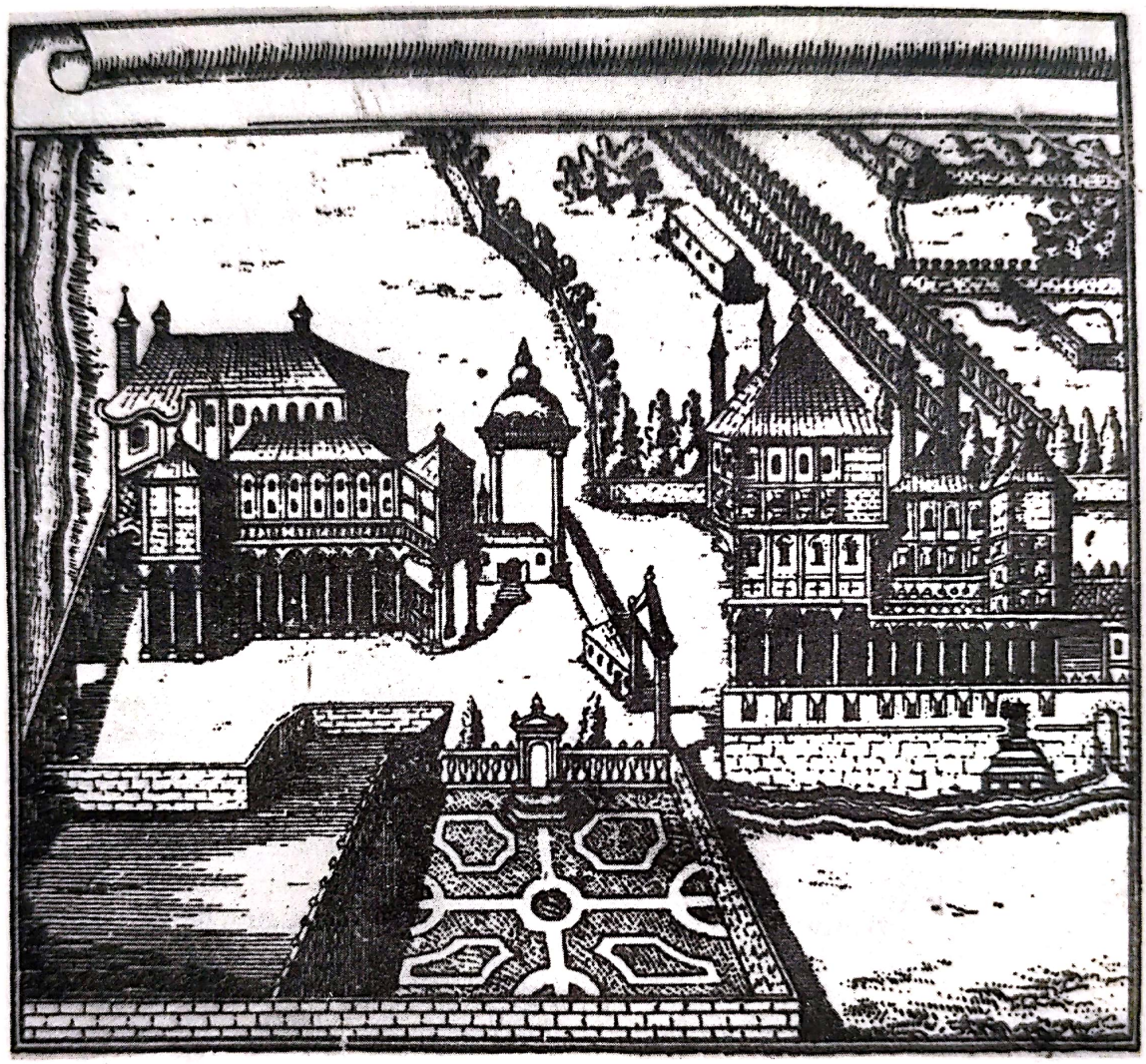

Palatul lui Dimitrie Cantemir de la Constantinopol.

prilejul să frecventeze Academia Patriarhiei Ortodoxe, instituție rămasă celebră, continuatoarea vestitei Universități a Bizanțului, cu profesori care luaseră contact din plin atât cu știința Orientului cât și cu aceea a Apusului, în special cu Școala grecească de la Veneția și cu Universitatea din Padova. La studiul teologiei, care rămânea totuși preponderent, se adăugau umanioarele, culturile și limbile clasice latină și elină, filozofia, istoria, medicina, geografia, cu multe elemente de gândire laică, impulsionate în ultima vreme de mișcările Contrareformei. Tot aici, și nu neapărat numai prin intermediul Academiei de pe lângă Patriarhia ecumenică, ci și prin frecventarea a o serie întreagă de medii și cercuri intelectuale (tânărul moldovean ducea o viață princiară în palatul său de pe malul Bosforului), Cantemir și-a însușit cele mai variate cunoștințe în domeniul culturilor turcă, persană și arabă,

Scanned with OKEN Scanner

odată cu deprinderea curentă a limbilor respective. *Istoria Imperiului otoman*, tratatul de muzică turcească, tratatul despre *Sistema religiei mahomedane* etc. sunt dovezi certe în acest sens. Cu toate că foarte tânăr, Dimitrie Cantemir a cunoscut adânc societatea constantinopolitană, atât pe cea turcă propriu-zisă, cât și mediile pestrițe rezultate din contactele dintre Occident și Orient.

După moartea lui Constantin Cantemir, între 19 martie și 8 aprilie 1693, sfatul boieresc îl alege pe Dimitrie ca domn al Moldovei. Cum însă, la intrigile lui Brîncoveanu care obține tronul pentru ginerele său Constantin Duca, turcii nu-l confirmă, apucă din nou drumul Constantinopolului, unde își reia studiile, din fericire, căci dacă treburile domniei l-ar fi acaparat încă de la 19 ani nu este sigur că Dimitrie Cantemir ar mai fi fost ceea ce a fost pentru cultură. În 1697 participa la expediția turcească din Ungaria, asistând la bătăliile de la Varadin și Zenta, când otomanii primesc cea mai grea lovitură din partea armatelor austriece conduse de Eugeniu de Savoia, prilej excelent pentru istoric de a constata pe viu decăderea din ce în ce mai evidentă a marelui imperiu. În anul următor îi apărea, la Iași, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea...*, prima carte laică tipărită în limba românească, dedicată fratelui Antioh, domnul Moldovei din acel timp. În anii 1699-1700 termina de scris metafizica *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, și revenea la Iași spre a-și celebra căsătoria cu Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino, fapt ce-l va îndreptăți, într-o măsură, să pretindă moștenirea tronului muntenesc ocupat acum de Brîncoveanu. După *Compendiolum logices institutionis*, redactat în anul 1701, urmează, în 1705, *Istoria ieroglifică*, scrisă de asemenea la Constantinopol, cam în același timp cu tratatul de muzică turceasca, *Tarifu ilmi musiki ala veghi maksus* lucrare deosebit de importantă pentru istoria muzicii turcești și orientale în genere. Cantemir, ca frecventator al saloanelor din înalta societate țarigrădeană, se făcuse cunoscut ca muzicolog și interpret vocal ce se putea acompania la tambură. Pentru a doua oară obținea domnia (nu cu pungi de bani, pentru că n-ar fi putut concura pe Brîncoveanu, ci prin relațiile pe care și le formase la Poartă, în special prin intervenția lui Ismail Effendi, reprezentantul hanului tătar la Istanbul) în 23 noiembrie 1710. Peste patru luni, la 2/13 aprilie 1711, încheia la Luțk tratatul de alianță cu Rusia, în vederea eliberării definitive a țării de sub jugul turcesc. În acest tratat se arăta că țarul nu se va amesteca în nici un chip în treburile interne ale Moldovei, cu atât mai mult în alegerea domnilor, continuitatea dinastiei Cantemirilor fiind de altminteri asigurată. În caz de eșec, se mai arăta, tratatul stipula adăpostirea

Dimitrie Cantemir, principele Moldovei.

Scanned with OKEN Scanner

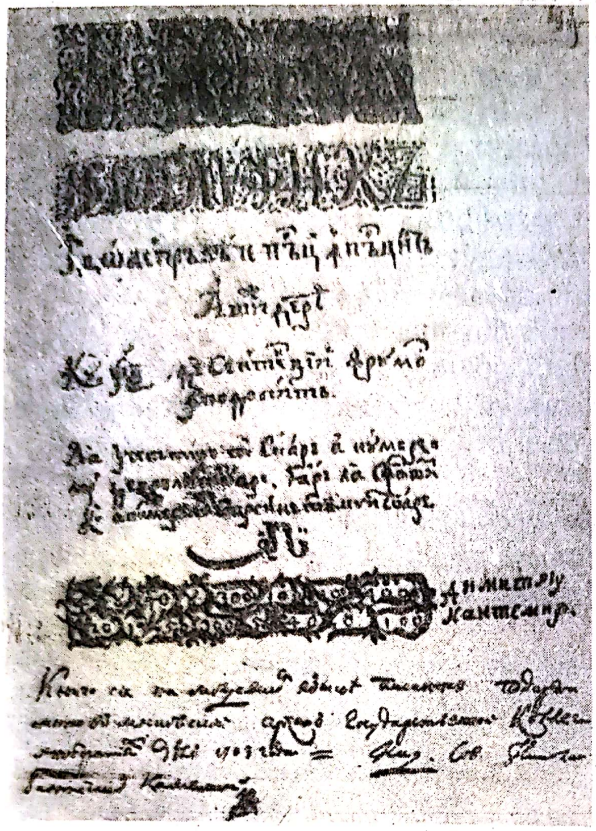

Manuscrisul autograf al Istoriei ieroglifice. Foaia de titlu.

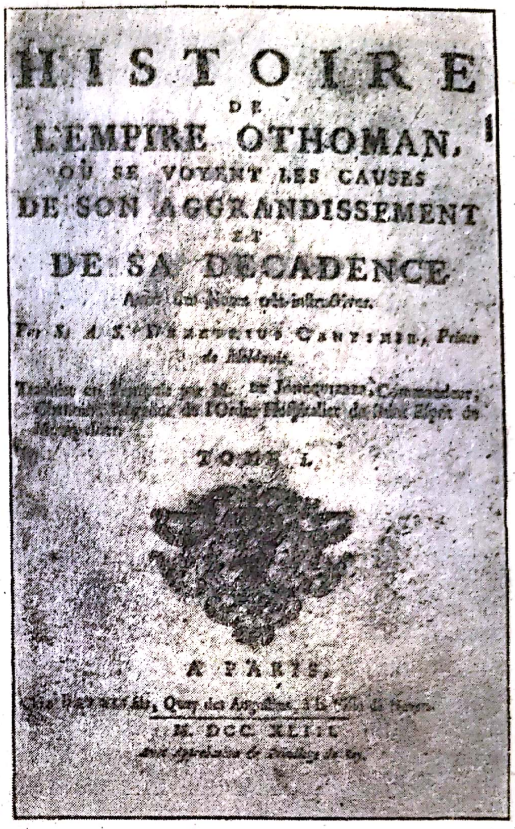
HISTOIRE
DE
L'EMPIRE OTHOMAN,
OÙ SE VOYENT LES CAUSES
DE SON AGGRANDISSEMENT
ET
DE SA DECADENCE
TOME I.
A PARIS,
M. DCC. XLIII.

Foaie de titlu a ediției franceze din Istoria Imperiului Otoman de Dimitrie Cantemir.

domnului și a curții sale în Rusia, cu acordarea de moșii și palate până la concurența celor avute în țara de baștină și la Constantinopol. La războiul de la Stănilești, în vara anului 1711, la urmările lui și la pribegia în Rusia, ne-am referit atunci când am vorbit de cronicile lui Ion Neculce și Nicolae Costin, cei care consemnează amănunțit evenimentele. În ceea ce-l privește pe Dimitrie Cantemir, este cazul să arătăm că tot timpul cât a mai trăit în marea împărăție de la Răsărit s-a bucurat de toate onorurile promise de țarul Petru, care-i acorda titlul de prinț serenisim și pe acela de consilier secret, poftindu-l la curtea de la Petersburg, luându-l cu sine în campania din Caucaz de la 1722, îndemnându-l să se recăsătorească cu o prințesă din neamul Trubețkoi, după moartea soției Casandra etc. De onoruri însemnate s-au bucurat apoi fiii săi, în primul rând Antioh Cantemir și Maria Cantemir, ultima fiind

Geſchichte
des
osmaniſchen Reichs
Demetrie Kantemir,
Rebll den Bildern der türkiſchen Kaiſer.
Hamburg, bey Chriſtian Herrn. 1745.

Istoria Imperiului otoman de Dimitrie Cantemir în ediție germană.

primită în rândul doamnelor de la palat, iar Antioh va fi unul dintre cei mai importanți ambasadori în Anglia și în Franța, va deveni, mai ales, primul mare poet clasic rus. Dimitrie Cantemir își va împlini destinul său de mare umanist și savant de faimă europeană, redactându-și cele mai multe dintre cărțile sale, în primul rând *Istoria Imperiului otoman*, *Descrierea Moldovei* și *Hronicul vechimii a romano-moldovo-valahilor*. Murea în după amiaza zilei de 21 august 1723, în vârstă de aproape numai 50 de ani, suferind de diabet, și era înmormântat la biserica grecească din Moscova, alături de soția sa Casandra. Osemintele i-au fost aduse în patrie și depuse într-o criptă din biserica Trei Ierarhi din Iași abia în 1935.[1]

Foarte întinsă, variată, greu accesibilă din mai toate punctele de vedere, inclusiv editarea ei defectuoasă și incompletă, opera lui Dimitrie Cantemir se cere abordată cât mai sistematic, chiar cu oarecare pedanterie, de ni se iartă cuvântul, pentru spulberarea confuziilor și vagului ce s-ar putea ivi la spiritele festive și cu înclinații publicistice.

Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul, prima carte a lui Dimitrie Cantemir, semnată cu titlul său domnesc, de „Ioan Dimitrie Constantin voievod", s-a tipărit în anul 1698, în tipografia domnească din

[1] Din extraordinar de vasta bibliografie privind viața și opera lui Dimitrie Cantemir trimitem numai la P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958, și I.D. Lăudat, *Dimitrie Cantemir*, Iași, Editura Junimea, 1973, unde sunt inserate liste bibliografice amănunțit. Vezi în nota următoare bibliografia operelor lui Dimitrie Cantemir.

Bibliografia operelor lui Dimitrie Cantemir:

— 1698: *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea, sau giudețul sufletului cu trupul*, Iași, 1698, text bilingv, grecesc și românesc. Alte ediții: B. P. Hasdeu tipărește în *Arhiva istorică a României*, II, București, 1865, p. 81-170, numai textul românesc; în *Opere*, Ed. Academiei Române, vol. V-2; *Divanul*, ediție îngrijită de Virgil Cîndea, E.P.L., București, 1969 (textul românesc paralel cu traducerea textului grecesc; *în Anexă*: Andrea Wissowatii, *Stimuli virtutum ac fraena peccatorum*, Comentarii, variante, glosar, indici, bibliografie); ultima ediție se repetă în *Opere*, I, Ed. Academiei, 1975.

— 1700: *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, mss. inedit la B.A.R. Publicată numai în traducere românească sub titlul de *Metafizica*, de către Nicodim Locusteanu, cu o introducere de Em. C. Grigoraș, București, Bibl. universală, 1928.

— 1701: *Compendiolum universae logices institutionis* mss. B.A.R. Prima ediție și unica în *Opere*, Ed. Acad. Rom., vol. VI; *Ioannis Baptistae Van Helmont, Physices universalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia*, cu introducerea intitulată *Laudă către izvoditoriu și către virtutia învățăturii lui* (latinește și românește), tipărită în *Opere*, ed. cit., vol VI.

—1703-1704: *Tarifu ilmi musiki ala veghi maksus* (în limba turcă: „tratat de muzică turcească"). Fragmente din lucrare au fost publicate de Yeta Rauf sub titlul de *Le Pechrev, ouverture instrumentale, în Revue musicale*, VII, Paris, 1907, nr. 5, p. 117-122, și de către T.T. Burada în *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, Anal. Ac. Rom., Mem. secț. lit., s. II. mem. 32, 1910.

— 1705: *Istoria ieroglifică*, Mss. se păstrează în Arhivele Centrale din Moscova. Pentru prima dată a fost publicată în *Opere* ed. Acad. Rom., vol. VI; o prelucrare în vederea popularizării, cu titlul *Lupta dintre Inorog și Corb*, a tipărit Em. C. Grigoraș, București, 1927. Prima ediție științifică, cu studiu introductiv, note, glosar etc. aparține lui P.P. Panaitescu și I. Verdeș, E.P.L., 1964. Cea de-a doua a fost întocmită de Stela Toma și Virgil Cândea, Ed. Academiei, 1975.

— 1714: *Panegyricum juvenis principis Russiae et Moldoviae sept. aetatis, imperatori Petri, anno 1714* (text latinesc și rusesc), St. Petersburg, 1714. Tipăritură semnalată de P. Pekarski în *Nauka i literatura v Rossi, pri Petre Velikom*, II, St. Petersburg, 1862, p. 320 și următ. Textul rusesc se află reprodus în T.S. Bayer, *Istoria i jizni i delah moldovskoye gospodaria Constantino Cantemira* Moskva, 1783, p. 323-328.

— *Monarhiarum physica examinatio*, Mss original inedit. Traducerea românească se află publicată de Gh. Haupt cu titlul de *Studiu asupra naturii monarhiilor*, în *Studii*, IV, nr. 1, 1951, p. 218-222.

— 1716: *Descriptio Moldaviae*. Prima ediție este traducerea germană *Beschreibung der Moldau* mai întâi la Hamburg, în 1769, în *A.F. Büsching's Magazin für die neue Histoire und*

Scanned with OKEN Scanner

Iași. Este, cum singur autorul afirmă, „Intâia a osteninții mele răzsădire și odrăslire". Unii, N. Iorga în primul rând, au socotit-o drept un exercițiu de învățarea limbii eline, cu dascălul Ieremia Cacavelas, care din chiar scrisoarea așezată la începutul volumului se declară mândru a fi fost „plugariul" ogorului minții autorului.[1] Alții, Virgil Cândea de pildă, o consideră drept o lucrare menită a impune pe intelectualul și cărturarul Cantemir, în vederea obținerii tronului Moldovei. De fapt, *Divanul* reprezintă un prim semn al acumulării de vaste, enciclopedice cunoștințe (limbi străine, lecturi dintre cele mai variate, moldovenești,

---

Geographie, vol. III, p. 537-574 și Vol. IV, p. 3-120. Ediția a doua a apărut în volum, sub titlul de *Historisch-geographisch und politische Beschreibung der Moldau*, în 1771, la Frankfurt și Leipzig. Un exemplar din această ediție aparținând lui Samuil Micu, cumpărat de el la Viena chiar în anul apariției, se păstrează până în prezent în biblioteca personală a lui Șerban Cioculescu. Traducerea rusească, *Istoriceskoe,- gheograficeskoe i politiceskoe Moldavii v jizni socinenia* efectuată din nemțește de către Vasilii Levșin, s-a publicat la Moscova în 1789. Prima traducere în românește, cu titlul de *Scrisoarea Moldovei*, a apărut la Mânăstirea Neamț, în 1825, și a fost făcută de V. Vîrnav, de asemenea după versiunea germană. Cu același titlu o mai publica într-o a doua și a treia ediție (1851 și 1865), la Iași, T. Boldur Lățescu. În ediția de *Opere* de la Academia Română se află în vol. II; cea mai bună ediție a apărut în 1973 la Academia Română.

— 1714-1716: *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*. Originalul latin a rămas în manuscris până acum, excepție făcând numai fragmentul tipărit de Gh. Asachi la Iași în 1833; *Excerptum ex operibus latinis Demetrii voievodae Moldaviae*. Prima ediție integrală a apărut în traducerea engleză efectuată de N. Tindal: *The History of the growth and decay of the Othoman Empire*, 2 volume, Londra 1734, ediția a doua 1756. Traducerea franceză, *Histoire de l' empire Othoman, ou se voyent les causes de son agrandissment et de sa décadence* Paris, 1743, este făcută de M. de Jonquières. Cea germană, a lui Schmidt, apărea peste doi ani, *Geschichte des osmanischen Reiches nachxeinem Anwachsen und Abnehmen*, Hamburg, 1745. Una în italiană, făcută de abatele Guasco în colaborare cu Antioh Cantemir, a rămas netipărită, ca și o alta rusească datorată lui Dimitrie Grozin. Traducerea românească a fost făcută de Iosif Hodoș și a fost inserată în volumele III și IV, din seria *Opere*, apărută la Academia Română în anul 1876.

— 1716-1718: *Vita Constantini Cantemyrii*, cu textul latin și traducerea românească, *Viața lui Constantin vodă Cantemir*, a apărut tot în seria Academiei, vol. III-IV, a mai fost editată de N. Iorga în 1925, o altă îngrijire de ediție dând apoi Liliana Iorga în *col. Clasicii comentați*, Craiova. Ultima traducere aparține lui Radu Albala și a apărut la E.P.L., în 1960. O prelucrare în latină și rusă a dat T.S. Bayer în *Istoriia o jizni delah moldovskogo gospodaria Konstantina Kantemira*, Moscova, 1783.

— 1717-1718: Ceea ce se cunoaște sub denumirea de *Evenimentele cantacuzinilor și ale Brincovenilor* s-a tipărit, fără menționarea numelui autorului, în limba rusă, la Petersburg, în 1772. Traducerea germană a apărut la Riga, la St. Petersburg și Leipzig, în 1783. Cea grecească la Viena, în 1793. Cea românească, cu titlul anunțat mai sus, aparține lui V. Vîrnav și s-a tipărit în *Arhiva românească*, II, p. 207-242. Versiunea din *Opere*, ed. Acad. Rom. vol. V, este a lui G. Sion.

— 1720: *Loca obscura in Catehisi quae ab anonymo authore sloveno idiomate edita et pervoe ucenie otrokon intitulata est, dilucidata*, Mss. inedit.

— 1721-1722: *Pismo kniazia Dimitria Kantemira k grafu Gavriilu Golovțin*, numită și *Despre conștiință*, a fost publicată de N. Titov, într-o revistă de specialitate din Moscova în 1909.

— 1722: *Kniga sistima ili sóstoianie mahommedanskoi relighii* (=Sistema religiei mahomedane) s-a tipărit la St. Petersburg în 1722. Textul latinesc, intitulat *Curannus* (=Coranul) a rămas inedit. O versiune românească, *Despre Coran*, a publicat I. Georgescu, în *Analele Dobrogei*, VII, 1927, p. 67-121.

— 1722: *De muro Caucasea*. Fragment cu același titlu publicat de T.S. Bayer în *Comentarii Academicae Scientiarum Petropolitane*, I, St, Petersburg, 1726, p. 425-463.

— 1722: *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta et autographa descripta*. în *Opere*, ed. Acad Rom. vol. VII.

1717-1723: *Hronicul vechimii a romano-moldavo-vlahilor*, 2 volume, ediția G. Săulescu, Iași, 1835, 1836; ed. Gr. Tocilescu, în *Opere*, VIII, Acad., Rom.

[1] De tot interesul — depășind de fapt domeniul literaturii și trecând în acela mai larg al antropologiei — este să urmărim metafora verbului *a ara*, pentru *a scrie*, în cartea lui Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și Evul mediu latin* (traducere de Adolf Armbruster, Ed. Univers, p.

Iași. Este, cum singur autorul afirmă, „Intâia a ostenințiі mele răzsădire și odrăslire". Unii, N. Iorga în primul rând, au socotit-o drept un exercițiu de învățarea limbii eline, cu dascălul Ieremia Cacavelas, care din chiar scrisoarea așezată la începutul volumului se declară mândru a fi fost „plugariul" ogorului mințiі autorului.[1] Alții, Virgil Cândea de pildă, o consideră drept o lucrare menită a impune pe intelectualul și cărturarul Cantemir, în vederea obținerii tronului Moldovei. De fapt, *Divanul* reprezintă un prim semn al acumulării de vaste, enciclopedice cunoștințe (limbi străine, lecturi dintre cele mai variate, moldovenești,

---

Geographie, vol. III, p. 537-574 și Vol. IV, p. 3-120. Ediția a doua a apărut în volum, sub titlul de *Historisch-geographisch und politische Beschreibung der Moldau*, în 1771, la Frankfurt și Leipzig. Un exemplar din această ediție aparținând lui Samuil Micu, cumpărat de el la Viena chiar în anul apariției, se păstrează până în prezent în biblioteca personală a lui Șerban Cioculescu. Traducerea rusească, *Istoriceskoe,- gheograficeskoe i politiceskoe Moldavii v jizni socinenia* efectuată din nemțește de către Vasilii Levșin, s-a publicat la Moscova în 1789. Prima traducere în românește, cu titlul de *Scrisoarea Moldovei*, a apărut la Mânăstirea Neamț, în 1825, și a fost făcută de V. Vîrnav, de asemenea după versiunea germană. Cu același titlu o mai publica într-o a doua și a treia ediție (1851 și 1865), la Iași, T. Boldur Lățescu. În ediția de *Opere* de la Academia Română se află în vol. II; cea mai bună ediție a apărut în 1973 la Academia Română.

— 1714-1716: *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*. Originalul latin a rămas în manuscris până acum, excepție făcând numai fragmentul tipărit de Gh. Asachi la Iași în 1833; *Excerptum ex operibus latinis Demetrii voievodae Moldaviae*. Prima ediție integrală a apărut în traducerea engleză efectuată de N. Tindal: *The History of the growth and decay of the Othoman Empire*, 2 volume, Londra 1734, ediția a doua 1756. Traducerea franceză, *Histoire de l' empire Othoman, ou se voyent les causes de son agrandissment et de sa décadence* Paris, 1743, este făcută de M. de Jonquières. Cea germană, a lui Schmidt, apărea peste doi ani, *Geschichte des osmanischen Reiches nachxeinem Anwachsen und Abnehmen*, Hamburg, 1745. Una în italiană, făcută de abatele Guasco în colaborare cu Antioh Cantemir, a rămas netipărită, ca și o alta rusească datorată lui Dimitrie Grozin. Traducerea românească a fost făcută de Iosif Hodoș și a fost inserată în volumele III și IV, din seria *Opere*, apărută la Academia Română în anul 1876.

— 1716-1718: *Vita Constantini Cantemyrii*, cu textul latin și traducerea românească, *Viața lui Constantin vodă Cantemir*, a apărut tot în seria Academiei, vol. III-IV, a mai fost editată de N. Iorga în 1925, o altă îngrijire de ediție dând apoi Liliana Iorga în *col. Clasicii comentați*, Craiova. Ultima traducere aparține lui Radu Albala și a apărut la E.P.L., în 1960. O prelucrare în latină și rusă a dat T.S. Bayer în *Istoriia o jizni delah moldovskogo gospodaria Konstantina Kantemira*, Moscova, 1783.

— 1717-1718: Ceea ce se cunoaște sub denumirea de *Evenimentele cantacuzinilor și ale Brincovenilor* s-a tipărit, fără menționarea numelui autorului, în limba rusă, la Petersburg, în 1772. Traducerea germană a apărut la Riga, la St. Petersburg și Leipzig, în 1783. Cea grecească la Viena, în 1793. Cea românească, cu titlul anunțat mai sus, aparține lui V. Vîrnav și s-a tipărit în *Arhiva românească*, II, p. 207-242. Versiunea din *Opere*, ed. Acad. Rom. vol. V, este a lui G. Sion.

— 1720: *Loca obscura in Catehisi quae ab anonymo authore sloveno idiomate edita et pervoe ucenie otrokon intitulata est, dilucidata*, Mss. inedit.

— 1721-1722: *Pismo kniazia Dimitria Kantemira k grafu Gavriilu Golovțin*, numită și *Despre conștiință*, a fost publicată de N. Titov, într-o revistă de specialitate din Moscova în 1909.

— 1722: *Kniga sistima ili sóstoianie mahommedanskoi relighii* (=Sistema religiei mahomedane) s-a tipărit la St. Petersburg în 1722. Textul latinesc, intitulat *Curannus* (=Coranul) a rămas inedit. O versiune românească, *Despre Coran*, a publicat I. Georgescu, în *Analele Dobrogei*, VII, 1927, p. 67-121.

— 1722: *De muro Caucasea*. Fragment cu același titlu publicat de T.S. Bayer în *Comentarii Academicae Scientiarum Petropolitane*, I, St, Petersburg, 1726, p. 425-463.

— 1722: *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta et autographa descripta*. în *Opere*, ed. Acad Rom. vol. VII.

1717-1723: *Hronicul vechimii a romano-moldavo-vlahilor*, 2 volume, ediția G. Săulescu, Iași, 1835, 1836; ed. Gr. Tocilescu, în *Opere*, VIII, Acad., Rom.

[1] De tot interesul — depășind de fapt domeniul literaturii și trecând în acela mai larg al antropologiei — este să urmărim metafora verbului *a ara*, pentru *a scrie*, în cartea lui Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și Evul mediu latin* (traducere de Adolf Armbruster, Ed. Univers, p.

grecești, latine, persane, religioase ca și laice) la tânărul Cantemir. Impulsul venea din partea cărții lui Andrea Wisoewatius, *Stimuli virtutum ac fraena peccatorum*, descoperită pe undeva prin Ungaria, în timpul campaniei turcești din anul 1697, la care luase parte. Cartea moralistului reformat Wissovatius, apărută relativ de curând (Amstaelodami, 1682), stârnise, se vede, oarecare vâlvă și interes în cercurile teologilor și filozofilor de la Țarigrad, acolo unde, probabil, nu se stinseseră cu totul disputele din jurul rătăcirilor patriarhului Chiril Lucaris, cel acuzat de sinoade că ar fi avut relații cu reformații[1]. S-ar putea ca, spirit liber cum era, Dimitrie Cantemir să-și fi încercat condeiul într-o dezbatere cu caracter filozofic-moralizator și religios pentru a se impune în lumea cărturarilor de la Constantinopol, mai ales acum, când infiltrațiile ideilor din Apus deveneau tot mai frecvente. Ideea centrală a lucrării reiese cu limpezime din confruntarea clasică dintre *Înțelept-Suflet-Microcosm* cu *Lumea-Trup-Macrocosm*. (În fond, nu e vorba de *lumea-natură*, ci numai de „lumea înșelătoare", lumea aparențelor, a iluziilor, așa cum conceptul, nu prea clar conturat totuși, apărea în doctrinele orientale neoplatonice și creștine.) Din această confruntare *Înțeleptul-Suflet* e făcut să iasă învingător, argumentele fundamentale fiind scoase din *Eclesiast*, din ideea fortunei labilis, din negarea foloaselor averii materiale în viața pământească, din ideea caracterului muritor al trupului etc. Autorul coroborează motive și idei de peste tot, din *Gulistanul* lui Al-Saadi, Seneca și Sf. Augustin, din Wissovatius și Miron Costin, din *Dioptra* lui Filip Solitariul (tradusă din slovenește în românește încă din secolul al XVII-lea[2]), din scrierile lui Grigore Palamas, doctrinarul isihasmului, cu ecouri din toți sfinții părinți ai bisericii, de la Dionisie Areopagitul, Grigore din Nazians și Efrem Sirul, până la Ioan Hrisostomul și Ioan Scărariul, acesta din urmă tradus, cum se știe, în

---

359 și următ.): Astfel, Isidor, comentator al Bibliei (numit și Isidor din Sevilla: cca 560-636), în cartea sa *Etimologiile* (VI, 9, 2) citează dintr-o comedie a unui poet latin, anume de Alta (necunoscut astăzi nouă) aceste versuri: „Vertamus vomerem/In cera mucroneque aremus osseo" (=Să întoarcem brăzdarul și să arăm cu vârful de os). Tot de aici aflăm că și Platon compara scrisul cu cultivarea pământului. La romani apărea termenul, încă mai frecvent, *exarare*(cu sensul de a da la iveală prin arare). Cuvântul „brazdă", pentru *scris* se află mai întâi la spaniolul Prudentus, în cartea *Peristephanan* (IX, 52 și IV, 110, *Apoth.* 596). Aici, oarecum ca și la Ieremia Cacavelas, pergamentul este „ogorul" și scribul este meșterul „desțelenirii câmpurilor cărții" („bibliales... proscindere campos", *Poetae*, I, 93, 5). Din secolele VIII sau IX, ni s-a păstrat la Verona o carte de rugăciuni mozarabă în care stă scris: „se pareve baves alba pratalia araba et albo versario teneba et negro semen seminaba" (=el mâna boii arând câmpiile albe ținând un plug alb și semănând semințe negre"). scriitorul adică. În *Der Ackermann aus Böhmen* de Konrad Burdach (finele Evului mediu german, în cap. III) chiar la început citim: „Ich bin genannt ein Aackermann, von Vogelwat ist mein Pflug" (= mi se spune plugar, plugul meu e făcut din haina păsărilor"). Explicația acestei metafore-enigmă (*vogelwat*) a dat-o Arthur Hübner: „Die Feder ist mein Pflug — das ist ein altbekannter Schreiberspruch" (= plugul mi-e pana — e o veche deviză de scriitor) (v. *Kleine Schriften zur deutschen Philologie*, 1940, p. 205 și următ).

De aici, poate, și metafora cititului, în folcloricele: „Câmpul alb, oile negre/ Cin-le vede/ Nu le crede,/ Cin-le paște Le cunoaște", cimilitura venind acum dinspre mediul păstoresc.

[1] Andrea Wissowatius-Wiszowaty-Vișovati a fost un teolog în spiritul secției *unitariene* (care nu este de acord cu unitatea Sf. Treimi). A trăit între 1608 și 1678, în Lituania și apoi, din pricina persecuțiilor, refugiat în Olanda. Mai este cunoscut și ca autorul cărții *Religia rationalis* (1685), celebră în epocă, prin care unii istorici îl consideră și ca un precursor al deismului din secolul luminilor.

[2] Cel care a observat relația dintre *Divanul* lui Cantemir și *Dioptra* este Demostene Russu, în *Manuscrisele grecești din Biblioteca Academiei Române*, București, 1901.

Scanned with OKEN Scanner

românește, încă de Varlaam. Nu lipsesc elemente din cărțile populare, precum *Alexandria* ori *Varlaam și Ioasaf*, ca și, se înțelege, aluzii la ideile marilor scriitori și filozofi laici ai acestei atât de dezbătute probleme. De n-ar fi atât de aridă, prețioasă în felul ei și grea de livresc, *Divanul* lui Cantemir s-ar asemăna în mai mult de o privință cu *Învățăturile lui Neagoe*... Și nu numai prin ideea de bază și prin chipul mozaicat în care este expusă, ci și prin retorica de poem ideologic, prin patosul liric al dezbaterii filozofice.

Trecând peste partea a doua a cărții, care nu face decât să reia rând pe rând *sholiile* deja afirmate, neglijând și pe cea de a treia, care nu e decât traducerea cărții lui Wissowatius, această scriere dintâi a lui Dimitrie Cantemir merită toată atenția, atât ca o primă lucrare de filozofie morală provenită de la un român, cât și ca lucrare literară propriu-zisă. Autorul este conștient de pionieratul său când, în *predoslovie*, prezintă această adunare de pilde și învățături morale și religioase drept „un mănunchiaș de flori nevestedzitoare" întocmit „spre slava și folosința moldovenescului niam", pentru a putea spune în sfârșit că: „Flori s-au deschis și în pământul nostru!" Lupu Bogdan, hatmanul, cumnatul Cantemireștilor și prea bine cunoscutul personaj din *Istoria ieroglifică*, lăudat acolo pentru știința lui într-ale retoricei, se îngrijea de tipărirea cărții odată cu dascălul Ieremia Cacavelas, cum se menționează pe foaia de titlu, tipografi fiind monahii Atanasie și Dionisie. Din chipul solemn cum sunt compuse versurile la stemă, vădit influențate de acelea ale lui Dosoftei și deloc abătute de la tradiția inaugurată de Varlaam:

„Herbul țărăi vechii s-au fost ales buăr
Numele vestindu-și cu tunul prin nuăr
Noii mai pre urmă, avându-l moșie
Tot acel vechi nume mai vestindu-l știe."

și din finalul protocolar, de curte, al scrisorii dedicatorii către Antioh:

„... și cu aceasta învrednicindu-mă, această a tinerețelor mele întâia născută roadă mării-tale închinând și dăruind, bine învoită, primită, și plăcută a fi cu plecăciune rog, poftesc. Și într-aceasta, rămâiu Al mării tale mai mic și plecat frate, Ioan Dimitrie Constantin Voevoda", ar reieși caracterul deliberat, de act conștient de cultură al publicării *Divanului* la 1698. Protocolar și solemn se face adresarea către cititor, căutat anume printre cei „iubitori de trudă" între-ale minții, când i se prezintă alegoria celor trei „mescioare":

„Cinstite și de trudă iubitoriule cetitoriu, iată trei, spre a sufletului dulce gustare, ți se întind mescioare. În cea dintâi dară, ale lumii, adecă ale trupului, nebunii și rèle, sufletului stricătoare și de tot omorâtoare pofte și, împotrivă, a înțeleptului, adecă a sufletului înțelepciune, cunoștință și spre lumeștile, să nu zic trupeștile, desfrânate pofte înfrânare, oprire și părăsire—să cuprinde. La aceste trei dară mèse, iată, și doaă ți s-au dat păghară,[1] dintru carile, carile îți va fi voia, acela vii lua. Însă unul pre denafară cu frumoasă și plăcută poleială, iară pe dinlontru de aramă, cu cotlită și cumplită

[1] Versul din *Epigonii*: "Cantemir croind la planuri din cuțite și pahară" a fost crezut de unii ca fiind inspirat din acest pasaj din *Divanul* lui Cantemir. Știm cu siguranță că prin 1874-1875, pe când era director al Bibliotecii Universitare din Iași, Eminescu achiziționase și cerceta atent *Divanul*..., deci după compunerea *Epigonilor*. Putea însă să citească textul publicat de Hasdeu în *Arhiva istorică a României*, vol. II, încă din 1865. S-a mai emis ipoteza că referirea s-ar face nu la opera lui Cantemir, ci la aranjamentele diplomatice cu țarul Petru I, căruia domnitorul moldovean îi închina banchetul despre care pomenesc cronicile.

Scanned with OKEN Scanner

otrăvită băutură; iară altul nearătos și nedrăgăstos pe denafară, însă de aur pre dinlăuntru, și din a vieții apă și plină de dulciață băutură plin iaste..." (17-19)

Forma în care se prezintă ideile *Divanului*, aceea a dialogului socratic, era cât se poate de obișnuită în cărțile de filozofie morală ale vremii. Ceea ce ne interesează aici este însă în primul rând retorica realizată prin antinomiile rezultând din concepte: *înțelept-lume, viață-moarte, dulce-otrăvit, nearătos pe dinafară-poleit, veselie-întristare, vecinicie-vremelnicie*. Înțeleptul afirmă că lumea „e falnică, amăgitoare și trecătoare", că „florile" ei sunt „curând vestedzătoare, cădzătoare și în nemică întorcătoare."

Zice același înțelept: „Vădz frumusețele și podoaba ta, ca iarba și ca floarea erbii; bunurile tale în mânule tălharilor și în dintele moliilor; desfătările tale: pulbere și fum, carele cu mare grosime în aer să înnalță și, îndată răschirându-să, ca când n-ar fi fost să fac" (36)

Față cu această constatare, înseși faptele marelui Alexandru par o sumă de zădărnicii vrednice de dispreț:

„Căci el atâta rătunzală a pământului călcând/ și atâtea împărății supuind,/ după moarte loc mai mult de șeapte palme nu i-au rămas/ și pe acela nu el/ ce pământul pe dânsul l-au stăpânit;/ căci țărna pe pieptul lui s-au suit,/ ochii i-au împlut,/ gura i-au astupat/ și cu aciasta pildă aducându-i/ că, nesăturându-să de slavă,/ să se sature de lut/ și trupul acela ce oamenii fiiu lui Dumnădzău/ pentru frumusețea/ a fi socotiia,/ viermii și gândacii pământului l-au mâncat/ și din țărână fiind,/ iarăși în țărână s-au întors" (39).

Unde ultimele cuvinte trimit direct la *Facerea* biblică: „Că pământ ești și în pământ te vei întoarce!", spune Ziditorul către Adam. Sau: „Memento, homo, quia pulvis est et in pulverem reverteris!" Sunt cuvintele preotului catolic cu care binecuvântează credincioșii în ziua Cenușei.

Indiferent însă de ideile vehiculate de texte, ceea ce ne interesează aici este sacadarea discursului — cum se vede din barele, ce am însemnat între posibilele versuri — ritmarea și chiar rima care așează propozițiile după anume reguli dictate de potrivirea dintre gândire și aspectul sonor al limbii. Iată un pasaj încă mai caracteristic:

„Schiptrul lui altuia l-au dat;/ avuțiile și bunurile lui cărora n-au silit să le câștige au împărțit;/ puterile și strășniciile lui cu patru scânduri în a pământului pântece li-au legat;/ caii și carăle lui pre câmpuri li-au *fărâmat*/ călăreții lui, pe dialuri și pedestrașii lui, pe șăsuri, hulturii și ale ceriului paseri i-au *mâncat*;/ armele lui rugina li-au topit;/ cetățile lui alții li-au fărâmat și li-au cu pământul *alăturat*;/ șanțurile lor s-au împlut cu gunoiu și zimții cei frumoși de pustietate s-au risipit;/ dobitoacele lui, masă întinsă jiganiilor li-au făcut;/ gardurile viilor lui, focului și strugurii lor, de piciorul străin s-au *călcat*/ ; livezile și pomii lui cei cu roadă dulce de toată săcurea și de toată mâna carea n-au răsăd*it s-au tăiat* " (59).[1]

După Miron Costin, poate direct după Ovidiu, cu *Epistola IV, Ex Ponto*, cu ecouri din *Istoriile* lui Herodot care se referea la măreția și trufia regilor perși, apare tipica retorică a lui *ubi sunt qui ante nos:*

În sfârșit, alți cercetători propun o aluzie la Antioh Cantemir, poetul rus, tradus de Costache Negruzzi și figurând în antologia lui Aron Pumnul, în *Lepturariu*, cu o satiră în care era vorba de un boier făcând, „din cuțite și pahare" planuri de reamenajare a moșiei etc. (Vezi D. Murărașu, *Din izvoarele poeziei Epigonii, Preocupări literare*, 1 martie, 1936).

[1] *Divanul*, ed. Virgil Cândea, E.P.L., București, 1969. Trimiterile se fac la această ediție.

Scanned with OKEN Scanner

„Ce s-au făcut împărații perșilor cei mari, minunați și vestiți? Unde iaste Chiros și Crisors? Unde iaste Xerxis și Artaxerxis, aceștia carii în loc de Dumnedzău să socotiia și mai puternici decât toți oamenii lumii să ținea până într-atâta, cât și cu luciul mării și cu valurile furtunii ei vrea să stăpânească, oamenilor săi poruncind ca să bată marea cu toiage și să o puie în obedzi, căci i-au stricat podul cel ce peste mare făcusă la bogazul de la Hersonisos (care lac să chiamă acum Bogaz-hisari)[1] și alte multe lucruri de virtute ci-au arătat? Unde iaste Alexandru marele, Machidonianul, carele nu pentru mărimea statului, ce pentru mari și minunate războae și a multe țări biruință marele să numește?" (53)[2].

Cu drept cuvânt, Ieremia Cacavelas exclamase, citind *Divanul*, „O, minunată ritorică!", simțindu-se foarte onorat, că lui i s-a dat întâi să guste din roade, cum spune în scrisoarea sa prefațatoare: „Înțelepțește ai judecat ca eu, plugariul carile la holda minții tale am ostenit, după Apostolului cuvânt, mai întâiu din roada ei să iau" (27). La rându-i, deși cu oarecare ironie în subtext, în *Istoria ieroglifică*, discipolul își va numi dascălul Privighetoare, prin aluzie la meșteșugul retoricii pe care îl deținea ca nimeni altul în epocă. Încă de aici, din *Divanul*, Cantemir se arată un mare iubitor al frumusețiilor discursului ciceronian, în care va excela scriind romanul său alegoric și mai apoi *Hronicul*... Fraza este studiată anume în vederea, când este cazul, enumerației aluvionante, potopitoare, prin dislocarea membrelor, pentru simetrii revelatoare și prin reliefarea verbului din pricipală așezat la sfârșit. Procedeul întrece mult în îndrăzneală pe acela al lui Miron Costin și — la mijloc intrând talentul mare al scriitorului — prin comparație, stilul stolnicului Constantin Cantacuzino pare prea labirintic, încâlcit. O limbă artifex, de o stranie frumusețe ne întâmpină adesea în paginile *Divanului*, accentuând mult caracterul poematic al operei, Cantemir este practicantul a ceea ce numim *hiperbatonul* în retorică. În vederea realizării simetriilor, accentelor și ritmurilor, sintaxa și topica frazei sunt uneori siluite până într-atât, încât apar dislocate chiar și particula ce introduce subjonctivul, ori locul auxiliarului față de verbul principal. Iată un pasaj imediat în continuarea celui citat mai sus:

„Și *să nu te mai*, pentru alții vechi și minunați a grecilor împărați, *întreb*, ce pentru acești mai de curund: unde iaste Constantin marele, ziditoriul Țarigradului? Unde iaste Iustiniian, cel ci-*au* acea minunată și de toată lumea lăudată și în toate unghiurile a rătunzélii pământului vestită, *zidit* biserică, carea să chiamă Svânta Sofia? Unde iaste Diocletian, Maximilian și Iuliian, tiranii cei putérnici și mari? Unde iaste Theodosie cel Mare și Theodosie cel Mic?... Unde sînt bunicii, străbunicii noștri? Unde ne sînt frații, prietinii noștri, cu care până mai ieri-alaltăieri ne întâlneam și petreceam cu toții la un loc care acum au dispărut din mijlocul nostru." (54-55)

Concluzia la care trebuie să ajungem este aceea că aceste adevăruri vor fi fost în epocă atât de curente (tipice fiind de altminteri pentru evul mediu târziu și pentru

---

[1] De biciuirea valurilor mării la Helespont de către perși, Herodot scrie în *Istorii*, VII, 35.

[2] Chiar în ceea ce privește operele lui Miron Costin și Dimitrie Cantemir, scriitori eminamente culți, mari cărturari — și cu toată declarația contrară a celui dintâi, cum am mai văzut — influența unei cărți atât de populare ca *Alexandria* se vede de departe, în *stil*, în acel mod specific de punere în mișcare a ideilor, amestec de umanism antic și meditație creștină în spiritul *Eclesiastului* asupra destinului omenirii, asupra măririlor și fatalelor căderi ale sorții. (v.p. 135), în special în comentariile memorialistului și moralistului cu privire la domnia lui Vasile Lupu, în poemul filozofic *Viiața lumii*, *în Stihuri împotriva zavistiei*, în *Apostrof* sau în prelucrarea după un fragment din *De rebus Alexandri Magni* de Quintus Curtius, intitulată *Graiul solului tătăresc*, în *Divanul*..., în *Istoria ieroglifică*, în special în *Povestea guziului orb*, și, de ce nu?, în *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*.

Scanned with OKEN Scanner

prelungirile barocului), vor fi fost atât de mult spuse și răsspuse, încât stilizarea cât mai savantă a discursului apărea cu o necesitate stringentă. După atâtea pasaje din cuvântările *Înțeleptului* iată acum și unul, dintre cele mai frumoase, aparținând *Lumii*, care încearcă a convinge în sensul unui *carpe diem* rezonabil, de vreme ce nimic din bunătățile vieții pământești nu putem duce dincolo. La Muzeul Omului din Piața Trocadero de la Paris se poate vedea o colecție de pietre tombale cu sculpturi baroce sugerând coborârea omului în mormânt, învelit numai într-un subțire giulgiu:

„Să știi că numai cu o félégă de pândze învăliți, ca cum ar fi în cămeșea cea de mătasă învăscuți, și într-un săcriiu aședzați, ca în haina cea de purpură mohorâtă îmbrăcați, în gropniță aruncați, ca în saraiurile și polaturile céle mari și desfătate aședzați, s-au dusu-să, iară altă nemică nici în sin, nice în spate n-au ridicat cu sine să ducă." (55)

La drept vorbind însă, valoarea literară, — în această primă carte românească de dezbatere etică înaltă — stă în gravitatea problemelor care se pun, mai mult decât în meșteșugul retoric, care este mult mai mare în *Istoria ieroglifică*, operă de maturitate deplină, dominată de umor și de o imperceptibilă fină mizantropie.

Rostul disputei dintre Înțelept și Lume, dintre Suflet și Trup, era, în fond, de a se trage concluzia că liberul arbitru, demnitatea omului, este mai presus de orice discuție. În spiritul idealismului socratic adaptat la creștinism, trebuie admis că păcatul vine din ignoranță și că morala se învață prin practica faptelor bune, prin cugetare, cumpătare și asceză. Era un ideal filozofic creștin, însă simțitor apropiat de cel umanist-renascentist, în conformitate cu viața, personalitatea și temperamentul prințului savant. În final totul trebuia să ducă la o împăcare între Înțelept și Lume. Acesta ar fi rationalismul fundamental, deși nedeclarat, al cărții, „Nu rob, ci stăpân lumii te-au lăsat" se spune omului — „pentru aceasta, tu pe dânsa, nu ea pe tine stăpânește". Idee prometeică, conținută și în cuvintele lui Ulise din *Divina Comedie* a lui Dante, alt mistic rationalist, atrăgând atenția asupra atitudinii omenești active și asupra demnității speței: „Considerate la vostra semenza/ Fatti non viver brutto come brutti/ Ma per virtute e conoscenza". Există în acest dialog filozofico-etic o tensiune, un dramatism de esență goetheană, dacă vrem. Concesiile se fac în anumite momente, și dintr-o parte și din cealaltă, dar fără ca această tensiune să slăbească, la mijloc stând problema fundamentală a omului. Înțeleptul trebuie, arată la un moment dat autorul *Divanului*, „și oamenilor și lui Dumnezeu să fie plăcut", să trăiască această viață „cu chiverniseală" și în felul acesta să-și prepare și fericirea de dincolo. El e profund convins că cititorul care-i va consulta cartea „și de cea trecătoare și de cea viitoare viață să va folosi."

Dacă prin *Divanul* Cantemir ne apare ca primul autor al unui tratat de etică, prin *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* el este primul român autor al unei metafizici. Ce-i drept nu originală, ci inspirată din teoriile filozofice ale alchimistului și medicului flamand Jean Baptiste Van Helmont, adeptul și continuatorul lui Paracelsus. Van Helmont credea în generația spontanee, în „arhei", „fermenți" și „blasuri". A trăit între 1577-1644, este inventatorul cuvântului „gaz", i se atribuie invenția termometrului cu apă, descoperirea acizilor sulfuric și azotic, a protoxidului de azot etc. Tot căutând piatra filozofală în laborator, dădu unui fiu al său numele de Mercur, fiindcă într-o bună zi avu impresia că scosese aur prin distilare de argint viu. Van Helmont este adus la cunoștința prințului moldav de

Scanned with OKEN Scanner

către nu mai puțin ciudatul Ieremia Cacavelas. Dascălului îi este închinată și o epistolă cu care se deschide cartea, epistolă din care aflăm cum decurgeau lecțiile cu „reverendul părinte", „în sala noastră de studii", unde Cantemir tatăl venea în control de câte trei ori pe zi. Aici ne interesează prea puțin filozofia, și așa, în sine luată, aproape deloc originală, a lui Cantemir, dezvoltată în cele cinci cărți ale opusculului (I. *Știința sacră*, II. *Creațiunea Universului*, III. *Progresul Creațiunii*, IV. *Despre Timp*, V. *Despre forma quadruplă*, VI. *Despre sufletul liber*). Literar vorbind, și ca proiecție asupra restului operei, interesează însă foarte mult imaginația autorului. Adversar deocamdată al ideii cum că orice cunoștință purcede din simțuri, „alăptat la sânul științei sacre", care respinge afirmarea cauzalității ca principiu suprem, Cantemir este profund convins că niciodată partea nu poate cunoaște întregul, că ceea ce este creat ar putea vreodată să înțeleagă „simplu" pe creator sau un alt lucru creat. Lucrurile și fenomenele sunt „prezentative", pentru că așa a crezut de cuviință să le facă Providența. Iată de o pildă, în cartea a doua, teoria cu iz alchimist referitoare la salinitatea apelor marine:

„Cu ocaziunea apelor, socotesc că nu va fi neplăcut să examinăm pe scurt de ce unele sînt amare, altele dulci; căci e de minune sărătura mărilor și, din contră, dulceața izvoarelor și fluviilor. Despre aceasta spună școlile ce-or vrea, dar cauza acestui lucru se va vedea că este astfel: sărătura mării nu este efectul nici al căldurii solare nici, în fine, al exhalațiunilor uscate ale pământului (cu toate că școala peripatetică afirmă cu îndrăzneală aceasta); ci fundul mărilor, sau mai bine sedimentele apelor marine, dotate cu un ferment salin natural și fecund, feresc apele mai puțin mobile (cum sînt mai toate apele din mare) de căldura soarelui și de precipitarea fermenților eterocliți și le păstrează incorupte și inalterabile. O parte din aceste ape pătrunzând în corpul pământului prin tuburile deschise ale lui, ca prin niște vine interne, împărtășesc și pământului acel condiment al fermentului salin, și cu toate că e infectată de enormele murdării ce cad în ea, îi redau vigoarea și calitatea naturală" (p. 157-159, ed. cit. Locusteanu).

De fapt, toată această paradă de erudiție — o latură religioasă și mistică a umanismului întârziat care pune revelația divină pe primul loc în gândire — e făcută spre a se demonstra legitimitatea biblică a existenței lui Dumnezeu. Erudiția însă, chiar dacă neașezată pe baze materialiste, interesează mereu și incită, prin chiar modul cum se cochetează cu aristotelismul. Iată de pildă justificarea cvasiraționalistă a legendei Turnului Babel din *Biblie*, mod de a explica multitudinea limbilor vorbite de diferite popoare în lume. Abstracție făcând de providențialismul imposibil de evitat, ceea ce atrage pe cercetătorul de azi este că lingvistul și poliglotul Cantemir reflecta adânc asupra unor probleme de filozofia limbajelor, adoptând totodată o atitudine polemică rațională față de cei ce gândeau posibilitatea unor limbi artificiale:

„Înainte de a vorbi despre cea din urmă sforțare a acestui mister, adică adevăratul mister al amestecării limbilor, și astfel probăm că limbile au fost date oamenilor de Dumnezeu. Sînt limbi care au 24 până la 44 de sunete și nu se pot folosi de mai puține elemente în perfecționarea pronunțării lor. La acestea se mai adaugă reciproca transmutare a literelor, de care se servesc deci, nu cu eufonie, cu toate că unele nu sînt necesare ci servesc numai pentru ortografie, cum sînt diftongii și vocalele care dau același sunet și semnele prozodice, care arată măsura și eleganța pronunțării. Totuși, lăsând la o parte toate acestea ca fiind mai puțin necesare, cinci sînt cele ce se numesc vocale, iar celelalte se numesc litere mute sau semimute. Care va fi gramaticul cel mai învățat și cel mai priceput în așezarea literelor care pe lângă acele cinci vocale să așeze tot atâtea litere mute, adică lângă A, E, I, O, U, să adauge B. C. D. etc., și să arate câte cuvinte se pot compune cu acele zece litere? Dacă

Scanned with OKEN Scanner

va reuși, voi fi nevoit să cred, fără să mai fie nevoie de un alt martor, că toate limbile au fost inventate de mintea omenească, așa cum spun tradițiunile păgâne. Dacă nu, să creadă el în adevărul că vorbele din care se compun toate limbile și se exprimă prin cele 24 până la 44 de elemente au fost prin revărsare dăruite de Dumnezeu în mod mistic și supranatural." (187).

„Știința sacră", a cărei imagine „nu se poate zugrăvi", este teologia. Cantemir o face înțeleasă prin mijlocirea unei alegorii, sub chipul unui bătrân înțelept purtând o oglindă pe piept și care vorbește așa:

„Așadar, scumpe copil, eu, așa cum mă vezi, adică forma cu care sunt dotat, să știi că este și se numește știința sacră a eternului adevăr; iar oglinda pe care ți-am arătat-o în pieptul meu este sacra scriptură și arătarea timpului. Diadema ce port pe cap este cauza lucrurilor trecute, care este providența divină." (199)

Numai în cartea a IV-a,unde filozoful se ocupă de problema timpului, arată specialiștii[1], Cantemir ar fi dezvoltat o cugetare mai originală plecând de la o definiție a Sf. Augustin, anume aceea că timpul este fragment de eternitate legat de fiecare lucru trecător. Sau, cu cuvintele bătrânului care alegorizează *știința sacră*: „Deci, copile drag, timpul în Dumnezeu este eternitate, căci este independent." (224)

Partea a cincea a lucrării filozofice a lui Dimitrie Cantemir se ocupă de problema *universalelor* și a *nominalelor*, punând în dezbatere iopteza dacă ele sunt creații ale omului sau au caracter transcendent, ajungând la acceptarea celei de-a doua alternative. Partea a șasea se ocupă de liberul arbitru și de predestinație, soluția propusă fiind asemănătoare cu aceea din *Divanul*, măcar parțial: elementul divin din om e supus predestinației, dar cel material e înzestrat cu liberul arbitru și poate influența pe cel dintâi. În fine, sistemul nu poate fi privit ca perfect închegat, rămânând să fie de fapt numai un exercițiu impulsionat de teoriile vanhelmontiene (foarte vizibile mai ales în cea de-a doua parte a cărții, care se ocupă de „filozofia fizică", adică de materie, de originea și mișcările ei). Ceea ce am voit să punem aici în evidență este modul de a gândi plastic conceptele, imaginația, la primul român care a încercat schițarea unui sistem filozofic. Un Heliade Rădulescu, Vasile Conta ori Lucian Blaga vor fi și ei niște constructori de sisteme filozofice plastic imaginative.

În jurul anului 1700, la Constantinopol, Dimitrie Cantemir este atât de mult preocupat de teoriile filozofice ale bruxellezului Van Helmont (pricina era nu numai dascălul de la Iași, Ieremia Cacavelas, dar, cum singur elevul mărturisește, și profesorul de la Academia din Țarigrad, Meletie, fost arhiepiscop de Arta și de Atena, care îl introdusese adânc în științele geografice și în doctrina vanhelmontiană) încât, odată cu *Imaginea ce nu se poate picta a științei sacre*, mai compunea și encomionul *Ioannis Baptistae van Helmont physices universalis doctrina*, de fapt o colecție de extrase de texte și fișe, precedată de o introducere în românește intitulată „Laudă către izvoditoriu și către virtutea învățăturii lui". Despărțirea de Van Helmont va începe să se producă însă tot cam pe acum, și tot într-o lucrare de școlar, anume prin *Compendiolum universae logices institutionis*, un mic tratat de logică generală, recomandat cu respect cititorilor: *Ad lectorem humanissmum eu*

[1] A se vedea în special Dan Bădărău, *Filozofia lui D. Cantemir*, Ed. Academiei Române, 1964.

Scanned with OKEN Scanner

tibi universae Logice compendiolum dedicatum profero, lucrat cu mare conștiinciozitate după izvoarele cele mai autorizate.[1]

E drept, și aici, încă din *Proemiolum*, se afirmă că teologia este știința singură adevărată, „infuză", „sacră", „revelatoare", dată de Dumnezeu lui Adam, retrasă după săvârșirea păcatului originar. Divinitatea n-a lăsat însă cu totul în uitare pe om, ci i-a dat rațiunea care — aici vine saltul aristotelic — poate înlocui știința sacră, măcar parțial. În consecință, logica e declarată drept *clavem philosophie*, destinată a deschide porțile tuturor științelor. Iată un citat dintre cele mai caracteristice, dovedind din plin cum *Categoriile* lui Aristotel, trecute prin exegeții clasici ai logicei, au putut lucra efectiv la transformarea concepțiilor tânărului Cantemir, la saltul necesar operei lui de maturitate.

„Și așa el Dumnezeu v-a îngăduit să aveți puterea și leacul de a descoperi adevărul și de a pune stăpânire pe el, adică v-a îngăduit să aveți lumina voastră naturală, astfel că, folosindu-vă de ea, să puteți ajunge de la cele mici la cele mari, de la cele inferioare la cele superioare, de la cele de pe pământ la cele din cer, și să vă ridicați chiar până la adevărata înțelepciune. Așadar, desigur nu fără ajutor divin voi aveți în mâinile voastre această cale, adică logica."

Importanța studiului aprofundat al logicei aristotelice este capitală, de aici înainte, pentru opera lui Dimitrie Cantemir. Contrar celor spuse în *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago,* în *Istoria ieroglifică* se face afirmația că „toată știința din povața simțurilor se află"[2], că „experiența și ispita lucrurilor mai adevărată poate fi decât socoteala minții", ori: „Căci toată filozofia fizicească asupra trupului firesc și în știința lucrurilor ființăști să sprijinește."[3] Importantă rămâne în primul rând deprinderea argumentării logice pentru stilul literar al capodoperei cantemiriene care este *Istoria ieroglifică*, cum vom avea ocazia să vedem îndată.

Unii cercetători punând un preț deosebit pe valoarea documentară a *Istoriei ieroglifice*, în primul loc P.P. Panaitescu, afirmă categoric că Dimitrie Cantemir și-a scris romanul său alegoric la Constantinopol, în vara anului 1705, mai precis: între lunile mai și decembrie. Aceasta pentru că scopul scrierii ar fi fost să „proslăvească" izbânda Cantemireștilor asupra lui Brâncoveanu, după o serie lungă de intrigi și certuri pentru putere care durase 12 ani, de la moartea lui

---

[1] Dan Bădărău, op. cit.

Printre acestea au putut fi depistate: *Logica Hamburgensis* (1635) de Joachim Jungins, *De dialectica libri quator* a lui Melanchton (apărută cu mai bine de un secol înainte), *Summulae logicales* a lui Petru Hispanus (tradusă în limba greacă în secolul XV), *Opera Minor* de Jacoppo Zabarella, din care un exemplar s-a aflat și în biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino, autorul tratatului fiind fost profesor la Universitatea din Padova. La baza acestui opuscul (păstrat în ms. la B.A.R.) ar sta alte două texte cantemiriene: *Isagoge in veritus cognitionen* și *Institutio logices ad mentem neotericorum philosopharum, authore Ieremia Cacavella*, aflate acum în manuscris la Arhivele centrale din Moscova și întrunite sub titlul generic de *Institutio logices id est philosophiae instrumentali.*

[2] Postulatul lui John Locke (1632-1704): „Nihil in intelectu quod non prius fuerit in sensu.

[3] Citatul complet din Cantemir *(Istoria ieroglifică* I, ed. Panaitescu-Verdeș, p. 44) se află într-o paranteză paremiologică din vorbirea Bîtlanului (Dimaki capuchehaia) care admonestează pe Vidră (Constantin Duca), acuzând-o de sofisticări și aducând-o la ordine prin aceste cuvinte: „Că precum toată știința din povața simțirilor se află, toată lumea știe, căci nu orbul, ce cel cu ochi giudecă de văpsele, și cel cu urechi, iară nu cel surd, alege frumusețea și dulceața versului."

Scanned with OKEN Scanner

Constantin Cantemir, cu deosebire ascuțite în ultimii doi ani, din 1703, când în locul lui Constantin Duca nu venea la tronul Moldovei un Cantemir, ci Mihail Racoviță. Într-adevăr, la 21 mai 1705, Antioh Cantemir sosea la Iași, luând în primire tronul Moldovei pentru a doua oară, în locul mazilitului Mihail Racoviță, iar lui Dimitrie, rămas la Țarigrad, Brâncoveanu consimțea să-i furnizeze numai o rentă, drept venit al moșiilor din partea socrului, Șerban Cantacuzino. Slabă consolare pentru un prinț și un om, la 30 de ani, cuprins de ambiții și proiecte de viață magnifice, cum era atunci Cantemir!, ceea ce ar explica, într-o măsură, luarea în mână a condeiului spre a-și vărsa amarul într-o carte de citit sub manta, într-un pamflet alegoric în care să spună ceea ce ar fi voit să strige în gura mare și nu putea.

Acțiunea-intrigă din *Istoria ieroglifică* este foarte simplă, dacă ar fi să o raportăm la alte aspecte, mult prea complicate, pe care le comportă această capodoperă cu totul singulară a literaturii române. În anul 1703, s-au adunat la Arnăut-Chioi, o localitate de lângă Adrianopol, reprezentanții a două „monarhii", a patrupedelor, de sub semnul Leului (Moldova) și a păsărilor, de sub semnul Vulturului (Muntenia), spre a hotărî cine trebuie ales domn în locul Vidrei (Constantin Duca), acum mazilit. După dezbateri îndelungi, otioase și ridicol formale, prin mijlocirea Corbului (Constantin Brîncoveanu), cu multe pungi destinate să potolească „Pofta lăcomiei" mai marilor din Cetatea Pleonexiei (Istanbul) printre ei și Camilopardul (marele dragoman al Porții, Alexandru Mavrocordat Exaporitul), tronul Moldovei este hărăzit norocoasei și proastei Struțocămile (Mihai Racoviță), care mai primește în dar și pe cea mai frumoasă femeie, pe Nevăstuica-Helge (Ana Dediului). Brehnacea (Constantin Cantacuzino stolnicul), în Muntenia, și Pardosul (Iordache Ruset), în Moldova cârmuiesc cum le place cele două țări, în cursul anului 1704, boierimea ținând-o numai într-un ospăț, împrejurare care provoacă răscoale țărănești. Muștele (țăranii) năvălesc la banchetul jiganiilor și partizanii lui Racoviță și ai lui Brîncoveanu bănuiesc pe Inorog (Dimitrie Cantemir) și pe Fil (Antioh Cantemir) drept ațâțători ai răzmeriței, hotărând în consecință să-i piardă. Inorogul este exilat pe o insulă, Șoimul (Toma Cantacuzino) îl cheamă la o întrevedere, dar Hameleonul (Scarlat Ruset, trimisul lui Brîncoveanu) descoperă totul poliției turcești (bostangiilor). Intrevederea are totuși loc și cu această ocazie Inorogul povestește întreaga istorie a conflictelor cu Corbul, începând cu intrigile țesute de acesta încă împotriva Monocheroleopardului (Constantin Cantemir). Luând ca model *Etiopicile* lui Heliodor, Cantemir începea narațiunea sa cu mijlocul, anul 1703, data mazilirii lui Constantin Duca și a înscăunării lui Mihail Racoviță. Și abia acum se povestește istoria de la început, adusă fiind până la prezent. Procedeul acesta compozițional este foarte frecvent. Poate fi aflat și în *Odiseea*. Prins de bostangii, Inorogul scapă totuși, cu ajutorul pungilor și al prietenilor credincioși (Filul, fratele său, se dovedește infidel cu această ocazie), spre disperarea Hameleonului, care are un vis de coșmar, îngrozitor, semn că Brîcoveanu a pierdut partida și că victoria revine Cantemireștilor.

Cartea este prevăzută, în final, cu o „Scară a numerelor și cuvintelor ieroglificești tâlcuitoare", unde cifrele indicând numele din dreptul fiecărei „ieroglife" (animal, pasăre etc.) corespund literelor din alfabetul chirilic.

Realitatea este că nu putem admite elaborarea unei scrieri atât de voluminoase, complicate, plină de atâta erudiție și având pecetea unui talent de geniu, numai și numai în scopul vestejirii pamfletare a unor intrigi de culise politice. Dincolo de

Scanned with OKEN Scanner

scopurile practice și dincolo de valoarea de document istoric material, *Istoria ieroglifică* rămâne o capodoperă retorică, pură artă a cuvântului, de care însuși creatorul ei își dă seama când scrie în prefață:

„A triia și cea mai deadins pricină ieste că nu atâta cursul istoriii în minte mi-au fost, pre cât spre deprinderea ritoricească nevoindu-mă, la smicea groasă ca aceasta, prea aspră piatră, multă și îndelungată ascuțitură să fi trebuit-am socotit." (I, 4).[1]

În același sens, al plăcerii de a povesti, al desfășurării erudiției paremiologice, vine și atât de abundenta, insistenta, „împodobire" a *Istoriei* cu cele „760 de sentențiі" și cu un număr foarte mare de apologuri, povestiri cu tâlc, inserate în cadrul general al compoziției, mult peste marginile necesității. Cine va fi citit și, mai ales, cine va fi fost capabil, în epocă, să aprecieze valoarea artistică extraordinară a acestei opere literare cu totul ieșită din comun? Iată o întrebare tulburătoare, implicând destinul *Istoriei ieroglifice* în cadrul evoluției fenomenului literar românesc. Rămâne îndoielnic chiar și faptul că fiul Antioh, om de mare cultură, diplomat fin și primul mare poet clasic rus, ar fi cunoscut și înțeles această scriere a tatălui său, de vreme ce nici nu o comunică lui N. Tindal, traducătorul în engleză al *Istoriei Imperiului otoman*, spre a o include între celelalte opere ale lui Dimitrie Cantemir, în lista pe care o publică acolo. Păstrat până în prezent la Moscova, în Arhiva centrală de stat[2], manuscrisul *Istoriei ieroglifice* a fost relativ târziu descoperit și valorificat în comparație cu celelalte opere ale lui Dimitrie Cantemir (în principal: *Hronicul vechimii a romano-moldovlahilor*, *Descriptio Moldaviae*, *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*, chiar *Divanul* și *Vita Constantini Cantemyrii*), intrate aproape normal în circuitul culturii românești. Clasicii literaturii române nu au cunoscut-o. Nici unii critici și istorici literari mai noi, moderni, între ei un Nicolae Iorga și Sextil Pușcariu nu au înțeles-o și nu au apreciat-o la justa ei valoare. Pe aproape 40 de pagini compacte[3], din istoria sa literară, Iorga expune teribil de amănunțit atât faptele reale cât și cele relatate în roman, fără a lăsa însă o judecată de valoare clară, pozitivă, mai mult înclinând spre una negativă: „plan rău", „digresiuni retorice artificiale" etc. Dar „factologia" *fioroasă* a istoricului impune mai mult decât orice elogiu ce s-ar putea imagina. Nimeni nu a citit cu un ochi mai ager și cu o memorie mai încăpătoare și mai limpede această mare carte!

În vremea noastră ea însă trebuie recitită și reconsiderată sub alte unghiuri, cu totul noi, moderne. Și tocmai valoarea istorico-documentară interesează mai puțin, prin comparație cu geniul imaginativ și atât de prodigioasa retorică rezultând din jocul mirific al cuvintelor, ridicând opera cu mult deasupra intrigilor joase de epocă ce-i stau la origine.

Mai întâi se remarcă extraordinara putere a talentului cantemirian în a imagina „theatrul" lumii, al măștilor lui ieroglife, puse să se miște în fața cititorilor deveniți spectatori. Tehnica dialogului din *Divanul* este acum ridicată la o treaptă superioară,

---

[1] Trimitem la ediția P.P. Panaitescu- I. Verdeș.

[2] O copie executată pentru ediția primă, din 1883, se află și între manuscrisele Academiei Române, precum și un microfilm al originalului, de pe care s-a făcut ediția P.P. Panaitescu - I. Verdeș și ediția Stelu Toma-Virgil Cândea.

[3] Vezi *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, I, p. 265-305, Editura didactică și pedagogică, 1969.

Scanned with OKEN Scanner

dată fiind maturitatea deplină a scriitorului, dar și prin natura materiei romanului, pamfletul, caricatura grotescă, satira și umorul de anume soi prilejuind scene deosebit de vii. Astfel, „în mijlocul theatrului" jiganiilor adunate la Arnăut-Chioi, — și aici intervine valorificarea minuțioaselor cunoștințe în domeniul logicei formale la autor — au loc niște dezbateri-caricatură, în legătură cu natura animalului ce ar fi potrivit să domnească în Moldova, de o putere satirică imensă, anticipând cu mare succes întrunirile electorale caragialești, ridiculizând formalismul dintotdeauna al vieții politice, dezvăluind caracterele rapace ale protagoniștilor, grija chiverniselii personale, totul acoperit fiind cu o retorică dintre cele mai alese, cu o argumentație dintre cele mai strânse. Vidra trecea de mare meșter în construirea silogismelor zise *in barbara*, când de fapt el, Constantin Duca, arată cu bun simț Bâtlanul (logofătul Dimachi), nu era hotărât dacă este român ori grec, Vidra fiind, cum se știe, un amfibiu. Mai meșter în sofisticări se arată însă Corbul (Brîncoveanu), dacă la mijloc nu intervenea, din parte-i, o prea hidoasă subestimare a celor ce-l ascultau. El susține candidatura Struțocămilei, despre care nimeni nu poate spune ce soi de dihanie este, *încuind* silogismul său fals în acest chip:

„Toată dihaniia cu doaî picioare, cu péne și oâtoare ieste pasire. Dară tot Struțocamila ieste cu doaî picioare, cu péne și oâtoare. Iată dară că tot Struțocamila fără nici un prepus ieste pasire.[...]

Iară după încheierea siloghismului acestuia, polinediia ritoricească a poftori începu și vatologhiia poeticească prin multă vréme crăngăi: „Pasire ieste Struțucamila, pasire ieste, și iarăși dzic: pasire ieste Struțocamila, dihaniia aceasta, Struțocamila ieste pasire. Pasirea aceasta și dihaniia aceasta ieste Struțocămilă.

Apoi iarăși hotărâle loghicești în sine înturna, dzicând: Pasirea să oaî, oaâle sint a pasirii. Strutul să oaî, oaî are Strutul. Iată dară că pasire ieste Strutul. Apoi iarăși ca dintăi, numai într-altă formă siloghizmul înturna: Pasirea are péne. Struțocamila are pene. Iată dară că Struțocamila ieste pasire. Aședară Struțocmila, precum până acum adevărat pasire a fost, așe și de acmu înainte pasire a fi vrédnică ieste, și încă nu fietece pasire, ce aséși slăvită, lăudată și în buni cheazi luată, de vrème de deosăbit de deafirimea trupului ce poartă și în basna veche va să să dzică, că oarece evghenie în neamul său are, însă cu asina despre maică partea Vulturului spre sămnul monarhiii să fie având." (I, 56-57)[1]

Silogismul Corbului prin care se stabilea calitatea de pasere a Struțocămilei (chip de a-l găsi demn să domnească pe Mihail Racoviță nu numai în Moldova, dar chiar și în Țara Românească) este criticat puternic de către Vulpe (Ilie Țifescu), de Ciacal (Maxut serdarul) și de Lup (hatmanul Lupu Bogdan), încât adunarea rămâne cu totul nedumerită. Într-adevăr, Sruțocămila are corpul acoperit cu pene, ouă, dar este lipsită de atributul principal al păsărilor: nu poate zbura. Zădarnic Cucunozul (spătarul Mihai Cantacuzino) arată că Brîncoveanu-Corbul nu trebuie contrazis, fiind învestit de Vultur cu toate puterile, o voce din mulțime, Jigăniuța, cere să se spulbere nedumerirea prin aducerea Struțocămilei „în mijlocul theatrului" adunării spre a-și declina ea însăși natura. De humor imens este scena în care, întrebată ce este și cine este, Struțocămila dă acest răspuns „alăturea":

[1] Caricatura erudiției scolastice atingea una dintre culmile ei sub pana lui Rabelais, spirit înrudit cu acela al autorului *Istoriei ieroglifice* în mai mult de o privință. Iată ergotarea maestrului Janotus de Bragmardo făcută în fața lui Gargantua pentru retrocedarea clopotelor de la Notre Dame: „Ego sie argumentor. *Omnis clòcha clochabilis, in clocheria clochanda, chlochans clochativo, clochare facit clochabiliter clochanies. Parisius habet dochas. Ergo gluc...* " (*Gargantua*, Cap. IV).

Scanned with OKEN Scanner

„Iară Struțocamila răspunsă, dzicând: Eu sunt un lucru mare și voiu să fiu și mai mare, căci acésta chipul îmi vrăjéște, de vréme ce tuturor celor ce mă privăsc mierare și ciudesă aduc..." (I, 76).

Întrebată „Cum te cheamă?", Struțocămila răspunde iarăși prostește: „Eu pe mine niciodată nu mă chem, ce alții pe mine, o, dumneata mă cheamă". Încât dobitoacele din sfat își dădură cu părerea că Struțocămila, dată fiind clima uscată în care a viețuit, a rămas proastă din cauza deshidratării creierului. Imaginația autorului, cât privește degradarea celulelor nervoase la intemperii nefavorabile, amintește de teoriile vanhelmontiene din *Știința sacră:*

„Ce ea (Struțocămila) poate fi din fire capul uscat având, în carile de au și fost umedzală firească, arșița soarelui și căldura austrului porii pieii și încheieturile osului tidvei mai mult decât i-au trebuit i-au deșchis. și așè puterea căldurii cu puțina umedzeală și a crierilor materie pre o parte îi scotea, iară pre altă parte, în locul crierilor, vântul sau aierul clătit intra și lăcaș vècinic în căpățână își afla" (I, 78).

Fabuloasă, de o imaginație barocă la culme, dincolo, în orice caz, de trebuințele pamfletului și ale satirei în chestiune, este și afirmația cum că Struțocămila s-ar fi hrănind cu fier și, în consecință, ar oua ghiulele. Himera[1] este zugrăvită cu și mai multe amănunte de către Lupu Bogdan — căci dezbaterile continuă — care este de părere că, așa cum o arată numele, în Struțocămilă trebuie să vedem totodată pasere și dobitoc:

„De dobitoc dzic, căci pedéstră, nezburătoare și pre fața pământului, iar nu în aer îmblătoare. Talpa îi este de cămilă, cu copită împreunată, iară nu cu unghi și cu dègete despicată, în spinare ghib în sus ridicat ca Cămila are, la grumadzi, lungă și întoarsă, la picioare, înaltă și la genunchi botioasă ieste, la cap, mică și la bot, întoarsă, nu plisc de pasère, ce bot de dobitoc poartă, coada în sus întoarsă, creață și stufoasă îi ieste. Rar și departe pășește, princet și lin pașii își clătèște. Acestea toate din forma cămilii îndatorită a fi dovadă nu trebuie. Iară din forma pasirii îndămânată a fi numai pènele o arată, în loc de fulgi, tulée și în loc de peri, pene ș-au luat" (113-114).

Concluzia lui Lupu Bogdan este că Struțocămila e „hirișă himera jiganiilor, irmafroditul pasirilor și traghelaful firii", mărimea trupului și diformitatea fiind semne de „micșorimea sufletului" și „prostimea duhului". Barocă, anticlasică, dezvăluind un temperament tumultuos la scriitor, este ideea că natura își împarte darurile ei cu totul contrastant, inegal. Pe cât de hidoasă este la înfățișare Struțocămila, pe atât de frumoasă este Helge, „cu gingaș trupul și mângâios statul", aceea pe care toți, „cu mânule întinse, cu brațele deschise și cu mințile uluite o aștepta și o poftia ce încă și cu sufletele topite și inimile arse", mirându-se al cui va fi norocul. Norocul este însă nemilos și destinul orb, pentru că Helge va deveni soția Struțocămilei. Revolta povestitorului — caricaturală desigur, inspirată din ticurile retorice prea bine știute[2] — atinge sublimul prin torentul de interogații la adresa destinului și prin contrastul uluitor dintre urâțenie și frumusețe:

---

[1] Iată definiția *himerei* dată de Cantemir însuși în *Scara a numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare* de la începutul cărții:
„*Dihanie care în lume nu să află, ciuda nevădzută, neaudzită, afar din ființă*" (I, 25).

[2] Vezi retorica lui Stavrinos din finalul poemului închinat lui Mihai Viteazul, *supra.*

„O, Doamne și toți cerești, lucru ca acesta cum și în ce chip a-l suferi ați putut? Unde ieste cumpăna ceriului cu carea trageți și aședzați fundul pământului? O, dreptate sfântă, puneți îndreptariul și vedzi strâmbe și cârjoabe lucrurile norocului, ghibul, gâtul flocos pieptul, botioase genunchele, cătălige picioarele, dințoasă fălcile, ciute urechile, puchinoși ochii, suciți mulșchii, întinse vinele, lăboase copitele Cămilei, cu suleaștec trupul, cu albă pelița, cu negri și mângâioși ochii, cu supțiri degețelele, cu roșioare unghișoarele, cu molceluse vinișoarele, cu iscusit mijlocelul și cu rătungior grumăgiorul Helgii, ce potrivire, ce asemănare și ce alăturare are? O, noroc orb și surd, o, tiran nemilostiv și păgân fără lege, o, giudeț strâmb și fățarnic, pravilă strâmbă fără canoane! Ascultați, morților și priviți, viilor: Cămila cu Helge să împreună, filul și șoarecele să cunună și dealul cu valea să iau de mână. Ce uréche au audzit, ce ochiu au vădzut sau ce gură din véci lucru ca acesta au povestit? (Tacă, dară, pripitorile unde cântă ursitorile, că nici neam cu neam, nici chip cu chip, nici feliu cu feliu a potrivi căută, ce numai ce va face și lucreadză ce-i place). Norocul, dară, într-acesta chip pre Helge după Cămilă aședzând...“ (I, 138).

O satiră și o bătaie de joc imensă, ținând de același meșteșug al sceneriei bufone și având aceleași resurse folclorice întru cât privește limbajul, este „oratia“ de nuntă, făcută în deriziune, dat fiind faptul că Helge fusese nevastă pe vremea când era fecioară, devenind însă — culme a râsului față de Mihai Racoviță — Struțocămila! — fecioară după ce legalmente era nevastă. Jocul antinomiilor ține de aceeași caricare a canoanelor logicei aristotelice, aduse lângă situația grotescă a patului nupțial rămas „nevăpsit“:

Prundul Eufratului mărgăritariu naște,
Cămila din iarbă cele scumpe paște,
Mâna Afroditii cunună împletește,
Eufrathul Evropii nou lucru scornește.
Din cele cu soldzi Helgile ivește.
Norocul ce va toate biruiește.
Cununa împletită norocul o tinde,
Capul fără crieri cu mâna o prinde.
O, Helge ficioară, frumoasă nevastă,
Nevastă ficioară, ficioară nevastă,
Cămila să ragă, tâlcul nu-nțăleagă.
Margă la Athina ce ieste s-aleagă.
Fecioară nevastă, nevastă ficioară,
Peste șease vremi roada să-i coboară,
Fulgerul, fierul, focul mistuiasă.
Patul nevăpsit nu să mai slăvească (I, 139).

Chiar de aici, din imaginarea unui „theatru“ în care sunt aduse principalele personaje „ieroglifice“, de fapt niște măști-caricaturi, se vede înclinarea autorului spre descriptivul teratologic, grotesc, mai ales în portretizarea Struțocămilei. Tendința vine din influențele baroce ce s-au putut exercita asupra lui Cantemir, la epoca și în mediul în care a trăit[1], dar și din temperament. Mediteranienii, balcanicii într-un anume chip mai special, preferă desenul amănunțit, obiectul foarte clar

[1] Nu suntem de acord cu exagerările ce s-au făcut — din pricina modei — în ceea ce privește încadrarea lui Cantemir în literatura barocă. Vezi în aceasta și studiul nostru *Dimitrie Cantemir și stilul baroc, în Analele Universității București*, Limbă și literatură română, Anul XXII, nr. 2 din 1973. Vezi și excelenta carte a Manuelei Tănăsescu, *Despre istoria ieroglifică*, Ed. Cartea românească, București, 1970.

Scanned with OKEN Scanner

conturat, chiar dacă e vorba de *himere*. Plăcerea zugrăvirii malformațiilor, odată cu înclinația spre scatologic, izvorăște la Arghezi, urmaș al lui Radu Popescu și Cantemir, într-aceasta, din adversitatea pentru cutare sau cutare urâțenie social-umană pe care o avea imediat sub ochi. Iată, bunăoară, „portretul" Prezidentei din swiftienele *Tablete din Țara de Kuty*, mult mai tendențios decât cele din *Istoria ieroglifică* (ori poate la mijloc intervine subiectivismul nostru, dată fiind depărtarea în timp de epoca lui Cantemir?)

„Kuic nu-și putea deslipi judecățile de ghiata cu crăpături, în care se revărsa lateral grăsimea tălpii ca icrele într-un pântec de crap culcat. Afară de reliefurile massive ale articulatiei, excrescente ca niște începuturi digitale noi, destinate să complecteze metatarsul prelungit în interiorul călcăturii, confortabilă pentru un echilibru mai stabil, de pelican, picioarele sucite, de copil, ale Prezidentei, rămase cu 50 de ani în urma obrazului, acoperit cu o glandă nazală erectilă și revărsată dintre sprincene pe buze zâmbitoare ca un lupus cu înmuguriri de conopidă, aveau obezitatea chinuită ca și cum trupul ei, umflat de la genunchi în sus ca un cactus diform, cu fructul unui dovleac lățos în creștet, cu pălărie, ar fi crescut sufocat, cu călcâiele într-un ghiveci. Suculența fertilă a nărilor..."[1]

Descripția barocă în cele mai materiale amănunte, cu toate că e vorba de o himeră, atinge culmea la Cantemir în portretizarea Hameleonului:

„Chipul decât altor jigănii mai mult broaștei să asamănă, numai capul spintecătura gurii peștelui ce-i dzic lacherda să răduce. Grumadzi n-are, gura mult spinticată și până la umere agiunge, căci, ca și peștele, grumadzi n-are, ce capul cu spinarea la un loc i să ține. De la cap până la coadă spinarea ca a porcului grebănoasă și gârbovă-i ieste. Peste tot trupul păr sau alt felu de piiele nu are, ce în chipul sagriului soldzi mănunței și în vârv ascuțitei are. La ochi albușuri în giurul împregiurul luminii ca alte jigănii nu are, ce pre unde ar fi să fie albușul ochiului, iarăși soldzișori ca și peste tot trupul are, numai mai mănunței; tot ochiul în chipul movileții din melciuri afară ca a broascăi ies și de la rădăcină în sus, de ce mărg, să ascut, iară în vârvul ascuțiturii lumina ochiului cât un grăunț de mac gălbinind să vede. Când într-o parte și într-alta va să caute, nu capul, ce melciurile ochilor își întoarce, cu carile în toate părțile slobod caută. Picioare are patru, însă cele dinainte la brat cu a momiței își samănă, degete cinci și lungșoare are, și, când cu palma prinde ceva, între doaî și între trei degete palma i să închide și să deschide, de o parte degetul cel mare și cu cel de lângă dânsul puind, iară de altă parte alalte trii rămâind. Coada cât a șoarecelor celor mari ieste de lungă, cu carea nu mai puțin, decât cu mânule prinde ce ar fi de prins, căci când va să să suie sau să coboare pre varga subțire, precum cu brâncele apucă, așé și coada în giur împregiur își împleticește, ca din mână de s-ar scăpa, din coadă spândzurat rămâind, iarăși a apuca să poată. Limba nu mai scurtă decât coada îi ieste, încă poate și mai lungă să-i fie. Iară în vârvul limbii din fire așe ieste dăruit, ca cum cleiu sau vâsc ar avea. Deci de departe și tot deodată limba scoțându-și, o lungește și pre care muscă a lovi s-ar tâmpla, îndată pre limbă-i încleiată rămâne, de unde nicicum a să mai dezlipi sau a mai scăpa mai poate... Alt glas sau cântec nu are, fără numai ca un foale, de văzduh împlându-să, când să răsuflă, ca foalele când să răsuflă, coșul îi răzsună. Cea din fire floare îi ieste albă cu negru picată, precum sunt soldzii costrășului. Iară amintrilea, ori în ce feliu de floare ia, într-aceea să poate schimba. Deci, când să mânie să face verde, când să întristă să face negru, iară când să veselește roșiu cu galben amestecat să face. Așijderea și fără pricină în tot feliul de fețe să schimbă, iară mai vârtos în floarea ce-i stă dinainte, hiriș într-aceia să mută" (II, 13-14)

„Materialismul" descrierii anatomiei reptilei sauriene vermilingve *numită chameleo-chameleon* (=leu care se târăște), cu atâta grijă a detaliilor (am citat mai sus doar un fragment), e făcută de către fostul adept al lui Van Helmont, empiristul

[1] *Tablete din Tara de Kuty*, Ed. Națională Ciornei, f.a., p. 39.

și metafizicianul idealist totodată, chiar după natură. Nu mai începe nici o îndoială că Dimitrie Cantemir a observat animalul respectiv. Cu un gând însă la cărțile medievale de bestiarii și cu un altul la Scarlat Ruset, al cărui caracter voia să-l înfățișeze în carte, autorul îi atribuie reptilei în chestiune facultatea fantastică de a-și putea schimba culoarea pielii prin propria-i voință, după mediul înconjurător. Antropomorfismul, altfel produs aici decât în clasica fabulă, se vede mai ales în respectarea culorilor în funcție de starea umorilor: verde pentru mânie, negru pentru tristețe, galben-roșu pentru veselie etc. Și mai fantastic barocă, în direcția scatologicului până la un punct înaintat, arghezian, este descrierea fiziologiei Hameleonului-Scarlat Roset, prins într-un moment paroxistic, al unei teribile dileme, când nu știe dacă trebuie sau nu să vorbească deschis, tot pregătindu-și ițele diplomatice de culise, așa cum îi poruncise Brîncoveanu, când nu mai are încotro apuca, adversarii făcându-l să intre singur în plasa pregătită de el altora:

„Hameleonul, din nări pufnind, pieptul izbind, din cap tremurând, din mâini aruncând, cu picioarele ca dulăii turbați țărâna împrăștiind, din gură aspumând și toată icoana vrăsmășii de la inimă în față-și zugrăvind: «O, fraților și prietenilor, în mare a inimii strâmtoare mă aflu, dzisă, atât cât, precum să dzice dzicătoarea, că de oi grăi, oi muri, de oi tăcea, oi plesni, și din două răutăți carea de mai bună să aleg mintea nu-mi poate nemeri. Să încep, tremur, să nu încep, de năcaz mă cutremur, să dzic, mă tem, să nu dzic, putere a răbda nu mi-au rămas, ca fătătoarele la ceas am sosit: să făt, durerile, chinurile mă înspăimântează, să nu făt, pântecele îmi crapă și cuvintele ca puii ohendrii prin treci îmi ies. Să stric doaî, tocmesc una, să tocmesc doaî, stric o mie. Pentru care lucru, mai denainte, până cuvântul a vă deschide, prietenesc sfat să-mi dați și cu mâna frățească să mă îndămânăți vă poftesc. Adecă, întâi să stric doaî și să tocmesc una? Au întâi, tocmind una, să stric doaî? La aceasta întrebare de voi videa că și voi după a mea socoteală mă sfătuiți, atuncea gura de voi închide, pântecele să-mi cașce și pre spinare plesnind, povestea prin treci să izbucnească și călcâiul în locul rostului să grăiască voi lăsa»“ (II, 88).

Vin la rând acum descrierile pure și simple, descrierile de natură și de arhitectură, în aceeași manieră baroc-orientală, cu reținerea amănuntului întotdeauna adus în prim plan, ca în acele miniaturi și smalțuri policrome lucrate cu o peniță extraordinar de fină, dovedind o răbdare ieșită din comun, dacă nu cu voluptatea celui ce uită pentru moment ansamblul, odată intrat în pădurea de forme și culori. Geografia văii Nilului, o pură fantezie de grădinărie babilonică, ar aminti cumva de peisajele romantice și edenic mediteraneene, ori lunare, din eminescienele *Sărmanul Dionis*, *Cezara*, *Memento mori*, *Dacă treci râul Selenei*, dacă acestea din urmă n-ar fi făcute înadins sălbatece. Ea n-are, în fond, nici o legătură cu subiectul romanului acestuia stufos, cel mai stufos din câte avem. E pusă însă în carte, ca una dintre acele hărți din vechime, cu rol ilustrativ-informativ, menite să încânte neapărat ochiul contemplatorului. Iată numai câteva crâmpeie:

„Bălțile acélea, unde în capete să împreuna și vărsăturile apii Nilului în sine priimia, între dânsele de ce mai înainte mergea, de acéia în laturi să despărțiia și ostrovul lățiia și precum să videa ca la 700 de mile în lung și în lat tot uscatul între bălți, cuprindea. Iară pre marginile amânduror bălților céle pe dinafară, de giur împregiur, ca cum cu zid ar fi îngrădite, cu munți și dealuri goli era încongiurate, așe cât numai unde bălțile în gârlă să vărsa și în matca Nilului să răvârsa, munții împreunați nu era, unde ca într-un hălăștеu, ca prin stavila morii apa cu mare răpegiune să slobodziia și apa Nilului spre răsărit a cura răpedziia... Iară pre șesurile câmpului aceluia, și pre o parte și pre altă parte de apă, atâta câmpul cu otavă înverdziia, cât ochilor preste tot, tot o tablă de zmaragd meree a fi să părea, în carile tot chipul de flori din fire răzsădite, ca cum cu mâna în grădină, pre rând și pre

socoteală ar fi sădite, cuvios să împrăștiia, și când zepfirul, vântul despre apus, aburiia, tot feliul de bună și dulce mirosală de pre flori scorniia. Aşé cât nici ochilor la privală, nici nărilor la mirosală saţiu să putea da. Iară pre malurile gârlei tot feliul de pomăt roditoriu și tot copaciul frundzos și umbros, de-a rândul, ca cum pre aţă de-a dreptul și unul de altul de departe ca cum cu pirghelul ar fi fost puși frumos odrăsliia. A căror umbri, giumătate pre lină apa Nilului, iară giumătate pre mângâioasă faţa câmpului să lăsa. Iară roada pomilor, și la frumuseţe și la dulceaţă, nici Asia au vădzut, nici Evropa au gustat. Căci tot într-acelaș pom mugurul crăpa, frundza să dezvăliia, floarea să deschidea, poama lega, creștea, să cocea și să trecea, totdeodată, nici după vremi viptul îmbla, ce în toată vremea toată poama și coaptă și necoaptă să afla." (I, 162).

Unde, în ultima frază, cu pomii având în același timp flori și roade, se observă reminiscenţele din basmele românești, cu grădinile poruncite de împărați și executate pe loc de eroi. Cadenţa propoziţiilor și rima din imperfecte sunt dovezi în același sens, ecouri din plugușoare și colinde. Insă în sistemul ieroglific al romanului lămâii și portocalii (aceasta ar putea fi categoria de pomi cu fructe și flori în simultaneitate) semnifică multele venituri ale împărăţiei turcești, mereu instabile, mereu în urcare, sosite de pretutindeni. Căci în această fabuloasă vale a Nilului situează Cantemir cetatea *Epithimiia*, adică cetatea poftelor, a dorinţelor celor mai nesăţioase, descrisă și ea cu penița cea mai fină a celui mai tenace caligraf de miniaturi, cum numai în vechile cărți se mai pot vedea:

„Iar făptura și îngrăditura cetăţii era aşé: din marginea malului, unde Nilul ca pre șipot în bălți să vărsa, spre apus, și pre o parte și pre altă parte de apă ca la dzece mile dzid gros și vârtos de piatră în patru colțuri cioplită era, carile, după ce de la pământ ca la dzéce stânjeni sa ridica, deciia stâlpi mari și groși de marmureporfiră în sus să înalța. Fiecare stâlp de cinci stânjeni de înalt și de 30 palme în giur împregiur de gros, însă la rădăcină mai groși era, iară în sus, de ce mergea, mai subțiri și mai sălégeți era. Iar fietecare stâlp supt rădăcină patru lei de aramă preafrumoasă și ca aurul de luminoasă avea, și tuspatru, cu dosurile la un loc impreunându-să, cu capetele, doi spre câmp, iară doi spre apă căuta, deasupra a cărora stâlpul să răzima. Aşijderea în vârvul a fietecărui stâlp, de la un loc și mai sus, patru zmei începea a să împleteci, și după ce ca la trii coți în sus să ridica, capetele își despărțiia[...] Tot numărul stâlpilor 730 era, adecă de o parte, 365, și de altă parte, iarăși atâţia..." (I, 163-164)

Camilopardalul (Alexandru Mavrocordat Exaporitul, pe seama căruia e pusă aceasta laborioasă descriere) declară, în continuare, a nu se „lenevi" să zugrăvească cu același de speriat lux de amănunte și „capiștea boadzii Pleonexiii", adică templul zeiței Lăcomiei, cum ar reieși din semnificaţia acestui cuvânt grecesc, templu aflat în mijlocul cetăţii Epithimia. Era o zidire atât de somptuoasă încât, „alaltă a cetăţii și a orașului făptură ca zgura lângă aur și ca stecla lângă diamant să asămăna". Avea, mai zice povestitorul, pereții transparenți, astfel încât, noaptea, când înlăuntru-i se aprindeau sumedeniile de candele cu nard („fiecare candelă 5 ocă de aur arăpesc trăgea"), „prin străluminoși pereții ei lumina candelilor pătrundzând, peste toată cetatea, ca soare lumina și ca luna între alte stele să arăta..." (I, 169). Uimitoare prin îngrămădirea detaliilor ornamentaţiei cu flori, frunze și mai cu seamă de felurite jiganii — un desen arăbesc cum numai în apartamentele papei Della Luna, în palatul de la Avignon, putem găsi o idee — este descrierea „vărsăturii" temeliei metalice a templului Pleonexiei. Iată numai un mic extras:

„Deci cât meșterșugul vărsatului temeliii ceii de metal și cât iscusită și ascuțită mintea vărsătoriului și tipăritoriului ar fi fost, florile și frunzele, carile una supt alta vârâte, și lozele una cu alta frumos împleticite, și șerpii, carii pintre frunze și pintre loaze sa vârâia și coadele cu zmicélele își învătuciia, arăta. Aşijderea, tot feliul de pasiri, de jiganii, de lighioi și de pasiri peste toate locurile

să arăta, unele în pomșori cuiburile își făcea, altele, acmu făcute, pe oaî clociia, altele hrană puișorilor își aducea, unele muște prin aer goniia, altele lăcuste prin pajiște prindea, găile puii cloșcii să apuce să slobodziia, stârcii ca prin apă îmblând, piticii și peștii a prinde chitiia, pajorile șerpii (carii printre frundzele ederii să șipuriia) să-i apuce clonțurile își vârâia, brehnacea de sus iepurele supt stâncă vârât, când va ieși, în unghii să-l apuce pândiia, mâța, carea pre șoarece pe supt frundzele din copaci căzdute, precum îmblă simțind și cu urechea asculta, ni pasul, prea cum linește spre sunet muta, ni cum l-ar apuca și cum mai fără véste s-ar răpedzi, cu picioarele cumpănindu-să, să găta, vulpea prin pomi și prin copăcei găinele și păsăruicele scocioriia, și unele acmu vânatul dobândind, cu coada bârzoiată spre bârlogul țâncilor săi, cum putea mai tare, să ducea. Lupul după turma oilor pre piept să târâia, ciobanii, unii, ca de somn adormitând, în cârlige răzimați, alții, ca de ploaie și de vânt rece cu glugile peste cap lăsate și pre cot la pământ lăsați era, iară dulăii, unii în picioare sta și ca cum de departe mirosul lupului ar adulmăca, alții pre brânci lăsați și capul pentre picioarele denainte întindzându-și dormiia și ca cum în vis lupul în oi ar fi dat părându-li-să, prin somn ca cum ar scânci și ar brebăi să videa..." etc. etc. (I, 167)

Care este sculptorul și orfevrierul ce ar putea înfățișa o imagine ca aceea a dulăului „scâncind" în somn pentru că visează lupul dând la oi? Ce extraordinar basorelief în bronz va fi văzut Cantemir, pentru a putea imagina acest vis, demn de pasiunea barbară și totodată foarte rafinată a unui Benvenuto Cellini țarigrădean?[1] Tot ce am putea spune este că aproximativ în vremea când scria *Istoria ieroglifică*, prințul moldovean, capuchehaie la Istanbul al fratelui său Antioh, plănuia și punea în lucru construirea unui măreț palat pe malul Bosforului. Numai în felul acesta ne putem explica documentația vastă în domeniul arhitecturii, documentație ce a putut să-i servească în a imagina cetatea Ephitimiei și templul Pleonexiei. Nu mai încape nici o îndoială că aici, în rafinamentul *decadentist* cu care e descrisă capitala împărăției turcești, trebuie văzută ideea începutului decăderii marelui imperiu, idee pe care și-o formase pe deplin cel ce asistase la dezastrul de la Zenta, în 1697, expusă direct și anume, peste aproximativ 15 ani, în *Creșterea și descreșterea curții aliosmănești*. De fapt, însă, ceea ce noi cei de azi admirăm ca detaliu decorativ trebuie să fi avut, de la caz la caz, semnificații foarte precise în intenția autorului ieroglifelor. O alegorie teribil de complicată, pictată în chipul unui laborator alchimistic și de vrăjitorie medievală este tabloul văzut de Camilopardal și de Lebădă (Panaiotaki terzimanul) în mijlocul templului Pleonexiei. El înfățișa inevitabila cădere a Semilunii: Statuia zeiței Lăcomiei (Pleonexia) stă pe un scaun de foc (=mita, extorcările de biruri, nedreptățile de tot felul, revoltele iminente ale supușilor etc.), are fața „veștedă și gălbicioasă, ca cei ce cad în boala împărătească", cu poalele sumese, pregătindu-se de fugă, are urechea aplecată și ochii închiși, să nu vadă dezastrul. În mâna dreaptă ține o cumpănă, având pe un taler „piatra ce-i dzic ahortatos și anevsplahnos", iar pe celălalt „chipul a toată lumea". Dar după însemnările de la cheia romanului *ahortatos-anevsplahnos* este ieroglifa „pentru mita nesăturată și nemilostivă", iar „chipul lumii" semnifică popoarele subjugate de Poarta otomană. Nedreptatea strigătoare la cer reieșea din faptul că talerul cu „chipul lumii" stătea ridicat în sus, în timp ce talerul cu pietrele mite atârna în jos: „că unde nesațiul stăpânește, acolo toată lumea decât bobița strugurului mai mică

[1] Fără vreo legătură, aici, cu Cantemir, Sadoveanu avea să observe o dată și el cum un câine de vânătoare, real deci, dormea și „visa că urmărește dihănii, scheuna și țâhnea abia auzit" (în *Țara de dincolo de negură*, cap. XVI, *cf. Opere*, E.S.P.L.A., vol 8, p. 453)

Scanned with OKEN Scanner

ieste" (I, 176). În mâna stângă Pleonexia mai ține *o leică*, o pâlnie prin care se scurg bogățiile provenite din mite, se scurg însă în cuptorul de foc ce-l are dedesubt și datorită căruia își va afla curând pieirea. Ideea că prin extorcarea extremă se periclitează însăși poziția exploatatorilor a fost manifestată mai întâi de Mavrocordați, în practica politică și administrativă din timpul domniilor fanariote:

„Iară în mâna stângă ținea o leică, a carei țevie până gios, la picioarele scaunului, agiungea și deasupra cuptorașului celui de aramă într-o gaură ce avea se sprijeniia. Deci, pre cât socoteala mea agiungea, prin leică printr-acela-toate celea ce să punea trecea și în cuptorașul cel de aramă să topiia, deciia în pară aprindzându-să scaunul în care boadza ședea să făcea, iara dacă mai aproape de chipul boadzei nu apropiem..." (I, 177)

Caleidoscopică și în afara oricăror restricții în ceea ce privește puritatea genurilor, disproporționată și dislocantă din punct de vedere compozițional, *Istoria ieroglifică* are pagini în care comicul caricatural și grotescul pot trece spre sublim și spre tragic, cum e cazul Hameleonului în grozava-i dilemă[1]. Lirismul cel mai pur, înalt, de altă parte, își află locul în cunoscuta tânguire a Hameleonului către Șoim, o splendidă pagină poetică cu ecouri din *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Theodosie*, cu imagini, rime și ritmuri din bocetele și descântecele folclorice autohtone:

„Eu m-am vechit, m-am vestedzit și ca florile de brumă m-am ovilit. Soarele m-au lovit, căldura m-au pălit, vânturile m-au negrit, drumurile m-au ostenit, dzilele m-au vechit, aii m-au îmbătrânit, noptile m-au schimosit și, decât toate mai cumplit, norocul m-au urgisit și din dragostele tale m-au izgonit. Iară acesta nou, vios, vlăgos, ghizdav și frumos, ca soarele de luminos, ca luna de arătos și ca omătul de albicios ieste. Ochii șoimului, pieptul leului, fața trandafirului, fruntea iasminului, gura bujorului, dinții lăcrămioarelor, grumadzii păunului, sprâncenele corbului, părul

[1] Iată și dilema, tragic-grotească a Vulpii, căreia, din prea mare lăcomie, și din nefuncționarea corectă a glandelor salivare, pe de o parte, și a sucurilor gastrice, pe de alta, i-a rămas puiul în gât. Ilie Țifescu, căci de el este vorba, uneltise împotriva fraților Cantemir și acum afla cu groază că Marco-pseudobeizadea (Liliacul) propune, cu mari șanse de izbândă, pe unul din aceștia ca Domn al Moldovei:

„Pentru mișelos statul mieu viți și că după unsoarea vinelor, viind aicea și hrana în lapte de iepure, pui de cucoș oâtoriu fierți fiindu-mi (căci altă mâncare a mânca nici pofta mă îndemna, nici diieta doftorilor mă lăsa), într-o dzi, stomahul mai tocmindu-mi-să și pofta spre ospătare mai pomindu-mi-să, cu oarba lăcomie puiul întreg a înghiți m-am nevoit. Ce grumadzii, de mare și lungă fierbințeala fiindu-mi uscați în laringă mi s-au oprit. L-așî înghiți și pe gâtlej nu încape, l-aș stupi și nu-l pociu căci în gios să lunece stă împotrivă uscăciunea, cu tusă și cu opintele a-l lepăda nu mă lasă slăbiciunea." (I, 210)

Dincolo de ceea ce ar putea fi numai o modă, un mimetism, atracția mai multor categorii de intelectuali, artiști mai întâi, pentru *Istoria ieroglifică*, în zilele noastre, se explică, într-o măsură apreciabilă, și prin „amestecul" genurilor, prin asimetriile compoziționale, prin forma deschisă, „atectonică" a operei. Deloc lipsit de interes ni se pare modul cum, inspirat de H. Wölfflin (din *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*), încă din anul 1916, Oskar Walzel (în *Shakespeares dramatische Baukunst*) caracteriza stilul clasic în felul următor, comparându-l cu cel baroc:

„Aci simetrie, dincolo lipsa de simetrie; aci o axă mediană care face posibilă stabilirea echilibrului între părți, dincolo echilibru deplasat. Aci o umplere cu grijă și uniformă a cadrului, dincolo o umplere ce pare a avea ceva accidental; aci distribuirea uniformă a luminii, dincolo lumina pe o parte; în ansamblu, aci impresia logicului, dincolo a labilului, a lipsei de reguli, a nefinisatului, nelimitatului, dar totodată a mișcării, a tensiunii". (Traducere de Gherasim Pintea, în Oskar Walzel, *Conținut și formă în opera poetică*, Ed. Univers, 1977, p. 438-439).

Scanned with OKEN Scanner

sobolului, mânule ca aripile, degetele ca radzele, mijlocul pardosului, statul chiparosului, pelița cacumului, unghiile inorogului, glasul bubocului și virtutea colunului are..." (II, 81-82)[1]

Cantemir este și unul dintre primii mari prozatori români care știe să sugereze mișcarea gloatelor răsculate. Măiestria lui constă în ușurința cu care realizează aglomerările nominale și verbale, în puterea de cuprindere a tabloului, în comparațiile sprintene, notate în fugă:

„Neamul dară al muștelor, precum s-au dzis, tot într-un suflet și într-o inimă sculându-să și mai mult cu focul inimii decât cu aripile zburând și ducându-să, pre toate zburătoarele și mărgătoarele la pomenitul ospăț aflară...: Albinele, viespile, muștile și alalte gloate nicicum ceva uitându-să, ca la bucatele și măsele sale, fără nici o grijă, mânca, împrăștiia și de pre masă gios, la furnici arunca" (I, 245).

Jiganiile exploatatoare, atacate de norod și deposedate de bunuri , se dau de ceasul morții:

„Iară când muștele de bunăvoie le părăsiia și mai mult în aier să suia, jiganiilor altă, fără numai urletul în vânt și trântitul cu curul la pământ nu le rămânea... Jiganiile săriia, să trântiia, suspina, strănuta, capul li se-învârtejiia, greață li să scomiia, iara altăceva nici procopsiia nici își folosiia..." (I, 248-249).

O altă caracteristică a *Istoriei ieroglife* este introducerea unei serii întrgi de povestiri-apologuri în cadrul general al narațiunii, procedau baroc și acesta, ținând de tehnica numită *Ramenerzählung* sau *roman à tiroir*. Așa sunt, între multe altele, cele două povești spuse de Vulpe, povestea dulăului înșelat de lup și povestea lupului care se îndoapă cu pământ spre a putea învinge armăsarul. Caracteristică este și povestea Lebedei intercalată în povestirea Camilopardului, precum și povestea Dulfului (delfinul), mai ales povestea Guziului orb spusă de Cucunoz. Toate își au rostul lor bine precizat. De pildă, povestea porcarului (într-o țară oarecare, boierii decid să aleagă domn pe primul ins ce intra într-o anume zi în cetate, ins ce se întâmpla să fie un porcar etc.) era destinată să alegorizeze luarea tronului Țării Românești de către Brîncoveanu. În ceea ce ne privește însă, găsim mai interesantă decât orice imaginația barocă a construcției unora dintre aceste povestiri. Iată povestea Guziului orb (Dediu Codreanul, tatăl Helgii-Nevăstuica, mireasa Struțocămilii), poveste spusă de Brehnace (Const. Cantacuzino): Guziul orb (hârciogul) își face de cu vară pentru iarna provizii de grâne, dar furnicile îl pradă; o păsăruică își hrănește puișorii cu respectivele furnici, dar un șoarece mănâncă puii golași ai păsăruicii; șoarecele este mâncat de mâța sălbatecă, mâncată și ea la

[1] Indirect, prin intermediul „tânguirii Hameleonului" și prin contrast față de urâțenia acestuia ni se propune aici ceea ce am putea numi *Kalokagatheia* cantemiriană. Ea se bizuie, se pare, chiar pe realitate. Iată ce spune în ale sale *Mémoires politiques* (Amsterdam, 1716) francezul Moreau de Brassey, fost ofițer în garda lui Petru cel Mare:

„Acest domnitor era om de mică statură, cu trupul șlefuit în chip delicat, bărbat frumos, grav și cu înfățișare așa de plăcută, cum n-am văzut niciodată în viața mea. Era om politicos, afabil, cu conversația blândă, politicoasă, curgătoare, vorbind latinește în chip ales, ceea ce era foarte plăcut pentru cei care vorbesc această limbă și care aveau bucuria de a se întreține cu acest principe."

(Apud Al. Piru *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, Ed. Științifică și enciclopedică, 1977, p. 272).

Scanned with OKEN Scanner

rându-i fiind de dulău; dulăul este doborât de lup, lupul de pardos, pardosul este omorât de un cioban; în sfârșit, ciobanul e omorât de un oștean care voia pielea de pardos, iar oșteanul, fugărind un iepure, căzu într-o prăpastie. Toate aceste întâmplări în lanț vor să prefigureze fatalismul, soarta labilă. Versuri amintind foarte de aproape poemul *Viiața lumii* de Miron Costin sunt puse pe seama păsăruicii care-și plânge pierderea puilor:

„A lumii cânt cu jéle cumplită viață,/ Cum să trece și să rupe, ca cum ar fi o ață,/ Tânăr și bătrân, împăratul și săracul,/ Părintele și fiul, rude ș-alalt statul,/ În dzi ce nu gândește, moartea îl înghite,/ Viilor rămași otrăvite dă cuțite./ Țărna tiranul, țărna țăranul astrucă,/ Izbânda, dreptatea, în ce-l află-l giudecă,/ Unii fericiți să dzic într-a sa viață,/ După moarte să cunoaște c-au fost sloi de ghiață" (I, 254).

Acestea nu sunt singurele versuri din *Istoria ieroglifică*. Am mai citat pe cele în care se carica oratia de nuntă a Helgii. Alte grupuri de stihuri aflăm în povestea Camilopardalului (I, 179, 187, 190 etc.). Însă, nedispuse în chip de versuri, proză rimată și ritmată altfel spus (ca și în *Divanul*, cum am avut prilejul să observăm), aflăm foarte multe. Iată un pasaj asemănător cu ceea ce găsisem și în *Divanul*, ca trăsătură stilistică specific cantemiriană. E vorba de rimele din imperfecte verbale:

„Deci, precum s-au pomenit, fietecarea cu ceata sa,/ în partea monarhului să *alegea*/ și una după alaltă la orânduiala sa să *alcătuia*,/ Iar mai pe urmă, decât toate, Liliacul *urma*,/ carile cu aripile ce *zbura*/ și cu slobozeniia prin aier *îmbla*,/ spre ceata zburătoarelor, adecă supt stăpânirea Vulturului a fi îl *arăta*.../ (I, 36)

Istoria ieroglifică este însă, față de *Divanul*, o operă matură și artificiile stilistice țintesc mai departe de jocul retoric gratuit, izolat, fără legătură cu întregul. Mai interesantă decât rima prozei ori dislocările spectaculoase în frază, sunt ritmurile, cadențele unor sintagme ce se vor memorabile. Bunăoară aceste cuvinte ale Camilopardalului:

„Boul răstoarnă țărna,/ plugariul samănă,/ stăpânul sau vinde, sau mănâncă,/ însă aceasta la lucrurile voastre ce folos aduce?/ (Chipul de om cu chipul de om să vâneadză/ și ochii întunecați cu lumina galbănă să lumineadză)/ Cuvintele scumpe/ și voaî svinte,/ cu slove mănunte,/ în tăbliție rătunde/ să cumpără,/ carile hrizmosul Pleonexii a tâlcui/ și fundul Epithimiii/ a pipăi pot" (I, 188-189).

Ori propunerea Râsului (Mihalache Ruset), privind pierderea inorogului prin izolare de lume, o pagină ce amintește de preocupările lui Conu Leonida al lui Caragiale în legătură cu „fandacsia" și „ipohondria":

„Carile, la mână cădzând,/ într-o ogradă încongiurată/ cu apă lată/ îl vom închide/ și la loc îngust și strâmpt îl vom trimite/. Unde el la loc slobod și la câmp larg a trăi deprins fiind,/ de năcaz,/ în curândă vréme/ în melianholie,/ din melianholie/ în buhăbie/ din buhăbie în slăbiciune,/ din slăbiciune în boală/ și, în sfârșitul tuturor,/ din boală în moarte va cădea..." (I, 223)

Acum perioada kilometrică lasă cititorului impresia netă că scriitorul nici nu s-ar fi putut exprima altfel. Ca Iorga de mai târziu, deși comparația e cam forțată și nu se potrivește pe toată suprafața operelor celor doi, Dimitrie Cantemir e un temperament tumultuos, un spirit larg cuprinzător, atent la amănunte, lacom să nu-i scape ceva nespus, nepierzând însă din vedere întregul, mai întotdeauna

Scanned with OKEN Scanner

invitând pe cititor la efort. Iată descrierea unei furtuni, alegorice desigur, prefigurând o răscoală în Imperiul otoman; de observat aglomerările în cascadă:

„Ce ei încă acestea orânduind și fél de fél de laturi, curse, mreji și alte măiestrii în toate poticile și căile întindzând, strâmbătate ca aceasta în multă vréme ceriul a privi, pământul a suferi neputând, de năprasnă din toată părțile și marginile pământului holburi, vivore, tremuri, cutremuri, tunete, sunete, plesnete scornră, atâta cât tot muntele înalt cu temeliele în sus și cu vârvul în gios răsturnară și tot copaciul gros, înalt și frundzos din rădăcină îl dezrădăcinară, și așè toate calea și cărarea pre pământ și prin aer cu gréle neguri și cu întunecoși nutri, ca cu un veșmânt negru, căptușind astupară și tot drumul de pe fața pământului cu stânci pohârnite, cu dealuri și holmuri răzsipite și cu păduri săciuite pretiutinderelea închisără și încuiară“ (I, 225).

Se înțelege, într-un stil atât de abundent comparația se află la locul cel mai de cinste. Comparația complicată, mult prea arborescentă, spre a nu spune homerică, *Istoria ieroglifică* ținând de categoria epopeilor animaliere și eroi-comice, cu un model și în *Batrahomiomahia*. Dăm câteva exemple alese mai mult la întâmplare:

„Că precum nenumărate picăturile ploii din nuori cu repegiune pre pământ cădzând un huiet oarecare dau, iară vreun glas tocmit nicicum, și precum a unui organ de muzică toate coardele deodată lovindu-să, o răzsunaie oarecare dau, însă vreo melodie tocmită și după pravilele muzicăi alcătuiită nicicum nu să aude (carea puterii audzului mai mult îngrețoșé le aduse decât plăcére), așé ieste și voroava a mulți și tot deodată“ (I, 41-42).

„ Ce precum focul în piatra mai vârtoasă și în fierul mai îndesat ascuns fiind, dintr-aceleași și mai tare lovindu-să, scânteiadză, așé și sufletul plin de vrédnicie, pre cât mai mult să acopere, pre atâta mai tare să descopere“ (86).

„Comedie ca aceasta și buiguire într-aceasta chip din gura Papagaii în mințile tuturor dihaniilor răsărindu-să, ca cum și cu trupurile și cu sufletele amurțiți și amuțiți ar fi fost, prin câtăva vreme între dânsele mare tăcere să făcu, și, una într-ochii alțiia ascuțit și neclătit căutând ce ar mai fi vorovit și ce ar mai fi de pomenit, ca cum a să domiri n-ar putea, ce una pre altă să înceapă, ca ce din rostul ei ar audzi și ea aceia să grăiască, sta cu gura căscată (că strigarea a gloate multe din răzsunarea a pereților deșerți nu multă deosăbire are, și precum pereții același glas întorc, așé în gloata ascultătoare unul cuvântul altuia poartă)“ (150).

Mult mai descâlcite, mai lizibile, uneori atrăgătoare într-un grad foarte înalt prin încărcătura poetică — dovedind în autor un retor pe deplin conștient de mijloacele care-i stau la îndemână — sunt maximele, proverbele și zicalele de tot felul, din toate limbile și culturile cunoscute de Cantemir, unele construite de el. Intenția ornării paremiologice, cu totul în gustul epocii și potrivită temperamentului scriitorului, e arătată chiar din titlu: „... așijderea cu 760 de sentențiі frumos împodobită...“ Cine a stat să le numere, dacă sunt 760 sau mai multe? Cert este că plăcerea apoftegmatică a autorului l-a dus la utilizarea paremiologiilor mult peste necesitățile lucrării, încărcătura barocă spunându-și și din acest punct de vedere cuvântul. Situația ar fi oarecum asemănătoare cu aceea a lui Anton Pann din *Povestea vorbei*, unde maxima și proverbul sunt cultivate oarecum în sine, colecționate, comentate și ilustrate cu întâmplări din viață. Ceea ce nu se întâmplă în cazurile lui Neculce ori Creangă, unde proverbul cade spontan sub condei, în funcție de caracterizarea plastică și rapidă a câte unui personaj și a câte unei situații. Totuși Cantemir depășește mult pe Anton Pann, în sensul că la el dăm peste o adevărată orgie de maxime, și nu numai populare, românești și balcanice în genere,

Scanned with OKEN Scanner

ci aduse de pe întreg întinsul culturii scriitorului[1]. Impresia este, adesea, că autorul face curată paradă de erudiție, mai degrabă pentru a-și distra cititorii, a-i înzestra cu proverbe pe care aceștia să le poată folosi și în alte împrejurări decât pentru înțelegerea celor spuse în carte. Se mai poate observa că, in fond, mai toate maximele și proverbele revărsate de Cantemir în *Istoria ieroglifică* sunt comparații și metafore de un anume tip, moralizatoare. Cum scriitorul nu agreează formularea scurtă și clară, simplă și populară, adesea maximele lui par a fi reformulări aduse la propriu-i stil. Oricum ele rămân de o mare încărcătură poetică și pot fi scoase din context, adesea fără nici o pierdere. Dăm în continuare o spicuire, în ordinea paginilor romanului:

Adesea patimile sufletului întrec pe cele ale trupului: „Mai ușor ieste a să suferi obrinteala la aier scoasă decât patima sufletului cătră împotrivnicul său arătată" (I, 39). Lipsa de calm duce la supraaprecierea propriilor posibilități: „Căci de la cei mai puțin domoliți neputința prinde obrazul putinții și de lucrurile de neputut să apucă" (40). Totul este relativ: „Căci lumina mare pre cea mică întunecă" (41). Există o măsură și o potrivire în toate: „Că precum în teaca strâmbă sabiia dreaptă, nici în teaca dreaptă sabiia strâmbă a intra nu poate, așè unde luarea feții sau strămurarea priinții, toată nădejdea giudecății drepte afară să scoate" (43). Sfatul se dă numai atunci când se cere, nu cu sila: „Că pre cât ieste de folos la vremea de trebuință cuvântul cuvios, cu atâta ieste de împuțicios cuvântul aceluia carile de nime întrebat tuturor dă sfat" (45); Uneori cuvântul drept și sincer este neplăcut, ca o doctorie absolut necesară bolnavului: „Că cuvântul bun și neplăcut ieste ca doftoria grețoasă, însă folositoare în trup bolnavului" (*ibidem*). Dorința de a avea mai mult poate fi fatală: „Că obicinuită este fortuna, pre cel ce multe haine poftește a cerca și de cele ale sale a-l dezbrăca" (65). Cantemir, de altfel ca și alți scriitori moraliști din epoca sa, a trăit într-o epocă de „zavistuiri", de „pizme", „gâlcevi", „vrăjbi" și „împoncișeri" între oameni, între cei mari, în lupta pentru putere: „Că zavistia ieste jiganie cu multe capete, și cu toatele înghite pizmă și deodată borăsc gâlceavă și vrajbă" (68); „Că mai lesne ieste cineva o mie de ani în fântânele cătranului să lucredze și cu cătran să nu să pice, decât un ceas zavistnicul cu cela căruia zavistuiește voroavă să facă și cuvânt pizmos din gură-i să nu iasă" *(ibidem)*. După aceste personificări și hiperbole ale zavistiei, urmează un silogism, moralizator de asemeni: „Din zavistie împoncișere, din împoncișere nădușală și asupreală, din asupreală gânduri de șuvăială și cuvinte de răzsuflare să scornesc" (69). Eram într-o vreme când se organizau echipe de pârâtori de profesie, trimiși anume în fața forurilor ierarhice, la Poartă, ca să dărâme cu bârfa pe adversar. Cuvintele trebuiau însă bine cumpănite: „Că cuvântul slobodzit mai iute decât fierul împănat să duce, și piiatra în fundul mării aruncată precum vreodată tot a mai ieși tot să nădăjduiești, iară cuvântul grăit, precum va fi cu putință a să dezgrăi, toată nădejdea lipsește"

[1] Cu titlu de exemplu minim, iată modul cum este reformulată prea cunoscuta maximă latină din *Ars poetica* lui Horațiu (v. 139), *Parturient montes, nascetur ridiculus mus:* „*Ce precum dzice cuvântul: Fată munții și născură un șoarece*" (I, 247). Ea trebuia să conchidă asupra faptului că jiganiile (boierii) atacați de muște (țăranii răsculați) nu puteau face mare lucru împotriva adversarilor. Cantemir putea însă, ca și Horațiu, să cunoască zicerea din *Ospățul înțelepților* al sofistului Athenaios (prima jumătate a secolului III), ori din fabula a IV-a lui Phedru. O va relua și La Fontaine și Boileau, primul în fabula a V-a, cel de-al doilea în *Art poétique*.

(70)[1]. Înțelepții, de obicei oameni modești și la locul lor, trebuie întotdeauna ascultați: „Că mai pre lesne ieste cuiva fără organul ochiului și fără lumina soarelui între alb și negru a deosăbi, decât fără cunoștința lucrului de vrednic sau nevrednic a-l alege" (75). „Că știinta înțelepciunii nu în scaunele trufașe și înalte, ce în capetele plecate și învățate lăcuiește" (76). Însă și vorba prea lungă, spunând mereu aceleași și aceleași lucruri, chiar dacă interesante, sfârșește prin a produce greață: „Că voroava lungă și tot aceia, de multe ori poftorită, de ar fi cât de dulce și de frumoasă, până mai la urmă se arată grețoasă și sățioasă" (85); Unii caută a evita riscurile în politică: „Însă cu cleștele cărbunele din cuptioriu și cu mâna altuia șerpele din bortă gândi să scoată" (86). Fiecare râvnește spre ce nu are: „Că totdeauna orbul asupra ochilor, și schiopul asupra picioarelor, și surdul asupra audzului, și hadâmbul asupra întregului obidă are" (90). Despre noroc: „Căci norocul aș'é de aspru cu muritorii șuguiește, cât, de multe ori, cela ce și cu ochii l-ar înghiți nici cu nasul nu-i lasă a-i mirosi" (92). Despre lăcomie: „Că lăcomia, de ieste în săturare nesăturată, cu cât în foame mai nesățioasă va fi" *(ibidem)*. Există oameni care nu ascultă de cuvântul blând, ci de silă „Că de multe ori cei împietroșeți la socoteală cu blândețea mai tare se simețesc; iară apoivădzând sila și nevoia, ca varga de căldură, încotro îi ieste voia să îndoiesc" (9). Filozofia foamei: „Căci foamea în toate dzilele muritori a fi ne învață, și ieste o boală carea nedespărțit tovarăș tuturor părților trupului și pururea să află de față" (99). Firea oamenilor se vede din cuvinte și din fapte: „Că nici nebunul coarne, nici înțeleptul aripi are, de pe carile de înțelept sau de nebun să să cunoască, ce pre amândoi cuvântul și lucrul veri aș'é să fie, veri aș'é fi arată" (101). Cel mai „subțire" meșteșug al înțelepților este să alunge din preajma lor lauda pentru ca aceasta să alerge cu atât mai tare după dânșii: „Că lauda numelui de la dânșii pre cât pot gonind, ea singură pre atâta asupră-le să alerge fac" (102). Unde cuvântul nu are cinste, conflictele se rezolvă prin forță: „Că de multe ori ce nu să începe cu cuvântul să sfârșește cu bățul" (102). Proverbul: „Un nebun aruncă o piatră în fântână și zece înțelepți nu sunt în stare s-o scoată afară" are la Cantemir această formulare: „Căci gura desfrânată mai tare aleargă decât piatra din deal răsturnată, pre carea un nebun cu piciorul poate a o prăvăli și o mie de înțelepți a opri nu o pot" (102). Tăcerea este semnul înțelepciunii și e păcat că nici în copilărie, când învățăm a vorbi, nici în școli nu se învață foloasele ei: „Căci tăcerea capul filosofiii ieste, și încă toată cinstea înțelepciunii mai mult într-însa să sprijenește, de vreme ce aplos (=simplu, ingenuu) a grăi de la maice și de la mance ne deprindem frumos și mult a vorovi, toate școalele, mai prin toate locurile (nu cu puțină pagubă a tot muritoriul!), pre canoane ne învață. Iară înțelepțește a tăcea și vremea voroavii, puține și grele, prea la puțini videm și învățătura tăcerii, undeva măcară în lume, a profesui (e prima folosire în limba noastră a verbului *a profesa*, n.n.) nu audzim" (103). Urmează un adevărat elogiu al tăcerii, cumva nepotrivit în contextul atâtor verbozități: „O, fericita tăcere, că totdeauna cu tăcerea ascultăm și învățăm orice ar fi de învățat și pururea din fântâna tăcerii cuvântul înțelepciunii ai izvorât. Că cine tace mult, mult gândește,

[1] Compară cu proverbul auzit de Ștefan Cacoveanu de la Eminescu în 1868 *„Că dacă ai scăpat o dată vorba din gură, n-o mai prinzi nici cu carul, nici cu ogarul"* (*Luceafărul*, 1905, p. 59-64) și cu cel din colecția Zanne: *„Cuvântul e ca vântul, nu se ajunge nici cu armăsarul nici cu ogarul"* (II, p. 530).

Scanned with OKEN Scanner

și cine mult gândește mai de multe ori ce-i cuvios nemerește..." (104). Uneori, totuși, tăcerea este semn de ignoranță: „Că deși tăcerea între toți iubitorii înțelepciunii lăudată ieste, însă la vreme de treabă icoana neștiinții arată" (105). Despre prevederea celui de la conducere se emite un proverb cules din lumea grecească, a marinarilor: „Că acela bun cârmuitoriu a fi să dzice și ieste carile din liniște furtunile socotește și din furtună liniștea agonisește" (107). Despre filosofi și filosofie: „Că sufletul filosof nu numai cum și ce s-au făcut, cerceteadză ce și pentru ce așé s-au făcut" (108). „Că toată prostimea lucrurile vâdzând precum sunt le știu, iară filosoful din ce și pentru ce așe sunt cunoaște" *(ibidem)*. Despre vorbirea frumoasă și despre cei ce iubesc vorbirea frumoasă: „Că voroava frumoasă la cei cunoscători de n-ar mai sfârși, încă mai plăcută ar fi, iară la cei cunoscători de n-ar mai sfârși, încă mai plăcută ar fi, iară la cei necunoscători mai tare dulceață în basnele bășești decât în sentențiile filosofești află" *(ibidem)*. Iată, deci, una dintre caracteristicile „sentențiilor" cantemiriene și, totodată, rațiunea cultivării lor atât de asidue în cartea de față! — Multora cugetarea filosofească nu le este accesibilă. Fie pentru că sunt absorbiți de mizeriile vieții zilnice: „În ureche de pizmă îmbumbăcată și de zavistie astupată", (căci, după cum am mai văzut, mizeriile morale ale societății cu care lua contact imediat scriitorul erau în primul rând pizma și zavistia, sforăriile fanariote din preajma Porții), „nici buhnetele căldărărești, necum line cuvintele filosofești a răzbate pot" *(ibidem)*; fie pur și simplu pentru că aparțin gloatei varvare: „Căci mai pre lesne s-ar audzi voroava între ciocanele căldărarilor decât între multe gloate a varvarilor" *(ibidem)*. Există apoi oameni care nu iubesc adevărul: „Mai cu suferire și mai cu cuvinire ieste în munți holmuroși, în stânci pietroase, peșteri întunecoase, între pereți zugrăviți și ziduri cu iederă acoperiți cuvinte a face decât între oameni care cuvântul adevărului a audzi nu le place". Acesta ar fi, poate, modul cantemirian și baroc de a dezvolta cunoscutele ziceri populare „A vorbi în pustiu" sau „A vorbi la pereți". Pe autorul *Istoriei ieroglifice* nu-l caracterizează scurtimea. Dimpotrivă, spiritul lui analitic și plăcerea fiorilurilor stilistice îl duc mai întotdeauna la fraza amplă mai greu accesibilă cititorilor grăbiți. Nu numai atât. Sentința-comparație de mai sus, ca mai toate celelalte, este apoi comentată pe larg, prilej de alte asociații. Văile și dealurile, pereții între care vorbești etc. tot ar mai putea măcar să trimită spre tine ecoul celor ce ai spus, pe când nesimțitorii la cuvântul adevărului sunt complet surzi, tac cu desăvârșire, ori, dacă-ți răspund, răspund cu urgie și pizmă, fără a lua în seamă argumentele ce le aduci, egoismul furându-le mințile cu totul:

„Căci între locurile pomenite, cineva glasul de ș-ar slobodzi, în urma glasului văile, codrii, munții, păreții, zidiurile, aceeași dzisă ar poftori, și de n-ar adaoge, încailea, nici ar scădea ceva voroavii cuvioase. Care lucru la urechile după plăcere a audzi deprinse împotrivă cade, că de răspund, răspund cu urgie, iară de tac, tac de pizmă și de mânie" (109).

Cu citarea și comentarea acestei sentințe din discursul Lupului (hatmanul Lupu Bogdan) către Brehnace (stolnicul Constantin Cantacuzino) punem capăt discuției despre caracterul paremiologic al *Istoriei ieroglifice*. N-am citat însă, antologând, și n-am comentat decât maximele și proverbele de până la jumătatea volumului întâi (în ediția Panaitescu-Verdeș).

Despre bogăția figurilor stilistico-retorice a *Istoriei ieroglifice* ar fi, în continuare, foarte greu de vorbit într-un asemenea tratat, oricât de larg proiectat și

Scanned with OKEN Scanner

oricât l-am gândi lucrat în sensul reliefării artei literare în cărțile noastre vechi. Am mai remarca numai, ca o specificitate a îmbinării elementelor livrești cu cele populare, oferite din belșug de limba maternă a scriitorului, unele epitete, cum ar fi: „atâta de scămos la minte și strâmțos la cuvinte" (I, 145), cum spune Papagaia (Ioan Comnen, cel cu „bun rost de ritor) despre Struțocămilă. Acest exemplu și multe, foarte multe altele, arată cu prisosință cum limba română, cu atât mai puțin stabilă în formele și canoanele ei pe vremea lui Dimitrie Cantemir decât în zilele noastre, a putut fi utilizată în toată libertatea de acest prim mare scriitor național. De aceeași natură sunt și inovațiile (foarte aproape de jocurile de cuvinte ale mamelor, bunicilor, mancelor, doicilor etc. ce conversează cu copiii la vârsta când aceștia *învață natural* o limbă) din prea cunoscutul pasaj al discursului silogistic al Vidrei: „Ca aceasta minune între voi, o, jiganiilor și pasirilor, ieste cămila *nepăsărită* și pasirea *necămilită*, căriia unii, alcătuindu-i numele, Struțocamilă îi dzic" (I, 51). Sau, din nou din discursul Papagaii: „Că unde Leul *vulturește* și Vulturul *leuește*, prepelița ce va *iepuri* și iepurile ce va *prepeliți?* " (I, 144). Unde invențiile erau necesare spre a se spune că cei mari (împărățiile în conflict erau a Leului și a Vulturului, adică a Moldovei și, respectiv, Munteniei) își schimbă uneori rolurile.

Deosebit de caracteristice, ca elemente livrești de epocă în retorica lui Cantemir, sunt numeroasele concetti, de tipul: „crâșma lăcomiii", „păharul răutății", „vinul vicleșugului" (I, 158)[1]. Pe deasupra tuturor mijloacelor artei romancierului, utilizate, așa-zicând, conștient și cu intenții precise, tronează extraordinara expresivitate a limbii române de epocă, cuvintele și sintagmele cu seve tari, devenite acum tot mai rare, meritând însă întreaga noastră atenție, eventual putând fi repuse în circulație în poezia și proza modernă. Iată o numai relativ mică listă, organizată alfabetic, pentru economie și pentru un comentariu mai liber:

adulmăcare, adulmăcătoriu, adulmăcos, amăgeu, amesteca (=a învrăjbi), *amintrilea, a amirosi, a astruca, asupreală, becisnic, beteag, bârzoiat, blăstămățăsc, blojeritură* (=trăncăneală), *bobăetură* (=vorbire în vânt, fără înțeles), *bolbăitură* (=bâlmăjeală), *bortă*. Aici, în domeniul explorării fondului popular-țărănesc al limbii, Cantemir precede cu strălucire mai cu seamă pe Ion Budai-Deleanu și pe Ion Creangă — dată fiind materia operei — Eminescu, Sadoveanu și alții venind numai după aceea. Iată cuvântul *bortă* în contextul lui Creangă. „Olimbiadă (vorbește Luca Moșneagu, harabagiul care duce la Iași pe Ion și pe Zaharia lui Gâtlan, n.n.) iè sama bine de *borta* ceea! Căci niște porci, spărgând gardul într-un loc, se înnădise în grădina lui la păpușoi" *(Opere*, I, p. 222, ed. Iordan, 1970); *bortit* apărea la Budai: „Bietul Păpuc carele-ațipisă/ În fagul *bortit*, atunci... ochii-ș deschisă" (str. 37, cânt. VIII); *boț* (la Creangă: „Ia, am fost și eu în lumea asta, un *boț* cu ochi..." *(ibidem*, p. 190) *brâncă* (la Budai: „Apoi sculându-să bea și mâncă/ Sau îș' razămă capul în *brâncă*". Erau cuvintele lui Goleman despre traiul domnilor, iar în notă comentariile lui Mustrul: „Urât vorbește Goleman de vozi, când nice mâni nu le dă,

[1] Iată și interogația ciceroniană, pusă în fața gloatelor răsculate (mușteie) de către unul dintre hatmanii lor: „Până când, fraților stânca piatră sacă și plopul, chiparosul și platanul, copaci fără roadă, în capul nostru suindu-să, pe spate-ne, urcându-să, vârvurile și creștetele ne vor acoperi? Și până când ei înălțându-să și mărindu-să, ca cum în vreo samă ne-ar fi, ne vor ocărî și batgiocori?" (I, 226).

Scanned with OKEN Scanner

ci *brânci*, ca când ar fi urși sau alte fieri răpicioase" (str. 103, c. XI); *brudie, bubușlie, buhăbie* (=buhăială, umflare), *buhnet, calicios, căldărăresc, chit* (=balenă), *a se chiti* (la Creangă: „Și cum stam eu acum și *mă chiteam* în capul meu..." *(ibidem)*, p. 182): *a chivernisi, a chizmi, cinsteș, cirileie, ciudă-ciudesă* (=minune), *cândai, cândailea, cârjob, a cârni, clevetnic, cohăetură* (=încovoietură), *comos* (=cu chica mare), *coromâslă, costiș, crâcneală, curmeiu, cute, a dejgheoca, delungat, de năprasnă, descâlcitură, a desfrăți, a se desvăsca* (= a se dezbrăca), *dihanie, dihainesc, dârjie, dârmoi* (=ciur mare), *dobitocesc, dobitoc cerești* (=constelație purtând numele unui animal), *dodeială, a se domiri, drăgăstos, drăpt* (=jurisprudență, drept), *drob* (=ficat), *duroare* (la Budai „Ai ursit neagră și păgână/ (Strigă cu lacreme și *duroare*)/ Cum de-mi răpiși tu iubita zână", str. 87, c. II); *dzamă, dzăcare, dzicătoare, dzisă filosofască, evropăsc, ezătură, făcătoriu* (=creator), *fără sine* (la Creangă: „Eu însă m-am suit în vârful unui brad și, cum am văzut că apucă turcii spre Plotunul, m-am azvârlit *fără sine* pe părul unui cal..." *(ibidem*, p. 164); *fărămiie* (=bucățică), *fericie, fiere neagră, fire* (=natură), *firean* (=natural), *(la Budai: „... astă firește plecare", str. 32, c. VI), fiicav* (=bâlbâit), *fârtat, floare* (=culoare), *fur, găunoșitură, găurice, ghib, ghizdav, ghizdăvie, giuruită, gârlici, gârtan, glăvățână* (=greutate de cântar), *glogozâlă* (=gălăgie, dezordine), *grăunceană, grebănos, greuime, hadâmb, hăolitură, hârlietură, holbură, holm, holmuros, hudițos, hulă, a hultui, a ijdări, istov, de istov, iuboste, a izvodi, izvoditoriu* (=creator), *îmbumbăcat, împietroșare, împistri, a împoncișa, împoncișetoriu, împonaișetură, înnăcăjire, încâlcitură, îndărăpnic, îndărăpnicie, înfricoșetură, îngăimală, învălătucit, a învăsca, julire, a să lipi* (=a se pune bine pe lângă cineva), *lupește, masacra, mănunt* (la Budai: „În oale fierbea curechiu cu clisă/ Râncedă și cu ceapă mănuntă (str. 25, c. IX); *mănuntăi* (=măruntaie), *meree* (=continuă), *micșorime, mișelătate* (=mizerie, sărăcie), *mișelos* (=mizerabil), *mâzdă* (=mită), *molceluș, muierar* (=afemeiat), *mulcomiș* (=pe tăcutelea), *a să muta* (=a se schimba), *năcleios, nărod, neaședzat* (=nestabil, neorganizat), *nedumnedzăire, nefrică, nesimțitorește, nesufereală, nezăticnit, obrintitor, ohendră* (=viperă), *olecăitură, olecăios* (=văietătură, văităreț), *omeniie, a omeni, ostenitură, oteșire* (=alinare), *a se otărî, otăros, a se ovili, părtășie* (=complicitate), *petrecanie* (=petrecere), *pestriciune, picat* (=pestriț), *pirostii, pițiguș, pizmăluire, pizmaș, pizmătariu, pocitanie, pohârnire, pohârnitură, pojar* (=incendiu), *polog, pomană, poprea, a popri* (la Budai: „Fuge turcimea și-în repezită/ Fugă-anevoie va fi *poprită*" (str. 102, c. VII); *princet, pripitoare* (=privighetoare), *prisosală, prităcit, privată, puhace* (=bufniță), *putință* (=forță), *putincios* (cu putere), *putregiune, rană* (=jignire), *rarău* (=șoim de munte), *răpegiune, răspublică, răzchitire* (=socoteală amănunțită), *rătăcirea firii* (=anomalie), *răzstalniță* (=cădere de apă artificială, scoc), *rediu* (=crâng), *rândză, a români* (=a traduce pe românește), *rost* (=gură), *rufos, rușinare* (=sfială, timiditate), *samă* (=supraveghere), *sațiu, a săciui* (=a tăia pădurea), *săditură, săgetătură, săminție, săos, săpat* (=sculptat), *scandală, scămos, scărăndăvi, scărăndăvitură* (=îngrețoșare), *scărăndăvicios, a să schimosi, schimosit, schimositură, scâncitură, a scociorî, a scorni, a se sii* (= sfii) *siială, silă* (=putere), *simcea* (=vârf, coamă), *sin* (=sân), *sineț* (=pușcă), *simceaua minții* (=ascuțimea minții), *simcelos* (=ascuțit), *spată* (=spinare), *spăimos, sprijeneală, spurcat, stătătoriu* (=permanent), *stelesc, stepenă, stibă* (=mănunchi, buchet), *stârv, stramță, strălumina, strămțos, a strămuta, strâncenos* (=dușmănos), *strâmb* (=incorect),

strâmbătate (=nedreptate), *sudoros* (=greu), *sufereală, sucman, suferire, sughițos, suleget* (=suplu), *suleaștec* (=foarte subțire), *supțire, suvac, a stropși, stropșitură, șipot, a șoreca* (=a vîna soareci) *a se șipuri* (=a se strecura), *șirloi, știubei, știupire* (=scuipare), *a șugui* (la Creangă: „— Zău, nu *șuguiești*, bade?", ibid. p. 198); *talant, tărime, temere* (=gelozie), *ticăială, ticălos, tivdă, tină, tirănește, tâmp* (=bont), *tâmplare, tâmplătoresc, târvèliște* (arie), *trezviie, troajnă* (=guturai), *trudă, tufos* (la Budai: „Călăban... cu părul său cel *tufos* și creț", str. 18, c. VIII), *tusăros, tărmuros, tenchiu, tevie, tărămonie* (la Budai: „... acest feliu de *tărămonii* se află la mulți poeți vechi", comentariul lui Erudițian la str. 74, c. V); *tircălan, tirulic* (=vraci, medic), *a țistui, a țiții* (=a cânta ca greierele), *undelemnos, urăcios, urăciune, varvar, a se văera* (=a se văita), văpsală, a vărsa *(=a turna metal)*, a să *vechi, veninat, verș (=vers), veșcă, vintre, vipt, vivor, vâlfă* la Budai: „Deci numai o (vâlfă) *stăpânitoare Și-mpărăția unuia să fie", str. 34, c. X); vândzar (la Budai: „Vânzarii și hainii ce vând/ Sânge nevinovat pentru bani" (str. 78, c. IX), vânturos, vârtej, vârtop, vârtos, vâzlială, vlăgos, vrăjitură, zarvă, zavistie, zavistnic, a zavistui, a zăticni, a zbici a zdrumica, zgrăbunți* (=sgrunțuri), *zâzanie, zmult, zăceală, zugrăvitoriu, a zvănănăi* (=a suna, a face zgomot).

Cuvintele populare, în *Istoria ieroglifică*, ies însă cu atât mai tare în evidență cu cât autorul, un cărturar și un savant prin excelență, introduce abundent neologisme, cele mai multe din grecește și din latinește. Cantemir întocmește pentru cititor chiar și un glosar ad hoc, *Scara a numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare*. Iată numai câteva din cuvintele introduse de el pentru prima dată în limba română, cu traducerea ce consideră că trebuie dată: „avocat, lăt. *Cela ce trage pentru altul pâra cu plata*"; agona, el. *Lupta carea face trupul cu sufletul în ceasul morții*"; „activitas, lăt. *Făcătoriia, lucrarea lucrului*"; „anatomia, el. *Cela ce știe meșteșugul mădularelor trupului*"; „anonim, el. *Cela ce, izvodind ceva, numele nu i să știe*"; „*antepathia*, el *Împuncișere, nepriimirea firii, ura și urăciunea din fire*"; „*antidot*, el. *Leac împotriva hoalei ce să dă*"; „argument, lăt. *Dovadă, cuvânt, voroavă doveditoare*"; „atheist, lăt. și el. Fără Dumnezău..."; „aximoa, el. *Dzisă filosofască carea în loc de canon, de pravilă să ține*"; „*gnomon*, el. *Ceasornic de soare...*"; „*dialectic*, el. „*Cela ce știe a să întreba după canoanele loghicăi*"; „dimocrație, el. *Stăpânire în carea cap ales nu ieste, ce toată țara poate intra la sfat*" etc. etc.[1]

Și mai interesante pentru cunoașterea adâncă a limbii românești la Dimitrie Cantemir, ca și pentru străduința lui de a o îmbogăți, în direcția intelectualizării, sunt decalcurile și formațiile proprii de expresii și termeni filozofici, ca spre pildă: *ceință* (=categoria substanței în logica aristotelică, quidditatea), *cele firești* (=fenomenele), *cele preste fire* (=lumea spirituală), *chip poeticesc* (=procedeu retoric), *câtință* (=cantitate), *ființa adevărului* (=esența), *ființăsc* (=existent natural), *firea în lucruri* (=fenomenele), *firea* (=legea naturală), *hireș* (=specific), *hotar mijlocitoriu* (termen mediu, în logică), *hotarele firii, învoință* (=acord), *mai denainte știință* (=prevedere), *meșteșugul firii, meșteșugul din fire* (=ordinea imanentă din natură), *meșteșugul voroavei* (=retorica), *neființă* (=inexistență), *pricină împingătoare* (=impuls), *pricină îngreuitoare* (=obstrucție), *pricină făcătoare* (=eficiență), *pricina pricinilor*

[1] Vezi și Liliana Ionescu, *Observații asupra neologismelor în Istoria ieroglifică*, *Analele Univ., op. cit.*, p. III-117.

(=cauza cauzelor), *socoteala sfârșitului* (=finalitatea ontologică), *sorțul firesc* (=destinul), *știința celor preste fire* (=metafizica), *știința firii* (=științele naturii), *știința gândului* (=logica), *știința lucrurilor ființăști* (=fizica), *țircălam* (=cerc, circumferință), *țircălan ceresc* (=orbită), *urăciunea din fire* (=contradicțiile din natură) etc. E cazul să spunem că asemenea formațiuni de termeni n-au prins, în general, în limba română decât cu foarte rari excepții, în urma experiențelor coreifeilor Școlii ardelene ale câtorva filosofi și oameni de știință din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Firea limbii române permite și cere împrumuturile neologice abundente, așa cum, de altfel, a procedat și Cantemir, în toată libertatea, ca unul ce-și adresa cartea contemporanilor săi culți, cunoscători de grecește și de latinește. Amestecul de cărturărism adânc și periție lingvistico-folclorică românească conferă operei (ca mai târziu în cazurile lui Ion Budai-Deleanu, Hasdeu, Odobescu, Iorga, Călinescu) o valoare poetică excepțională, nu fără a o face totodată și greu accesibilă. Pentru a înțelege cât mai adânc și mai adecvat scrisul unor Cantemir, Hasdeu, Odobescu, Iorga și Călinescu, pentru a fi atras de cărțile lor și a nu le lepăda din mână taxându-le de greoaie, ilizibile (e vorba mai ales de lucrările savante ale primilor trei, cel din urmă având perspicacitatea de a se adapta imprejurărilor mai noi) este nevoie de o cultură umanistă multilaterală (filosofie, istorie, etnografie, istoria artelor, lingvistică etc.), și nu numai de simplă nevoie și plăcere populară de a citi beletristică. Ca mai toți marii scriitori moderni, Dimitrie Cantemir solicită efortul cititorului. *Istoria ieroglifică* „genială și stranie și unică alcătuire în limba română — scrie unul dintre cei mai marcanți poeți actuali — este o operă predestinată nu unei vieți de cititor, ci mai multor vieți puse cap la cap și străbătute de o conștiință unică [...] Nu o putem citi în simplă, lenească rumegare; nu o putem gusta decât dacă ne dăruim în întregime și timpul intim. Altfel opera devine cețoasă, aș îndrăzni să spun, chiar ilizibilă..." (Nichita Stănescu, *Cartea de recitire*). Același, și în același loc, descoperea în Cantemir, „un mare înaintaș al lui Eminescu, Arghezi, Blaga, Barbu, Bacovia, un mare înaintaș egal cu urmașii săi și deci mai tulburător". Nichita Stănescu afirmă că Dimitrie Cantemir este „primul și cel mai mare poet român". Din *Istoria ieroglifică* poetul contemporan cu noi transcrie în a sa *Carte de recitire* câteva pagini punându-le în chip de versuri, fără nici o altă schimbare, apreciind deci valoarea și modernitatea lor indiscutabilă.

După 1705, când termina de scris *Istoria ieroglifică* la Constantinopol, Dimitrie Cantemir întrerupe pentru o perioadă relativ lungă activitatea lui creatoare în domeniul culturii și științei, aproape un deceniu, dedicându-se celei politice. Sunt de înregistrat acum principalele evenimente istorice legate de personalitatea lui: obținerea tronului Moldovei, la finele anului 1710, alianța cu Petru I, războiul de la Stănilești din vara lui 1711, pribegia în Rusia, divergențele cu boierii din emigrație etc. Abia din anul 1714 — dacă exceptăm cele câteva proclamații către țară din timpul pregătirii campaniei din 1711 — datează prima scriere a lui Cantemir în Rusia, o mică cuvântare omagială în grecește destinată a fi rostită de fiul său Șerban[1], în prezența țarului, probabil cu ocazia serbării zilei onomastice a monarhului,

[1] Copiii lui Dimitrie Cantemir și ai Cassandrei Șerban Cantacuzino: Maria (1700-1757), Smaragda (1701-1720), Matei (1703-1771), Constantin (1705-1747), Șerban (1706-1780), Antioh (1708-1744); apud Sever Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, Iași, 1931.

la Sf. Petru și Pavel. A fost tipărită la Petersburg, în același an, în rusește și în latinește[1].

Odată cu prezentarea omagiului lui Șerban, menit să măgulească pe țar pentru victoriile armatelor sale împotriva suedezilor și să-i trezească în același timp interesul pentru soarta moldovenilor, Dimitrie Cantemir prezenta lui Petru I și manuscrisul latinesc referitor la examinarea monarhiilor din punctul de vedere filozofic, *Monarhiarum physica examinatio*[2]. Succinta scriere, cu punctul de plecare într-un pasaj din *Biblie* (profeția lui Daniil care interpreta visul lui Nabucodonosor), este o primă, ascuțită, schiță de filozofie a istoriei, bazată pe ideea creșterii și descreșterii statelor și menită a arăta cum că împărăția rusească se află în plină ascensiune. După împărăția de *răsărit*, asiatică (a Asiriei, a Babilonului, a Persiei), a urmat cea de *sud*, apoi cea de *apus* a Romei, cu continuarea imperiului germano-roman. Ar urma, cu necesitate, că împărăția *nordului* este cea către care trebuie atrasă atenția prezentului. Cât privește împărăția otomană, lasă a se înțelege Cantemir, ea nu poate fi luată în considerație ca dreaptă, logică devenire istorică, ci numai ca o anomalie și ca un accident. Abia peste doi ani, în *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*, aplicată la fapte concrete și corect condusă în lumina acestora, ideea lui Cantemir cu privire la evoluția istorică prin creșteri și descreșteri va apărea deosebit de fertilă, convingătoare, argumentată durabil.

Petru cel Mare se întâlnise în 20 octombrie 1711 cu Leibniz, la Torgau, în apropiere de Leipzig, unde discutase înființarea la Petersburg a unei Academii de științe și-i vorbise marelui filozof german despre Dimitrie Cantemir, aflat acum în Rusia de câteva luni. La propunerea lui Leibniz, ori mai curând a baronului Huyssen, consilierul lui Petru în problemele de cultură generală, fostul domn al Moldovei fu ales membru al Academiei din Berlin[3]. La cererea acesteia, Cantemir grăbește, înainte de 1714, terminarea *Descrierii Moldovei*, la care lucra în paralel cu *Istoria imperiului otoman*, sfârșită și aceasta după un an sau doi, în 1715-1716. Îndemnuri și modele pentru această lucrare cu caracter mai mult științific a putut

---

[1] *Panegyricum juvenis principis Russiae et Moldaviae sept. aetatis, imperatori Petri, anno 1714* (vezi și nota de la p. 340 *supra* alineatul de sub anul 1714).

[2] Vezi și *supra*, p. 340, nota, sub anul 1714. O traducere în românește a manuscrisului a dat Gh. Haupt, ca anexă la *Studiu asupra naturii monarhiilor* (în *Studii*, IV, nr. 1, 1951). O altă traducere, publicată odată cu textul originar, a dat I. Firu, în *Studii și cercetări de bibliologie*, nr. 5, 1963.

[3] În diploma de academician berlinez, pe care o primea la 11 iulie 1714, se exprima cu vorbe pompoase satisfacția savanților de a-l avea printre dânșii, odată ce noul ales dădea semne a fi părăsit preocupările politice și militare, dedicându-se cu totul științei: „Pe vremea când domnea mai mult Marte decât literatura, acest lucru era mai mult o dorință decât o nădejde, dar acum vedem ca fapt împlinit acest lucru, când preaseninul și înălțatul Dimitrie Cantemir, principe al imperiului rusesc, domn ereditar al Moldovei, printr-o pildă, pe cât de demnă de laudă pe atât de rară, și-a închinat numele ilustru cercetărilor științifice și, prin adeziunea sa la societatea noastră, a dobândit o strălucire și o podoabă unică. Recunoaștem cu venerație bunăvoința principelui față de noi și față de studiile noastre." (Apud P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 130). Că pentru elaborarea *Descrierii Moldovei* au fost la mijloc și îndemnurile Academiei din Berlin reiese din chiar spusele lui Cantemir într-un pasaj din *Hronic*: „... împinși, și poftiți fiind de la unii priiăteni streini, și mai cu dédins, de la însoțirea noastră caré iaste Academia științelor de Berolin, nu numai odată sau de doaă ori, ce de multe ori rugați fiind, pentru ca de începătura, némul, și vechimé Moldovenilor, precât adevărul poftește, macar cât de pre scurt, să-i înștiințăm... bișugul pământului, ocolitul hotarâlor, și de altele, carile spre folosul vieții omenești caută, și încă și obiceele, leage, țerămoniile politicești și bisericești [...] pre cât în putința slabei noastre știință va fi, să-i adeverim." (*Hronicul...*, ed. Tocilescu, în *Opere*, vol. VIII, Acad. Rom., București, 1901, p. 178-179).

Scanned with OKEN Scanner

avea în primul rând printre compatrioți, sigur în *De neamul moldovenilor...*, lucrarea lui Miron Costin, pe care îl prețuiește foarte mult ca învățat, probabil și în *Istoria Țării Rumânești* de stolnicul Constantin Cantacuzino de vreme ce și Cantemir întocmea o hartă a Moldovei cam după aceleași reguli după care fusese întocmită și harta Țării Românești de către învățatul de la Padova. Un alt model sigur a putut fi *Geografia veche și nouă* (apărută numai în 1728, la Veneția, dar redactată în 1701, la Constantinopol) a profesorului său de la Academia Patriarhiei Ortodoxe, Meletie, mitropolitul de Arta, ca și o alta mai veche, a celuilalt grec savant, Chrisant Notaras, cu a sa *Introducere în geografie*. Nu sunt de neglijat, ca modele, nici polonezii St. Sarnicki, cu *Descriptio veteris et nove Poloniae* (Cracovia, 1585) și Martin Cromer, cu *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et respublica regni Poloniae...* (zece ediții până în 1643), autori cunoscuți și celorlalți cărturari moldoveni, începând cu Ureche. În Rusia chiar, Dimitrie Cantemir a putut cunoaște pe geograful și istoricul german I.G Vockerodt, secretar de ambasadă al regelui Prusiei la Petersburg. De altminteri, Petru I ordonase traducerea în rusește a tuturor tratatelor de geografie importante, în primul rând *Geografia generală* a englezului Warren.

Oricât de importante ar fi îndemnurile academicienilor berlinezi și modelele ilustre ale savanților străini în materie, capitale rămân la marele umanist român înscrierea în tradiție, pledoaria pentru poporul său pe care îl dorea eliberat de sub turci și excepțional de prețioasele informații lăsate posterității în *Descriptio Moldaviae*. Partea întâi, geografică, informează despre împărțirea administrativă, despre ținuturi, hotare, bogățiile solului, păduri, ape, munți etc. Cea de-a doua, politică, vorbește de instituțiile vremii, foarte amănunțit, pe parcursul a cinci capitole: înscăunarea și mazilirea domnilor, feluritele și complicatele ceremonii prilejuite de aceste evenimente etc. În următoarele capitole se tratează, sistematic, despre boierime, despre gradele și dregătoriile pe care le pot ocupa boierii, despre oastea moldovenească, despre legi, venituri și altele. Deosebit de importante sunt capitolul al XVI-lea, care vorbește de „ceilalți locuitori ai Moldovei" (răzeși, vecini, ținuturile răzășești ale țării, cu administrație cvasiindependentă etc.) și capitolul al XVII-lea, despre obiceiuri, mitologie și etnografie în genere. Cea de-a treia parte se ocupă de religia moldovenilor, de organizarea bisericii și, lucrul cel mai de seamă de aici, de limbă și de scris. Miezul lucrării, în fond, partea cea mai întinsă și mai interesantă dintre toate, este partea a doua.[1]

În afară de informațiile transmise posterității, uneori cu cea mai mare precizie, destinate istoricilor, geografilor, economiștilor de toate categoriile, lingviștilor, etnografilor etc., *Descriptio Moldaviae* rămâne principalul document pentru concepția politică a lui Cantemir și, legat de aceasta, pentru umanismul și patriotismul militant al savantului. Spre deosebire de ceilalți scriitori vechi anteriori, de la care preia și dezvoltă ideea originii latine a poporului și a limbii, Cantemir se arată aici deosebit de ostil marii boierimi, căreia voiește a-i limita puterea politică, în favoarea

[1] Ne-am condus după una dintre cele mai recente și mai bune ediții, bilingvă, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Ed. Academiei, 1973. Originalul latin este reprodus după copia efectuată de Alexandru Papiu Ilarian, traducerea aparține lui Gh. Guțu, introducerea este de Marin Holban, comentariile istorice de N. Stoicescu, studiul cartografic de Vintilă Mihăilescu, indicele de Ioan Constantinescu și nota asupra ediției de D. P. Pippidi.

Scanned with OKEN Scanner

monarhului. Faptul că, arată el cu bună dreptate în definitiv, în cele mai de seamă ranguri și demnități de stat sunt puși boierii din treapta cea mai de sus, adesea oameni inculți, lacomi, „trufași, disprețuitori, lipsiți nu numai de pricepere în cârmuirea țării, dar și de stăpânire de sine în purtări", duce la anarhie, slăbește centralizarea de stat și facilitează asuprirea otomană, bazată tocmai pe disensiunile dintre domn și boieri. E clar acum că aici vorbește voievodul care trăise experiența grea de la Stănilești, una dintre cauzele neizbânzii aliaților fiind și neconlucrarea dintre domn și boieri, cum se poate vedea și din cele spuse de Neculce în letopiseț. De altă parte, ostilitatea față de marea boierime s-ar explica prin faptul că familia Cantemireștilor se trăgea din răzeșimea din ținutul Fălciului, cum arată același Neculce, neînrudită deci cu celelalte mari familii, fără a avea moșiile întinse ale Cantacuzineștilor, Ruseteștilor și ale celorlalți potentați. Dimitrie însuși nu obținea domnia prin mulțimea pungilor de bani, cum se obișnuia, ci mai curând grație relațiilor pe care și le făcuse la Poartă. Iar când trebuia să-și justifice nobletea și, deci, legitimitatea la tronul Moldovei, apela la o ipotetică descendență din Timur Lenk.

Deosebit de prețioase au apărut generației de la 1848, unui Kogălniceanu de exemplu, informațiile din *Descriptio* conform cărora puterea turcească asupra țărilor române era, totuși, limitată. În acest spirit ar fi avut loc, întrucât îi privește pe moldoveni, primele capitulații față de Poartă, puse de Cantemir pe vremea lui Bogdan cel Orb (când, de fapt, primul domn care dăduse haraci turcilor fusese Aron-Vodă, predecesorul lui Ștefan cel Mare), care ar fi consimțit, spre sfârșitul domniei, să plătească un mic tribut. Ulterior, însă, pe măsura intrării în demnități de stat-cheie a marii boierimi, amestecul turcilor în treburile interne ale țării s-a accentuat. Niciodată însă osmanlâii n-au suprimat autonomia Moldovei, aceasta și din calcul diplomatic, spre a nu zădărî vitejia locuitorilor ei. Observația ni se pare deosebit de ascuțită:

„De fapt, după felul lor de a se purta obișnuit față de moldoveni, turcii au arătat prea bine că nu fără dreptate se spune despre ei proverbul că nu vânează iepuri vii cu câinii, ci cu carul, și că n-au obiceiul să momească un cal fără a avea ceva în sac. De bună seamă, au socotit că este mai bine să domolească cu momeli neîmblânzitul zimbru moldovenesc, pe-a cărui sălbăticie o încercaseră nu o singură data și nu fără pierderi" (179).

Am dat acest citat mai lung spre a se vedea cum, chiar in traducere, textul *Descrierii Moldovei* nu este deloc arid, autorul folosește adesea exprimarea plastică, în comparații și proverbe, dorindu-se cât mai accesibil, fără a căuta însă, ca în *Istoria ieroglifică*, retorica măiestrită și complicată, frumoasă în sine. În timp ce romanul, ca operă pur literară, rămâne valoros întâi de toate prin modul *cum* se spune, dincoace atracția cititorului merge spre *ce* se spune în carte. Cu toate acestea, și aici literații pot afla din belșug considerații psihologice deosebit de interesante cu privire la moravurile de epocă, cu o tentă autohtonă și balcanică ce se recunoaște de departe. De pildă, tribulațiile birocratice (că altfel nu le putem numi) pe la mărimile turcești ale celui care voia sa obțină tronul Moldovei, ori numai prelungirea mandatului: stimulat cu pungi, vizirul cel mare trebuia mai întâi să facă un fel de, cum spuneam noi astăzi, referat de necesitate, foarte favorabil, referat pe care sultanul punea pecetea cu cuvintele *amel aluma* (=să se facă întocmai), neștiind deloc despre ce este vorba. Odată obținută aprobarea, vizirul mai ținea o bucată de

Scanned with OKEN Scanner

vreme documentul la sine, făcându-se a zice cum că ar fi unele greutăți până la ieșirea hârtiei în chestiune, a firmanului adică; („se face că nu a vorbit încă cu sultanul despre treaba aceasta", că chehaia face unele obstrucții, că, în fine, s-ar putea ivi un alt pretendent, de unde necesitatea altor pungi etc. Complicat de balcanismul birocratic (lucruri de acestea aflăm destule în *Condica logofătului Gheorgachi!)* era și ceremonialul scoaterii din domnie, cu gestica simbolică a detronării: „După ce citește firmanul, capegibașa îl ia pe domn de subsuoară, îl dă jos din scaun și-l așează alături pe o laviță scundă" (149). Cel scos dintr-o funcție înaltă nu trebuie însă jignit prea tare, orice ar fi făcut, pentru că turcii știu prea bine că „o piatră care a fost folosită o data la zidire rămâne tot piatră de zidit și poate veni o vreme când va fi iarăși de folos la zidit" (op. cit., p. 181).

De tot interesul pentru noi cei de azi este capitolul al XVII-lea al părții a doua *Despre năravurile moldovenilor*, unde autorul își supraveghează foarte strâns subiectivitatea spre a nu denatura adevărul. Ideea care va face carieră la epoca Junimii, „patriotismul în marginile adevărului", o aflăm foarte clar formulată și pusă în practică de către Dimitrie Cantemir acum, în pragul secolului luminilor. Iubirea de patrie ne dă ghies „să lăudăm neamul din care ne-am născut", dar, pe de altă parte „dragostea de adevăr ne împiedică, într-aceeași măsură, să lăudăm ceea ce ar fi, după dreptate, osândit". Aceasta pentru că adevărul este mai de folos decât lauda deșartă.[1] Informați eronat, străinii veniți la fața locului ar exagera și condamna mai mult niște defecte pe care noi înșine tindem a le acoperi. De aceea autorul consideră că moldovenilor „le va fi mai folositor dacă le vom arăta limpede în față cusururile care-i slutesc, decât dacă i-am înșela cu lingușiri blajine și cu dezvinovățiri dibace". În consecință, autorul nu se dă în lături a arăta deschis defectele moldovenilor: „Trufia și semeția sunt muma și sora lor", „de băutură nu au prea multă greață", mai ales cei din Țara de Jos, după învățătură (amară constatare din partea unui cărturar) nu se dau în vânt, ci din contră chiar: „Ei cred că oamenii învățați își pierd mintea, și atunci când vor să laude învățătura cuiva zic că a înnebunit de prea multă învățătură". Ceea ce se potrivește cu etimologia slavonescului *năuc*, în definitiv, și cu zicerea: „A rămas prost din carte!" În schimb moldovenii sunt oameni veseli, „ceea ce au în suflet le stă și pe buze", „cutezători", cam „puși pe gâlceavă", disprețuitori față de meseria negustorească, curajoși la război. Fataliști din fire, merg la război cu nepăsare, credința lor fiind că „Dumnezeu hotărăște ziua morții". Sunt foarte ospitalieri, chiar dacă sunt săraci: „căci deși foarte săraci, din pricina învecinării cu tatarii, totuși nu se dau înapoi să dea de mâncare și găzduire unei oaspete... Pe străin îl primesc cu fața voioasă ca și când le-ar fi frate sau altă rudenie". Cine mai știe ce răfuială de familie cu cei din ținutul Vasluiului îl face pe Cantemir să-i excludă de la această frumoasă regulă a ospitalității moldovenilor, recunoscută de alminteri de toată lumea. Vasluienii, arată autorul cu, bănuim, oarecare ciudă tendențioasă, „nu numai că închid casa și cămara în fața oaspetelui lor, ci se ascund când văd pe cineva venind, se îmbracă în haine zdrențăroase, ies apoi în chip de calici și cer înșiși pomană de la străini". Vorbind și de partea femeiască, autorul devine cumva misogin. Altminteri, ca și

[1] C. Noica, op. cit. p. 32, este de părere că, prin cele spuse aici, se poate trage concluzia că prin Cantemir apare la noi „o tendință strict europenizantă", critică în grad înalt și semn al participării la istorie a românilor.

Miron Costin în *De neamul moldovenilor* — unde se făcea comparația cu italiencele — femeile i se par cuviincioase și în prezența bărbaților socotesc drept lucru de rușine a mânca și a bea fară măsură. (De notat, în treacăt, că, potrivit obiceiurilor vremii și locului, la banchetul oferit de Dimitrie Cantemir lui Petru cel Mare la palatul domnesc din Iași — arată Neculce și Nicolae Costin — doamna și țarina stăteau la masă, împreună cu celelalte femei din suită, în odăi anume rezervate, despărțite de bărbați.)

De excepțională importanță pentru etnografi și folcloriști sunt obiceiurile la moldoveni, notate de Cantemir cu destulă minuție. Un pasaj amănunțit descrie dansul național al *horei*, un altul prezintă *călușul*, socotit de autor și dans „cu eres", cu ajutorul lui putând fi vindecați bolnavii.

Capitolul al XVIII-lea tratează *Despre obiceiul de la logodnă și de la nuntă*. Cuvintele *pețit — a peți — pețitor* sunt trase cu mare satisfacție din latinescul *petitores*. Cu lux de amănunte se descrie ceremonialul grotesc al înapoierii la părinți a miresei ce s-a dovedit a nu fi fost fecioară, „într-o căruță proastă și cu hamuri rele", la care părinții înșiși sunt înhămați. Acest sumbru ritual, precizează autorul, nu poate fi ocolit de nimeni, iar cine ar îndrăzni să i se împotrivească este de îndată „pedepsit nu numai cu bătaia, ci și de judecători, ca un călcător al legii și obiceiurilor țării".

Descrierea obiceiurilor de îngropăciune la moldoveni apare în capitolul următor, al XIX-lea. Între altele, ni se spune că la înmormântarea câte unei persoane mai de vază se obișnuia (paradă, formalism, lucruri nu întru totul dispărute, deși altfel manifestate, până în zilele noastre printre țărani) să se frece ochii cailor cu ceapă ori cu praf de pușcă, să lăcrămeze. Năimirea bocitoarelor era întotdeauna obligatorie, menirea lor fiind a cânta cântece jalnice la căpătâiul mortului, „arătând ticăloșia și deșertăciunea vieții", ca ilustrare fiind și aici citate versurile lui Miron Costin din *Viiața lumii*, deformate întrucâtva: „Cânt cu jale viiața rea a lumii aceștiia,/ Cum sfarmă și se rupe ca un fir de ață".

Nu întâmplător, poate (la acest prim latinist, în înțeles pozitiv însă), Cantemir vorbește despre miturile zeițelor Diana și Ceres, transmise românilor de la strămoșii lor. *Diana* a devenit *zâna* românească, iar sărbătoarea numită *Drăgaică*, legată de strângerea recoltei, ar fi celebrarea lui Ceres, după cum doina ar ține de străvechiul cult al lui Marte și al Belonei. Excepțional de interesant este modul cum se explică mitul *Frumoaselor*, adică al *Ielelor*, „care îndrăgesc adesea pe feciorii cei tineri și frumoși", până dragostea li se schimbă în ură și-i ucid prin felurite boli, între care „slăbănogirea și damblaua". Se relatează destul de pe larg despre *Paparude* și despre *Caloian*, rituri, se vede, pe atunci, frecvente. Dacă feciorii se îndrăgostesc halucinant de Iele sau Frumoase, fetele pubere sunt vrăjite de Zburători. Scriitorul se îndoiește totuși de realitatea unor asemenea ființe și nu pierde prilejul unor ironii subtile, în manieră voltaireană *avant la lettre:*

„Ei zic că este o nălucă, un om tânăr, frumos, care vine noaptea la fete mari, mai ales la femeile de curând măritate și toată noaptea săvârșește cu dânsele lucruri necuviincioase, cu toate că nu poate fi văzut de ceilalți oameni, nici chiar de cei care-l pândesc. Iar noi am auzit că unii bărbați însurați mai inimoși au prins asemenea zburători și, când au aflat că sunt făpturi cu trup ca și alții, i-au pedepsit cum li se cădea."

Scanned with OKEN Scanner

Atâta insistență în direcția descrierii obiceiurilor moldovenilor nu putea veni decât din partea unui cărturar și domn luminat care-și iubea țara de baștină și poporul. Oricât de aspru i-ar fi judecat pe moldoveni, pe țărani, simpatia lui mergea către dânșii, se simte mai apropiat de ei decât de tagma boierilor. Cu multă dreptate, în secolul al XIX-lea, pașoptiștii, un Kogălniceanu, un Bărnuțiu, își întemeiau ideile lor democratico-revoluționare și pe cele afirmate de Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, unde se spune clar (și doar autorul vorbea în perfectă cunoștință de cauză, ca nepot de răzeși ce se afla), cum „boierii i-au făcut *vecini* (=clăcași) pe răzeșii care-și vânduseră moșia strămoșească, din pricina sărăciei; și nedreptatea boierească i-a silit să rabde și jugul șerbiei". Mult înainte de Bolliac și de Eminescu, prințul Dimitrie Cantemir lasă aici o frază memorabilă, un strigăt patetic, despre cea mai nenorocită clasă socială din Moldova, din Țara Românească și din toată lumea:

„Dintre toți muncitorii de pământ, oricâți sînt pe lume, aș spune că țăranii moldoveni sînt cei mai nenorociți, dacă rodnicia pământului și a recoltelor nu i-ar salva de la mizerie aproape fără voia lor".

Cât privește religia creștină, Cantemir este de părere că românii ar fi adoptat-o pe timpul lui Constantin cel Mare, un argument rezonabil fiind acela că și transilvănenii au fost și au rămas ortodocși. În general, cam în felul cum și Ion Creangă îi punea să „gândească pe eroii săi, catiheții de la Fălticeni, moldovenii n-ar pune mare preț, precum catolicii și protestanții, pe adâncirea și comentarea amănunțită a dogmelor. Ei consideră „că simplitatea Evangheliei și învățătura sfinților părinți bisericești sînt îndestulătoare pentru mântuirea sufletului și pentru școală"[1]. Cu conștiinciozitate, de unde valoarea de document, sunt pomenite mânăstirile moldovene, în capitolul III al părții a treia, atât cele închinate forurilor ierarhice bisericești din afară cât și cele neînchinate.

Cu totul prețios pentru istoria limbii și istoria lingvisticii este capitolul al IV-lea din partea a treia, intitulat *Despre limba moldovenilor*, doct, sobru, foarte documentat pentru acea vreme, dovedind vastele cunoștințe ale savantului poliglot. Cantemir afirmă că limba română ar fi latina modificată, „graiul latinesc stâlcit, fără amestecul altor graiuri". De fapt, din cele spuse aici și din alte sectoare ale operei, în primul rând din *Hronic*, Cantemir este de părere că limba română este urmașa directă a celei latine, romane, idee pe care și-o vor însuși mai întâi corifeii Școlii ardelene, Samuil Micu și Gheorghe Șincai. Iată unul dintre cele mai caracteristice pasaje întru susținerea acestei păreri, pasaj care mai denotă deosebitul

[1] Iată cum se comportă popa Nicoară din romanul *Zodia Cancerului* al lui Sadoveanu, un popă cu totul caracteristic pentru moldoveni, când Alecu Ruset se oferă a-i servi de interpret într-o dispută teologică cu abatele de Marenne:

„— Ba asta nu, căci eu nu-s om învățat, măria ta. Noi aicea abia ne vedem capul de treburi. Ba cu vitele, ba cu știubeele, ba cu vinul. Ba cu cununiile, ba cu înmormântările. Fug de colo-colo călare și nu pot dovedi. Nici n-am vreme să slujesc în biserică... Spune-i așa papistașului că noi n-avem știință multă, dar slujba ne-o facem; și că nu vreau să mă clănțănesc cu el, pentru că Dumnezeu vede și înțelege... dacă vra papistașul să cunoască știință de învățătură, apoi, când ajunge la Iași, să se înfățișeze la înalt prea sfinția sa chirio Kir Dosoftei. Acela știe nu numai sârbește, ci și elinește și latinește. Să se ieie amândoi la harță, să se ieie în vorbe ca-n săbii ș-apoi a vedea franțuzul pe dracu!" (*Opere*, vol 10, E.S.P.L.A., 197, p. 52-53).

Scanned with OKEN Scanner

simț comparatist în domeniul romanisticei, unde autorul *Descrierii Moldovei* ne apare ca un pionier:

„Cei care afirmă că limba latină a fost mamă bună și adevărată a celei moldovenești se bazează îndeosebi pe aceste temeiuri: în primul rând, zic ei, coloniile romane au fost aduse în Dacia cu mult înainte ca limba romană să se fi alterat în Italia din pricina năvălirii goților și vandalilor; nici unul dintre istorici, apoi, nu pomenește undeva că ele, în timpul domniei barbarilor, s-ar fi întors din nou în Latiu și deci locuitorii Daciei nu și-au putut altera limba lor printr-o limbă care nu exista încă.

În al doilea rând, moldovenii nu s-au numit niciodată italieni, nume care în vremurile următoare a început să se întindă asupra altor romani din locuri mai îndepărtate, ci totdeauna au păstrat numirea de romani, care în acea vreme, când capitala lumii întregi era la Roma, era comun tuturor locuitorilor Italiei. Nu însemnează nimic că ei sînt numiți de către vecinii lor, ungurii și polonii, vlah, care la aceste popoare este totodată și numele italienilor... limba moldovenească nu cunoaște nici un fel de nume și verbe venite în limba italienilor de la goți, vandali și longobarzi. Ca să facem aceasta mai clar, italianul redă pe *incipio* prin cuvântul barbar *commincio*, pe când moldoveanul prin cuvântul provenit din limba latină alterată *încep; albus* se zice în italiană *bianco*, în moldovenește *alb; civitas* este în italiană *citta*, în moldovenește *cetate; dominus* este în italiană *signore*, în moldovenește *domn; mensa* este în italiană *tavola*, mold. *masă; verbum*, ital. *parola*, mold. *vorbă; caput*, ital. *testa*, mold. cap; *venatio*, ital. *caccia*, mold. *vânat*". (Cap. IV, Partea a III-a, p. 363, ediția bilingvă citată).

Că exemplele alese de Cantemir sunt cele mai convenabile pentru teoria sa, că nu toate cuvintele numite de el barbarisme, în italiană, sunt de împrumut etc. nu are nici o importanță. Părerea că românii se trag din romani rămâne valabilă, cu amendamentele știute până astăzi. Important este să observăm că aici, în *Descriptio Moldaviae*, se află originile purismului cantemirian și totodată ale purismului românesc în general, fenomen de cultură ce și-a avut, potrivit fiecărei epoci în parte, rațiuniile lui de manifestare. Mai întâi de toți, Dimitrie Cantemir, prințul exilat al Moldovei, a avut motive temeinice să arate lumii originea neamului și a limbii române, vădind-o, până la un punct cu îndreptățire, tot atât de dreaptă urmașă a celei de la Roma, ca și italiana, în unele privințe chiar mai conservatoare a elementului latin inițial.

În altă ordine de idei, în capitolul consacrat limbii din *Descriere*, Cantemir este și primul nostru dialectolog. El observă diferențele dintre graiurile limbii române și caută a le caracteriza, arătând de exemplu că vorbirea muntenilor „este ceva mai aspră" decât a moldovenilor, pe care cărturarii de dincoace de Milcov caută a-i urma în scriere. De tot interesul rămâne descrierea, în graiul moldovenesc, a fenomenului numit palatalizarea labialelor, în plină funcțiune pe atunci, mai ales la grupurile stabile și izolate de vorbitori, ori la femei care, precum se știe, sunt mai conservatoare în pronunție.

„Chiar și femeile moldovene au o pronunție deosebită de a bărbaților. Căci ele schimbă silabele *bi* și *vi* în *ghi*, de exemplu *bine - ghine, vie - ghie;* pe *pi*, în *chi*, de exemplu *pizmă - chizmă*, piatră - *chiatră; m* inițial se schimbă în *ng*, greu de pronunțat de alții, de exempru *mie* - ngie. Cine, chiar și dintre bărbați s-a obișnuit o dată cu această pronunțare, cu greu, ba nici măcar cu greu, nu se poate dezbăra de ea, și se trădează totdeauna ca și șoarecele cu gura lui, că a stat prea mult la sânul maică-si sale, din care pricină asemenea inși sînt de obicei luați în râs și numiți *feciori de babă*" *(Ibidem)*. p. 367).

Cât privește slavona, introdusă, crede Cantemir, ca limbă oficială în biserică și în cancelariile domnești numai în vremea lui Alexandru cel Bun, la presiunile

bizantinilor și după conciliul din Florența din 1439, autorul *Descrierii* tinde mai mult a o numi „barbară", cum „barbar" numește și actul voievodului moldovean care cedase la cererea mitropolitului Teoctist, trimisul lui Marco din Efes. (În realitate, introducerea slavonei pe teritoriul patriei noastre este, cum am văzut, mult mai veche, urcând până în secolul X). Ea, slavona, a ajuns în vremea din urmă atât de puțin cunoscută încât, arată monografistul, se pot vedea preoți care bălmăjesc textele slavonești pe dinafară fără să înțeleagă o iotă. Ceea ce era curat adevărul. Din această cauză Cantemir are cuvinte de mare laudă față de Vasile Lupu și Șerban Cantacuzino care, primii în Moldova și în Muntenia, înființaseră școli grecești și tipografii, cum lăudați foarte mult sunt și scriitorii de românește, la locul de cinste fiind pus Miron Costin, „cel mai bun cronicar pe care l-au avut moldovenii". E pomenit, în sfârșit, printre cărturarii moldoveni de vază, dascălul și preotul grec Ieremia Cacavelas, originar din insula Creta, cunoscător adânc de elină, de latină, de italiană, medic și filozof iscusit, adus în țară prin grija lui Constantin Cantemir, profesor la Școala domnească din Iași și mentorul copiilor patronului său.

Destul de curioase sunt la gânditorul raționalist și omul de știință, care este Dimitrie Cantemir, în această fază a creației sale, unele afabulații cu caracter oarecum fantastic, iraționale, distonante în paginile *Descrierii Moldovei*, atât de bogată în informații pozitive și ușor de controlat. La mijloc pot fi și unele reminiscențe vanhelmontiene, dintre acelea, multe, pe care le-am găsit în *Sacrosanctae scientiae*. Scriitorul vorbește cu destulă deferență, de o pildă, de meșteșugul vrăjitoresc al unei babe care vindecase calul unui slujitor al lui Constantin Cantemir punând pe stăpânul animalului să aducă însuși de la izvor un ulcior cu apă neîncepută și să-l înghită pe loc. „Ceea ce am văzut eu însumi în patrie", ne încredințează povestitorul cazului. Mai curios este că, bând apa din urciorul descântat anume, boala intră din cal în om (caz de funcționare a principiului homeostatic?), însănătoșirea neproducându-se decât după ce acesta, în urma altor vrăji, vărsă totul afară. Aceeași vrăjitoare, mai zice Cantemir, ar fi vindecat o herghelie întreagă de cai, de la o depărtare „de trei zile de drum", debitând descântece misterioase asupra unui smoc de păr de cal. Mai în genul Van Helmont este afirmația că locuitorii din preajma muntelui Ineul obțin unt din roua ierburilor ce cresc acolo, recoltată înainte de răsăritul soarelui. Tot cam pe acolo s-ar afla oi de un aspect cu totul deosebit, având buza de sus foarte mare, din care pricină pasc deplasându-se de-a-ndăratelea. Însă iarba, fiind prea consistentă în „grăsimi din rouă", ciobanii din partea locului migrează cu turmele în alte regiuni, în lunile martie, aprilie și mai, altfel oile s-ar „sufoca de grăsime". Fantasmagorica însemnare ar mai putea fi luată și ca o hiperbolă poetică (ceea ce nu e totuși cazul din punctul de vedere al autorului, care pare serios) a extraordinarei fertilități a pământului Moldovei, unde grăsimea poate fi extrasă direct din vegetale:

„culeg roua care acoperă înainte de răsăritul soarelui frunzele ierburilor și, după ce au pus-o într-un vas, găsesc plutind deasupra apei un unt foarte bun, care nu se deosebește de cel obișnuit nici prin miros, nici la culoare, nici la gust." (103)

Tot așa, ni se mai spune că oile din ținutul Sorocei ar fi avut o coastă în plus. Duse în alte părți, ele pot făta miei normali numai după trei ani. Și invers, oaia normală, strămutată la Soroca, dă naștere, după trei ani, unui miel cu o coastă de prisos (p. 115). O anomalie se putea constata și la porcii, domestici ori sălbatici, din

Scanned with OKEN Scanner

satul Tohatin, în ținutul Orheiului, situat între râurile Ichil și Răut, care aveau copita nedespicată, ca la cal. Scroafele aduse aici de prin alte părți, analog oilor de la Soroca, fătau, în al treilea an, godaci cu copita întreagă. În fine cel care în junețe făcuse, în *Sacrosancta scientiae*, cu atâta vanhelmontiană amănunțire, teoria salinității apelor, ne încredințează că el însuși a cântărit apă din mâlosul Prut și a aflat-o cu „100 de dramuri" mai ușoară decât apa din celelalte râuri ale Moldovei (p. 65). Ca atare, suntem încredințați, apa din Prut are proprietăți curative (ieșenii din vremea lui Creangă și Eminescu mai făceau băi în Prut pentru curarisire!), ca orice apă *ușoară*, în timp ce apa limpede din Nistru ar fi „foarte grea și foarte vătămătoare omului". Prilej pentru umor, la Sadoveanu, care pune pe seama moldovenilor, mari cunoscători și băutori de vinuri, totala ignoranță cât privește proprietățile apei, despre care obișnuiesc să spună că nu-i bună nici în cizme.

Se înțelege, aserțiunile de mai sus pun în oarecare încurcătură pe cercetătorii gravi, care nu țin seama de imaginație, pe geografi, hidrologi, pe biologi, mai ales pe filozofi. Artiștii literați le-au găsit însă pline de semnificații și în perfect acord cu temperamentul autorului *Istoriei ieroglifice*. Noi înșine n-am fi insistat asupra lor, dacă unul dintre cei mai mari maeștri ai cuvântului românesc, Sadoveanu, nu ar fi compus câteva pagini magistrale, un poem fabulos al frumoasei, bogatei, mirificei Moldove, inspirat tocmai din aceste prea curioase inadvertențe din *Descrirea Moldovei*[1].

Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae, cum sună în original titlul exact al cărții, a intrat relativ de timpuriu în circuitul literaturii și culturii românești, deși, inițial, ea fusese adresată străinătății. Primul român care a ținut în mână ediția *princeps* cumpărând-o la aproximativ 10 zile de la apariție — în traducere germană, în 1771, la Frankfurt și Leipzig — a fost chiar Samuil Micu. Avea pe atunci 26 de ani și se găsea la Viena, la Institutul Pazmanian, unde studia istoria, filozofia și teologia. O vor cunoaște și o vor studia amănunțit toți ceilalți reprezentanți ai Școlii ardelene. Dincoace de munți, în Moldova, era tradusă din 1825, de către V. Vârnav, tipărită fiind la mânăstirea Neamț, cu titlul de *Scrisoarea Moldovei*. Între pașoptiști, cel care a studiat-o mai întâi și mai adânc a fost Costache Negruzzi, urmat îndeaproape de Mihail Kogălniceanu.

Incrementa atque decrementa aulae othomanicae sau, în traducerea lui Dimitrie Cantemir însuși, *Istoria pentru creșterea și descreșterea curții aliosmănești*, cum o numește în *Hronic*, este o operă istorică interesând pe toți cărturarii din secolul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea. Ea a fost tradusă mai întâi în rusește de către Dimitrie Grozin, încă din 1721 (terminată fiind, cum am mai spus, încă din 1715-1716), din ordinul țarului Petru, fără să fi fost tipărită vreodată. A fost tradusă în englezește, de către abatele N. Tindal, tipărită în 1734, pe când Antioh Cantemir, fiul cel mai mic al autorului, era ambasadorul Rusiei la Londra.

Tot de pe originalul latin a fost tradusă în franceză și editată în 1743, de către M. de Jonquières, pe când Antioh era ambasadorul Rusiei la Paris. Există și o traducere germană, din 1745 și o alta rămasă netipărită în italiană[2]. Aceste multiple

[1] Vezi: Mihail Sadoveanu, *Opere*, vol. 12, *ed.cit.*, 1958, *Viața lui Ștefan cel Mare*, capitolul al III-lea, *Țara Moldovei odinioară, așa cum ne-o înfățișează un voievod al ei*, p. 230-242.

[2] Vezi nota de la p. 341, sub anul 1714-1716.

Scanned with OKEN Scanner

tălmăciri în toate marile limbi europene arată importanța lucrării și faima mereu în creștere a autorului ei. Până la apariția istoriei turcești a lui Joseph Hammer (pe care o consulta Eminescu), în 1827, Byron și Victor Hugo se numărau printre cititorii lui Cantemir și arătau a se fi inspirat, în compunerile lor cu subiecte orientale, din *Istoria Imperiului Otoman* scrisă de prințul moldovean. Textul latin de bază nu a fost publicat niciodată (o copie după manuscrisul original, autograf, aflat la Moscova, se găsește în B.A.R., cu excepția unui fragment tipărit de Gh. Asachi în 1833, la Iași, cuprinzând așa-numitul discurs al lui Ștefan cel Mare[1]. În românește s-a tradus de către Iosif Hodoș, tipărindu-se în 1876, cu titlul de *Istoria Imperiului otoman*[2].

E posibil ca Dimitrie Cantemir să fi cunoscut celelalte istorii ale imperiului turcesc scrise de europeni, anteriori lui, precum Leonclavius (Löwenklau), ca a sa *Historiae Musulmanea Turcorum*, apărută pentru prima dată la Frankfurt, în 1596, ori P. Ricaut, cu *Historie de l'état présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670)[3], tradusă în rusește, aceasta din urmă, de către Petru Tolstoi, ambasadorul Rusiei la Istanbul, cunoscut personal al fostului domn al Moldovei. Noul istoric avea însă meritul de a se fi folosit de izvoarele de mâna întâi provenite direct de la scriitorii turci. Primul și cel mai important este chiar profesorul său de turcește, Saadi Effendi de Larissa, cu un „synopsis" al istoriei otomanilor (sfârșit sub anul 1699), pe care Cantemir îl utilizează pe larg, în partea cea dintâi a lucrării sale, uneori traducându-l pur și simplu, cu o încredere desăvârșită, exagerată chiar. Capitale rămân izvoarele bizantine, cronicile lui Laonic Chalkokondil, Gheorghe Phrantzes, Nicefor Gregoras, pentru că prin acestea se aflau relațiile dintre români și turci, ca și izvoarele românești, la locul de frunte cronica lui Grigore Ureche.

Ceea ce am numi *creșterea* Imperiului otoman începe, după Cantemir, în secolul al XIII-lea și durează până la anul părăsirii Cameniței; în favoarea polonilor, la 1672, circa 4 secole, în care au domnit 19 sultani. *Descreșterea* e descrisă de la 1673 până la 1716, ultimul eveniment notat fiind bătălia dintre turci și austrieci la Peterwaradin, din 3 august 1716: 43 de ani, timp în care domnesc 5 sultani. Totuși cele două părți sunt egale ca întindere. Aceasta pentru că prima redă numai izvoarele, în principal pe Saadi Effendi de Larissa, rezumând fidel, în timp ce a doua se caracterizează mai curând ca o scriere analitică și memorialistică. Se înțelege, deosebit de valoroasă rămâne partea a doua, informațiile, cele mai multe venind de la martorul ocular care a fost autorul pe o perioadă de timp apreciabilă din istoria Turciei, având în plus calitatea de a cunoaște adânc societatea țarigrădeană de vârf și toate țițele politicii vremii, intrigile de culise diplomatice.

Ideea de *creștere și descreștere*, de înălțare și coborâre, altfel spus: de naștere, de prosperitate, de înflorire și decădere, de moarte etc., prin aplicare la un individ, la o casă domnitoare sau la un stat, era curentă în epoca lui Dimitrie Cantemir. Ea străbătea chiar și mai înainte, cum am văzut, operele unor Costin și stolnicul Constantin Cantacuzino, atunci când se observa succesiunea istorică, de altminteri

---

[1] *Excerptum ex operibus latinis Demetrii Cantemiri, vajvodae Moldaviae, Imperti Romani et Russiae principis, membri Academiae Berolinusis et Petropolitensis, qui regnovit anno 1710, Iassis, in tipographia Apis, 1833.*

[2] În ediția *Opere*, ediția Academiei Române, 1876-1878, vol. III-IV.

[3] Vezi P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 175-176, unde sunt date modelele și izvoarele.

Scanned with OKEN Scanner

ca la mai toți cărturarii europeni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În *La Scienza Nuova* (1725-1744), Giambattista Vico își axa sistemul filozofic pe alternanțe de așa-numitele *corsi* și *ricorsi*; iar Montesquieu scotea ale sale *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* în 1734, exact în anul în care apărea tipărită traducerea engleză a operei lui Cantemir. Însă, nu atât „constrângerea" unei filozofii, cât mai cu seamă observarea în bună rațiune logică a cauzalității evoluției istorice îl face pe Dimitrie Cantemir să argumenteze, cel puțin pentru noi cei de azi, creșterea și descreșterea puterii otomane, într-un mod cât se poate de convingător. Atât timp cât în fruntea statului s-au aflat o serie de sultani vrednici, apropiați prin modul lor de viață — o viață simplă, cumpătată, chiar aspră — de popor pe care înșiși îl conduceau în nenumărate războaie, pentru răspândirea legii profetului Mahomed, împărăția a crescut necontenit în putere și întindere teritorială. Dar când centralismul statal s-a dispersat, când sultanii au început a fi la discreția unei oligarhii alcătuită din demnitari lacomi, ambițioși și egoiști, curtea aliosmănească a început să decadă inevitabil. Pe Cantemir cel din *Descriptio Moldaviae*, adeptul conducerii centralizate, drept condiție a durabilității unei administrații statale, îl regăsim și aici, după cum regăsim, în alți termeni desigur, reanalizată, dezagregarea societății înalte turcești din cauza nemăsuratei lăcomii a conducătorilor ei, a abuzurilor de tot felul, a pârilor și a mituirilor, a mozaviriilor, descrise în *Istoria ieroglifică*.

Extrem de importante rămân notele din subsolul textului, foarte bogate (de o pildă: nota de la pag. 716, vol. II, cu nr. 12, despre Daltaban Mustafa pașa, unul dintre principalii conducători ai turcilor pe vremea războaielor cu austriecii, se întinde pe circa 14 pagini cu literă petit, în ediția Academiei din 1876, cu care lucrăm aici), mai ales acelea referitoare la istoria românilor. Prima mențiune e prilejuită de povestirea domniei lui Murad I (1360-1390) și a bătăliei de la Cossova, la care au participat, ca aliați ai creștinilor, și detașamente din Țara Românească. Creștinii fură învinși și prințul Lazăr al Serbiei, conducătorul Ligii, căzu prizonier. Totuși Murad pieri de mâna unui ostaș sârb care voia „să-și răzbune patria învinsă". Confederația europenilor „hotărâse să taie acest arbore care crescuse așa de înalt, înainte de a prinde rădăcini prea adânci" (56)[1]. Insistente sunt notele referitoare la Ștefan cel Mare, pus însă, anacronic, să se lupte cu Baiazid Ilderim. Nu lipsește nici menționarea nucleului legendei după care viteazul voievod al Moldovei, învins la Războieni, și-a strâns armata risipită și a alungat pe dușman din țară la îndemnul mamei sale ce se afla adăpostită în Cetatea Neamțului. Pe larg, cu date precise, fără alura anecdotică și nuvelistică a lui Neculce, e relatată pedeapsa la care au fost supuși polonii prinși în lupta de la Codrii Cosminului:

„... i-a nimicit cu totul și a făcut 15 000 de captivi, pe care i-a pus în jug și a arat cu ei o bucată de pământ două mile în lung și peste o milă în lat, și a plantat două selbe de stejari, pe care polonii până astăzi le numesc Bucovina, iar locuitorii le zic Dumbrava Roșie, fiindcă sînt plantate și udate cu sânge de poloni". (I, 62)

[1] Cum se vede, imaginea arborelui uriaș închipuind creșterea Aliotmanului, făcută celebră prin *Scrisoarea III* a lui Eminescu, apare mai întâi aici. Poetul a putut citi *Istoria Imperiului otoman* chiar în traducerea lui Hodoș de la 1876, înainte deci de a definitiva poemul său. Cei mai mulți istorici literari însă înclină să afirme că imaginea copacului este luată din istoria turcească a lui Hammer, unde se află de asemeni. E de crezut că înseși analele turcești, anterioare lui Saadi Effendi de Larissa, o pot conține.

Scanned with OKEN Scanner

Așadar, atitudinea patriotică a lui Cantemir în *Istoria Imperiului otoman* nu e alta decât aceea a scriitorilor înaintași ori contemporani cu el, începând cu Ureche și sfârșind cu Neculce. Am putea adăuga că la el militantismul patriotic se manifestă într-un mod mai accentuat încă. Din nou, ca și în *Descriptio Moldaviae*, greșind cu pietate, autorul pune începutul plătirii de bir către turci pe seama urmașilor lui Ștefan cel Mare (când de fapt moldovenii au plătit haraci către Poartă mai întâi sub Petru Aron, înaintașul imediat la tron al lui Ștefan). Ca și Ureche însă, Dimitrie Cantemir face din Ștefan cel Mare un erou și un campion al luptei antiotomane și al independenței țării. Așa-zisul fals testament al lui Ștefan este o impresionantă ficțiune poetică inspirată de cronica lui Ureche și de tradiție, precedând cu strălucire pe Alecsandri, Delavrancea ori Sadoveanu:

„O! Bogdan, fiul meu, și voi toți prieteni ai mei de arme, care ați fost martori ai atâtor victorii glorioase și ați luat parte la ele, iată văd înaintea ochilor că viața mea ca umbra de seară[1] grăbește să apună [...] Dar nu de aceasta mă tem [...] Pericolul ce amenință această țară din partea acelui fioros leu de Soliman, care arde de setea sângelui creștin, iată ce umple de temere și de cutremur inima mea. El a înghițit până acum prin intrigi și uneltiri mai toată Ungaria, a supus prin puterea armelor Crimeea, [...] Valahia, ai căror locuitori gem sub jugul aceluiaș tiran [...] Nu vă temeți voi [...] că se va întoarce cu toate puterile în contra noastră? Nu știți voi că el nutrește o ură neîmpăcată contra creștinilor, și aceasta nu numai pentru că inima sa nesăturată îl îndeamnă, ci și pentru că așa îl învață Coranul? [...] Pentru aceasta eu judec că este mai bine să îmblânzim pe această fiară turbată și sălbatecă [...]. Pentru aceasta, în aceste ale mele ultime momente vă sfătuiesc ca un tată și frate, că dacă puteți obține pacea în condițiuni onorabile cu respectarea legilor și credinței, chiar dacă veți plăti și tribut, atunci [...]. Încredeți-vă mai mult la îndurarea sa decât în armele sale. Dar dacă vă va cere alte condiții, atunci mai bine să pieriți cu toții de mâna inamicului, decât să fiți spectatori indiferenți la profanarea religiei și la distrugerea țării noastre." (272-273, I)

Mai ales în notele care vorbesc despre români se simte la scriitor, ca și în *Descriptio*, o luptă lăuntrică dintre obiectivitatea istoricului și vibrația patriotului silit să-și struneasca din când în când condeiul. Din acest punct de vedere ni se pare edificatoare comparația dintre *Istoria Imperiului otoman* și *Viața lui Constantin Cantemir*, în câteva locuri, de pildă în acelea unde se povestește „cucerirea" Cetății Neamțului de către regele polon Jan Sobieski, apărată numai de o mână de vânători moldoveni. Evident, și într-un caz și în celălalt, autorul ia partea alor săi, și pe drept cuvânt. Însă pasajul din *Istorie* este redactat mult mai sobru, mai științific, am zice, în timp ce dincolo, în *Viața lui Constantin Cantemir*, se imaginează chiar o scenă și se produc câteva dialoguri, între trufașul rege și aparătorii cetății de unde reiese ironia la adresa polonilor invadatori ai Moldovei și vitejia celor atât de puțini împotriva celor mulți. Negruzzi mai întâi, într-o schiță de evocare istorică, apoi Alecsandri care a dramatizat-o, urmați de Coșbuc[2], au aflat la Cantemir punctul de plecare al scrierilor lor.

Numeroase sunt informațiile privind istoria românilor pentru secolele al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea. Se înțelege, e povestită și propria-i domnie, cu o accentuată pledoarie *pro domo*, privind împrejurările tratatului de

[1] Din nou, o reminiscență din Miron Costin. Compară cu aceste versuri din *Viiața lumii*: „*Trec zilele ca umbra, ca umbra de vară;/ Cele ce trec nu mai vin iară...*" (*op. cit.*, p. 320)

[2] *Cetatea Neamțului*, poezie pe care o aflăm în mai toate edițiile Coșbuc, apare prima dată în *Universul literar*, XXI (1903), nr. 1

alianță cu Petru I, lupta de la Stănilești, pribegia în Rusia, unde autorul arată a se fi bucurat de toate onorurile oferite de către țar. Trădătorii și dușmanii (printre ei cel mai vizat este Brîncoveanu) ar fi uneltit extrădarea prințului moldovean, după înfrângerea de la Stănilești. Dacă Brîncoveanu este hulit, în schimb foarte lăudat este Șerban Cantacuzino, „prinț al Romaniei" (=Țara Românească, pentru prima dată cuvântul *România* apărând aici, sub pana lui Cantemir), arătat ca una dintre cele mai puternice personalități din veacul său. Contractând alianțe politice și militare secrete cu germanii, cu ajutorul cărora spera să elibereze nu numai țara sa, ci toate țările din Balcani, Șerban ar fi pretins — ne încredințează ginerele său — a elibera chiar Țarigradul, revendicând coroana împăraților bizantini din a căror spiță se trăgea. Viața și domnia i-au fost însă curmate de către fratele său, stolnicul Constantin care, în înțelegere cu nepotul, Brîncoveanu, „au comis crima oribilă de i-au dat venin cu ocaziunea unui prânz, pentru ca scăpând de el să poată avea pacea în familie și să poată netulburați trăi în imensele lor averi" (539, II). Cum se vede, ura împotriva lui Brîncoveanu rămâne în continuare nestinsă la autorul *Istoriei Imperiului otoman*, cu toate că din finalul *Istoriei ieroglifice* înțelegem că intervenise o împăcare între tabere. Se întâmplaseră însă, între timp, evenimentele de la Stănilești și Cantemir arunca toată vina neizbânzii aliaților pe seama politicii duplicitare a domnului muntean.

Tot din atât de bogatele note aflăm o serie de lucruri privind învățământul superior din capitala Imperiului turcesc, despre înalta școală de pe lângă Patriarhia ecumenică și despre marii dascăli greci pe care istoricul îi cunoscuse acolo, caracterizările venind ca din partea unui confrate: Ioan Cariofil era „teolog și filozof excelent", Blasiu Scaeophilax, Antoniu și Spandoniu erau „toți filozofi peripatetici", Iacomi „gramatic acurat, de la care pe când locuiam la Constantinopol am învățat elementele filozofiei", Sebast era „celebru prin calendarul său eclesiastic, dar mai ales prin scrierile sale critice asupra controversei între biserica greacă și latină", Dionisiu Ieromonahul și Alexandru Mavrocordat sunt apreciați superlativ pentru „rarele lor cunoștințe", ca profesori de filozofie, de teologie și fizică. Este știut cum temperamentul lui Cantemir îl îndeamnă nu o dată în direcția subiectivismului revendicativ, când e vorba de adversarii politici. Se vede însă că învățatul nu a putut trece cu ușurință peste meritele lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul și chiar peste cele ale fiului acestuia, Nicolae Mavrocordat, care-i urmează imediat la tronul Moldovei. Despre cel dintâi are știri că ar fi scris o carte referitoare la circulația sângelui, tipărită în mai multe ediții, în Italia, că este autorul unei istorii universale de la facerea lumii „până în zilele noastre" și că: „Afară de aceste a lăsat o mulțime de littere (sic!) și alte mărunte tractate mai mici, care, precum aud, fiul său Nicolae Mavrocordat, om foarte versat în literatura orientală și occidentală, le-a publicat în Moldova" (135, I). Spre deosebire de stolnicul Constantin Cantacuzino, Cantemir nu-i de părere că absolut toți grecii contemporani cu el sunt un neam decăzut, nedemni de marii lor strămoși, elinii. Dovadă învățații de la Țarigrad pe care i-a cunoscut și pe care-i pomenește cu mare respect în cartea sa. Celor de mai sus patriarhii Ierusalimului Dositeiu și Hrisant, cel dintâi vestit prin niște *Disputationes* critice „contra latinilor, tipărite în trei tomuri. Meletie, arhiepiscop de Arta și de Atena, mai înainte de a fi fost profesor la marea școală din Țarigrad, era „om de literatură universală, dar mai ales studiat în dogmele helmontiene, sau mai bine-zis în principiile lui Thales, din care am luat lecțiuni de la el în timp de opt

Scanned with OKEN Scanner

luni" (136, I), Ilie Miniat, devenit apoi episcop al Messenei, în Morea, era „filozof subtil", Marcu Lariseu „limbist excelent". Mitrofan ierodiaconul „mare amator de artă poetică și fericit învățător al anticilor", Liciniu din Monembasa „cunoștea filozofia și medicina din fundament". (Acesta din urmă fusese și medicul de curte al Cantemireștilor, la Constantinopol. Se bucura de mare succes și stimă în lumea turcă de la seraiul împărătesc. Bogat și încărcat de glorie, s-ar fi întors în patria sa, în Veneția, unde primi drept răsplată de la concetățenii săi titlul de conte. În cele din urmă însă turcii îl aflară că ar fi făcut spionaj în folosul venețienilor, drept care îl prinseră prin interpuși și-l spânzurară: subiect de roman sau de nuvelă de epocă.) Prețuit era,pentru cunoștințele sale, și Constantin Duca, fiul lui Gheorghe Duca, Vidra din *Istoria ieroglifică*, „superior multor dintre compatrioții săi în antica greacă și în filozofii", a fost elev al lui Spandoniu. În sfârșit, nu e uitat Ieremia Cacavelas.

Înclinația spre digresiunea anecdotică și spre senzațional, ca în *Descrierea Moldovei* ori ca în *Viața lui Constantin Cantemir*, cum vom vedea de îndată, îl face pe autor să insereze în amintitele note de la *Istoria Imperiului otoman* o serie de informații ce nu au propriu-zis aproape nimic comun cu istoria. Astfel, cu ocazia povestirii luptelor dintre Baiazid Ilderim și Timurlenk, se introduce un episod care face loc legendarului Nastratin Hogea, un „bufon sau mai bine Esop turc", devenit apoi celebru grație lui Anton Pann și altor scriitori din perimetrul balcanic. Se zice că Nastratin s-ar fi prezentat în audiență la Timurlenk — ca reprezentant al locuitorilor din orașul Iengishehir din Asia Mică — ducându-i plocon o cantitate oarecare de smochine. Timurlenk, cumva jignit, ordonă să-i fie aruncate fructele respective în cap, drept care Hogea râdea și se bucura slăvind pe Alah la fiecare lovitură ce primea. Întrebat despre ciudățenia comportamentului său, spuse că e fericit că nu ascultase sfatul nevestei care-i indicase drept dar pentru Timurlenk o traistă cu gutui. Altădată, bufonul duse în dar lui Timurlenk zece castraveți trufanda și primi în schimb zece taleri de aur. Revenind după câtva timp cu un car întreg, timp în care castraveții se găseau pe toate drumurile, patronul îl supuse pedepsei de a primi câte o bâtă pentru fiecare castravete, ceea ce Nastratin răbdă, notificând cu satisfacție celor ce-l băteau că jumătate din lovituri trebuie administrate portarului care-l lăsase să intre la curte în schimbul unei jumătăți de car date drept mită etc. Senzațională, ca un roman de aventuri, este istoria lui Gheorghe Hmielnițki, fiul cel mai mare al hatmanului căzăcesc Bogdan (despre alianța lui Vasile Lupu cu cazacii, și căsătoria fiicei domnului moldovean cu Timuș și moartea acestuia la asediul Sucevei se fac de asemenea mențiuni în note). Ajuns el însuși mare hatman al cazacilor, Gheorghe Hmielnițki s-ar fi scârbit de domnie și ar fi plecat de la curte, incognito, să se călugărească într-o mânăstire. Prins de un podgheaz polonez, cedat apoi unui grup de tătari, care își dădură seama că au de a face cu un om însemnat, exhatmanul fu expediat la Țarigrad, turcilor, care îl închiseră la Edikule, unde stătu mai bine de zece ani. La un moment dat încearcă o evadare spectaculoasă (coborâre din turn pe clasica scară de fâșii de covor înnodate, săritura de la înălțime în valurile mării, zdrobirea de stânci etc.), sperând să poată fugi cu o navă franceză ancorată în preajma închisorii. Fu însă prins și încarcerat din nou. În sfârșit, omul trecuse prin atâtea nenorociri încât nu era de mirare că aproape își pierduse mințile și refuza unei delegații căzăcești, venită anume la Constantinopol, reintegrarea în vechea demnitate de mare hatman. Mai realist ni se pare fragmentul biografic consacrat lui Emeric

Scanned with OKEN Scanner

Tököli, nenorocosul pretendent la crăiia Ardealului, pe care turcii îl țineau la Poartă dându-i o pensie onorabilă, bucurându-se de prețuirea și cinstea a însuși sultanului Mustafa. Cum însă, după pacea de la Karlowitz, diplomația turcă este constrânsă de austrieci a nu mai da atenție dușmanilor coroanei habsburgice, Emeric Tököli cade tot mai mult în dizgrația celor pentru care făcuse totul. Cantemir nu pierde ocazia de a ne spune că îl cunoscuse personal și îl auzise plângându-se de inconstanța promisiunilor turcilor, în chipul următor:

„Pe când eram la Constantinopol am conversat adeseori cu el, și-mi aduc aminte că zicea de multe ori: «Ce putem face, frate? A plăcut lui Dumnezeu ca să ne supunem unui domn care prin faptele sale se arăta seamănă foarte mult cu emblema sa, adecă cu semiluna. Falsul lor profet s-a înșelat în mai toate punctele doctrinei sale; dar eu cred că un spirit adevărat profetic a vorbit din el, atunci când a dat sectarilor săi luna de emblemă a armatelor lor; căci într-adevăr, aceasta arată prea bine inconstanța lor»" (455, II)

Pledoaria de familie în favoarea dreptului indiscutabil al Cantemireștilor la tronul Moldovei, atinge maximum de intensitate și amploare în *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldaviae principis*", o biografie plutarhiană, cum s-a mai spus cu drept cuvânt dar, în felul ei, și o cronică a Moldovei în continuarea letopisețului lui Miron Costin, cu dezvoltarea datelor referitoare la domnia tatălui autorului. Scrisă, după toate probabilitățile, între anii 1717 și 1718, cartea are într-adevăr un subiect pasionant, viața lui Constantin Cantemir fiind plină de fapte vitejești, autorul știind să potențeze relatarea cu meșteșug, spre a pune în fața cititorului cariera unui om exemplar. Sunt povestite faptele de arme ale eroului, cum ar fi prinderea, pentru limbă (într-o luptă dintre poloni și tătari), a unui mârzac, lovit cu măciuca în cap, din fuga calului, și legat; ori salvarea haremului sultanului Mahomet în timpul campaniei contra polonilor de la 1648, cu un detașament de numai 700 de moldoveni contra a 7000 de poloni. Intenția fiului este să arate că, indiferent în slujba cui s-ar fi aflat, în aceea a polonezilor — unde și-a început cariera de ostaș mercenar — a lui Gheorghe Ghica, Șerban Cantacuzino (care avea să-l sprijine pentru ocuparea tronului) sau chiar a turcilor, Constantin Cantemir s-a comportat ca un ostaș leal și viteaz. Nu mai puțin mama, Ana Bantăș, e prezentată ca o „femeie vrednică de pomenit printre cele dintâi femei ale veacului aceluia, știutoare de bună carte, foarte pricepută și dibace în treburile gospodăriei (la care trebuie adăugate toate însușirile de laudă ale unei femei înzestrate cu virtute)"[1]. Un număr însemnat de pagini este consacrat relatării despre invazia poloneză în Moldova din 1691, spre toamnă (acum avea loc „cucerirea" Cetății Neamțului), condusă de Jan Sobieski. Marele rege polon este arătat în situații defavorabile gloriei lui, ca un patron al jafurilor și nelegiuirilor de tot felul, răpitor al odoarelor de la mânăstiri, al moaștelor Sf. Ioan Cel Nou de la Suceava, al ducerii cu sila în Polonia a mitropolitului Dosoftei, benchetuind cu căpeteniile lui la Iași, toate acestea făcute cu bani de la „sfântul papă", primiți pentru a lupta împotriva turcilor, chipurile. De ar fi să-l credem pe Dimitrie Cantemir, Jan Sobieski regele polon — care, ne încredințează tot el, știa binișor românește — ar fi printre primii noștri poeți laici și satirici, judecând după epigrama adresată lui Constantin

[1] *Viața lui Constantin Cantemir*, traducere de Radu Albala, E.S.P.L.A. 1960, p. 24. În continuare, cifrele dintre paranteze trimit la această ediție.

Cantemir care, prudent, ținea marginile, în timp ce polonezii petreceau în chefuri la Iași. Versurile sunt date ca atare în românește: „Constantine/ Fuge bine,/ Nice casă,/ Nice masă,/ Nice dragă jupânească", ultimul stih făcând aluzie la faptul că cel în cauză, bătrân acum, era văduv. Cu umor și cu un deplin simț al compoziției, când evenimentele capătă o altă întorsătură și când leșii sunt nevoiți să părăsească în fugă Moldova, Constantin Cantemir este pus să trimită lui Sobieski o scrisoare, unde arată că îi dă perfectă dreptate cât privește văduvia lui: Doamnă, într-adevăr, nu are, din voia sorții, de mult, dar casă, gazdă și masă i-a lăsat craiului gătite. Iar dacă i-a lipsit ceva, să binevoiască să pună aceasta nu pe seama unei voințe anume, ci pe a nevolniciei și a împrejurărilor neprielnice" (84).

Un adevărat tur de forță al scriitorului este punerea în mișcare a o serie întreagă de argumente din care să reiasă că domnul Moldovei Constantin Cantemir nu este vinovat de moartea Costineștilor, ci sfatul boierilor care l-au îndemnat la această crimă. (Sunt istorici literari care afirmă că tocmai acesta ar fi fost motivul pentru care Dimitrie Cantemir ar fi scris biografia tatălui său, ceea ce ni se pare totuși exagerat.) Cert este însă că și din aceste pagini rezultă admirația și prețuirea operei lui Miron Costin: „Zisul Miron nu era deloc neștiutor de carte: cunoștea limba latinească, leșească și rusească; dintre boierii moldoveni, el cel dintâi și-a trimis feciorii să învețe școală peste hotare și a dus mai departe, de la Ureche vornicul și până în zilele noastre, adică până la moartea lui, letopisețul Moldovei, chiar cu destulă iscusință și puțin mânat de lingușeală" (55-56). Însă, deși Miron avusese la adresa lui Constantin Cantemir, cândva — cu ocazia plecării moldovenilor în campania vieneză, sub Duca-vodă, la 1683 — vorbe „cu viclenie și necinste revărsate", acuzându-l în fața domnului de atunci, a lui Gheorghe Duca, că nu vrea să participe la război (pasajul respectiv mimează excelent un posibil discurs al lui Miron, vezi p. 57), el, Constantin Cantemir, a avut milă de Costinești și i-a primit în Moldova, când, „mistuind" tot ce avuseseră, în Polonia, ajungând la „cumplită sărăcie", trebuiau să se întoarcă oricum la vetrele lor. Generos, Constantin Cantemir le dădu slujbe și onoruri, consimțind chiar la încuscrirea cu Miron, Pătrașcu, fiul cronicarului, urmând să ia de soție pe Ilisafta, fiica domnului, primind, în fine, de secretar pe fiul cel mai mare, Nicolae Costin. Cu toate acestea, ascultând de Brîncoveanu, Costineștii uneltesc împotriva tronului. Velicico, cel mai aprig dintre ei, văduv fiind, cere lui vodă îngăduința să se însoare (asta însă era numai o prefăcătorie) cu fiica marelui vistier Palade, văr cu Lupu Bogdan hatmanul, cumnatul Cantemireștilor, eroul din *Istoria ieroglifică*. Vodă dă învoirea, nunta are loc, dar în fierberea ei se încropește complotul cu Velicico în frunte, complot care răsuflă la pâra lui Ilie Țifescu-Frige Vacă, Vulpea din *Istoria ieroglifică*. (Totul e povestit amănunțit și trepidant, ca în romanele polițiste.) În cele din urmă Velicico e adus în fața divanului domnesc, unde i se pun în față cărțile Brîncoveanului, dovezile trădării. Cel acuzat se poartă foarte semeț, obraznic vrea să zică autorul, care declară a fi fost de față. Vodă îl mustră, lovindu-l cu buzduganul, în ciuda faptului că „boierii de rangul întâi nu se cade să fie bătuți" (126). Lucrurile păreau să se oprească aici, însă cei din sfatul domnesc apreciază că Velicico trebuie omorât, căci altfel va deveni periculos. În sfârșit, de vreme ce îl omorâră pe el, neapărat trebuia suprimat și Miron, care ar fi putut să-și răzbune fratele. Străjeri sunt trimiși în mare grabă și cronicarul e smuls de lângă sicriul soției (pe care tocmai o îngropa, în ținutul Putnei, unde își avea slujba), pornit spre Iași sub escortă tare și decapitat pe cale, la Roman, în urma altei

Scanned with OKEN Scanner

porunci a lui Vodă. Se mai menționează că Miron trimisese înaintea sa, la Iași, pe fiul său Pătrașcu, spre a cere îndurarea. Înainte de a păși pe poarta caselor domnești, povestește Dimitrie Cantemir, tânărul abia putu desluși, în întunericul de dinaintea dimineții, stârvul unchiului său, lângă fântână. Scena e pertinentă și trădează pe martorul ocular:

„Descălecă, însă, cum nu putea din pricina beznei încă nedesrămate de zorii zilei, să deosebească ce stârv e, băgă de seamă atingând veșmintele, că sînt de mătase, și anume veșminte noi și nu din cele proaste. Iar sluga lui Miron (Pătrașcu era însoțit de un argat de casă) pipăind mai cu luare aminte și crăpându-se și zorile la orizont, zise: Acesta e moșu-tău, Velicico, ce stai?!" (130)

Moment de roman psihanalitic: Povestind boala și moartea bătrânului Cantemir, Dimitrie pune pe muribund să aiureze, evocând episoade din conflictele lui cu Costineștii, chip, probabil, de expiere a păcatului[1].

Un al treilea personaj pozitiv al cărții — alături de tatăl și de mama autorului — bucurându-se de toate sufragiile lui Dimitrie Cantemir, aici ca și în *Istoria Imperiului otoman*, este socrul său, Șerban Cantacuzino. Ba, chiar, în cazul evocării acestuia, tenta patriotică, de luptător pentru eliberarea țărilor române de sub jugul turcesc, pare mai accentuată. Gândul lui semeț era să ajungă, cu ajutorul creștinilor, pe turci din Europa și să ocupe Țarigradul ca împărat, „ca unul ce se trage din sânge împărătesc și anume cantacuzinesc" (88). Nu l-au slujit însă norocul și împrejurările. Mai realist, Constantin Cantemir i-ar fi atras atenția că turcii erau încă puternici și însuși Dimitrie crede că, până nu va fi cucerit Crîmul de către ruși, românii nu pot întreprinde aici o alianță cu ceilalți creștini pentru a se elibera, fiindcă ar fi oricând cotropiți pe la spate de hoardele tătărești puse în mișcare la cel mai mic semn al sultanilor. Oricum, Șerban era admirat pentru sufletul lui mare, când zicea că „îi este mai dulce să moară laolaltă cu atâția prinți creștini, luptători pentru Hristos, decât să trăiască, chiar în domnie, o mie de ani sub jug turcesc" (93). Numai că, ne încredințează Cantemir, Șerban n-a avut cum să-și îndeplinească mărețele lui planuri, fiind otrăvit chiar de ai săi, la o masă de familie, de fratele Constantin și de nepotul Brîncoveanu care-i urmă la tron. Acesta, înscăunat și întărit în domnie prin „prădarea haznalelor răposatului" unchi, cu care astupa gurile turcilor, declarase că va fi credincios Porții „până la ultima picătură de sânge". „A vorbit — adaugă scriitorul, cu secretă, amară satisfacție — parcă proorocind, nenorocitul, și așa s-a și întâmplat; căci chiar la Poartă și-a vărsat, sub sabia tiraniei, până și ultima picătură de sânge" (95).

Se înțelege, dincolo de extrem de prețioasa documentare istorică (ce trebuie însă permanent coroborată cu cronicile lui Neculce, Nicolae Costin, Axinte Uricariul, Radu Popescu, Anonimul brâncovenesc, Radu Greceanu etc.), *Vita Constantini Cantemyrii* are și o certă valoare literară, prin chiar modul cum sunt dispuși compozițional oamenii și faptele despre care ni se vorbește. Unele episoade de plan secund, ca și în *Descriptio* ori în *Incrementa*, sunt, prin caracterul lor

[1] Ca un amănunt, interesant totuși pentru că explică la grăbitul și prolificul scriitor unele greșeli grave de cronologie, mai observăm următoarele: La pagina 1 din *Viața lui Constantin Cantemir*, ed. cit., se spune că eroul cărții s-a născut în anul 1612, iar la pag. 162-163 se spune — neglijându-se aritmetica — că ar fi murit în vârstă de 66 de ani. Adică ar fi murit în 1678! Ceea ce e o absurditate, știut fiind că a domnit (o știa fiul mai bine decât noi!) până în 1693, luna martie, murind adică la 81 de ani.

anecdotic, cât se poate de atrăgătoare din chiar punct de vedere strict artistic. Astfel ni se spune povestea unui bătrânel de vreo 75 de ani, pe nume Ioan Tomașevski, moldovean din satul Tămășeni, fost tovarăș de arme al lui Constantin Cantemir, acum ostaș de rând în armata polonă care invadase Moldova, atât de sărac, înfometat, ca mulți alții, încât fu prins ccoțat într-un prun, înfulecând la fructe să-și umple burta, adus în fața lui Vodă și pus să vorbească așa:

„Știi bine, doamne, prea îndurate, când am fost amândoi la Thorn, în tabăra leșească, împotriva suedezilor; eu nici înaintea a cinci suedezi nu dădeam dos la față, și de atunci tot în tabără și în slujbă am fost; niciodată nu mi s-a întâmplat să trebuiască să lupt cu foamea: iată acum, fără hrană, nemaifiind nici o nădejde să rămânem vii, câțiva dintre noi, ieșind din tabără, intrarăm în pădurea din apropiere, unde, găsind nenumărate prune și mere, ne suirăm fiecare din noi în câte un pom (nici gândind la tătari în adâncul acela de pădure); în vreme ce ne străduiam să ne astâmpărăm foamea, îi văzurăm deodată pe tatari așezați lângă trunchiul copacilor, întinzând arcurile și zăngănindu-și sulițele; astfel, noi, după ce ne umplurăm pântecele cu poame, coborând, dădurăm singuri mâinile să ni le lege“ (106).

Se înțelege, episodul e intercalat pe fundalul general al cărții, spre a se arăta starea jalnică a armatei poloneze și totodată mărinimia lui Constantin Cantemir, care eliberă pe bătrân și-l încărcă cu daruri.

Din nou, și aici, într-un chip mult mai ironic însă, e povestit episodul cu asedierea de către Sobieski a Cetății Neamțului, apărată de cei câțiva vânători, „oameni dintr-o bucată“, care n-au putut fi scoși din fortăreață decât în urma ticluirii unei cărți de capitulare ca venită din partea lui Constantin Cantemir-vodă: „Ci unde sînt ceilalți ostași care au apărat atâtea zile cetatea?“ întreabă furios regele. La care căpitanul lor răspunde că „afară de acești nouă oameni pe care-i vede n-a mai fost nici unul, dintr-înșii muriră trei în ziua întâi, iar ei șase au apărat cetatea și n-ar fi dat-o până la moarte, dacă n-ar fi văzut porunca domnească ce li se adusese“ (108). Apoi craiul — comentează cu intenție istoricul — „după ce ia Neamțul printr-o atât de vestită bătălie, lasă strajă și se întoarce [...] în țara leșească, cu nume de biruitor al tătarilor și cuceritor a două puternice cetăți“ (108). Coroborat cu pasajul respectiv din *Istoria Imperiului otoman*, episodul a intrat în vederile clasicilor literaturii române[1].

Într-o notă de senzațional forțat este intercalată și povestea unui tâlhar de mânăstiri și răufăcător fără pereche, un anume Burlă. Respectivul este, cum se spune, un caracter forte. Prins de oamenii lui Constantin Cantemir, oamenii stăpânirii stau să-l omoare. Atunci vodă, mărinimos, îl lasă să-și aleagă singur pedeapsa, constând în tocănarea și ciuntirea bucată cu bucată a mâinilor și picioarelor, cu o secure boantă, timp de o săptămână. Vindecându-se, fără ajutorul vreunui doftor, după treizeci de zile de la supliciu, schilodul pleacă (n-am putea pricepe cum), pe jos, în hagialâc la Ierusalim, trăind din pomană și „mărturisindu-și necontenit păcatele în fața norodului“. La întoarcere trecea prin Țarigrad, și povestitorul declară a-l fi văzut însuși „cerând pomană la creștini prin biserici și asemenea mărturisindu-și păcatele, precum și aducând mulțumită lui Constantin Cantemir, mântuitorul, după Dumnezeu, al sufletului său“ (70). Căci și istoria tâlharului era ticluită spre a spori faima eroului principal al cărții.

[1] Vezi pag. 381 *supra*.

Un contur literar de senzație, cumva, din punctul de vedere al cititorului de azi, și umoristic, prinde figura profesorului Ieremia Cacavelas, care, cum știm, mai era și medic vestit. Chemat, în disperare de cauză, la căpătâiul marelui Daltaban Mustafa pașa, serascherul venit în fruntea armatei turcești să despresoare Soroca ocupată de poloni, fantasticul vraci îl vindecă pe turc de dezinterie, dându-i să bea praf de cretă cu apă și cetindu-i moliftele creștinești, spre groaza celor din jur, a musulmanilor.

Cartea capitală a lui Dimitrie Cantemir, una dintre cărțile însemnate ale întregii culturi românești de la începuturi până azi, încununarea întregii lui opere, este fără îndoială *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ultima lui scriere, redactată în românește, la Petersburg, între 1719 și 1722. O versiune latină, prescurtată, cu titlul de *Historia Moldo-Valahica*, destinată străinătății, o avea gata încă 1717, cerută fiindu-i de Academia din Berlin. Versiunea dezvoltată și în românește este justificată de autor în chipul următor:

„Însă acestea toate fiind de noi în limba lătinească scrisă și alcătuite, socotit-am că cu strâmbătate, încă și cu păcat va fi, de lucrurile noastre deciia înainte mai mult streinii decât ai noștri să știe. De care lucru acmu de iznoavă osteneință luând, din limba lătinească iarăși pre cea a noastră românească le prefacem. Slujească-să dară cu ostenințăle noastre niamul moldovenesc și ca-ntr-o oglindă curată chipul și statul, bătrânețele și cinstea neamului său privindu-și, îl sfătuiesc"[1].

Chiar și textual — putem spune, citind cu atenție paragraful de mai sus — Cantemir dă semne a fi continuatorul cel mai creator al marilor umaniști români care l-au precedat, în primul rând al lui Ureche și al lui Miron Costin. Cerința de a avea scrisă istoria neamului românesc în limba lui o aflăm mai întâi în letopisețul lui Ureche, iar comparația cărții cu oglinda apare prima dată în *De neamul moldovenilor...* al lui Costin, când scrie adresându-se cititorului român: „Caută-te dară acum, cetitorule, ca într-o oglindă și te privește de unde ești..." *(op. cit., p. 247)*. Așadar, îndemnurile, modelele și, până la un punct însemnat, izvoarele lui Cantemir pentru *Hronic* se află în tradiția cronicărească autohtonă.

Hronicul este însă o lucrare de o erudiție cu totul ieșită din comun, numai lista bibliografică dată de autor la început — și care totuși nu-i completă prin raportare la textul propriu-zis — conține peste 150 de nume de autori și titluri. Se vede de departe că scriitorul a gândit o sinteză definitivă și totală asupra istoriei românilor, o operă grandioasă, demnă de secolul în care apărea și destinată a întrece pe celelalte anterioare care-i impuseseră lumii științei europene. Era, după atâtea adresări

---

[1] Apud ediția Gr. Tocilescu, *Opere*, Academia Română, 1901, vol. VIII, p. 180. Cu titlul complet de *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, întâi pre limba lătinească izvodit, iară amu pre limba românească scos cu truda și osteneința lui Dimitrie Cantemir, voevodul de moșie, domn a Moldovei și a svintei rosiești împărății cneaz, în Sanct-Petersburg, anul 7223*, manuscrisul se păstrează la Biblioteca Arhivelor Statului din Moscova, în același loc aflându-se și manuscrisul latinesc cu titlul *Historia Moldo-Vlachica*, rămas până în prezent inedit. O primă copie manuscrisă a *Hronicului*, provenind de la un negustor care călătorise la Petersburg, cumpăra la Viena, în 1730, episcopul Ioan Micu-Klein, unchiul lui Samuil Micu, dăruind-o Bibliotecii Sf. Treime din Blaj, unde un dascăl Constantin Dimitrievici o mai copia o dată, prin 1756-1757. La începutul anului 1833, mitropolitul Veniamin Costache la intervenția generalului Pavel Kiselev, obține aducerea manuscrisului original la Iași, însărcinând pe profesorul G., Săulescu cu editarea lui, primul tom apărând în 1835 și cel de-al doilea în 1836. Ediția cea mai bună de până acum, și cea mai completă (aceea a lui Săulescu avea unele „lungi omisiuni", se pare, impuse de cenzura vremii) a dat-o Gr. Tocilescu în editura Academiei Române, la 1901.

Scanned with OKEN Scanner

patetice către învățații străini, una, și ultima, către poporul ale cărui origini și drepturi în lume autorul considera că trebuie să le afirme și să le argumenteze cu cea mai mare tărie.

Împărțită în două părți, *Prolegomena* și *Hronicul* propriu-zis, prima constând din trei cărți și cea de-a doua din zece, lucrarea lui Cantemir reia aceeași problemă (în termeni noi și cu dovezi scoase din toți istoricii lumii) pe care o tratase mai înainte de el Miron Costin în *De neamul moldovenilor...* și stolnicul Constantin Cantacuzino în *Istoria Țării Rumânești*, povestind istoria poporului român de la daci și geți, de la războaiele lui Traian și Decebal, până la întemeierea statelor feudale ale Țării Românești și Moldovei, în secolul al XIV-lea. Un asemenea plan ambițios, dus la îndeplinire în diferite moduri, conform concepției autorilor și epocilor la care scriau, vom mai întâlni la Gheorghe Șincai, Bogdan Petriceicu Hasdeu și Nicolae Iorga, spirite romantice, naturi proteice, înrudite cu aceea a lui Dimitrie Cantemir.

Din capul locului se vede țelul pe care și-l propune autorul, mult mai cuprinzător decât la Costin și la Stolnic, lucrul reieșind dintr-un alt posibil titlu ce trebuia dat cărții: *„Hronicon a toată Țara Românească (caré apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardélul) din descălecatul ei de la Traian Împăratul Râmului. Așijderé pentru numerele, carele au avut odată, și carele are acmu. Și pentru Românii carii de atuncé într-ânsa așăzându-să, într-aceiași și până acmu necontenit lăcuesc“ (57)*. Nu însă erudiția, enormă, interesează în această impresionantă scriere cantemiriană, ci mișcarea în planul istoriei naționale a unui suflet de resurse cu totul neobișnuite, propunându-și să fie obiectiv (ca și în *Descriptio*) și producând întru aceasta anticul citat: „prietin îmi iaste Platon, prieten îmi iaste Socrat, iară decât cuvântul, mai priatenă adeverința“[1] (116), autorul știe totuși că „istoricul mai mult cu ritorice, decât cu ființa lucrului să slujește“ (176). De aceea, scriind despre neamul său, își simte tremurând mâna:

„... în credință mărturisim precum ascunsul inimii tare înspăimântându-să, cu a altora patimă, oare cum cu dânșii împreună certării ne supunem: atât cât tremurând mâna, și scăpând condeiul, cevaș pentru a némului nostru vechime, naștere și viță, fără sială a zice, și a însămna nu putem“ (178).

În ultima instanță, în linia aceluiași sentiment al apartenenței la neamul românesc a prințului exilat în îndepărtata Rusie, atitudinea istoricului se mărturisește în câteva rânduri mai apropiată de ardența literatului. Ca Ion Budai Deleanu, ceva mai târziu, în cele ce spune în introducerea sa la *Țiganiada*, cum că, dacă n-ar fi existat cântăreții marilor întâmplări, ele s-ar fi pierdut în negura timpului, și Cantemir este de părere că toată evoluția istorică ar fi intrat pe veci în mormânt, dacă faptele n-ar fi fost urmate de „scrâșnetul condeielor [...] De unde orice și cât noi astăzi avem și știm, mai mult de la scriitorii lucrurilor, decât de la făcătorii lor trebuie să le cunoaștem“ (171). Idee umanistă prin excelență, pe care am aflat-o și la Miron Costin în predoslovia la *De neamul moldovenilor...* unde, în termeni mai firești, mai simpli, se preamărește de asemenea scrisul și cititul cărților. Ca atare,

[1] Maxima se găsește, la origine, în *Viața lui Aristotel* de alexandrinul Ammonius Saccas: *Amicus Plato sed magis amica veritas*, de fapt o parafrază în latină a unei fraze dintr-un text aristotelic, *Etica nicomaică*.

Scanned with OKEN Scanner

istoricul caută izvoarele de prima mână: „scuturând adeverința istoriii noastră nu din pârâe abătute, ce din singure izvoarăle și fântânele ei cele dinceput să scoatem...“ (62). O știre oricât de mică, neînsemnată și incompletă, dacă este autentică, poate oferi raționalistului posibilitatea reconstituirii globale a faptelor. Ideea anunță din plin secolul luminilor:

„Că precum cine-va, când află vre-o parte de sferă, sau de cerc de fier sau de lemn, de pe încujbătura caré se vedé în parté cé aflată, pre lesne poate giudeca, cât să fie fost sfera, sau cercul, când au fost tot și întreg“ (299).

Primul lucru ce izbește pe cititorul de azi pătruns în inima *Hronicului* este, aici mai mult decât în *Descrierea Moldovei*, afirmarea energică a descendenței românilor din nobilii romani și, prin aceștia, din vechii greci. Scriitorul pune în mișcare o sumedenie de informații, având de exemplu cunoștință de „socotelile etymologicești“ ale lui Scaliger, care „arată și dovédéște precum toate numerile, cuvintele și graiurile lătinești, ca niște crângi dintr-o turpină și ca niște zmicele dintr-o rădăcină, dintr-aceea ellinească răzsar și se despart“ (102). În consecință, Cantemir încearcă să dovedească precum că românii sunt fii ai grecilor și, deci, noi, românii, nepoți drepți ai elinilor. Purist, înaintea ardelenilor cu mult, el consideră că dacii ar fi pierit sau s-ar fi asimilat cu totul romanilor, veniți aici chiar din inima Italiei, nu din alte părți, cum se consideră astăzi; frazele sună poematic:

„Acesté dară mai sus pomeniți și, în toată lumé cu nume nemuritoriu vestiți Romani, nepoții adecă strănepoții Ellinilor Troadéni, sînt moșii strămoșii noștri a Moldovenilor, Munténilor, Ardelénilor și a tuturor, oriunde să afla a Romanilor, precum și sângur, numele de moșie arată (Români chemându-ne) și limba cé părintească (caré din Romaniască, sau lătinéască iaste) nebiruit martur ne iaste“ (104).

Cu aceeași dezinvoltă mândrie vorbește de împăratul Traian, care ar fi ales drept coloniști pentru Dacia tot cetățeni aleși, nobili „din toate stepenele și cinurile romanilor, adecă din boiari, din orășeni și din toate cetele slujitorești mulțime de oameni alegând, cu case, cu femei, cu copii cu tot, în Dachia i-au mutat și prin toate locurile i-au așezat“ (105). Bădica Troian din colinde și din plugușoare devine sub pana lui Cantemir Părintele suprem, săditoriul și răzsăditoriul:

„Și Traian, marele împărat iaste săditoriul și răsăditoriul nostru. Romanii sînt buciumii vii Dachiui noastre, și noi vlastarile lor“ (106).

Și în alt loc:

„Traian au fost săditoriul, și părintele moșilor și strămoșilor noștri Românilor în Dachia... Ce precum el cu mâna lui, ca pre un sad ales într-o livadă, i-au înplântat, și i-au sădit; așé neclătiți, și în véci nemutați i-au lăsat: carii și până astăzi Lumea îi véde și-i cunoaște tot acel vechiuném românesc a fi în Moldova și țara toată Muntenească, și Ardélul tot acel vechiu și a mai marilor săi nume de Romani fiind...“ (195-196).

Cum se vede, chiar din citatul de mai sus, după stolnicul Constantin Cantacuzino, Cantemir dezvoltă pe larg ideea (reluată apoi și mai pe larg de către învățații ardeleni, mult prea actuală și pentru istoricii din zilele noastre) a continuității elementului roman în Dacia. Oricât de multe și grele ar fi fost vicisitudinile istorice, românii n-au părăsit niciodată patria lor, Dacia, fiind un popor întemeiat de multe veacuri pe moșia lui.

Scanned with OKEN Scanner

O altă idee, deosebit de dragă și cu totul firească la cărturarul de faimă europeană care a fost Cantemir, idee nu mai puțin actuală și în zilele noastre, este aceea că, prin însăși așezarea sa geografică, aici la porțile Orientului, poporul român este un apărător al civilizației împotriva valurilor barbare, în primul rând, se înțelege, turcii, care, „cu larg și nesăturat gârtan", stau să înghită toată lumea. Ardența demonstrațiilor cantemiriene în *Hronic* mergea, pe urmele lui Miron și ale Stolnicului, din nou împotriva denigratorilor de teapa lui Simion Dascălul și Misail Călugărul, atitudine ce trebuia să apară la puristul ce nu admitea ca poporul moldo-valah să se fi născut din tâlharii aduși de la Roma, ori din „glogozala" amestecului cu alte nații. Acum fraza polemică e de rigoare, iar Simion Dascălul și Misail sunt chemați postum la judecată, făcuți *teaca minciunilor și măzaci* (=murdari, jegoși, mincinoși, ponegritori, mizerabili):

„Vino acmu aicé, iscusitule în basne Simioane și tiaca minciunilor Misaile; vino zic aice și te uită la Românii și lăcuitorii Valahii, pre carii basnă bolind, și minciună născând ca pre bureții fără sămânță de eri... îi faceți. O, câtă ocară un măzac, ca Simion, și ca Misail... și spre adeverința lor nici o mărturie mai véche înnainte nu aduc, nici de la cine au văzut, au auzit sau au citit, că obiceiul Istoricului, carele scrie adevărata istorie o arată, poftește, iaste, că de va scrie lucrurile vremilor sale altă mărturie fără știința inimii sale, să nu aducă de-l vor alătura cu alți Scriitori, ce acelorași vremi, și a acelorași lucruri, să nu să rușinează, nici de mincenos să-l poată dovedi; iară când culege Istoriia vremurilor trecute, și cu mult mai înnainte de veacul său lucrate, trebuie să pomenéscă și să dovedéscă, de unde au cules acéle, ce le samănă, și din ce jicniță au luat grăunțăle, ce înprastie, că acésta nefacând, nu grău, nu săcară, nu o altă sămânță adevărată, ce Zizanie, și păring, din sine născut [...]" (366-367).

Greșelile istoricului Cantemir (multe și de naturi diferite, datorate epocii, dar și temperamentului militant al patriotului) sunt, mai mult decât ale oricui dintre scriitorii noștri, de iertat, în o anume privință de admirat, ca manifestare a unei conștiințe de geniu. Nicolae Iorga avea deplină dreptate să scrie aceste șiruri memorabile:

„Că a citat pe Moréri lângă Strabon, că a văzut în Bonfiniu un izvor de o importanță asemenea cu a scriitorilor clasici, că a descoperit în Capul Buboli originea stemei moldovene, că a găsit etimologia Costandei într-o monedă a lui Constantin cel Mare, că e dispus a face din cazari cazaci, că a înfățișat pe Dragoș cu Radu-Negru, fiii sau nepoții lui Ioniță, strămutându-i cu decenii în urmă, că a vazut în Aeneas tatăl romanilor și în limba lui Homer mama limbii latine, că a falsificat adevărul, tăcând și exagerând, de la un capăt la altul al cercetărilor sale, acestea sînt, desigur, defecte grave pentru altcineva decât Dimitrie-vodă Cantemir, nepot de mazil fălciian din secolul al XVIII-lea, domn al Moldovei, cneaz și senator rusesc din vremea lui Petru Alexeievici. Ele ar fi defecte grave pentru acel care n-ar vorbi către străini și către ai săi, de neamul său oropsit, umilit, necunoscut [...] Sîntem români, din Roma, cei mai buni români, și nu ne-am clintit de pe moșia noastră milenară, în care ne-a *înfipt* împăratul străbun, răspundea prin Cantemir tânăra știință românească"[1].

Mai sunt de amintit, în treacăt numai, alte câteva scrieri ale lui Dimitrie Cantemir mai mărunte, caracteristice totuși pentru activitatea lui din Rusia, înainte de definitivarea *Hronicului*. Ceea ce se cunoștea sub titlul de *Evenimentele cantacuzinilor și ale Brâncovenilor*[2] este un memoriu nesemnat, destul de subiectiv,

[1] Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, p. 21. Editura didactică și pedagogică, 1969.

[2] Vezi *supra* sub anul 1717-1718.

Scanned with OKEN Scanner

înfățișând dușmăniile dintre Cantacuzini, în frunte cu stolnicul Constantin și cu fiul său Ștefan, și Brîncoveanu, cu ridicarea, din nou, în slăvi, a lui Șerban și cu atragerea atenției asupra faptului că autorul, Cantemir, ar fi fost o victimă a lor. Lucrarea mai avea scopul de a contracara afirmațiile cu totul favorabile lui Brîncoveanu făcute de secretarul de limbi străine al acestuia, italianul Del Chiaro, în *Istoria delle revoluzioni de la Valachia*, apărută la Veneția în 1718. *Loca obscura...*[1] este o scriere cu caracter dogmatic religios, tradusă și în rusește de către secretarul lui Cantemir, Ivan Ilinski, unde se reiau în discuție tezele lui Theofan Prokopovici, episcop de Pskov, din cartea *Prima învățătură a copiilor*, considerată a nu fi concepută în spiritul ortodoxismului, cu influențe venite de la reformați. Desigur, prin răspunsul său, Cantemir plăcu țarului Petru, el însuși un apărător al pravoslaviei, de care se slujea pentru consolidarea centralismului în monarhie. *Sistema religiei mahomedane*[2], redactată în latină și apoi tradusă în rusește de același Ivan Ilinski, fusese cerută de asemenea de către țar, care voia să se informeze despre religia musulmană. Este o lucrare ce ar putea foarte bine completa *Istoria Imperiului otoman*, apreciată fiind însă numai de învățații ruși. În sfârșit, cu *De muro caucaseo*[3], rod al observațiilor din vremea când însoțea pe Petru cel Mare în campania de la Marea Caspică, (1722), Dimitrie Cantemir inaugura studiile arheologice în Rusia și descria, primul, vestigiile antice din portul Derbent, ca și din alte localități de pe țărmul apusean al Mării Caspice, între care un zid ce ar fi datat din vremea lui Alexandru cel Mare, unind coasta Mării Caspice cu Marea Neagră.

Cu Dimitrie Cantemir, personalitatea cea mai puternică și scriitorul cel mai prolific și mai cuprinzător de largi orizonturi din întreaga noastră literatură veche, se încheie o epocă. Opera lui simbolizează, în mare, patru secole și mai bine de manifestare a culturii românești, deschizând totodată largi orizonturi perioadei următoare, aceea a secolului luminilor și a mișcării cunoscută sub numele de Școala ardeleană. În primul rând, corifeii acestui curent cultural îi vor relua ideile, fertilizându-le în direcția istorică și filozofică, militând, ca și el, și în condiții deopotrivă de vitrege, pentru a arăta lumii originea și dreptul la ființă al românilor între celelalte popoare ale Europei. Va veni apoi rândul generației de la 1848 și al celor următoare să afle în scrierile lui Cantemir îndreptățiri pentru activitatea lor tot mai mult pusă în slujba poporului ce-și va câștiga independența statală odată cu deplina independență spirituală. Nu mai puțin astăzi, putem afla în opera prințului Dimitrie Cantemir un temei ferm al eforturilor noastre întru tocmirea prezentului și viitorului nostru.

LITERATURA DE CEREMONIAL: GHEORGHACHI LOGOFĂTUL

Ceremonii de curte, înscăunări de domni, descăunări, înmormântări, nunți, primiri și trimiteri de soli etc. aflăm relatate, atât cât o cerea economia lucrării, în *Descriptio Moldaviae* de Dimitrie Cantemir și în cronici, pe alocuri, sau, devreme

[1] *Ibidem*, sub anul 1720.
[2] *Ibidem*, sub anul 1722.
[3] *Ibidem*, sub anul 1722.

Scanned with OKEN Scanner

de tot, în chiar *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, cum s-a văzut. Iată însă că în secolul fanariot, mult prea desele schimbări de domnie, cu toate consecințele ce decurg de aici, fac necesară apariția unei „condici" (protocol, regulament, instrucțiuni) anume dedicată abservării ceremonialurilor, sarcină ce i-a revenit lui Gheorgachi, logofăt al doilea (alt nume nu-i mai cunoașteam) pe timpul domniei lui Grigore Callimachi în Moldova (1767-1769). *Condica lui Gheorghachi*[1] are, mai înainte de orice, valoare de document de epocă. Trist document pentru că din el reiese dependența tot mai adâncă a treburilor țării de Poartă: ceremonialul înscăunării sau mazilirii domnilor, sub directa supraveghere a reprezentantului puterii turcești: ritualul aducerii plocoanelor, la curte (un fel de bir, totuși greu), de Crăciun, de Paști, de Anul Nou, de Sf. Gheorghe etc.; mai ales *ritualul* trimiterii „mucarerului" către Sublima Poartă (cuvântul însemna la început *fermanul de înscăunare*, primit de domn, și evoluția lui semantică se înțelege cum devine), adică a birului, a haraciului anual, făcută la date absolut fixe, cu alai anume, de petrecere până la Dunăre, în sunetele tubulhanalelor etc., etc. La mijloc sunt deci niște „forme" festive ce ascund un conținut foarte bine mascat la modul bizantin și balcanic.

„Bizantinismul" provine, se înțelege, și din modelele pe care Gheorghachi le are în față când întocmește lucrarea sa, începând chiar cu Constantin Porfirogenetul și sfârșind cu un Pseudo-Codinos. Prin forța împrejurărilor, însă, specificul local și de epocă este foarte puternic marcat. Ca la nunțile țărănești de astăzi (dacă se mai practică, pe ici, pe colo), când era uns domn, fanariotul făcea un fel de figură de mire, la mitropolie, în Iași (unde pe lângă mitropolit erau convocați la ceremonie și ceilalți trei mari prelați ai țării, îmbrăcați în odăjdiile cele mai scumpe, episcopii Romanului, Hușilor și Rădăuților), i se cânta „Isaiia dănțuiește", era pus să sărute Evanghelia, i se citeau moliftele de rigoare, era purtat de subțiori până în strana domnească, să asiste la slujbă, condus apoi cu cântări până la carâta care îl ducea „drept în domnescul scaun". Această comedie era însă precedată de alte mari pregătiri și frământări festiviste, încă de la primirea de către boierii caimacami a ceea ce se numea pe atunci „zaptul ferman" (ordinul de numire adică), cu întâmpinări solemne pe tot parcursul drumului de la Galați până la Iași unde, înainte de a fi „uns" de mitropolit, reprezentantul puterii turcești îi punea în spinare cabanița, cuca pe cap și topuzul în mână, numindu-se acel reprezentant „schimini-agasi" etc., etc. O mulțime de termeni specifici, astăzi ieșiți din uz, ne întâmpină la tot pasul: *ton despotin, polichronion* (imnuri ce se intonau de cântăreți în biserică), „meterhanea", „tubulhana" (fanfare, orchestre de epocă, mai mici sau mai mari), „hatișerif" (sul cu peceți împărătești, privind importanta numire a domnului,

---

[1] Titlul adevărat este kilometric: *Condica ce are întru sine obiceiurile vechi și noi a preaînălțaților domni, care s-au făcut din porunca preaînălțatului, luminatului și iubitorului de Hristos domnul meu și oblăduitorul a toată Moldova Io Grigore Ioan V.V. care s-au alcătuit și s-au scris de mine prea plecata slugă Gheorghachi al doilea logofăt, aici în orașul Iașului, la anii 1762, noiembrie 5*. Autorul s-ar fi născut aproximativ pe la 1719 și mai trăia în 1779, când copia prima parte din cugetările lui Oxestierna, în traducere (manuscris cercetat mai târziu de Costache Negruzzi, apoi și de Eminescu), semnând cu arătarea rangului de „vel clucer" și a vârstei, de 60 de ani. Documentul a fost publicat întâia oară de M. Kogălniceanu, în 1846, la Iași.

Condica lui Gheorghachi, 1762, în *Literatura română de ceremonial*, de Dan Simonescu, Ed. Fundațiilor, 1939, pp. 262-312.

Scanned with OKEN Scanner

sărutat și dus la frunte cu gesturi sacrale de către „divan-efendi", apoi desfăcut din peceți și cetit solemn în „veliglas"), „îmbrăcarea" apoi a boierilor de divan cu blănuri și „caftane", ori cu „capoturi" și „benișuri" de postav, „fieștecare după cinstea sa" etc. Cu mare grijă este consemnată „țărămonia" întâlnirii, la Iași, a câte unui han tătar sau a câte unui „luciutuilun-pașa" (general turc de rangul I, cu trei tuiuci). Sunt prevăzute mâncările și băuturile cerute de împrejurare, ca și — la Bobotează de exemplu, sau la Sfântul Vasile, de Anul Nou — slobozirea tunurilor și sunetelor meterhanalelor, în timp ce erau aduse la curte darurile de rigoare: blănuri rare, pește păstrăv de munte, smântână de prima categorie. Încât ceea ce se afla în *Descrierea ceremoniilor curții* (la Constantin Porfirogenetul) și în *Despre demnitățile palatului de Georgios Codinos)* și în alte cărți vechi, capătă la Gheorghachi un colorit local foarte marcat.

CĂRȚILE POPULARE

Literatura populară cea scrisă, cum o numea Hasdeu, s-a bucurat în trecut de o mare răspândire. Ea are multe asemănări și interferențe tematice cu folclorul propriu-zis. Circulația, e drept, se făcea mai mult pe cale scrisă, însă în chip natural, spontan am zice, fără interes anume pentru autorii acestor cărți, cel mai adesea ignorați, traducătorii și colportorii înșiși trecând — așa cum se și cuvine, la urma urmelor — în umbra operelor lor, dorința de afișare a paternității și, în genere, a personalității literare fiind socotită în vremile acelea drept niște nevinovate deșertăciuni. Abia dacă vreun grămătic ține să-și însemne, cu umilință protocolară, și numai din când în când, numele pe fila de la sfârșit, spre a se ști data la care s-a făcut copierea cutărui manuscris. Anton Pann însuși, ultimul, întârziatul autor din această lungă serie de colportori, deși pe deplin conștient de valoarea intreprinderilor sale și perfect contemporan cu primii scriitori moderni, socotea poveștile lui ca fiind „de la lume adunate", iscălindu-le ca atare. Le tipărea și le vindea pe la târguri mai mult, „ca să trăiască", cu grijă parcă numai la proprietatea negustorească și meșteșugărească la care credea că are mai întâi dreptul, fără preocupări exprese pentru gloria literară. Poporul le citea sau le asculta citite de cei ce puteau deslușì slova și colporta la rându-i: „așa scrie la cărțile vechi...", confundând cu nevinovăție textele sacre și oficiale (care în spațiul nostru erau foarte puțin cunoscute de masa credincioșilor, spre deosebire de cel catolic ori protestant) cu cele apocrife și aducea lucrurile la propria-i măsură și mentalitate. Mama celui mai mare povestitor român, Smaranda Creangă, așa bisericoasă cum o știm, și mânată de ambiția de a-și face băietul neapărat popă, când deprinde cât de cât cititul nu trece de *Alexăndrie* și de *Pasltire* — cărți cu care își începeau cariera I. Heliade Rădulescu și Grigore Alexandrescu, cum nu trecuse nici bunicul David de la Pipirig. E vorba deci de hrana spirituală tipică a celor vechi, din popor mai ales. Astfel încât, de ar fi să judecăm într-alt chip lucrurile, cu excepția liricii lui Costin, a *Istoriei ieroglifice* a lui Cantemir și alte câteva, beletristica cea mai curată, ceea ce astăzi se înțelege în mod curent prin *literatură*, o formează întâi și întâi cărțile populare.

Acesta este și motivul de ordin metodologic, pentru care ne ocupăm de cărțile populare într-un singur capitol, rezumativ, al expunerii noastre, care, și așa, în multe

Scanned with OKEN Scanner

din articulațiile ei, nu și-a propus să urmeze prea strict firul cronologic al evoluției scrisului românesc vechi.

Cum era de așteptat, în primul rând vin apocrifele, legendele parabiblice, neaprobate oficial de biserică, tolerate cumva, de vreme ce le descoperim circulând în mediile călugărești, traduse din slavonește, de origine sud-dunăreană. Cele mai multe figurează în *Codex Sturdzanus*, în copiile executate de popa Grigore din Màhaci, pe la 1580: *Cuvânt despre viața și moartea lui Avram, cum au venit arhanghelul să ieа sufletul lui; Cuvântul svântului Pavel apostol de eșirea sufletelor; Cuvânt de îmblare la munci; Povestea sfintei duminici; Rugăciunea sfântului Sisin către afurisitul drac; Povestea sfintei Petca (Vineri);* fragmente cu cugetări din Dioptra lui Filip Solitarul etc. Imaginația medievală și mistică, departe mult uneori de claritatea mai rațională a textelor biblice oficiale, se află la largul ei; Patriarhul Avraam se pomenește în casă cu un oaspete straniu, pe care Sara, soția lui spălându-i picioarele, după ritual, îl descoperă a nu avea „pieliță". Era arhanghelul trimis din cer să-i ia sufletul și să-l ducă în rai. Condus de îngeri pe cealaltă lume, apostolul Pavel se bucură de priveliștea raiului unde se desfătează cei drepți, spre deosebire de păcătoși care se chinuiesc în focul cel veșnic al iadului. Imaginile au plastica apocaliptică a vechilor picturi bisericești murale. Maica Domnului coboară și ea în Infern cu o suită de 400 de îngeri, în frunte cu arhanghelul Mihail. Pe sfântul Sisin sau Sisoe, cavaler războinic întors din campania din Arabia, un înger îl vestește că diavolul are de gând să răpească copilul surorei sale Melintia, care de frica necuratului intrase într-un stâlp de marmură. Când deschide ușa fratelui venit s-o ajute, dracul se transformă în grăunte, se lipește de copita calului sfântului, ia copilul și fuge cu el în mare. Sisinie îl urmărește, blestemând elementele care nu-i spun unde s-a ascuns și binecuvântând pe cele care ajută: salcia să nu facă fructe, rugul să se târască pe pământ, măslinul să facă poame sfințite pentru că i-a fost favorabil. În cele din urmă diavolul este scos cu undița din mare și bătut cu 82 de buzdugane ferecate în fier, spre a elibera pe toți copiii pe care-i furase. În *Codicele Marțian* se află un *Apocalips al sfântului Ioan Bogoslovul*, paralel apocrif la *Apocalipsul sfântului Ioan Teologul* cu care se încheie *Biblia*. În *Codicele de la Cohalm* figurează *Proorocirea Sivilei*, o prelungire a legendei biblice despre regina Saba, o „jitie" a sfântului Alexie și alte asemenea hagiografii. *Cugetările în ora morții* (textul din *Codex Sturdzanus* intitulat așa de Hasdeu) consemnează ecouri din cuvântările omiletice ale lui Efrem Sirul, Ioan Zlataust, Origen, Filip Solitarul, unele pătrunse, alături cu fragmente din romanul popular și religios *Varlaam* și *Ioasaf*, și în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*.

Acestea ar fi, în linii mari, câteva aspecte privind cărțile populare, cu preponderent caracter religios și apocrif, în secolul al XVI-lea. Ele au fost studiate aprofundat, cu indicarea genezei și a tuturor surselor comparatiste, descoperite până la data respectivă, de către N. Cartojan în lucrarea sa, devenită clasică, *Cărțile populare în literatura românească*[1], lucrare ce urmărește problema și în secolele următoare, al XVII-lea și al XVIII-lea.

[1] Vezi ediția în 2 volume apărută la Editura enciclopedică, București, 1974, îngrijită de Alexandru Chiriacescu, cuvânt înainte de Dan Zamfirescu și postfață de Mihai Morariu.

Scanned with OKEN Scanner

În secolul al XVII-lea, și multă vreme după aceea, cartea populară cea mai răspândită la noi a fost **Alexandria**, citată de toți marii scriitori naționali, de la Miron Costin până la Sadoveanu. Cum am mai observat, în calitate de istoric care nu crede în „basne", Costin ținea s-o combată, dar în câteva locuri, chiar în letopiseț, îl surprindem influențat de stilul ei, împrumutând și dezvoltând involuntar unele comparații ca următoarea: „Așa iaste împărăția, ca copaciul cel mare: când cade, mare sunet face. Și vântul mare suflă și-l sparge", pe care o utilizează spre a înfățișa sugestiv căderea lui Vasile Lupu. Ultimul dintre scriitorii români atrași de *Alexandria*, Sadoveanu, dădea o versiune proprie, sub titlul *Istoria marelui împărat Alexandru Macedoneanu, în vremea când cursul lumii era 5250 ani*, răspândind-o în rândurile cititorilor din mediul rural.

Versiunea românească a faptelor de arme ale Macedoneanului se presupune a data încă din secolul al XVI-lea, deși copia cea mai veche aflată până acum este aceea a popei Ion Românul din Sânpietrul Hunedoarei (1619-1620). Narațiunea începe fabulos, cu nașterea lui Alexandru prin mijlocirea exîmpăratului Netinav al Egiptului, devenit vraci și astrolog la curtea lui Filip Al Macedoniei. Acesta nu numai că ia înfățișarea unei himere, când intră în iatacul Olimpiadei, soția lui Filip — ce se dovedește până acum stearpă — dar este capabil a opri în loc mișcarea astrelor sau a întârzia nașterea copilului, spre a potrivi zodia cea mai favorabilă a viitorului erou. Ca Făt Frumos din poveste, Alexandru crește vertiginos în inteligență și virtute. La șapte ani știa nu numai filozofia lui Aristotel, profesorul său, dar și... *Psaltirea*. Faptele lui de vitejie se țin lanț: îmblânzește calul sălbatic cu corn în frunte (un fel de inorog), pe Ducipal, învinge pe războinicii din insula Dalfionului, prinde și înjunghie pe Altamiș și pe Anarhos, pornește într-o lungă expediție la... Râm, cetate care se află în... Țara Leșească, ajungând chiar și la „marea Acrâm-Tătar, ce să chiamă Ardeal și Moldova și Țara Românească", bătându-se cu tătarii și cu turcii, mai înainte de a lua calea Egiptului și a Orientului, spre Persia, Vavilon și India lui Por Împărat. Miraculosul păgân și creștin abundă, se amestecă inextricabil și contaminațiile de texte vin din toate părțile, covârșind cu totul cronologia și adevărul istoric. Bătându-se cu Criș împărat (Cresus), falangele lui Alexandru au de înfruntat niște amazoane sălbatice, cu păr de porc și ochi de stele, apoi un fel de termite, furnici uriașe mâncătoare de oameni, pitici asemănători lui Barbă-Cot etc. Por împărat aruncă în luptă 100.000 de lei învățați la război și mulți elefanți, pe care Alexandru îi taie mereu „precum se taie", și așa mai departe. Episoadele extraordinare stau mereu în primul plan al romanului și destinul pândește pe erou la tot pasul. Însuși Alexandru își presimte moartea dată de dușmani prin otrăvire, prin intermediul unei femei rele ce se numește... Minerva. (Așadar, în cazul de față antiraționalismul și misoginismul merg mână în mână!) „O, lume mincinoasă, lume înșelătoare! — exclamă viteazul în extremis, cu vorbele pe care le vor relua Miron Costin în *Viiața lumii* și Cantemir în *Divanul* — o, moarte năpraznică, o , lume deșartă, o, mărire putredă și mângănoasă și înșelătoare, cum te arăți dulce în puțină vreme și degrabă vini cu amar..."

Compilând fragmente din istoricii contemporani cu războaiele lui Alexandru (Calisthenes, Onesicrit, Aristobul, Nearth), din alții posteriori acestuia (Polibiu, Strabo, Pliniu, Lucian, și alții), legende etc. un anonim din timpul Ptolomeilor Egiptului elenistic, trăitor poate chiar în Alexandria, a întocmit romanul lui Alexandru cel Mare care s-a răspândit apoi în toată lumea. Se cunosc, ne asigură N.

Scanned with OKEN Scanner

Cartojan, peste 20 de manuscrise bizantine în bibliotecile din Europa, originalul alexandrinian fiind însă iremediabil pierdut. În apus narațiunea călătorește prin traduceri latine, cea mai veche datând de la 340, operă a lui Iulius Valerius, rezumată apoi și pentru uzul personal al lui Carol cel Mare, într-o *Epitome*. O *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis*, circulând in Italia pe la sfârșitul mileniului I, e tradusă în franceză și stă la baza unui cântec de *gesta* al trouverului Albéric de Besançon (sec. XII), nu mai puțin de 200.000 de versuri „alexandrine" (de 12 silabe). În spațiul nostru *Alexandria* ar fi pătruns prin intermediul unei versiuni slavone provenită la rându-i din contaminarea celei latine cu una bizantină, operată în mediile sârbo-croate din secolul al XIII-lea și transmisă prin copii manuscrise care merg în secolul al XV-lea, o traducere românească, înaintea copiei popei Ion Românul fiind presupusă a fi existat încă din secolul al XVI-lea. Am dat această (succintă!) geneză a textului *Alexandriei* spre a ne putea face o mică idee de modul cum circulau cărțile populare dintr-o limbă într-alta, fără grija exactității translației, cu tendința continuă a prefacerii, a localizării. În alte cazuri nu vom mai insista atât de mult, trimițând pe cititor la ampla lucrare a lui N. Cartojan.

Același popă Ion Românul din Sânpietrul Hunedoarei lasă, odată cu textul *Alexandriei* (cum se poate constata din documentul păstrat sub numele de *Codex Neagoeanus*), o copie a **Albinușei,** traducere prin intermediar sârbesc, probabil, a cărții călugărului italian Tomasso Gozzadini, *Fiore di virtu* (sec. XIII), lucrare de aspect didactic-moralizator, cuprinzând maxime scoase din *Biblie*, din scrierile sfinților Grigorie și Augustin, la un loc cu altele din antici greci sau latini: Platon, Aristotel, Pythagora, Theofrast, Cicero, Ovidiu, Seneca etc. (Ceea ce explică figurarea unora dintre ei printre sfinții cu lungi bărbi și stihare bizantine care impodobesc zidurile vechilor biserici de la noi). O versiune mai nouă și mai completă fusese copiată și de Costea Dascălul din Șcheii Brașovului. Însă versiunea românească cea mai răspândită este traducerea ieromonahului Filothei de la Muntele Athos, tipărită de Antim Ivireanul la 1700, la Snagov, cu titlul de *Floarea darurilor, carte foarte frumoasă și de folos fiecăruia creștin, carele va vrea să se împodobească prin sine cu bunătăți.* Cartea este împărțită în 35 de capitole, așezate antitetic: virtute-viciu, de o pildă: *Pentru dragoste — Păcatul pizmii; Pentru bucurie — Păcatul întristării* etc. Se utilizează ieroglifele animaliere luate din *Fiziolog*: furnica simbolizează hărnicia și prevederea, ursul mânia (în cronica anonimă despre Brâncoveanu, generalul Heissler, furios, este comparat cu „un urs împușcat"), șoimul curajul, leul puterea, iepurele frica, etc. Simbolul cu turtureaua „amărâtă" care nu stă pe creangă verde și nu mai bea apă limpede se află și aici (l-am întâlnit în *Învățăturile lui Neagoe*, în cazaniile lui Coresi și Varlaam, îl vom reîntâlni în poezia lui Ienăchiță Văcărescu). Tot aici se află apologul cu găina care cotcodăcește excesiv numai pentru un ou, consemnat de Iordache Golescu și prelucrat de Anton Pann etc.

Asemănătoare *Albinușei* este **Fiziologul,** carte populară constituită mai întâi în Egiptul elenistic (secolul al II-lea), versiunea românească cea mai veche fiind copia lui Costea Dascălul din Șcheii Brașovului, efectuată la 1693. Este echivalentul *Bestiariilor* din literaturile apusene, un soi de zoologie populară și naivă, cu tendințe neapărat moralizatoare, fapt pentru care unele elemente ale faunei conținute în carte au caracter și înfățișări de himere, după procedeul lui Cantemir din *Istoria ieroglifică* căruia i-a și servit ca model, între altele. Astfel, Stratocamilul (pe care

Scanned with OKEN Scanner

l-am aflat si în *Învățăturile lui Neagoe)*, combinație ciudată de struț și cămilă, prin chipul său straniu de a-și cloci ouăle fixându-le cu ochii de la distanță, simbolizează aici vigilența creștină față de diavol care stă gata în orice clipă să ia sufletul și să-l ducă în iad. Simboluri similare sunt și pasărea Gorgonia (reminiscență mitologică grecească asimilată în evul mediu), care ucide pe cel ce o privește, pasărea Finixul din munții Livanului, care renaște din flăcări, Idropul, Faraonul sau Fareolu (care are înfățișarea de sirenă, fiind jumătate om și jumătate pește), Inorogul, Gripsorul, Vasiliscul (specie de linx), Leul (împăratul animalelor), Filul (elefentul) și altele mai obișnuite: ursul, vulpea, râsul, broasca, ariciul de mare, bufnița, pelicanul, privighetoarea, turturica etc., etc.

În același *Codex Neagoeanus*, și tot din condeiul popei Ion Românul, ne-a rămas un *Rojdanic*, altfel spus *Zodiac* scriere tipică pentru literatura astrologică, de prevestiri referitoare la data nașterii. Conține horoscoapele numai pentru patru luni: *răpciune* (=septembrie), *brumariu* (=octombrie), *brumariu mare* (=noiembrie) și *indrele* (=decembrie). Se dau, pe lângă prevestiri, și rețete medicale pentru bolile de care prevestitorul știe că va suferi persoana născută în cutare sau cutare lună, de pildă: „și va dobândi o rană de altă limbă și va dobândi o greață; și o frică mare în 7 chipure; și va să moară. Unde-s văde să nu margă, că va dobândi vătămătură [...] De să va războli, leac: rădăcină de crin și tămâie albă, și ulei de lemn, să le piseze, să se ungă...“

Cărțile de prevestire bazate pe interpretările contracției întâmplătoare a mușchilor, baterea ochiului etc. se numeau *Trepetnice*, iar cele de meteorologie populară (prevederea timpului) — *Gromovnice*, interzise și acestea de oficialitatea bisericească, așa cum reiese din lista întocmită de Staicu Grămăticul de la Târgoviște (vezi *supra*, p. 164). Iată câteva mostre de stil: „Urechea stângă de se va cutremura, rău cuvânt va auzi [...] Sprânceana dreaptă de se va clăti, un cocon va dobândi [...] Nasul preste tot de se va clăti, boierie veri avè“; „Dé va tuna în numărul de corn de capră, atunci ploi vor fi 30 sau 40 de zile și între împărați gâlceavă, și ură și răpștire, și războaie spre răsărit, și foamete pre alocurea...“

Neaprobate de oficialitatea ecleziastică erau, firește, și legendele bogomilice, manicheiste, de proveniență ideologică persană, venite prin Asia Mică, răspândite prima dată în țaratul bulgar din secolele XII-XIII, și mai înainte, cu ecouri puternice și în apus, la sectarii catari (Italia), cathari (Germania), albigensi (sudul Franței) etc. Potrivit acestei religii dualiste, trupul omului ar fi fost creația Satanei și numai sufletul creația lui Dumnezeu, cele două forțe anatagoniste, aproximativ egale, urmându-și disputa asupra lumii îndată după păcatul originar al lui Adam și al Evei. Pentru adepții preotului bulgar Ieremia Bogomil, scopul vieții pe acest pământ era eliberarea de efemerul trup și câștigarea sufletului etern prin păzirea continuă de ademenirile Satanei. O legendă tipic bogomilică este *Povestea lui Satanail, cum s-au trufit împotriva ziditorului Dumnezeu cu gândul și cum au căzut din ceriu de s-au făcut înger luminat... drac*, datată de N. Cartojan aproximativ în secolul al VII-lea, în spațiul românesc. Este un fel de luptă a titanilor împotriva divinității, tema literară miltoniană și heliadescă *avant la lettre*, tratată prea naiv și tenebros.

Foarte răspândită era acum **Esopia**, *Istoria lui Isop* sau *Viața lui Isop cu toate jiganiile lui*, judecând după copiile cele mai vechi, rămase tot de la Costea Dascălul din Șchei (1703), ori după unele mai dincoace ale lui Vartolomei Măzăreanul (1763). Esop, părintele fabuliștilor, reprezenta și reprezintă încă tipul înțelepciunii

Scanned with OKEN Scanner

populare, bazată pe observația empirică asupra vieții de toate zilele, impunând un unghiu de vedere plebeu și creștin în același timp, agerimea minții omului fiind pusă să contrasteze cu înfățișarea lui fizică degradată, trecătoare. Esop, ni se spune, era „grebănos și malecos, grumajii îi era strâmbi și nasul îi era cârn, băcârn, negru la obraz și buzat și umflat la pântece". Xantos, filozoful, căruia Esop îi este sclav, este de mai multe ori făcut de râs, pus în dificultate prin inteligența practică și bufoneriile protagonistului principal al cărții: Trimis să vadă dacă sunt mulți oameni la baia publică, Esop aduce un răspuns în genul cinicului Diogene, zicând că n-a văzut acolo nici un om (un om adevărat ca spirit, se subînțelege până la urmă), punându-și astfel stăpânul să nimerească în plină aglomerație. Poruncindu-i-se să gătească cea mai bună mâncare posibilă Esop aduce la masă limbi fripte, ceea ce musafirii apreciază ca fiind o pildă plină de tâlc, limba trecând de lucrul cel mai dulce pe lume. Când i se cere să aducă și bucatele pe care le consideră cele mai rele, sclavul se prezintă tot cu limbi fripte, explicând tâlcul în sens contrar. Pe ambiguitatea lingvistică se bizuie și anecdota cu lintea. Când Xantos îi cere să gătească linte, Esop se prezintă cu un singur bob de linte fiert pe tavă etc. *Esopia* este una dintre cărțile populare, alături de *Alexandria* (circulând adesea împreună), cele mai adânc asimilate în cultura românească, perfect autohtonizate. Unele fabule esopice se pot regăsi, cu modificări, în folclor, de pildă în *Bătrânul și moartea* din culegerile lui Ispirescu ori în prelucrările lui Anton Pann din *Fabule și istorioare*. *Povestea vorbei* etc. Tot Mihail Sadoveanu publica în 1900 o versiune stilizată a variantei considerată a fi cea mai completă, apărută la Sibiu, în 1848.

Sindipa sau Istoria Sindipii — pe care același Sadoveanu avea s-o prelucreze sub titlul de *Divanul persian* — e copiată tot de Costea din Șchei, la 1703, deși la mijloc pot fi bănuite versiuni mult mai vechi. E o carte misogină, pe tema „mișăliei muierii", gata în orice moment să farmece și să întunece judecata bărbatului, să-l îmbrobodească. Narațiunea rămâne cu totul interesantă prin modul cum cei șapte filozofi de la curtea împăratului persan Kira povestesc, fiecare timp de șapte zile, ca într-un *Heptameron*, câte o întâmplare din care reiese viclenia femeiască. Scopul imediat al povestitorilor filozofi era acela de a calma furia împăratului, îndreptată împotriva propriului său fiu, pe care mama-i vitregă îl calomniase. Poveștile celor șapte filozofi alternează cu acuzațiile mașterii, femeie frivolă, dar căreia tânărul prinț, educat în spiritul virtuții de către înțeleptul Sindipa, îi rezistase eroic, realizând un soi de suspens.

Povestea lui Archirie și Anadan, pe tema sfetnicului prea înțelept de la curte — aceeași, în fond, ca și în *Esopia*, cu unele motive reluate — a circulat mai mult în secolul al XVIII-lea. Cea mai veche copie e făcută de monahul Vartolomei din Budac (Maramureș), o alta provenind de la dascălul Petre de la Mânăstirea Aninoasa. Târziu, în secolul următor, Anton Pann o va prelucra și el. Prin narațiunea de cadru și prin o serie de pilde, dispuse după sistemul „povestirii în ramă", se demonstrează dreptatea lui Archirie împotriva nepotului său Anadan care-l sapă către faraonul Egiptului, răpindu-i înalta dregătorie pe care o avea. Originea cărții este asiro-babiloniană, a circulat în tot Orientul și în Peninsula Balcanică, la noi fiind tradusă din slavonă, către sfârșitul secolului al XVII-lea.

Poveștile arabe *O mie și una de nopți* sau *Halima* s-au tradus la noi din grecește, la 1757, prin grija egumenului Rafail de la Horez și a ucenicului său Paisie Velicikovski, titlul dintâi fiind *Aravicesc Mithologicon*. Prea bine cunoscute, ele au

Scanned with OKEN Scanner

influențat atât literatura cultă cât și pe cea populară orală. Din nemțește, Ioan Barac va tipări la Brașov o traducere în 8 volume (1836-1840), urmată de multe altele, până în zilele noastre, *Etiopica* sau *Teaghen și Hariclea* a fenicianului Emes Eliodor (secolul al VI-lea — tradusă în mai multe limbi europene și făcută celebră mai ales prin versiunea franceză a lui Amyot (1547). *Istoria lui Erotocrit*, poemul lui Vincențio Cornaros din Creta, și *Istoria lui Imberie fecior împăratului a Proventei* (copiată in 1789 de Nicolae Ursachi — versiune prin intermediar grecesc a romanului cavaleresc francez *Pierre de Provence et la belle Maguelone* — erau cărțile erotice preferate de protipendada fanariotă și fanariotizată a vremii, influențând în anume chip spiritele până în epoca Văcărești lor, a lui Conachi și a lui Anton Pann.

Literatura satirică este reprezentată în acest sector, al cărților populare, printr-o altă serie de scrieri. De menționat ar fi mai întâi *Bertoldo* (manuscrise din 1777 și 1779), traducere prin filieră grecească a vestitei *Le sotilissime astuzie di Bertoldo* de italianul Giulio Cesare Croce, ca și *Istoria poamelor*, provenită de la bizantinul Teodoros Prodromes (secolul XII), atât de pitoresc și cursiv versificată ulterior de către Anton Pann. O altă carte populară pe care o va prelucra același Anton Pann, și care circula acum, în manuscrise, este *Hristoitia*, gen de cod al manierelor elegante în epocă, cu izvorul îndepărtat tocmai în *De civitate puerilum* a lui Erasmus din Rotterdam, versificată greoi, pentru uz didactic, și de protosinghelul Naum Râmniceanu. Eposul de anvergură ar putea fi reprezentat prin *Istoria surpării Troadei*, traducere liberă făcută de un anonim după *Historia destructionis Trojae*, prelucrată în secolul al XIII-lea de Guido delle Colone după *Roman de Troie* a truverului breton Benoit de Saint-Maure, care se inspirase la rându-i din cretanul Dictys și mai ales din frigianul Dares, cunoscuții vulgarizatori ai lui Homer, scriere consultată și de Shakespeare, pentru *Troilus și Cressida*. Copia cea mai veche aparține grămăticului Ion sin popii ot Bărbătești (Gorj sau Vâlcea), care o prezintă publicului cititor în termeni cu totul lipsiți de înțelegere, dacă la mijloc nu va fi fost cumva vorba de o ipocrizie impusă de împrejurări feciorului de popă oltean. „Vedeți, fraților, ce au făcut spurcata Elena și necuratul Paris. Acestea agonisesc dragostile muierești și încă mai ales muiere cu bărbat și cu copii precum au fost aceea."

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ „GH ASACHI" IAȘI

Sfârșitul volumului I

CUPRINSUL

ȚARA ȘI STRĂMOȘII

IPOTEZE PRIVIND CULTURA ȘI LITERATURA STRĂROMÂNĂ 7

Scrieri patristice în epoca străromână 29
Fondul autohton. Cunoștiința românității 41
Folclorul ca factor de coeziune 49

LITERATURA ROMÂNĂ ÎN LIMBA SLAVONĂ 56

Cronicile Moldovei în limba slavonă: Cronica lui Ștefan cel Mare 59
Cronicarul transilvănean de la curtea lui Bartolomeu Dragffy 64
Cronicile călugărești ale lui Macarie, Eftimie și Azarie 65
Povestirile despre Vlad Tepeș 73
Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său 77
Viața patriarhului Nifon de Gavril Protul de la Athos 90

SLAVONISMUL CA PIEDICĂ ÎN DEZVOLTAREA CULTURII ROMÂNEȘTI 93

Nicolaus Olahus, primul umanist român 96
Petru Cercel și Imnul său în limba italiană 98

APARIȚIA SCRISULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Cele mai vechi texte păstrate până acum 100
Expresivitatea limbii române în primul document păstrat: Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung 104
Textele maramureșene (sau rotacizante) 108
Activitatea diaconului Coresi 109
Palia de la Orăștie 113
Cronicile lui Mihai Viteazul: Stavrinos, ... 116
Istoria ritmată a lui Matei al Mirelor 130

EPOCA LUI MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU 133

Mitropolitul Petru Movilă 136
Udriște Năsturel 139
Mihail Moxa 143

Cd. 397- coala 26

Scanned with OKEN Scanner

Mitropolitul Varlaam 150
Mitropolitul Simeon Ștefan 160
Staicu Grămăticul 162
Ioan Zoba din Vinț 164

MARILE CRONICI ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVII-lea ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-lea 166

CRONICARII MOLDOVENI 166
Grigore Ureche 168
Miron Costin 177
Ion Neculce 192
PREDECESORII, CONTEMPORANII ȘI URMAȘII LUI ION NECULCE 207
Letopisețul anonim al Moldovei pentru anii 1661-1709 (Pseudo — Nicolae Costin 208
Nicolae Costin 213
Axinte Uricariul 221
Cronica Nicolae Muste (1662-1729) 226
Cronica atribuită lui Alexandru Amiras (1661-1729) 229
Pseudo-Enaki Kogălniceanu (1733-1744) 234
letopisețul lui Ioniță Canta (1741-1769) 245
CRONICARII MUNTENI 248
Letopisețul cantacuzinesc 250
Letopisețul Bălenilor 257
Cronica lui Radu Greceanu 270
„Poveste de jale asupra uciderii postelnicului Constantin“ 273
Cronica anonimă despre Brîncoveanu 275
Mihai Cantacuzino 285
Stolnicul Dumitrache 286
CRONICARI TRANSILVĂNENI 287
MITROPOLITUL DOSOFTEI 290
NICOLAE MILESCU SPĂTARUL 301
ACTUL OFICIAL DE NAȘTERE AL LIMBII ROMÂNE LITERARE:
BIBLIA DE LA BUCUREȘTI 309
STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO 315
ANTIM IVIREANUL 323
DAMASCHIN AL RÎMNICULUI 332
TEODOR CORBEA 333
DIMITRIE CANTEMIR 334
Literatură de ceremonial: Gheorgachi logofătul 392
Cărțile populare: Alexandria; Albinușa; Fiziologul; Esopia, Sindipa, Arhirie și Anadan etc. .. 394

Scanned with OKEN Scanner

Redactor: ION CHIRIC
Tehnoredactor: CARMEN BRADLER

Bun de tipar: 17.10.1994.
Tiraj: 2.500 ex. legate. Hârtie tipar de 60 g/m²
Format: 16/70x100. Coli tipar: 25,250
Apărut 1994

Tiparul executat sub cd. nr. 397
la Societatea Comercială - Editură
și Imprimerie „Porto-Franco" S.A. Galați
Bd. George Coșbuc nr. 223 A
ROMÂNIA

Scanned with OKEN Scanner

EDITURA PORTO — FRANCO

2255 Lei
45 Lei TL
2300 Lei

I.S.B.N. 973-557-314-8

Scanned with OKEN Scanner